ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԵՂԻՆԱԿ
Հ. Ֆ. Պ. ԼԻՆՉ

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ
ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱՐԴ. Ռ. ՍԱՐԳԱՆԱՆ
1913

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԷՆ

Հայկական գաւառները երջած եւ ենթախուզած օտարազգի հանդարտորդներուն մէջ բերուն ոչ մէկը այնքան բովիչ, ներկուն եւ իսկական ոճով մը նկարագրած է զանոնք, որքան Armeniah անուանի խեղինակը՝ Հ. Ֆ. Պ. Լինչ։

Մեր Ազգը երախտապարտ է այս ազնուական Անգլիացիին, որ իր տրկրին հանգստաւէտ պայմանները թողած, խանդավառ անձնուիրութեամբ մը գացած է մխրճուիլ Հայաստանի հողին ու ջուրին մէջ, ու մանաւանդ բարձրանալ հայկական դժուարամատոյց լեռներուն վրայ, հիւսելու համար անոնց արդար գովքը, եւ ծանօթացնելու համար զանոնք Արեւմտեան քաղաքակիրթ աշխարհին։ Մր. Լինչի անցած ճամբաներուն վրայ չկայ քաղաք մը, գիւղ մը եւ հիւղ մը, չկայ վանք մը, մատուռ մը եւ դամբարան մը, չկայ խաչքար մը, գանգակատուն մը եւ խորան մը որուն առջեւ երկիւղածութեամբ կանգ չառնէ անիկա, գնահատելու համար անոնց պատմական—գեղարուեստական արժէքը, հայկական փառապանծ անցեալը ոգեկոչելով եւ միեւնոյն ատեն զանոնք լուսանկարելով վերապրեցնելու համար։

Հերոսի անկարօս իրողութիւն մըն է, որ Հայերս, սուտար մեծամտութեամբ, *չենք ճանչնար մեր հայրենի երկիրը*. ո՛չ միայն Հայաստանեն դուրս ապրած ու ուսած մեր հայրենակիցները անծանօթ են հայրենի դիւցազնական աւանդներուն եւ աշխարհագրութեան, այլեւ գաւառաբնակ հայութիւնը, կարծես արցունքին ու աւերակներու մոխիրին կուրցած իր աչքերովը, յանախ *չի տեսներ* հայրենի հողին վրայ տակաւին կանգուն մնացող նուիրականութիւնները։ Լինչ՝ անո՛ւ այն տեսանողն է, որ իր քայլերուն վրայեն զացողներուն մասնանիւ կ'ընէ հայկական աշխարհի բոլոր սահեկան մասերամասնութիւնները, զանոնք նկարագրելով այնպիսի գրաւիչ հոգածութեամբ մը, որ կրկնապէս հաճելի կը դարձնէ։

Լինչ իր բազմաշխատ եւ սուտար երկը կազմելէ առաջ երկու անգամ երջած է Հայաստանը. նախ՝ 1893 օգոստոսեն մինչեւ 1894 մարտ, երկրորդ անգամուն՝ 1898 մայիսեն սեպտեմբեր։ Ուրեմն առաջ 1889ին եւ 1890ին ճամբորդելով Միջագետքի եւ Պարսկաստանի մէջ, արդեն իսկ անիկա ծանօթ էր Արեւելքի ընդհանուր դիմագծերուն։ Հայաստանի մէ՛

ռուսական եւ թէ՛ թրքական գաւառներուն մէջ իր կատարած պտոյտներու միջոցին Լինչ վայելած է ընկերակցութիւնը անձնուէր խմբակի մը, որուն մէջ հաւասարապէս տեղ ունէին արեւելագէտը, եկեղեցականը, ռազմագէտ զինուորականը եւ լուսանկարիչը։ Անոնք այս բազմակողմանի յատկութիւններով օժտուած, իր առաւելութիւնը մեկնելով Պոլսէն, անցած է նախ Կովկաս, որուն վրացական եւ հայկական մէկ քանի կեդրոններուն վրայ արագ ակնարկ մը պտցնելէ ետք մուտք է Երեւանի գաւառը, բարձրացած է Արարատի ծայրագոյն գագաթը, հոնկէ իջած է Էջմիածին, յետոյ թափառած է Անիի աւերակներուն մէջ եւ կարսով փակած է առաջին հատորը, *Ռուսական Հայաստանը։*

Երկրորդ հատորը՝ *Թրքական Հայաստանը* կը բացուի Վան գաւառի հետազօտութեամբ, էնկիերաբանական, հնագիտական, ազգագրական եւ այլ տեսակէտներով. Վանէն Աղթամար, անկէ Բաղէշ, յետոյ Մուշ, անկէ Կարին, ուրկէ թէեւ դէպ ի ծովեզերք՝ Տրապիզոն եկած է, բայց երկրորդ հանբորդութեամբ — մը որ կրկնապէս շահեկան է 1895 96ի մեծ կոտորածներէն անմիջապէս վերջ կատարուած ըլլալուն համար— Մր. Լինչ հետազօտած է հայկական մնացեալ կեդրոններն ու անկիւնները, իր անխոնջ խուզարկիչի կուրծքին տակ կրելով բանաստեղծի եւ գեղեցկութիւնը վայելողի ու արտայայտողի գերանուրբ հոգի մը։

Անոնք այս ուղեւորութեանց եւ ուսումնասիրութեանց ամբողջութիւնն է, զոր բնագրին հէքերէն հայերէնի թարգմանելով այսօր մամուլին կը յանձնենք։ Այսքան ստուար ու բազմաժախս գործի մը ներկայացուցած բոլոր հոգերը հանոյքով կը տանինք, այն հաւատքով որ գիտակից ազգակիցներ չպիտի յամենան գործակցելու, որպէսզի Հայ Ազգին բոլոր խաւերուն մէջ տարածուի անիկա։ *Մեր ազգը պէտք է ճանչնայ իր հայրենիքը* ու երբ ճանչնայ զայն, անտարակոյս գիտակցաբար պիտի սիրէ զայն ու պիտի փարի անոր սիրալի պատուանդանին։

Անանկ ատեն մը, ուր մերթ տգիտական, յանախ ալ չարամիտ փորձեր կըլլան մեր ազգային-պատմական գոյութիւնը եւ արժէքը ուրանալու, ամէն Հայու հրամայական պարտականութիւնն է գիտականօրէն եւ հիմնովին ծանօթանալու Հայաստանի խնկելի հողին, անոր փարելու համար աւելի՛ ջլապինդ եւ աւելի՛ անտեղիտալի ոյժով մը։

Կ. Պոլիս, 20 Սեպտեմբեր 1913 ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԾՈՎԱՓՔ ԵՒ ՆԱԽԱՀԱՆԳԻՍՏԸ

Թէ՛ ամառ և թէ՛ ձմեռ տանն, չորս տարբեր ախիմներով, նաւարկած եմ Սեւ Ծովի հարաւային ափանց երկայնքին, զբէիկ մէկ ծայրէն միւսը. այսուհանդերձ չեմ յիշեր տեսած ըլլալ անտամպ երկինք մը երկու օր իրարու վրայ։ Քանի՛ նաւը յառաջանայ դէպ արեւելք, Բիւթանիոյ լեռներուն քովն ի վեր, մառախուղի բարակ քօղ մը իրար կը խառնէ ցամաքին շրջագիծերը. և քանի՛ երթալով բարձրանայ լեռնաշարքը, մշուշը կը հաւաքուի լեռնաշարքին վերին մասերուն մէջ, երկայն, հորիզոնական և սեւ կոյտերով։ Նոյն իսկ այն ժամանակ երբ այս հարաւային կլիմայի արեւը քշէ տանի մառախուղի յեսամնաց բեկորները, և երբ զենիթին ու ծովը յիշեցնեն Միջերկրականի պայծառ— փայլուն կապոյտներու բոլոր տարբերութիւնները— հորիզոնին յայնատարած շրջանակին վրայ տեղ մը պահուրտած կը մնան նորէն մառախուղին տարտղնուած բեկորները։ Բայց մշուշի ամպին ազդիւրը Ախալցխայի լեռներու մէջն է, Կովկասի լեռներուն ստորոտը, ծովուն ծայրագոյն արեւելեան անկիւնին մէջ։ Զկայ աւելի մահաբերուս ծովափ մը. այնտեղ՝ երկինքը միշտ կ'ելնէ մերանագոյն ջուրերուն վրայ, և եղեւնիներու անտառները որոնք կը ծածկեն լեռնաշարքը՝ վարէն մինչև վեր։

կը շարժին մռայլօրէն, ինչպէս փեռուբները՝ բալլիումի մը վրայ։ Ահա՛ այն տպաւորութիւնները զորս մարդկային միտքը շատ սերտօրէն կ'ունենայ այս ծովուն և ծովափին ի տես։ Որքա՜ն մեծ է հակադրութիւնը՝ Վոսփորի գեղաժիժաղ պատկերին և այս մռայլ ծովին միջև։ Երբ շոգենաւը Սեւ Ծովէն դէպի Վոսփոր կուգայ, օդի պաղ հոսանք մը կը հեռեւի անոր, նեղուցն ի վեր անտառուտ ժայռերուն ընդ մէջէն, մշտահոս ջուրերը կը բորբոքեցնէ, զանոնք վերածելով փրփուրն ու մառները ալեակներու որոնք կը շողշողան պայծառ լոյսին մէջ։ Դլիվենները կը ցատկեն կապոյտ ջուրէն դուրս և փայլակնացայտ կ'անցնին օդին մէջէն։ Ճանապարհորդի մը համար, որ Ասիոյ մէջ երկար պտոյտ մը ընելէն և այս մռայլ ծովին վրայ ճանճրալիօրէն երերտակէն յետոյ դէպ ի արեւմուտք իր տունը կը դառնայ, Վոսփորը՝ միշտ պայծառ և զուարթ և գեղեցիկ, կը թուի ըլլալ արքայութեան խոստացուած դուռը՝ բաց ուերբաման աշխարհէն անդին։

Ծովափի ընդհանուր յատկանիշն ալ անպայման ազդեցութիւն կրած է այս կլիմայէն և մթնոլորտէն։ Ճիշդ ինչպէս որ դպրոցականները ամենէն աւելի կը խանան հոն՝ ուր լեռները բարձրագոյն են, այսինքն ծովուն հարաւ արեւելեան անկիւնին մէջ, այնպէս ալ բուսականութիւնը հեղհեղ չքեղ և բազմազան կը դառնայ, քանի կը շարունակենք մեր ճամբան։ Վոսփորի մուտքին մօտերը դանուող խարակները կամ վէտվէտուն բլուրները — Ցունական աւանդութեան այն փակուող խարակները, որոնք ատարակին պոչի փեռուբները բռնեցին — շատ չանցած կ'անհետին, տեղ տալու համար անտառուտ լեռներու գօտիին, որ ջուրին եզերքէն անմիջապէս կը բարձրանայ և կ'երկարի արեւմուտքէն արեւելք, ամբողջ Սեւ Ծովու երկայնքին, մինչեւ Փասոս (*) եւ Պաթում։ Անոնք կարգ կարգ կը բարձրանան աւազի և խճաքարերու նեղ գծի մը վրայէն և քանի երկարին դէպ արեւելք, այնքա՛ն աւելի կը բարձրանան ու որոշակի կ'երեւան իրենց շրջագիծերը։ Բայց ծովուն հովերը, Սկիւթիոյ պաղ հովերը լեռնաշղթային սահմանին վրայէն կը փչեն, և շոգենաւը յաճախ խարիսխ կը նետէ խաղաղ ջուրի մէջ, այնպիսի կէտի մը վրայ սակայն, որը ամենէն աւելի քիչ պաշտպանուած կը թուի ծովափին կերպարանքին նայելով։ Սակայն և այնպէս՝ օդին խոնաւութիւնը կանգ կ'առնէ ծովափին առջև ու առկախ կը մնայ լեռներու վերին շարքերուն վրայ կամ կը փաթթուի շոճիով ծածկուած լեռնակողերուն։ Այս բնական պայմանները խիստ շատ նպաստաւոր են բուսականութեան համար, և այդ պայմանները որքա՛ն աւելի լայն սահմաններու վրայ տարածուին, այնքան ալ առատ կ'ըլլայ ծառերու եւ թուխերու աճումը։ Երբ, վերջ ի վերջոյ կը հասնինք Փասոսի մերձակայքները, ուր մէկ կողմէ իր ամենաբարձր կէտին կը հասնի այս լեռնաշարքը և միւս կողմէ կովկասեան լեռնաշարքը կը փակէ հորիզոնը, ծովափը խիտ անտառներ կը գտնուի, բոյսեր և բաղեղներ կը ծաղկին արեւադարձային զեղուն ուժ մը։ Ճանապարհորդը՝ որ կը կարէ կ'անցնի մշտադալար անտառներու այս լաբիւրինթոսը, այնպէս կը կարծէ՝ թէ Ամազոնի դեռափէն կ'անցնի և կամ՝ Մադանտարանի բացատաններէն։

Օգոստոս 13—14. — Մեր նաւը ճամբայ ելած է դէպ ի Փասոսի ափերը, «նաւուն երթալիք ծայրագոյն կէտը»։ Իրիկուն էր, երբ Կ. Պոլսէն խարիսխ կը վերցնէինք. և մութը կոխած էր արդէն, երբ անցնելով Պէօյիւքտէրէի խարակներէն, կը տեսնէինք նեղուցին բերանին բացուիլը։ Այս առատ Բիւթանիոյ լեռները քերելու վրայ ենք, դլուխս դէպ ի Ամասրա, իսկ մեր ետին ձգած՝ քարաժայռերը Պապա Հերուանդանին որ երկուորեակ բլուրներէ ձեւացած է։ Այս հրուանդանը կը ծածկէ Էրէյլին (Հէրաքլէա) որ հին յունական քաղաքներուն մէջ կարեւորներէն մէկն է, ներկայիս ցուցադրելով իր վաղեմի չքեղութեան բեկորները միայն և զրկուած՝ փառքէն իր Հէրակլէսի արձանին, որ առիւծի մորթի, գաւազան, կապարճ, աղեղ եւ նետեր ունէր, բոլորն ալ ձոյլ ոսկիով բանուած։ Նոյն բարձրահայեաց ծովափը եւ խիզախ դահաւանդները կ'ընկերանան մեր ճամբուն։ Քանի մը ժամուան մէջ կը դառնանք Քարէմպէ հրուանդանը, և արեւը տակաւին անհետացած չէ, երբ խարիսխ կը նետենք Իսէպօլուի բացերը, որ Քասթէմունիի շուրջը գտնուող բարգաւաճ շրջաններու շահաստանն է, և ներկայիս թերեւս ամենէն վաճառաշահն է արեւմտեան Պոնտոսի նաւահանգիստներուն։

Էրէյլի, Իսէպօլու, Սինոպ, Սամսուն. շոգենաւերը յաճախ կանգ կ'առնեն այս նաւահանգիստներէն մէկ երկուքին առջև. և տակաւին հիմա որքա՜ն քիչ բան մնացած է Արքանաւորդներու ափանց յունական քաղաքներէն։ Հոն են տակաւին բարձրացուկ ցեղանաւերը՝ վաղնջական օրերու նման քաշուած աւազի նեղ շերտի մը վրայ. բայց այն բոլորը ուր կը նայինք Աքրոպոլիսը տեսնելու համար, հիմա լերկ է բոլորովին, և մանրակրկիտ փնտռտուքի ու անվհատ հարցուփորձի շնորհիւ է որ կարելի կ'ըլլայ գտնել դիմաքանդակով քար մը Հռոմէական շրջանէն մնացած յունական արձանագրութեամբ. այդ քարը գացած մտած է նոր ժամանակներուն շինուած կամուրջի մը յենարանին մէջ և կամ դառնած է հեգնել թրքական պատի մը աւելի կոչա կերտուածքը։ Աբդարեհոս՝ Իսէպօլուի մէջ, ծովեզերքէն քանի մը քայլ անդին, հողին մէջ կէս մը թաղուած կը գտնուի չոչոչուն բեկոր մը ճերմակ մարմարիոնի բարձրաքանդակներով։ Սպիտակագէմ տուներու չարք մը կարմիր կրկմինարէ տանիքներով բոյն դրած է լիրան կողին տակ։ Ցոյները կը բնակին

(*) Փասոս, արդի անուամբ Ռիսան գետը Կովկասեան լեռներէն իջնելով կը թափի Սեւ Ծով։

կին մէկ կողմը, իսկ Թուրքերը՝ միս կողմը, և մեացի մարդը որուն բնականաբար կը դիմէք, եւրոպական տարազ հագած Հայ մըն է։

Այս անգամ մեր նաւը չի հանդիպիր Սինոպ, այդ լայնաբաց դիրքով և ընդարձակ նաւակայքով քաղաքը, որուն պարիսպները միայն ղերծ մնացած են ընդհանուր կործանումէն և որ կը բարձրանայ ծովէն վեր, տակաւին մնալով լիակատար տիպար մը միջնադարեան ամրացեալ քաղաքի։

Գիշերանց կը բոլորենք Անատօլուի սապատը և կէս օրէ առաջ կեցած ենք Սամսունի ծոցին մէջ, դէպ ի կեդրոնն այն սպիտակ ծեփով և կարմիր կղմինտրներով տուներու երկար ու կոր գծին, որմէ անդին նախկին Ամիսոսի աւերակ պարիսպները տակաւին դուրս կը ցցուին՝ հիւսիս արեւմտեան դաշտանկարը վերջացնող բլուրներու վրայի մորենիներուն մէջէն։ Բայց Սամսունի մէջ ալ աւերածութիւն չատ կատարուած է. ի զուր կը նայիմ տեսնելու համար հին զանգուածային աշտարակը՝ ծովեզերքի հարաւային արեւելեան ծայրին վրայ։ Կ'ստուգեմ այն վայրը ուր անիկա կը կանգնէր, ծովափի երկար պարիսպին ծայրը, որուն մէկ քանի մասերը տակաւին կանգուն կը մնան. բայց հիմերը միայն ազատած են քանդումէն, և այն մէկ քանի խոշոր կտորները որոնք ցիր ու ցան մնացած են գետնին վրայ՝ յաւէտ ցոյց կուտան թուրք ճարտարապետին անփութութիւնը, քան թէ իր մարդոց մնացած յարգանքը՝ քաղաքին դեղեցկութեան ու չահեկանութեան պահպանմանը համար։

Այս ծովեզերեայ քաղաքներուն դիրքերը սահմանուած են ծովափի երկայնքին բարձրացող կրաքարէ և անտառուտ լեռնաշարքերէն։ Երբեմն՝ լեռներու այս ընդարձակ գօտիին մէջ բացուածք մըն է որ, կամ լեռնաշարքի երակներուն մէջ շեղակի ճեղք մը իր պաղպաջուն գետովը դէպ ի ներս ճամբայ կը բանայ եւ գաղթականութիւն մը իրեն կը քաշէ։ Աչքը հաճոյքով կը հանդչի այս նեղ ձորերուն մութ կանանչին վրայ. կրաքարէ լեռները բարձրէն կը նային անոնց վրայ եւ ծառերուն ու թուփերուն բազմաւոր աճումը կ'ապահովեն։ Երբեմն ալ լեռնաշարքը ետ կը քաշուի ծովին եզերքէն, ընդարձակ ամփիթատրոնի մը ձեւով դէպի ներքնամասերը երկարելով, և յետոյ կրկին ծռելով դուրս, կազմելու համար խիզախ և օձապտոյտ ծովափին վրայ հեռաւոր սարաւանդ մը։ Այս ուրուագծին առաջին մասը կը պատչաճի Իսէպօլուի դիրքին, իսկ երկրորդը՝ յատկանշական կերպով մը կը ներկայանայ Սամսունի մէջ։ Հոն՝ ընդարձակ կիսաշրջանակին բաց մնացած մասը լեցուած է վէտվէտուն բլրակներով և հարթ սարածութիւններով, որոնք առատ արմտիք կը հայթայթեն։

Ճիշտ է որ երկու մեծագոյն գետերու՝ Ալիսի և Իրիսի գետաբերանները բացառութիւններ են ծովեզրի սովորական պատկերներուն մէջ. այս կարեւոր գետերը կը կազմեն ընդարձակ տէլթաներ, որոնք

ՄԵԾՆ ԱՐԱՐԱՏ

ՍԱՐՏԱՐ - ՊՈՒԼԱԽԻ ՎՐԱՅԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

կ'երկարին դէպի ծով։ Այն պահուն ուր կ'անցնիք անոնց քովէն, գրէթէ չէք տեսներ լեռները և տեսարանը կ'երկարի ցած և ճահճուտ տարածութեանց վրայ, որոնց մէջ տեղ տեղ ծառեր կ'երեւան։ Մինչ կ'անցնէինք Ալիսի տէլբային եզերքէն, կը նայէինք այդպիսի ծառաշատ դաշտավայրի մը, աւազուտ ծովափի նեղ թումբի մը վրայ։ Կարծես թէ այդ երկար ու բարակ դարաւանդին մէջ հաստատուն հողը աւելի վար իջած էր քան մակերեսն այն ջուրին որուն վրայ կը նաւարկենք։ Ալիսի տէլբան այնքան հոչակաւոր է իր ծխախոտովը, որքան Իրիսի տէլբան իր եղիպտացորենովը, ու Պաֆրա և Զարչամպա լուրջ մրցակիցներ կ'ըլլան ծովեղերեայ հին յունական քաղաքներուն։

Արդարև, նոյն իսկ այս հեռաւոր ծովափի երկայնքին՝ արեւմտեան քաղաքակրթութեան յարատեւ մակընթացութիւնը ապահովաբար դէպ արեւելք կ'երթայ կրկին։ Վերջին 60 տարուան ընթացքին, այս մեծաւոր ջուրերուն շուրջը՝ մարդկային կեանքի պայմանները որքան փոխուած են։ Վաթսուն տարիներ առաջ, այս տակաւին անշնչան ծոցերուն և հրուանդաններուն առջեւէն կ'անցնէր առաջին շոգենաւին մուխն ու փրփուրը։ Գերեւաճառութեամբ զբաղող նաւերը կ'ապաստակէին նաւահանգիստներուն մէջ և եթէ հորիզոնին վրայ առագաստանաւ մը տեսնուէր, ատիկա հաւանականաբար գերեւաճառներու նաւ մը կ'ըլլար։ Զինեալ ասպատակներու խումբեր տարտափ կը սփռէին Վրաստանի հեռաւոր անկիւններուն մէջ, գեղեցիկ մանչեր և աղջիկներ հետապնդելով, այնպէս որ, ծնողքները որ կ'ուզէին իրենց աղջիկները այդ շուկայէն փրկել, զանոնք շատ պզտիկ հասակէն կը դնէին այն բաղմաթիւ ամբացեալ վանքերէն մէկուն մէջ, որոնք կը պահէին իրենց ծննդավայրի բլուրներուն գագաթները։

Ատիճանաբար, սակայն, օրէնքին թափը եկաւ իջաւ Կովկասի ժողովուրդներուն վրայ, հիւսիսէն՝ հեռաւոր Ռուսաստանի յամառ ջանքերուն շնորհիւ. միւս կողմէ, արեւմուտքէն ալ, թերեւս սիսթէմի ու մէթոտներու յարակցութեան նուազ ատիճանով մը, եւրոպական վաճառականութիւնը սողոսկեցաւ այս թրքական ծովեղրին վրայէն և հեռարշաւեցաւ դէպի ներքին քաղաքները տարածելով իր տիրապետութեան լուծիչ ազդեցութիւնը։ Արդէն, դէպի ԺԹ. դարու կիսուն, Ռուսերը մաքրեցին այս ջուրերը իրենց շոգեշարժ յածանաւերովը, և իրենց պահականաւերը պաշարեցին Զէրքէզիստանի ամբողջ ծովեզերքը, զէնքի ներածումը արգիլելու համար։ Միայն այն ժամանակ, երբ օդը փոթորկալից կ'ըլլար, և յածանաւերը կը քաշուէին իրենց նաւահանգիստները ու Խազախները այլեւս չէին համարձակեր բաց ծովուն մէջ կռուիլ, գերեւաճառ նաւուն նաւապետը կը յանդգնէր վասնդալից ճամբորդութիւն մը ընել, արեւելեան ծովափի անտառուտ մէկ ծոցէն մտնելով։

Ներկայիս, գերեւաճառութիւնը կա՛մ բոլորովին դադրած է և

կամ կը կատարուի այնպիսի մութ և դաղտնի նեղուցներու մէջ, ուր դժուար է մարդ հետապնդել։ Ռուսերը կը վերաբերի պատիւը այս ։ ։ դործին, զոր անիկա ի դլուխ հանեց երբ իր կայսրութիւնը տարածուեցաւ մինչև Սև Ծովու արեւելեան ափերը։ Իսկ Եւրոպայի ու Եւրոպեան հրապարակներու հետ յարաճուն յարաբերութեան կը պարտինք թրքական ծովեղերքի այս քաղաքներուն ատիճանական բարգաւաճումը և մինչև իսկ անոնց կերպարանափոխումը։ Նորաշէն տուներ, որոնք առաջիններէն չա՛տ աւելի հաստատուն են, կ'այլափոխեն ծովեղերքի տեսարանը. աղիւսէ կամ քարէ շինուած պատերը փայտաշէնները տեղը կը բռնեն, և աղիւսին կամ քարին վրայ մաքուր սպիտակ ներկ դարնուած է։ Պատուհաններու բացուածքները լայն են և իրիկունները կամ առաւօտները խոշոր ապակիներու շարք մը լոյսը կը ցոլացնէ։ Մինչև իսկ Կառավարութիւնը յառաջդիմութեան մէկ քանի նշաններ ցոյց կուտայ. կարի համար ճամբաներ շինուած են դէպ ի ներքին քաղաքները, Իսէպօլուէն մինչև Փասիէմունի, Սամսունէն մինչև Ամասիա և Սվազ։

Օգոստոս 15.— Փիշերը մեկնելով Սամսունէն, յաջորդ առաւուն կանուխ խարիսխ կը նետենք Կիրասունի բացերը. Կիրասուն, իր ամրոցամուտն ժայռովը դէպի ծով նետուած լեռնաշղթայէն, ծոցին բարձրահայեաց դահաւանդովը, ուրկէ քաղաքը կը շեղի դէպ արեւմուտք և դէպի ծովափը կը սուզի լեռնային պատուարին շուքին տակ։ Եթէ չրլային մացառներու սրածայր գագաթները և նոճիները, որոնք ծովեզերքէն բարբացող ճերմակ պատերուն և կարմիր տանիքներուն դէմը՝ կը կանգնին, պիտի կարծէինք թէ Հունոս գետին վրայ կը ճամբորդենք, կ'անցնինք տխրասեսիլ հին աւանի մը առջեւէն, որ կ'իյնէ իր քղանցքին տակ ապաստանած խաղաղաւէտ ժողովուրդներու երամին վրայ։

Երեք ժամ չանցած, բեռնանաւերը կը պարպուին և մենք մեր ճամբան կը շարունակենք։ Գրեթէ անմիջապէս, շատ մօտէն կ'անցնինք պզտիկ կղզիի մը որ այս ծովեղրին վրայ հազուագիւտ բան մըն է. անիկա պարզապէս ժայռէ պիսակ մըն է, նկարէն կերպով մը շրջապատուած աւատական պարիսպներէ և աշտարակներէ։ Մեր աջակողմի լեռնաշղթան հետզհետէ կը բարձրանայ. պորփիւրային կարմիր ժայռերը կը սկսին դիւրաբեկ կրաքարին տեղը բռնել. լեռներու գագաթները, որոնք մինչև կատարը զարդարուած են եղեւիններով, մէկզմէկու հետ։ կանգնին, ատիճանաբար աւելի խորտուբորտ և խրոխտ։ Միւնոյն ատիճանորին մասերուն վրայ գալարիքը կ'աւելնայ. մանր գիւղեր իրարու։ յաջորդեն և տուները իրենց սպիտակ դէմքերովը դուրս կը նային տարեւաղարդ կանանչ հեռանկարէն։

Ահա՛ այս է կերպարանքը ծովեղրին զոր կը քերենք այս առաւուներ։

նաշարքը հետզհետէ կը բարձրանայ, բուսականութիւնը կ'աճի, և ծովափի յատկանշական գեղեցկութիւնները հիմա թերեւս առաջին անգամ ըլլալով մտքին վրայ կը թողուն անջնջելի պատկեր մը։ Միջերկրականին նման այս ծովն ալ գրեթէ մակընթացութիւն չունի. աւազի նեղ շերտը որուն վրայ կը փխրին ալիքները, լեռնաւորուած չէ հսկայ ծովասէզերու այն սիկայիներով, որոնք կը տարածուին անգլիական ջուրերուն մէջ և կը պահպանեն մեր ծովային զեփիւռներուն թարմութիւնը։ Այս կէտէն անդին կը բարձրանան լեռներու առաջին կամարակապները, կամ անոնք անմիջապէս կը սուզին ջուրին մէջ խիզախ հրուանդաններու ձեւին տակ։ Եթէ ոմանց համար այս ծովափը բազմազանութիւն չունի և իրեն կը պակսին օձապտոյտ ծոցեր ու ծովաբնակ կղզիներ որոնք այնքա՛ն կը գեղեցկացնեն արեւմտեան Փոքր Ասիոյ և Միջերկրականի եւրոպական ափանց տեսարանները, միւս կողմէ՝ սակայն՝ ոչ մէկ բան կը գերազանցէ իր յատկանիշները և թողած եզական տպաւորութիւնը։

Օրերով՝ լեռներու նոյն երկար գօտին է որ միշտ կը հետեւի ծովափին, զուգահեռական կատարներու նոյն երկար շարքը, որ ծովեզերքին հետ մասամբ զուգահեռաբար կը բարձրանայ։ Այս լեռնագօտիին չարայարութիւնը, անոր կանոնաւորութիւնը և այն բազմաթիւ նշանները թէ աւելի ետին բարձրացող լեռները պէտք է յարաճուն ըլլան, բոլոր սոնք մեզի խորհիլ կուտան թէ լեռնաշղթային այս պատուանդանը, ծովեզերքի հաճելի ծոցիկները ուրիշ բան չեն, այլ սկիզբը կամ սեմը բնական ճարտարագործութեան հսկայ կերտուածքի մը, որուն յատակագիծը կը տեսնենք իմանալ։ Ու մինչ մեր երեւակայութիւնը գրգիռ կը ստանայ այս հսկայական մեծութենէն, մեր աչքերն ալ հաճոյք կը զգան։ Բարձրահայեաց եղեւիններու պուրակներ կը ծածկեն լեռնակողերը և կը մագլցին մինչև գագաթը, երկնքի լոյսին դէմ կանգնելով լեռնագօտիի վէմավէտուն գծին վրայ։ Ամենուրեք ուր հողը նպաստաւոր է, կը տեսնենք սիրուն մրգաստաններ, ինչպէս նաև առատ տունկեր և ծառեր, բնութիւնը կը հնչեցնէ առաջին խաչը այն «մշտադալար»ին որուն համար այնքա՛ն համբաւաւոր եղած է Կողքիսի ծովափը։

Կէս օրուան միջոցները մենք ուղղուած ենք դէպ ի լաւ սահմանագծուած հրուանդան մը որ հիւսիսակողմը կ'երկարի. անիկա կը պատկերանայ խիզախ քարաժայռերով որոնք խարակներու ձեւը կը ստանան ծովափ հասնելէ առաջ, ինչպէս նաև խորունկ հովիտներով՝ որոնք երկու կողմերէն կ'իջնեն ծովեզերք։ Ասիկա սարաւանդն է «Նուիրական լեռան» — Հիէրօրոն Օրոս, որ այժմ կը կոչուի Եօրոս, Իէրոս կամ պարզապէս Օրոս — և կը կազմէ արեւմտեան ափունքը այն ատամնաձեւ կըտրուածքներու շարքին, որոնցմով չինուած է Տրապիզոնի գեղեցիկ ծոցը։ Բլաթանա, պզտիկ գաղութներուն ամէնէն աւելի պատկերալիցը, բոյն դրած է այս հրուանդանին հովանիին տակ՝ արեւմտեան կողմէն. իսկ

ծոցին արեւելեան ծայրը, ծովէն փչող հիւսիս-արեւմտեան զօրաւոր քամիներուն ենթակայ՝ կը գտնուի Տրապիզոնի հին քաղաքին վայրը։

Տրապիզոնէն կը մեկնի հաղորդակցութեան գլխաւոր պողոտան՝ Թրքահայաստանի և ծովուն միջև. լեռներէն անդին, ծովափի հարաւակողմը ուր հիմա խճուղի մը չինուած է, կը գտնուին Հայկական Բարձրաւանդակի դաշտերը։ Հայաստանը եղերող այս լեռնագօտիին յայնութիւնը այս կողմէն մօտաւորապէս յիսուն մղոնի չնչնակի հեռաւորութիւն մը կը ներկայացնէ, և լեռներու կատարները մէկը միւսին ետեւէն աստիճանաբար աւելի բարձրանալով, սանդուղի մը նման կը հասնին մինչև Հայկական Բարձրաւանդակը, այնպէս որ մինչ ծովեզերքի պարտէզներուն մէջ վարդերը կը ծաղկին, Հայաստանի գետերը տակաւին սառով ծածկուած կ'ըլլան։ Ձիւնի լայնատարած սաւան մը կրնայ ապշութիւն պատճառել ճանապարհորդին աչքերուն, այն պահուն ուր անիկա կը մտնէ այս զուգահեռական կատարներ և խորխորատներ պարունակող երկրամասէն դէպի բարձրաւանդակի բացատաններ։ Ցիսուն մղոն տարածութեամբ բաղմակնճիռ լեռնոտ երկիր մը, ուր ամէն ժամանակ բնակած է ցիրուցան և պզտիկ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը՝ կասկածելի կամ խառնակ ցեղէ մը սերած։ Այս իրողութիւնը ինքնին կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ Հայաստան կղզիացած է, և ներքնաշխարհի ցորեն հասցնող դաշտերը ինչո՛ւ համար հաղորդակցութիւն չեն ունեցած Սեւ Ծովու նաւահանգիստներուն հետ, ամբողջ դարերու ընթացքին։ Մինչ, ծովեզերեայ յունական քաղաքները լեռնաշղթայի գօտիին տակ ապաստանած, ունեցան բնական և գրեթէ անընդհատ հաղորդակցութիւն մը արեւմտեան պատմութեան և կեանքի գլխաւոր հոսանքներուն հետ, ասդին՝ հայկական աշխարհը և ժողովուրդը Ասիոյ յեղաշրջութիւններուն ենթարկուելով ամբողջովին, էականօրէն ասիական մնացին։

Սակայն և այնպէս, այս աւերակ պարիսպները և աշտարակները որոնք տեղ տեղ դուրս կը ցցուին տերեւազարթ բաղեղներու և ծառերու մէջէն, արժանի են աւելի խորունկ ուշադրութեան մը, քան թէ հարեւանցի ակնարկի մը՝ Տրապիզոնի նաւահանգիստին վրայ։ Որովհետեւ, ամէնէն առաջ, ոչ մէկ ճանապարհորդ որ կը պատրաստուի երկրին ներսերը երթալ այս քաջածանօթ և յաճախուած ճամբէն, չի կրնար աննշմար թողուլ այս աւերակներէն բղխող հմայքը, և կամ՝ չզգալ շահեկանութիւնը այս յիշատակարաններուն, որոնք տակաւին կը մնան հոս, Արեւմուտքի մէջ իբր չատոնց մոռցուած կայսրութեան մը բեկորները։ Եւ արդէն, արեւմտեան գրականութեամբ սնած միտք մը չի կրնար անդիտանալ կարեւորութիւնը՝ ըմբռնելու արեւմուտքի պատմութեան այն դէպքերը որոնք կապ ունին այս հեռաւոր ծովեզրին հետ։ Տրապիզոնի տարեգրութիւնները մէկ կողմէ կը լուսաբանեն և մեծ չափով կը խտացնեն այս ծովեզերեայ քաղաքներուն ճակատագիրը, և միւս կողմէ իրարու

կապուած են թելով մը որ քիչ անգամ բաժնուած է արեւմուտքի անց ու դարձերու ոստայնէն։

Օգոստոս 16.—Առաւէ երբ կը հասնինք Տրապիզոն. և երբ կ'արթննանք, կը տեսնենք որ շոգենաւը անքոյթ կերպով խարսխած է, մինչ ցամաքին վրայէն զով օդ մը կը փչէ։ Խարսխավայրը կը գտնուի քաղաքին արեւելեան արուարձանին ստորոտը, որ հիմա քաղաքին ամենէն բարգաւաճ մասն է. իսկ արուարձանը կը բարձրանայ պզտիկ գահաւանդին կողն ի վեր, ու յետոյ կրկին կ'իջնէ դէպի ծով, հանդիպակաց կամ արեւմտեան կողմը։ Այն նեղուցը որ հրուանդանէն ներս կ'երկարի, խորունկ կամ լայն չէ, և իր ընծայած ապաստանը այնքան երկրորդական որ փոթորիկի ատեն շոգենաւը կրնա ստիպուիլ մինչեւ Բլաթանա երթալ և ապաւէն փնտռել Եէրօս հրուանդանին հովէն պատսպարուած կողմը, որ հիմա 15 մղոն հեռու է։ Ծովեզերքի այս պատկերը կրնանք ըսել թէ երկու տեսակ կերպարանք կուտայ Տրապիզոնի. մինչ վաղեմի քաղաքը իր աւերակներովը դէպի ծով և դէպի արեւմուտք կը նայի, ծոցին աւելի ախորժելի տեսարանին վրայ իջնելով, խարսխատեղին կը գտնուի դէպ արեւելք նշանաւոր Բիքսիթիս գետին բերանին անդիի կողմը, ծովեզերքի լեռնագօտիին երկայնքին։

Խարսխարանին դէմը, արեւելեան կողմը այն ապիտակ տուներուն որոնք կը մագլցին բլուրին արեւմտեան ծայրերէն, խիզախ խարակ մը կը բարձրանայ ծովէն վեր, սև ժայռէ խորտուբորտ պատերով։ Այս խարակին վրայ գրէթէ ոչ մէկ բուսականութիւն կայ, բայց անոր կատարը որ տափարակ է, ամբողջովին ծածկուած է հնամենի մարգերու փափուկ գորգովը։ Այս բարձրակարկառ սարահարթը ծովէն 850 ոտք բարձր է (*)։ Արեւելեան և արեւմտեան կողմերէն բլուրին կողերը աւելի փոքր ատիճանաւորումներով կ'իջնեն, մին՝ Բիքսիթիսի գետաբերանը, իսկ միւսը՝ դէպի քաղաքին պզտիկ հրուանդանը, բայց ո՛ր կողմէն ալ մօտենաք, բլուրին բան չէ մագլցիլ խարակին կողերուն վրայէն։ Հարաւէն անիկա կը միանայ ծովափի լեռնաշղթային կիսաշրջանակին, և այսպէս նոյն ինքն քաղաքը՝ գետին շուրջի տափարակ հողէն կարուած է այս սեղանակիր խարակին թերակղզիին շնորհիւ։

Կը յիշեմ որ, երբ առաջին անգամ քաղաքին վրայ նայեցայ, անմիջապէս տպաւորուեցայ թէ ինչպէ՛ս անոր բնական այս խիզախ երեւոյթը կը համապատասխանէր քաղաքին անուանը—Տրապիզ. բնութիւնը էր կրնար աւելի համոզիչ կերպով մը ներկայացնել սեղանի մը պատերը, քան այս ժայռի կոյտով, որ կը ցցուի ծովուն մակերեսին և հոլիսներուն վրայէն, մինչև այնպիսի կատար մը որ բոլորովին տափարակ

(*) Երեք ոտքը մէկ եարտա է։

է։ Այսուհանդերձ, այնպէս կ'երեւայ թէ Տրապիզոն անունը այս չատ աչքառու և որոշ նմանութենէն չէ՛ որ ծագում առած է, այլ աւելի՝ արեւմտեան ծոցին հողին կերպարանքէն, ուր կառուցուած էր նախկին բերդը։ Եւ սակայն այս սարահարթը Տրապիզոնի ամէնէն տպաւորիչ յատկանիշն է։ Թուրքերը որոնք հնագէտի զգացումներ չեն տածեր, անոր կուտան Պօզ Թեփէ անղարդ և տարտամ յորջորջումը, որ կը նշանակէ «գորշ բլուր» որովհետև բլուրը պորբիւրային տեսակէ ժայռէ կազմուած է։ Հին Յոյները զայն կը ճանչնային Միթրօսի Լեռ—Միթրիոս—անուամբ, որովհետև Միթրօս աստուծոյն մէկ արձանը կը կանգնէր այս բարձրութեան վրայ։

Դիւրին չէ երեւակայել ասկէ աւելի յարմար ու հաճելի վայր մը քաղաքը դիտելու և ծովափին վրայ իջնելու համար. այդտեղ, 500 քայլ երկայնքին և 200 քայլ լայնքին կրնաք քալել տափարակ մակերեսի մը վրայ, ու ձեր առջև առանց ոեւէ արգելքի կը պարզուի հորիզոնը, արեւով զեղուն և կենսալիր, և եթէ օդը պայծառ ըլլայ, կրնաք նշմարել ջուրի անծայրածիր տարածութենէն անդին, հեռաւոր Կովկասի աւօտ կապոյտ գիծը, որ արեւելեան կողմէն հորիզոնը կը փակէ։

Տրապիզոնի խարսխարանը կը ստանայ արշալոյսի առաջին հմայքը. քնքոյշ լոյս մը կը սփռուի արեւելեան արուարձանին պատշգամներուն վրայ, Միթրոս Լերան ստորին մասերէն մինչև պզտիկ հրուանդանին ծայրը շրջանակ մը ձեւացնելով։ Շէնքերուն միջև, հոս հոն, բարձրահասակ նոճիներու շարքեր տակաւին կը պահեն գիշերուան մթութիւնը, բայց տուներուն սպիտակ դէմքերը չուտով կը փարատեն խաւարը և անոնց պատուհաններուն ապակիները խաղաստացուցիչ շքեղութեամբ մը կը ցոլացնեն նորածագ արեւին ոսկեգոյն փայլը։ Սև Ծովու և Կասպից Ծովու այս բնավայրերուն մէջ ոչ մէկ տեղ արշալոյսը այնքան էակատարէն «վարդամատն» է կամ ծովը՝ արեւածագին այնքան «հայլիանման» որքան հոս։ Քանի ճառագայթները սկսին բեկբեկիլ, հովը կը զովանայ և սեւաթոյր նոճիները կ'օրօրուին ու կը ծռին։ Ծովափին մօտ, Միթրոսի մայր խարակէն անդին, ծովեզերեայ լեռները խմբուած են կոյտ հաստակոյտերու նման՝ նորածագ արեւին տակ. հաւատարիմ ամպերը կը կանգնին լեռնակողերուն, կամ կը ծածանին անոնց վրայ, պաղ և արծաթագոյն գորշութեամբ երկինքի մը պէս։ Դէպ արեւմուտք, պզտիկ հրուանդանին ծայրին վրայէն, մեր կեցած խարսխին անմիջապէս տակը, կը տեսնէք՝ այն ինքն մեծ ծոցին նեղելի կեցուածքը։

Առտու կ'ըլլայ. գոյները կ'անհետանան. վարդագոյններու և արեւակիրներու աշխարհը անհերեւոյթ կ'ըլլայ։ Քաղաքին տեսքը ջերմին և հրճուեցուցիչ է, մինչև իսկ ձմեռ ատեն, երբ հաստակոտոր լեռնաշղթայի հեռուները կ'երեւայ իր ցանցաւոր եղեւիններովը, որոնք ձիւնին մէջէն դուրս կը կանգնին սեւազգեաց։ Արեւոտ մարգագետիններ և կանանչ

դալարիքի բեկորներ հրճուանք կը պատճառեն ուղևորին, որ ճամբորդած է արևելեան երկար ամառներուն և աշուններուն՝ այնպիսի երկիրներ, ուր հաղիւ թէ կ'ուռճի խոսի չիւղ մը։ Շուտով ծովափը կենդանութիւն կը ստանայ, և նաւավարներուն գոռում գոչումը մեղի կը բերէ հովը. խոշոր և բարձրացուկ առագաստանաւեր կուգան դէպի մեզ և նաւաստիները կը մրցին ամէնէն առաջ հասնելու համար խարսխատեղին։ Եւ ահա կը շրջապատուինք մարդկային կոչտ արարածներու խումբէ մը. որ կը պոռայ, կը գոչէ. շարժումներ կ'ընէ, մինչ իրենց նաւակները և ծանրօրէն բեռնաւորուած առագաստանաւերը կը զարնուին մեր նաւուն երկաթեայ բարձր կողերուն։

Շոգենաւերը ծովեզրէն բաւական հեռու կը խարսխեն, այնպէս որ նաւահանգիստի փոքրիկ ամբարտակը հասնելու համար պէտք է երկար ատեն թիավարել, մանաւանդ հովը ցամաքէն փչած պահուն։ Նաւակները կառավարողներն են զարդարասիրել պատանիներ, որոնց գոռում գոչումը երբէք չի դադրիր, շոգենաւէն մինչև ծովեզր գացած ատենիս։ Քարափին վրայ շարուած են մաքսատան պաշտօնեաները իրենց օգնականներով, նախշուն խումբեր, որոնց մէջ եւրոպական անգործածելի հանդերձանքները խառնուած են արևելքի ներկուած բամպակեղէններուն։ Ինչ մեծ մխիթարութիւն է այս թոհ ու բոհէն ազատիլը և քանի մը բոպէ նստիլը ընդարձակ սրճարանի մը մէջ, որ նաւահանգիստէն և աղմուկէն հեռու կը գտնուի. ապեկ մը աւարտելու վրայ է իր առատան մաքրութեան գործը, տախտակամածը աւլուած և ջրուած է, իսկ նարկիլէները փաթթուած են. Իսնի անդորը դէմքը կը յիշէ մարդ։

Մեր ճամբան կ'առաջնորդէ դէպ ի բլուրին կողը, ի սկզբան քաղաքին պարտէզներէն և լայն փողոցներէն, որոնց երկու եզերքը շարուած են եւրոպական սճով շինուած տուներ և խանութներ, իսկ յետոյ՝ այն նեղ ճամբաներէն որոնք կը կտրատեն քրիստոնէից թաղերը, մանուածապատ արահետներու լաբիւրինթոս մը։ Տրապիզոնի փողոցները 6—8 ոտք լայնութիւն միայն ունին և քիչ հոգամ միայն երկու կողմերը մայթեր կան։ Հոս հոն՝ թզենիի մը խարտ կանանչ տերեւները, և կամ սարդենի մը իր Պորտոյի գինիի գոյնով պտուղներու ողկոյզներովը, կամ դափնեվարդի մը բաց կարմիր ծաղիկները պատերն ի վար կը կախուին։ Տունները մեծ մասամբ արևելեան սճով շինուած են, լերկ և անվայելուչ պատեր, որոնց բարձրութեան կէսին վրայ կան միայն պզտիկ պատուհաններ, երիզաւոր չերտէ կամ ագուցուած փայտի կտորներէ շինուած վանդակումներով։ Բայց ժամանակակից վիլլաները արագօրէն կը բռնեն այս տուներուն տեղը։

Այս մանուածապատ փողոցներուն մէջ, դարերու ինչ հնութեան բեկորներ կը տեսնուին։ Եւ սակայն ես կը կարծեմ թէ — և այս մասին անգլիական հիւպատոս Մր. Լոնկուորթ ալ համաձայն կը թուի ինձի — յունական տիպարը կը տիրապետէ։ Մեր խօսակցութիւնը կը դառնայ այս ցեղային խնդիրներուն վրայ. արդարև մարդ շարունակ կը տեսնէ թէ այսպիսի խնդիրներու մէջ ինչքա՜ն մոլորեցնող առաջնորդներ են կրօնքն ու ազգութիւնը։ Այս ծովափին վրայ ամբողջ գիւղեր կան որոնց բնակիչները Իսլամ են և չպիտի ուզէին օսմանլը անուանէն զատ ուրիշ անուն մը կրել. այսուհանդերձ, իրենց յունական ծագումը կարելի է հաստատել թէ՛ շնորհիւ պատմութեան և թէ այն ուանդութեանց, զորս իրենք իսկ մասամբ կը պահեն տակաւին։ Օրինակի համար, առնենք Սիւրմէնէն և Օֆը, երկու կարևոր գիւղեր՝ Տրապիզոնի արևելեան կողմը։ Այս ճարտար Ցոյները ներկայիս այնքան հռչակաւոր են իրենց ատուաձարանական հմտութեամբը, որքան էին ժամանակաւ՝ Արևելեան կայսրութեան տակ, սա տարբերութեամբ որ մինչ առաջ եպիսկոպոսներ կը հայթայթէին Քրիստոնէական Եկեղեցիին, հիմա ալ Իսլամին մոլլաներ կուտան։ Եւ սակայն, որքան որ ալ մոլեռանդ են, տակաւին կառչած կը մնան կարգ մը սովորութեանց. որոնք գիրենք կը կապեն հին հաւատքին, որուն ժամանակաւ ծառայելին այնքան եղականօրէն և զորանկասած, անկէ ի վեր հարած են հաւատար մոլեռանդութեամբ։ Այսպէս՝ երբ հիւանդ մը անձկութեան մէջ է, Ս. Կոյս Մարիամը մինչև այսօր ալ օգնութեան կը կանչուի և անոր պատկերը կը կախուի հիւանդի անկողնին վրայ. հիւանդը արդիւնած գինին կը ծծէ Հաղորդութեան հիմակէն, որը ցարդ կը մնայ սրբազան առարկայ մը բոլոր գիւղացիներուն համար, որոնք չեն կրնար ասկայն ըսել թէ ինչո՛ւ։ Մեր խօսակցութեան միջոցին պզտիկ աղջիկ մը կ'անցնի նեղ ճամբուն ծայրէն. հազիւ 10 տարու կայ. անոր անդամները հագիւ թէ ծածկուած են բամպակէ թոյլ վտաւատով մը, թէև իր դէմքին գոյնը արևէն վնաս մը կրած չէ. անոր մսին մեղրամոմային հիւսուածքը, թափանցիկ գոյնը և չագանակագոյն մազերուն առաս, հիւսկէններուն կը յիշեցնեն Վենետիկեան նկարիչներու նախասիրած դէմքերը, որոնք յաճախ կը տեսնուին հիւսիսային Իտալիոյ քաղաքներուն մէջ։ Եւ արդէն չատ բնական է որ այս քաղաքին բնակչութիւնը իտալական արիւնին միաւում մը ունենայ. քանի մը դար առաջ, Ճենովացիները իրենց ձեռքին մէջ ունէին Տրապիզոնի վաճառականութիւնը և կը սպառնային անոր անկախութեանը։

Ծովեզերքէն մինչև անգլիական հիւպատոսարանը երթալու համար պէտք է մագլցիլ առնուազն 150 ոտքի բարձրութիւն մը. բայց հիւպատոսարանը միջին դիրքի մը առաւելութիւնները կ'ընծայէ, նախկին բերդաքաղաքին և Պօղ թէփէի շրջակայ բացօթեայ ճեմավայրերուն մէջտեղը։ Եւ եթէ մեր առաւօտները յատկացնենք քաղաքին և ուերակներուն, իրիկունները կրնանք անցընել այն հովասուն սարահարթին կամ յարակից բլուրներուն մենաւոր դարվարվի վրայ։

Բազմաթիւ հաճելի վայրեր կան, որոնք այս թափառումներու միջոցին քաղաքը դիտելու կը մղեն զմեզ. տեսարանը որուն ակամտաս կ'ըլլանք, արեւմտեանն է, անվերջանալի մանր հրուանդաններու և նեղուցներու տարաւոր յաջորդականութիւն մը, որոնք ի վերջոյ կը՝ձեւացնեն ընդարձակ և բերանաբաց միակ ծոցը։ Աչքերնուս առջև կը տարածուի հին քաղաքը, միջնադարեան պատեր և աշտարակներ, որոնց վրայ աճած տերեւներու ամպհովանին դէպի ծով կ'երկարի։ Եւ սակայն, որքան ալ գեղեցիկ ըլլայ ձեր առջև տարածուող տեսարանը, միտքը աւելի հակամէտ է կանգ առնելու անոր արթնցուցած յիշատակներուն և խորհուրդներուն վրայ։ Ծովը՝ կապոյտի անսահման տարածութիւնը ըլլալէ աւելի այն բաց ճամբան է որ դէպի Եւրոպա կ'առաջնորդէ, Ասիան միացնելով Արեւմուտքին. եղեւիններով ծածկուած լեռնաշարքերը՝ յաւէտ յառաջապահներն են ջրորդաններու և սարերու ընդարձակ գօտիին, որուն մէջ այնքա՛ն բանակներ ծուղակը ինկան, քան թէ՝ հեռանկարը խոժոռադէմ պատկերներու, որ աւերակ քաղաքին խաղաղ համայնապատկերը կ'ընդգրկէ։ Նոյն ինքն տեսարանը այն է՝ որ Քսենոփոնի աչքերէն արցունք բերաւ և որ Ադրիանոս կայսեր մտքին զուգորդուեցաւ, այս ծովն ու ծովափը առաջին անգամ տեսած միջոցին։

Բայց առաւօտը և այս առիթը յարմար չեն այսպիսի յետահայեաց խորհրդածութիւններ ընելու։ Գիշերուան քունէն կաղդուրուած, մեր առաջին հոգը կ'ըլլայ երթալ դէպի Տրապէզոսի բազմնապատ աւերակները, որոնք մեր առջև կը տարածուին արեւմտեան ծոցին մէջ։ Կ'իջնենք Պօզ Թէփէի դարվարներէն, արեւելեան արուարձանի սիրուն վիլլաներուն և պարտէզի ցանկապատներուն քովէն անցնելով և կ'երթանք այն ձորակը որ այս արուարձանը կը բաժնէ բերդաքաղաքի վայրէն. արդարև, ասիկա անմիջապէս մոռցուելիք և դիւրաւ չփոթելիք դիրք մը չէ. եթէ Տրապէզոսի մասին մեր ձեռքը հասած նկարագրութիւնները պակասաւոր կերպով մը կը ներկայացնեն այն աչքառու յատկանիշերը որոնք այս վայրին յատուկ են, գոնէ անոնք կասկած չեն թողուր թէ պատմական քաղաքը և այս աւերակները միևնոյն տեղին վրայ կը գտնուին։

Պատերուն և ամրութեանց եռայարկ ձևը յատկանշական է բերդաքաղաքի յատակագծին, և տեղագրութիւն պատրաստողներու նկարագրութեանց մէջ, ինչպէս նաև ժողովրդային լեզուին մէջ աչքառու հանգամանք մը կը կազմէ։ Արդարև, մինչև իսկ ներկայիս, երբ մեծ դուռներէն շատերը անհետացած են և բազմայարկ աշտարակներ կը մթագնեն ընդհանուր տեսարանը, բլուրին կողին վրայ կ'երևայ երեք կատարեալ բերդերու շարքը, իրարմէ բաժնուած և մէկը միւսէն բարձր, բայց երեքն ալ սերտիւ իրարու զօդուած։ Քաղաքին երեւոյթը իր պերճութեան նօրեռուն՝ անկասկած կ'արդարացնէր «Եւքսինի թագուհի» տիտղոսը և իրա-

ւունք կուտար իր պահանջին, որ էր ըլլալ Արեւելքի հռոմէական նորահաստատ կայսրութեան մայրաքաղաքը։ Ընդարձակ արուարձաններու միջև, որոնք լեցուն են եռուզեռ եկող փոգոյներով և չուկաներով, ծովեզերքէն վեր կը բարձրանան երկու կողմէն, պարտէզներու և պարտիզաւոր տուներու լաբիւրինթոսի մը մէջէն, զանգուածային հողակոյտերու և աշտարակներու զոյգ շարքերը։ Պատկերին գլուխին մերձակաները կանգնած էր արքայական պալատը, միջնադարեղէն խոշոր ամրութիւններէն վեր բարձրացած, և որուն երկու կողմը խրամներ կազմած են քոյր ծոցերը։ Սպիտակ մարմարէ չինուած արքայական դահլիճին լայն պատուհանները կը բացուէին այլազան տեսարաններու վրայ, մինչ ներսէն, ընդարձակ յարկաբաժինը զարդարուած էր թանկագին նկարներով, և կայսերական պաշտօնի յաջորդական տիրայողներու պատկերներով, իրենց պատուանշաններով և զինանշաններով միասին։ Արեւելեան կողմը, վիհէն անդին, զառիվերը աստիճանաբար կ'ամփոփուէր Միթրոսի սեղանակիր բլուրին կողին վրայ, և այդ ուղղութեամբ, պալատին ճիշդ դէմը Ս. Եւգինոսի եկեղեցին ու պարիսպը թագի մը նման կը կանգնէին գրեթէ կղզիացած դիրքի մը վրայ։ Դէպի ներքնակողմը, նեղ պարանոցին կողմը, տեսարանը լայնօրէն կը տարածուի ատամնաւոր պարիսպներուն վրայ, լայն նեղուցը շրջապատող բլուրներուն կատարը. իսկ դէպի վեր բարձրացող գետնին վրայ կը գտնուէր թատրոնը, ինչպէս նաև ձիարշաւարանի լայնատարած պատը։ Արքայական դուռ մը պալատէն ճամբայ կուտար դէպի այս հաճոյքի վայրերը. հեռաւորութիւնը մեծ չէ, այս դուռնէն կայսերական ընտանիքը իր շքեղ հետեւորդներովը կ'երթար նոսիլ մարմարեայ նստարաններուն վրայ, մրցավայրին վերև, ուրկէ քաղաքին ամբողջ պատկերը և դաշտը և ծովը իրենց ոգեկրուն տակ կը տարածուէին։ Ամրացեալ ցանկապատին զանազան բաժանումները եթէ սանդուղի աստիճաններ պիտի համարենք, որոնք իրարու հետ կը բարձրանան, ուրեմն պատէն դուրս գտնուող մրցարանը կրնանք համարել չորրորդ աստիճանը, վերջինը և ամենէն բարձրը և գեղեցկագոյնը։

Արդարև, քաղաքին պատերուն և պարիսպներուն վրայէն պարզուող տեսարանը՝ դէպի ծով, ամէն առեն եղած ըլլալու է հիանալիօրէն գեղեցիկ, ըլլա՛յ անիկա դիտուած կայսերական բնակավայրի պատուհաններէն, ըլլա՛յ քաղաքին վրայի այս օդատուն բարձրութիւններէն։ Պալատին առջև կը պարզուէր քաղաքին չէնքերուն երկար հեռանկարը, զբաղուած՝ կապոյտ ծոցին դէմ, խոշոր խաչաձև պատերը որոնք բազմաստարդ թաղերը իրարմէ կը բաժնեն, և հոս հոն տարաշնուած, տերեւազարթ ու աստուերալից խաղաղ հանգստավայրեր, ուր կամարակապ սրահ մը, նկարուած որմերով և մարմարեայ սիւնաշարքով կը յիշեցնէր հին դարու սովորութիւնները։ Մրցարանին ամենէն բարձր կէտին՝ այս տեսարանին ճոխ մանրամասնութիւնները իրար կը խառնուին և կը չփոթուին. աչքը պէտք

է սեւեռի հողակոյտերու ու աշտարակներու երկար շարքին, որ կ'իջնէ դալարիքի օձապտոյտ պիսակներուն քովէն։ Պալատին պատուհանները որոնք տակաւին կը բարձրանան արեւմտեան ձորակին գագաթին վերեւ արեւմտակողմի տեսարանին վրայ կ'իշխէին, և յայն ծոցին մշակուած խոշոր բլրակողերը դէպ ի ծով կ'երկարէին մինչեւ հեռաւոր հրուանդանը։ Այս տեսարաններուն ամենէն հաճելի և ոչ նուազ ուշագրաւ յատկանիշներն մին եղած պէտք է ըլլայ, ամէն առեն, բուսականութեան բազմազանութիւնը և չքեղութիւնը, որ այս հողին յատուկ է։ Անհրաժեշտ խոնաւութիւնը կը հայթայթուի ո՛չ թէ լճացած ջուրերու կամ ճահիճներու միջոցով, ինչպէս կ'ըլլայ աւելի դէպ արեւելք՝ Կողքիսեան գետերուն շնորհիւ ուռղուած երկիրներուն մէջ, այլ առուղջարար ակերու, որոնք ժայռին մակերեսին վրայ կը խոխոջին և հեղասահ գետակներու կը վերածուին։ Արեւը խակապէս արեւելեան դաշտանկարներու հրեղէն գունան է. բայց կլիման կը բարեխառնուի ծովին վրայէն փչող ցուրտ հովերով, որոնք իրենց հետ կը բերեն անձրեւ ու մառախուղ։ Այս պայմաններուն տակ միաժամանակ կը զեղուն բոլոր այն ծառերն ու բոյսերը, որոնք կը ծաղկին Միջերկրականի ափանց ու Անգլիոյ հիւսիսային անտառներուն սաղարթախիտ բարձրութեանց վրայ։ Շագանակենիներու, կնձնիներու և կաղնիներու ստուերաման թաւուտներուն ճիշտ քովը կը տեսնուին նոճիներու, դափնիներու և ձիթենիներու պուրակներ, որոնք ծովափը կը գեղեցկացնեն. վայրի որթատունկը դրասանդներու նման կը կախուի ճիւղերէն, և պատապարուած վայրերու մէջ նարնջենին, կիտրոնին և նռենին կ'ուռճանան և պտուղ կուտան։ Մեր բոլոր պտուղները կը գտնուին պարտէզներուն մէջ, և Տրապիզոնի թուզը հինէն ի վեր այնքան անուանի է, որքան Թրիբոլիի խաղողը և Կիրառանի կեռասը. կը մշակուին նաև վարունգ, խոշոր դդումներ, ծխախոտ և եղիպտացորեն, իրենց եղեգնանման ցողուններով և փայլուն տերեւներով։ Դափնեվարդի սիրուն վարդագոյն ծաղիկները մրգաստանի պատերուն վրայ կը տեսնուին։ Ժէ. դարու կիսուն, կ'ըսուի թէ աւելի քան երեսուն հազար պարտէզներ և այգիներ արձանագրուած են քաղաքին սահմաններուն մէջ, ու այդ միջոցներուն, Պօղ Թէփէի շրջակայ դարվարները ամբողջովին ծածկուած էին այգիներով։

Բայց բերդին աւելի արեւմտեան քան թէ արեւելեան կողմն է որ բնութիւնը ամենայն առատաձեռնութեամբ շռայլած է իր շնորհները, և ոչ մէկ տեղ այնքան առատօրէն կամ պաղաբերութեամբ, որքան արեւմտեան ձորակին վրայ։ Այս ձորին գեղեցկութիւնները, գրեթէ ճիշտ ու ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս զանոնք կը տեսնենք այսօր, պերճախօս լեզուով մը նկարագրուած են Կարտինալ Պէսարիոնի կողմէ, ԺԵ. դարուն. Կարտինալը ինքը Տրապիզոնի զաւակ մըն էր. այդ մասին կը խօսի նաև Կոմնենեան կայսրութեան պատմագիրը որուն խանդավառ երեւակայութիւնը բորբոքեցաւ ի տես այն պատկերներուն, որոնք իր ծննդավայրը եղող Թրիբոլի չքեղութիւնները կը յիշեցնէին և կը խտացնէին...։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԵՐԵԼՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Երբէք մտադիր չէինք Հայաստան մտնել Տրապիզոնի և Էրզրումի յաճախուած պողոտայէն անցնելով։ Եզանակը յաւաջացած էր. մեր գլխաւոր սեւեռակէտը Արարատն էր. և կասկածելի կը թուէր, որ նոյն իսկ շատ արագ երթալով կարենայինք անոր գագաթը բարձրանալ ձմրան ձիւները սկսէ առաջ։ Վերկը անտարակոյս հնարաւոր էր Թուրքիոյ սահմանագլուխէն. գոնէ երկու անգամ յաջողութեամբ ի գլուխ հանուած է. բայց Էրզրումէն Պայազիտ ճամբան երկար է, ու հարկադրուած էք ձեր անձնական ձիերովը ճամբորդել. ձի փոխելու դրութիւն չկայ։ Ասկէ զատ, հաւանական չէ Պայազիտի մէջ գտնել նոյն այն դիւրութիւնները զորս կ'ընծայէ ամենուրէն՝ Ռուս կառավարութիւնը, լերան հիւսիսային կողերուն վրայ բանակած խաղաղներէն ջոկատ մը տրամադրելով։ Բոլոր այս նկատումներով վճռեցինք Վրաստանէն անցնիլ։ Եւ արդէն ես ուրիշ պատճառներով ալ հետաքրքիր էի ծանօթանալու Հայաստանի ուսական գաւառներուն, թրքական լուծին տակ գտնուածները զննելէ առաջ։ Այս նպատակներով, օգոստոս 16ի գիշերը մեր շոգենաւը մտանք կրկին և դէպ ի Պաթում ճամբանիս շարունակեցինք։

Օգոստոս 17.— Տրապիզոնէն մինչեւ ուսական նաւահանգիստը հարիւր մղոնի ճամբայ մըն է. առատուն կանուխէն անցանք ծովեզրին վրայ շարուած բերդակներէն և դարձանք պզտիկ հրուանդանը, որուն վրայ փարոսը կանգնած է։ Այդ տափարակ հողամասին քովի նեղ ջրանցքը երեսուն գրկաչափ խորութիւն հաղիւ ունի. այսուհանդերձ՝ ծոցը առ հասարակ ծանծաղուտ է եւ սիղմով լեցուն, և միայն արեւմտեան եզերքին վրայ ցամաքին չատ մօտիկն է որ այսքան խորութիւն կը գտնուի։ Ամենամեծ նաւերն իսկ այնչափ կը մօտենան ծովեզրին, որ իրենց բարձրաբերձ յետակողմերը կարծես կը կախուին ծովափին բլուրներէն։ Բայց այս նպաստաւոր վայրին տարածութիւնը մեծ չէ, և եթէ այս բնական նաւահանգիստը արեւելքէն պատապարուած է ծովափի լեռնաշարքին պատովը, հիւսիսային կողմը անիկա վտանգի ենթակայ է։ Ռուսերը ջանացած են

այս անպատեհութեանց յաղթել, հատատուն որմերով երկար կոհակաբեկ մը չինելով. ասրիներ ամրոցէ, անանք աշխատեցան ջուրին յատակը մաքրելու, բայց չյաջողեցան, որովհետև արեւելեան ծովափը շարունակ աւազով կը լեցուի։

Հինգ թանկագին օրեր, առանց վայրկեան մը պարապ անցընելու, մեր ճամբորդութեան պակասները լրացուցինք և նորանոր յանձնարարական գիրեր առինք, մեր անցնելիք կեդրոններուն իշխանութեանց ուղղեալ։ Մենք մանեկու վրայ էինք երկիր մը, որ թէ՛ ռազմագիտական և թէ՛ քաղաքական պատճառներով, պատուած է հաղիւ տեսանելի բայց չա՛տ զգալի սեղմումներով, այնպէս որ անպատրաստ և չյանձնարարուած ճանապարհորդին համար անելիք գրեթէ արգիլուած երկիր մըն է։ Ընդարձակ հողի տարածութիւններ կան, ուր Պաթումի անգլիական հիւպատոսին իսկ թոյլ չեն տար ճամբորդել. վատահ եմ որ անելիք չպիտի համարձակէր Կարսի սեմէն դուրս մանել։ Ապահով ըլլալու համար թէ առանց ո և է արգելքի ուզած տեղդ պիտի կարենաս երթալ, վստահութիւն վայելել, և վախը չունենալու համար որ յանկարծ պիտի ճամբուիս, անհրաժեշտ է մատնաւոր արտօնութիւն մը ստանալ Բեղերսպուրգի պատկանեալ նախարարութենէն։ Բայց ուստական մայրաքաղաքի մեր դեսպանը կը մերժէ այժ տալ մեր դիմումին. ասիկա օրէնք մըն է իրեն համար զոր ոտնակոխ չըներ ո և է պարագայի տակ։ Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպանն ալ անկասկած բան մը չի կրնար ընել այս մասին. կը մնար փորձել անհատական դիմումներու կատարելի ազդիւրը։ Օրերը շարաթներ կ'ըլլային ու մենք դեռ կը յապաղէինք Վոտիրի ափանց վրայ. անօգուտ էր ճամբան շարունակել, առանց յանձնարարականներ ունենալու, և ուստայն ամրան թանկագին ամիսները կը սահէին կ'անցնէին։ Վերջ ի վերջոյ. ըստ բաւականի յանձնարարական ձեռք ձգեցինք, մնացածն ալ բաղդին թողլով. շատ բան կը պարտինք Կ. Պոլսոյ մէջ մեր ռուս բարեկամներուն. այդ առիթիւ ուշադրութիւն դարձուցինք իրողութեան մը վրայ, որուն մասին՝ աւելի ուշ՝ այնքան շատ ապացոյցներ ձեռք ձգեցինք, թէ ռուսական բարձր պաշտօնատարները առհասարակ աշխարհի ամենէն լուսամիտ մարդիկն են, ինչպէս նաև ամենէն բարեսիրտ և վեհանձն հիւրընկալները։

Վրաստանի կողմէն, երկու գլխաւոր ճամբաներ կան Հայաստան մտնելու համար, և ճանապարհորդը որ կ'ուզէ հանգստութիւն վայելել, պէտք չէ ուրիշ ճամբէ երթայ։ Արեւմտեան կողմի ճամբան կը բարձրանայ Կուր գետի հովիտէն և կը հասնի Ախալցխայի շրջակայ բարձրաւանդակները, անցնելով Պօրժոմի վիրապան կիրճէն և անցքէն։ Երկրորդ ճամբան աւելի դէպ արեւելք, կը բռնուի Երկաթուղիի գիծէն Սև Ծովու և Կասպից Ծովու մէջև, Ադրատփայի կայարանը, Թիֆլիսէն 50 մղոնի չափ վար, և բարձրանալով Կուրի դաշտին մէջէն, կ'երթայ Սեւանայ Լճին

բացատատը, Տիլիճանի կայարանին մօտ (*)։ Այս կէտէն գիծը երկուքի կը բաժնուի, և ճիւղերէն մէկը կ'երթայ Ալեքսանդրաբոլ, իսկ միւսը Երեւան։

Մեր ակնարկած ճամբաներէն ո՛րը որ ընտրէք, կրնաք ճամբորդել վիքթորիա կառքով և ճամբան ձիերնիդ ալ կրնաք փոխել։ Երկու ճամբաներն ալ զձեզ կ'առաջնորդեն Կովկասի հարաւային տափաստաններէն դէպի Հայկական Բարձրաւանդակի ստորոտները։ Մենք պիտի երթայինք Երեւան, որով՝ երկաթուղին և Ադրատփայի հովիտը ամենէն դիւրին ճամբաներն էին. բայց ես արդէն ծանօթ էի Կուրի դաշտին՝ Թիֆլիսի և Կասպից Ծովու միջև, ու այնքա՛ն շատ նկարագրութիւններ կարդացած էի Հայաստան առաջնորդող այս ճամբուն մասին, որ վրացական գետին և Սեւանայ Լիճին միջև գտնուող բնական տեսարանները մտքի վրայ տպաւորուած էին։ Ասկէ զատ, կը փափաքէի տեղեկութիւն քաղել բարձրաւանդակի արեւմտեան հատուածին մասին, որուն վրայ կարդացած ճանապարհորդական գիրքերս շատ պակասաւոր գաղափար ունուած էին ինձ։ Այս կողմերուն համար Պօրժոմի ճամբան թէ՛ հանրածանօթ պողոտան է և թէ հանգստաւէտ ճամբորդութեան մը կը միացնի հրաշալի բնանկարներու ճոխ ցուցադրութիւն մը։ Բայց ես մտածեցի թէ Կուրի հովիտէն Հայկական Բարձրաւանդակը ելլելով՝ կրանցուցած պիտի ըլլայի երկրին յատուկ բնորոշ գիծերը տեսնելու պատեհութիւնը, որ դուցաւելի ուշ՝ ալ չի ներկայանար։ Ասոյ մէջ, բնութիւնը այնքան ընդարձակ տարածութեան մը վրայ բանած և իր շնորհները բաշխած է, որ հարիւրաւոր մղոն տարածութեան վրայ կրնաք դիտել համանման պատկերներ, մինչև որ նպաստաւոր դիրքի մը վերջ ի վերջոյ երեւան հանէք անոյշանիստ և վսեմափառ յատակագծին յատկանական սկզբունքները։ Եւ ո՞ր ճամբան աւելի յայնատարած տեսարաններ կը ցուցադրէ, բնութեան վրայ, քան այն՝ որ ատոնցմանարար կը բարձրանար լեռնաշղթայի գագաթին վրայէն, ցամաքէն և ծովէն ամենաբարձր կէտին հասնելով։ Պաթումէն կարելի էր թափանցել Աճարայի լեռները և մտնել բարձրաւանդակի ամենէն վերին գագաթներուն մէջ, ուրկէ կը հոսին Կուրի գետի ակերը։ Բայց մենք, երբ լսեցինք որ ճամբայ մը կայ Ռիոնի հովիտէն դէպի լեռնաշարքին գագաթը, անմիջապէս որոշեցինք անոր գերազանց հրապոյրները վայելել և մեր տոմսակները առինք Վրաստանի մայրաքաղաքին՝ Քութայիսի վագոնի քաղաքին համար։

Օրատոս 22.— Անձրեւ կը սեղար երբ գանգաղօրէն կը հեռանայինք կայարանէն. Պաթումի մէջ գրեթէ միշտ կ'անձրեւէ. ամպերը չեն

(*) Մեր ճամբորդութեան թուականէն ի վեր երկաթուղիի գիծ մը կը միացնի Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիսը Ալեքսանդրաբոլի եւ Կարսի հետ. անիկա կ'անցնի Գորչալայի հովիտէն։

կրնար անցնիլ ծովուն հարաւ արեւելեան անկիւնը գտնուող լեռանց հրակայական կոյտին վրայէն։ Մեր ճամբուն վրայ հոս հոն կը տեսնենք թշուառ գաղութներ, որոնք իրենց հրաշագեղ բնակավայրին մէջ մէյ մէկ հակապատկեր կը ներկայացնեն իրենց անքաղաքակիրթ մարդու պուչտուքներովը։ Ցունական տարրերու չրջանին սահմանը անցած ենք արդէն. վրացական ժողովուրդներ կը բնակին ներքնամասին մէջ և մասամբ ալ տարածուած են ճահճային ծովափին վրայ. իսկ դէպ արեւելք, հոն՝ ուր լեռնաշղթան կը բաժնուի ծովէն, լեռներու ամենաւոր անկիւններուն մէջ կը գտնուի վրացական ցեղին խանձարուրքը։ Տրապիզոնի և ռուսական ամրոցին միջև, նախ Լազերը, յետոյ Աճարացիները թերևս կրնան համարուիլ փոխանցումի ազդակներ դէպի նոր կարգերը, որոնք կը սկսին Պաթումը անցնելէ յետոյ։

Չեմ համարձակիր վճիռ մը արձակել Լազերու ցեղային կապակցութեանց մասին. անոնք թերևս կը ներկայացնեն իրենց երկրին նախնական բնակիչները, այն վայրենի ցեղերը որոնք Քսենոփոնի բանակը նեղեցին և ժչանջենական փորձանքներն էին բիւզանդական կառավարիչներուն և Կոմնենեան գերդաստանի կայսրերուն։ Աճարացիները կը թուին խառն արենակցութիւն մը ունենալ. Լազերուն նման մահմեդական են։ Այն վրացական գաւառները, ուր կը մնանք հիմա, տակաւին կը պահեն անուններնը բազմաթիւ անկախ իշխանապետութեանց, որոնց կը վերաբերէին ժամանակաւ, և ի բաց առեալ Աբխազները, Կովկասի ստորոտին հիւսիսակողմը, քրիստոնէութիւնը գրեթէ բացարձակապէս կը տիրապետէ. նախ եւ առաջ կը տեսնուի Գուրիան, լեռներու և ծովափի երկայնքին յետոյ Իմերէթիան կ'երկարի Ռիոնի երկու ափոնց վրայ, մինչև Սուրամի անցքը. Մինկրէլիա անունն է երկրի մը որ կը գտնուի Կողքիսեան գեօթին հիւսիսակողմը և որուն արեւելեան կողմնէ Իմէրէթիան։

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԴԷՊ Ի ԱԽԼՑԽԱ

Դէպի Ախլցխա մեր ճամբուն վրայ, առաջին քաղաքը կամ մեծակակ գիւղը որ տեսանք՝ Սուֆլին էր, որ գեղին աջ եզերքին վրայ մըրգաստաններուն մէջէն կը բարձրանայ. կարելի չէ երեւակայել արեւելեան աւերակ քաղաքի աւելի յատկանշական տիպար մը. և սակայն, մինք յայտնել կանգնած էինք սեմին վրայ կարեւոր բերդաքաղաքի մը և գաւառական կեդրոնի մը, ուր նորութիւնները հազուագիւտ թէ կը զանազանուէին գեղջի հողէն. իսկ միւնարէներու ուղղահայեաց գիծերը հեռուէն կը նշմարուէին։

Սուֆլիսը անցնելէ յետոյ մեր առջև պարզուեցան Ախլցխա նոր աչքն քաղաքին կարմրագոյն տանիքները. քաղաք չմտած, մեր վրանները կանգնեցինք գետափի աւազին վրայ. մեր պատրաստութիւնները չէինք տեսած, երբ արդէն մութը կոխեց։ Գիշերը վրանին տակ քաղցր քուն մը առնելէ յետոյ, առաւօտ կանուխ դացինք գետը լողանալու. քաղաքը գեղեցիկ էր, բայց մինչ ջուրին եզերքն ի վեր կ'երթայինք, երեւան եկաւ պզտիկ գիւղ մը, որուն բնակչուհիները արդէն զառի վարէն կ'իջնէին իրենց բազմաձև սափորներովը գետէն ջուր առնելու։ Քիչ յետոյ անցանք անոնց հիւղակներուն մօտէն և հասկցանք հայ ըլլալնին, և հիացանք գեղեցկութեանը վրայ անոնց մէկուն, որ հիմա տնական գործերով զբաղած էր, և որ իր կամարանման յօնքերովը, արծուային ունգունքովը, մսեղ ճակատովը ու սև վարսերովը մեզի կը յիշեցնէր աստուածաշնչական հերոսուհիները։ Կառավարիչը քաղաքէն բացակայ ըլլալուն, ուզեցինք տեսնել իր փոխանորդը, և առաջնորդուեցանք լայնաթիկունք պուշտաարի մը առջև, որուն փոքրիկ աչքերը և դէմքին գիծերը իսկապէս ռուսական էին, և որ զմեզ չընդունեց խանդավառութեան շատ մեծ յոյցով մը։ Ամբողջ աշխարհի վրայ փոխանորդները այսպէս են. բայց մեր յուսալրիպումը զարմացումի փոխուեցաւ, երբ ահարկու մարդու մը կողմէ

հակազդեցութեան տակ առնուելիքներ. ասիկա ասիկանապես մըն էր։ Ընթերցողներուս կ'ուզեմ ներկայացնել այս անարկու մարդը՝ Իվան Քուլյումճիպաշօվ, և անմիջապէս կ'ուզեմ նաև ըսել որ սխալ է այն կարծիքը թէ Հայերը պատերազմիկ ցեղ չեն. որովհետև այս մարդը հարազատ Հայ մըն էր, բնիկ Էրզրումցի. իր ընտանիքը Ռուսաստան գաղթած էր, և վերջին ռուս-օթոմանք պատերազմին, Իվան պատուոյ խաչ ստացած էր կռուոյ դաշտին վրայ ցոյց տուած քաջասրտութեանը համար։ Մէկ քովէն կախուած էր սուր մը, որուն պատեանը և երախակալը քանդակագործուած արծաթով զարդարուած էին. մանաւորապէս հպարտ էր սուրին չեղրին համար, որովհետև անիկա հնաոյժէք Թորոսանի գործ էր, Բիւրակերէն խլուած յաղթութեան նշան մը։

Ռուսաստանի այս հայկական նահանգներուն մէջ վարչական մեքենան կը կառավարուի ձեռամբ մասի վրայ համրուղ ռուս պաշտօնատարներու, բայց չեորնիւ Հայերու, որոնք նոյն իսկ բարձրաստիճան պաշտօններու կը գործածուին։ Հայը վաղնչական մշակոյթ և բնական բարձր կարողութիւններ ունի. ո՛չ բնազդով և ոչ ալ յատկութեամբ իր ռուս մեծաւորը գերազանց է, որովհետև այս վերջինը, աւելի կառավարական սիստէմի մը գործիքն է քան թէ ի ծնէ կառավարող, և իրեն առ հասարակ կը պակսին ճկունութեան և անձնական նախաձեռնութեան յատկութիւնները, զորս քանդելու կը ձգտին խստադէմ պիւրոքրատները։ Բայց ասոնք, ռուս պաշտօնատարը ապաւորութիւնը կը թողու իր կատարած գործէն ճնշուած ըլլալու, ինչպէս աղայ մը որուն դասերը նոր են, և երբ կը տեսնես զայն որ կը գործէ Հայոց նման ազգի մը մէջ, ինքզինքիդ կը հարցնես թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ բոլոր յատկութիւններով օժտուած ցեղ մը կը կառավարուի այսպիսի փայտէ մարդերով։ Անտարակոյս կան յարգելի բացառութիւններ այս ընդհանուր վիճակին մէջ, և այս բացառութիւնները պէտք է աւելի փնտռել բարձրաստիճան պաշտօնէութեան մէջ։

Քաղաքական հարցերով զբաղող ասիկանութիւնը մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտայ Կարսի կամ Ախալցխայի նման բերդաքաղաքներու մէջ. բայց Իվան յայտնեց մեզի թէ երկրին զրեթէ ամէն կողմը տարածուած է այդ ասիկանութիւնը, և իրեն պաշտօնն է հալածել ընկերվարականները և ոչնչականները, ու առ հասարակ երկիրը սփռել և նեղութիւն տալ. «որքա՞ն գարշելի է մարդկային էակը» բացագանչած է ֆրանսացի վիպագիր մը. արդարև, այսպիսի վայրկեաններու մէջ որքա՞ն զզուելի կ'երևայ անիկա։

Առատն, զինուորական իշխանութեանց հետ անակնկալ անախորժութիւններ ունենալէ յետոյ կէս օրէ վերջ գայլենք այցելել Սաֆարի

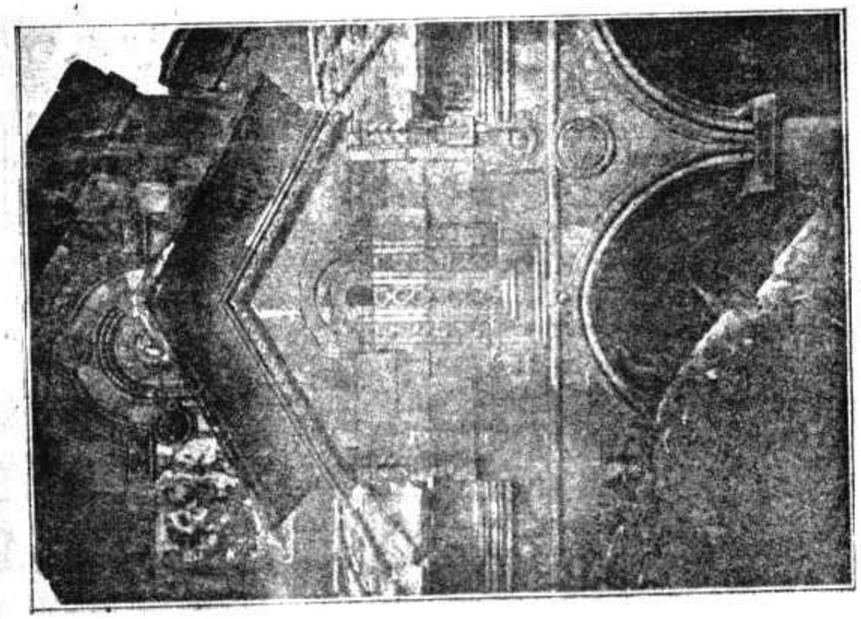

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑՒՆ

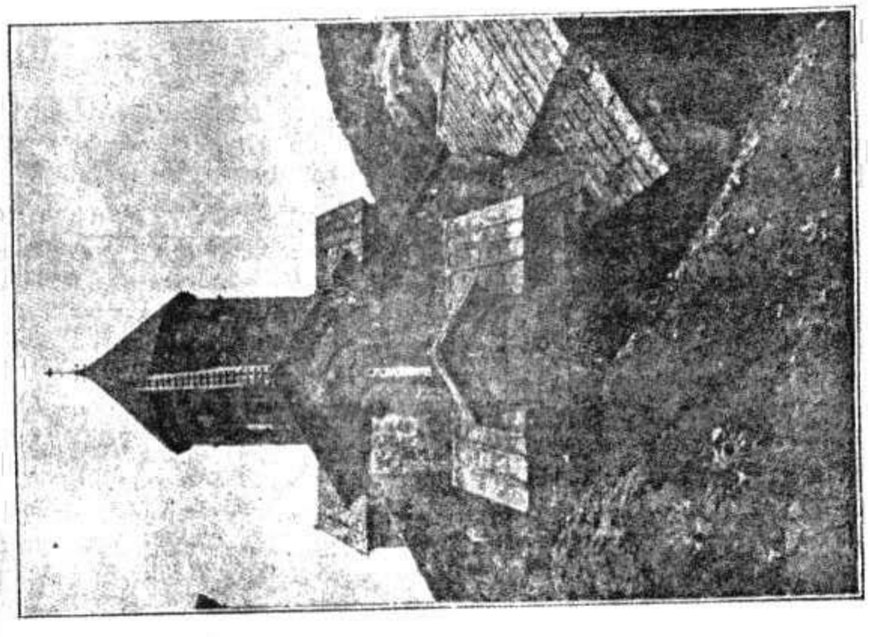

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑՒՆ

վանքը, որ Ախլցխայէն քանի մը մղոն անդին է (*) դէպ հարաւ արեւելք, հրաբուխային լեռնագագաթի մը բարձրաբերձ կողին վրայ. մեր անցած ճամբան կը ցուցադրէ քաղաքին և մերձակայ վայրերուն համայնապատկերը, կ'անցնինք խումբ մը շէնքերու մէջէն, որոնց գլխաւորը ճարտարապետական գոհար մըն է, կենդանի՝ իր շնորհներովը, որոնք կեանքը կը փառաւորեն և զայն կը բարձրացնեն։ Մեր ճամբան շարունակելով հանդիպեցանք վրացական գաղութի մը, որուն անդամներուն ակնյայտնի բարգաւաճ վիճակը զարմացուց մեզ. տարօրինակ բայց միանգամայն հաճելի չէ՞ տեսնել որ ապիտակ ձեռնոցներով և հովանոցներով տիկիններ կը բնակին այս խրճիթներուն մէջ։ Այսպիսի մէկ քանի խումբերու հանդիպեցանք վանքին մերձակաները և ճամբուն վրայ, ուր իրիկուան դէմ կը շրջագայէին. բազմաթիւ ընտանիքներ ալ որոնք հեռուէն եկած էին, Սաֆարի մէջ կը բնակէին, որովհետև անիկա միանգամայն ուխտատեղի մը և հաճելի ամառանոց մըն է։

Անտարակոյս, նմանօրինակ սովորութիւն մը ունէին Վերին Վրաստանի հզօր իշխանները, որոնց իշխանութիւնը կը տարածուէր Կուրի, Ծորոխի և Աճարական լեռներուն հովիտներէն մինչև Կողբխեան ծովեղերը, այսինքն Սէմօ-Քարթլի կոչուող հեռաւոր և ընդարձակ նահանգին մէջ։ Մանաւանդ «ախտապէկ» տիտղոսին տակ, անոնք ծաղկեցան ԺԴ., ԺԵ. և ԺԶ. դարերուն, Վրաստանի թագաւորներէն անկախ եղան, և միայն օսմանցի Թուրքերէն նուաճուեցան աւելի ուշ։ Այս ախտապէկներուն նախասիրած ամառանոցը հոս էր, և եթէ հողը ամուլ և հովիտները քարուտ չըլլային, իրենց ընտրութիւնը գնահատել միայն կը մնար մեզի։ Ախլցխա քաղաքէն մօտաւորապէս 1000 ոտք բարձրութեան մը վրայ կը գտնուինք. վարէն կը հոսի Կուր գետը, կամ Արտահանի գետը, ինչպէս կ'անուանեն զայն, և կը ծակէ Պորժոմի անցքը եղերող լեռնաշղթաները։ Նեղ հողամասի մը կողին վրայ, ուրկէ վար անդունդ մը ձեւացած է, կը գտնուին բազմաթիւ փոքր մատուռներ, որոնց ծայրագոյն յետամակողմը կը գտնուի հոյակապ եկեղեցի մը։ Մատուռները հաշուելով կը կարծէք թէ ուխտավայրը 12 հատ ունի անոնցմէ. բայց ըստ ժողովրդական, միայն մէկ մատուռ ունի. ատիկա Ս. Սապան է, որուն երկու պատկերները կը ներկայացնեմ. մին՝ ցոյց կուտայ շէնքին ամբողջութիւնը յարակից զանգակատունով, երկրորդը ցոյց կուտայ արեւմտեան կողմի դրան հիանալի մանրամասնութիւնները։

Անծառ երկրի մը մէջ, որ զուրկ է հարուստ բնութեան մը ընծայած բոլոր առաւելութիւններէն, Ս. Սապայի նման քարաշէն գոհար մը և ուրիշ հայկական տաճարներ կը տեսնենք, բան մը որ հարցնել թէ

(*) Ըստ կառապանին, հեռաւորութիւնը 15 վերսթ է, բայց մեր անցած ճամբան հազիւ 10 վերսթ էր։

կարելի ըլլայ վայելել արեւմտեան դաշտանկարներու մէջ։ Սակայն բլուրներու վրայ կանգնած, դաշտերու և լեռներու ընդարձակ տարածութեանց վրայ նայելով, գետերու և մենաւոր լիճերու՝ քովիկը, անոնք մէկ հակապատկերը կը ներկայացնեն լիակ բնութեան և լռելեայն կը խօսին անոր հոյակապ ձեւերուն մասին։ Առէջ այս եկեղեցին իրը օրինակ ամենէն նուրբ բանուածքի. ինչքա՜ն հաճելի է քառասնից ապառաժներու անվերջ ժայռերէն անդին նայելով տեսնել այս պատերուն հարթ մակերեսը, զոր միշտ թարմ կը պահէ կիսամայրի չորութիւնը, և կամ դիտել նրբօրէն քանդակագործուած քարերը խնամքով աշխատուած ցցուածներուն կամ աւազաքեմներուն։ Եւ երբ, ձեր տեսողութեան շրջանակը տարածէք ձեր շուրջի հեռաւոր համայնապատկերը պարտիզներու տարածման, յաճախ պիտի պատահի որ լերանց կոյտերը իրարու վրայ դիզուած են, տանիքներու և առիքներու նման, և կը վերջանան գմբէթանման կոնաձև կատարով մը որ այս ուրուագիծերը, խորհրդաւորութեան մը նման, կը կրկնէ երկինքին դէմը։

Ս. Սապա, թէև Վրացի ախտապէկի մը առատաձեռնութեամբը հիմնուած է, հաւանականօրէն Հայ ճարտարապետի մը գործն է. և անտարակոյս կրնայ նկատուիլ իրը նմոյշ հայկական ոճի։ Եթէ հաւատ ընծայենք ներքնակողմի մէկ չարդուած արձանագրութեան, զոր Պրոսէ կարդացած է մասամբ, այս եկեղեցին չինուած է ձեռամբ ախտապէկ Սարգիսի, որդի Պէքայի, որ իշխեց 1303էն 1334. և եթէ գտնէ վատահ ըլլայինք իմաստին վրայ այն չորս թուականային տառերուն, որոնք յատակորէն կ'երեւան պատին երեսը, արեւմտեան դրան պատուհանին մէկ կողմը, թերեւս կարող պիտի ըլլայինք ճշգրիտ թուականը գտնելու։ Արդարև, Տիպուա կ'ենթադրէ թէ այս եկեղեցին չինուեցաւ ձեռամբ Մանուչարի, որ եղբայրն էր վերջին ախտապէկին՝ Գուարգարէի, Թուրքերուն դէմ այնքան քաջութեամբ կռուողին։ Բայց Տիպուա աւանդութեան վրայ հիմնուելով է որ այս ենթադրութիւնը կ'ընէ, իսկ Պրոսէ կը զգուշացնէ զմեզ իրը ճիշդ ընդունելէ Սաֆարի մասին գրուած ոևէ բան։ Անշուշտ մարդու միտքէ չէր անցներ որ Տիպուայի նման լաւատեղեակ ճանապարհորդ մը ԺԴ դարու մէկ յիշատակարանը պիտի համարէր ԺԶ դարու վերջին տարիներու գործ։ Ես անձնապէս՝ հակամէտ եմ Սուրբ Սապան համարելու գոնէ ԺԴ. դարու գործ։

Ախլցխա ունի մօտաւորապէս 15,000 բնակիչ որ ըստ կրօնի և ցեղի կը բաժնուի հետեւեալ կերպով. Լուսաւորչական Հայեր՝ 9620, Կաթոլիկ Հայեր՝ 2875, Վրացիներ և Ռուսներ՝ չհաշուելով պահակազօրքը՝ 872. Լատիններ՝ 97. Հրեաներ՝ 2540։ Նկատելի է Հայոց թուական առաւելութիւնը։ Կառավարիչը կաթոլիկ յարանուանութեան մէջ նկատուած է մեծ թուով Հայ Կաթոլիկներ որոնք վրացական ցեղէ են։ Գուիայիսի մէջ լատին քահանայ մը ինձի յայտնեց թէ Ախլցխայի հայ կաթոլիկ հասարակու-

թեան մէջ կը գտնուին բազմաթիւ Վրացիներ որոնց նախահայրերը եղած են Ջերմեռանդ կաթոլիկներ և միացած են Հայ կաթոլիկներուն իբր ամենէն մօտ կաթոլիկ Եկեղեցին, այն ժամանակ երբ Վրացական Եկեղեցին հետևեցաւ յունականին, Հռոմի հետ իր յարաբերութիւնը խզելով։ Վրացի թագաւորները արգիլեցին որ անոնք իրենց կրօնական արարողութիւնները վրացերէն լեզուով կատարեն ինչպէս կ'ընէին առաջ։ Անտարակոյս այս մարդիկը հին կաթոլիկ միսիոնարներու ձեռամբ հաւատափոխ եղածներն էին. Պրօսէ կը վկայէ թէ ԺԴ. դարու սկիզբը Վրաստանի թագաւորները Պապերուն հետ յարաբերութեան մէջ էին և թէ այս կապը ուղղիղ Վրաստան միսիոնարներու առաքումը չարունակուեցաւ յաջորդ դարուն ալ։

1886ին հրատարակուած վիճակագրութիւնները ցոյց կուտան 2730 Վրացիներ, և յայտնի է թէ այս թիւը կը պարունակէ իր մէջ մեծ թուով Լատիններ. այս պատճառով ճշգրիտ վիճակագրութիւն մը ունենալու համար ո՛չ թէ կրօնական այլ ցեղային տեսակէտները նկատի առնելու է. այսպէս՝ բան իմ քաղած պաշտօնական տեղեկութեանց Ախլցխայի բնակչութիւնը ազգութեան տեսակէտով սապէս բաժնուած է. Հայեր՝ 10,417 Վրացիներ՝ 2730, Հրեաներ 2545. այլ և այլք՝ (մէջն ըլլալով 145 Ռուս և 110 Լեհ) 424. համագումար՝ 16116 (*)։ Նկատելի է որ պաշտօնական ցուցակներու մէջ, միշտ այլերու թիւը աւելի է քան կանանցը, և թէ այս պատճառաւ համագումարը առ հասարակ փոքր է. և սակայն կիները գոնէ այլերուն չափ ստուգաբանիչ պէտք է ըլլան, թէեւ արեւելքի մէջ գոյութիւն ունեցող նախապաշարմանց բերմամբ շատ աւելի դժուար է զանոնք հաշուել։

ԺԹ. դարու ընթացքին, բազմաթիւ տեսակէտներով Ախլցխա քաղաքը յեղաշրջութեան ենթարկուած է. այս շրջանին սկիզբը անիկա օսմ. կայսրութեան մէկ ծաղկեալ քաղաքն էր, մայրաքաղաքը՝ կուսակալութեան մը որ կը բաղկանար վեց սանճագներէ. անիկա սերտ յարաբերութեան մէջ էր մերձակայ Կարս և Էրզրում քաղաքներուն հետ, և վրացի դերիներու ընդարձակ առեւտուրին կեդրոնավայրն էր (**)։ Այդ միջոցին կ'բաւի թէ 40,000ի մօտ բնակիչ ունէր. որուն ամենամեծ մասը իսլամ էր։ Քաղաքին վայրը. ներկայի հին քաղաքին տեղն էր ճիշտ ու ճիշտ միայն թէ տունները միջնաբերդին անմիջական շրջանակներուն վրայ հաստատուած էին։ Միջնաբերդը նշանաւոր էր իր գեղեցիկ մզկիթով. որ ունէր աւելի քան 130 ոտք բարձրութեամբ պատկառելի մինարէ մը, որ մզկիթին նման շինուած էր աստուած քարի կոյտերով. անոր կերտուածքը այնքա՛ն հաստատուն էր որ, Ռուսերուն ամրակոծութեան միջոցին չատ քիչ վնասուեցաւ, հակառակ որ Եոթը Մեղանօթի ռումբ ինկաւ իր վրայ։

Այս էր Ախլցխան, երբ անիկա սկսաւ ինչ գրաւուած Ռուսերէն ձեռամբ Բասքէվիչի, 1828ին։ Ցաղթականները մեծամեծ փոփոխութիւններ մտցուցին, որոնց նշանները ցայսօր կը տեսնուին։ Անոնք փլցուցին բերդին մերձակայ քաղաքին մէկ մասը, որ Թուրքերուն երբ ամրոց ծառայած էր այն յուսահատական ճիգի միջոցին զոր անոնք ստարեցին վերստին ձեռք ձգելու համար իրենց բերդաքաղաքը։ Քաղաքին արտաքին պատերը կա՛մ քանդուեցան և կամ աւերուելով անհետացան։ Միջնաբերդին մզկիթը ուսուցական եկեղեցիի վերածուեցաւ, հակ մինարէն վար առնուեցաւ (*)։ Գետին ալ եղերքին վրայ նոր քաղաք մը հիմնուելով յատկացուեցաւ Հայ գաղթականներուն։ Մահմեդական բնակչութիւնը Թուրքիա գաղթեց, այնպէս որ Ախլցխա, ստուար թուով Հայ գաղթականներ ընդունելով Կարսէն և Էրզրումէն, իսկապէս քրիստոնեայ քաղաք մը եղաւ։ Բնիկ քրիստոնեաները իրենց եկեղեցիներուն ետեւ զանգակատուններ կանգնեցին և ուրախութեամբ մոխիկ ըրին քրիստոնեայ կոչնակներու զօղանջը։

Բայց Ախլցխայի այս վերածնունդը բարգաւաճման շրջան մը չը բացաւ. միայն երկրագործ գաղթականները լաւ աշխատեցան, վաճառականութիւնը տկարացաւ, որովհետեւ Ախլցխա ուսուցական մաքսային սահմանագլուխին մէջ առնուելով յարաբերութիւն չունեցաւ այլեւս հարաւային դրացի քաղաքներուն հետ։ Անտարակոյս գերեվաճառութիւնը արգիլուեցաւ և անոր տեղը ուրիշ կարեւոր առեւտուր մը չբռնեց։ Ախլցխա իր տխրական անկիւնին մէջ փակուեցաւ, որովհետեւ ծովեզերքի լեռնաշարքին անանցանելի պատնէշը զայն կ'անջատէ ծովէն։ Այսուհանդերձ, այն բաղդն թէ Ախլցխա ռուս կայսրութեան սահմանագլխի մէկ բերդաքաղաքն է, պէտք է գո՛նէ տեղական առեւտուրի մը համար արդիւնաբեր ըլլայ. 1833ին՝ բնակիչներու թիւն էր 11000, բայց անկէ ի վեր, հաւանաբար աւելցած է տարուէ տարի։ Երբ Կարսը վերջնականապէս Ռուսերուն ձեռքը մնաց, նոր բերդաքաղաքը մասամբ Ախլցխայի դերը բռնեց, և Թրքական կայսրութեան տատիճանական անկումովը Ռուսերը այլեւս անհրաժեշտութիւն չզգացին այս վերջին բերդաքաղաքը նոր ձեռամբութիւններով օժանդակու։

(*) Իսկ ըստ կրօնի, Լուսաւորչական Հայեր կը հաշուուին 9678, կաթոլիկ հայերը՝ 739, լատինները՝ 2311 Հրեաները՝ 2545. Օրթոտոքս Ռուսերը՝ 777. լուտերականները՝ 9, Սիւննի մահմետականները՝ 57։

(**) Տիւպուա եւ Հաքսթաուզէն կը վկայեն թէ գերեվաճառութիւնը կը կատարուէր ձեռամբ Զէրքէզներուն, որոնք բուն Վրաստանի բնակիչները առեւանգելով անոնց հետ կը փախչէին Ախլցխա՝ Թրքական հողին վրայ։

(*) Տիւպուա 1833ին տակաւին կանգուն տեսեր է այդ մինարէն, որուն փլուելուն թուականը յայտնի չէ մեզի։

Իմ այցելութեանս միջոցին, ակներև էր որ քաղաքը անկման մէջ էր և տարուէ տարի իր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէր. իրաց այս տխուր վիճակին մասին լաւատեղեակ քաղաքացիներէն շատերը հարցաքննեցի և իրենց սապէս խօսեցայ. «Երկար ժամանակէ ի վեր է որ կը վայելէք անդորրութեան բարիքները, թէ՛ կեանքերնիդ և թէ՛ ինչքերնիդ ապահով է. այսու հանդերձ, փոխանակ անվկանգ կերպով բարգաւաճելու, անկման և թշուառութեան կ'ենթարկուիք։» Ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ Արեւելքի մէջ, զանազան պատասխաններ ստացայ. բայց բոլորն ալ համաձայն էին յայտարարելու թէ անկման գլխաւոր պատճառը չրջակայ երկիրներու ամայացումն էր, որովհետեւ մահմետականները անդադար կը գաղթէին եւ անոնց տեղը բնող նոր գաղթականներ չէին գար։ Ուրիշ պատճառ մըն ալ, կ'ըսէին, Ախլցխայի զինուորական կարեւորութենէ զրկուիլն էր։

Ախլցխայի մէջ մեծաքոյր ճարտարարուեստ կայ. հում նիւթը կուգայ Վրաստանէն։ Այցելեցինք վարժարանները և խօսակցեցանք ուսուցիչներուն հետ. ասոնց ըլլալով դպրոցականները վարժարանը չէին։ Քաղաքը ունի երկու կարեւոր վարժարաններ. որոնցմէ մին կը պատկանի Հայ համայնքին, իսկ երկրորդը՝ Ռուս պետական վարժարան մըն է։ Հայոց վարժարանը ուսում կուտայ 300ի մօտ պատանիներու և երիտասարդներու և ա՛լ աւելի մեծ թուով աղջիկներու։ Թէ՛ Լուսաւորչական եւ թէ Կաթոլիկ Հայերը այս դպրոցը կը յաճախեն. կրօնքի դասերը իւրաքանչիւր յարանուանութեան պատկանող աղոց առանձին կը տուին, իրենց սեպհական ուսուցիչներու կողմէ։ Մեզի ըսին թէ վարժարանին տարեկան եկամուտն է 14000 բուպլի, առանց հաշուելու աշակերտուհիներէն գանձուած թոշակը. եկամուտի գումարին մէջ հաշուուած է վարժարանին կցուած եղող թատրոնին հասոյթը։

Ռուս պետական վարժարանն ալ ունի 300 աշակերտներ, որոնց 75 տոկոսը Հայեր են. աղջկանց ճիւղ չունի. ասոր փոխարէն, արհեստագիտական կրթութեան նորագոյն մէթոտներով օժտուած է, բան մը որ կը պակսի հայկական վարժարանին. իր ուսուցչական մարմինը կը բաղկանայ 15 ուսուցիչներէ։ իւրաքանչիւր աշակերտէ տարեկան 12 բուպլի թոշակ կ'առնուի, բայց բազմաթիւ ձրի աշակերտներ կ'ընդունուին. մէկ քանիներ, որոնց ծնողքը հեռու տեղ կը բնակի, գիշերօթիկ ընդունուած են. այս առթիւ կ'ուզեմ դիտել տալ թէ, կարգ մը մասնաւոր պարագաներէ դուրս, առաջիկայ էջերուն մէջ իմ յիշատակելիք բոլոր վարժարաններս ցերեկօթիկ են։

Մեզի ցոյց տուին նաև եկեղեցիները — ասոնցմէ Հայերը իրաւամբ պէտք էին ամչնալ, քանի որ ճարտարապետական այնքա՛ն գեղեցիկ նմոյշներ ունին իրենց շուրջը։ Եկեղեցիներուն մեծագոյնը կը կոչուի մայր եկեղեցի, և կը վերաբերի Վրացիներուն. անկէ ոչ շատ հեռու, կայ նաեւ Հայ կաթոլիկներու եկեղեցի մը. բուրին

կողին վրայ, մայր եկեղեցիին հարաւակողմը մեզի ցոյց տուին ուրիշ եկեղեցի մը, որ նոյնպէս Վրացիներուն կը պատկանի. անունը չեմ յիշեր

Առաջին անգամ Ախլցխայի մէջ էր որ մեր վրայ տպաւորութիւն ըրաւ Հայերուն սովորութիւնը՝ գեղեցիկ համբուրելու, երբ աղօթելու համար երեսնին խորանին դարձուցած են. այդպիսի նուաստացուցիչ ծնրադրութիւն մը՝ փոշիին վրայ՝ տակաւին տեսած չէինք Քրիստոնէական ոչ է Եկեղեցիի մէջ. արեւելեան ձև մըն էր ատ. սրտաշարժ եղանակ մըն էր աղօթքի. խեղճ ռայան կ'աղօթէր իր անգութ տիրոջը ոտքին տակ։ Ամենէն վերջը, մեզի ցոյց տուին դասարանը, ուր Ռեայուն նախագահ մը և Թիֆլիսէն այցելու դասատուներ արդարութիւն կը բաշխեն կտաւով ծածկուած սեղաններու պատնէշի մը ետին, և Զարին բնական մեծութեամբ մէկ պատկերին տակը։ Կը կասկածիմ որ ուրիշ բան մը ըլլայ տեսնելու արժանի։

Գեսին ձախ ափին վրայ հին քաղաքը աչքառու հակապատկեր մը կը ներկայացնէ. կամուրջը կ'անցնիք և պահ մը կանգ կ'առնէք, դիտելու համար բազմաթիւ ջրանցքներ ունեցող գետը, որ դեկին խճաքարերու վրայէն կը սողայ կ'անցնի։ Գետը կը հոսի ամայի և լերկ բլուրներէ կազմուած բնանկարի մը մէջէն։ Արեւելքի լոյսերուն տակ ողողուած։ Ճամբան կը բարձրանայ հանդիպակաց խարակի զառիվերին վրայէն, և քիչ մըն ալ դէպ արեւմուտք երթալով կը միանայ խարակին աւելի՛ խորտուբորտ մէկ եզերքին, որուն վրայ կը գտնուին բերդին աստիճանաւոր պարիսպները։ Գահաւանդի մը մէջ Հայերը գտեր են բնակելիք տեղ մը, ճիշտ իրենց պէտքերուն յարմարող։ Մինեւ-լոյզներու և պատուհաններու բերանաբաց ծակերը կը սպառնան կըլլել անփոյթ ուղեւորը, որ առանց ուշադրութիւն ընելու կը քալէ բլրակողի տուներուն մէջէն։ Կաւահողի միօրինակ գոյնը չի փոխուիր ո՛չ մէկ բուսականութեամբ։ Քաղաքին այս մասին մէջ տեսանք երկու եկեղեցիներ, մին՝ Հայ Կաթոլիկներու, միւսը՝ Ռուս Օրթոտոքսներու։ Այս երկու մեծ շէնքերէն զատ կան նաև երկու մատուռներ կամ աղօթատեղիներ, որոնք եկեղեցւոյ մը պատկառանքը չունին. ասոնք ալ Վրացիներունն են. մեզի ըսին թէ հին քաղաքին մէջ Լատիններն ալ եկեղեցի մը ունին։ Բայց մեզի ամենէն աւելի հետաքրքրեց հրէական թաղը իր երկու ստուար սինագոկներով. մենք հիացանք այս օդասուն սրահներուն պարզութեանը վրայ. մէջտեղը կար բեմը, որուն չորջը չարուած էին նստարանները. մեր աչքին տակ պատկերացուցինք հաւատացեալներու անձկալի դէմքերը, որոնք այս նստարաններուն վրայէն ուղղուած են ծանրախոհ քարոզիչին և որոնք կը շարժին անոր իւրաքանչիւր խօսքին ի լուր։ Հրէական հազուադէպ կերպով կը տեսնուի Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, իրեն համար դժուար է Հայուն կողն ի վեր իր գոյութիւնը պահել, որով-

հեան միեւնոյն ասպարէզներուն մէջ իրարու մրցակից են(*)։ Սապէս ասացուած մը կայ թէ վարպետութեան մէջ Հրեայ մը հաւասար է երկու Յոյնի, իսկ Հայ մը՝ երկու Հրեայի։

Հրեայ համայնքը մեր շուրջը հաւաքուեցաւ և գրեթէ լեցուց սինակոկը, ուր մենք ալ նստանք։ Երկու որոշ դիմագծերու տիպարներ կը ներկայանային մեր աչքերուն առջև։ Մէկ կողմէ՝ գիրուկ և պայծառագեղ այտեր և թանձր շրթունքներ, որոնք այնքա՛ն յատկանշական են հրէական կոչտ դասակարգին. միւս կողմէ խոռոչաւոր դիմագծեր, խորշոմալիր մորթ, արծուային ռնգունք և թափանցող սուր աչքեր, որոնք յիշատակարաններն են հրէական ցեղին վաղեմի նրբացմանը։ Բաղդատութեան դնելով այս ժողովուրդին թշուառ վիճակը իր սինակոկին պերճութեանը հետ, յայտնուեցաւ որ Ախլցխայի Հրեաները գէշ կացութեան մը մէջ կը գտնուէին. ուզեցինք պատճառները իմանալ։ Անոնք իրենց անկումը վերագրեցին Հայերուն, որոնք, լաւ աշխատաւորներ և մեծ ժողովուրդ մըն են, ըսին, մինչ իրենք սակաւաթիւ ու տարաղնուած էին. Հրեաներուն ուրիշ գործ չ՝ մնացած, այլ գիւղէ գիւղ շրջիլ և իրենց ապրանքը կռնակի վրայ ա՝ նիլ. անոնք ստիպուած էին գաղթել և կը գաղթէին արդէն։

Աւա՜ղ, խորհեցանք, ո՞ր հեռաւոր երկիրը, լեռներէն և ծովերէն անդին, պէտք է թափառի խեղճ Հրէան. ի՞նչպէս աղատի պիտի ճամբու վտանգներէն, երբ կառավարութեան ձեռքը իրեն դէմ բարձրացած է և իր վաստակեալ քայլերը կը հետապնդեն ատելութիւնն ու արհամարհանքը։ Ու այդ միջոցին Քրիստոնէութիւնը մեկի թուեցաւ իբր շատ ատելի բան մը, քանի որ թէ՛ քրիստոնէական առաքինութիւն գոյութիւն չունէր և թէ միւս կողմէ ռամիկ ցուցադրութեանց և պերճաշուք խորհրդանշաններու ասպարէզ մը դարձեր էր անիկա։ Հրէան իրեն հետ կը կրէ Ասիոյ լայնատարած հանգամանքը և միակ Աստուծոյ մը պաշտամունքին վսեմութիւնը. երանի՜ թէ ազգերը կարենան բեղմնաւորիլ Եբրայական ցեղին հզօր մտքովը և անոնց կրօնքները բարձրանան Հրեաներու վսեմ յղացումներովը։

Բերդը, որուն հետ բնականաբար կը հաղորդակցի հին քաղաքը, մեզի խստօրէն արգելուեցաւ տեսնել։ Մզկիթը, այժմ եկեղեցի, որուն ակնարկեցի արդէն, անտարակոյս տեսնել կ՝ուզէինք. անիկա պարիսպին որմափակին հիւսիսայի՝ կողմը կանգնած է. վինարէին պատուանդանը տակաւին կը մնայ, ու անոր վրայ զետեղուած է պզտիկ գմբէթ մը, գագաթը խաչով մը։ Դրան վրայի արձանագրութեան նայելով, շինուած է Հիճրէթի 1166 թուին (Քրիստոսի 1752—53 թուականին։) Ըստ Տիւպուայի, ճարտարապետը Իտալացի մը եղած է. իսկ Պրոսէ, որ կ՝ըսէ թէ

(*) Էլի Սմիթ կ՝ըսէ թէ իր ուղեւորութեան միջոցին (1830—31) Ախլցխա Թրքահայաստանի միակ քաղաքն էր ուր Հրեայ գոյութիւն ունէր։

Այս Սոֆիայի յար և նման շինուած է, այս մասին լուռ կը կենայ։ Մը-կիթին ներքնամասի վիճակը, այնպէս՝ ինչպէս որ էր ռուսական գրաւումէն առաջ, Տիւպուա կը նկարագրէ իր Voyage autour du Caucase գործին Բ. հատորին 267րդ էջին վրայ (*)։ իսկ ըստ Պրոսէի (տեսնել իր Voyage archéologique en Transcaucasie՝ն. Բեռլին-պուրկ, 1849) բակին մէջտեղի աղբիւրը ունի ատորերկրեայ ջրուղի՝ ը որ վճիտ ակի մը ջուրերը կը տանի եօթը մղոն հեռուները։

Հին քաղաքէն մենք դանդաղօրէն վերադարձանք մեր վրաններ։ վայելելով տեսարանը և դիտելով անցորդները։ Մերթ ընդ մերթ կը հանդիպէինք ռուս զինուորներու որոնք իրենց սպիտակ թիկնոցներովը իրիկուան պտոյտը կ՝ընէին։ Անոնց լայն կազմուածքը, խարտեաշ մազերը, ուծիլուած դէմքերը և խիստ դիմագծերը հակապատկեր մը կը ձեւացնէին։ բեւեռեան նուրբ տիպարներուն հետ բաղդատելով։ Անոնց փոքրիկ աչքերը, տափակ քթին հետ խորը ինկած, ամենուրեք կը հանդիպէին հայ ցեղին խոշոր և փայլուն աչքերէն մեկնող նայուածքներուն։ Ոչխարներն ու արջառները արօտավայրերէն կը դառնային և իւրաքանչիւր կենդանի կ՝երթար հանդչիլ։

(*) Այս գործը հրատարակուած է Բարիզ, 1739—43։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԴԷՊ Ի ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ

Ախլցխայէն մինչև Ախալքալաք՝ հեռաւորութիւնը 66 վերսթ կամ մօտաւորապէս 44 մղոն է։ Առտուան ժամը 10ին Ախլցխայէն մեկնելէ և ամբողջ կէսօրէ վերջը միօրինակ դաշտանկարներուն ժէջէն անցնելէ յետոյ, վերջապէս տեսանք Խերդվիսի պղտաբեր հովիտը, այս կողմերու ովասիսներուն ամենէն մեծը։ Հեռուէն կը նշմարուի անիկա մրգաստաններու և պարտէզներու շարքովը։ Զբաղաշխական կատարեալ սիսթէմի մը շնորհիւ քաղաքին ամէն կողմը ջուր կայ։ Ճամբան կը բարձրանայ բլուրին կողն ի վեր և ապշեցուցիչ տեսարանի մը ականատես կ'ընէ զձեզ. ձեր տակը կը տեսնէք երկու գետերու իրարու միացած տեղը՝ խարակի մը կատարը, միջնադարեան դղեակի լաւ պահպանուած նմոյշ մը, որուն աշտարակները կը կանգնին բարձրաբերձ ժայռերու հեռանկարին դէմը։ Դղեակին ստորոտը կծկուած է գիւղ մը, գրէթէ ծածկուած խիտ ծառերուն տակ։ Ահա՛ այս է Խերդվիսի աւանի սահմանագիծը և դղեակը, հաստատուած՝ Կուր գետին և Ախալքալաքի գետին իրարու միացած վայրին վրայ։

Ստիպուեցանք կառքէն վար իջնել և քալելով երթալ դէպ ի կայանը, որ քաղաքէն քիչ մը հեռու է. գեղացիներն ալ մեր գոյքերը կը տանէին բարձրաբերձ խարակին սեպ կողերէն ցատկրտելով։ Իրիկուան ժամը վեցն էր, մեր շուրջը հաւաքուեցաւ բնիկներու նախշուն խումբ մը. ինչ ցեղէ, ինչ կրօնէ.—իսլա՛մ։ Արդէն, Խերդվիս դեռ չհասած, երբ կ'անցնէինք Ախաշենէն և Ասբինճայէն, մենք հանդիպած էինք իսլամ գիւղերու. անոնք բոլորն ալ ապերջանիկ են. ակներև է որ Կուրի հովիտին մէջ բնակող բոլոր՝ Մահմետականները դժգոհ են. Ասբինճայի մօտակայ երկու իսլամ գիւղերու բնակիչները կը պատրաստուէին գաղթել։ Մեզի ըսին թէ ռուս կառավարութիւնը վերջերս հրաման ըրած է այդ կողմերու Իսլամները զինուորագրել ռուսական բանակին մէջ, և թերևս

զանոնք պատերազմի մղել մահմետական բանակի մը դէմ (*)։ Ասբինճա գիւղն ալ իսլամաբնակ է. գիւղին վերևի զառիվարները լեցուն են մըրգաստաններով և պղտիկ դաշտը ծայրէ ծայր մշակուած է. ամէն կողմ կը տեսնէք եգիպտացորեն, ծխախոտ և արմտիքի խոզան։ Տիւպուա կը պատմէ թէ իր ճամբորդութեան միջոցին (1833) Ասբինճայի բոլոր բնակիչները վրացերէն կը խօսէին, ի բաց առեալ մոլլան, որ դեռ նոր եկած էր Փոքր Ասիայէն. անիկա կը յարէ թէ այս կողմերու մահմետական բնակիչները ի սկզբան վրացի քրիստոնեայ էին և իրենց նախկին եկեղեցին դեռ կը կենայ աւերակ վիճակի մէջ։

Խերդվիսի բնակիչները 200 տնուոր են, 1500 հոգի, ըսին մեզի։ Ըստ ռուս կառավարական մարդահամարի, 1360 հոգի են միայն և արձանագրուած են իբր վրացի։ Իրենց մէջ կը գտնուին մէկ քանի քրիստոնեայ Հայեր ալ։

Եթէ կարելի է հաւատալ Տիւպուայի տուած թիւերուն, Խերդվիսի բնակչութիւնը 1833էն ի վեր կրկնապատկուած է։ Ինչ որ ալ ըլլայ, գեղացիները կատարեալ անկման մէջ են. բնակիչներէն մեծ մասին դէմքին վրայ թշուառութիւնը արձանագրուած էր և շատերը կը պատրաստուէին թողուլ ռուսական հողը։ Փոլոցներէն անցած ատենիս, աւերակ տուներուն միջև նշմարեցինք խանութներ որոնք վերջնականապէս փակուած էին։ Արդեօք այս մարդիկը անկարո՞ղ են յառաջդիմելու սխեմաթիք վարչութեան մը տակ. կամ արդեօք ռուս կառավարութի՞ւնն է որ կը վհատեցնէ Մահմետականները, քանի որ անոնք թրքասիրական հակումներ ունին. և կամ վերջապէս ուրիշ մասնաւոր պատճառներ կան արդեօք, զորս չկրցանք հասկնալ։ Խերդվիսի մէջ այնքան կարճ ժամանակ մնացինք որ սուտը իրաւէն անկարող էինք զանազանել գեղացիներու մեծաւորներն ալ, յայտնապէս վախի ազդեցութեան տակ ըլլալով, քարի պէս լուռ մնացին (**)։

Սեպտեմբեր 1ին Խերդվիսէն մեկնեցանք Կուրի հովիտն ի վեր՝ Վարծիայի գետնադամբաններուն այցելութիւն մը տալու համար։ Վարծիան հին ժամանակներէն մնացած այրարնակ քաղաք մըն է. Վրացիներն ու Հայերը կը հաւատան թէ անիկա հիմնուեցաւ ԺԲ. դարուն, ձեռամբ Թամար թագուհիին հօրը, և շինութիւնը լրացուեցաւ ձեռամբ այս

(*) Իրենց ըսածը չկրցայ ստուգել. միայն թէ ուրիշ տեղեր ալ կրկնեցին որ 1890ի հրամանագրին համաձայն. Մահմետականները պէտք է զինուորական ծառայութիւն կատարեն, հրամանագրի թուականէն 10 տարի յետոյ։

(**) Տիւպուա իր ուղեւորութեանց Բ. հատորին 298րդ էջին վրայ կը հաւատայ թէ այս շրջաններու Մահմետականները այն հին Վրացիներն են, զորս Սաֆար բաշա բռնադատեց իսլամանալ 1625ին։ Տիւպուա կը յարէ թէ Հայերը այս բռնութենէն զերծ մնացին, օրուան Սուլթանէն կրօնքի ազատութիւն ստացած ըլլալով, ինչպէս եղաւ Ֆրանսայի Հրեաներուն, նմանօրինակ պարագաներու տակ։

իշխանութիւն։ Վարժիան սիրական վայրն էր Թամարի. մեզի ցոյց տուին այն քարայրը ուր կը բնակէր ձմեռը, այն սարահարթը՝ ուր կ'անցընէր ամառնային օրերը, այն մատուռը՝ որուն մէջ կը հաւաքուէր իր չքեղ պալատականներու խումբը. մինչև իսկ ցոյց կուտան այն գերեզմանը, ուր թաղուած են իր աճիւնները։ Արդարև, Վարժիան Թամարի քաղաքն է, ճիշդ ինչպէս որ Վրաստանի մէջ ամէն մէկ դղեակ՝ Թամարի դղեակն է. և իրաքանչիւր հնութիւն՝ մեծ թագուհիին մէկ մասունքն է։

Վարժիայի ժայռուտ կողերուն նայելով մարդ այնպէս կը խորհի թէ անառիկ քաղաք մըն է, գո՛նէ սովորական միջոցներով։ Բայց պէտք չէ մոռնալ որ Թիմուր ճարտար եղանակ մը գործածեց Վրացիները անձատուր ընելու համար, երբ անոնք փախան իրենց քարայրները։ Վերեւի բարձրութիւններէն անիկա կախեց փայտէ սանդուղներ, որոնց շնորհիւ իր զինուորները ցատկեցին իսնուած քարայրներուն մէջ և ահաբեկ թշնամիին վրայ կրակ թափեցին։ Վարժիայի մէջ մեր վրայ ամենէն աւելի տպաւորութիւն ըրաւ տեղւոյն ամայութիւնը. կարծես թէ կենդանի աշխարհին անչունչ մէկ անկիւնն էր անիկա։ Անոր մասին հիանալի նկարագրական մը ունի Տիւպուա, որ կ'ըսէ թէ քաղաքին մէջ երեք եկեղեցի գոյութիւն ունի, և երրորդը, որ ամենէն փոքրն է, հին որմանկարներով զարդարուած է որոնց վրայ յունարէն արձանագրութիւններ ալ կան. որմանկարները բիւզանդական ոճով են և ԺԱ. դարու կիսուն պէտք է շինուած ըլլան։

Օրը իրիկուն եղած էր արդէն, երբ մեր վրանները վերադարձանք. դիշերը իջած էր արդէն կիրճին վրայ. լուռ ու մունջ, և խոխոջող գետին հետեւելով, վերջալոյսին տակ վերադարձանք։ Յաջորդ օրը ճամբանիս շարունակեցինք դէպ ի Ախալքալաք, Թօրթօլանի հովիտն ի վեր, և հոն հասնելով մեր վրանները կանգնեցինք ծովէն 5545 ոտք բարձրութեան մը վրայ։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ՄԷՋ

Ախալքալաք կը գտնուի այնպիսի երկրի մը մէջ ուր Հայ բնակչութիւնը ստուար մեծամասնութիւն կը կազմէ։ Քաղաքը նահանգային բ-ժանմունքի մը կեդրոնն է և Թիֆլիզի կառավարչութեան ենթակայ գաւառին բնակիչները, ըստ հրատարակուած վիճակագրութեան, 59000 հոգի են. իսկ կառավարիչը աղնուօրէն ինձ յանձնեց իր մարդահամայարդիւնքը՝ 66000 հոգի։ Այս ցուցակներէն առաջինին մէջ Հայերը նշանակուած են 42000 հոգի, ինչ որ եօթը տասներորդի համեմատութիւն մը կը նշանակէ, մինչդեռ կառավարիչին վիճակագրութեամբը, որ կարծեմ նորագոյն է, Հայերը 58000 են, այսինքն ամբողջ բնակչութեան եօթն ութերորդը։ Ես հակամէտ եմ աւելի հաւատ ընծայելու կառավարիչին տուած այս ցուցակին, քան թէ ըստ ցեղի իր կատարած ստորաբաժանմունքին։ Վրացիները բնակիչներուն մէկ վեցերորդ մասը կազմեն, իսկ ռուս զաղթականները՝ մէկ տասներորդէն ալ պակաս։ Այս թիւերուն մէջ հաշուուած չէ Ախալքալաքի քաղաքին բնակչութիւնը, որ 4000է աւելի ըլլալով, մէջէն 4000ը Հայեր են։

Ախալքալաքի Հայերուն, բնիկ տեղացի ըլլան թէ դուրսէն եկած, շրջապատի հանգամանքները համաձայն են իրենց ցեղին բնազդներուն հետ։ Ընդարձակ և բարձր դաշտ մըն է Ախալքալաքը, որուն վրայ ձիերը կը հանգչի ձմեռ ատեն և հարաւային արեւը կը փայլի. հողը հրաբխային և բերրի հող մըն է, աղբերաշատ և ամէն տեսակ արմտիքի հարար շատ նպաստաւոր։ Զափելով հիւսիսային արեւելքէն մինչև հարաւային արեւմուտք, Ախալքալաքի դաշտը գրէթէ 40 մղոնի երկարութիւն մը ունի. քաղաքը հաստատուած է քիչ մը հեռու այն ապառաժին ծայրէն, որ Կուր գետի ձախ ափանց երկայնքին կը բարձրանայ. տունները առանձնարակ միյարկանի և ցած տանիքով են, ու հոս հոն տարտղնուած։

Պէտք է ըսել թէ Ախալքալաքը բերդաքաղաք մըն է, որով լուսանկարչական գործիքը արգիլուած է հոս, թո՛ղ որ լուսանկարելու արժանի ալ բան մը չկայ. բերդերը լրտեսելը դիւրին գործ չէ հոս. ուստա-

նիական նաւատորմին նման անոնք պահուրտած են։ Գետին վերև հին դղեակը նորոգուած և զօրանոցի մը փոխուած է. միւնոյն նպատակին կը ծառայեն մէկ քանի քարաշէն շէնքեր՝ քաղաքին մերձականները։ Պատերազմի աստուածը ուրիշ կերպով ներկայացուած չէ. բայց աւելի մեծ պատիւ ընծայուած է արդարութեան կիսաստուածներուն. կառավարիչը դիտել տուաւ ինծի թէ — բան մը որ արդէն ըստ բաւականի ակներև էր — բանտը իր տեղւոյն վրայ միակ երկյարկանի շէնքն էր։ Հազիւ մէկ երկու տուներ, կառավարիչին բնակարանն ալ մէջն ըլլալով, մետաղեայ ծածկոյթով տանիք ունէին, հաճելի կարմիրով մը ներկուած։ Փողոցներէն մէկ քանին լայնանիստ են, միայն թէ դէշ պահուած և փոշիով լեցուն։ Երբ մենք քաղաք հասանք, ողջունուեցանք թափառական շուներու խմբերգէ մը. կարծես զուտ արևելեան քաղաք մը կը մտնէինք։ Բարեբաղդաբար գտանք մէկ քանի եւրոպական խանութներ, որոնք քաղաքակիրթ կեանքի անհրաժեշտ պէտքերը կը հայթայթեն։ Ցատկանշական բաներէն մէկն էր տուներուն գագաթը գտնուող փայտէ գլխանոցները, որոնք յաճախ կը տեսնուին Հայաստանի քաղաքներուն մէջ. ասոնք կը ծառայեն իրր ծածկոյթ ծխնելոյզներու բացուածքներուն ու Եւրոպացիներու աչքերուն վտանգաւոր դիւակը կը թուին։

Անորոշ ճամբաներ կ'առաջնորդեն չրջակայ երկիրները. քաղաքին անմիջական մերձաւորութեան մէջ հողը լերկ և ամայի է։ Թիֆլիզ կարելի է երթալ Խրամի հովիտէն, բայց ճամբուն ի՛նչ ըլլալուն մասին գաղափար չունիմ։ Այս հեռաւոր նահանգներուն մէջ սալայատակուած ճամբաներ չկան. թերևս ընթերցողը զարմանայ լսելով որ Ախալցխայէն դէպ ի Ախալքալաք բերող ճամբան հազիւ թէ 1792ին ամրողջացաւ։ Ռուսական գրաւման նախորդ տարիներուն, թղթատարը կը տարուէր Սիկանդրապոլի կարևոր կեդրոնէն դէպ արտասահման, անցնելով Թօքօրովանի հովիտին քարուտ մէկ արահետէն։

Ախալքալաք Ռուսիոյ կը պատկանի 1828ի պատերազմէն ի վեր երբ զօրավար Բասքէվիչ գրաւեց զայն յարձակմամբ։ Առաջին անգամը չէր որ ռուս զինուորները կը մտնէին բերդին մէջ. 1812ին անիկա անձնատուր եղած էր զօրավար Բուդլէրուսքիի, որ Կօրիէն յառաջ խաղալով յարձակմամբ առաւ բերդաքաղաքը։ Բասքէվիչի ժամանակ, բերդը պաշտպանողներն էին խումբ մը քաջարի մարդիկ, որոնք հաւաքուած ըլլալով այս կողմերու ամենէն պատերազմիկ տարրերէն, կը ծառայէին իրե՛նց հողին վրայ, իրե՛նց իսկական պետերուն հրամանին տակ։ Կարսի անկումովը խանդավառած, զօրավար Բասքէվիչ ամրոցին առջև հասաւ և հրամայեց թուրք հրամանատարին որ անձնատուր ըլլայ։ Եւ սակայն ռուս զօրավարին բանագնացները պատասխան ստացան թէ կիները և տղաքը հեռացուած ըլլալով, երիկմարդիկը վճռած են մեռնիլ պատնէշին վրայ։ Անոնք հազիւ 1200 հոգի էին, 14 թնդանօթներով, և Ռուսերուն

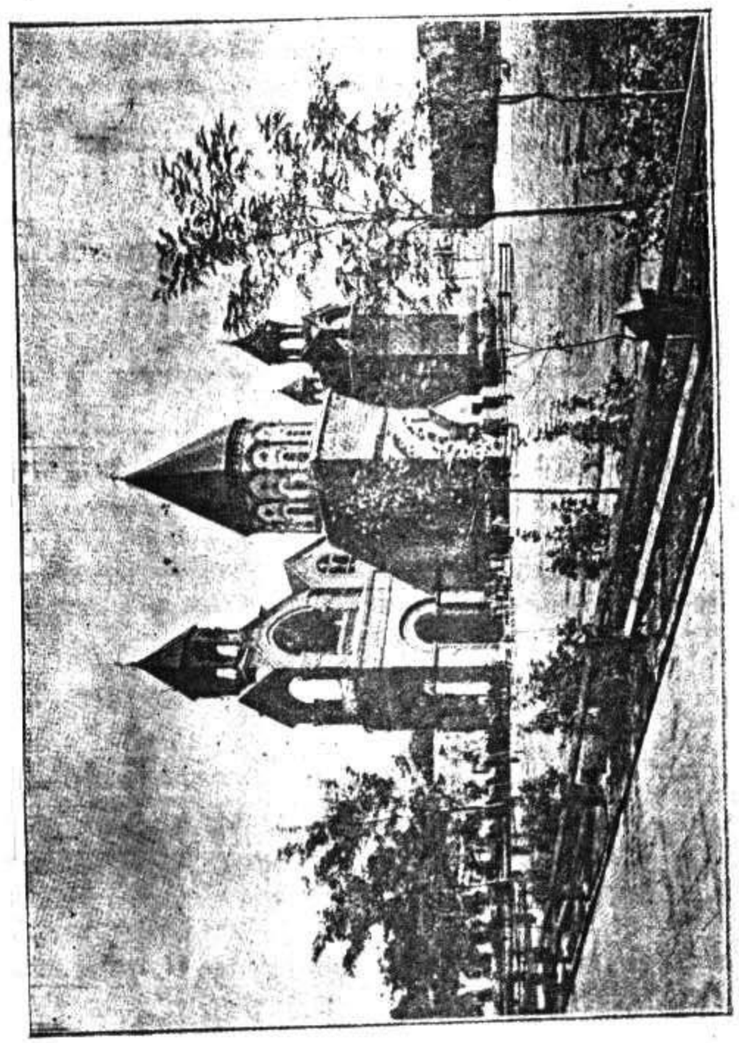

Ս. ԵՂՄԱՆԳԵՂԵՑԻ ՅՈՒՇԱՐԱՆ

կը յիշեցնէին սա ասացուածքը թէ Ախլցխայի գաւառին մէկ զինուորը համարժէք է Կարսի երկու զինուորին ու Երևանի երեք զինուորին։ Պարիսպներուն վրայ կարմիր դրօշներ պարզուեցան, և պաշարման ընթացքին, պահակազօրքը խրախոյս կը տան՝ որ իսլամ կրօնաւորէն, որ ուխտած էր զինուորներուն բաղդակից ըլլալ։ Խազախ սպայ մը դէպ յառաջ անցաւ և ձայնաց բանակցիլ անոնց հետ. անմիջապէս դիտապատ ինկաւ. Թուրքերը ռուսական մարտկոցներու հասանելման դէմ ո և է դիմադրութիւն չբրին, ոչ ալ փորձ ըրին թշնամին խանգելու։ Ռուսական թնդանօթները քանդեցին բերդերը, իսկ հրացանները սասանցուցին պարիսպը պաշտպանողները։ Այն տեղն Բասքէվիչ հրամայեց կրակը դադրեցնել և անդամ մը ալ Թուրքերը հրաւիրեց որ անձնատուր ըլլան։ Առաջին պատասխանը նորէն տրուեցաւ. այն տեղն յարձակման փողը հնչեց. խաղախները կատաղօրէն կռուեցան և Թուրքերուն պատիւը այն տեղն միայն գոհացում գտաւ, երբ Ախլցխայի զինուորներէն վեց հարիւրը «հոգ կերան»։ (*)

Մեր այցելութեան միջոցին, քաղաքին և գաւառական բաժանմունքի քաղաքային կառավարիչն էր գնդապետ Թարասօֆ, որ զմեզ ընդունեց ծայրայեղ հաճոյակատարութեամբ։ Իրմէ իմացանք որ Ախլցխայի ճամբան չմնուած էր իր հրամանովը։ Ժայռերու պայթուցման և քարակոփութեան գործերը կատարուած էին ձեռամբ յոյն գործաւորներու։ Ճամբան ռուս կառավարութեան սեպհականութիւնն է. զանազան վարձակալներ ձի կը հայթայթեն ուղեւորութեանց համար։ Վերջերս պայթուցման և քարակոփութեան գործերը կատարուած էին ձեռամբ յոյն գործաւորներու։ Ճամբան ռուս կառավարութեան սեպհականութիւնն է. զանազան վարձակալներ ձի կը հայթայթեն ուղեւորութեանց համար։ Վերջերս մեքենան կը բանի նախնական բայց ողջախոհ սկզբունքով մը. իւրաքանչիւր գիւղ ունի իր պետը, որ պատասխանատու է գիւղախումբի պետին, իսկ այս ալ կառավարիչին պատասխանատու է։ Ի բաց առեալ ոստիկանութիւնը — որուն մէջ Հայերը կարեւոր տեղ մը կը բռնեն և իրենց խիստ դէմքերը կը հերքեն ցեղին համբաւեալ քաղցրութիւնը — գնդապետ Թարասօֆ իր տրամադրութեան տակ ունի խազախ զինուորներ, և անտարակոյս, գաւառին զինուորական ոյժը հարկ եղած պարագային կրնայ գործածել։ Կառավարիչէն զատ իւրաքանչիւր մեծ քաղաքի մէջ կայ դատական մեծայուն պաշտօնեայ մը որ արդարութիւն կը բաշխէ ըստ ընկալեալ սովորութեանկամ ըստ հաճոյս. իր վճիռները վերաքննութեան կ'ենթարկուին եղեռնադատ ատիանին առջև։

Ինչպէս բոլոր հայկական գաւառներուն մէջ, հոս ալ նախնական կրթութեան պէտքը կը գոհացուի երկու կերպով. առաջ կուգան Հայերը, առանձին կազմակերպութեամբ մը. ռուս պետական վարժարանը այս գաւառին մէջ լաւ վիճակի մէջ չէ և աղաքը չեն յաճախեր կանոնաւորապէս։ Թէև անօրէնը համակրելի և կարող մէկը թուեցաւ մեզի. անիկա Վրացի մըն էր և վրացերէն կը խօսէր, իր կինն ու ընտանիքն ալ վրացական տարազ կը կրէին. ունէր 150 աշակերտներ, որոնց գրեթէ ամբողջը Հայեր էին։ Պետական վարժարանը նախնական կրթութեան հետ կապակցեալ մը երկրորդական ուսում. Այս առանձնաշնորհումին վրայ խաւամբ կը նախանձէր իր մրցակից՝ հայկական վարժարանը, որովհետև Հայերուն թոյլատրուած է պահել մի՛միայն երկու տարրական դասարաններ, զորս աշակերտը կ'աւարտէ 12 տարեկան եղած միջոցին։ Հայկական պարտադրոց աշակերտը կ'աւարտէ 12 տարեկան եղած միջոցին։ Հայկական պարտադրոցը ունէր 250 մանչ և 300 աղջիկ. ընթերցարան մը և դրադարան մը կցուած էր վարժարանին, և յայտնի էր որ ուսուցիչները չատ աւելի բարձր աստիճանի դատարակութեան տէր էին քան այն՝ որ հարկ էր իրենց, այդ նախակրթարանին մէջ։

Գնդապետ Թարասօֆի հետ նստայ իր պալատին մէջ, որ լաւ կարգաւորուած չէնք մըն է, և ուր անիկա կոչուած է արդարութիւն բաշխելու։ Դատարանէն ներս կը մտնէ փաթթոցաւոր ծեր մահմեդական մը, կապակծելի համբաւով մոլլա մը. անիկա Ախալքալաք եկած է դրամ հաւաքելով նուիրական գիրքեր գնելու։ Բայց օրէնք է որ միայն մոլլան դրամ հանգանակելու իրաւունք ունի, մինչ այս մարդը ո և է յանձնարարական չունի անկէ. և այսքանը բաւական է որ չկարենայ հանդուրժակութիւն ընել։ Դատը վերջացաւ։

Յետոյ ներս կը մտնէ գէշ հագուած վրացի գեղացի մը, նիհար, կազմ և սրտաբեկ. գիշերը գիւղի մը մէջ իր երեք կովերը գողցեր են. կառավարիչը հրամայեր է որ գողերը անմիջապէս գտնուի և գեղացիին յանձնուի. կովերուն երկուքը գտնուեր են, իսկ երրորդը՝ ոչ։ Վճռուեցաւ որ ամբողջ գիւղը վճարէ մէկ կովին համարժէք գումարը. սեղմեցաւ որ ամբողջ գիւղը վճարէ մէկ կովին համարժէք գումարը. սեղմեցաւ մարդուն աչքերուն մէջ զարմանախառն ուրախութեան փայլ մը չտեսայ։

Վերջապէս ներս կը մտնէ երիտասարդ մը եղբայրը՝ ուրիշ երիտասարդի մը, որուն հետ միասին կ'աշխատի և կը բնակի. պատահար է որ երկուքն ալ միաժամանակ կանչուեր են զինուորական ծառայութիւն կատարելու. անոնցմէ մին կրնա՞յ զերծ մնալ զինուորագրութենէ, ընտանիքի նեցուկները կրնան ապատիլ, և Անդրկովկասի մէջ զինուորագրութիւնը տակաւին չատ քիչ չափով կը կատարուի։ Այսուհանդերձ գնդապետ Թարասօֆ վճռեց որ կարճատև ծառայութիւն մը կատարեն երկու եղբայրներն ալ միաժամանակ։

(*) Հաքսթաուզէն իր Transcaucasia գիրքին մէջ կ'ըսէ.—«Ոչ մէկ Թուրք կեանքը ընդունեց. ամենն ալ կռուոյ դաշտին վրայ ինկան։»

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՊՈՒԼ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ

Ախալքալաքի արեւելեան կողմը, լերան մը խիզախ զանգուածը կը գծուի հորիզոնին վրայ։ Այդ լեռը կը կանգնի մօտաւորապէս 11000 ոտք բարձրութեամբ մը. բայց այս պատկառելի հասակը կէս առ կէս կը կորսնցնէ իր վսեմութիւնը, որովհետեւ յարակից դաշտագետիններն ալ 5500 - 6000 ոտք բարձրութիւն ունին արդէն։ Երբ Թօքօրօվանի բացուածքէն դուրս ելանք անգամ մը, և բարձրաւանդակին մակերեսը հասանք, մեր առաջին մտածումը եղաւ մագլցիլ այս բարձրադիր բեմին վրայ և մեր առջեւ պարզուած տեսնել ամէն ինչ։

Ձիերը պատրաստել տուինք առտուն կանուխէն և տեղացիներուն ցուցմունքին համաձայն, սկսանք բարձրանալ արեւելեան լեռնակողէն։ Քանի՛ կը յառաջանայինք, ընդարձակ դաշտագետինը կը տարածուէր դէպ արեւմուտք, հաստատուն ծովի մը նման, տեղ տեղ պիսակուած՝ հանգչող և խոզանալից արտերով, բայց առանց ծառի և ոեւէ տեսակ ցանկապատի։ Մենք կը մօտենայինք լեռնային գօտիին քարուտ սահմանները. Ապուլ գիւղը, թշուառ վիճակի մը մէջ, կը բարձրացնէր իր կովի աղբով վառող ծխնելոյզները քարերու ընդարձակ տարածութեան մը մէջ։

Ախալքալաքի կողմէն դիտուած միջոցին, Ապուլ լեռը բարդ զանգուածի մը երեւոյթը կը պարզէ։ Երկար ջրորդան մը կը բարձրանայ դէպ ի լեռնագագաթի շրջանները, ամբողջ կերտուածքը երկու կէսի բաժնելով. իւրաքանչիւր բաժնուած մաս ունի լաւ սահմանագծուած սար մը. հարաւակողմինը մէկ կատար միայն ունի և չատ աւելի ցած է, իսկ հիւսիսային դրացին աւելի բարձր է ու զոյգ կատար ունի։ Իրականութեան մէջ այս կրկնակատար լեռը ունի երրորդ ժանիք մըն ալ, որ արեւելեան կողմը կ՚երկարի։ Ապուլի կողերը ցոյց կուտան լերան հրաբխային ծագումը, և երկարաձիգ գծով մը կ՚իջնեն դէպ ի դաշտավայր։ Մեր առաջնորդը ապահովցուց զմեզ, որ եթէ Ապուլ գիւղի կողմէն բարձրանանք, երկու օր անհրաժեշտ է. ես թէև չհասկցայ թէ ինչո՛ւ առանկ պիտի ըլ-

լար, սակայն համակերպեցայ և գիւղէն բաժնուելով լերան հարաւային կէսին խարիսխը քերեցինք. զառիվերը 18 աստիճան ցից էր։

Հետզհետէ բարձրացանք աւելի խոտաւէտ սարահարթերու վրայ և բնութեան այս բուսալից վայրերու գոյութիւնն էր թերեւս, որ մղած էր մեր առաջնորդը, այս կողմէն բերելու զմեզ։ Մեր անցած արօտավայրերէն վեր մէկ ու կէս ժամ ձիով մագլցելէ յետոյ արդէն մօտեցած էինք հիւսիսային գագաթին. մեր ձիերը ետ ղրկեցինք, պատուիրելով ձիապան ներուն որ մեզի սպասեն արեւմտեան կողին վրայ, որովհետև վճռած էինք վերադարձը այդ ճամբով կատարել։

Հայկական բարձրաւանդակներուն ամբողջ երկայնութեանը և լայնութեանը վրայ, թերեւս չկայ լեռնագագաթ մը, ի բաց առեալ Արարատը, որ ունենայ այս աստիճան հեռատես, լայնատարած և շահեկան համայնապատկեր մը. ու պէտք չէ մոռնալ որ հայկական բարձրաւանդակները կը կազմեն ամենէն բարձրաբերձ մասը Ասիոյ կամուրջին, որ ձգուած է Հնդկաստանի և Միջերկրականի մէջև։ Այսպիսի բարձրութենէ մը դիտուած, աշխարհը որքա՛ն փոքր կ՚երեւայ։ Կեցած ենք այնպիսի բեմի մը վրայ որ կ՚իշխէ մերձաւոր Ասիոյ, առանց պզտիկցնելու վեհափառ յօրինուածքին համեմատութիւնները, և առանց իրար խառնելու լայնարձակ պատկերին զանազան մասերը։ Ամբողջ տեսարանը իր բաց դաշտակներով կը պարզուի ձեր առջև, երբեմն ուռեցուցելով, երբեմն տանկարներով կը պարզուի ձեր առջև, երբեմն ուռեցուցելով, երբեմն տանկարներով փակնալով, և երթալով մինչև Ալագեազի և Արարատի յաւիտենապէս ձիւնապատ գագաթները։

Դաշտանկարներու մանրամասնութիւններն ալ նոյնքան տպաւորութիւն կը գործեն երեւակայութեան վրայ, որքան նոյն ինքն համայնապատկերը։ Արեւմուտքէն մինչև հարաւ. տափարակ հողի ընդարձակ կտորներ տարածուած են ձեր ոտքին ներքև. մերթ ընդ մերթ հողի ամուլ և գոգաւոր մասեր կը կէտակիտեն դաշտին միօրինակութիւնը. ոչ մէկ անտառ կամ սաղարթախիտ վայր կը մթագնէ անհասատ մակերեսը, որ շարունակ գոյն կը փոխէ երկինքին հետ։ Մարդկային շունչի ներկայութիւնը կը զգացուի միմիայն ի տես սեւորակ և դեղնորակ պիսակներու, որոնք ցորենի ու խոզանի արտերէն ձեւացած են. բայց այս փոքրիկ մարդկային նշանը կը կորսուի տեսարանին անսահմանութեանը մէջ։ Մեծաւոր լիճեր կը պառկին լեռներու գոգին մէջ և դաշտին մակերեսին վրայ։

Կուրի հովիտէն անդին, որ մօտաւորապէս 20 մղոն հեռու է, հորիզոնին վրայ կը տեսնուին լերկ և բարձրաբերձ գագաթներ, հարաւարեւմտեան կողմը։ Առանք կը պատկանին Տօքուզ Բուռնար կոչուած հրաբխային լեռնաշարքին, և կ՚իշխեն մեր շուրջի բոլոր գագաթներուն վրայ, ի բաց առեալ կովկասեան աղօտ լեռնաշղթան. թէ՛ մեր կեցած և թէ՛ այս տեսնուած լեռնակողերուն վրայէն լաւան գետի պէս վազած է միջանկ-

եալ երկրամասին վրայ և հողին խորտ ու բորտ մասերը հարթած է։ Հրաբուխին գործունէութիւնը չատնց մարած է. հուրը կը հնչէ. ո՛չ մէկ մուխի ոլորտ կը բարձրանայ։ Լեռնագօտին հետպհետէ կքելու վրայ է դէպ ի Կուրի հովիտը։

Արեւելեան կողմը չկար այնպիսի տիրական տեսարան մը, որ սպասորութիւն գործէր մեր վրայ։ Մեր և տարատամ ուրուագծերու միջև պառկած էր Թօքօրօվանի ընդարձակ լիճը։ Բայց ինչ են սա փայլակնացայտ ձիւները, որոնք կ'երկնանան հորիզոնին վրայ, հարաւ արեւելեան կողմը ունենալով անձիւն և կամարակապ կատար մը։ Տափարակ հորիզոնական շրջագիծը դէպ ի կեդրոնը հակած է, ձիւնապատ սարերու սղոցումին չնորհիւ։ Անիկա Ալագեազն է, մեզմէ ուղիղ դծով 70 մղոն հեռու։ Կ'ըսուի մինչև անգամ որ հոսկէ տեսանելի է Արարատի գմբէթը, երբ ծածկուած չըլլայ իրմէ անբաժան ամպի պատկէն։ Բաղդատմամբ Ալագեազի և Արարատի, հարաւ ակողմի մօտաւորագոյն բարձրութիւնները կարեւորութենէ զուրկ կը մնան։

Վերջին անգամ մըն ալ շուրջանակի նայելէ ետք կամաց կամաց սկսանք վերադառնալ արեւմտեան կողմի երկար լեռնակողերէն վար։ Մեր առջև, դաշտին վրայ, տեսանք այն ճեղքը զոր կը բանար հարթ մակերեսին վրայ՝ Ախալքալաքի ծածկուած գետը, մինչև որ անիկա կորսուեցաւ վերջալոյսի արեւին ցոլքերուն տակ։ Վերատին հեծնելով մեր ձիերը, մենք պահ մը կանգ առինք եղերքը այն պզտիկ ճահիճին, որ լերան ստորոտը կը գտնուի, կատարէն իբր 4000 ոտք վար։ Գորտերու տխուր խըմբերգը կը խզէր խոր լռութիւնը, և մենաւոր Բնութեան թողած տպաւորութիւնը ա՛լ աւելի կը խորունկցնէր, մեր դէպ ի տուն վերադարձը տխուր ներշնչումներով պատելով։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԿՈՐԷԼՈՎԿԱ ԵՒ ԹԱԳՈՒՀԻ ԼՈՒԿԷՐԻԱ

Երբ կը խօսակցէինք մեր առաջիկայ ճամբորդութեան ծրագիրին վրայ, գնդապետ Թարասօֆ յիշեցուց մեզի թէ պէտք է այցելել նաև ռուս գիւղացիներու մէկ քանի բնակավայրեր, որոնք հաստատուած էին մեր ճամբուն հարաւակողմը։ Գնդապետը այնքան յաճախ այս գիւղացիներուն գովեստը հիւսած էր որ ամենքս ալ անձկութեամբ կ'ուզէինք իր խորհուրդին անսալ. «անպատճառ այցելեցէք Կորէլովքա, ըսած էր ան, հոն պիտի տեսնէք թէ ռուս գաղթականները ինչե՞ր կրնան ընել»։

Ռուս գաղթականնե՞ր. բայց չէ՞ որ Ռուսաստան տակաւին ի չիճակի չէ գաղթականներ ղրկելու, իր ասիական կայսրութեան այս հեռաւոր նահանգները որքան որ ալ պէտք ունենան նոր մէթոտներու, նոր արիւնի։ Արդարև, Ռուսաստանի ղեկավարները կանուխէն զգացին անհրաժեշտ պէտքը, իրենց Կովկասեան անիշխանական երկիրներուն մէջ մտցնելու կորիզ մը արեւմուտքի կարգապահ և աշխատասէր տարրերէն։ Իրենց այս ծրագիրը կիրարկեցին անմիջապէս որ, զուգադիպութեամբ մը, առիթը ներկայացաւ։ ԺԹ. դարու առաջին տարիներուն Վիւրթէմպէրկի Թագաւորութիւնը ներքին պայքարի թատեր հանդիսացաւ. տեղւոյն բնակչական հասարակութեան ծանուցուեցաւ մէկ քանի պատուելիներու միջոցով, թէ Քրիստոսի երկրորդ գալուստը մերձաւոր է։ Այս վերապատուելիները իրենց մարգարէական կարողութեանց վրայ այնքան մեծ հաւատք ունէին որ արդէն իսկ նշանակած էին թուականը, որ ատեն արեւը և լուսինը պիտի խաւարէին, երկնային մարմինները պիտի տատանէին, ովկէանոսը պիտի մռնչէր, և մարդիկ իրենց սոսկումէն մեռնէին պիտի հեծեղելութիւնը դեռ չկատարուած — այսինքն Որդի Մարդոյն պայծառ ամպերուն մէջ։ Այս նշանները և սահմանկցուցիչ եղելութիւնները երեւան պիտի գային 1836ին։

Վիւրթէմպէրկի ժողովուրդը մեծ հաւատ ընծայեց այս ահաւոր

գուշակութիւններուն, որովհետեւ իրենց փոքրիկ աշխարհին մէջ կրօնական այնպիսի խնդիրներ յարուցուած էին որ զիրենք կը մղէին հաւատալու։ Բողոքական քարոզիչները ժողովուրդը սարսափեցնելէ վերջ յարեցին թէ անկարելի չէ ապաստանարան մը գտնել, օրինակի համար Կասպից Ծովուն եզերքը, և ահա՛ սահմռկած ժողովուրդը առանց ուղեւորական պատրաստութեան ճամբայ ելաւ. փախստականներու շարքերուն խառնուեցան նաև բաղդախնդիրներ. 1500 ընտանիքներ մեկնեցան Վիւրթէմպերկէն։ Կ'ըսուի թէ ասոնց երկու երրորդը կորսուեցան Օտէսա հասնելէ առաջ, բայց մնացածներուն վրայ եկան աւելցան 100 նոր ընտանիքներ։

Երբ 1817ին այս գաղթականները Վրաստան հասան, Աղեքսանդր Ա. կայսրը բարեկամաբար վերաբերուեցաւ և անոնց տուաւ լայն առանձնաշնորհումներ. Թիֆլիսի և Գանձակի կառավարչական շրջաններուն մէջ հաստատուեցաւ գաղթականներու մեծագոյն մասը և մինչև այսօր ալ հոն կը գտնուի։ Խեղճերը թէ՛ ներքին կռիւներէ և թէ արտաքին աղէտներէ շատ տառապեցան. մէկ քանիները գիշատուեցան վայրենի անասուններու կողմէ, ոմանք ալ գերի տարուեցան պարսկական պատերազմի միջոցին։ Այսուհանդերձ, իրենց թիւը աւելցած է, կեանքի պայմանները անփոփոխ պահուած են և ճանապարհորդը հաճոյքով կանգ կ'առնէ անոնց գիւղերուն մէջ։ Այլ սակայն ո՛չ այս գաղթականութեան տեղի տուող գուշակութիւնը և ոչ ալ Աղեքսանդր կայսեր լայնախոհ ծրագիրը իրականացած է մինչեւ այսօր. Ռուս պետական Եկեղեցին նախանձոտ վերաբերումը այս գաղթականները զրկած է օգտակարապէս գործածելէ իրենց կարողութիւնները։ Մարդկութիւնը դեռ կը խարխափէ մոլորումի մութ ամպերուն տակ կատարեալ լոյսի թանկագին խոստումովը աղօտօրէն արծաթազօծուած (*)։

Այս գերմանացի գաղթականներուն վրայ ինծի խօսած է նաև, Ախալքալաքի մէջ անոնք մնացած անձնաւորութիւն մը, որուն կեանքը կապուած է այս քաջարի գաղթականութեան պատմութեան հետ։ Ինչ հարկ ծածկելու իր անունը։ Այդ անձը կը կոչուէր Սմբատ Պաղտասարեանց, որուն պաշտօնն էր Աւետարանի սերմերը ցանել իր ազատութիւնը և նոյն իսկ իր կեանքը վտանգելով։ Ծագումով Հայ, անիկա ուսում առած էր Եւրոպա, բնակած էր Ֆրանքֆուրթի Մէթոտականներուն միջև, թէև ինքը այդ աղանդին չէր պատկաներ։ Բողոքական ըլլալով հանդերձ, մասնաւոր յարաբերութեան մը հետ կապ չունէր, այլ կը գործէր այն Աւետարանական քարոզիչներուն հետ, որոնք իբր եօթանասուն տարի առաջ հաստատուեցան Շուշիի մէջ, Ղարաբաղի գաւառին մայրաքաղաքը, Պալէն եկած միսիոնարներու ձեռամբ։ Այս միսիոնարները կը ներկայացնէին այնպիսի Ընկերակցութիւն մը որուն գործունէութեան եռանդը ուղղուած էր հեռաւոր Պարսկաստանի Մահմեդականներուն դէմ. խոհեմութիւնը կը պահանջէր սակայն, գործունէութեան կեդրոնատեղին ռուսական հողի վրայ հաստատել. բայց այդտեղ ալ Ռուս պետական Եկեղեցին ահաւոր թշնամի մըն էր իրենց։ Միսիոնարները պահանջ դրին որ քրիստոնեայ դարձած բոլոր Մահմեդականները իրենք մկրտեն և իրենց համայնքին անդամ համարեն։ Այս պահանջը գոհացում տացաւ և ռուս կառավարութիւնը մասնաւոր հրամանագրով մը արտօնեալ յարանուանութիւն ճանչցաւ Պալի Ընկերակցութեան անդամները։ Արդէն նախընթաց մըն ալ կար. իրենց սկովտիացի եղբայրները Կովկասի լեռնականներուն քրիստոնէութիւն կը քարոզէին, Քարասի մէջ հաստատուած ըլլալով, մինչև անգամ տպարաններ և նախակրթարաններ և բարձրագոյն կրօնական վարժարան մը հաստատելու արտօնութիւն ունէին։ Երբ միսիոնարները Վրաստան հասան 1823ի գարնան, սկսան շահագրգռուիլ գերման գաղթականներու վիճակով որոնք իրենց կրօնակիցներն էին, գրեթէ իրենց հայրենակիցները, հաստատուած՝ այս հեռաւոր երկրին մէջ առանց հոգեւոր վարչութեան և առանց կրօնական կազմակերպութեան մը տարրերը ունենալու։ Ի՞նչ կրնար ընել այս հօտը առանց հովիւի, բաժնուած՝ իր ընտանի հողէն և որ կը թափառէր ուր որ կրնար։ Միսիոնարները անմիջապէս գործի սկսան և իրենց ջանքերուն յաջողութիւնը սթափեցուց Բեղերսպուրգի Լուտերական Կոնսիստորիան, որուն յանձնուած էր Ռուսիոյնակ գաւանակիցներուն կրօնական շահերուն պաշտպանութիւնը, ըստ ռուսական օրէնքի։ Կոնսիստորիան հովիւ մը զրկեց անմիջապէս և գաղթականները անոր յանձնուեցան։ Բայց կամաւոր Գերմանացիները իրենց բնիկ երկրին կրօնական իշխանութեանց գժտուելէ յետոյ չէին կրնար նմանօրինակ բռնութեան մը ենթարկել ինքզինքնին իրենց նոր գաղթավայրին մէջ. այս պատճառով անոնք մերժեցին Կոնսիստորիային հետ ոեւէ յարաբերութիւն հաստատել և անոր պատուիրակը չընդունեցին։ Վէճը Աղեքսանդր Զարին առջև եկաւ ու անիկա իր սովորական ողջախոհութեամբը որոշում մը տուաւ. հաւանեցաւ որ Պալի Ընկերակցութիւնը ինքը զրկէ քարոզիչները. ասկէ զատ Զարը անձամբ օժտեց անոնց եկեղեցիները։

Երբ այս խնդիրը կարգադրուելէ ետք, միսիոնարները ուշադրութիւն դարձուցին իրենց սկզբնական նպատակի հետապնդման վրայ, այսինքն ինքզինքնին գտան ուրիշ կարգի դժուարութեան մը դիմաց։ Ի մեծ զարմացում իրենց, հաղորդուեցաւ որ ռուս կառավարութիւնը պարսկական սահմանագլխին վրայ չունէր այնպիսի հող մը զոր կարելի ըլլար յատկացնել իրենց առաջադրած գաղթականութեան. միայն միսիոնարնե-

(*) Էլի Սմիթ, Missionary Researches in Armenia (Լոնտոն, 1834, էջ 195) կը պատմէ թէ 1884ին այս գաղթականներու թիւը 2000 էր, իսկ ըստ 1887ի պաշտօնական մարդահամարի, անոնք հետեւեալ կերպով կը ներկայանան. Թիֆլիզ քաղաքին մէջ՝ 1117, Թիֆլիզի կառավարչական շրջան՝ 3841։ Գանձակի շրջան՝ 1894, համագումար 6852 հոգի։

ռուն կարելի պիտի ըլլար յատկացնել չէնք մը ո՛ր քաղաքին մէջ որ ուզուէր, և թէև հաւատափոխներ ընդունելու առանձնաշնորհումը օրինականապէս ընդունելի չպիտի ըլլար. բայց Անդրկովկասի ընդհանուր կառավարիչը ինքն անձամբ ազդեցութիւն պիտի բանեցնէր. միսիոնարութիւնը պաշտպանելու, եթէ՝ անոր ջանքերը արդիւնաւորուէին։

Միսիոնարները Շուշին ընտրեցին իբրև կեդրոնավայր. հոն դպրոցներ բացին և տպարան մըն ալ հաստատեցին։ Այլ սակայն Հնդկաստանի արեւմտեան կողմի երկիրներուն մէջ Մահմետականները կրօնափոխութեան մղելու գործը միշտ ապերախտ և դժուարին եղած է. Անգլիացի միսիոնարներն անգամ, որոնք Պարսկաստան հաստատուած են, ծայր աստիճան կը խանդավառին եթէ երբէք մէկ մոլորած Մահմետական իրենց հաւատքը ընդունի։ Շուշիի միսիոնարները յանդգնօրէն սկսան աշխատիլ, թէև պէտք է ըսել որ Ռուսիոյ յաղթանակները, որոնք քանի մը տարի ետք վրայ հասան, զիրենք ի վիճակի դրին գործունէութեան ընդարձակ դաշտ մը գտնելու, առանց պարսկական հողին վրայ անցնելու։ Զարէմպա՝ Բասքէվիչի բանակներուն հետեւէն գնաց բաշխելու համար Ս. Դիրքը, որ արդէն անմիջապէս թուրքերէնի թարգմանուած էր. ասկէ զատ, անիկա քրիստոնէութեան յաւիտենական ճշմարտութիւնը կը փաստարանէր ընդդէմ ուրիշ կրօններու մոլորութեանց։ Բայց իր գիրքերը պատուեց այն ժողովուրդը, որուն երակներուն մէջ Քրիստոնեային դէմ արհամարհանքը իր մօրը կաթին հետ կը ջամբուի։

Լաւագոյն արդիւնք մը կարելի էր ակնկալել Հայերուն մէջ թափուած ջանքերէն, որովհետև անոնք հասկցած էին թէ Հայ Կղերը տգիտութեան մէջ խորասուզուած է և քսաներորդ դարու սկիզբն ալ նոյն վիճակը ունի։ Բայց միսիոնարները գործունէութեան այս դաշտի մասին նախապէս խորհած չէին և մինչև որ մասնաւոր արտօնութիւն չստանային, չէին կրնար Քրիստոնեայ Եկեղեցիի մը անդամը հաւատափոխ ընել։ Դաւանափոխ մը կրնար Ռուս Օրթոտոքս Եկեղեցիին դիրքը մտնել. բայց եթէ անիկա փափաքէր մկրտուիլ օրինաւորապէս ճանչցուած աղանդներէն մէկուն պաշտօնեայի մը ձեռամբ, իր նախկին դաւանանքին պատկանող կղերը կրնար զինքը ետ պահանջել։ Անխուսափելիօրէն, իրենց դպրոցներուն և կրօնական կրթութեան զարգացումին հետ, միսիոնարները այս կարգի բաղխում մը պիտի ունենային։ Անտարակոյս Հայ Եկեղեցին բարձր առաքինութիւնը և աւանդութիւնը ունի յարգելու ուրիշ Քրիստոնեայ Եկեղեցիներու կրօնական դաւանանքը, ինչպէս նաև անոնց ներշնչելու կրօնական լայնախոհութեան ոգին։ Դժբախտաբար Էլի Սմիթ, այն ճանապարհորդ միսիոնարը, որուն գործէն կը քաղեմ այս տողերը, լայնախոհութեան թանկագին դաս մը չէ առած այն Կղերէն որուն ընդհանուր վիճակը իրաւամբ կը դատապարտէ։

Այլ սակայն, այս եռանդուն միսիոնարներուն բռնած ուղղութիւ-

նը, ինչպէս նաև անոնց ջանքերուն յաջողութիւնը Հայ բարձր Կղերին անապարծութիւնը գրգռեց. երկու հայ սարկաւագներ միացան Զուիցերիացի պատուելիներուն, առանց նախապէս իրենց սեպհական Եկեղեցիէ հրամարելու. անոնք շուտով ամբաստանուեցան սակայն, թէ ժողովուրդին վրայ ազդեցութիւն կը բանեցնեն Հայկական Եկեղեցիէն հեռանալու համաձայն այդ ժամանակի սովորութեան, Կաթողիկոսը հրամայեց զանոնք կապուին և էջմիածին դրկուին. միսիոնարները ընդհանուր կառավարիչին դիմեցին, որը հռովմայեցի հիւպատոսի մը ոգիով անոնց հարցուց թէ ինչո՛ւ կը միջամտեն Հայ Եկեղեցւոյ գործերուն. թո՛ղ Գերմանացիները Գերման մնան և Հայերը՝ Հայ. վճիռ մը որ սակայն փոփոխուեցաւ Ռուս կառավարութեան ձեռքով, որուն ներկայացուած էր այս հարցը։ Որոշուեցաւ որ երբ մէկը որոշէ Հայ Եկեղեցիէն հեռանալ, կղերը չկարենայ զայն բռնի արգիլել. այս որոշումը մեծ երկիւղ սփռեց կրօնական համայնքներուն մէջ։

Բայց կեդրոնական կառավարութեան այս որոշումով միսիոնարներուն ձեռք ձգած յաջողութիւնը երկար չտեւեց. իրենց թշնամիներուն բազմութիւնը խեղդեց իրենց մէկ քանի նորատաց բարեկամները։ Անկի՛ ի վեր տպագրական մեքենանին լուած է, քարոզիչները յաջողներ չունին, ի բաց առեալ մէկ քանի հայ պատուելիներ, հաւատարիմ՝ հին աւանդութեանց. ատոնցմէ մէկն էր Ախալքալաքի մէջ հանդիպած բարեկամս՝ Պաղտասարեանց, որ երկու տարի տեսակ մը քանտարկուած կեանք վարեց այդ բերդաքաղաքին մէջ, այնուհետև երեք տարի ևս հոն մնալու դատապարտուեցաւ։ Անիկա իր օրապահիկը կը չահէր գրագրութիւն ընելով։

Եթէ վստահինք պաշտօնական վիճակագրութեանց. Շուշիի մէջ Հայ բողոքական համայնքը 1886ին միայն 26 տունէ կը բաղկանար (*) Ներկայիս, ռուսական քաղաքականութիւնը կը խորշի միսիոնարներու գործունէութենէն։ Վերջերս՝ կղերական ճանապարհորդ մը (**) իրաւամբ դիտել կուտար թէ ռուսական գաւառներուն մէջ ճամբորդել ուզող եկեղեցական մը պէտք է թօթափէ իր կղերականի հանգամանքը և զգեստալ հանելու է։ Ես ինքս անձամբ կրնամ վկայել թէ Թուրքիոյ բողոքական միսիոնարները ի՞նչպիսի դժուարութիւններով արտօնութիւն կը ստանան ռուսական հող անցնելու համար։

Ցաչս Սմբատի, ռուս պաղթականները մասնաւոր հետաքրքրութեան արժանի էին ո՛չ անշուշտ կառավարիչին տեսակէտներովը, այլ ի-

(*) Պաքուի Հայ Լուտերականները 1886ին 350 հոգի էին, ըստ պաշտօնական վիճակագրութեան։ Սմբատ Պաղտասարեանց կ'ըսէ թէ համայնքներ կան նաև Շամախիի, Երևանի եւ շրջականերուն մէջ, ինչպէս Քարաքալէ, Կարսի մօտ, եւ Թիֆլիզ։

(**) Muller-Simenis, իր Du Caucase au Golfe Persique գործովը որ հրատարակուեցաւ Բարիզ, 1892ին։

բենց դաւանած կրօնքին տեսակովը։ Այդ գաղթականները մարդիկ էին, որոնք իրեն պէս տարագիրներ՝ կրօնական պատճառներով, կղերականութեան խոչընդոտներուն դէմ կանգնէին, նման այն կրօնական միաբանութեանց որոնց ծոցը մեծացած էր ինքը։ Այս գաղթականները Տուխոպօրներն են. իրենց պատմությունը կը կազմէ այնպիսի գլուխ մը, որ ո՛չ ամենէն քիչ ուշագրաւը և ոչ ալ ամենէն աւելի գովեստի արժանին է Ռուս Պետական Եկեղեցիի պատմութեան մէջ։ Տուխոպօրներու ծագումը խորհրդով պատուած է (*)։ Ոչ մի մը մէջ ուր Եկեղեցւոյ շահերը կը թափանցեն քաղաքականութեան բոլոր գործերուն մէջ, Տուխոպօրները ժխտեցին Եկեղեցւոյ մը անհրաժեշտութիւնը, նոյն իսկ՝ պատշաճութիւնը։ Ժողովուրդի մը մէջ, որ մոլեռանդութեամբ փարած է իր տաճարներուն, պատկերներուն և մասունքներուն, անոնք քարոզեցին թէ կրօնական կեանքի այս արտաքին օժանակները աւելորդ են բոլորովին։ Պետութիւնը այս «հոգեւոր ռազմիկներուն դէմ լեցուեցաւ։ Արդէն, ԺԸ. դարուն անոնք հալածանքի ենթարկուած էին, հիմա ալ ժողովրդային զայրոյթը այն աստիճան սաստկացաւ, որ Աղեքսանդր Ա. Զարը հակառակ իր բոլոր բարեսրտութեանը, բռնաբարեցաւ որ անոնք գաղթեն Տաւրիկեան նահանգը, Աղախու Մոմի մերձակայքները. ասի տեղի ունեցաւ ԺԹ. դարու առաջին տարիները։ Այս Աղեքսանդրի մարդասէր և խիստատես քաղաքականութիւնը, որուն չնորհիւ սկսեր էին լաւ վարուիլ Տուխոպօրներուն հետ, չչարունակուեցաւ իր յաջորդներուն օրով։ Նիքոլա Ա. զանոնք վտարեց դէպի Անդրկովկասեան նահանգները և անոնք մինչև այսօր կը հալածուին։ Գլխաւոր գաղթականութիւնը տեղի ունեցաւ 1841ին 1845, որ տեղն Տուխոպօրները արտօնուեցան բնակութիւն հաստատելու Ախալքալաքի հարաւակողմի լերկ հողերուն վրայ, ուրկէ տարածուեցան Գանձակի և Կարսի նահանգներուն մէջ։ Ըստ 1886ի կառավարական մարդահամարի, անոնք իրենց նոր հայրենիքին մէջ 12,000 հոգի կը հաշուուին. իսկ Թոլսթոյ, չեմ գիտեր ի՞նչ հեղինակութեան վրայ յենլով, կ'ըսէ թէ 20,000 հոգի են։

Իմաստասէրի մը աչքին, Տուխոպօրները կ'երեւան իբր մարդիկ, որոնք մաքուր կրօնք մը կը դաւանին և Քրիստոսի վարդապետութեան ոգին պահպանած են. այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, Քրիստոնեաներու մեծամասնութեան համար իրենց վարդապետութիւնները հերետիկոսական են և կրօնական սովորոյթները՝ դատապարտելի։ Ըստ Սմբատի, այս գեղացիներուն կրօնքին չուրջ խորունկ խորհրդաւորութիւն մը կայ, զոր ինքն ալ անկարող էր փարատելու։ Կ'ըսուի թէ անոնք կուսապաշտական

(*) Իրենց ծագման մասին Լէօն Թոլսթոյ յօդուած մը ունի Թայմզի 1895 Հոկտեմբեր 25ի թիւին մէջ. կարդալ նաեւ Վլատիմիր Զէրբրօֆի Քրիստոնեական մարդասիրութիւնը Ռուսաստանի մէջ անուն գործը որ լոյս տեսաւ Լոնտոն, 1897ին, Թոլսթոյի յառաջաբանով։

սովորոյթներ ունին և թռչուններու և անասուններու պատկերներ կը պաշտեն։ Թէ Տուխոպօրները կը պաշտե՞ն և կամ միմիայն խորհրդանշանն՞ը կը համարէին զանոնք, չեմ գիտեր. սակայն որոշ է որ սովորութիւն ունէին այսպիսի պատկերներ չունենալու, դիւրին է հասկնալ թէ ինչո՛ւ։ Այս առթիւ Սմբատ ինձի պատմեց Լուքէրիայի պատմութեան մէկ մասը. Լուքէրիան կէս ատուած մը և կէս թագուհի մըն է։

Սեպտեմբեր 5.—Արեւելքի մէջ, մարդկութիւնը առհասարակ միօրինակ կենդանի մըն է. բայց որովհետև բնական միջավայրի վիճակութիւնը շատ չքեղ է, այս պարագան կը նշմարուի այն ատեն միայն երբ հարկը կը ներկայանայ ձեր պէտքերը գոհացնելու։ Ահա ա՛յս պատճառաւ, արտաքին ակնկալութիւններով ճամբայ ելանք Ախալքալաքէն, այցելելու համար լայնատարած դաշտին հարաւային եզերքին վրայ հաստատուած ռուս գաղթականներուն։ Կօրէլովքան, գլխաւոր գաղութի կայանը, մեզմէ ուղիղ գծով 17 մղոն հեռու էր։ Ճամբուն վրայ հայ և թաթար գիւղերու հանդիպեցանք։ Հետզհետէ յառաջանալով ակներև եղաւ որ բարձրագոյն սարահարթներու վրայ կը գտնուինք, որովհետև ցորենը տակաւին հնձուած չէր, հակառակ հասած ըլլալուն։ Հունձքը կատարողները Հայեր էին, աշխատասէր և նախշուն զգեստներ հագած գեղացիներ, որոնց կ'օգնէին կիները։ Հեռուն, արեւելեան լեռներու ստորոտը, տեսանք գիւղ մը ուր Հայ կաթոլիկներ կը բնակէին. կը մշակեն վարսակ, որով հաց կը շինեն, ինչպէս նաև տեսակ մը քիստաւոր ցորեն։

Երկու ժամուան գնացքէ մը յետոյ հասանք առաջին կարեւոր գիւղը, որը իրականութեան մէջ զոյգ գիւղերէ կը բաղկանայ։ Առաջինը կը կոչուի Խոճապէկ ու հայաբնակ է, ունի 50 տուն և եկեղեցի մը, բայց դպրոց չունի. երկրորդը՝ Պոկատնովքա, ռուսական գիւղ մըն է 80 տնուորով. մեր այնքա՛ն անձկութեամբ սեղմել փափաքած ռուս գաղթականներու առաջին կայանն էր ասիկա։ Բայց Պոկատնովքան յարմար նմոյշ մը չէ. հայկական գիւղէն մեծ տարբերութիւն մը չունի. անշուշտ կարելի է որ փոխադարձաբար իրարու վրայ ազդած ըլլան, բան մը՝ որմէ նպաստաւորուած չէ ռուսական գիւղը։ Թէ՛ մէկ և թէ միւս գիւղը ունէին ցիրուցան քարաշէն բնակարաններ, ատիկ տանիքներով ուր կիզաղող թափուած էր. գլխաւոր պողոտային վրայ նայող արահեղները աղոտ ու խորտուբորտ են, բայց որքա՛ն աչքառու հակապատկեր մը կը ձեւացնեն երկու ցեղերու դիմագծերը։ Մանաւորապէս մեր ուշադրութիւնը գրաւեց կիներու ագեղութիւնը և այր մարդոց դանդաղաշարժութիւնը։

Կէս ժամ վերջ հասանք Օրլովքա ռուսական փոքրիկ գիւղը, համանուն լճին քովիկը։ Հետզհետէ յառաջանալով, հասած էինք արդէն 7000 ոտք բարձրութիւն ունեցող սարահարթի մը վրայ, երբ մտանք

Կորէլովքա, մինչև մեր ոսկորները սարսռալով։ Ճամբուն վրայի երկու պզտիկ գիւղերէն մեր կրած տպաւորութիւնը չուտով փարատեցաւ ի տես Կորէլովքայի. արդարև, այս աղանդաւորները ռուս գիւղացիութեան ծաղիկը կը կազմեն. գիւղը ունի 150 տուն, 1500 բնակիչներով, որոնք ըսին մեզի թէ 52 տարի առաջ Ռուսաստանէն եկած են այստեղ և հոն ստացած. իւրաքանչիւր տուն տարեկան տասնեւհինգ բուպլի կը վճարէ պետութեան, իբր հողավարձ։ Տարւոյն գրեթէ 8 ամիսը, ձիւնը ծածկած կ'ըլլայ գետինը և Հայերուն նման ասոնք ալ իրենց տունը կը տաքցնեն կովու աղբով։ Հիացայ իրենց արօրներուն և լայն սայլերուն վրայ զորս իրենց ձեւքովը շինած էին. այդպիսի արօրներ և սայլեր չէք տեսներ դրացի Հայերուն, Թաթարներուն և Թուրքերուն մօտ։ Միւս կողմէ, կալի յատուկ գործիքները նախնական վիճակ ունին. կը գործածեն տափարակ գերաններ, որոնց վրայ հատատուած են սրածայր քարեր. մեզի ըսին թէ այս ձև գործիք գտան երբ հոս եկան, և տեսան որ անիկա կը գոհացնէ իրենց պէտքերը։ Իրենց շուկաներն են Ալիքսանդրաբոլ և Ախալքալաք. արմտիքը բուսնելու համար գոյութեան կռիւ կը մղէ այստեղ. այսուհանդերձ, մշակուած և խոզանալից արտերու տահմանը տարուէ տարի կը բարձրանայ լեռան կողերէն վեր (*)։ Հաճելի բան մըն է դիտել բեռնաւորուած սայլերը, որոնք ղէպի գիւղ կ'երթան Ջրարբի հողին վրայէն։

Գեղացիները բարձրահասակ են և հաստամարմին, և թէև անճաշակ ըլլալու աստիճան իրենց դէմքին գոյնը գեղինցած է, բայց մազերնին ցոյց կուտայ թէ ինչ ծագում ունին։ Դիմագծերնին անկանոն է, աչքերնին՝ փոքր, կենդանութենէ զուրկ. թէ՛ կիները և թէ այրերը այսպէս են։ Այրերը կը հագնին մութ կապոյտ տափատ և թիկնոց, սրածայր գինուորական գլխարկ կը դնեն. այս տարազը հնամենի զինուորներու կերպարանք մը կուտայ իրենց. բոլորն ալ մօրուքնին ածիլած են։ Կիները կը հագնին շատ մաքուր բուրդէ զգեստներ, աչքի զարնող գոյներով։

Գիշերը հանգչելէ յետոյ, յաջորդ առաւուն այցելեցինք Թագուհիին բնակարանը և պարտէզը. մեզի կ'ընկերանար մեր հիւրընկալը՝ որ գիւղին ռեհան էր. հետերնիս էր նաև Թագուհիին եղբայրը՝ Միխաէլ Վասիլիէվիչ Կուպանոֆ, որուն մասին կը խօսի Թոլսթոյ։ Գիւղին երկար և նեղ ճամբէն անցնելով մտանք ցանկապատի մը մէջ, ուր կար սքանչելի պարտէզ մը ծաղիկներով լեցուն. ծառերը և վարդենիները ազատօրէն ուռճացած էին։ Այնքան թշուառ և նախնական կեանքով գիւղեր անցնելէ յետոյ տեսնել այս պարտէզին ծաղիկները և անուշահոտ վարդերը, արդարև ինչ տարօրինակ տպաւորութիւն կ'ընէ մարդուս վրայ։ Պարտէզին դէմը կը գտնուի միյարկանի ցած շէնք մը, երկու թեւերով, որոնցմէ մին կը բո-

(*) Քոխ իր Reise im pontischen Gebirge (1846) անուն գործին մէջ զարմանք կը յայտնէ որ 7500 ոտք բարձրութեան վրայ, Էրզրումի շրջակաները, հաճար կը բուսնի։

վանդակէ մատուռը և ընդունելութեան սրահը, իսկ միւսը՝ Թագուհիին մասնաւոր յարկաբաժինը։ Սենեակներուն մէջ չինուած են քարէ մեծ վառարաններ, որոնք կը կազմեն անոնց ամենէն աչքառու յատկանիշերը. գալարաձև զարդեր, քարի վրայ կոփուած, կը կանգնին այս վառարաններուն գագաթը։ Կառավարութիւնը արգիլած էր այս սենեակներուն մէջ ոչ և է ժողով գումարել, որովհետև մոլեռանդութեան պոռթկումներէ կը վախցուէր, եթէ երբեք թոյլ տրուէր ժողովուրդին որ հաւաքուի նախկին Թագուհիին բնակարանին մէջ։

Մեր այցելութենէն եօթը տարի առաջ մեռած էր սիրեցեալ Թագուհին՝ Լուքէրիա Վասիլիէվնա, որ այս աղանդաւորներուն առաջնորդն էր թէ՛ կրօնական և թէ քաղաքական գործերու մէջ. բոլորը կը պաշտէին զայն և կը հպատակէին. անոր Լուքէրիայի ազդեցութիւնը կը տարածուէր այս բարձրաւանդակի բնակիչներուն վրայ, ու կը տարածուէր նաև Անդրկովկասի բոլոր Տուխոբորներուն վրայ։ Ճանապարհորդ ս՝ Ռատ, որ Թագուհիին այցելեց 1875ին, կը նկարագրէ զայն երեսուն տարեկանի մօտ այրի մը, զօրաւոր, բարձրահասակ, գիրուկ բայց ձեւաւոր, հիանալիօրէն գեղեցիկ։

Գեղացիները ինծի հաւաստեցին թէ Լուքէրիա գերբնական կարողութեան տէր ըլլալու ոչ և է յատկութիւն չէր ունցաներ, և իրենք ալ զայն իբր աստուած պաշտած չէին բնաւ. անոնք, յանձին Լուքէրիայի սիրած ու յարգած էին բարի և ազնուական կին մը, որ իրենց կեանքը կը բարձրացնէր, վիշտերը կը թեթեւցնէր ու զիրենք ազնուագոյն գործարներով կը տոգորէր։ Թագուհիին կատարած գործը մէջտեղն էր արդէն. գիւղը և գեղացիները դիտելով մարդ կը սքանչանայ. ամենքն լաւ հագուած և լաւ սնուցուած են, ու հաճոյքով կ'աշխատին. Կորէլովքայի մէջ աղքատ և գձուռ մարդ չտեսայ. մինչև իսկ այս գեղացիները դրամ կը հանգանակեն որբերուն ու անկեալներուն համար. չրջակայ գիւղերը կ'օգտուին իրենցմէ։ Բայց այս ամենէն աւելի իմ վրայս տպաւորութիւն գործեց սա պարագան թէ գեղացիները ծայր աստիճան մաքուր կը պահեն Թագուհիին նախկին բնակարանը, կարծես թէ անոր հոգին տակաւին կ'ապրի հոն. ասկէ զատ գուրգուրանքով դեռ կը մնան Թագուհիին սիրած ծաղիկները....

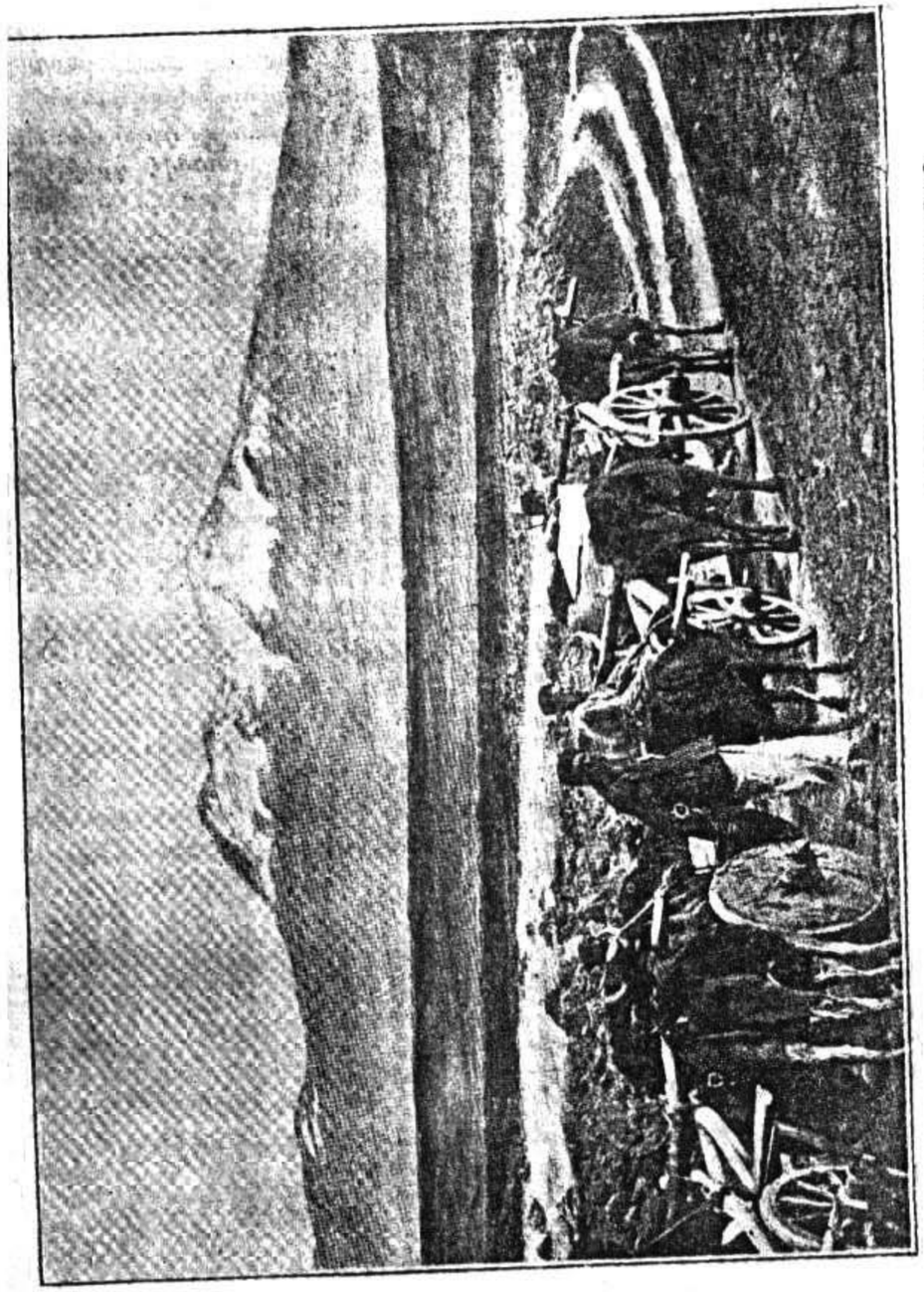

ԱԼԱԳՈՍԻ ԳԱՇԵՎԱՆԸՐԸ ԻՐ ՄԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻ ԴԱՇՏԱՎԱՆԸՐԸ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԴԷՊ Ի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼ

Այս գիշեր պիտի ննջենք Ախուրեանի (Արքա Ջայ) ափերուն վրայ, քովիկը այն Ջուրերուն որոնք Արաքսի ընթացքը կ'ուռեցնեն և Արարատի պատուանդանը կ'ողողեն։ Այս խորհրդածութիւնը փարատեց մեր տխուր մտածումները, զորս ունեցեր էինք Կորէլովքա այցելելու առթիւ։ Մեր ծանրախոհ հիւրընկալները, որոնց հանդէպ կարելի չէր չը զգալ ջերմ համակրանք և սէր մը, զմեզ առաջնորդեցին սայլերով, Էֆրէմովքայի կայարանը որ մեր ճամբուն երկայնքին, քանի մը վէրսթ հեռաւորութեամբ ռուսական գիւղ մըն է 90 անուոր և 860 հոգիով, առանց հաշուելու խաչոր ու սարսափելի չուներու բազմութիւնը։ Էֆրէմովքայի մէջ հրաժեշտ առինք մեր ընկերակիցներէն, և նոյն ատեն՝ ռուսական գօտիի հատուածէն գիւղերէն։

Մեր առջև պարզուեցաւ երկիր մը բարձրադիր սարահարթներով, որոնց վրայ փռուած է աղբերաշատ մարմանդներու բնական գորգը։ Հոս հոն կը տեսնուին մշակուած հողի կտորներ։ Ազատ լոյսեր կ'իջնեն կապարագոյն երկինքէ մը այնպիսի մակերեսի մը վրայ որ ծովուն նման կ'ուռի և կը սմքի։ Արևելեան կողմը կը գտնուին հարաւային եզերքի լեռներուն մերձաւոր գագաթները, որոնք ամպածրար երեւոյթ մը ունին. անոնց ստորոտը՝ Մատաթաբայի լիճը և ճահիճը, որուն եզերքը՝ Թրոյցքոյ ռուս գիւղը։ Արեւմտեան կողմէն կ'երեւան տարտամ կատարներ, որոնք հեռաւոր հորիզոնին վրայ կը բարձրանան։ Ահա ա՛յս է տեսարանը ուրկէ կ'անցնինք և կ'երթանք դէպ ի հազիւ նշմարելի բաժանման վայրը՝ Արաքս և Կուր գետերուն։

Էֆրէմովքայէն ձիով նուազ քան մէկ ժամ ճամբայ կտրելէ վերջ կրցանք տեսնել Կորաղբիւր Հայ կաթոլիկ գիւղը բլուրին կողին վրայ, մեր ձախակողմէն գրեթէ մէկ մղոն հեռու։ Մեր աջակողմն ալ կար հայկական գիւղակ մը, Եայլա անունով։ Այն կէտը ուրկէ կ'անցնինք, ռու-

սական քարտէսին վրայ ցոյց տրուած է 6777 ոտք բարձր, թիւ մը որ եթէ երբէք ճիշդ չէ, չափազանցեալ ալ չէ։ Եւ ահա առաջին անգամ ըլլալով մեր աչքին առջև պարզուեցան այն շողշողուն կատարները զորս տեսած էինք Ապուլ լերան վրայէն. տեսանք նաև շարքը ձիւնասպիտակ ժանիքներու որոնք Ալագեազի հորիզոնական շրջագիծը կը կտրեն։

Արագ արագ մեր եւեւ ձգեցինք Թազաքէնը՝ Թուրք գիւղ մը, Խանչերլին՝ Հայ կաթոլիկ մեծ գիւղ մը։ Էֆրէմովքայէն մեկնելէ դրեթէ մէկ ու կէս ժամ յետոյ կը գտնուէինք երկու համանուն Շիշթարա գիւղերուն միջև. մեր աջակողմը կը տեսնուէր Թրքականը զոր կ'ուռոգէր Ախուրեան երիտասարդ գետը, իսկ հայկական Շիշթարան կ'իյնար աւելի հեռու, դէպ ի ձախ։ Ժամը 6ին անցանք կամուրջէ մը որ Ախուրեանի մէջ թափող գետակներէն միոյն՝ Գըզըլ Գոյլի (կարմիր գառնուկ) վրայ ձգուած է. քարաշէն հաստատուն կամուրջ մըն էր ան, հետաքրքրական զարդաքարերով։ Քիչ անդին կը տեսնէք Ախուրեանի վրայ իշխող դիրք մը, որուն վրայ կառուցուած է Շիշթարայի թղթատարական մենաւոր շէնքը։

Կայարանին դուռները երկաթով փակուած էին. երբ վերջապէս բացուեցան, պաշտօնական համազգեստ կրող և տրանջացող մէկը երեւաց. անիկա կայարանապետն էր. կարծես մարմնացումն էր անհուն և գաղափարական վիշտի մը, որուն հայլիացած պատկերներն են միայն բոլո՛ր մարդկային ցաւերը։ Ի՞նչ պէս անցնիլ այն տեսը որուն վրայ այս մարդը կեցած էր. պիտի կրնայինք զինքը զրաւեցնել մեր փանտաքի պէտքերով, ինքը որ Կարօտանքի մարմնացումն էր։ Բայց օդը այնքան ցուրտ էր որ մեր վարանումները վերջ տուինք. չէինք կրնար վրանի տակ և առանց տաւանի գիշեր մը անցընել։ Այս պատճառաւ, բարեւեցինք կայարանապետը և դէպ ի ներս յառաջացանք, մինչ ան, մեր բարեւը ցուրտ կերպով առնելէ յետոյ եռեւնուս սկսաւ գալ։ Ներսը ընդարձակ սենեակ մը միայն կար, լերկ տախտակամածով և բուածեի պատերով. իբր կահկարասի, կային միայն մէկ երկու աթոռներ և սեղան մը. զարդարանքի տեղ, պատէն կախուած էր օրուան կայսեր իւղաներկ պատկերը, ինչպէս նաև օրացոյց մը և քարտէսը։ Բայց նամակատան պետը առանձին չէր. տեսանք տղաքներ և անոնց հետ՝ երիտասարդ ու սիրուն աղջիկ մը։ Արդեօք Բոլոնիացի օրիո՞րդ մըն էր ան. կարելի չէր այդ մասին կասկածիլ, այնքա՛ն հիացման արժանի էին իր մարմնոյն նուրբ գիծերը, լայն իրանը, լեցուն շրթունքները և վառվռուն աչքերով տրժգոյն դէմքը։ Ա՜հ, որքան տխուր է պատմութիւնը որուն մասին այնքան պերճախօսօրէն կը յայտնուին մեր հիւրընկալները, մայրը՝ արդէն իսկ զոհ մը այս ամայի բնակավայրին երկարատև հիւծումէն սպառած, հայրը՝ առանց հիւթի մնացած ծառ մը, օտար հողի մէջ։ Ո՞վ զրկեց ասոնք այս պիսի ցուրտ մենութեանց մէջ, իրենք որ այնքան տաք են բնաւորութեամբ ու այնքա՛ն խանդավառ՝ խառնուածքով։ Գացէք ո՞ւ է ամայի վայր մը և պիտի տեսնէք որ Բոլոնիացի մըն է զայն պահողը...։

Խնդիր էր թէ չորս ճերմակ պատերուն մէջ ինչպէ՞ս պիտի գիշերէինք մենք և ընտանիքին անդամները. հայրը ըսաւ թէ բացարձակապէս անկարելի է, բայց աղջիկը մեզի օգնութեան եկաւ, ու յայտնեց թէ յարակից փոքր խուց մը կայ, ուր ինքը պատրաստ էր անցընել այդ գիշեր. տղաքներով միասին։ Համեստ ճաշ մը ընելէ և խօսակցութեան թեմա շարունակելու մէկ քանի զուր ճիգեր ընելէ վերջ, ամենքս ալ պատրաստուեցանք հանգչիլ։ Իմ մասիս, անկարող էի քնանալ, որովհետև ը վերյիշէի վրանի անկողնիս պարգեւած քաղցր մրափները. արդեօք ռուս գիւղացիներուն լրջախոհ դէ՞մքն էր, կամ անոնց պատմութեան պարագաներուն տարօրինակ հեգնութի՞ւնն էր որ միտքս արթուն կը պահէր. և կամ թերեւս զգայարանքներս կ'արթնցային, ի ներկայութեան այն սիրուն կնոջ որուն մեղմ շնչառութիւնը լսէի։ Աստուած կը թնակի այդ պողպատեայ իրաններուն տակ, Աստուած կը մարմնանար անոր հատաքիրութեանը մէջ. սակայն իրեցոյ Աստուածը համաստուածանային Աստուածը չէր, այլ խստամբեր ու մարտիկ Աստուած մը...։ Ու մտածումս սկսաւ թափառիլ ժայռուտ նրբուղիներու մէջ, աշխարհը ոգիներուն, որոնք մտածումը կը ծաղրեն։ Օ՜ այս մարդ էակին հնարամիտ չարութիւնը, իր Եկեղեցիներովը և հերետիկոսներովը, և Հրեաներու, Հայերու և Բոլոնիացիներու բոլոր այս երկչոտ երամները։

Աղօտ լոյս մը արդէն կը շողար տխուր բնակարանին վրայ, մինչ ես կ'անցնէի խորունկ քնացողներու շարքին քովէն. դուռը բանալով դուրս ելայ։ Արշալոյսը ծագած էր, կատարեալ հանդարտ առաւօտ մը, գոլորշիները դեռ կը յամենային թաց խոտին վրայ։ Հեռուէն կը տեսնուէր լերկ կատարներու և մշուշապատ լեռներու գորշ աշխարհը. ամբ այնքան ցուրտ էր որ, կարելի չէր անշարժ կենալ։ Բայց երբ արեւը բարձրացաւ մշուշին մէջէն և յառաջացաւ դէպ ի պայծառ երկնակամար, գոյները երեւան եկան, ցուրտը մեղմացաւ և տեսարանին յատկանշակ գեղեցկութիւնը յայտնուեցաւ։ Ի զուր կը նայէի, տեսնելու համար լեռագեղի ձիւնապատ ժանիքները. անոնք տեսողութեան շրջանակէն դուրս ելած էին։ Տափարակ հողամասերու կանանչ և նեարդային մակերեսին վրայէն կը հոսէր Ախուրեան գետը իր ճիւղաւորումներուն հետ և սպիտակ ցոլքերուն քով լուսեղէն կապոյտ մը կը շողշողար։ Հոս հոն, մշակուած արտի կտորներ կը պիսակէին հողը, մասնաւորաբար արեւմտեան և հիւսիսային արեւմտեան կողմը։ Միջին հեռաւորութեան մը վրայ, կարելի է զանազանել չափաւոր մեծութեամբ երկու գիւղեր, զոյգ Շիշթարաները, որոնք ամայութեան վրայ որոշ կերպով ուշադրութիւն կը գրաւեն. թուրքական Շիշթարայէն անդին երկարած է հրապուրուած ամպ մը, որ անթափանցիկ արեւակնային զանգուած մըն է։

Սեպտեմբեր 7ին, առաւօտեան ժամը ութ ու կէսին, Ախուրեանի թացքին կը հետեւէինք և կը բաժնուէինք դալարագեղ մարմանդներէն ու

կապոյտ գետակներէն։ Դանդաղօրէն կը յառաջանայինք, որովհետև դէպ ի վեր պէտք էր մագլցիլ. հետզհետէ մեր ետին կը թողուինք հայախօս Ցոյներու գիւղ մը՝ Ալա Քիլիսէ. յետոյ՝ Ամասիա, Թրքական գիւղ մը. յետոյ՝ Գարաջանթա և Գարա Մէհմէտ, առաջինը տաճկաբնակ, երկրորդը՝ հայաբնակ։ Ժամը տասնուկէսին կը հասնինք Ճէլլարի կայարանը։ Թղթատարական կայանը քիչ մը հեռու է գիւղէն, որ հայկական է և սարսափազդեցիկ երեւոյթ մը ունի, որովհետև կանգնած է ժայռուտ ձորի մը մէջ, ափերուն վրայ գետի մը որ կ'իջնէ Ախուրեանի կուրը։ Վերջապէս, ժամը տասնեւմէկուկէսին, հովիտները կը բացուին մեր առջև ու մենք կը նայինք Ալեքսանդրաբօլի համայնապատկերին վրայ։

Մեր առջին կ'երկարի լայնատարած դաշտ մը, լիճի մը նման տափարակ, ու հողը ամէն կողմէն անոր մակերեսին կ'իջնէ. միակ լեռ մը, որ հսկայ հողակոյտի մը երեւոյթը ունի, երկար հորիզոնական շրջագիծով մը կ'երկարի հարաւակողմէն. այս շրջագիծը տեսարանին տիրապետող յատկանիշն է։ Համայնապատկերը այնքան գեղեցիկ է, որ ինքզինքնիս վարձատրուած զգացինք մեր կրած յոգնութիւններէն ետք. կանգ առինք, դիտելու տեսարանը և զմայլելու անոր վրայ. դժուար էր հաւատալ թէ հեռուէն երեւցող ձիւնապատ գագաթները 30 մղոն անդին էին. և սակայն քարտէսը այդպէս ցոյց կուտար։ Դաշտավայրին ստորոտը 5000 ոտք բարձրութիւն մը ունի. իսկ կատարները ունին 13000. լեռնակողերուն վրայ բուսականութիւն չկայ. սպիտակ գագաթներուն աջակողմը ձեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ գորշ երկար գիծ մը, դաշտավայրի մակերեսին վրայ տեսակ մը բարձրաքանդակ. ատիկա Ալեքսանդրաբօլն է, որուն ետին կանգնած է Ալագեազը (*)։ Ժամը մէկին քաւորդ կար, երբ արագ ընթացքով մը քաղաք մտանք։

(*) Թրքական հնչումով Էլակեազ։

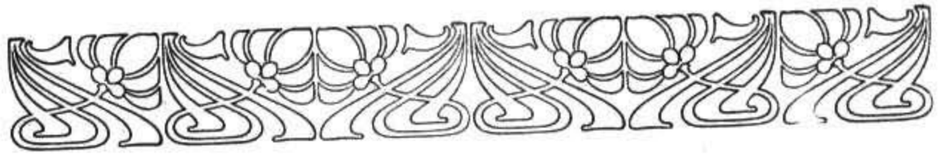

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱԲՕԼԻ ՄԷՋ

Ալեքսանդրաբօլ քաղաքը և շրջանը Երեւանի կառավարչական բաժանմունքին մէջ կը գտնուին. այսու հանդերձ բնական ընդարձակ պատուարով մը զատուած են անկէ. Ալագեազի զանգուածը ղոր կրնանք ամրացնել հսկայական վահանի մը՝ մէջտեղը ոապատով մը Արաքսի հովիտին հետ հաղորդակցութիւնը կը կարէ. կարելի չէ անոր վրայէն անցնիլ, պէտք է շուրջբոլորը դառնալ։ Աշխարհագրականօրէն Ալեքսանդրաբօլի գաւառը աւելի բնական կերպով մը կը միանայ Կարսի գաւառին հետ. իսկ եթէ դատենք զայն իր գլխաւոր քաղաքին մարդաշատութենէն, արժանի է առաջնակարգ դիրք մը գրաւելու Երեւանի կառավարչական բաժանմունքին մէջ։ Ալեքսանդրաբօլ ունի Երեւանի բնակչութեան կրկինը —30,000 հոգի— եթէ կրնամ հաւատալ ընծայել կառավարիչին տուած վիճակագրութեան (*)։

Ալեքսանդրաբօլի յատկանշական երեւոյթները երկուք են. նախ որ անիկա շատ նոր քաղաք է, երկրորդ՝ գրեթէ սոսկ Հայերով բնակուած է։ Տասնեւիններորդ դարու սկիզբը, քաղաքին արդի վայրը մասամբ պարապ էր և մասամբ ալ զբաւուած էր Կիւմրի անուն աննշան գիւղէ մը. այդ շրջանը մաս կը կազմէր Շուրակէլ դաւառին (**), որ կը պատկանէր վրացական թագաւորութեան, երբ Ռուսաստան 1801ին իրեն կցեց Վրաստանը։ Այն խաղաղները որոնք եկան գրաւել այս կարեւոր երկիրը, բանակատեղի մը հաստատեցին Կիւմրիի մերձակայքը։ Արդէն, ժամանակաւ, Թուրքերը սահմանագլուխի կայան մը ըրած էին այդ տեղը. 1817ին, երբ անգլիացի ճանապարհորդ մը կ'անցնէր հոնկէ, տեսեր է որ ուռ...

(*) 1886ի կառավարական մարդահամարին համաձայն, Ալեքսանդրաբօլի մէջ կային 24236 հոգի, որոնց 22820ը Հայեր են, եւ ասոնցմէ միայն 200ը՝ Հայ կաթոլիկ։

(**) Ռիթթէր (Erdkunde, Ժ հատոր, էջ 438-39) արդիական Շուրակէլ անունը կը նոյնացնէ հայ գրականութեան մէջ յիշատակուած Շիրակին հետ։

սական ուժեղ պահակազօրք կ՝ գտնուի։ 1828ի գարնան, ռուսերէն-թրքական պատերազմի միջոցին, այս մասամբ ամրացեալ վայրը Ռուսերուն ծառայից իբր յառաջապահ դիրք. ռուս զինուորական իշխանութիւնները ամենէն աւելի ուշադրութիւնք ամրացուցին Կիւմրիի շուրջը. այսպէս, ռուսական ստացուածքները ամենէն աւելի ենթակայ էին յարձակման, բայց Ռուսերը մեծ առաւելութիւններով կրնային Կիւմրիի շնորհիւ յարձակողականի ձեռնարկել, քանի որ այդպէսով կարող պիտի էին Ախալցխան և հիւսիսային նահանգները կարել Էրզրումէն ու արեւմտեան նահանգներէն։

Թուրքիա ինչպէ՞ս առանց դիմադրութեան թոյլ տուաւ իր զօրաւոր դրացիին, որ այս հողամասը գրաւէ. հարցումին պատասխանը թերեւս արեւելեան ճակատագրապաշտութեան մէջն է։ Երբ Մարաջախտ Բասքէվիչ Երեւանը առաւ ու Պարսկաստանի հետ խաղաղութիւն կնքեց Թիւրքմէնչայի Դաշնադրութեամբ (1828), այլեւս իր ձեռքերը ազատ մնացին լայն շերտեր կտրելու օսմանեան կայսրութենէն. անիկա Կիւմրիի մէջ է որ իր զինուորները համախմբեց, որովհետեւ Թուրքիոյ դէմ սահմանագիծ եղող Ախուրեան գետին վրայ կ՝իջեւէ Կիւմրին։ 1828 Յունիս 26ին այնտեղէն ճամբայ ելաւ ինք անձամբ, բանակին գլուխը անցած. պատերազմին արդիւնքը եղաւ Կարսի և Արդրումի առումը, և Ախալցխայի ու հիւսիսային գաւառներուն վերջնական գրաւումը, Ադրիանուպոլսոյ Դաշնադրութեամբ (1829). Կարս և Էրզրում բերդաքաղաքներուն Թուրքիոյ վերադարձուիլը աւելցուց Ախուրեանի դիրքին ռազմագիտական կարեւորութիւնը։ Կիւմրի աստիճանաբար այլ յամառօրէն վերածուեցաւ առաջնակարգ բերդաքաղաքի մը, և շինութեանց համար անհրաժեշտ եղող առաղձները հայթայթեց իր ժառանգական թշնամիներուն՝ Կարսի Բաշան, Սօղանլու Տաղի անտառներէն. 1836ին, Նիքոլա Ա. կայսրը անձնապէս այցելեց Կիւմրի և աչքէ անցուց շինութիւնները, որոնք, սակայն, դեռ նախնական վիճակի մէջ էին (*). բնակիչները կ՝ըսեն թէ իրենց քաղաքին բարգաւաճումը կը սկսի կայսերական այցելութեան թուականէն. արդարև ատոր շնորհիւ էր որ Կիւմրի գիւղը վերածուեցաւ Ալեքսանդրաբոլ քաղաքի, և արագօրէն բարգաւաճեցաւ։ Յորմէհետէ Ռուսաստան Կարսի ալ տիրացած է, Ալեքսանդրաբոլի կարեւորութիւնը մասամբ կորսուած է, բայց մինչև այսօր ալ սա արագիւ պահակազօրք կը կենայ հոն և ամրութիւնները լաւ գործ կրնան տեսնել պատերազմի ժամանակ։

Ախալցխայի մէջ փոքրաւոր եղած ըլլալով. զգուշութիւններ ձեռք առնիք Ալեքսանդրաբոլի տեղագրութիւնը ուսումնասիրելու առեն, հրապարակաւ և յանախակի չէի կրնար երկրաչափական գործիքներ գործածել. այսուհանդերձ ջանք ըրի բաւականաչափ մանրամասնութիւն հաւաքելու. անվնաս տեսակէտ, իմ անձնական և սովորական ընթերցողներուս հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար։ Երեւակայեցէ՛ք նախ և առաջ հունաւոր գետ մը որ դէպ հարաւ կը հոսի բնդարձակ դաշտագետի մը մէջէն. արեւելեան կամ ձախակողմեան ափին վրայ տափարակ գետի մը վրայէն կը բարձրանայ անշան բլուրներու շարք մը, անկանոն կերպով զուգահեռական՝ գետին։ Այս լեռնաշարքին հիւսիս արեւմտեան անկիւնը գրաւած է միջնաբերդը, եւ կը բաղկանայ լայնատարած մակերեսէ մը, որ առատ տեղ ունի պահականոցներու և զինուորական մթերանոցներու համար։ Ամբողջ կազմուածքը զօրաւորապէս ամրացած է հողէ և քարէ զանգուածային շինութիւններով։ Ահա ա՛յս է Ալեքսանդրաբոլի ամրութեանց աչքառու յատկանիշը. բայց բնութենէն ժառանգուած առաւելութիւնները միայն այսքան չեն։

Քանի՛ հովիտը նեղնայ դէպի միջնաբերդը. պզտիկ պարտէզի մը ծառերը կը լեցնեն զայն, և այնտեղ, քաղաքացիները կ՝երթան հանդիպ ամառուան տաքերուն, վայելելու համար թանձր շուքը և ջուրերուն խոխջը։ Անիկա գալարիքի հրապուրիչ բնակոր մը կը կազմէ անծայր տարածութեան մէջ։ Նոյն այս լեռնաշարքին վրայ, ա՛լ աւելի դէպ հարաւ, կը տեսնուին գերեզմանները այն սպանեալներուն և զինուորներուն որոնք ինկան վերջին ռուսերէն-թուրք պատերազմին. այդ տապանները խմբուած են Լոռիս Մելիքօֆի մէկ յուշարձանին շուրջը. բայց կարծեմ թէ այս Հայ զօրավարը Թիֆլիզի մէջ թաղուած է։

Այն ձեւով որ ջանացի ուրուագծել Ալեքսանդրաբոլը, անիկա արեւմտեան կողմէն նախ և առաջ պատսպարուած է գետէն, յետոյ երեք երկար լեռնաշարքերէն. որոնց մէջտեղը հովիտ մը կայ, հսկայական խրամի մը նման. չեմ գիտեր թէ ներքին մասին մէջ ամրութիւններ չինուա՞ծ են։ Երեք փոքրագոյն և անհաւասար կերպով զուգահեռական բարձրութիւններ ծածկուած են քաղաքին տուներով. այս պատճառաւ փողոցները դարվեր ու դարվար են, և բոլորովին անտխուժ՝ քալելու միջոցին։ Որ բերդաքաղաք. ես հակամէտ եմ եզրակացնելու թէ արեւելեան և հարաւային կողմը տկար է, իսկ գետին անդիի ափերուն վրայ գտնուող բարձրադիր լեռնաշարքերը՝ քաղաքը ռմբակոծման ենթակայ կ՝ընեն այդ կողմէն։

Հիմա տեսնենք թէ այս նոր ժամանակներու Հայերը ինչպէ՞ս չենցուցած են իրենց քաղաքը, որովհետեւ մասնաւոր և հանրային շէնքերը հայկական ձեռակերտներ են։ Անկարելի է որ Ալեքսանդրաբոլի Հայերը ժառանգած են այն շինարարութեան սէրը որով հռչակաւոր եղան իրենց նախահայրերը, և սքանչելի արմատրութեան այն արհեստը, որուն վրայ կը հիանանք դիտելով հին յիշատակարանները, տակաւին փճացած չէ։ Այլ սակայն, Հայերն ալ, ժամանակակից ժողովուրդներու նման,

(*) Wilbraham, Travels in the Transcaucasian Provinces, Լոնտոն 1839, էջ 277, (Վիլպրահամ, Անդրկովկասեան Նահանգներու մէջ Ուղեւորութիւններ։)

սկսած են ճաշակնին կորսնցնել զարդանկարչական արուեստներու մասին։ Իրենց եկեղեցիները թէ՛ պուռոտ և թէ հասարակ տեղիք գործեր են, ըլլա՛յ գծագրութեան, ըլլա՛յ զարդարանքի տեսակէտով։ Ալեքսանդրաբոլի ցուցամոլ շինութիւններուն վրայ ո՛չ մէկ հետք կայ միջնադարեան նախատիպարներուն արտաքին մասերը զարդարող հրաշալի ցցուածներէն, որոնք ժանեակի նման բանուած են։ Բայց նոյն իսկ ԺԷ. դարու ընդհանուր տիպարը, որմէ բազմաթիւ նմոյշներ պահուած են այլուր, մասնաւորաբար չա՛տ աւելի հին եկեղեցիներու գաւիթներուն մէջ, մեր օրերուն անաղարտ պահուած չէ։ Նոր ոճին յատկանշական կողմերն են խոշորութիւն և որոշ տպաւորականութիւն մը, բայց ո՛չ մէկ կարեւորութիւն կ՚ընծայուի համեմատութեանց չքեղութեան և մանրամասնութեանց խնամք չի տարուիր։

Ալեքսանդրաբոլի մայր եկեղեցին, որ Ս. Երրորդութիւն կը կոչուի, լայնատարած չէնք մըն է, որուն վրայ կ՚ուզեն որ հիանանք. զայն կը համարեն խառնուրդ մը անի ոճ[illegible]։ Դժուար է հասկնալ թէ այսպիսի հաւաստում մը և բաղդատութիւն մը ինչպէ՞ս կրնայ ընել ժողովուրդ մը, որուն չատ մօտը, Մարմաշէնի մ[illegible]ակայ վանքին մէջ կը գտնուի իր նախահայրերուն արուեստին մէկ նմ[illegible]ը։ Այս եկեղեցիին մասին կը բաւէ միայն սաչափը ըսել որ չինուած է հրաբխային սև քարէ, որուն վրայ կարմիր ներկուած բայց դարձեալ [illegible]ոյն քարէն զարդարանքներ կան։ Ինծի ըսին թէ եկեղեցւոյ շինութիւնը [illegible]ած է 1859ին և աւարտած՝ 1874ին։

Այս եկեղեցիէն զատ, Լուս. ուղղափառ Հայերը ունին ուրիշ երեք հատ եւս, որոնց ամենէն կարեւորը թխորակ քարէ կերտուած մեծ շինութիւն մըն է, Ս. Աստուածածին անուամբ։ Հայ կաթոլիկներն ալ ունին միակ եկեղեցի մը որ սակայն չատ ընդարձակ է։ Ցունաց Այ Եօրկի մատուռը չահեկանութենէ զուրկ չէ, որովհետեւ յարաբերութիւն ունի Էրզրումի յունական գաղութին հետ, որը՝ Ալեքսանդրաբոլի հայ բնակչութեան նախահայրերուն նման, Մարաշախտ Բասքէվիչի բանակին եւեւէն գացած է, երբ Ռուսերը կա՛ք աշուեցան Թրքական հողէն։ Այդ մատուռին մէջ կը գտնուի Ս. Գէորգի և վիշապին մէկ պատկերը որ Թանկարժէք աւարկայ մըն է և կ՚ըսուի թէ 1327 թուականը կը կրէ։ Բայց այդ թուականները, այնպէս՝ ինչպէս կ՚երեւան ներկայիս նորագոյն ժամանակներու մէջ եղած նորոգման մը առթիւ գրուած են։ Հայրը Պ. Մէրկօրօֆի, զոր ճանչցայ Ալեքսանդրաբոլի մէջ, ինքն անձամբ հետը փոխադրած էր պատկերը գաղթականութեան միջոցին. նախ բերուեր է Կիւմրի, հոնկէ փոխադրուեր է Զալկա անուն գիւղ մը, և ութը տարի յետոյ վերադարձուեր է։ Պ. Մէրկօրօֆ յատկանշական գրեպակերպ մը ունի. իր գործածած գիրերը մասամբ բաղկացած են յունական տառերէն և մասամբ ալ հիմնուած են ռուսական այբուբէնին վրայ. այս պարագան կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ Ալեքսանդրաբոլի 400 հոգինոց յունական գաղութը մեծապէս զարգացած է։

ՀԱՑԵԱՆՍՏԱՆ ՀԱՐՍՆԻՔ ՄԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱԲՕԼԻ ՄԷՋ

Այս բարգաւաճ քաղաքը կրթական տեսակէտով աննախանձելի վիճակ մը ունի, որովհետեւ ռուս կառավարութիւնը միմիայն երկու տարուան նախակրթարաններ բանալու արտօնած է Հայերը։ Երեք հայկական վարժարաններ կան հոս, 700 աշակերտներով. կան նաեւ աղջկանց յատուկ երկու դպրոցներ՝ 500 աշակերտուհիներով։ Ռուս պետական վարժարանին համար ըսին թէ միայն վճարմանց դիւրութիւն տալու առաւելութիւնը ունի. հաղիւ 140 պատանիներ կը յաճախեն հոն, մեծ մասամբ Հայ։ Ալեքսանդրաբոլցիները պահանջ դրած են ռուսական կիմնազիոն մը կամ բարձրագոյն վարժարան մը ունենալու, ինչպէս որ Երեւանի նուագ բազմամարդ Հայ գաղութը ունեցաւ։

Քաղաքացիները իրենց անյաջողութիւնը և Ախլցխայի վայելած մեծագոյն առաւելութիւնները կը վերագրեն սա հանգամանքին թէ մինչ իրենք Երեւանի նահանգէն կախում ունին, Ախլցխացիները կապուած են Թիֆլիզի։ Ալեքսանդրաբոլի մէջ չատ բան չսպասի դպրոցական բազմաչարչար հարցի մասին, զոր Նկատի պիտի առնեմ առաջիկայ գլուխի մը մէջ։ Միայն թէ քաղաքացիները բարձրաձայնեցին կը բողոքէին որ, մինչ մէկ կողմէ իրենց թոյլ չի տրուիր տեղական վարժարաններու մակա-

դակը բարձրացնել, միւս կողմէ ալ կառավարութիւնը երկրորդական կրթութիւն չի տար։ Այս կացութիւնը կը յատկանշէ ռուսական մէթոտներու կիրառումը, և զուարճալի պիտի համարէի զայն, եթէ անոր արդիւնքները նուազ ծանրակշիռ ըլլային։

Ժամանակիս կարեւոր մէկ մասը յատկացուցի, տեսնելու համար Տէր Միքայէլեան անուն մէկու մը Հարանիքին զանազան արարողութիւնները։ Քիչ մնաց որ ես ալ փեսայ պիտի ըլլայի, ու նոյն ինքն ամուսնացող Հայուն հարսն ալ պիտի իւրացնէի. որովհետև, անգամ մը, երբ ամենքս հաւաքուած էինք վարի յարկի մէկ սենեակին մէջ, և հարսին հայրը մեռած ըլլալով մօտաւորագոյն մէկ ազգականը սկսաւ աճուրդի դնել զայն, իմ տուած գինս ատեն մը բարձրացնող չեղաւ. որքան կը յիշեմ, քսան անգլիական ոսկիի բարձրացուցի հարսին աճուրդի գինը։ Բայց վրայէս մեծ հոգ մը գնաց, երբ հասկցայ թէ տեղի ունեցած աճուրդը ձեւականութիւն մըն էր պարզապէս, և նախօրօք համաձայնուած էր արդէն որ օրիորդը ընտրեալ փեսին կողմէ պիտի գնուէր։ Երբ վերի յարկը առաջնորդուեցանք և կանանց խումբի մը մէջ, մեզի թոյլատրուեցաւ նայիլ ալչկան դէմքին, իմ երկիւղս գրեթէ վիշտի փոխուեցաւ։ Որքան քաղցր և սիրուն դէմք մը ունէր այս հարսը. անիկա կը յիշեցնէր ինձ՝ Անտրէա տէլ Սարդոյի նախասիրած դէմքերը, իրենց թարմագեղ պարզութեամբը և անմեղունակ աչքերովը։ Մասամբ վարձատրուած զգացի ինքզինքս, երբ անիկա հաւանեցաւ կեդրոնը կենալու հարսնեւորներուն, և ինծի թոյլ տալով որ յաւերժացնեմ իր մանկամարդ գեղեցկութիւնը։ Խմբանկարին մէջ տեսնուած այն տիկինը որ իր գլխանոցովը կեցած է հարսին ետին, օրիորդին համակրելի մայրն է, Ճիովաննի Պէլլինիի տիպար մը. իսկ կռնակը պատին տուած երիտասարդը՝ Վահան Պարսամեանց, առեւտրական մըն է, որ Արաքսի հովիտին մէջ մշակուող հնդիկ իւղի տունկին արտածմամբ կը զբաղի։ Առաջին շարքին վրայի նուագածուները անխոնջ և զուարթախոհ մարդիկ են, որոնք շարունակ կը նուագեն։ Խումբին բոլոր անդամները Հայ են։ Երբ գիշեր եղաւ, բաց օդին մէջ պարերը սկսան լուսողող ջահերու ճառագայթներուն տակ։ Նուագածութիւնը տակաւին դադրած չէր, երբ մենք դարձանք մեր վրանները, որոնք արուարձաններու մէկ անյուք պարտէզին մէջ հաստատուած էին։

Զմռնամ քանի մը տող ալ նուիրել այն այցելութեան զոր տուինք Մարմաշէնի մերձակայ մենաստանին։ Հայաստանի միջնադարեան թագաւորներու շրջանէն մնացած յիշատակարան մըն է ան, և Անիի ճարտարապետական ոճը ունի։ Այս վանքը հաստատուած է Ալեքսանդրաբոլի հիւսիսային կողմը, իրր 5 մղոն հեռու, Ախուրեանի քարքարուտ ափանց վրայ։ Այն պահուն ուր կ'անցնէինք դաշտէն, դիտեցինք որ հերկը սկսած չէր դեռ և խոզանը տակաւին կը կենար քարուտ հողին վրայ։ Դեռնի տարածութիւնը այլազանութիւն մը չէր ստանար ո՛չ մէկ ծառի

ՄԱՐՄԱՇԷՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ՀԱՐԱՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ

և ո՛չ մէկ ցանկապատ չնորհիւ։ Ցանքը կը կատարուի ապրիլ ամսուն, անձրեւը կը տեղայ մա՛ խին և յունիսին, իսկ հունձքը կը կատարուի յուլիս և օգոստոս ամիսներուն։

Մենաստանին ս ր ձականները լերկ և բուսականութենէ զուրկ են։ Եկեղեցին և մատուռնե՛ը փլփլիկած վիճակ մը ունին, և կը կանգնին աւերակոյտերու մէջէն. իմ առած պատկերս ցոյց կուտայ գլխաւոր շէնքը՝ հարաւ արեւմտեան կողմէն, ինչպէս նաև անոր հարաւակողմի մերձակայ մատուռը։ Հիւսիսային կողմը աւերակ վիճակի մէջ գտնուող ուրիշ մեծագոյն մատուռ մը կայ որ չերեւար տակայն. կայ վերջապէս երրորդ շէնք մը միեւնոյն ոճով, բայց ա՛լ աւելի հեռուն, այնպէս որ պատկերին մէջ չէր կարելի առնել։ Այցելուն չի կրնար չհիանալ եկեղեցիին յատակագծին պարզութեանը և անպէտ մասերու բացակայութեանը վրայ։ Որմախորշեր չինուած են արեւելեան կողմի պատը թեթեւցնելու համար. ներքնամասի յատակագիծը կը պարունակէ մայր խորան մը և երկու կողմնակից մատուռներ։ Երկու առանձնարաններէն իւրաքանչիւրը ունի 3 ոտք 8 ինչէզի խորութիւն մը. իսկ հիւսիսակողմի և հարաւակողմի նմանօրինակ կերտուածքները հաւանօրէն աւելցուած են միօրինակութիւն պահելու համար։

Պատերուն միջև գտնուող անջրպետները զանազանութիւն մը ստացած են պերճափառ շինծու կամարակապներով, և արեւմտեան կողմի պատուհանը սքանչելի քանդակներու խումբով մը շրջանակուած է։ Բոլոր այս մանրամասնութիւնները աւելի հասկնալի պիտի ըլլան ընթերցողին, երբ կարդայ Անիի նկարագրութիւնը. այս պատճառաւ, հոս չպիտի ծանրանամ Մարմաշէնի վրայ։ Դարձեալ, այնտեղ է որ ընթերցողը պիտի ծանօթանայ այն անձնաւորութեանց որոնք կանգնեցին այս շէնքերը, և որոնց անունները կ'երեւան եկեղեցւոյ պատերուն վրայի երկար արձանագրութեանց մէջ։

Այդ արձանագրութիւններէն կը տեղեկանանք թէ եկեղեցին կառուցանողն է նշանաւոր իշխան Վահրամը, հերոսը այն դիմադրութեան, զոր Անեցիները ցոյց տուին երբ բիւզանդական կեսարը գրաւեց իրենց քաղաքը։ Եկեղեցիին շինութիւնը սկսած է 988 թուին, և մինչև 1029 աւարտած չի թուիր (*)։ Միւս կողմէ, յիշատակարան մը, որ արեւմտեան կոյսի պատին մէջ զետեղուած է, կը պարունակէ լաւ պահպանուած արձանագրութիւն մը զոր ընդօրինակեցինք։ Անիկա կը կրէ հայկական 470 թուականը, որ կը համապատասխանէ Քրիստոսի 1021 թուին։ Պէտք է ենթադրել թէ շէնքը այդ միջոցին կը գործածուէր արդէն։ Հիւսիսային կողմի պատին վրայ գտնուող արձանագրութեան մը համաձայն, կ'ըսէ Պրոսէ, Վահրամի տոհմը հիմնովին վերանորոգեց եկեղեցին, 1225 թուին։ Վահրամի կինը և թերեւս ինքն ալ Մարմաշէնի մէջ թաղուած են։

Եկեղեցիին ներքնամասը, որ կը բաղկանայ ատեանէ մը ու երկու նեղ դասերէ, 61 ոտք երկարութիւն ունի, մինչև խորանին գլուխը չափելով. իսկ լայնութիւնն է 34 ոտք։ Խորանին ամպհովանին 4 ոտքէն պակաս բարձրութիւն չունի, ընդելոյզ գծագրութեամբ զարդաքանդակ մը կը պճնէ ամպհովանիին ճակատը։ Պատերուն վրայ ուրիշ զարդարանքներ չկան, այլ բոլորովին մերկ թողուած են։ Վանքին անուան համար կ'ըսուի թէ աղաւաղում մըն է Մարմարաշեն բառին որ կը նշանակէ մարմարով շինուած, թէև ես մարմար չտեսայ եկեղեցիին շրջակաները, և շինութեան համար գործածուած նիւթը հրաբխային վարդագոյն քար մըն է. ժամանակաւ, անդաստակ մը կ'երկարէր եկեղեցւոյ ճակատին ամբողջ լայնքին, և ունենալու էր մօտաւորապէս 37 ոտք երկարութիւն. այս նախամուտքին գլխաւոր յատկանիշներն էին այն 4ութանկիւն սիւները, որոնց աւերակները տակաւին կը մնան. ունին 7 ոտք 10 ինչէզի շրջագիծ մը՝ խարխսխին վրայ։ Չեմ կրնար ըսել թէ գմբէթը հիանալի է. իր ներկայ ձեւին մէջ թերեւս ԺԳ. դարուն կատարուած նորոգութեան արդիւնքն է։

(*) Համաձայն՝ հարաւային պատի արձանագրութեան, զոր կարդացած է Պրոսէ: (Brosset, Voyage archéologique, Գ. Տեղեկագիր, էջ 86.) տեսնել նաեւ Ruines d'Ani, Անիի Աւերակներ, էջ 64:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԴԷՊ Ի ԵՐԵՒԱՆ

Ալեքսանդրաբոլի մէջ անցուցած օրերնուս միջոցին մեծ ճիգ կ'ընէինք մեր միտքէն հեռացնելու համար այն սեւեռեալ մտածումը, որով լեցուած էր անիկա։ Ամէն մէկ օրը, ամէն մէկ ժամը որ զմեզ կ'անջատէր Արարատէն, յաջող վերելքի մը հաւանականութիւնները կը պակսեցնէր։ Մենք անհամբերութեամբ և անձկութեամբ կը բաղձայինք միջանկեալ հանգրուաններուն վրայէն ցատկել. մենք կը նմանէինք այն ուխտաւորներուն, որոնք այլևս մօտեցած են իրենց տարիներով ըղձացած խորանին։

Այս է պատճառը, որ գոհունակութեան զգացումով մը ճամբայ ելանք Ալեքսանդրաբոլէն դէպ ի Ալագեազ (Արագած)։ Սեպտեմբերի 12ն էր։ Ժամը մէկին սկսանք ճամբորդութեան. հրաբուխին և եզերապահ լեռներուն միջև գտնուող հովիտը պէտք էր անցընէինք առաջին գիշերը։ Ճամբան պարզապէս արշաւուղի մըն է, թէև կրցանք վարձել մասնաւոր կառք մը որ մեզի Երեւան պիտի տանէր։ Արեւելքի մէջ մարդ կը զարմանայ թէ հոլակառք մը որքա՛ն կարեւոր գործ կը տեսնէ, ամէն անգամ որ Եւրոպացիի մը պէտքը կամ Արեւելքցիի մը ցուցամոլութիւնը ամայութեանց մէջ բերել տայ պերճանքի այս առարկան։ Մեր գոյքերն ալ մասնաւոր և առանց զոպանակի կառքով մը կ'ընկերանային մեզի։ Դէպ ի Երեւան գացող սուրհանդակի ճամբան երկար չեղում մը կ'ընէ եզերապահ լեռներու հովիտներէն վար, դէպ ի միացման վայրը՝ Թիֆլիզի ճանապարհին, Տիլիճանի կայարանին մէջ։

Մեր շուրջը կը տարածուէր լայնանիստ դաշտը, տափարակ և լերկ, ծովի մը կուրծքին նման. մեր դէմը կանգնած էր լեռը, հսկայական այդ անշարժ զանգուածը, որ հարաւային կողմին վրայ անաւոր թումբի մը պէս կը կենար։ Այսպիսի անսահման տարածութեանց մէջ մարդկային շունչը կը կորսուի Բնութեան վիրկը. մարդ Լակին ամենուրեքութեան

ոչ մէկ նշան կայ այլեւս. գիւղեր կան զորս ա՛յն ատեն միայն կը նշմարէք երբ բոլորովին մօտեցած կ'ըլլաք անոնց սահմաններուն. այսպէս՝ օրինակի համար Թէփէ Տօլաք գիւղը որուն մէջէն անցանք, ինչպէս նաեւ՝ Կօլկաթ, ուր հասանք ժամը 4ին. այս երկու գիւղերն ալ հայաբնակ են, բայց ոչ դպրոց ունին և ոչ ալ դպրատուն. իսկ եկեղեցի՝ ունի առաջին գիւղը, երկրորդն ալ չունենալու վրայ էր։

Մեր աջ թեւին վրայ հայկական երկու մեծ գիւղերն ալ դիտելէ վերջ, հասանք Նորաշէն, ուր պէտք էր հանդչեցնէինք ձիերը. ժամը չորս ու կէսն էր։ Նորաշէնը հայկական գիւղ մըն է 95 տունով և 900 բնակիչներով. մեր անցած միջոցին դպրոց մը չինուելու վրայ էր։ Էնթերցողը թո՛ղ իր աչքին առջև պատկերացնէ քարէ, փայտէ և հողէ կոչտ չինութիւններ, որոնց մէկ ծայրը կը յանգի պզտիկ անկանոն նրբուղիներու և միւս ծայրը թաղուած է հողին մէջ։ Այսպիսի տեղերէ պէտք է անցնիլ, երթալու համար սատրերկրեայ սենեակներ, որոնք միանգամայն ախոռի և բնակարանի տեղ կը ծառայեն. Այս կեղտոտ շրջապատին մէջ տեղ չորս քարաշէն պատեր աչքի կը զարնեն. ատոնք պատերն են պզտիկ մատուռի մը, որուն տանիքը հողակոչտերով ծածկուած է. ներսը բոլորովին մերկ է. կոչնակները մէկ քովէն փայտէ չինութեան մը վրայ կախուած են։ Արեւակէզ դէմքով, խորունկ կնճիռներ ունեցող ճակատով և ծռած ծունկերով մարդիկ դուրս կ'ելլեն իրենց որջերէն և փողոցներուն մէջ կը պլքտան։ Շուրջերնիս կը հաւաքուին ապաքներ, որոնց պզտիկ սատմոքները անհարկիօրէն ուռած են. այդ ապաքը սոսկ բամպակէ շապիկ մը հագած են։ Ոչ մէկը կարդալ գրել գիտէ. մէկ քանին հարցափորձեցինք։ Նորաշէնի այս նկարագրականը, պզտիկ փոփոխութիւններով կը պատչաճի նաև այս գիւղերէն մեծագոյն մասին։

Որքա՛ն յուզումով կը նայինք դիտելու մեր ուսերուն տակ տարածուող հիասքանչ համայնապատկերը. Արեւելքի մէջ չարունակ սա խորհրդածութիւնը կ'ունենայ մարդ — մարդ էակին պզտիկութիւնը, և իր բնական միջավայրին մեծութիւնը։ Մենք կեցած էինք լերան սատրին գարվարներուն վրայ, դաշտին մակերեսէն իբր 1500 ոտք վեր։ Մեղմ վայրէջք մը, որուն երեսը ծածկուած էր փոխն ի փոխ խոպան արտերով և խոպանալից գետիններով, կ'երկարէր թոյլ քարերու և կամուռուած ցորենաղացներու մերձապատակերի մը դէպ ի մեայլ ճառագայթները և ընդարձակ ամփիթատրոնի մը արեւակնային մշուշները. այստեղ, ատփարակ տարածութիւնը կը սահմանափակուի և կը կտրուի լեռներու լայն գօտիով մը. իսկ այս լեռները հրաբխային երկար զանգուածներ են, որոնք կոնաձև ու սրածայր առասպելական ձեւեր ունին, և որոնք կը խառնաչփոթուին հեռաւորութեան, ինչպէս նաև երկինքի անսուգութեան մէջ։ Բայց զէնիթը մութ կապոյտ էր, և մենք կը շնչէինք թէև ցուրտ բայց արեւալից օդ մը։ Մեր ետեն, երկինքի հակառակ հատուածին մէջ, սպի-

տակ և լուսեղէն ամպեր ծածկելով կը հպէին այն ձիւնապատ վայրերուն, որոնց վրայ Ալագեազը կը թագաւորէ գահին վրայ բազմած. այսուհանդերձ, կրցանք դիտել որ ձիւնը կոյտ կոյտ նստած է այդ շրջանին վրայ և տափարակ վայրերէն չատերը առանց ձիւնի էին։ Ուշագրաւ հանգամանք մըն է այն եղանակը, որով հրաբուխին սիրտը, կամ կեդրոնական ժայռաւոր զանգուածը կը բարձրանայ աւելի թոյլ կազմութիւն ունեցող բոլորաձեւ եզերքներէն վեր. կարելի չէ անշմար թողուլ հակապատկերը որ գոյութիւն ունի արտաքին մասին կակղութեան ու կլորութեան և ներքին կողմի սեւ ու սեպ ժայռերուն միջև։

Իրականութեան մէջ, այն պահուն ուր կը քերենք հրաբուխին դարվերները, չենք դպչիր բնաւ այն կողերուն, որոնք անմիջապէս կը բարձրանան դէպ ի ձիւնը. կը հետեւինք հողին մեղմօրէն կամարաձև թումբերուն, զանգուածին կանգուն միջուկին զուգահեռական կերպով։ Այս հողերուն մակերեսին վրայ որ 8300 ոտք բարձրութիւն ունի, մշակուած վայրեր կան։ Բուսականութիւնը քաղցր է և կ'արտադրէ չոր խոտի հիանալի հունձք մը. հողը սեւ ու բեղմնաւոր է։

Նորաշէնէն մեկնելէ քիչ վերջ — ժամը 6ի միջոցները ճամբայ ելանք հոնկէ — կը դառնանք լեռնաշարքերու այն կողը, որ հրաբուխին կը դպի ուղիղ անկիւններով, ու ապա կը կասի փոսի մը առջև, վահանաձև կառուցուածքին դոգաւոր կերպով։ Կը մտնենք Ալագեազի և եղեբարահ լեռներուն միջև գտնուող անցքը, ու կը հասնինք դէպ հարաւոսող գետերուն ակերը։ Այս կողմերը հաստատուած են Կիւզէլտէրէ և Քէրվանսարայ գիւղերը, առաջինը հայաբնակ, երկրորդը՝ քրդաբնակ։ Այս վերջին գիւղին մէջ գտանք օթեւան մը զոր Հայերը կը պահեն. ատոնք տուին մեզի առաջնորդ մը և թուղթէ լապտեր մը, որուն չնորհիւ գացինք հիւրանոց, իբր 2 վերստ հեռու, Հաճի Խալիլ անուն գիւղին վերեւը։ Բաւական ժամանակ վատնեցինք հոն երթալու համար, որովհետև մութին մէջ խարխափելով միայն կրնայինք յառաջանալ։

Պզտիկ հիւրանոցը ամայի ու հանդատուէստութենէ զուրկ ապատանարան մըն էր. պարսկական չափարխանեի մը յարաբերական չքեղութեանը կամ զուիցերիական խրճիթի մը մաքրութեանը վրայ հառաչելով մտածեցինք. Նեխութեան հոտ մը կ'արտաշնչուէր գերծուած պատերէն և ճարճատող ատխտակամածէն. փայտերուն տակէն դորձունեայ լուերու լեգէոններ դուրս կ'ելլէին։ Կրցածնուս չափ քնացանք փայտաշէն թախթին վրայ, մինչև առտուան ժամը մէկ ու կէս, որ ատեն հիւրանոցին դուռը անազին դղրդիւններով սկսան ծեծել։ Քանի մը խօսք փոխանակելէ յետոյ, նորեկները ընդունուեցան մեր սենեակը. երա՞զ կը տեսնէինք արդեօք. այլապէս, ուրկէ՞ մէջտեղ եկան այս տարօրինակ մարդակերպները։ Կը սարսէինք լսել բարձրագոչ անջատ խազերը (staccato), որոնց հետեւէն պիտի գար սա հեղասահ մեծավերջը (iambic)։—

ἄστρων κάτοιδα νυκτέρων ὁμήγυριν
καὶ τοὺς φέροντας χεῖμα καὶ θέρος βροτοῖς
λαμπροὺς δυνάστας ἐμπρέποντας αἴθερι. (*)

Այլ սակայն, տախտակամածը, պատերը, մեր ընկերները, բոլորն ալ իրական բաներ էին. ի բաց առեալ դրան առջև կեցող սա մարդիկը։ Լամբարին պլպլացող լոյսը կը ցոլար անոնց մօրուսաւոր դէմքին և լերկ վզին, ուսերէն կախուած գորշ վերարկուներու ծալքերուն և տակառափայտէ բութ ծայրով դաւազաններուն վրայ։ Արդեօք անոնք եկած էին արշալոյսին ծագիլը աւետելու. անտեսանելի մէկու մը կողմէ դրուած պահակնե՞ր էին արդեօք. բայց չէ՛ որ լոյսը ծագած չէր տակաւին. այսուհանդերձ, մենք նեղութիւնը չկրեցինք այդ մարդոց հասկցնելու համար թէ սխալած են, որովհետև լուերուն հետ նոր կռիւ մանելու ոյժ չունէինք այլևս։ Թե՛ղճ պահակներ, որոնք արշալոյսին ըղձալով աստղերը կանխած էին. Տրովադան քանի՛ քանի՛ անգամներ առնուեցաւ պահակներուն երազին մէջ։

Սեպտեմբեր 13.—Վեցին քառորդ մնացած ճամբուն վրայ էինք արդէն. օդը ցուրա էր, և թանձր ու քնաթաթախ ամպեր գետնին վրայ կը տարածուէին. բայց երկինքը բաց կապոյտ գոյն մը ունէր և հաճելի լոյս մը հովիտին վրայ կ'իջնար։ Մեր կայանը հաստատուած էր անցքին սեմէն քիչ մը աւելի բարձր լերան մը վրայ. իմ ծանրաչափներէս դատելով, մօտաւորապէս 7000 ոտք բարձրութեան մը վրայ կը գտնուինք. ժամ մը ճամբորդելէ վերջ, մեր արահետը միացաւ նորակառոյց ճանապարհին, որ կանոնաւոր խճուղի մըն է, երկու կողմը նեղ խրամներով։ Հովիտն ի վար բաւական արագութեամբ իջանք, Ապարանի հոսանքին զուգահեռաբար։ Այս ճամբան պիտի ծառայէր Երևանէն Ալեքսանդրապոլ երթ թղթատարական պողոտայ. անիկա կը բաժնուի գոյութիւն ունեցող ճամբէն. բայց կարգ մը ձախորդութիւններ հանդիպեր են շինութեան, այնպէս որ տակաւին գործածութեան մէջ չէ։ Վերսթ առ վերսթ (**) հետեւեցանք այդ ճամբուն, անցնելով դաշտավայրէ մը որ մուտքի տեսարաններէն քիչ տարբեր է։

Մեր աջակողմը կը բարձրանայ հսկայական հրաբուխը, որ այլևս հորիզոնական երկար շրջագիծ մը չէ, այլ վահանաձև զանգուած մը, դէպ ի վեր անկած իր փորը, խառնարանին եզերքը. այդ զանգուածը լայն անջրպետով մը կը բաժնուէր մեզմէ։ Լերան կողերը հաղիւ տասնեւ

(*) «Գիշեր տուն դիտէ աստղերուն խումբը, եւ դիտէ նաեւ զանոնք որ մահկանացուներուն ամառ ու ձմեռ կը բերեն, երկինքի այդ լուսաճաճանչ վեհապետները։» (Եսքիղէս, Ակամէմնոն.)

(**) Ռուսական չափ մը՝ ճամբու հեռաւորութիւնները չափելու համար. մէկ վերսթը հաւասար է 1,067 մէթրի։

մէկ աստիճան ցից են։ Քանի՛ բոլորեցինք լերան խարխսիր, կատարները աստիճանաբար անհետացան. այս փոխանցման երեւոյթները յաճախ անտեսանելի կը մնային, որովհետև ամպերը արդէն կ'ելլան։ Իսկ մեր ձախակողմը, զանազան բայց միշտ լայն անջրպետով եղերապատ լեռներու արտաքին կամարակապերը կը գծէին զուգահեռական կիսաշրջանակ մը Ալագեազի շրջագիծին հետ. կարելի էր զայն կարծել հրաբուխին մէկ արտաքին պատեանը, այնքա՛ն մօտէն կը հետեւին անոնք խարխսին կորութեան։ Բայց այս լեռնակողերը չեն նմանիր իրենց խոշոր դրացիին, և ծածկուած են մացառներով, որոնք հետզհետէ կը վերածուին թզուկ ծառերու։

Հովիտին մակերեսը մեծ մասամբ ցոյց կուտար թէ մշակին ձեռքը աշխատած է հոն. մարմանդի մը շերտին կամ մօրացած ճահիճի մը քովիկը մշակուած հողեր կան։ Այսուհանդերձ, մշոններով յառաջանալէ ետք ո՛չ մէկ բնակուած վայր տեսանք։ Հազուագիւտ կերպով հանդիպեցանք ուղեւորի մը. կային միայն մէկ քանի իշապաններ, որոնք Արաքսի հովիտէն խաղող քաղելով բեռցած էին. տեսանք նաև քիւրտ ճապուկ աղջիկներու խումբ մը։

Ութին քառորդ մնացած, գացինք քանի մը վայրկեան հանդչելու Պաշ Ապարան անուն հայական մեծ գիւղին մէջ. գեղացիները զրաղած էին ցորեն հաւաքելու որ տեղ տեղ տակաւին հնձուած ալ չէր։ Ժամ մը յետոյ Արարատի հեռապատկերը տեսանք, և տասնին քառորդ մնացած մեր աչքերը ըմբոշխնեցին Արարատի վեհափառ կերտուածքին ամբողջութիւնը, Ալի Քուչաք գիւղը իջնելէ առաջ։

Կրնանք վստահաբար ըսել թէ մեր աչքին առջև պարզուող տեսարանին գերազանցը տիեզերքի վրայ ո՛չ մէկ տեղ կայ. տպաւորութիւնը զոր այդ տեսարանը կը թողու մարդին վրայ, միանգամայն ուժգին և մնայուն է։ Ոչ մէկ տեղ Բնութիւնը այսքան հիւսպատում կերպով մը բանած է. ոչ մէկ տեղ յղացման մեծագոյն համանմանութիւն մը ու յատակագծի ներդաշնակութիւն չնորհած է. և ո՛չ մէկ տեղ շրջակայ վայրերը այսքան վեհափառ են։ Լայնատարած ովկէանոսին և բաց երկինքին հմայքը կազմող բոլոր խորհրդաւորութիւնները, հիւսիսային կլիմայի տարբերութիւնը փարատող լոյսի բոլոր խաղերը, և հարաւային երկիրներու երփներանգ ճառագայթարձակումները չտայլորէն թափուած են այն հսկայապատկերին վրայ, որուն կեդրոնը կը գտնուի Արարատը և որ թագաւորութեան մը նման փռուած է անոր տակին տակ։

Դիտուած՝ այս հեռաւորութենէն — բան քարտէսի, յիսուն և վեց մղոնի հեռաւորութիւն մրն է մինչև գագաթը — լեռը իր բարձրաթռիչ կատարներովը կարծես հոգի մրն է որ դէպ ի վեր կը պանայ։ Քով քովի կեցած են Բնութեան գեղեցկագոյն ձեւերէն երկու հատը, բուրգը և գմբէթը։ Երկուքն ալ գրեթէ անթերի կատարելութեամբ մը կազմուած

են և ունի այնպիսի համեմատական համաչափութիւն մը որ ապշութիւն կը պատճառէ. երկուքն ալ միևնոյն խարխսխը ունին. բուրգը անջատ է, գմբէթը անջատ է. այսուհանդերձ ամբողջ կերտուածքը մէկ է, և երկուքն ալ կը գործակցին զայն կանգնելու համար։ Հրաշապատ արեւելքէն մինչև մառախլապատ արեւմուտքը կը հետեւիմ տրկարաձիգ դիմատուերին, որ կը բարձրանայ հեռաւոր ստորուանդէ մը և կ'իջնայ հեռակայ դահլանդ մը, կեդրոնանալով գմբէթին կատարին մէջ, և կոնին գագաթին վրայ։ Գմբէթը ունի 17000 ոտք բարձրութիւն, իսկ կոնը՝ մօտաւորապէս 13000 ոտք, և խարխսխը հաստատուած է դաշտագետնի մը վրայ, որ Հայաստանի լեռնավայրերուն մէջ ամենէն ցածն է, և ծովին մակերեսէն հազիւ 3000 ոտք բարձր։

Այն կէտը, ուրկէ կը դիտէինք այս համայնապատկերին հրաշալիքները, Արագածի հանդիպակաց հակայական անդրիին խարսխային կողն էր. անկէ վար դաշտը կը փռուի. ասի նոյն այն դաշտն է զոր Արաքս գետը կ'ոռոգէ. այսուհանդերձ մենք չէինք կրնար տեսնել Արաքսը, որ պահուըտած է անտեսանելի խորշի մը մէջ։ Մեր և մեր հորիզոնին միջև, լերկ հողի տափարակ տարածութիւններ կ'երկարէին դէպ ի Թերայոյս և կիսամշուշային հեռաւոր շրջանակը. այդ տաւերներուն վերև կը կանգնէր լեռը, լոյսի և լուսաղող շղթի մէջ լոգնալով, և սպիտակ ամպի պակներ կը կախուէին անոր կատարին ձիւներէն։ Մեր ձախ թեւին վերայ, անտառաշատ բլուր մը կար — համայնապատկերին միակ դալարապատ վայրը — որ եզերապահ լեռներէն դուրս ցցուած էր։ Անոր սարը կը նմանէր աքաղաղի մը կատարին, և թերեւս կրնանք նշանացնել զայն՝ Բարնիարքի հրաբխային բարձրութեան։

Մեր ստորոտը՝ կար գիւղը, կովու աղբով վառարաններու ծխանակատարներու կոյտ մը, ուրկէ մուխը կը բարձրանար, ցրտով և քարով չինուած հազիւ տեսանելի իրճիթներէն դուրս։ Ժայռի լեզուներ կամ խութեր կ'երկարաձգուէին մեր աջակողմը, Արագածի խարխսխէն։ Անոնք կը ներկայացնեն հիւսիսային լերան ծայրագոյն յառաջամասերը և կը սուզին դաշտագետնին մէջ, ժեռուտ ծովափի մը հրուանդաններուն նման։ Մենք կը պատրաստուէինք մեր ետին թողուլ այդ ափունքը և կտրել անցնիլ այս ծովանման դաշտավայրը, որուն վրայ կաւահոսի գոյներ կը ցոլային և կը խառնուէին մշակուած արտերու տաւերալից հողի երանգներուն հետ։

Բոլոր մեր մտածումները, մեր լովանդակ փառասիրութիւնը կեդրոնացած էին այդ հեռաւոր լերան վրայ. մեր յուզումները հանդարտեցան, և սկսանք խորհրդածել թէ այն կէտը ուր կը կենայինք, մերձաւորագոյն վայրն էր, հասնելու համար Տարաջիջաքի ամառնային հաւաքատեղին։ Կտրելի պիտի ըլլար ձիեր վարձել և քսան մղոնի հեռաւորութիւնը կտրել անցնիլ. Երեւանի ամբողջ պաշտօնական մարմինները

այդ հաճելի հովիտին մէջ պիտի գտնէինք. Մասիսի վերելքը կատարելու համար անոնց օժանդակութեան պէտք ունէինք։ Այս պատճառաւ, անգամ մը որ գիւղ հասանք, մարդ ղրկեցինք գիւղապետին, և ուրախութեամբ իմացանք որ պրիսաւի կեդրոնատեղի մը կար հոս, այսինքն խումբ մը գիւղերու կառավարիչը այնտեղ կը բնակէր։ Նիհար և ազաղուն Հայ մը մեր կոչին պատասխանեց. անիկա ճորճրալով և քնաթաթախ աչքերովը եկաւ, մէկ կողմէ ալ իր երկար թխորակ վերարկուին կոճակները գընելով։ Ռուսական պաշտօնական համազգեստը և սպիտակ կտաւէ կատարաւոր գլխարկը որքա՜ն տարօրինակ կ'երեւար այսքան իրապէս արեւելեան դէմքին վրայ։ Այսուհանդերձ, այդ Հայը խոստացաւ ձի գտնել մեզի, և ես ալ իր պաշտօնական մարդու արժանապատուութեան հաւատք ընծայելով, որոշեցի մեր խումբը երկուքի բաժնել։ Հօրեղբօրորդիս (*) և ես պիտի փորձէինք լեռնային ճամբորդութիւնը կատարել, իսկ Վէսքն, Ռուտոլֆ և Հայը կառքով պիտի երթային Երեւան։

Մեր ընկերները իրենց ճամբէն դացին, մինչ մենք, համեստիս առած, գացինք մերձակայ գիւղը, ուր կը յուսայինք գտնել ձիերը։ Մեզի կ'ընկերանար պրիսաւին ծառան, քսանհատեսիկ մարդ մը։ Բայց արահետի մը դարձած մէկ կէտին վրայ, գիւղէն քիչ հեռու, կատին անիւները մխուեցան ցեխի կոյտի մը մէջ։ Կասկած չունիմ թէ այսպիսի բաներ ամէն օր կը պատահին, և դարձեալ ո՛չ մէկ գիւղ կը մտածէ ճամբայ չինել։ Մեզի պէտք եղած ձիերը մարդագետնին վրայ կը գտնուէին. անոնց տէրերը չյաժարեցան զանոնք բռնել, որով ստիպուեցանք իջնալ ձիերուն ետեւէն. բայց անոնք այդ բացատաններուն մէջ ձեռքերնուս փախան, որով հարկադրուեցանք վերադառնալ առանց հասած ըլլալու մեր նպատակին։ Պրիսաւը մեր արատնչները անվրդով կերպով ունկընդրեց, և համակերպեցանք հեծնելու երկու ախրատեսիկ ռուչոյներ, ոչնչ հազիւ հաղ կրնային մեզ տանիլ մերձաւորագոյն գլխաւոր կայարանը, դէպ ի Երեւան ճամբուն վրայ։

Այս հրաշագեղ երկիրը որքա՜ն աղքատ է պաղաբերութեան կողմէ կարծես թէ անէծք մը կայ այս բերրի երկիրներուն վրայ. մեր պրիսաւը կը կառավարէր 36 գիւղեր, որոնցմէ վեց հատ Պարսկաստանցի Թաթարներէ բնակուած էր, իսկ մնացածները՝ իր ցեղին մարդոցմով. Պաշ Ապարանէն մինչև Աշտարակ կը տարածուէր իր իշխանութիւնը. և սակայն այսքան ընդարձակ տարածութեան մը վրայ ո՛չ մէկ դպրոց կար, ինչպէս ըսաւ ինքը։

Մեր նպատակին մէջ ի դերև եկած, նստանք ռուչոյներուն վրայ։

(*) Հազարապետի ատենանով գինուորական մը է Լինչի Հօրեղբօրորդին, որ Հարաւային Ափրիկէի մէջ կը ծառայէր 1901ին. Իսկ Լինչի կազմակերպած արշաւախումբին միւս անդամներէն Վէսքն, Լոնտոնի Բազմարուեստեան Վարժարանի ընթացաւարտ մը ըլլալով, գլխաւորաբար լուսանկարելու գործով զբաղած է ճամբորդութեան ընթացքին

դէպ ի Երեւան ճամբայ ելանք, այս անապատային երկրին մէջ երկու մենաւոր դէմքեր էինք. գաւառին մայրաքաղաքը երեւան եւ հինգ մղոն անդին էր, իսկ ժամը արդէն չորսն ու կէսն էր։ Երեւոյթը այն դաշտագեանին, զոր քիչ առաջ նկարագրեցի, այնքան պատրական է որ անոր տարածութեան մասին չէ կարելի գաղափար կազմել. այս պարագան մասամբ վերագրելի է Քարնիարքի ըլուրին դիրքին, որ տեսարանը կը փակէ հարաւ արեւմտեան կողմէն։ Երեւան հասնելու համար, հարկադրուած էք այս ըլուրին խարխսը բոլորել, սակէ զատ՝ այդ կողմի քարքարուտ դարվարները չեն վերջանար, մինչեւ որ հասնիք քաղաքին պարտէզներուն։

Սլագեազի խարխսը կը թուի խառնաշփոթուիլ խարխսին հետ այն հրաբխային զանգուածներուն, որոնք եղերապահ լեռներուն ներքին կողմը շարուած են. մեր առջեւ տարածուող երկիրը լերկ է ու խոշոր քարերով լցուն։ Կարծես չէր բաւեր մեր դրութեան դժնդակութիւնը, ահաւոր փոթորիկ մը ալ պայթեցաւ յանկարծ. երկինքի ամառնային տարածութիւնը լցուեցաւ արագագնաց ամպերով փայլատակումները կը ճեղքէին երկնակամարը. հովերները կը գոռային եւ ուրուականը կը ծռնցընէր այն ազազուն մացառները, որոնք կ'երկարեն ժայռերուն միջեւ։ Մեր յոգնավատակ կենդանիները կուրցնող անձրեւին տակ դողդոջելով կ'երթային։ Ոչ մէկ ապաստանարան կար. դէպ յառաջ պարզապէս մը էր ասիկա. սկսանք հաճոյք զգալ բնութեան տարրերուն դէմ մղուած այս կռիւէն։ Հապա ճամբան. Պարոկասանէն զատ ուրիշ ոչ ոք է տեղ կա՞յ արդեօք ճամբու այսքան արտառոց ծաղրանկար մը։ Օձի մը պէս կը սողոսկէր մեր անցած ճամբան և բոլոր բլրակներէն հեռու կը գտնուէր. կոտրտած կամուրջներ կային, և անոնց քովն ի վեր, անցնելու հուն մը կար. յորանջող ստորերկրեայ ուղիներ կային, ինչպէս նաև ջախջախուած խճուղիին զուգահեռաբար՝ արահետներ կ'երկարէին։

Ճամբուն վրայ ո՛չ մէկ մարդկային արարածի հանդիպեցանք. երբ իրիկուն եղաւ, անցանք մէկ քանի կարեւոր Հայ գիւղերու մէջէն, որոնք լամբարով լուսաւորուած փողոցի մը տարօրինակ տեսարանը կը պարզէին։ Բայց ո՞ւր էր Աշտարակը, մեր ճամբորդութեան հանգրուանը. պիտի կրնայի՞նք երբէք հոն հասնիլ։ Երբ մեր ձիերը այլեւս չէին կարող յառաջանալ, հօրեղբօրորդիս մասնաւոր ըրաւ երկար չէնք մը, մեծ եկեղեցիի մը քովինը։ Դեռեւին վրայ ո՛չ զուտ կար և ոչ ալ ոչ է բացուած. միայն, բաձրակառոյց պատշգամ մը ունէր այդ չէնքը, և ներքեւեն մը կարելի էր հոն բարձրանալ. այս ձեւով չէնքեր կային հին ժամանակները, երբ օրէնքը չէր տիրապետեր։ Զայն տունը և մէկ քանի բացատրութիւններէ վերջ ներս ընդունուեցանք մեր յոգնաբեկ կենդանիներուն համար ալ ախոռ մը գտնուեցաւ։

Մեզ ընդունող երիտասարդ Հայ մը, որ քիչ ֆրանսերէն կը խօսէր, և որ զմեզ առաջնորդեց Վարդապետին կամ վանական կրօնաւորին

քովը։ Կը ցաւիմ որ անկարող եմ այս էջին վրայ դնելու մեր հիւրընկալին սիրուն դէմքը. իր անունը և ազգանունը յայտնեց մեզի — Աշտարակեցի Հայր սուրբ, և բարի գալուստ մաղթելով լսեցաւ թէ Մուղնիի վանքին մէջ կը գտնուինք. և թէ այդ պահուն ինքը միակ եկեղեցականն էր հոն։ Վարդապետը իր քարտուղարին օժանդակութեամբ մեր հանգստութեանը հոգ տարաւ, նոր զգեստներ տուաւ, խմելիք և ուտելիք հրամցուց։ Աշտարակեցի վարդապետ կը պատկանի Հայ կղերականներու նոր դասակարգին. առաջնակարգ կրթութիւն մը ստացած է, և ունի բազմաթիւ համակրողներ ու յայտնաբիտ գաղափարներ։ Իր սենեակին մէջ գիրքեր և թերթեր ցրցքնուած էին. եռանդագին խօսակցութիւն մը ունէր. իր վարքուն հայրենասիրութեան անկեղծութիւնը կարելի չէր կասկածի տակ դնել։

Յաջորդ առտուն Սեպտեմբեր 14 — այցելեցինք Մուղնիի եկեղեցին, որ պարզունակ բայց հատատաուն քարեղէն շինութիւն մըն է. հոյակապ սճով։ Արտաքին բաց մուտք մը որ կանգնած է չորս հատատուն որմայիցներու վրայ, կ'առաջնորդէ դէպ ի ներքին դուռը որ զարդարուած է ճոխ ցցուածներու քանդակով. անոր վրայ կը բարձրանայ պզտիկ աշտարակ մը որուն մէջ կախուած են կոչնակները։ Եկեղեցիին արտաքին մասը շինուած է թխորակ քարէ, բայց տեղ տեղ հրաբխային կարմիր ժայռի բեկորներ զանազանութիւն մը կը դնեն. հոս հոն զետեղուած են այս հրաբխային ժայռէն կարուած սալաքարեր, որոնք քանդակազարդ են. հայկական ճարտարապետութեան մէջ յաճախ կը հանդիպինք այս շինուածանիւթին։ Եկեղեցիին ներքին կողմը շատ պարզ է, ու պատերը լերկ են. այնքան թանձր են որմերը, որ խորանին ետին մեզի ցոյց տուին երկու թաքստոցներ. որոնք եկեղեցիին պատին մէջ բացուած են. այդ գաղտնի խուցերը կարելի է մտնել, ձեղունին վրայէն քարի խոշոր կտոր մը վերցնելով։ Այն օրերուն, երբ անիշխանութիւնը կը տիրապետէր, այս խուցերը իրր ապաստանարան կը ծառայէին. անոնք բաւական լայն են ու ցերեկը լոյս կը տեսնեն։

Ս. Գրիգորի գլուխը պահուած է կողմնակի պզտիկ մատուռի մը մէջ. այս մասունքը մեծ արժէք մը ունի վանքին համար. մեզի տարօրինակ թուեցաւ որ մեր լուսամիտ հիւրընկալը դեռ կ'օգտուի այս մասունքէն։ Արձանագրութենէ մը կը տեղեկանանք թէ եկեղեցին շինուած է — թերեւս նորոգուած է կամ գեղեցկացուած — ձեռամբ Արկուլիոցի Պետրոս հայր սուրբին, հայկական 1118 թուին, կամ Քրիստոսի 1668 թուականին. դրամը մասամբ հաւաքած է ժողովուրդէն, մասամբ ալ ինքը տուած է։

Աշտարակեցին պատուհանները կը նայէին թշուառ գիւղի մը վրայ, որ ցուրտ լոյսին մէջ կրկնապէս խղճալի կ'երեւար։ Ժամը իններեկէսին մեր բաշխները հեծանք և ճամբայ ինկանք դէպ ի Աշտարակ։

Մուղնին կը գտնուի Քարնիարքի բլուրին հարաւակողմը. մեր առաջնորդը Կարնարա կը հնչէր Քարնիարքը։ Շրջակայքը նման են նոյն այն քարքարուտ և անհիւրընկալ վայրերուն, ուրկէ դեռ նոր անցած էինք։ Կարճ ձիագնացութենէ մը յետոյ, պզտիկ աւան մը հասանք. հոն կային դալարիքի ոլասիս մը, սիրուն եկեղեցի մը, տանիքներու և առիքներու փունջ մը, բարձրահասակ կաղամախիներ և տափարակ պատշգամներ տուներուն վրայ։ Բայց երբ գիւղին մէջ մտանք. այս հաճելի տպաւորութիւնը մարեցաւ. արդեօք տուներուն թափթփած պատերը բոլորովին փլչելու վրա՞յ էին, թէ՝ ցեխէ ու քարէ չինուած որմերը երէկի փոթորիկէն քանդուած էին։ Մենք յառաջացանք նեղ փողոցէ մը, որուն եզերքը բարձրահասակ ծառեր կան և մէջէն յորձանապտոյտ գետակ մը կ'անցնի։ Այստեղ, ձիերուն տէրերը մեզի կը սպասէին. անսխալական բնազդ մը զիրենք դրած էր մեր ճամբուն վրայ։ Ըստ հրատարակուած վիճակագրութեանց, Աշտարակ ունի 3000 բնակիչ, բոլորն ալ Հայ։

Ժամը տասնեւմէկի միջոցները, ձի դատած էինք և կրկին Երեւանի ճամբուն վրայ էինք. այս կողմերու հողը ժայռերով հիւսուած է և ունի նոյն լերկ երեւոյթը, ի բաց առեալ այն հազուադէպ վայրերը, ուրտեղ գետ մը կը հոսի և դալարիքի նեղ ու երկար գիծ մը կը տանի հետը։ Այսպիսի անկիւններու մէջ մերթ ընդ մերթ կը նշմարենք գիւղ մը, մէկ քանի կաղամախիներ, եկեղեցի մը։ Վերջ ի վերջոյ, ժեռուտ բարձրութեանց միջև երկար ատեն գալարուելէ յետոյ, մեծ դաշտագեղեցիկ տեսարանը մեր առջև պարզուեցաւ։ Երկինքը տակաւին պայծառացած չէր և մշուշը կը մթագնէր լեռներուն ձեւերը. բայց դաշտավայրին ամբողջական տարածութիւնը երեւան եկած էր։ Արաքսի ափանց շուրջի հարուստ բուսականութիւնը կը փարատէր երկրին մռայլ գոյները։

Միշտ իջնելով, մեր ճամբան կը շարունակէինք այս քարուտ բարձրաւանդակներուն վրայէն, մինչև որ անոնք հաւասարեցան հարթավայրի մակերեսին։ Հետզհետէ երեւան եկան փարթամ պարտէզներ, որոնք բոլորովին կանանչ էին առջի օրուան անձրեւէն։ Ճամբուն վրայ անձրեւաջուրի լճակներ գոյացած էին, իսկ գետակները յորդած էին։ Մրգաստանները զարդարուած էին թէ՛ գոյնով և թէ ձեւով կատարեալ սքանչելի պտուղներով. մենք հիացանք մեծութեանը և փայլուն գոյներուն վրայ խումբ խումբ դեղձերուն, որոնց քով տեսանք խնձորենիի և տանձենիի պտղալից կքած ճիւղերը, ինչպէս նաև կաղինի և թութի ծառերուն թանձր ստուերը։ Հասուն խաղողը առատօրէն կախուած էր այ[illegible]

Ահա այսպէս են Երեւանի արուարձանները. իսկ քաղաքը կանանչութեամբ և տերեւներով ընդելուզուած է։ Ժամը մէկ ու կէսին հասանք կենդրոնական պարտէզը։

ՏԱՍՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԳԷՊ Ի ԱՐԱՐԱՏ

Երեւան պարտէզաշատ քաղաք մըն է, որուն մէջ ջրանցքներու ցանց մը գարնան սկիզբէն մինչև աշնան վերջը հիանալի վիճակի մէջ կը պահէ բուսականութիւնը։ Շուկային կենդրոնը հաստատուած է հանրային պզտիկ պարտէզ մը, ուր քաղաքացիները կ'երթան պարապիլ ստուերաշատ ծառուղիներուն մէջ. պարտէզը ունի նաև անտառուտ մաս մը, ուր ճամբաներ չկան։ Մենք պահ մը փորձուեցանք մեր վրանները կանգնել այս ամայի վայրին վրայ. բայց հեղեղը թրջած էր հողը, որով նախամիտաբար համարեցինք հաստատուն պատերու մէջ ապաստանիլ. մտանք լերկ սենեակներով չէնքը, որ պարտէզին դէմը կը գտնուէր և Լոնտոնի Պանդոկ յաւակնոտ անունը կը կրէր։

Մեր առաջին գործը եղաւ ձիաւոր սուրհանդակ մը ղրկել Զօրավար Ֆրիզի, Երեւանի կառավարիչին, որ Տարաշիլաքի ամառանոցը կը գտնուէր։ Մնգրեցի Ն. Վսեմութենէն, որ իր մարդոցը պէտք եղած հրամանները տայ մեր պատրաստութեանց օժանդակելու համար. իրմէ ուզեցի նաև յանձնարարական նամակ մը, ուղղեալ՝ Արարատի կողերուն վրայ բանակած խաղախներու հրամանատարին։

Սեպտեմբեր 16ի առաւն մեր սուրհանդակը վերադարձաւ և յայտնեց մեզի թէ կառավարիչը հարկ եղած հրահանգները տուած է նաչալնիքին, որ շրջանին ոստիկանապետն է։ Արդէն ծանօթացած էի այս կարեւոր պաշտօնատարին հետ, որ Երեւանի քաղաքին ալ ոստիկանապետն էր միեւնոյն ժամանակ։ Պզտիկ փորձառութիւն մը հասկցուցած էր ինծի որ առանց իր գործօն աշխատակցութեան, ամէն անհատական ճիգ ապարդիւն պիտի մնար։ Պատահեցաւ որ այս նաչալնիքը ծայրայեղօրէն հաճոյակատար մարդ մըն էր. մեզի օգնած էր, նորէն ալ պիտի օգնէր։ Անմիջապէս, խաղախներուն ուղղեալ յանձնարարական մը տուաւ, որուն ուրիշ բան չէր մնար մեզի. եթէ ոչ ճամբայ ելլել։

Բայց Արեւելքի մէջ մարդ երբէք չի կրնար վստահ ըլլալ թէ ճամ-

բորդութեան պիտի ձեռնարկէ, մինչև որ ձիերը պատրաստ չըլլան։ Կարդացած էի թէ ինձմէ առաջ ճամբորդողներ ինչպիսի՛ դժուարութիւններ կրած էին Արարատի շրջակայ վայրերէն ձի գտնելու և լեռան վրայ բարձրանալու համար։ Այս պատճառաւ, պայմանագրութիւն կնքած էի Երևանի ձիաւէրներուն հետ, որպէս զի մեզի պէտք եղած ձիերը հայթայթեն։ Բայց երբ պայմանագիրը անձերուն լուր ղրկեցի, անոնք մէջտեղ չելան. փնտռեցինք զանոնք բայց չգտանք։ Այն ատեն ջանացի կառք մը վարձել, երթալու համար մինչև Արալուխ. ձի գտնելու գործը անկէ անդիին ձգելով։ Քանի մը կառապաններու լաւ գին տուի, բայց անոնք ճամբուն գէշութիւնը առարկելով մերժեցին երթալ։ Վերջ ի վերջոյ դիմեցի կառավարական սուրհանդակին, որուն մարդիկը երդում ըրին թէ իրենց ախոռներուն մէջ ո՛չ մէկ ձի կայ։ Համոզուած՝ որ անհատական նախաձեռնութեամբ բան մը չպիտի կարենամ ընել, սկսայ փնտռել ոստիկանապետին տունը։ Կէս օրուայ ճաշի ժամը անցած էր արդէն կիզիչ արեւ մը կը վառէր լեռն փողոցներուն մէջ։

Պզտիկ պարտէզին առուերուած ծառուղիներէն անցայ. ոչ ոք կար այնտեղ. կոզմնակի յարակից փողոց մը՝ ալ կարելէ վերջ հասայ այն պատին, որ Նաչալնիքին բնակարանը։ Շրջապատէ. դռնակին զարկի. ապուշամիտ ծառայ մը դուռը բացաւ և ինձի պատասխանեց թէ իր տէրը քնացած է։ Բարձրագոյն իշխանութեան դիմելու թանկագին սկզբունքէն մէկ անգամուան համար չեղելով, նոր դարձայ և գացի դէպի ոստիկանատուն. բայց ո՛չ մէկ սպայ կար այն տեղ. երկու հոգի, փայտէ նստարաններու վրայ երկարած կը մրափէին։ Նաչալնիքը արթնցնելէն ուրիշ միջոց չկար. նորէն գացի տունը և դուռն կին զարկի։ Ընդարձակ պատշգամին վրայ պահ մը սպասելէ և պարտէզը դիտելէ յետոյ տանուտէրը երեւցաւ։ Մարդիկ կան որոնք գիշերուան հակամէտ ըլլալով թէև պէտք էր լաւ արթամադրուած ըլլային ուրիշներու հանդէպ, բայց ընդհակառակը տեսակ մը ներքին գոհունակութեան մէջ կ՚ապրին և ինքնասիրութեան պատուար մը շինած են, որուն ի զուր կը բաղխին ջղայնոտ խառնուածքները։ Նաչալնիքը զուրկ չէր այս կրաւորական յատկութիւններէն, և անտարակոյս զանոնք պիտի կիրարկէր այս առթիւ. այսպէս մտածեցի, երբ տեսայ իր հաստաչէն մարմնին մերձենալը։

Անոր սպիտակ վերարկուն մասամբ կոճկուած էր. մազը՝ ճակտին վրայ խառնափնթոր, աչքերը՝ տակաւին քնաթաթախ։ Անմիջապէս իրեն հակցուցի թէ ի՛նչ կարգի դժուարութեան մը առջև կը գտնուինք, թէ ինչպէ՛ս ձիաւէրները յարգած չէին իրենց պայմանագրութիւնը, և թէ փոխադրութեան բոլոր միջոցները փորձած ու չէինք յաջողած ձեռք ձգել։ Թաթար ձիապաններ, մալական կառապաններ, հայ սուրհանդակներ, բոլո՛րն ալ տեղերնուն չէին շարժեր։ Մեր գոյքերը, Վէսրնի և Ռուսոլֆի հետ առտուն ճամբայ եղած էին. մենք ալ որոշեցինք անոնց ետեւէն երթալ, ի հարկին հետիոտն։

Իմ ցոյց տուած յամառութեանս՝ Նաչալնիքը պատասխանեց ծայր աստիճան հանդարտամտութեամբ, և փաստաբանեց թէ մարդիկ ապատ են իրենց առևտրական գործառնութեանց մէջ և ինք չէր կրնար զանոնք բռնադատել։ Ասիկա ծանօթ պատմութիւն էր, հեգնութեամբ և պաճուճազարդ խօսքերով լեցուն. բթամիտ ամբոխին ներարկել կենսունակութեան տարրերը և Արեւմուտքի ժողովուրդները շարժող լուսամիտ անձնական շահախնդրութեան սկզբունքները ներշնչել։ Նաչալնիքին բերնին մէջ այս սկզբունքին վերջիչումը ունէր գրեթէ եղերերգական հեգնութեան շեշտ մը։ Ինքը ըլլալով գաւակը ցեղի մը որ հաղիւ թէ իրացուցած է քաղաքակիրթ կեանքի գրգռապատճառները և սեղմումները, սառուցեալ Հիւսիսէն փոխադրուած էր այս այրեցեալ հովիտին մէջ, և ջերմին արեւը արդէն ցամքեցնելու վրայ էր գործունէութեան այն մէկ քանի զսպանակները, որոնք վերջերս լարուած էին։

Ակներև էր որ կարելի չէր յաջողիլ այս կերպով. բայց այդ պատուն ինձի թուեցաւ թէ ուրիշ կողմ ակար կէս մը կար։ Այս գանգաղաշարժ մարդը, որուն թոյլ մխականներր և երկարաձիգ հաստատականները գրեթէ անվերջանալի դիմադրութիւն մը կրնային ցոյց տալ, պիտի մղէի բուռն խօսքեր և շարժումներ ընելու, իրեն յայտնելով թէ իր իշխանութիւնը չէ յարգուած և հրամանները չեն գործադրուած։ Անիկա տաղանդ ունէր ծաղրական արտայայտութիւններու համար, ինչ որ հաղուագիւտ բան մըն է իր խառնուածքը ունեցող մէկու մը համար. և իրեն աչքին կարեւորը մեզ զրաղեցնող խնդիրը չէր, այլ այն յարմար առիթը որ այս պիսի պարագաներու մէջ կ՚ընծայուի. իր տաղանդին ցուցադրութիւնը կատարելու համար։ Պարտէզին մէջ նշմարած էի շնորհալի դէմքը երիտասարդ տեղակալին, զոր նախորդ օրր ինձի իրր առաջնորդ ընկերացուցած էր։ Անիկա փոխած էր իր ուղևորի զգեստները և հագած՝ վրացական երկարատտուն վերարկուն. արծաթազօծ փամփուշտի գլուխներու շարք մը իր կուրծքին վրայ կը փայլէր. իր սև մօրուքը խնամքով գծուած էր նոր ածիլուած այտերուն վրայ։ Նշան ըրի իրեն և խնդրեցի որ իմ ըսելիքներս հաստատէ։ Տեղակալը հարկադրուած էր գործածելու Նաչալնիքին անունը և անով սպառնալու ձիաւէրներուն ու սուրհանդակի վարձակալներուն։ Բայց դարձեա՛լ, ոչ մէկը տեղէն կը շարժէր։ Ըսի իրեն թէ, կառավարիչին բացակայութեամբը կարծես քաղաքին մէջ ո՛չ մէկ հեղինակութիւն մնացած էր այլևս. այս խօսքին վրայ Նաչալնիքը իր աթոռէն ելաւ և ծառաները քովը կանչեց, ձիապաններու խառնածին ցեղին, Թաթարներուն և Պարսիկներուն դէմ հայհոյեց և զանոնք բոլորը աւազակներ կոչեց։ Ո՞վ կրնար ըսել թէ այս զոզերուն պահուրտած որջը ուր էր։ Մենք պիտի երթայինք սուրհանդակի կառքով, և հետեւաբար պէտք էր կառք գտնէինք։ Երբ Արալուխ հասնէինք, Խազախները իրենց ձիերուն վրայ պիտի հեծնէին մեզ, և անտարակոյս, մերձականներէն քանի

մը կենդանի պիտի գանէինք, մեր վրանները փոխադրել տալու համար։ Նաչալնիքին ծառաները սուրային ամէն ուշադրութեամբ, և ահա երեք ժամ յետոյ, զոյգ ձիով կառք մը մեր դրանը՝ առջև կեցած էր։

Երեւան հաստատուած է Միջին Արաքսի հովիտին հիւսիսային եզերքներուն վրայ. այս հովիտը հռչակաւոր է իր աշխարհագրական կարեւոր դիրքովը, բնական ճարտարապետութեան մեծամեծ յօրինուածքներովը և այն կարեւոր դիրքովը որ կը բռնէ թէ՛ առանցութեան և թէ պատմութեան մէջ, իբր թատերաբեմը ահեղ ազէաներու՝ մարդկային ցեղի պատմութեան մէջ։ Երեւան, արեւելքէն արեւմուտք բնական պողոտան է Հայաստանի սարահարթին վրայ. անոր չնորհիւ դիւրաւ կ՝անցնուի Փոքր Ասիոյ սրտին վրայ, Կասպից Ծովու ափերէն։ Այս ծովին չուրջը և անկէ անդին գտնուող ազգերը այս պողոտայէն գացած են Սև Ծովու և Միջերկրականի ափերը. և մինչ աւանդութիւնը այս անցքը Դրախտավայրին հետ կը կապէ, անոնց վրայ մղուած արիւնահեղ պատերազմները չնորհալի դրոցի մը թելադրած են պատչաճ վերյիշումը՝ բոցակէզ սուրի անէծքին (*)։ Լայնութեան 40րդ աստիճանին վրայ, իրարու յաջորդող դաշտեր կ՝երկարին, ուղղուած՝ Արաքսէն և Արեւմտեան Եփրատի վերին ընթացքէն. բնական անցքեր կան երկուքին միջև։ Նախ կուգայ Արաքսի հովիտը, որուն արեւմտեան կողմը աւելի նեղ չարունակութիւն մը կայ, Քաճիզմանի և Խօրասանի միջև. երկրորդը՝ Բասենի դաշտն է, երրորդը Էրզրումի դաշտն է։ Այդ սակայն, մինչ Բասենի և Էրզրումի դաշտերը 5500 և 5750 ոտք բարձրութեան մը վրայ կը գտնուին, Արաքսի հովիտը՝ Երեւանի մերձակայքը՝ հազիւ 2800 ոտք ծովէն բարձր է։ Այս կարեւոր ցածութեան թէ՛ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմը, սարահարթին ամենէն սափրակ վայրերը կը հասնին 7000 ոտքի պատկառելի բարձրութեան, մինչ իր մակերեսը ենթարկուած է հրաբխային բորբոքումներու։

Միջին Արաքսի ընթացքը եզերող լայնատարած դաշտագետնին երկու կողմերն ալ կը բարձրանան այլազան ձեւերով և ապշեցուցիչ բարձրութեամբ լեռներ։ Արագածի անհամեմատ գանգուածը հորիզոնին վրայ կ՝երկարի Արարատի երկայնութեան գիծէն մինչև Ախուրեանի ձախ ափին յարակից գետինները։ Արեւմտեան կողմը, հարաւ նիւթի գետեր իրենց դէպ յառաջ ընթացքին մէջ ուժգին գլխապտութեան մը բաղխած չեն։ Այն լեռնաշարքը, որ Արարատի անուանով կոչեցի երկրին մէջ ծանօթ է Էյրի Տաղ անունով, որ հաւասարապէս կը գործածուի Արարատին. այն ամայի և լեռնոտ երկրէն, որ լայնութեան 42րդ աստիճանին մօտերը կ՝եզերէ Վերին Արաքսի ալ ափունքը, երբ անիկա դեռ չէ մտած Բասենի դաշտը, կը տարածուի դէպ արեւելք՝ երկար ու բազդատաբար նեղ լեռ-

(*) Bryce, Transcaucasia and Ararat, Պրայս, Անդրկովկաս եւ Արարատ, Դ. եւ ապրեփոխեալ տպագրութիւն. Լոնտոն, 1896. էջ 312։

նաշղթայ մը, որը մէկ կողմէ Արաքսէն եզերուած և միւս կողմէ՝ Ալաշկերտի դաշտէն, կը կազմէ ողնայարը բարձրաւանդակի այս կեդրոնական շրջանին. և թուրքի մը նման կանգնած է հիւսիսին ու հարաւին միջև։ Լեռնաշղթային երեւոյթը աչքառու հակադատակեր մը կը ներկայացնէ յարակից տեսարաններու գոգաւոր երանուածքին. լեռնակողերը խարտեղորտ են, կատարները՝ սուր, և տարերը խրտունկ հովիտներէն վեր կը կանգնին մինչև 11000 ոտք բարձրութեան վրայ։

Արեւմտեան տափարակ կողին կենտրոնը կը գտնուի 7000 ոտք երկարութիւն ունեցող կիրճ մը, որ Արարատի զանգուածը կը միացնէ ամբողջ լեռնաշարքին։ Բուն Արարատը հարաւային եզերքի գիծէն կը սկսի և իր ամբողջ երկարութիւնը հովիտին հետ կ՝ընթանայ հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ ի հարաւային արեւելք։ Այն տեղ կը կանգնի ընդարձակ մայր եկեղեցիի մը նման բաց դաշտին մակերեսին վրայ. անոր բնական կերտուածքին մարդկային ձեր անպայման տպաւորութիւն կ՝ընէ, և թէև իր համեմատութիւնները ոչ նուազ հոկայական են քան Արագածի հանդիպակաց գանգուածին համեմատութիւնները, բայց Արարատ իր կիկլոպեան դրացիէն կը տարբերի թէ՛ իր չնորհալի ձեւերովը և թէ ամբողջական գիծերուն ներդաշնակ համաչափութեամբը։

Աստիճանաբար, երկարձիգ դարվերը կը բարձրանայ արեւմտեան կողմի հեռաւորութենէն. և քանի բարձրանայ, խարխիսը տակաւ կ՝ընդլայնի ու կը յառաջանայ գրեթէ անշարժելի կարութեամբ մը՝ դաշտագետնին տարածութեան մէջ։ Այսպէս, ան կը չարունակէ մի՛չև բարձրանալ դէպ ի երկնակամարը ու միչև այ կ՝ամփոփուի խարխիսին վրայ, մինչև որ հասնի 13500 ոտք բարձրութեան մը, ուր այլևս յաւիտենական ձիւնի գօտին կը սկսի։ Արարատի գագաթնային շրջանը կը ներկայացնէ ձիւնեղէն ընդարձակ գմբէթի մը երեւոյթը, որ կարծես կը պատկէ հաւկթաձև երկար պատկեր մը, որուն առանցքը հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ ի հարաւ արեւելք կ՝երթայ։ Այս կամարը իր ամբողջ երկայնութեամբը հիւսիս արեւելեան կողմէն Արարատի հովիտին դէմը կանգնած է։ Միջին անկիւնը այս հիւսիս արեւմտեան դարվարին, միմիայն 18 աստիճան է, իսկ իր ամբողջ երկարութիւնը, ըստ Բէուրթի, 20 մղոնէն պակաս չէ։

Այդ զանգուածային կամարէն, որ ծովէն միջին հաշուով 17,000 ոտք բարձր է, իսկ դաշտէն՝ 14,000, լերան մակերեսային գիծը կը հակի դէպ հարաւ արեւելք. այդ կողմէն Արարատ իր վրայ կը կրէ շատ մը ժեռուտ ճամբաներ։ Դարձեալ, հարաւ արեւելեան կողմի հովիտն է որ կը բաժնէ Մեծ Արարատը Փոքր Արարատէն և կը սահմանագծէ հարաւ արեւելեան դարվարին տարածութիւնը։ Հովիտին հորիզոնական հեռաւորութիւնը՝ Մեծ Արարատի բարձունքէն՝ գրեթէ հինգ մղոն է. այդ համեմատաձև բարձրութենէն վեր կը կանգնի Արարատի զանգուածը, շատ ա-

ւելի սլացիկ կերպով քան միւս կողմերը։ Գեղեցիկ բուրգի մը պատկերը կը գծուի այս կերպով, որուն սրածայր գագաթը կը հասնի մօտ 13,000 ոտք բարձրութեան մը։

Ահա՛ այս է կիսադէմքը և ընդհանուր երեւոյթը Արարատի վեհափառ կերտուածքին, որուն վրայ կանգ կ՚առնեն աչքը և միտքը։ Երբ կը սկսինք զննել անոր ներքին էութեան սկզբունքները, կը տեսնենք որ երկրաբանական բարձրացումով մը, որ միօրինակ եղած է հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ հարաւ արեւելք, երկու լեռներ երեւան եկած են հրաբխային գործունէութեան բերմամբ։ Փոքր Արարատի բուրգը կը բարձրանայ ուղղակի սարահարթի հովիտէն, մինչ Մեծն Արարատ կը բարձրանայ դաշտագետնի մակերեսէն. այս հանգամանքները միութիւն մը կուտան ընդհանուր կերտուածքին և կը պահեն ճշգրտօրէն համեմատական յարաբերութիւն մը երկու լեռներուն մեծութեան ու ձեւին և անոնց խարխսի կողերուն միջև։ Եթէ ամբողջ լեռնակոյտին յատակագիծը նմանցնենք երկայն թերատային ձեւի մը, որուն առանցքը հիւսիսային արեւմուտքէն հարաւային արեւելք կ՚երթայ, այն ատեն կէսը ուր խարխսը ամենէն աւելի ընդլայնուած է, կ՚իյնայ Մեծն Արարատի գագաթին հիւսիսային արեւելեան կողմը, Երեւանի լայնութեան ատիճանին վրայ։

Արարատի արտաքին բարձրացումը՝ Արաքսի հովիտէն վեր, այնպիսի երեւոյթ մըն է որ կրնանք ըսել թէ եզական է, որովհետև կը կասկածիմ թէ աշխարհի վրայ գտնուի ուրիշ լեռ մը, որ տափարակ մակերեսէ մը այսքա՛ն անմիջականօրէն սլանայ դէպ ի այնքան բարձր կէտ մը։ Այսուհանդերձ, Արարատի այս հիասքանչ կերտուածքը, որուն խարխսը լայն ու զանգուածային ըլլալով վերին մասերն ալ հիանալի համեմատութիւն մը կը պահեն, չէ կրցած դիմանալ ժամանակի աւերումներուն, որոնց զոհ դացած են թէ՛ իր ուժը և թէ իր համաչափութիւնը։ Ներսէն եկած անաւոր ցնցումներ, լրացուցած են ատիճանաւոր մաշումի գործը և բացած են խոշոր երախ մը լերան կուրծքին վրայ, ճիշդ հոն ուր լեռը կը նայի Արաքսին և դաշտին։ Բարձրարերձ շրջանակին ձիւնեղէն անկողիններէն մինչև խարխսը, խաւերու ամփոփուած տեղը, Արարատի ամբողջ մէկ կողը բեկանուած և երկու մասի բաժնուած է։ Ակոռիի պատաւուածքը և Թաքճալդուի բլուրը Արարատի ամբողջ կերտուածքին մէջ թէև պզտիկ երեւոյթներ են, բայց հեռուէն կը տեսնուին և կը ճանչցուին։

Այլ սակայն, ամէն բանէ աւելի, քանի՛ կը նայէինք մեր առջև պարզուող տեսարանին ու կը դիտէինք բնական ճարտարապետութեան սքանչելիքները՝ գմբէթը և բուրգը, այնքան աւելի մեր մտքին վրայ կը [illegible]

նայ հսկայ լերան մը կողին վրայ. թէ՛ դիրքովը և թէ՛ ձեւովը մեզի կը յիշեցնէ միներէ մը, որ բիւզանդական տաճարի մը կամարին քովը մրցակայ դաւանանքի մը յուշարձանն է, այս հակադատակերը կը մեղմանայ Արարատի բնական կերտուածքին մէջ, որովհետև հոս երկու դրացիները մրցակիցներ չեն այլ եւս, այլ իրարու յարած են սերտօրէն, իրր բազկացուցիչ տարրերը միակ յատակագիծի մը։ Այս տեսակէտով զանոնք կրնանք բազդատել ծովուն վրայ գտնուող պատկառելի նաւու մը, որուն գոգը, կայմերը և առագաստները սերտիւ կապուած են իրարու հետ ու իրարմէ կախում ունին։ Հասարակայ եզող դրութեան մէջ իւրաքանչիւրը չարունակութիւնն և յաւելուածն է միւսին, այնպէս որ՝ Մեծն Արարատը զանգուածին արեւմտեան մասին համար ինչ որ է, Փոքր Արարատն ալ նոյն բանն է արեւելեանին համար։ Ակէ զատ, միևնոյն յարաբերական կապը գոյութիւն ունի մերձակայ դարվարներուն, ինչպէս հեւաւոր դարվարներուն, միջև։ Մեծ Արարատի սեպ կողմը դարձած է դէպ ի Փոքրին ասեղնաձեւը և երբ մարդ կը կենայ այն հովտին մէջ որ երկու լեռները իրարմէ կը բաժնէ, այնպէս կը թուի թէ երկու կողերուն հակումի ատաիճանը իրենց մեծութեան ճիշդ հակառակ համեմատութեամբն է։ Այս փոխադարձ և հաճոյատեսիլ գործակցութիւնը՝ հիմնական սկզբունքներու և ձեւի զանազանութեանց միջև, կրկնակ լեռներուն կուտայ երկար ուրուագիծ մը որ մասնաւոր հրապոյր մը ունի։ Այլազան ձեւերը զիրար կը կրկնեն, և միակ խարխս մը վեր կը բռնէ ամբողջութիւնը։

Երեւանի կեդրոնական պարտէզին ճամբայ ելանք սեպտեմբեր 16ին, կէս օրէ վերջ ժամը 5ին. պզտիկ պարտէզին տուներուն ուղիները սկսած էին լեցուիլ շրջիկներու խումբերով։ Մեզի կ՚ընկերանար միակ ձիաւոր մը, չաքար մը, կամ տեղւոյն ոստիկանութեան պատկանող սուրհանդակը։ Ռուսական հոգ մանելնէս ի վեր առաջին անգամն էր որ մեր ապահովութեան պատասխանատու եղողները հարկ դատած էին պահակ մը ընկերացնել մեզի։ Մենք կը մտանայինք թրքական սահմանագծին, և այդ լայնատարած ու լեռնային երկրին մէջ աւազակութեան դէպքեր կը պատահին։ Այսուհանդերձ, աւազակներու դեմ՝ ահագնեցիկ Քէրիմը այլ եւս առ ոչինչ չի դրեր Նաչալնիքներու հեղինակութիւնը։ Ժողովուրդին վստահութեան ապացոյցներ են բեռնատրուած կառքերու և պանդպաշարժ ուղեւորներու շարանները։ Ցամրօրէն անցանք յաջորդական մրցասաններու կաւաշէն պատերուն քովէն. անոնց մէջ գտնուող ծառերը պտղներուն բեռան տակ կը կքէին. ու վերջապէս, սաղարթախիտ ու թարմազեղ ովասիսէն անցին բացուելու լայնատարած դաշտը, ինչպէս ովկէանոս մը՝ նաւատանդիստի մը բերանը։

Առանց զսպանակի բրոյան գանդաղօրէն կը ցնցուէր դուրս ցրցուած ապաքարերուն վրայ։ Այս քարքարուտ շրջանէն անցնող ճամբան

մեծ տարբերութիւն մը չունի բնական տարեմուտ մը։ Հիւսիսային լեռնակողի մեռուս գարվարները կը տարածուին Երեւանի հարաւակողմը, մինչև որ անհետանան հովիտին հարթ մակերեսին վրայ, քաղաքէն քանի մը վերստ անդին։ Իրիկունը հանելու մտա էր, և մենք ժամանակ չունէինք ճարճալու. սահպուած էինք քշել կառքերնիս. երբ կառապանին մէկ բուպի նուէր խոստացայ, կառքը սկսաւ սուրալ։ Կէս ճամբուն վրայ, ձիաւոր պահակը մեզմէ հրաժեշտ առաւ, և իրեն յաջողեց ուրիշ մը. և այսպէս՝ պահակները ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին փոխուեցան. այս չաբարները երիտասարդ մարդիկ են, բնիկ երկրացի։ Ձին իրենց սեպհականութիւնն է. կը հագնին վրացական ատունաւոր վերարկու մը և գլուխնին դրած են գառնուկի մորթէ սովորական գլխարկը։ Իրենց պահականոցները յաճախ ամայի վայրերու մէջ կը գտնուին և նշանաւոր են յարակից հետաքրքրական շէնքերով, որոնց բար ձրաբերձ դիտարաններ են սիւներու վրայ կանգնած, և կը ծառայեն իրը աչտարակներ. գաղթէն չաբարները կ'իջնեն հողին անհաւասար կէտերուն։

Հետո՝ մեր աջակողմին վրայ, Արարատի հեռաւոր լեռնաշարքը կը տատանար արեւակնի և լեղակի երանգներէն, նարնջագոյնի և տաւերանգի գոյն ունեցող հարուստ գեանի մը վրայ։ Արեւը կը հանդչի այս լեռներուն ետին, և իր հրաշէկ գունաւորը կը դպի լեռնաշարքին զարմանաձև կատարներուն։ Մեր շուրջը, դաշտագետինը փռուած էր թխորակ և մռայլ, իսկ ամբողջ լոյսն ու փառքը արեւմտեան երկինքին վրայ էր։ Հարաւային կողմէն Արարատի մշուշապատ զանգուածը ա՛լ աւելի հսկայական կը թուէր, քանի՛ դիշերը կը մերձենար. իսկ անկէ ալ՝ բարձր, մեր դէմը, երկինքի ազատ կամարին մէջ կը մխուէին գմբէթը և բուրգը։ Քանի կը մօտենայինք Արարատի ճամբուն վրայի առաջին կայարանին, Արամզաղու գիւղին, այնպէս կը թուէր թէ լերան ձիւնապատ գագաթը երկինքէն կախուած է, ձեւացնելով սառուցեալ և ուրուականային կղզի մը, որ լոյսի վերջին ցոլքերը սակաւին կը չոլացնէ։

Երեւանէն Արարատ 40 վերստ (26 ու կէս մղոն) հեռու է. չորս ու կէս ժամուան մէջ կարկցինք 13 վերստ։ Մեր առաջիկայ կայանն է Քամարլու գիւղը, 15 վերստ հեռուն. այս երկու կայաններուն միջև, ճամբան կը հեռուի Արաքսի ընթացքին. 2—3 մղոնի անջրպետով մը, և երկու կողմը չորուած են ընդարձակ և ուռղուած պարտէզներու պատերը։ Հողին բնական կազմութիւնը կը նպաստէ լաւ սաղայատակուած պտղատային, որ կաղամախիներուն և պտղատու ծառերուն շարքին մէջէն կը յառաջանայ ու կը կազմէ դիմաւոր երակը այս պտղաբեր և մարդաշատ շրջանին։ Մութը կոխած էր արդէն. ճամբան մաքուր էր. զոյգ մը թարմ ձիերը մէկ ժամէն առաջ պիտի կրնային կարել 10 մղոնի հեռաւորութիւնը։

Քամարլուի կայարանին մէջ, ուր նորէն պիտի փոխէինք մեր ձիերը, զարմացանք՝ տեսնելով մեր խոնարհը. անիկա իրը պատանդ վարդրուած էր բեռնակառքի ճանապարհածախսին համար, որովհետև մեր ընկերները չէին կրցած վճարել։ Փրկագինը տուինք և զայն ազատելով մեր կառքին ետին իրեն ալ անկիւն մը յատկացուցինք։ Քամարլուէն անդին այլեւս պարտէզներ չկան. ուղղակի կ'երթանք դէպ ի եղերքը գետին որ կը հոսի բարձր ափերու մէջէն, ոմանք և ամայի վայրեր բոլորն ալ։ Տեսնելով այս գեղեցիկ գետը, որ հոլիս 8 նարտա լայնութիւն ունի այստեղ, մարդ կը յուզուի և կը խորհի թէ Արաքսի մարտագոռ հոսանքներուն չարունակութիւնն է ասիկա։ Գետը ունի հունաւոր կէտեր, և տակաւին կը պահէ հին ժամանակներու մասնայատկութիւնը, իր վրայ կամուրջ չկրելու։ Մէկ եղերքէն միւսը ձգուած է հիւսուած թելէ չորեքճղի խառան մը, և ջուրին ոյժը այդ պարանին քովն ի վեր կը մղէ լայն և հաստատուն նաւակամուրջ մը։ Անմիջապէս փոխադրուեցանք հանդիպակաց եղերքը և արագօրէն յառաջ գացինք ցած և ճահճոտ գետնին վրայէն, և ժամը ինը անցած էր երբ հասանք Արարատի գիւղական կայանը, Քամարլուէն տասնեւմէկ վերստ անդին։

Կանգ առինք միյարկանի բնակարանի մը առջև, որ կաւէ շինուած էր ու ապիտակ ներկուած. երիտասարդ ոուս ապայ մը, ճերմակ վերարկու հագած, դրան առջևէն զմեզ ընդունեց։ Մինչ տունէն ներս կ'երթայինք, Ռուսոլֆի խոշոր դէմքը մութին մէջէն դուրս ցցուեցաւ. մեր հիւրընկալը իր բնակարանին մէջ տեղաւորած էր ամբողջ խումբը, և չէր ուզեր որ մենք ալ վրանի տակ դիշերենք։ Արարատի մէջ բանակած է խազախներու գունդ մը, ինչպէս նաև կանոնաւոր հեծելազօրքերու ջոկատ մը. այս վերջինները կը պաշտպանեն մաքսատունները, իսկ խազախները կը հետապնդեն Քիւրտերը։ Շահեկան էր դիտել հակադատակները թէ՛ վարմունքի և թէ բարքերու տեսակէտով. կանոնաւոր հեծելազօրայ քաղաքավար ու երիտասարդ տեղակալին և բարի այլ ցուցամոլ խազախ գնդապետին միջև։ Որքա՜ն պզտիկ են տարբերութիւնները երկու ընդդիմադիր ազգերու. երբ անոնք բարդատութեան կը դրուին։ Այս ասպնջական տունին մէջ եւրոպական բարքերը կը տիրապետէին արեւելեան սովորոյթներուն վրայ։ Նստած էինք ոուս ապային հանգստաւէտ սենեակին մէջ և դժուարանիս կը գտանք հաստատել թէ Արարատի ստորոտն էինք։ Նախնական պարզութեան դիւցազներուն դէմ յանդիմանութիւն մեր չարքը կային անթիւ մանր մունր բաներ, հանդուստաւէտ գրասեղանի յատուկ. կային նաև նորաձև արդուզարդի վերաբերեալ զանազան առարկաներ։ Միակ կապը, որ մարդկային հին մարքին հետ կը կապէր մեզ, այն տարբերական հաչուեփայտն էր, որուն վրայ չամիրուած էին համրիչի հատիկներու չարքեր։

ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՐԱՐԱՏ — ԱՐԱՄՅԱՆՑԻ ՄՕՏԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԵՐԵԼՔ Յ'ԱՐԱՐԱՏ

Յաջորդ առտուն, արեւը արդէն ծագած էր երբ ինքզինքս վար նետեցի պատուհանին բաց լուսամուտէն և պարզեցի ցատկեցի, չոր մատցառներուն մէջ, որոնք կուտակուած էին աւազուտ հողին վրայ։ Դեռ ոչ օք կը չարժէր. օ՛չ մէկ ձայն կը խանգարէր արեւելեան առաւօտի մը պատկառանքը. մեծ այխարտը իր գործը կը տեսնէր լռութեան մէջ, և ամբողջ բնութիւնը անվրդով ու հանդարտ կեցած էր։ Արարատի ետին, դէպ ի հարաւ, բուսականութեան նեղ շերտ մը կ'երկարի, և դայն ուղղողն է Քարա Սուի կամ Սև Ջուրի ընթացքը. այս գետակը Արաքսի Ջուրերուն մէկ մասը կը տանի բամբակի դաշտերուն և ճահիճներուն մէջ, որոնք աջ ափունքը կ'եզերեն։ Երբեմն-երբեմն կաղամախիներուն շրջանին մէջ, և ճիշդ անոր հարաւային ծայրը կը գտնուի պզտիկ ամբարտակ մը և բացօդեայ ամառանոց մը, որ շատ հաճելի վայր մըն է, և թերեւս անով կը տարբերի ուրիշ ամառանոցներէ, որ ա բաւական դիրք մը ունի և սքանչելի տեսարանի մը վրայ կ'իշխէ։ Անիկա աստատուած է Արարատի ծայրագոյն ստորոտը, ճի՛շդ այն գծին վրայ, ը հակումները կը դադրին և դաշտին մակերեսը կը սկսի։

Մեր առջև, Արարատի զանգուածի երկարաձիգ գիծը կը լեցնէ հարաւային հորիզոնը. ձիւնակոյտերու խի սիս մարտկոցները կը բարձրանան մինչև բոլորաձև գմբէթը. և ա՛լ ա ի դէպ հարաւ, հոն ուր երկու լեռները իրարու կը խառնուին կ'երեւայ Փոքր Արարատի ասեղնաձեւը, այս եղանակին ձիւնապուռկ։ Թէպէտ Արարատ կը գտնուի Արարատի կողին վրայ, դէմ յանդիման այն կողին, որ ուղղաձիգ կերպով կը բարձրանայ դաշտէն, հեռաւորութիւնը՝ գագաթէն քաշուած ուղղահայեաց գիծէ մը՝ 16 մղոնէն աւելի է։ Այդ անջրպետին ամբողջ ընթացքին, լերան զանգուածը միշտ կը բարձրանայ դէպ ի ձիւնակոյտը, 14000 ոտք մեր գլուխին վերև, այնպիսի համաչափութեամբ և ներդաշնակութեամբ ։ը որ պարզապէս ապշեցուցիչ է։ Աւազային գօտին անցնելէ յետոյ, թէև

կարելի է երեւան հանել գարմիրին չարունակութիւնը, այսուհանդերձ Ա-
բրալուխէն չի նշմարուիր այս գիծը. անիկ անանուշ սարիարակ և ան-
ծալ մակերեսը ու թարմ գալարիքը ասիզնագործուած գորգի մը երեւոյթը
կուտան, որ կարծես ձգուած է արեւելեան սառարի մը ոտին վրայ,
աղօթակատարութեան համար։ Այս աւազային թումբէն անդին — որ ան-
տարակոյս կազմուած է փոշիացած մնացորդներէ, զորս Բէռբի կը հա-
մարէ հեղեղին խլած սիկը — Արարատի լայն և զանգուածային խարիսխը
զգալապէս կ'ամփոփուի և կը խոնարհի, երկարելով առանց ո և է խոթի,
մինչև այն բարակ մշուշի քօղը, որ այս միջոցիս կախուած է բարձրա-
գոյն խաւերու երկայնքին։

Գալարիքի ո՛չ մէկ բեկոր. և ո՛չ մէկ պայծառ գոյն կը փարատէ
կաւահողի երկար միօրինակութիւնը. բոլոր այն խուսափուկ զգայնու-
թիւնները, որոնցմով կը շրջապատէ զմեզ կենդանի աշխարհը, կարծես
կը դադրին, կանգ առնելով այս բուսականութեան առջև. իբր թէ կա-
խարդային սահման մը ըլլար անիկա։ Երբ լերան միջին կողերը մթագնող
գոչարշները կը լուծուին և կ'անհետանան, այն ատեն երեւան կուգան
մեծ խորխորատին սառուցամած ժանիքները։ Ոչ մէկ ամպ ասկաւին չէ
մագլցած զագաթի ձիւներուն, որոնք կը փայլին շողշողուն կապոյտին
մէջ։

Սեպտեմբեր 17ի առաւն էր. սարերուն ա՛յն եղանակին մէջ կը
գտնուէինք, երբ տաքերը մեղմացած են, և առաւօտեան օդը, նոյն իսկ
Արարատի հովիտին մէջ, ցրտած է, իսկ արեւը հազիւ կը յաղթահարէ
ձմեռնային սառնամանիքի առաջին նշաններուն (*). արեւելեան ճամբոր-
դութեան յատուկ երկարապատում պատրաստութիւնները պրաւեցին մեր
կէս օրը. կարգադրուած էր որ մեր հիւրընկալ՝ սեղակային հետ պիտի
ընէինք ցերեկուան ճաշը դէպ ի Արարատի զագաթը մեկնելէ առաջ։
Վեց պզտիկ և նիհար ձիեր, որոնք այդ կողմերէն գտնուած էին, մեր
գոյքերը պիտի տանէին. իսկ մեր արշաւախումբին անդամները նստան
Խազախներու ձիերուն վրայ, որոնք ուս կառավարութեան ծայր
աստիճան հաճոյակատարութեան շնորհիւ, մեր տրամադրութեան տակ
դրուած էին մէկ շաբթուան համար։

Մեր նորատաց բարեկամէն հրաժեշտ առինք, երախտագիտութեան
և յարգանքի խորունկ զգացումով մը. բայց նոր ու հաճոյալի անակնկալ
մը կը սպասէր մեզի. այն պահուն ուր ճամբայ պիտի ելլէինք, Արալու-
խի մէջ բանակած բոլոր Խազախները — մեծագոյն մասը լերան կողերուն
վրայ պահակութիւն ընելուն համար բացակայ էր — զինուորական կար-
գով շարուած էին, և կը սպասէին գնդապետին, որ գաղտնապէս անոնց
հաղորդած էր թէ քանի մը վերսթ մեզի պիտի ընկերանայ։ Հօրեղբօրորդիս

(*) Արալուխի մէջ ջերմաչափը ցոյց կուտար Ֆարէնհայթի 60—70 աստիճան, ժամը առտուան 6էն 9 կէսօրին կը բարձրանար 80 աստիճանի։

դիս և ես գնդապետին հետ կ'երթայինք. այս մասնաւոր կարգադրու-
թեան նպատակը բացատրուեցաւ մեզի, նաբրը Ժպիտով մը. Խազախները
պահակութիւն պիտի ընէին մեր ճամբորդութեան առաջին օրը, և Սար-
սար Պուլախ պիտի բանակէին։ Հրաման տրուած էր կիսաշարք գնաց-
քով յառաջանալ։ Թերեւս առաջին անգամն էր որ անգլիացի ոգոյ մը
կ'ընթանար այս նշանաւոր զինուորներուն գլուխը անցած։ Հարաւային
եզերքի վերջին առուն անցանք և մտանք լոյն ամայութեանց մէջ։

Ատեն մը, գանդաղօրէն գացինք ուղղափառ շերեւն մէջէն, որով-
հետև աւազը մեր ձիերուն ոտքերուն տակ կը խորասուզուէր. ժամը մէկի
մօտ էր, և մեր շուրջի տարածութիւնը կէսօրուան լիակատար շողշողան-
քին տակ կը փայլէր. լերան ստորոտին վրայ կարծես հմայք մը կար,
որ կը կնքէր կեանքի բոլոր զգայնութիւնները։ Միայն, մեր շուրջի մշտա-
դալար թումբերուն մէջ ուղղակրու ցիր ու ցան երամներ կ'ուտէին փշալից
տերեւները, և կամ պզտիկ մոլէններ տակէ տան կը նետուէին, և ցախաք-
լորները կը թռչկոտէին։ Մեր ճամբան կ'երկարէր խոտաբնակի, Արարատի
խարիսխէն դէպ ի Թաքճալդուի բլուրը։ Աւազի գոտին կը յաջորդէ
կրաքարով և հողով խառն չրջանակ մը, որն ալ իր կարգին տեղի կուտայ
այրած խոտի ծածկոյթին, որ կը շրջանակէ լերան զանգուածը՝ կաւահողի
երկարաձիգ ու մինչև բարձրագոյն խաւերը հասնող տարածութեամբ մը։
Մեր ձիերը մղոններ կը կտրեն դիւրին գնացքով մը խանձած մարմանդնե-
րուն և փիրուն հողին վրայ։ Երբ մօտաւորապէս 10 մղոնի ճամբայ կտա-
րած էինք, հասնելով գրեթէ 6000 ոտք բարձրութեան մը, հողը մեր
շուրջբոլորը վերածուեցաւ մանրանկար խոխոմներու։ Այս քարքարուտ
խուռչներուն կողերէն անցած ատենս, համեմն վրայ դառնալով կա-
րելի կ'ըլլար դիտել ձիաւորներու երկար շարքը։ Դիտեցի որ տրշաւա-
խումբին ընկերացող ձիաւորներուն մեծագոյն մասը — եթէ ոչ՝ բոլորը —
չափահասութեան տարիքը նոր թեւակոխած մարդիկ էին, ճապուկ, լա-
կազմուած դէմքերով, գեղեցիկ արտայայտութեամբ։ Աւելի մօտէն դի-
տելով ուշադրութիւնս գրաւեց ամենէն աւելի, անոնց աչքերուն պզտի-
կութիւնը. հագած էին Զէրքէզատանի յատուկ երկար քղանցքաւոր վե-
ռարկու, իրենց ուսին վրայի դառնատած վարդագոյն երիզները կը մեղ
մացնէին վերարկուին մութ գորշագոյնը։ Զէրքէզական պզտիկ գլխանոց
ները լաւ յարմարած են իրենց գլուխին. ձիերնին ագիլ այլ երկարա
թիկունք կենդանիներ են, և լաւ ցեղի մը ա՛չ մէկ յատկանիշը կը կրեն
իւրաքանչիւր ձիաւոր իր կենդանին կը պահէ. այսուհանդերձ, վատա
եմ թէ դիմացկուն ցեղ մըն է ան, և զոհացուցիչ սերունդ մը յառա
կուգայ, երբ զուգուի անգլիական ազնուացեղ ձիերու հետ։

Այն պահուն, ուր կը բոլորէինք խոտալի հազակոյսը, ծանօթ՝ Թաք-
ճալդու անուամբ, Ակոսիէն եկող խազախներու երկրորդ ջոկատ մը միա
ցաւ մեզի։ Ամենքս միասին մագլցինք լեռնաշղթայի այն ջրոյդանն-

ռուն մէջէն, որոնք հովահարներու նման բացուած են դարվերին վրայ. յետոյ անցանք այն սարահարթը, որ Մեծ Արարատին և Փոքր Արարատին մէջտեղը կը գտնուի ու ամբողջ զանգուածին կռնակէն կ'անցնի, հարաւ արեւմուտքէն դէպ հիւսիսային արեւելք։ Այստեղ, ծովին մակերեսէն 7500 ոտք բարձրութեան մը վրայ կանգնած էինք, իսկ դաշտին մակերեսէն՝ 5000 ոտք։ Թէ՛ այն քարուտ ճամբաները, որոնցմէ դեռ նոր անցած էինք, և թէ այն համեմատաբար տափարակ հողը որուն վրայ կեցած էինք, ծածկուած էին խանձած այլ առատ բոյսերով. ամրան սկիզբը Քիւրտերը այստեղ բերած էին իրենց հօտերը՝ արածել տալու համար. այդ տունկերուն մէջ ապաստանած են պարարտ կաքաւներու բազմաթիւ երամներ. լերան այս մասին մէջ կաքաւները շատ առատ են։

Այս հովիտին բերանը. տափարակ մակերեսին վրայ, նշանակեցինք տեղերը մեր վրաններուն ցիցերը՝ ձիերուն և կրակ վառելու վայրը։ Մեղի ընկերացող Խաղախները ծանօթ էին ամէն ծակուծուկի. մենք կանգ առած էինք իրենց ամառնային բանակատեղիին մօտիկը, ուրկէ դեռ նոր իջած էին անոնք դաշտին ձմեռնային վայրը։ Այն պահուն ուր ձիէն վար կ'իջնէինք, մեր դէմը եկաւ չնորհալի մարդ մը, թուխ նիւթէ չերքէզական վերարկու հագած, որուն կուրծքին վրայ վարդագոյն մետաքսէ երիզներ բանուած էին. անիկա երիտասարդ մըն էր, գրաւիչ երեւոյթով և ձեւերով. մեղի ներկայացուցաւ իբր պետը Արարատաբնակ Քիւրտերուն, որոնք Զարին հպատակութիւն յայտնած են։ Իր դիմագծերուն ծայր աստիճան նրբութեամբը, պղնձի գոյնովը և քաղցր թխորակ աչքերովը, Քիւրտը նշանակելի հակապատկեր մը կը ներկայացնէր Խաղախներուն քովը, և մեր կատարած համեմատութիւնը ոչ մէկ կերպով նպաստաւոր էր այսրկովկասեան ցեղին։ Երիտասարդ պետը յիշատակութեան արժանի է նաև. իր կրած նշանաւոր անունովը. իր քրտական տիտղոսը՝ Շամբրն Աղա՝ ընդլայնուած և զարդարուած, Հասան պէյ Շամչատինօֆ եղած է, ու Քիւրտը պաշտօնապէս այդ անուան տակ կը ճանչցուի։

Մեր կեցած սարահարթին եզերքէն անդին, հողը խորտուբորտ կերպով մը կը տարածուի. և հովիտին կուտայ բնական դիտանոցի մը երեւոյթը, որուն վերև կանգնած են Արարատի գմբէթին ու բուրգը։ Հարաւային արեւմտեան կողմը, սարահարթը կը բարձրանայ դէպ ի երկու լեռներուն մէջտեղը գտնուող անցքը, որ 8800 ոտք բարձրութիւն ունի և կը տանի դէպ ի Թրքական և պարսկական հող, այսինքն Պայազիտ և Մակու. այս սարահարթը կազմող տափարակ հողին երկարութիւնը մէկ քառորդ մղոնէն աւելի չի կրնար ըլլալ. իսկ լայնութիւնը, հովիտին հիւսիսային կողմը, մօտաւորապէս երեք քառորդ մղոն է։ Այստեղ է որ շրջակայ վայրերու Քիւրտերը կը հաւաքուին մութը կոխելուն պէս, ջուր տալու համար իրենց հօտերուն ա՛յն մենաւոր լճակէն, որ «սէրտարի հոր» անուամբ ծանօթ է։ Փոքր Արարատի գագաթին վրայ պզտիկ լիճ մը

կայ որ հալած ձիւներէ կազմուած է. այստեղի ջուրն է որ կը թափանցէ լերան մէջէն և սէրտարին լճակը կը լեցնէ։ Անոր քովիկը, փոքր լերան ստորոտը կը գտնուի ցարասիի նշանաւոր ապաստանարանը. որ Արարատի ամբողջ լերկ զանգուածին վրայ միակ ծառաչատ տեղն է։

Շատ չանցած, փայտերը սկսան ճարճատել մեր կրակին վրայ և ջուրը եռայ ամաններուն մէջ։ Բայց ողորմելի ձիերը, որոնց կլունակը բեռցուցած էինք մեր վրանները, երեք ժամ ետ մնացած էին։ Երբ պառկեցանք դարվարին վրայ, սարերէն փչող կծու հովը զմեզ սարսռացուց մինչև մեր ոսկորները. ջերմաչափը անմիջապէս զիրոյէն վար իջաւ, ու մենք ո և է ծածկոյթ չունէինք։ Բարեբաղդաբար, մեր բարեկամ խաղախ սպաները ամէն օժանդակութիւն շռայլեցին մեզի, կովկասեան մաղոտ վերարկուներու մէջ փաթթելով զմեզ, ոռֆա (*) և կաքաւ դրին մեր առջև, ու իրենց ասպնջական չիջանակին մէջ առին, ճարճատող կրակին քովիկը։

Բայց մեր միտքը գրեթէ չէր խորհեր նկարագեղ բանակատեղիին վրայ. և աչքը թէև կը դիտէր թանձրացող ստուերները, բայց տակաւին կը խաղտար իրիկնադէմի ցոլքերէն. թէ՛ միտքը և թէ զգայարանքները հաւասարապէս տոգորուած էին համայնապատկերին գեղեցկութեամբը և պերճութեամբը։ Արեւը, երկնակամարին վրայ դէպ հարաւ կ'երթար, վառելով հիւսիսակողմի լեռները և ամբողջ հովիտը ողողելով իր ճառագայթներուն առատութեամբը. հովիտին հանդիպակաց եզրը, քանի մղոն հեռաւորութեան մը վրայ, լեռներուն կատարները ցցուած էին կոնի և խառնարանի ձեւերով. անոնց լերկ դէմքերուն վրայ աւազը ուռնցքներ ձեւացուցած էր. կաւահողին վրայ կը փայլէին տորոնի, մեղեսիկի և արեւակնի բոլոր նրբին երանգները. իսկ գետին և լաբիւրինթոսին շուրջը գտնուող ցիրուցան բոյսերը անդգալաբար կը կերպարանափոխուին անչափելի թխորակ ցանցի մը, քանի՛ դէպ ի վեր բարձրանաք։ Համայնապատկերին գիրկին մէջ պառկած է գետը, բարակ և օղակաւոր թելի մը նման. գետին ջուրերը ստուերներուն մէջ սպիտակ ցոլքեր կ'արձակեն. հոս հոն, գետին ափերուն վրայ, կը նշմարենք լերկ ամբարտակ մը, որ մուցուած քաղաքակրթութեանց մէկ տեսիլը և մարդկային էակներու թաղուած կոյտերը կը յիշեցնէ։

Աչխարհի վրայ նայող լայնատարած համայնապատկեր մըն է զոր կը դիտենք. այլ սակայն, ա՛լ աւելի ընդարձակ կը զգանք այն տարածութիւնը որ մեր տեսողութեան սահմաններէն անդին կը գտնուի։ Հիւսիսային կողմը, Մեծ Արարատի կողերը կը ծածկեն Ալագեազը, իսկ Փոքր Արարատի ասեղնաձեւին ետին տարածուած են Պարսկաստանի լերկ լեռնագօտիները և ամայի հովիտները։ Իրիկունը կը յաւաջանայ և արեւին վերատին երեւցող ազեղը կը խոնարհի ձիւնեղէն գմբէթին ներքև։ Լոյսը

(*) Ռուսական ոգելից ըմպելի մը։

կ'իջնայ երկու լեռներուն միջև ու Փոքր Արարատը ներդաշնակօրէն կը նոյնացնէ դաշտագետնին ճոխ երանգներուն հետ։ Սարահարթին ծայրագոյն եզերքը կանգնած է ան, բուրգի մը վեհա և սուր պատկերով, բայց գեղջնի երանգներ զգեցած, որոնց վրայ մանիշակագոյն երակները սպիներու նման կ'երևան։ Անոր պատչանդանին տակ, հեռուն՝ դէպ արևելք՝ դէպ ի Կասպից Ծովու մառախուղները, աւազուտ հողը խռովեալ մակերես մը կը ցուցադրէ, նման կատաղի ալիքներու, որոնք հմայքով մը հանդարտած են. լեռնաշարք լեռնաշարք կ'երկարի սպիտակ բլուրներու շարան մը, կարծես կղզիներ ըլլային անոնք՝ ծովին մէջ։ Ճիշդ այնտեղ, հեռուն, Փոքր Արարատի ներքև կը տեսնենք փայլակնացայտ սպիտակ կապերտ մը, այնքան կենդանի, որ սառնակոյտի երևոյթ ունի. անիկա կանգնած է այրեցեալ ամայութեան մէջ։ Հաւանականաբար, քիմիական եռացման մը արդիւնք է այս երևոյթը. արդէն, ամբողջ հանդիսատակերը ցոյց կուտայ հրաբխային ոյժերու մղուցքը. երևակայութիւնը կը խաղայ աւազէ հեռաւոր դղեակներու և ամրոցներու ձևերուն հետ. միայն, մեր շուրջի լեռնակողերը հաստատուն գոյներ ունին և իրական աշխարհի վրայ խորհիլ կուտան մեզի։ Ամպեղէն պատկը, որ լեռնագագաթին վրայ քողի նման կը կենայ մինչև որ տաք օդի յեսին չունչը մարի. այլևս ցրուած է հանդարտ երկինքին մէջ, արևմտեան լոյսերը դեռ չաժգունած։ Իսկ ժայռերու բարձրաբերձ կոյտերուն ետին կը կանգնի Արարատի ոլորիկ գագաթը. ձիւնեղէն անթերի կոնաձև մը կազմելով։

Ցաջորդ առաւուն, երբ վրանին վարագոյրը բացինք, լոյսը ողողած էր բաց հովիտը, և ցուրտ օդը արդէն կորանցուցած էր իր խայթիչ ոյժը։ Արևը բարձրացած էր Սևանի լեռնաշարքերուն վրայ, և մեր ստորոտը գտնուող դաշտին յետամնաց գոլորշիները քշած տարած էր։ Ամէն առաւ, այդ գոլորշիները կը փաթթուին հովիտին մակերեսին, փողփողուն բուրգի նման, կամ արշալոյսին դէմ վարագոյն փեսուրներով կը տատանին։ Խոզախներու երկար գաւակով ձիերը դարմանուած և ջրուած ըլլալով հիմա շարքով ցիցերու զարնուած էին, իսկ ձիաւորները պզտիկ խումբերով նստած էին. կամ զոյգ զոյգ կը պալտէին վրանին շուրջը։ Մէկ քանի Քիւրտեր, որոնք կաթ և ուտելիք բերած էին, անփութօրէն նայելով կը կենային, իրենց սրածայր քիթը երկարած ոսկրուտ այտերէն, իսկ իրենց թուխ կուրծքը կ'երևար գոյնզգոյն ցնցոտիներուն տակէն, որոնք կը ծածկէին ուսերին և մէջքերին։

Երկու լեռներուն միջև գտնուած տափարակ հողի տարածութիւնը երեք քառորդ մղոնէն աւելի չի կրնար ըլլալ. արևելեան կողմը, Փոքր Արարատի շնորհալի խաւերը կը բարձրանան անմիջապէս մեր աջակողմի գաւիթներէն, կ'ամփոփուին ցած ցարասիներուն թումփէն անդին, և բուրգի մը ձևով կը մխրճուին դէպ ի գագաթ մը, որուն ծայրը կոտ-

րած է։ Այս հովիտին սարս արթր խարխոխ մրն է Փոքր Արարատի հատարը մէկ կողը այն մեծ լեռն, որմէ պզտիկը յառաջ կուգայ։ Փոքր Արարատի գիծերը այնքան սուր են, և դէպ ի վեր պայծող կողերը այնքան վեհա են, որ գագաթը, այս անցքէն կամ համեստէն դիտուած միջոցին, կը թուի բարձրանալ դէպ ի երկինք այնքան վեր՝ որքան նոյն ինքն Մեծ Արարատի գմբէթը։ Այրած խաւերը գոյութեան կռիւ կը մղեն դէպ ի ցարասիի պզտիկ ամբարտակը, բայց չեն հասնիր մինչև բարձրագոյն խաւերը։ Լերան կողը լեցուն է դիւրաբեկ խճաքարերով։ Քարերուն տիրապետող գոյնն է սպիտակորակ դեղին մը, և անոնց ծայրը նուրբ վարդագոյն է։ Բայց այս ոսկեգոյն խաւերը բաժնուած են կապտորակ երակներով, որոնք դէպ ի վեր կը ցցուին, ոչ պէս մը ծայրերուն նման։

Մեծ Արարատի կողմը, բոլորովին տարբեր են աչքի զարնող ձևերը։ Մենք կանգնած ենք լերան հարաւային արևելեան դարվարին դէմ, որ անոր առանցքին հետևող գառիվարն է, գմբէթին կարճ կողմը կամ առիքը։ Հայկական հրաբուխին դէպ ի վար ընթացքին մէջ այս հովիտը դիպուածական կամ փոքրագոյն ճեղքուածք մրն է միայն. այս սահմանագծէ կարևոր փոփոխութիւն մը՝ մակերեսի ձևերուն մէջ։ Այստեղ է որ հաւասարած նիւթի գետակներ լեռն ի վար իջած տանիներն կանգ առած են և փոխած՝ իրենց սկզբնական ուղղութիւնը, ու ի վերջոյ թափած են զանգուածային պատուանդանին վրայ։ Այն թումբը՝ որ յառաջ բերած է այս շեղումը, Փոքր Արարատի սուր և ներդաշնակ դէմքն է, որ դուրս կը ցցուի խոշոր քարի կոյտերուն մէջէն, և կը ճեղքէ ջորդաններու և խարսկներու քաոսը, նաւու մը բարձրաբերձ ցուցակին նման։ Լաւայի այս ուռհանքներուն ընթացքը կը նշանակուի կուտակեալ ժայռերուն միջոցով։ Լերան վրայ, յարմար վայրէ մը կրնաք հետևիլ այն բազմաթիւ ճիրաւորումներուն, որոնց բաժնուած են բազմաթիւ մեծագոյն գետերը։

Թուս կառավարական քարտէսին վրայէն չափելով, այս հովիտէն մինչև Մեծ Արարատի գագաթը, հորիզոնական գծով մը, 5 մղոնէն աւելի հեռաւորութիւն մը կայ։ Խոշոր քարակոյտերու խառնաչփոթ ծովը, իմ հաշուովս, կը տարածուի մինչև 12000 ոտք բարձրութեան մը վրայ։ Այս գօտիին վերև, զոր կարել անցնիլը այնքա՛ն դժուար է. կ'երկարի լերան գագաթնային շրջանը, յատկանական ձիւնի պատմուճանը զգեցած։ Այս հարաւ արևելեան կողմին ո՛ր կէտէն ալ նայիք գագաթին, անոր բարձրութիւնը իրականէն պակաս կը թուի կարևոր տարբերութեամբ մը. ո՛չ միայն դարվերին կոր գիծը պատրական կարճութիւն մը ցոյց կուտայ, երբ անոր նայիք տակէն, այլ տակէ դաս, գմբէթին ծայրագոյն գագաթը կամ պատկը անտեսանելի կը մնայ այս տիրաւոր կողմէն։

Արարատի հարաւ արևելեան կողմը, մօտաւորապէս 14000 ոտք բարձրութեան վրայ, իսկապէս հոկայական համեմատութեամբ քարաշար

մը յանկարծակի ձիւնէն դուրս կը ցցուի։ Բոլոր այն կուրերը և խարակները որոնց վրայէն հեազհետէ պիտի անցնինք, ծագում կ'առնեն այս գլխաւոր քարաշարէն. անիկա Փոքր Արարատէն հեռու, դէպ ի դուրս կը հակի. ու կը բաժնուի ճիւղերու և դրութիւններու, քանի հատնի սարին խաւերը։ Ես ինքզինքս ձեռնհաս չեմ զգար, ըսելու որ բաւական փաստացի՞ է Ապիչի այն ենթադրութիւնը թէ այս քարաշարին կատարը ցոյց կուտայ հրաբխային աւանձին կեդրոն մը՝ Արարատի կողին վրայ, որովհետև անիկա ոչ մէկ կապ ունի Արարատի գագաթին հետ և անոր ներքին յատկանիշները տարբեր են։ Սակայն միայն կրնամ ըսել թէ դժուար չէ ուրիշ բացատրութիւն մը գտնել. կրնայ ըլլալ որ քարաշարը՝ այն կէտին վրայ ուր կը նեղնայ և գագաթ կը ձեւացնէ, բնականուած և աւլուած է։ Իր ծագումը ինչ բանի որ ալ վերագրենք, այս քարաշարին սրածայր գլուխը յատկանշական երեւոյթ մըն է Արարատի կողին վրայ, և հեռուէն կը տեսնուի ակուայի մը, կամ սապատի մը և կամ ուսի մը նման, այս հարաւային արեւելեան կողմը (*)։

Թէև Արարատի գագաթը բարձրանալու համար ամենէն ուղիղ ճամբան կ'ընթանայ քարակոյտերու գօտին վրայէն, սէրտարի լճակին քովի բանակատեղիէն, բայց ճանապարհորդները առհասարակ հոնկէ չեն երթար, և տեղւոյն բնիկներն ալ այդ ճամբան չեն յանձնարարեր արդէն։ Այն ուղին, որուն հետեւեցայ բաւական երկար տեղ, մեր վերելքէն քանի մը օր յետոյ, սա առաջնորդի հանգամանքը ունի որ անտարակոյս դժուարանելի է։ Ձիւնի դաշտերը կէտկիտող լերկ ժայռերու ճամբան, ուր եղնարաններ կան դէպ ի գմբէթի գագաթը, կը գտնուի լերան հարաւային արեւելեան կողմը, լճակին հովիտին վերեւ։ Թէ ուրկի դիւրին պիտի չըլլա՞ր հանիլ այս եղնարաններուն, խոտորնակի եզերելով բարձրագոյն դարվերները, ասիկա հարց մըն է որ ինքնին անիմաստ չէ, և որուն վճիռը պիտի ստանայինք, մի՛միայն փորձարկութեամբ։ Կարծեմ թէ այս կերպով է որ անգլիացի ճանապարհորդը, բարեկամս՝ Վեր. Ճէյմս Պրայս բարձրացաւ Արարատի գագաթը, վերելք մը որ ըստ իս ո և է ուրիշ վերելքէ աւելի նշանաւոր և աննախընթաց էր։ Անիկա լճակին քովէն ճամբայ ելաւ առաւուան ժամը մէկին, գագաթը հասաւ միամիսակը, կէս ժամու մէջ կտրելով վերջին 5000 ոտք բարձրութիւնը, և յաջորդ օրը արեւը մարը մանելէն առաջ վերադարձաւ այն կէտը ուրկէ մեկնած էր։ Մեզի ալ խորհուրդ տուին հովիտին հետեւիլ՝ մեր աջ կողմը բռնելով քարաշարերը, և միայն գագաթին հարաւ արեւելեան մէկ կէտին հասնելնէս յետոյ՝ ժայռերու գօտին կարել։

Սեպտեմբեր 18ին, ժամը երկուքին 20 մնացած, մեր պզտիկ արշաւախումբը զինուորական գնացքով ոկսաւ յառաջխաղալ. բոլորս ալ առողջ ու ոգեւորուած էինք, և յարձակման պատրաստ։

(*) Մէկ քանի ճանապարհորդներ թաշ Ռիշիսկ կ'անուանեն այս քարաշարը։

Ամպի նուրբ պսակներ բոլորած էին գագաթի ձիւնները, նման նաւախանձոտ պահակներու, որոնք կը շփոթեցնեն յանդուգն սիրահարը, նոյն իսկ ա՛յն ժամանակ երբ անիկա արդէն ի ձեռին ունի իր պարգեւը։ Մենք հրաժեշտ առած էինք խաղաղ սպանիրէն և անոնց թեթեւասիրտ մարդոց խումբէն։ Մեր բարեկամները կը վերադառնային Ակոռի և Աբալուխ, մէկ մասը հալածելու համար սահմանագլուխի Քիւրտերը, իսկ միւս մասը ծուլօրէն սպասելու, որ իր կարգը գայ։ Միայն 4 խաղախներ նշանակուեցան մեր վրաններուն քով մնալու և զանոնք պահպանելու։ Մենք ալ արդէն որոշած էինք ո և է պահակախումբ չառնել հետերնիս, և քիւրտ ծառաներով գործերնիս տանել։ Մեր գոյքերը փոխադրելու համար 10 յանդուգն բնակիր Քիւրտեր առինք. անոնք իրենց կրած բեռէն զատ ունէին հրացան մը, որ կախուած էր երփներանգ գրգռեակներուն վրայէն։

Ինձի և հօրեղբօրորդիս հետ էր նաև երիտասարդ Զուիցերիացին՝ Ռուտոլֆ Թոկվալտրը իր ցեղին և ասպարէզին արժանաւոր ներկայացուցիչը, որ ունէր խոշոր անդամներ, վարդագոյն այտեր, և աննենգ արտայայտութիւն մը. մեզի հետ էր նաև երիտասարդ Էրնէսդ Վէսլը, դեռ նոր եկած Լոնտոնի Բազմարուեստեան Վարժարանէն, և ինքզինքը նշաւոր դարձնելու մարմաջէն խանդավառած։ Իմ հայազգի թարգմանս կը ցածին չափ հետեւեցաւ մեզի, մինչև որ հասանք ձիւնապատ շրջանը. անոր պզտիկ գիրուկ դէմքը զինքը ի վիճակի չէր դներ հսկայական ժայռերուն վրայ մագլցելու։ Մեր խումբին մէջ կը գտնուէր նաև Ակոռիէն եկած Հայ մը, որ իբր առաջնորդ իր ծառայութիւնները կը մատուցանէր մեզի. անիկա կրցաւ տեղ մը ցոյց տալ մեր գիշերային բնակատեղիին համար, բայց չհամարձակեցաւ դալ ձիւնապատ կողերուն վրայ։

Պզտիկ գետ մը հովիտն ի վար կը խոխոջէ, բայց այս եղանակին շուտով կը սպառի սէրտարին ջրհորը հասնելէ առաջ. ամրան սկիզբը հեղեղատի մը չափ խոշոր է անիկա, և կ'անցնի արծաթեայ օձի մը նման տխուր ու մրմնջացող ձայն մը արձակելով (*)։ Այս գետակը իր ջուրը կը ստանայ ձիւնադաշտերէն, և կ'ըսուի թէ տակ մըն ալ կայ որ մօտաւորապէս 11000 ոտք բարձրութենէ մը ջուր կը հայթայթէ գետակին (**)։ Կէս ժամ քալելէ վերջ սարահարթին քարքարուտ մակերեսին վրայ — աբեւը այրած և դեղնեցուցած էր թաւ բուսականութիւնը — մտանք լերան համեստին կիրճին մէջ, և հետեւեցանք այս գետակին չորցած անկողինին։ Դեռաբոյս խոտի թաւուտները, որոնք հոս հոն կը կանգնին ջուղինին։ Դեռաբոյս խոտի թաւուտները, որոնք հոս հոն կը կանգնին ջու-

(*) Madame B. Chantre, A travers l'Arménie Russe, Paris 1893. Տիկին Պ. Շանթր, Ռուսական Հայաստանի մէջեն, էջ 219.

(**) Markoff, Assension du Grand Ararat, Brussels. 1888. Մարքոֆ, Վերելք Մեծ Արարատի վրայ, հրատարակուած՝ Պելժ Աշխարհագրական Արքայական Ընկերութեան պարբերականին մէջ. 1888, էջ 579։

րին եզերքը։ Քանի՛ կը յառաջանանք, այնքա՛ն կը վերածուին կակուղ և դալարապատ մարմանդի մը. տեղ տեղ, աչքը կը հանդչի գիւ տունկին մութ կանանչին վրայ, կամ վայրի վարդի չնորհալի հարթաքանդակներուն վրայ, որոնք կը սարսուան օդի հոսանքներուն մէջ։ Ջերմին ճառագայթները անոսր մթնոլորտին մէջ կը ցոլան և կը բարեխառնեն խուզարկու հովերը։ Մեր աչակոզմի կամարակալները կ'իջնեն Մեծ Արարատի ուսէն վար և երկու շարքերու կը վերածուին նեղ անցքին մէջ մտած տեսնելն։ Մէկ խումբը կը յառաջանայ դէպ ի Փոքր Արարատ, և կը կորսուի չփութ մանրամասնութիւններով. իսկ երկրորդ և թերևս մեծագոյն շարքը խիստ խորէն կը հակի հովիտին կողն ի վար, դէպ ի խարիսխը երկարելով։

Ժամը երեքին հասանք պղտորած ջուրի ընդարձակ լճակի մը առջև, այրած խոտէ կազմուած սարահարթի մը վրայ. անոր չատ մօտիկը կար եղիճներու յայնասարած անկողին մը և լոյծ քարերու չրջանակ մը. անկասկած, այստեղ քրտական բնակավայր մըն է, և այնպէս կը թուի թէ միայն վերջերս լքուած է հովիւներէն և անանց հօտերէն։ Քանի՛ կը յառաջանայինք, ա՛յնքան համայնապատկերը կը բացուէր Արարատի կողերուն վրայ. մինք կը մօտենայինք լեռնաշարքի գագաթնային գօտիին։ Զոյգ Արարատներուն մէջտեղէն անգամ մըն ալ անցնելու վրայ էինք, և կրկին նչմարեցինք որ Մեծ Արարատը Փոքրէն աւելի բարձր չէր երեւար. աչքը կատարեալապէս կը խաբուի։ Զորին բացուածքներուն մէջ կային ջուրի մանր լճակներ, բայց գետակը չորցած էր։ Ժամը երեք ու կէսին բաժնուեցանք մեզմասահ առուէն և սկսանք դէպ ի ներս երթալով բարձրանալ Մեծ Արարատի կողն ի վեր, անցնիլ սև ու լերկ չրջաններէն, սրածայր խարակներու և լայծուն քարակոյտերու գօտիէն, որ լերան բարձրագոյն խաւերը կը բոլորէ, անցակալ գերաններու յաջորդականութեան մը նման։ Խորհեցանք որ Նոյի Տապանին կենդանիները Արարատի ուրիշ մէկ կողմէն վար իջած պէտք է ըլլան. որովհետև, աւելի քան երեք ժամ պայքարեցանք ժայռերու քաոսի մը վրայ, ջրորդաններու և կատարներու լաբիրինթոսի մը մէջէն, արահետի մը հետեւելով և յաճախ անկէ ետ դառնալով, կամ մագլցելով խոշոր ժայռերու ողորկ կողերուն վրայ։ Քիւրտերը, հակառակ որ չատ կը նեղուէին իրենց բեռներուն տակ, բաղդատմամբ մեզի լաւ վիճակ ունէին. անոնք կատուներու նման կրնային սահիլ մէկ գագաթէն միւսը, որովհետև հագած էին մորթէ և կապով մուճակներ։ Տեղ մը, անցանք ժայռերու հսկայական կոյտի մը վրայէն, որ քանի մը հարիւր ոտք բարձրութեամբ կը կանգնէր մեր գլխուն վերեւը։ Ժայռը ամբողջութեամբ նոյն յատկանիշը և գոյնը ունի, մութ հերձաքարային երանգով Անտեան լաւա մըն է։ Քիչ յետոյ, բարձրացանք ձորի մը կողերէն, և անկէ վերջ երկրորդ ձորի մը մէջ մտանք, բնական կիրճէ մը անցնելով. խոռոչին կողերուն երկայնքին

չարուած էին փխրուն ժայռեր, որոնք առասպելական և անիրական ձեւերով դուրս կը ցցուէին։ Այստեղ, նոտած ուղղերու խումբ մը լուութեան մէջ կը ծամծմէր մթագնող երկինքին նայելով, իսկ անկենդան ուռիներու հանգուցաւոր ձեւերը իրենց բազկատարած երեւոյթովը սպառնալիքներ կը գծէին։ Այս բարձրադոյն չրջանի անքոյթ ծոցին մէջ, քանի՛ կը մօտենայինք մեր ճամբորդութեան վախճանական կէտին, ձիւնը սակաւին կը կենար անհարթ հողամասերուն մէջ, որոնք թէ՛ ծաւալը և թէ խորութիւնը կ'աւելցնէին...։ Հեռվեռէ, մակերեսը կը պայծառանար, տարածը կը լայնուէր. ժայռերու խառնիպ ծովէն դուրս կ'ելլէինք։ Ձիւնի լիճէ մը և խճաքարի թեէ մը անդին կը բարձրանար գագաթի չրջանին ուրուականային դէմքը, որ լոյսի վերջին ցոլքերը կը պահէր տակաւին։

Դամը եօթն էր. հագիւ թէ կանգ առած էինք, և ահա անմիջապէս սոսկալի ցուրտը ընդարմացուց մեր անդամները (*)։ Մեր չուրջի հողը տափարակ էր, բայց խճաքարերու անվերջ կոյտեր կը լեցնէին ժայռերուն մէջտեղ գտնուող հարթ տարածութիւնները։ Վերջապէս, ձիւնաթիթեղ եզերքը գտանք մարմանդալի հողի լեզուակ մը, որ բաւական ընդարձակ էր, վրան զետեղելու համար մեր վրանը։ Հինգ հոգի պիտի բնակէինք այդ համեստ վայրին վրայ, զոր կ'եզերէին դարվարներ։ Այլ տակայն, գիշերը չլուսցած, վրանին մէջ չերմաչափը զերոյէն վար էր։ Մեր քովի դարվարէն ձիւնաջուրը կը խոխոջէր սառոյցի բարակ խաւի մը տակ։ Արալուխէն բերած ոչխարի մորթէ մեր վերարկուները սառնամանիքէն կը պաշտպանէին զմեզ, իսկ տակուն Քիւրտերը, կարկտուած ցնցոտիներ միայն ունենալով իրենց մարմնոյն վրայ. քնացան չրջակայ լերկ ժայռերուն վրայ։ Միայն, իրենցմէ մէկը մեզ մօտ ապաստանարան փնտռեց, երբ ցուրտը սաստկացաւ. զայն պատեցինք տաքուկ վերարկուով մը։

Առաջին անգամն էր որ գիշեր մը կ'անցունէի այսքան անմատոյց բարձրութեան մը վրայ — ծովէն 12194 ոտք բարձր — և կարելի է որ օդի պակասութիւնը պատճառներէն մէկն եղաւ զմեզ արթուն պահելու։ Հայ թարգմանէն զատ, մեզմէ ո՛չ մէկը կրցաւ քնանալ. ըլլա՛յ մեր նոր միջավայրի պայմաններուն բերմամբը, թէ՝ ձեռնարկին նեղնչած գիրքական գրգռման հետեւանքով։ Թոմպուլիկ մանրիկ Հայը արիաբար մարտնչած էր մինչև այս ծայրագոյն կէտը հասնելու համար, և իր ծանր չնչառութիւնը կը լսուէր հանդարտ ու թափանցիկ գիշերուան լռութեան մէջէն։

Ձիւնի սահմանին ստորոտը գրուած մեր վրանին վայրը ցոյց կուտայ նոր հանգրուան մը կամ երկրաբանական բաժանում մը Արարատի կերտուածքին մէջ։ Մեր աչքին առջև պարզուող բաժանումներէն, որոնք

(*) Իրիկուան ժամը ութին ջերմաչափը ցոյց կուտար Ֆարէնհայթի 18 աստիճան, իսկ յաջորդ առտու կանուխ՝ 28 աստիճան։

իրարմէ կը տարբերին ո՛չ միայն մէկզմէկու վերաբերմամբ իւրաքանչիւրին ունեցած յատկանիշերովը այլ նաև դարվարին աստիճանաւորումով, ևրնք հատ զանազանել բնական բան մըն է։ Մենք նկատի կ՚առնենք մասնաւորաբար լերան ա՛յն մասը, որ Արալուխի և կատարին միջև կը գտնուի, ինչպէս նաև՝ հարաւ արեւելեան կողմի երեւոյթները։ Նախ և առաջ, կը տեսնենք լերան միաձոյլ զանգուածը, գրեթէ 10 մղոն խորութեամբ, որ կ՚երկարի գետահովտին մակերեսէն մինչև 6000 ոտք բարձրութեան մը։ Այս կէտին վրայ, բարձրագոյն խաւերը կ՚ամփոփուին և ժայռեղէն գօտին կը սկսի։ Այն տաժանելի ճամբաները որոնցմէ դեռ նոր անցած էինք, և ուր կարծր ու սև լավայէ կազմուած խոշոր կոյտեր հաւաքուած են, կը ձեւացնեն այս միջին շրջանին վերնագոյն մասը, և կրնանք ըսել թէ կը դպին մշտնջենապէս ձիւնապատ դաշտերուն ստորին սահմանին։ Երկու բաժանումներուն ծայրերուն միջև գտնուող միացման գիծը փոխանցման դրութեան մը բնոյթը կը կրէ։ Մեր բնակավայրին շուրջը գտնուող քարի դաշտերը անցեալ տարուան ձիւնի պիսակներովը, ունին հանգամանքը բնական սեմի մը, մեծ գմբէթին ստորոտը։ Արարատի կերտուածքին մէջ ամենէն բարձր աստիճանաւորումը, այսինքն այն՝ որուն վրայ գմբէթը կանգնած է, իր ծագումը կը ստանայ այս բնական սեմէն կամ չէզոք գօտիէն, որ 12000էն 13000 ոտք բարձրութիւն մը ունի։

Մեր եին թողուած շրջանէն թէ՛ նկարագրով և թէ երեւոյթով շատ տարբեր էր այն դարվերը որ մեր բնակավայրին դէմը կը կանգնէր, մշտնջենական ձիւն զգեցած։ Երբ հետեւիք լավայի ճիւղաւորումներուն դէպ իրենց արմատը, փոխանակ ծածուկ ջրորդաններ և աննշմարելի խարակներ տեսնելու, վեհ եղականութեան դրոշմ մը տպաւորութիւն կը գործէ. այլևս այստեղ, կ՚իյնէք Արարատի գագաթնային կերտուածքին ամբողջութեանը վրայ, կարճ կամ առիքաւոր կողմէն. իսկ ձեր շուրջի բացատանէն վեր բարձրացող ձիւը՝ հակայական կոնն է։ Կանոնաւոր խաւերը, որոնք դէպ ի գագաթը կը բարձրանան, շարունակաբար կ՚երկարին ձիւնեղէն թագին ուղղութեամբ, և իրենց հակումի անկիւնն է միջին հաշուով 30 աստիճան։

Ահա՛ այս է ներդաշնակ և պարզունակ ուրուագիծը որ առաջին ակնարկով երեւան կուգայ. բայց երբ ա՛լ աւելի խորունկ քննութիւն մը կատարեցինք գագաթնային շրջանին վրայ, այն տեսն մէջտեղ եկան այնպիսի յատկանշական պարագաներ, որոնք յայ և նման չէին Սարտար Պուլախի մերձականները մեր տեսածներուն։ Փոխանակ այն խիզախ ու սև կողերուն, որոնք հովահարի մը պէս տարածուած են դարվարին վրայ, ձիւնին մէջ ակօսներ բանալով, այստեղ, լերան զանգուածը կարծես յանկարծակի ինկած է, մակերեսը սահելով գացած է ու լերան ամբողջ կողը իջած և խոռոչաւոր դարձած է, մեր բնակավայրէն մինչև գմբէթին

ծայրը։ Ձիւնեղէն ծածկոյթը որ լերան կատարը կը շրջանակէ, և որ 2000 ոտք խորութեան մը ընթացքին ոչ մէկ ժայռի կամ խութի կը բաղխի, այս ցածութեան եզերքէն դուրս կը ցցուի, ու լերկ կը թողու քիչ խորունկ խոռոչը։

Քանի՛ կը մօտենայինք ծայրագոյն գագաթին, օդը այնքան կը նօսրանար. մթնոլորտին ամենէն աւելի ճնշած միջոցին պէտք է հետեւիլ այն ճամբուն որ կարգ մը առաւելութիւններ կ՚ընծայէ և զոր ապագայ ճանապարհորդ մը կրնայ փորձել։ Մենք ալ որոշած էինք արդէն մեր յարձակման միջոցին հետեւիլ Հայ առաջնորդին մտերմական խորհուրդներուն, զոր հաստատեցին տեղական պայմաններուն ծանօթ Քիւրտերը։ Մեզի խորհուրդ տրուեցաւ այս ցած վայրին արեւելեան եզերքէն անցնիլ, այսինքն մեծ ձիւնադաշտի ափէն։ Այնտեղ կը տեսնէք թխորակ ժայռերը որ տակաւին դուրս կը ցցուին ձիւնակոյտերու մէջէն, մօտիկը այն կէտին ուր պատրական դարվարը կը թուի վերջանալ։

Քարակոյտերու ալեկոծ ծովը որ կը հոսէր դէպ ի Փոքր Արարատ, և ուրկէ դեռ նոր ելած էինք, տակաւին թոյլ չէր տար մեզի որ վարը տարածուող տեսարանները դիտենք։ Արշալոյսի ցոլքերը երկու լեռներուն մէջտեղ շողշողացին, երկինքի նեղ մէկ պատառէն իյնալով. ձիւնապատ դարվերին տափարակ մակերեսը մեր գլուխին վերև կը տարածուէր սպիտակ և ցուրտ, մինչ գիշերը տակաւին կը յամենար մեր շուրջի սև քարերուն վրայ, սառի պզտիկ կոյտերը ստուերելով։ Ժամը 6էն առաջ ոտքի վրայ էինք արդէն, և պատրաստ՝ ճամբայ ելլելու. երբ մեր վրանէն մեկնեցանք, քանի մը բոպէ կար 6ին։ Զուիցերիացիին յանձնեցինք առաջնորդի պաշտօնը, անոր ետեւէն կ՚երթայինք ետ և հօրեղբօրորդիս և Վէսը։ Ցամրօրէն անցանք ձիւնալիճի եզերքէն և ելանք բարձրագոյն խաւերու ամփոփուած վայրը, մեր ոյժը վերապահելով աւելի սեպ զառիվերներու, ինչպէս այն ժայռակոյտերը, որոնց վրայէն անվկանդ կերպով անցած էինք, ժայռէ ժայռ ցատկելով։

Մեր յատակագիծն էր մեր շուրջի քարքարուտ շրջանը կարել անցնիլ, քիչ մը դէպ արեւելք հակելով, և բարձրանալ ձիւնադաշտի արեւմտեան եզերքի ժայռերէն, կարելի եղածին չափ ձիւնին մօտէն անցնելով. այս յատակագիծը, թէև իր յղացման մէջ պարզ, բայց գործադրութեանը մէջ կը պահանջէր Զուիցերիացիին մարդուած բնազդը, ինչ որ արդէն շուտով երեւան եկաւ։ Արարատի վերելքը կատարել փորձողներու ոչ շատ մեծ թիւին մէջ, այնքա՛ն մարդիկ չեն յաջողած գագաթը հասնիլ. անոնց ձախողիլը, սակայն, պէտք է վերագրել ուրիշ պատճառներու, քանի որ այս լեռը վերելքը կատարողէն մեծ ճարտարութիւն չի պահանջեր. ձախողանքի իսկական պատճառներն են գեանին մասնայատուկ բնոյթը, կատարուելիք ճիգին անսովոր երկարաւորութիւնը, միւնոյն տեսակի դժուարութեանց ձանձրացուցիչ յաճախանքը, և վերջապէս՝

օդի նուազութիւնը։ Այստեղ, ժայռերուն կարգաւորումը այլևս չի նմանիր ասկէ առաջուան մեր ուսումնասիրածին. ճամբան՝ խարակներու ալեկոծ ծովի մէջէն չընթանար, և ոչ ալ հակայական քարակոյտերու ծածուկ խորշերէն կ'անցնի։ Լեռնակառակը, դարվերները առ հասարակ աւելի սեպ են և բացավայրերը ծածկուած են լայծուն խճաքարերով, որոնք ոտքերնուս տակէն կը սահին։ Քարի կոյտերը իրարու վրայ դիզուած են ըստ բաղդի, և ձեւերու յաջորդականութիւնը ամբողջովին կամայական է ու ո՛չ մէկ որոշ օրէնքի ենթակայ։ Տեղ մը կը բարձրանան աշտարակաձև, ուրիշ տեղ մը՝ սրածայր խարակներու հաստատուն պատնէշի մը ձեւին տակ, իրարու ագուցուած։

Երբ մեր ոտքերը ընդարմացան և այժմենիս սպառեցաւ երկարաւուն խոտոտնակի վերելքէն, մեր թոքերուն վրայի բեռը իր ծանրագոյն աստիճանին հասաւ և սրտերնուս վրայի ճնշումն ալ սաստկացաւ։ Լերան այս մասին մէջ ճանապարհորդներու հանդիպած դժուարութիւններէն մեծ մասամբ կարելի է զերծ մնալ, կամ գոնէ անոնց դիմադրաւել, ձիւնադաշտին եզերքէն երթալով միշտ։ Բայց այս ուղեգծին գործադրութիւնն ալ այնքան դիւրին չէ, որքան կ'երևայ առաջին ակնարկով. միշտ պէտք է դէպ ի ներս դառնալ, զերծ մնալու համար քարակոյտերէն, կամ պէտք է կանգնիլ լավայի հակայական կոյտերուն կռնակը, փոշիոտուն դարվերին եզերքին ուղղութեամբ։ Երբ մեր առջև քանի մը ճամբաներ կը բացուէին, ամենէն ուղիղը ընտրելուն մէջ Զուիցերիացին երբէք չէր սխալեր. առանց բոպէ մը վարանելու, կոնը կը գանէր, ինչպէս բարակը ելեւան կը հանէ թաքստոց մը, և գրեթէ բնաւ չէր սխալեր։ Ժամը եօթին քանի մնացած, երբ Փոքր Արարատի գագաթը մեր աչքին հաւասար մակերեսին վրայ էր, պահ մը կանգ առինք և դարձանք դէպ ի համայնապատկերը, որ հիմա ա՛լ աւելի լայնօրէն կը տարածուէր։ Օդը պայծառ էր և հեռադիտակի պիտի տաքնար. մեր վերև, Արարատի ձիւնապատ գըմբէթը կը շողշողար անամպ երկնքին մէջ։ Գեղեցիկ բուրդին երկու կողերուն վրայի պատկերը մեր ոտքերուն տակ տարածուած էր. հիւսիսային արեւելեան կողմէն Սեւանայ Լճին ծածկուած ափունքը, ուր Վանայ և Ուրմիոյ անտեսանելի ծովերը կը տարածուին, արեւակնի երանգներով մշուշ մը քօղի պէս կ'իջնէր մենաւոր լեռներու երկար շարքին վրայ։ Պարսկաստանի և Թուրքիոյ սահմանագլուխի ընդարձակ երկիրները այստեղ առաջին անգամն ըլլալով մեր առջև կը պարզուին։ Համայնապատկերը սկզբնական և արագ ակնարկով մը որքան որ պատրական գաղափար մը կու տայ, այսու հանդերձ մեծ Բարձրաւանդակի յատկանիշներուն ընտանի դրոշմը կը կրէ։ Լեռները երեւան կը հանեն իրենց իսկական բնոյթը և ցոյց կուտան իրենց սովորական ձեւերը։ Մեր կանգնած տեղը այնքան բարձրաբերձ է և լերան այս հզօր զանգուածը ա՛յնքան վեր կը կենայ իր շրջակայ ձեւերէն, որ աչխարհը մռայլ և անձեւ առարկայի մը պէս անոր շուրջը կը տարածուի, ինչպէս վերջացող երազ մը։ Մերձապատկերին վրայ կը գանուին Փոքր Արարատին հարաւակողմի բլուրները՝ Արաքսի շուրջը դառնալով. իսկ հիւսիսային արեւելեան կողմը խուսափուկ գետէն զատ կը գանուի փոքր լիճը՝ բերուզակի մը նման նետուած աւազին վրայ, հոն ուր լեռը կը տիրէ դաշտին։ Մէկ ժամ յետոյ հասած էինք արդէն 14000 ոտք բարձրութեան մը վրայ. այլ ևս չէինք եղերեր կիրճի մը ափունքը. միայն, դաղաթնային շրջանին տարտամ հորիզոնը կը սահմանագծէր ընդարձակ և սպիտակ տարածութիւնը։ Բայց մեր ձախ կողմը ժայռի և խճաքարի անձիւն շրջանը տակաւին կ'ընկերանար մեր ընթացքին և կարմրագոյն խարակներու կոյտ մը կը կանգնէր մեր գլխուն վերև, ճիշդ հոն՝ ուր դարվերը կը թուէր վերջանալ։

Երկու ժամեր ալ անդադար մագլցելէ ետք, ժամը ինն ու կէսի մօտ մեր առջև բացուեցան փիրուն քարակոյտերը. մենք կը մօտենայինք այս խարակներու սորոտին, վախճանը մօտ կը թուի, բայց դարվերը պատրական է և երբ անգամ մը կը հասնինք անոր գագաթը, երկար սպիտակ ճամբան վերսին կը բացուի մեր առջև։ Մեր շուրջի կապոյտ կամարը արեւին ճառագայթներուն տակ կը շողշողայ. ձիւնը հալելու վրայ է խոռոչներուն մէջ. հնչուն խանդավառութիւն մը մեր աչխատանքը կը դիւրացնէ։

Ու ահա յանկարծ, առանց կանխանշանի կամ ազդարարութեան, լերան խորհրդաւոր հմայքը կը սկսի մեր շուրջն ու մեր ստորոտը միգայեն շղարշ մը ճարտարօրէն հիւսել. այնրեղ ոգիները եթերին մէջէն կը սուրային ազուամազէ լուսափայլ թեւերով, մինչ աւելի թանձր գոլորշիները մեր շուրջը կը հաւաքուին և մանիֆուսին մեր ստորոտի դարվարին վրայ, 1000 ոտք վար։ Ժայռերը միայն ասպիճանաւորումներ կը կազմեն, բայց ձիւնը վերջանալու վրայ է։ Ժամը տասնըմէկին կանգ կ'առնենք, ընդօրինակելու համար արձանագրութիւն մը որ յատակօրէն գրուած է ռուսական տառերով, ժայռի մը երեսը. ըստ այդ արձանագրութեան, 1893 տարւոյ ութերորդ ամսուն երրորդ օրը Ռուս ճանապարհորդ Բօգուխոֆի առաջնորդած արշաւախումբը դիշերանց այս տեղէն անցած է. յուշարձանին տորոտը կը գանուին մէկ քանի տարկաներ, հեղանիւթով լեցուն չիր մը, պաքսիմատի պարապ տուփ մը և ժայռի նմոյշներ պարունակող թիթեղեայ ման մը։

Ժամը 11.30ին ձիւնապատ դարվերին անկիւնը չափեցի և այս կէտին վրայ գտայ 35 աստիճան։ Այդ միջոցին Զուիցերիացին խոհեմութիւն համարեց ամենքս իրարու կապել իր չուանովը։ Ժայռերու մակերեսը տակաւին լերկ է, բայց անոնց տորոտը խորունկ ձիւնի մէջ թաղուած է։ Հիմա, վեց ժամուան անընդհատ վերելքէ մը յետոյ, այլևս կը զգայինք թէ պարտասած ենք. մեր թոքերը դեղագոյն ճիգ մը կ'ընէին

գործելու համար, և մեր սիրտին վրայի ճնշումը սարսափելի էր. կէս օրին դադար մը կ՚առաջարկեմ և երիտասարդ Վէսընը դուրս կը հանեմ չորս հոգինոց շարքէն. անոր սրտին զարկը տակաւին զօրաւոր էր, բայց դէմքին գոյնը և քալուածքը զիս մտահոգ կ՚ընեն և իրեն խորհուրդ կուտամ կանգ առնել. զայն հոն կը ձգենք, պատսպարուած տեղ մը, հանգչելու և ապասելու մեր վերադարձին։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ երեքս ալ տկարացած էինք, նոյն իսկ Զուիցերիացին. հօրեղբօրորդիս լեռան հիւանդութենէ բռնուեցաւ. իսկ ես գրեթէ անկարելի կը գտնեմ, միեւնոյն ժամանակ շնչելը և մագլցիլը. դէպ ի վեր քանի մը քայլ կ՚առնենք և անա չունչերնիս բռնուած կը տիպուինք կենալ ու հեւալ։

Սպիտակ դարվերը հեղհեղէ կը յանգի գմբէթին գագաթին, իսկ մեր առջև ցիր ու ցան տարածուած քարակոյտերը աւելի դիւրին ճամբայ մը կը խոստանան. բայց քանի՛ կը յառաջանանք, վախճանական կէտը այնքան աւելի կը հեռանայ և ձիւնի բարակ խաւը որ տակաւին կեցած է փիրուն խճաքարերուն վրայ, մեզի քայլ մը կորանցնել կուտայ երեք քայլի վրայ։ Ծծումբի ուժգին հոտ մը կը թափանցէ մթնոլորտին մէջ. անիկա կ՚արտաշնչուի այն սահուն մակերեսէն ուրկէ կ՚անցնինք և որ ուժգոյն ծծմբային քարերու խաւ մը կը կազմէ։ Ժամը մէկ քսանըհինգին կը տեսնենք սպիտակ մեսաղէ նշանատախտակ մը, ժայռերուն մէջ խառնչի մը վրայ հատատուած. ուստերէն տառերով արձանագրութիւն մը կայ վրան և կը կրէ 1888 թուականը. չեմ ընդօրինակեր այդ անսովոր գիրերը, բայց կասկած չկայ թէ հոն արձանագրուած է Տոքթ. Մարքօֆի յաջող վերկելը, որ շատ սուղի նստաւ իրեն։

Քանի մը վայրկեան յետոյ, ժամը մէկուկէսին, վերջապէս դարվերին ելքը կը գիւրանայ, գետինը կը տափակնայ և ժանիքաւոր ժայռերը կը թաղուին մշանջենական ձիւնադաշտի մը մակերեսին ներքև։ Վերջապէս մենք կանգնած ենք Արարատի գագաթը. բայց արեւը այլ ևս չի թափանցեր սպիտակ մշուշին մէջէն. կատաղի ուրական մը կ՚անցնի արդիլուած շրջանին վրայէն և կը խարազանէ մեր աչքերը, որոնք կը ջանան ձիւնի և ամպի սահմանները որոշել։ Տարտամ ձեւեր արագօրէն կ՚անցնին յորձանապատոյտ հովին թեւերուն վրայ։ Աւետաց երկրին համայնապատկերին տեղը մենք կը խուզարկենք մառախուղի թանձրութիւնները։

Դուցէ յուսախաբ եղած, բայց ամէն պարագայի մէջ վերելքի տաժանքէն ազատած յաջողութեամբ, կը վազենք հովին ժանիքներուն մէջէն, սարահարթին վրայ, ու մեր ոտքերը գրեթէ չեն մխրճուիր մակերեսին մրրկավար կեղեւին մէջ. գմբէթին տանիքը մեզմօրէն կահաւորուած է։ Ընդարձակ ձիւնադաշտին եզերքն ի վեր չորս անջատ բլուրներ կը զանազանուին իրր բարձրագոյն կէտերը այն անկանոն հաւկթաձեւին, որով կը ներկայանայ ամբողջ սարահարթը։ Հիւսիսային արեւմտեան

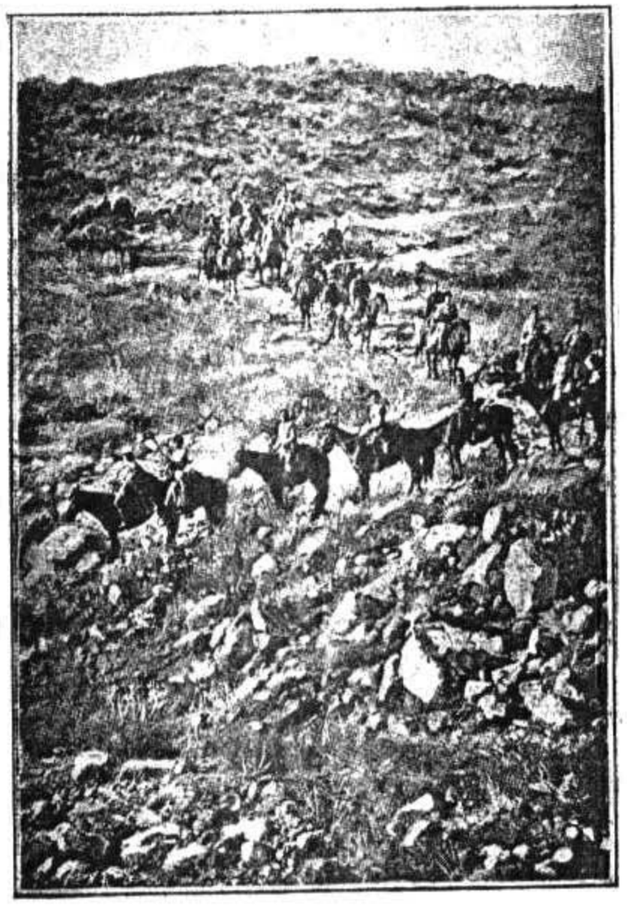

ԼԻՆՉԻ ԱՐՇԱՒԱԽՈՒՄԸ
ԱՐԱՐԱՏԻ ԿՈՂԻՆ ՎՐԱՑ

և հարաւ արեւելեան բլուրներուն բարձրութեանց միջև տարբերութիւնը 200 ոտք է. իսկ երկու կէտերուն միջև գտնուող պատկերին երկարութիւնը մօտաւորապէս 500 եարտա է։ Սարահարթին լայնութիւնը, որքան որ կրնայինք չափել, մօտաւորապէս 300 եարտա է։ Հոն տեսանք առարկայ մը որ մեզմէ առաջ հոս եկողներուն ձիգին և մարդ էակին անյաղ արշաւանքներուն մէկ ապացոյցն է. հատատուն ցից մը թաղուած է հիւսիսային արեւմտեան բլուրին վրայ՝ քարերու պզտիկ բուրգի մը մէջ. հոսկէ է որ մենք կը կատարենք մեր դիտութիւնները ու հոն ամենէն երկարատև հանգիստը կ՚առնենք (*)։ Մեր առջև կը տարածուէր

(*) Արարատի գագաթէն մէկ քանի ոտք վար, ջերմութեան աստիճանը՝ փոթորիկէն դուրս՝ 20 Ֆարէնհայթ աստիճան էր։ Արարատի հարաւ արեւելեան գագաթին հիւսիս արեւմտեան բլուրին բարձրութիւնը՝ Հիրս անպայտաչափին վրայ՝ գտայ 17.493 ոտք։ Անշուշ քանի մը հարիւր ոտք աւելի ցոյց տրուած է հոս. Քէրէյի անպայտաչափը աւելի բարձր թիւ մը նշանակեց, իսկ սնդիկային Մարիոթթի ծանրաչափը բնաւ չփորձեց։

ձոր մը կամ խորունկ դարվար մը և ծայրագոյն կէտին վրայ կը կանգնէր հիսիսայիին արեւմտեան գագաթը, ձիւնի համաչափ կոն մը։ Այս կատարը կապուած է ձիւնակէն խիզախ ամբարտակին, որ կը գանուի հիսիսային արեւմտեան դարվարին վրայ։ Մեր կեցած կէտէն վեր և վար հեռաւորութիւնը մօտաւորապէս 400 եարտա է. բայց ո՛չ Զուիցերիացին և ոչ ալ մենք զայն աւելի բարձր կը տեսնենք. փոթորիկը հետզհետէ սաստկացաւ, որով չկրցանք աւելի երկար տաեն խուզարկել գագաթնային շրջանը. ասկէ զատ ամպերը հետզհետէ կուտակուելով ահագնցիկ կը դառնային։ Երկու գագաթներուն միջև գտնուող համեմատն կողերը և մակերեսը կատարելապէս ծածկուած են ձիւնով, և ոչ մէկ հետք կը տեսնենք այն կողմնական ճեղքուածքէն, զոր Ապիչ, անտարակոյս տարբեր պարագաներու տակ կրցեր է զննել։

Քառասուն վայրկեան կեցանք Արարատի գագաթին վրայ. բայց թանձր քոլը երբէք չվերցաւ տարահարթին վրայէն և ոչ ալ ուրականը դադրեցաւ մեր մորթը ծակծկելէ. հազիւ թէ մրրկավար գոլորշիներուն մէջ բացուածք մը երեւան կը հանէ համայնապատկերը՝ վարը տարածուող աշխարհին, և ահա նորանոր ամպեր կը թռչէին անդրպետին մէջ. ի՞նչ պիտի ըլլար հետեւանքը, եթէ հմայքը կորսնցնէր իր ոյժը, և լեռն ու աշխարհը մերկ վիճակի մէջ տարածուէին. ի՞նչ պիտի ըլլար, եթէ մթնոլորտին հիւսուածքը բիւրեղի պէս պայծառորէն փայլէր, և երկրիս ու ծովուն ձեւերը, մեր ներքեւը ասեղնագործուած, վահանի մը ցանցազարդերուն նման չողային։ Թռութեան վրայ օդապարկային տեսարան մը պիտի վայելէինք. արդեօք անոր ձայնը այսքան լաւ իմանայի՞նք պիտի — վաղնջական ձայնը որ լսուեցաւ դրախտին մէջ օրուան զով մէկ ժամուն, կամ այն ձայնը որ որոտագին չեչտերով խօսեցաւ մեռնելու դատապարտուած աշխարհի մը.—«Տէրը զղջաց մարդ էակը ստեղծած ըլլալուն համար և սրտանց վշտացաւ. երկիրը յոռի արարքով լեցուեցաւ. Աստուած նայեցաւ աշխարհիս վրայ և տեսաւ որ անիկա ապականած էր։ Երկրորդ ամսուան մէջ, ամսուն տասեւհոթներորդ օրը, մէկ օրուան միջոցին մեծ ովկէանոսին բոլոր աղբիւրները պատռեցան և երկինքի սահանքը բացուեցան։ Ու քառասուն օր և քառասուն գիշեր երկրիս վրայ անձրեւ եկաւ։»

Մենք կանգնած ենք այն տեղը ուր չորեքկուսի փայտէ տապանը հանգչեցաւ, և ուր առաջին նահապետը վերանորոգուած երկրին վրայ ոտք կոխեց։ Առջեւը տարածուած են իր վեց հարիւր տարուան վշտի հովիտները. աչտարակներուն ամենէնս ը բձրը յենարանի տեղ կը ծառայէ իրեն և անծայրածիր յոյս մը կը լեցնէ իր աչքերը։ Կեանքի բազկերակը զօրաւոր ու թարմ կը բաբախէ իր շուրջը. եւանդուն կենդանիներու երամները կը խայտան քաղցր ազատութեան մէջ, բոլոր կենդանի արարածներուն մէջէն ընտրուած ըլլալով։ Զուրերու արտաշնչութեանց մէջ կանգնած է երկ-

ներանգ աղեղը, իբր յաւիտենական նշան Աստուծոյ կնքած դաշինքի՝ մարդուն հետ։

Այն կատարները, որոնք կը կանգնին հեռաւոր եզերահորիզոնի վրայ, հոն՝ ուր առաջին անգամ լուութիւնը խզուեցաւ և փոխուեցաւ խօսքի, փաթթուած են առեղծուածային պատկերներու մէջ. ամպերէն չշոչափելի աշխարհ մը կայ հոն։ Մեր ոտքը արդեօք անո՞ր համար կը զետեղենք այս հաստատուն վայրին վրայ, որպէս զի տարտամութիւնը փարատի, որպէս զի կարծր սարերը տեսնենք բոլորովին լերկ վիճակի մէջ և որպէս զի խորհուրդի ալեծուփ թագաւորութիւնը տապալի։ Ճշմարտութիւնը անկորնչելի և հաստատուն է և ազէկ է անոր հպիլ և զայն շոշափել ու գիտնալ թէ առասպելը ո՛ւր կը սկսի։ Բայց առասպելն ալ ինքնին այլակերպուած ճշմարտութիւն մըն է, ինչպէս որ ամպը ձիւնին այլափոխուած մէկ ձեւն է։ Կեանքի իրականութիւնը կը խօսի այն հանդիսաւոր ու պատկառելի պատմութեան ամէն մէկ վանկին մէջ, աստուածային յոյս, որ նիւթի սահմանները կը զեղուն կ'անցնի, յուսահատութեան հետ հաշտուելու համար։

Ու հնամենի լեռը իր շուրջը կը կանչէ ոգիները և միեւնոյն ժամանակ կը քաղարկէ մեռոի արհամարհանք մը, ինչպէս որ նորածագ արեւը կը լուսաւորէ Ասիոյ հովիտները, իսկ մարդուն կեանքը ամայի կը մնայ։ Ուրուականները կը քալեն բաց լոյսին մէջ — Բռնութիւն և Ապականութիւն և Փտութիւն։ Ամենապարծրդը վեհապանծ բնութեան նայելով մխիթարութիւն մը կը գտնէ այս զգիր երեւոյթներուն մէջէն, մինչ ոգի մը կարծես կը փափսայ իր ականջն ի վար.—«Հեռացի՛ր անկէ, հեռացի՛ր անկէ, որպէս զի կարենայ մնալ, մինչև որ իր օրական գործը լրացնէ վարձուորի մը նման։»

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՐԱՐԱՏԻ ՍԻՐՏԸ

Կոնին մէկ եզերքն ի վար ղէպի ետ դառնալով, կրկին վայելցինք արեւուն չոզչոզուն լոյսը։ Դաշտար մը տուի, և բոլորս ալ հանդչեցանք ձիւնի մէջ թաղուած ժայռի մը վրայ։ Հիմա, գործերնիս պիտի ըլլար վէրջնը փնտռել. բայց զայն չգտանք պատապարուած խուռչին մէջ, և որովհետև տաք օր մըն էր, խորհեցանք որ անիկա մեր վրանը դարձած է. Զուիցերիացին և ես որոշեցինք ձիւնապատ դարվարին վրայ սահելով իջնելու փորձ մը ընել, իսկ հօրեղբօրորդիս նախամիծար համարեց ժայռերուն վրայէն իջնել. գիտէի թէ Արարատի կողերէն վար սահելով իջնելը վտանգաւոր է. և ուրեմն մեծ ուշադրութեամբ կը կատարէինք վայրէջքը։ Քանի մը կէտերու վրայ սխալելէ յետոյ, ողջ առողջ մտանք կոնի խարխիին շուրջի անցքերէն մէկուն մէջ։ Տակաւին բաւական ճամբայ կար մինչև վրանը. ծայրայեղ դանդաղութեամբ մը յառաջ գացինք քարաշարով հիւսուած տարածութեան վրայ։ Վերջ ի վերջոյ տեսանք ձիւնի լիճը, անոր քովիկը՝ մեր փոքրիկ վրանը և Քիւրտերուն վտիտ դէմքերը։ Անոնք ալ մեզ նշմարեցին և ողջոյնի այնպիսի աղաղակ մը բարձրացուցին որ խաղաղ օդը թրթռաց։

Մեր վերելքը կատարուած էր առանց մէկ դժբաղդ պատահարի, և բոլորս ալ, թարգմանէն զատ, ուրախ էինք այդ օրուան ի գլուխ հանուած գործէն։ Ժամը 6ը 20 վայրկեան անցած էր. և սակայն լաւագոյն համարեցի մեր վրանին տեղը փոխելով աւելի պատապարուած և նուազ բարձրադիր կէտ մը փնտռել. կէս ժամուան յոգնեցուցիչ պտոյտ մը յետոյ քիչ մը խոռոչի հող գտանք ձորակի մը մէջ, և հոն պատրաստուեցանք գիշերել։

Երկու Քիւրտեր զրկած էի կրակի համար փայտ ժողվելու՝ մեր քնացած միջոցին. առատուն միայն վերադարձան անոնք։ Հաճելի կրակի մը քովիկը նախաճաշնիս ըրինք և որոշեցինք առատուան ժամերնիս հանգիստի յատկացնել։ Ես կրցայ օգտուիլ ֆիզիքական սովորութենէ մը զոր ունէի,

եռանդուն մարզանքներ ընելով կազդուրուելու տեսակէտով։ Արարատի գագաթին վրայ ո և է ամպ չկար, և ես վրանէն դուրս ելայ լուսանկարի գործիքիս հետ, փնտռելու համար կէտ մը, ուրկէ կարելի ըլլար դիտել ամբողջ կոնաձեւը։ Մեր վրանէն քիչ մը անդին գտայ այնպիսի վայր մը որուն առջև պարզուած էին գագաթնային շրջանի բոլոր յատկանշական կողմերը։ Մեծ Արարատի գագաթը իմ կեցած կէտիս հիւսիսային արեւմտեան կողմը կ'իյնար, իսկ Փոքր Արարատի գլուխը՝ քիչ մը հարաւային արեւելք։ Տեսարանին ձախակողմին վրայ կը տեսնուէին կոնաձեւին խոռոչը և բարձրաբերձ սեպ ժայռերը, իսկ աջակողմը կար քարաշարին ուսը կամ գլուխը, որ կ'եզերէր ձիւնապատ դարվարը՝ հանդիպակաց կողմէն։

Կէս օրէն յետոյ հասանք Արարատ Պուլախի հովիտին մէջ կանգնած մեր վրանները։ Սեւեռեալ գագաթարի մը պրկումէն ազատած, այլ եւս կրնայինք իրական հաճոյքով դիտել այն շրջապատը, ուր հաստատած էինք մեր բնակութիւնը։ Աշխարհի վրայ չեմ կարծեր որ գտնուի «Արարատի հոր»ին նման վայր մը. երբէք չէք ձանձրանար դիտելով հրաշակայական գմբէթին և շնորհալի բուրգին հակապատկերային ձեւերը։ Ձեր ստորոտը, դաշտագետիններուն մէջ, Բնութեան լուռ գործողութիւնները իրենց հանապազօրեայ ընթացքը կը կատարեն։

Առտու կ'ըլլայ և դաշտագետնին երեսը քօղարկուած է սպիտակ մշուշով։ Արեւը կը ծագի ու Սեւանայ լեռնաշարքին հանդիպակաց գագաթները կը պսակուին կոնականման ամպերու կոյտերով։ Երկինքի կապոյտ կամարին մէջ թափառական չերտեր կը պտուտին և գմբէթին կողերուն կը քսուին։ Քանի՛ յաւաջանայ օրը տաք օդը այս կողերուն վրայ կը բարձրանայ և կը հալեցնէ ձիւնը որ կը վերածուի սպիտակ գոլորշիանման կոյտի մը։ Համաձնապատակերին գեղինը հեռագնետ յատկանշական ձեւեր կը ստանայ և երեւան կուգան հարուստ դաշտեր, օղակաւոր գետը և քաղաքներու վայրերը։ Թէ՛ իր խուսափուկ հանգամանքովը և թէ՛ ընդհանուր տարածութեան տեսակէտով է որ այս համաձնապատակերը կը սարսռոցնի ուրիշ տեսարաններէ, որոնք նոյն յատկանիշները ունին և կը պարզուին անցքին կատարէն անդին։ Եւ երբ լայնատարած համաձնապատակերին վրայէն դարձնէք աչքերնիդ և յառէք ձեր շուրջը գտնուող ձեւերուն, անոնք կը համապատասխանեն ձեր յուզումներուն ու զանոնք կը տոգորեն խորապէս կրօնական գոյնով մը։

Այս ընդարձակ լեռնային կերտուածքը որ այնքա՛ն ներդաշնակ գիծեր ունի, և իր կեցուածքին մէջ այնքան ինքնաբաւ է, կը դպչի մարդկային բնութեան թելերուն, որոնք կը հնչեն բոլոր կրօնքներուն մէջէն, և այն ժամանակ միայն կը լռեն երբ անո՛նք մարին։ Եւ սակայն որքա՛ն ռամիկ կը թուին անոնց վարդապետութիւնները, կրօնական այս անապական միջավայրին մէջ, բնական աշխարհի այս մեծ մայր եկեղեցիին

ՍԱՐՏԱՐ ՊՈՒԼԱԽԻ ԿԱՑԱՆԸ.

սրահներուն մէջ։ Կը զգաս թէ այս լեռը կրօնքներուն մայրը եղած է, և հոնկէ անոնք չեղած են զարուզի ճամբաներու մէջ։ Այս մայր արմատին քովը պէտք է կրկին հաւաքել բոլոր մոլորածները. այս մթնոլորտին մէջ կը փափաքիս մկրտել մեր մեծ քաղաքներուն ժողովուրդները։ Մեր հիւանդագին թատերագիրները, մեր ջղայնոտած վիպագիրները պէտք ունին այս շրջավայրի ներշնչումներուն, բնութեան թեկադրութիւններուն, իր բարձրագոյն արտայայտութեանցը մէջ, որմէ մարդկային կեանքը չի կրնար երբէք ամուսնալուծուիլ անպատիժ կերպով։

Նուազ լուրջ խօսելով, անդորրութիւն և հրճուանք փնտռող ճանապարհորդին կը յանձնարարեմ ուխտագնացութիւն մը կատարել այս բարձրագիր հովիտին մէջ, ու բնակիլ բնական այս հրաշալիքներուն քովը։ Զբօսաշրջիկները հոն պիտի գտնեն առատ կաքաւ. բուսաբանը և ճաշակի տէր մարդիկը պիտի հիանան փայլին վրայ այն ծաղիկներուն, որոնք բոյն չինած են ժայռերու խառնուրդներուն մէջ։ Գիի տունկը զարդարած է գետինը, գիի նմանող ու ցցուած տերևներով ու աստղանման սիրուն պըզտիկ ծաղիկ ունեցող բոյսի մը հետ։ Անկէ նմոյշ մը տարի Ֆիու (*), ուր զայն անուանեցին acantholimon echinus, յատկանշականօրէն յարմար անուանակոչութիւն մը։ Վայրի վարդերու սիրուն պուրակները կը սարսռան սիւքին տակ, և քիչ մը աւելի վարը, գետինը դեղնած է անմահիկներով (helichrysum) որոնք կը փչեցնեն հարաւի արևը։ Դէպ ի Երևան ուղևորութիւնը Թիֆլիզի ճամբով, կը կատարուի հանգրստարէն։ Երևանէն կրնաք կառք նստիլ ու Արարատի ստորոտը գալ։ Լերան վրայ պէտք կ'ունենաք միայն վրանի մը և խոնարարի մը։ Քիւրտերը լաւ վերաբերմունք ցոյց կուտան և կը հայթայթեն կաթ ու ոչխարի միս՝ որ շատ համեղ է։ Հին անուղղակով ժամանակները հետզհետէ կը մոռցուին Զարեբու կոլովի իշխանութեան շնորհիւ։ Ուստ պաշտօնատարները իրական բարութեամբ մը լեցուած են, և եթէ միայն յաջողիք՝ սխթէմին հետ համաձայնութիւն կրնաք։ Կը հասկնաք որ անոնք խոկապէս ձեր բարիքը կը կամենան։ Մենք Արարատ վերադարձանք սեպտեմբեր 22ին մոտաւորապէս վեց օրուան բացակայութենէ մը յետոյ։

Արարատի մեր բնակավայրը կը գտնուէր ժանիքներուն դէմը խոշոր պատառուածքին, որ կ'երկարի ձիւնասպառ գագաթէն մինչև Արարատի խարիսխը, և լերան սիրտը մերկ կը թողու։ Մենք անձկութեամբ կ'ուզէինք մանել այս մութ անկիւններուն մէջ, և մէկ օր հանգչելէ յետոյ մեր ծրագիրը գործադրութեան դրինք։

Տխուր բան է մտածել որ ոչինչ յաւիտենական է, թէ աշխարհի ոյժը կը նուազի, ինչպէս մարդկային մարմնի զօրութիւնը, թէ հաւասէրը կը մեռնի եւ ամենեին սեռ բարեկամութիւնները կը շուծուին։ Զգացական աշխարհին մէջ ժամանակը ամենակարող է եւ ոչ մեկ բան կը պրծի աւերումի ամենոր ձեռքին մէջ (*)։ Այս տաժանելի ճշմարտութիւնը անաւոր ուժգնութեամբ մը արձանագրուած է Արարատի կիրառուածքին վրայ, հոն՝ ուր լեռը կը կանգնի պատմական գետին և պատմական դաշտագետներուն դիմացը։ Ե՞ր երկրաշարժ մըն ալ, և ահա հոկայական գագաթը գուրէ գլուխն ի վար գլորի այն անդունդին մէջ, որ հիմա բերանաբաց կը յօրանջէ լերան ձիւնեղէն շրջանակին տակ։

Արդէն ըսի թէ, Հէրման Ապիչ կրցած է նշմարել կողմնակի ճեղքուածք մը երկու բարձրագոյն բլուրներուն միջև. գմբէթին թագին մաքուածք մը երկու բարձրագոյն բլուրներուն միջև։ Անիկա կ'հնթադրէ թէ այս ճեղքը բացուած բլլալու է կերեսին վրայ։ Անիկա կ'հնթադրէ թէ այս ճեղքը բացուած բլլալու է 1840ի ցնցումներուն առեն, որոնց վերագրելի է պատառուածքին ներկայ դիմագիծը (**)։ Հետեւաբար, արդէն իսկ ժամանակը առած է վճռակոն քայլ մը, տապալելու համար կոնին ծայրագոյն մասը։

Նոյն ինքն պատառուածքը և լերան կողին ցած մասը նախապատմական շրջանին գոյութիւն ունէին։ Թուրնըֆոր որ Արարատ այցելեց

(*) Սոփոկլէս, «Իդիպոս ի Կոլոնա» գլուխ Ա. 610

(**) Abich, Besteigung des Ararat. 1849: Ապիշ այս ենթադրութեան իր փաստ մէջ կը բերէ, սա իրողութիւնը թէ ո՛չ Բէրրթ եւ ոչ ալ Սբասքի Ավթանոմոֆ կը յիշատակեն այս տեսակ ճեղք մը. թէեւ, ծիւնին վիճակէն կախում ունի անոր հետքը կարենալ տեսնելը։

1701ին, այնպիսի վառ գոյներով կը նկարագրէ հսկային պատառաստուն կողը, որ կարելի չէ կասկածիլ թէ պատառուածքին հիմնական երեւոյթները գոյութիւն ունէին այն ժամանակ ալ (*). Ս. Յակոբի փոքրիկ մենաստանը, որ 1840ի աղէտէն առաջ կանգնած էր նեղ անցքին խորութեանց մէջ, հաւանականապէս միեւնոյն վայրը կը գրաւէր, երբ կառուցուեցաւ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն։ Թերեւս ընթերցողներս տեղեակ չեն անոր պատմութեան, և կ'ուզեն սովրիլ կամ վերյիշել զայն՝ այս առթիւ։

Մէկ քանի ճանապարհորդներ տեղւոյն մէկ նկարագրութիւնը ըրած են, այնպէս՝ ինչպէս որ ան գոյութիւն ունէր այս աղէտէն առաջ(**)։ Քարա Սուի ափերէն մօտաւորապէս 10 մղոն անդին, Արարատի խարիսխին կամ պատուանդանին վրայ, ծովէն 5600 ոտք, իսկ դաշտագետնէն 2900 ոտք բարձրութեան մը մէջ (***) հաստատուած էր Աղուրի կամ Արկուրի հայկական գիւղը։ Սակայն միակ գիւղն էր, որ ըստ Տիւպուայի ու Բէրբիի, համարձակած էր լեռան կողին վրայ հաստատուիլ այնպիսի տեղ մը որ հեռաւոր դարերու մէջ դեր մը խաղացած է։ Ըստ հայկական աւանդութեան, այստեղ էր որ Նոյ սեղան մը կանգնեց և ողջակէզ նուիրեց, երբ Տապանէն դուրս ելլելով լեռնէն անվնաս վար իջաւ, իր ընտանիքին և ամէն տեսակէ ողջ կենդանիներուն հետ։ Աղուրիի կամ Արկուրիի մէջ է որ — այս բառը հայերէն լեզուով կը նշանակէ աճիկս այցի տնկեց — բառ հայկական աւանդութեան, Նոյ նահապետ որթատունկ տնկեց և մեծ քանակութեամբ գինի իսմեց։ Գիւղին անուանակոչութեան մասին կարդալ յիշուած գործը. Ռիթթ էր ալ Պրոսէն վկայութեանէ կը կանչէ (Brosset, Bulletin de l'Acad. de Sc. de S. Petersbourg, 1841, Ը. հատոր, էջ 43) բայց կը սխալի ըսելով թէ Պրոսէ «Աղուրի» կը հնչէ. մինչդեռ Ակուռի է Պրոսէի հնչումը. և կասկած կը յայտնէ անունին ժողովրդական իմաստին մասին։ Այնպէս կը թուի թէ տեղւոյն հին հայկական անունն է Աքուրի կամ Ակուրի, և թէ յետագայ հայ մատենագիրներ բառը փոխեցին Արf ուրի, որպէս զի կարենան նշանակութիւն մը հանել անկէ։ Ես գործածեցի ռուս պաշտօնական քարտէսին հնչումը, որ գրեթէ վերարտադրութիւնն է հին բառին։ Տոքթ. Պէլք սա հնարամիտ թելադրութիւնը կ'ընէ թէ Սաղմանասար Բ ի (859 - 824, Ք. Ա.) ասորական արձանագրութեան մէջ յիշատակուած Assուրին — անուն մը որ սրուած է այն լեռներուն ուրկէ Արաս, Ուրարտուի կամ Արարատի թագաւորը, փախաւ Ասորեստանի վեհապետին բանակին առջեւէն —

(*) Tournefort, Voyage du Levant, Paris, 1717, Բ. հատոր, էջ 357 եւ յաջորդ էջերը։ Տեսնել նաեւ Ritterի Erdkunde գործը, Ժ. հատոր, էջ 507.

(**) Ընթերցողը այս նիւթի մասին կրնայ կարդալ Թուրնըֆորի, Բէրբիի (Reise zum Ararat, Berlin, 1834) եւ Տիւպուա տը Մոնբէյլէօի նախապէս յիշատակուած գործերը։

(***) Ըստ իմ չափածիս. մինչ Տիւպուա կ'ըսէ թէ Աղուրի (Ակուռի) Քարա Սուէն միայն 5 մղոն հեռու է

կարելի է Հայկական Աքուրիին կամ Ակուռիին հետ նոյնացնել (*)։ Թէ այս երկիրներուն մէջ չրջանի մը հին անունը յաճախ կ'ապրի քաղաքին անունը մոռցուելէն վերջ, բազմաթիւ ապացոյցներ կան այս մասին. օրինակ՝ Վան քաղաքը իր անունը առած է ա՛յն թագաւորութենէն — բեւեռագիր արձանագրութեանց Պիայնան — որուն մայրաքաղաքն էր նախապէս։

Բնակիչները ցոյց կուտան ազատուն և հնամենի ուռի մը, ճիւղին և սառին տակ կքած. անիկա կը կանգնէր առանձին կլոր մը վրայ, գիւղին վերեւը, բան մը որ շատ հաղուագիւտ էր գրեթէ ծառազուրկ լեռան վրայ։ Գեղացիները կը հաւատային թէ այդ ուռին բուսած էր Տապանին մէկ տախտակէն որ արմատ կապած էր, և թոյլ չէին տար ոչ է վնաս հասցնել նուիրական ծառին. անոր ամենափոքր մէկ ճիւղն իսկ կարել արգիլուած էր։ Գիւղին բնակչութիւնը մօտաւորապէս 1000 հոգի կը հաշուուէր։ Վակնէր կ'ըսէ թէ աղէտին միջոցին հայ գեղացիները 1600 հոգի էին, առանց հաշուելու քիւրտ մշակները։ Երկու հարիւրի չափ տուն կար, որոնք քարէ շինուած էին, սովորական տափակ տանիքով։ Գիւղը իր բարգաւաճ վիճակը, մինչև իսկ գոյութիւնը կը պարտէր գետակի մը, որ այն պտեն ալ, ինչպէս հիմա, կը հոսէր պատառուածքին ժանիքներէն, հալած ձիւնէն և սառէն ստանալով իր ջուրը։ Անիկա հաստատուած էր կիրճին բաց մուտքին առջև, հոն՝ ուր կուրը կը տափակնայ։

Եկեղեցին և գիւղին մեծագոյն մասը կը գտնուէին գետակին աջ ափին վրայ. ձախ կողմը, եկեղեցիին դէմը կանգնած էր քառակուսի ամրոց մը, ըստ տեղական սովորութեան կաւով շինուած։ Մերձակայ բլուրի մը գագաթը կը գտնուէին լայնատարած պալատի մը որմերը. այդ պալատը իբր ամառանոց կը ծառայէր Երեւանի պարսիկ սերտարներուն։ Արդարև, շատ հաճելի վայր մըն է, ամառուան տաքերէն խուսափելու համար։ Գագաթնային չրջանէն պաղ հովի հոսանք մը կը փչէր. գետակը մեծ թուով այգիներ և մրգաստաններ կ'ոռոգէր, այնպէս որ, ճանապարհորդը Ակուռիի մօտեցած միջոցին կրնար փախչիլ դաշտավայրին ջերմութենէն, ապաստանելով ծիրանիի անտառակի մը մէջ։ Եկեղեցին որ կ'ըսուի թէ Առաքելոց Վանք ?) համբաւաւոր է անով՝ որ շինուած է Նոյի կանգնած սեղանին վայրը։ Ութերորդ կամ իններորդ դարուն կառուցուած է. հիմնարկութենէն ի վեր անոր չուրջի հողը այնքան բարձրացած է որ, երկու կողմնակի դուռները մինչև գագաթի գերանները գետնին մէջ թաղուած են։

Այս հաճոյատեսիլ ոլորտէն անդին կը մտնէք պատառուածքին մէջ, և մօտաւորապէս երկու մղոն անոր ժեռուտ խոռոչին մէջ յառաջանալէ յետոյ կը հասնիք Ս. Յակոբի փոքրիկ վանքը, որ կը կանգնի բնական սարահարթի մը եզերքը. ծոցին յատակէն քանի մը հարիւր ոտք վեր, գետին աջ ափին իյխող դիրքի մը վրայ։ Պատառուածքը այստեղ

(*) Տեսնել Verhaudlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie երկասիրութիւնը, 1893, էջ 71։

Լինչի «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

600 – 800 ոտք խորութիւն ունի(*)։ Վանքին գտնուած վայրը ծովին մակերեսէն 6394 ոտք բարձր է (**)։ Բէրբի, որ իր կայանը հաստատեց այս մենաստանին մէջ, տեղւոյն հրապուրիչ մէկ պատկերը թողած է մեզի, ինչպէս նաև գեղեցիկ լեզուով մը նկարագրած է մատուռը, անոր որմապատ բացավայրին, պարտէզին և մրգաստանին հետ։ Իր այցելութեան միջոցին մենաստանին մէջ կը բնակէր միակ վանական մը։

Ակռոսի եկեղեցիին նման Ս. Յակոբի վանքն ալ՝ կը յաւերժացնէր Արարատի պատմութեան մէկ կրօնական անցքը։ Յակոբ անուն ճգնաւոր մը, որ յետոյ եղաւ Մծբնայ Հայրապետ (Bishop of Nisibis) և որ հաշակաւոր է իբր ժամանակակիցն ու ազգականը Ս. Գրիգորի, փաքեցաւ սկեպտիկները համոզել թէ աստուածաշնչական պատմութիւնը ճշմարիտ է, և իր աչքերովը տուգել Տապանին գոյութիւնը՝ Արարատի գագաթին վրայ։ Այս նպատակը իրագործելու համար ճգնաւորը մէկ քանի անգամ փորձեց լերան վրայ բարձրանալ հիւսիսային արեւելեան կողմէն։ Բայց ամէն անգամուն ալ, կատարած ճիգէն պարտասելով քունը եկաւ. և ամէն անգամ որ կ'արթննար, կը տեսնէր որ հրաշքով փոխադրուած է ճի՛շդ այն կէտին վրայ ուրկէ ճամբայ ելած էր։ Վերջապէս, Աստուած գթաց իր անպտուղ ճիգերուն վրայ, և հրեշտակ մը ղրկեց որ Յակոբի երեւաց՝ անոր քնացած միջոցին. աստուածային պատգամաւորը հաղորդեց թէ մահկանացու մարդը չի կրնար Արարատի գագաթը բարձրանալ. միայն թէ՝ հրեշտակը Ս. Տապանէն բեկոր մը գրաւ Յակոբի կուրծքին վրայ, իբր վարձատրութիւն անոր հաւատքին ու կրած նեղութեանց (***)։

Ս. Յակոբի վանքէն անդին, պատառուածքին նոյն, ծայնքն արեւելեան կողմը ու գահավէժին եզերքը հաստատուած է փոքրիկ մատուռ մը, տաշուած քարէ շինուած, վանքէն գրեթէ 1000 ոտք բարձր կէտի մը վրայ։ Անիկա կանգնած է Արարատի հազուագիւտ ակերէն մէկուն քովիկը. այդ ակը հոր մըն է որուն ջուրը մինչև հիմա ալ կը կարծուի թէ հրաշագործ զօրութիւն ունի, և որուն ցայսօր բազմաթիւ ուխտաւորներ կուգան դաշտերէն։ Քանի՛ յաւաջանաք խոռոչին մէջ, կողերը այնքան աւելի սեպաձև կը դառնան և անդունդը կը խորունկնայ, մինչև որ, վանքէն մօտաւորապէս երկուքուկէս մղոն հեռու, անիկա գրեթէ ուղղահայեաց ժայռէ պատի մը նման կը կանգնի. Արարատի գմբէթին ձիւնապատ շրջանակին դէմը։ Թուրնըֆոռ, որուն նկարագրութիւնը ուրիշ տեսակէտներով երեւակայական է, լեզու թափած է նկարագրելու համար պատառուածքին բարձրագոյն ծայրին երեւոյթը, և իր նկարագրութիւնը մինչև այսօր ալ կը համապատասխանէ իրականութեան։ Անիկա կը խօսի խորխորատին անտեսանելի կերպարանքին վրայ, որ բնութեան հրաշալիքներէն մէկն է, ապացոյց՝ Արարիչին մեծութեան, ինչպէս հայ բնակերը դիտել տուած է։ Թուրնըֆոռ սարսռացեր է գահավէժներուն վրայ նայած միջոցին, և կը խնդրէ իր ընթերցողներէն որ երեւոյթին յատկանիշներուն մասին գաղափար մը կազմելու համար երեւակայեն աշխարհի ամենէն բարձրաբերձ լեռներէն մէկը, որ իր կուրծքը կը բանայ ուղղահայեաց ճեղքի մը։ Վերեւի բարձրութիւններէն ժայռի զանգուածներ շարունակաբար կ'իյնային անդունդին մէջ, ահազդեցիկ աղմուկով մը (*)

1840 յունիս 20ի իրիկունը, ահաւոր երկրաշարժ մը ցնցեց լեռը և ոչ միայն մատուռն ու վանքը, այլ և Ակռոսի ամբողջ գիւղը սէրասարի պալատին հետ քանդուեցան և աւերուեցան։ Ականատես մը, որ պատառուածքին վերեւի խոտաւէտ դարվարներուն վրայ իր կենդանիները արածել կուտար, մատուռին և հորին հանդիպակաց կողմը, կը պատմէ մեզի թէ գետինը այնպէս մը յանկարծուստ սկսաւ պարել որ, ինքը ծունկերուն վրայ ինկաւ, ու նոյն իսկ այդ դիրքին մէջ չկրցաւ կենալ, և շարունակական ցնցումները զինքը ոտիպեցին երեսի վրայ պառկիլ։ Իր քովիկը հողը կը ճայթէր. ահարկու աղմուկ մը իր ականջները կը խլացնէր. երբ համարձակէր վեր նայիլ, ուրիշ բան չէր տեսներ, այլ փոշիի հզօր ամպ մը, որ կարմրագոյն երանգներով կը փայլէր խորխորատին վերեւ։ Բայց երկրաշարժը և փլուզումը վերատին սկսան. մարդը պառկած էր գետնին վրայ և այդ տարածուած դիրքին մէջ մահուան կը սպասէր։ Վերջապէս ձայները տկարացան և ինքը կրցաւ նայիլ խորխորատին։ Մշուշին ընդմէջէն նշմարեց սև զանգուած մը խոռոչին մէջ, բայց չէր կրնար հասկնալ թէ ի՞նչ նիւթէ կազմուած էր անիկա։ Արեւը մարը մտաւ. խոշոր ամպը հովիտին վրայէն անցաւ գնաց։ Այն պահուն ուր մարդը իր հօտին հետ վար կ'իջնէր մթնշաղին, խորխորատին մէջ սև զանգուածէն զատ ուրիշ բան չէր տեսներ։

Ուրիշ ականատես մը թողած է մեզի երեւոյթին զանազան փուլերուն նկարագրութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս ինքը տեսեր է գիւղէն վար գտնուող կէտէ մը։ Այս մարդն ալ կ'աշխատի եղեր պարտէզի մը մէջ, Ակռոսէն քանի մը մղոն անդին, դաշտին կողմը։ Իր կինը և աղջիկը միասին էին. զաւկներէն երկուքը իրիկուան դէմ իր արածող կենդանիներուն մասին լուր բերին։ Երկու ձիաւորներ, որոնք գիւղ կը դառնային, խումբին հետ քանի մը խօսք փոխանակելով ճամբանին շարունակեցին։ Արեւը սկսած էր խնարհիլ լեռներուն ետին և ինքը ու իրենները կը պատրաստուէին տուն դառնալու։ Եւ ահա յանկարծ, գետինը իրենց ոտքերուն տակ սկսաւ ուժգնօրէն սասանիլ, և բոլորը միասին վար նետուիլ

(*) Ըստ Parrot-ի իսկ Von Behagel կ'ըսէ՝ 1000 ոտք։

(**) Դարձեալ ըստ Բէրբի. մինչ գերման երկրախոյզը գտած է 3472 անգլիական ոտք (3258 բարիզեան ոտք) Արարատի հովիտէն վեր։

(***) Բէրբի եւ Տիւպոա այնպէս կը պատմեն, իսկ ուրիշ բազմաթիւ ճանապարհորդներ աւելի ընդարձակ ու տարբեր կերպով կը խօսին այս մասին։ Պատմուածքին նախնական ծեւը կը գտնուի Փաւստոս Բիւզանդացիի մէջ (Դ գիրք, Ժ. գլուխ)։

(*) Tournefort, Voyage du Levant, 1717, Paris. Թուրնըֆոռ «Ճամբորդութիւն Արեւելքի մէջ» Բ, հատոր, էջ 368։

ուեցան։ Միեւնոյն ժամանակ մարտագոռ աղաղակներ և թաւալուն դղրդիւններ, որոտումի նման կը լսուէին ու իրենց սոսկումը կ'աւելցնէին։ Հովի յորձանապտոյտ հոսանք մը կը փչէր պատառուածքէն և բոլոր անհաստատ առարկաները տակնուվրայ կ'ընէր։ Միեւնոյն ուղղութեան վրայ՝ փոշիի անասնման ամպ մը տարածուեցաւ, և անոր գագաթին վրայ աւելի մութ թուխպ մը սև մուխի նման տարածուեցաւ։

Մէկ քանի րոպէ դադրելէ յետոյ նոյն երեւոյթը կրկնուեցաւ. միայն թէ, այս անգամ, զանգուածային առարկայ մը գիւղին կողմէն դէպ իրենց եկաւ թաւալելոր ու մռնչացող ձայնով մը։ Անիկա հասաւ երկու ձիաւորներուն, որոնք տապալեցան։ Անմիջապէս յետոյ, մարդուն երկու զաւկներն ալ նոյն ճակատագրին ենթարկուեցան։ Զանգուածը կը շարունակէր թաւալիլ դէպ ի պարտէզները և որմափակ վայրերը. կ'աւերէր։ Քարի խոշոր կաղներ գլտորելով խեղճ գիւղացիներուն շուրջը կ'իյնային. մեծդի ժայռ մը ինկաւ գետնամած ականատեսին մօտ և իր քովիկը կանգ առնելով, բռնեց վերարկուին ծայրը։ Բաւական դժուարութեամբ ինքզինքը դուրս հանելով, անիկա յաջողեցաւ գետնէն վերցնել իր նըւաղած կինն ու աղջիկը, չարժտկող գետնին վրայէն փախաւ։ Ամէն մէկ ցնցումէ յետոյ, անոնք կը լսէին պատառուածքին մէջի ճարճաւումները, որոնց ետեւէն ուռգային սուր ճայթիւններ։

Շրջակայ պարտէզնե. էն փախչողները եկան իրենց մօտ, և ամենքը միասին ջանացին Արալուխ երթալ։ Առտուն միայն հասան իրենց երթալիք վայրը. ամբողջ գիշերը դղրդիւնները և ցնցումները շարունակեցին, միշտ աւելի տկար բայց պարբերական ընդհատումներով։ Այս աղէտին յաջորդեց, յունիս 24ին, երկրորդ և ո՛չ նուազ կարեւոր փլուզում մը. այս առթիւ է որ ցեխի ու ջուրի զանգուած մը պատառուածքէն դուրս ժայթքեց, կարծես հսկայական թումբ մը խորտակուած ըլլար։ Ժայռի կտորներ և սառի ահագին բեկորներ խարխսին վրայ գահավիժեցան, և ջրհեղեղը մօտաւորապէս 13 մղոն տարածութեան մը վրայ երկարեցաւ։ Անոր աւերած պարտէզներէն ու դաշտերէն ո՛չ մէկ հետք մնաց, ու Քարա Սուն առժամաբար կանգ առաւ կպչուն գետակին առջև(*)։

Ի պատիւ նոր ժամանակներու, պէտք է ըսել թէ ռուսական հողի վրայ այսօրինակ աղէտը անմիջապէս կ'ենթարկուի մանրամասն և տեղական գիտական զննութեան, երբ տակաւին թարմ են աղէտին հետեւանքները։ Կառավարութեան համար մասնաւոր տեղեկագիր պատրաստել յանձնուեցաւ ճարտարագէտներու հազարապետի մը, որ հրաման ստացաւ տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելու։ Այդ առթիւ պատրաստուած տեղեկագրին համաձայն, առկախեալ բարձրութիւններէն ժայռի կոյտեր գահավիժած են պատառուածքին մէջ, հետերնին տանելով մեծ քանակութեամբ ձիւն, որոնք վերնագոյն խաւերէն անջատուած էին։ Ծոցն ի վար կայծակի արագութեամբ հասած էր քարի, ձիւնի և սառի գետ մը, մենաս-

(*) Ականատեսներուն վկայութիւնը մեզի հաղորդողն է Ապիշ։

տանն ու գիւղը իր բոլոր բնակիչներովը թաղած էր և փակած՝ անդունդին յատակը։ Երկրաշարժը յառաջ բերեր էր նաև հողին մէջ ճեղքուածներ, որոնցմէ դուրս կը վազէին ջուր, աւազ և մինչեւ իսկ բոց (*)։ Այս վերջին երեւոյթին յիշատակութիւնը կը թուի գիտական մարդոց հետաքրքրութիւնը գրգռած ըլլալ և անոնց մէջ յառաջ բերած՝ զօրաւոր փափաք մը նորանոր լուսաբանութիւններ ստանալու։

Աղէտին վայրը այցելեցին՝ 1843ին, գերմանացի գիտնական մը, Տօքթ. Վակնէր, իսկ 1844ին՝ մեծ երկրաբանը Հէրման Ապիշ, որուն կատարած խուզարկութիւններու միջոցներն անթերի են (**)։ Դիժբազդաբար այս երկու հեղինակաւոր դէմքերը հակառակ եղրակացութեանց յանգեցան ցնցումի հանգամանքին մասին։ Վակնէր նախ և առաջ կը պարսաւէ ռուս զինուորականին տեղեկագիրը, ու կ'ըսէ թէ անիկա Երեւանի պատերէն դուրս չէ ելած, խալի մէջ կորսնցուցած ըլլալով իր ճանապարհածախսը. ասկէ զատ, անհեթեթ կը համարէ այն ենթադրութիւնը թէ Ակռոին կործանող զանգուածը և ժայռերու բեկորները, որոնք հեռուները նետուեցան, զուտ երկրաշարժային գործողութեանց արդիւնք են. ըստ Վակնէրի, պատճառը՝ հրաբխային եռացական գործողութիւն մըն է որուն հետքերը կը կարծէր տեսնել պատառուածքին վերին ծայրը. Արարատի հին խառնարաններէն մէկուն տեղը։ Գագաթը և անդունդին կողերը օդին մէջէն դուրս մղուած էին չոգիով ու խուսափուկ կազերով որոնք ձորին խորը բացուած ճեղքուածքէ մը կը բղխէին։ Հետեւաբար, պէտք է մտածել թէ բորբոքում մը տեղի ունեցած է երկրաշարժի մը հետ միաժամանակ, և ոչ թէ սոսկ ցնցումներէ յառաջ եկած պատառուածք։

Թէ այս տեսութիւնը առարկելի է, ոա պարզ պատճառին համար որ հաւանականութեան վրայ հիմնուած է, գիտական հմտութիւն ունենալու պէտք չկայ հասկնալու համար։ Նախ և առաջ. Արարատի վրայ բորբոքում մը անծանօթ է պատմական շրջանին մէջ. երկրորդ՝ Ակռոի կործանումը միայն մէկն էր այն բազմաթիւ աղէտներէն որոնք երկրաշարժներու հետեւանքով յառաջ եկան նոյն օրը։ Արաքսի հովիտին մէջ ալ՝ նոյն օրուան իրիկունը բուռն երկրաշարժէ մը հազար տուներ կործանեցան։ Ճիշտ է որ Վակնէր կ'ենթադրէ աւելի շոգիի քան թէ հուրի բորբոքում, ու կողմնակից կը թուի այն վարկածին թէ լերան տակը գտնուող ջուրի ընդարձակ շտեմարաններ պոռթկացած են դուրս։ Բայց այս հնարամիտ ենթադրութիւնը անպէտ և անհաւանական կը դառնայ՝ շնորհիւ Վակնէրի յաջորդող վարպետին խուզարկութեանց։ Ապիշ կը հարցնէ թէ ինչպէ՞ս կարելի է որ հրաբխային հրացայտութիւն մը նեղ հովիտ-

(*) Պաշտօնական տեղեկագրին համաձայնագրութիւնը տեսնել Ռիթթէրի Erdkunde գործին մէջ, ժ., էջ 509։

(**) Տեսնել Մորից Վակնէրի գործը՝ Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien, հրատարակուած Շթութկարտի մէջ, 1848ին։

ոտ մը մէջէն դուրս պոռթկայ — այնպէս որ 100էն 150 ոտք չրջագիծ ունեցող ժայռի ահագին կոյտեր երեք մղոնէ աւելի հեռու նետուին — ու տա՛կաւին, հրաբխային բորբոքման ո՛չ մէկ հետք մնայ յարակից բարձրութեանց ու հեռաւոր դարվերներուն վրայ։ Ապիշ խնամքով զննեց բեկորներուն ձեւն ու յատկանիշը, այնպէս՝ ինչպէս գանուեցան պատառուածքին խորը և լերան խարխսին մակերեսին վրայ, ու հաստատեց, իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ ուսումնական ճարտարագէտին պաշտօնական տեղեկագիրը։ Ապիշի գրածներէն յիշատակենք հետեւեալ բացատրութիւնը՝ Ակռոմի աւերումը յառաջ բերող երեւոյթի մասին։

Արարատի վերին կերտուածքը ծանրապէս վնասուած էր հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ ձիւնին և սառին դանդաղ այլ յարատեւ ազդեցութեան տակ, ինչպէս նաև երկրաթի ծծմբատի մաշողական զօրութեամբը։ Երկրաշարժը վերին խաւերէն զանազան կտորներ գահավիժեց պատառուածքին մէջ, ձիւնի զանգուածներուն հետ։ Փոշիի թանձր ամպ մը յառաջ եկաւ ինկող ժայռերէն և վերջալուսային արևը այս ամպին տուաւ սխրագին երանգ մը։ Ահագին քանակութեամբ ժայռեր գլտորեցան պատառուածքին մէջ, ցեխի ու հալած սառի գետակի մը հետ։ Այս խառնակ հոսանքին ընթացքը ուղղուեցաւ գիւղին վրայ, պատառուածքին ճոխ պտոյտին ձեւին հետեւանքով։ Այն պահուն ուր հովիտին կողերը պատառեցան, անոր վերին մասը փակուեցաւ, վիզ մը ձեւացնելով, ասիկա դեռ գոյութիւն ունի այն կէտին մօտերը՝ ուր պզտիկ մատուռը կը կանգնէր ժամանակաւ, խորհրդաւոր վերևը։ Ինկող զանգուածներէն հզօր թումբ մը կազմուեցաւ և հովիտին գագաթը հսկայական մարգճախիսի մը վերածուեցաւ։ Ժայռի ու ձիւնի նորանոր պոռթկումներ տեղի ունեցան գագաթնային չրջանին մէջ, և յունիսի տաքերը հալեցուցին ճախինին տառած մասերը։ Ամսուն 24ին թումբը տեղի տուաւ անդիմադրելի ճնշումին, և աղէտին երկրորդ արարուածը կատարուեցաւ։

Այս երկրաշարժին հետեւանքով պատառուածքին ծայրագոյն գագաթը եղերող խարակը իր նախկին մեծութիւնը կրկնապատկեց։ Խորխորատին բարձրութիւնն ալ շատ աւելցած է, մանաւորաբար արեւելեան կողմը։ Գագաթը անեղծ մնաց, բայց Արարատի կերտուածքը այնուհետեւ ենթարկուեցաւ իր ամենէն ներքին միջուկին։

Առաւանց, ժամը ութը քառորդ անցած ճամբայ կ'ելլենք մեր պզտիկ ձիերուն վրայ հեծած։ Հայազգի Մակարը որ մեր նախորդ արշաւանքի միջոցին մեզի ընկերացած էր, առաջնորդ կարգուեցաւ։ Քանի վայրկեանէն կրցանք անցնիլ աւազի և ուղտափուշի գօտին, ժամը 6 մղոնի արագութեամբ։ Անկէ յետոյ դեռևին սկսաւ բարձրանալ աւելի նշմարելի դարվերով մը, և մենք ճամբանիս չարունակեցինք, միապաղաղ պատուանդանին վրայէն։ Հանդարտ օդը և հոյակապ լերան պատ-

կառանքը մեր վրայ կը ձգէին նորէն՝ իրենց ընտանի հմայքը։ Թուխ ամպեր կը պատէին գագաթնային չրջանի ձիւնները, որոնք հաւաքուած էին բարակ մշուշի մը քօղին վերև։

Մենք ուղղուած էինք դէպ ի պատառուածքին մուտքը, և նշմարեցինք որ այդ կողմը, պատուանդանին մակերեսին վրայ խոշոր խոռոչ մը կայ, կարծես թէ լերան մէջ ճեղք մը բացուած էր։ Մեր երկու կողմերուն վրայ, բայց մանաւորաբար ձախակողմը, խարխսային դարվերներու բոլորաձեւ չրջագիծերը դէպ ի ներս կը դառնային։ Արդեօք այս երեւոյթը արդի՞ւնքն էր հողի փլուզումին և պատառուածքէն դուրս հոսող սահանքներուն, թէ՝ պատուանդանը միշտ տկար եղած է այս կողմը։ Ես հակամէտ եմ զայն վերագրելու մասամբ՝ լերան կերտուածքին ներքին պակասաւորութեան, որովհետեւ դարերու ընթացքին այդ կերտուածքը խոշորցած ու չեչտուած է։ Այնպէս կը թուի թէ լավայի այն գետակները որոնք հիւսիսային արեւմտեան և հարաւային արեւելեան կողմերէն լերան խարխսը ողողեցին, հաւասար քանակութեամբ չեն գացած նաև այս հիւսիս արեւելեան դարվարներուն վրայ։ Լավայի այս ձեւով բաժանումը, որ նպաստեց լերան զանգուածը չինելու, գոնէ մասնակի կերպով կրնայ բացատրել Արարատի յետագայ նստումը՝ հիւսիսային արեւելեան կողին վրայ։

Քանի՛ յառաջացանք, այս խոռոչը ա՛լ աւելի չեչտուեցաւ։ Մենք կը մօտենայինք պատառուածքին բերանին, դիտեցինք որ պատուանդանին այս մասին վրայ փլորան շատ աւելի յորդ և ճոխ է։ Փոխանակ այն այրած խոտերուն որոնց վրայէն անցած էինք Սարտար Պուլախ գացած ատենիս, այստեղ կը հիանայինք ցած և փչալից յորդաղեղ թայերուն վրայ(*) որոնցմէ սիրուն փոքրիկ վարդագոյն և ապիտակ ծաղիկներ կը թափէին թուխ և կանանչ գետնին վրայ։ Օչնանի (Sansola) երկար դրօշներ կը հակէին դէպ ի մեզ, և հսկայական գեղին սէզեղէգներ նիզակի նման կը կանգնէին։ Գետը որ պատառուածքէն դուրս կը հոսի—տարուոյն այս եղանակին չորցած կ'ըլլայ անիկա— կ'ոռոգէ և պտղաբեր կը դարձնէ աւազուտ հողը, և թերեւս, 1840ի հեղեղէն մնացած սիկայինխաւերը ազդեցութիւն մը ունեցած են հողին ընոյթին վրայ։ Մենք վերյիշեցինք այն ահաւոր աղէտը, տեսնելով չեղջակուսակ խոշոր բեկորները ժայռերուն, որոնք ընդարձակ տարածութեան մը վրայ սփռուած են խոռոչին վերև։ Ապիշ կ'ըսէ թէ ժայռի կտորներէն միոյն խարխսը 285 ոտք չրջագիծ և 45 ոտք բարձրութիւն ունի։ Մեզի՝ հասարակ մահկանացուներուս համար այս խարակներուն դիրքը հիացման առարկայ մըն էր, մինչ Ցոյները պիտի երեւակայէին թէ խոռոչը բնակավայրն է Կիկլոպի մը որ արկածախնդիր մարդոց դէմ այսպիսի նիզակներ կ'արձակէր։ Ժամը տասնուկէմին կանգ առինք քրդական պզտիկ գիւղի մը

(*) Atraphaxis spinosa (փշոտ թայ). — Անդրափախ, թայլ (Բառք Դաղիանոսի, ծեռազիր Բարիզի Մատենադարանին թիւ 302): Ծ. Թ.

մէջ. անիկա հաստատուած էր խոռոչին բերանը։ Այս Քիւրտերը հիւղակներ չունեցան եւ փխրուն քարերէ, տանիքները ցեխով ծածկած են, ու կրնան պարծիլ կամ ողբալ թէ չնորհիւ Սարգսնայի մը, ռուս կառավարութեան հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին։ Զուարճալի բան մըն էր տեսնել Քիւրտ մը՝ ռուս պաշտօնատարի համազգեստով՝ որ դէպ յառաջ կուգայ իր Եւրոպացի այցելուները ընդունելու համար։ Անիկա հագած էր մութ կապոյտ վերարկու մը. արոյրէ եւ մեծկակ նշանատախտակ մը՝ իր պաշտօնը ցոյց տուող՝ կախուած էր կուրծքէն։ Մեծ աղէտէն ի վեր Քիւրտերը յաճախած են Ակռոռի վայրը, և թաղուած աւերակներուն մէջ փընտրուած են արժէքաւոր առարկաներ։

Մակար մեզի բացատրեց թէ այդ միջոցին կեցած էինք ճի՛շդ հոն, ուր ժամանակաւ կանգնած էր բարգաւաճ աւանին սահմանագիծը, իր հնամենի եկեղեցիովը և հաճելի պարտէզներովը։ Միրանիի ծառերը, ինչպէս նաև ճոխ այգիները հիմա ամբողջովին անհետացած են. անկարելի է մէկ հատիկ ծառ մը իսկ գտնել։ Ողորմելի գիւղակին արեւմտեան կողմը տակաւին կը տեսնուի այն խորունկ ջուրի ընթացքը որ գլխաւոր ծորակն է ձորին։ Տարուոյն այս եղանակին ջուրը ցամքած է. անոր վրայ կախուած են սեպ ժայռեր, 100 կամ 150 ոտք բարձրութեամբ։ Դիտեցինք որ այս խարակները կազմուած են աւազուտ հողէ մը, հիւսուած՝ ժայռերու հետ։ Այսուհանդերձ հովիտը նոյն իսկ աշնան մէջ բոլորովին ջուրկ չի մնար ջուրէ. հոս հոն՝ ուրախ եղանք տեսնելով լաւ աճած խոտեր և լսելով փոքրիկ առուներու խոխոջը։

Ձորին կուրը՝ այս կէտին վրայ՝ ծովին մակերեսէն 5570 ոտք բարձրութիւն մը ունի, մինչ անոր կողերը, որոնք կազմուած են լերան արտաքին պատեանին վրայի ճեղքէն, հազիւ 200 ոտք բարձր են։ Անիկա կ'երկարի գրեթէ ուղիղ գծով և հարաւ արեւմտեան ուղղութեամբ մը, դէպ ի Արարատի բո՛ւն սիրտը։ Երկու կողերու խարակները կը բարձրանան և ձորը կը նեղնայ ա՛յնքան, որ կը սասնայ ծոցի մը համեմատութիւնները, հազարաւոր ոտք խորութեամբ, ու անոր վրայ կախուած են գագաթնային չրջանի ձիւները։ Երեւակայեցէք հսկայական հերձում մը, քանի մը մղոն երկարութեամբ, և որուն ամենավերջին ծայրը գտնուող գրեթէ ուղղահայեաց խորխորատ մը վեր կը բռնէ Արարատի ձիւնապատ տանիքը։ Նոյն իսկ այս կէտէն, կրնայինք նշմարել ուղղաձիգ խաւերը պատաւուածքին գագաթին, թխորակ քարէ ստուերամած պատերը, նարընջագոյնի երանգներով. բարձրագոյն եզրերը աշնան առաջին ձիւնով ծածկուած և կիսովին սքօղուած բարակ ու փարատող մշուշով։

Բարձրացանք խարակին գագաթը, ձորին աջ կամ արեւելեան եզերքը, որպէս զի կարենանք հանդիպակաց երկու կողմերուն վրայ ալ լաւ մը նայիլ։ Դէպ արեւելք կ'երկարէր պատուանդանին վերին մասին չրջագիծը, թռուած խոտով և քարով ծածկուած։ Ապիշ կլսէ թէ այս

ԱՐԱՐԱՏԻ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ԳԱԳԱԹԸ
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒԱԾ՝ ՀԱՐԱՒ ԱՐԵՒԵԼՔԷՆ, 13000 ՈՏՔ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆԷ ՄԸ

բեկորները թէ՛ իրենց ծագումով և թէ նկարագրով կը տարբերին ձորուն մէջի ժայռերէն ու քարերէն, և ինչպէս տեսանք, այս կարագան իր զօրաւոր զէնք կը գործածէ վակնէրի առաջ քշած տեսութեան դէմ։ Հովիտին վրայէն նայած ատենիս մեր աչքերը կանգ կ'առնեն արեւմտեան կամ հանդիպակաց եզրի մէկ գիւղին վրայ։ Անիկա քրդական գիւղէն աւելի բարձր վայր մը կը գրաւէ, և մեր գտնուած տեղէ՝ գրեթէ մէկ մղոն հեռու է։ Մեր հետաքրքրութիւնը արթնցաւ ի տես անոր մենաւոր ու վտանգաւոր դիրքին, ինչպէս նաև՝ իր յարակից և առանձնացեալ ծառերու խումբին։ Այս գիւղը կը կոչուի Նոր Ակռռի, և ըստ պաշտօնական վիճակագրութեանց, կը պարունակէ իբր 400 թաթար բնակիչներ։ Խազախներու կայան մըն է միաժամանակ և կը խոստանայ հետզհետէ մեծնալ, յաջորդ երկրաչարժը քանի դեռ չէ եկած դայն աւերել աւերելու։

Մակար մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց մէկ քանի տապալած տապանաքարերու վրայ, մեր կեցած տեղէն հազիւ քանի մը եարտա անդին։ Անոնք բեկորներն են Հին Ակռռի գերեզմանատան. մենք հիացումով նայեցանք հայկական հին ոճով ճոխարար քանդակուած խաչքարերուն, որոնց վրայ աճած էր խիտ ու նարընջագոյն քարաքոսը, որ ժանգի երեւոյթը տացած էր։ Մակար ըսաւ մեզի թէ իր ազգականներէն շատերը

թաղուած են այդ գերեզմանատան մէջ, և մասնաւորաբար մատնանիշ բրաւ եօթը սապանաքարերու խումբ մը, յարելով թէ ատոնք ցոյց կուտան գերեզմանները եօթն եղբայրներու, սպաննուած՝ աւերակ աւանին մէջ, միակ օձի մը խայթումովը։

Համեղաճաշակ կաթը խմելէ և քանի մը հաւկիթ ուտելէ յետոյ, կէս օրին գայինք ձորն ի վեր մեր արշաւանքը կատարելու։ Անցանք պատառուածքին արեւելեան կողէն, երբեմն քարակոյտերուն մէջէն ընթանալով, մերթ ալ սարահարթերու կոխուտուած արահետներէն յառաջանալով։ Փիւղակէն ոչ շատ հեռու, նշմարեցինք պղտիկ ակ մը, որուն ջուրը կը խոխոջէր։ Մեր հետաքրքրութիւնը գրգռող երկրորդ պարագան՝ հովտակողի մը մակերեսին մանաւանդ ակ կազմութիւնն էր։ Ժամը կէսին այդ հովիտին մէջ կը գտնուէինք. 350 ոտք երկայնութիւն ունեցող տարածութեան մը վրայ հողը կատարելապէս տափարակ էր գնդամուղի սեղանի մը նման. մակերեսին վրայ կը գտնուէին աւազ և մանր խճաքարեր։ Այս բոլորաձև թերատին երկայնութեան գիծը կը հետեւէր մեծ ձորին, որ անոր ներքեւը խորունկ փոս մը կը ձեւացնէր, և որմէ այս հովիտը բաժնուած էր ժայռի և հողի ցած պատուարով մը։

Հետզհետէ աւելի բարձրացանք հովիտին դարվերներէն։ Մոցին յատակը նշմարեցինք ուրիշ տափարակ տարածութիւն մը, նախորդին չափ և նման՝ իր բնոյթովը, բայց նուազ չեչտուած կերպով մը։ Վայրի վարդերու թուփեր այս խարակներուն եզերքները կը զարդարեն. ճոխ գոյներու և կարմիր հատապտուղներու մերձապատկերէն նայեցանք մութ և ուղղահայեաց խորխորատներուն, որոնք բացուածքին գագաթը կը շրջանակեն։ Ամէն անգամ որ անհանդարտ գոլորշիները կը փարատէին, մեր աչքերը կը վայելէին գագաթի ձիւները, և գագաթնային շրջանի անծայրածիր երկայնութիւնն ու հորիզոնական դիմագիծը կը տեսնէինք, անդունդին բացուող բազուկներուն մէջ։ Ծածկուած դէմքով կիներ, ձի հեծած կուգային. ասոնք Հայուհիներ էին, որ Ս. Յակոբի Հորին ուխտագնացութենէն կը վերադառնային. սպասաւորներ բռնած էին ձիերուն սանձէն և ճամբայ կը բանային։

Ժամը երկուքին հասանք հռչակաւոր վարդաստանը և նուիրական հորը։ Ճամբան շատ յաճախուած է ուխտաւորներէն, որոնք հոս կուգան դաշտերէն։ Ջուրը կը հոսի լիրան կողին մէկ հեռաւոր անկիւնէն, կ'ուռգէ վարդենին. որուն ճիւղերէն կախուած են անհամար քուրջի կըտորներ, բարեպաշտներու զգեստներէն կտրուած։ Այս նուիրական առարկաներէն անդին, ձեղի ցոյց կուտան տափարակ վայր մը, որ ձորին վերեւը կը գտնուի. քարի շարքեր հիւսուած են մակերեսին վրայ. ասիկա նշան մըն է բարեպաշտ ուղեւորներուն համար։ Այստեղ կը գտնուէր փոքրիկ մատուռ մը որ մեծ երկրաշարժին միջոցին գլխիվայր ինկած ըլլալու է խորխորատին մէջ։ Ուխտաւորները գաւազանիկներ կը մխեն հողին

մէջ, քուրջի կտորներով։ Նուիրական ջուրը հմայիկ մըն է ամէն կարգի աղէներու դէմ և կը կարծուի թէ կը հանդարտէ այն թոչունները որոնք կ'ոչնչացնեն երկիրը աւերող մարախները։

Ցարմար վայր մըն է այս, դիտելու համար պատառուածքին վերին ծայրը, որ այստեղ 500 եարտա լայնութիւն ունի։ Իմ պատկերս առնուած է մատուռին վայրին և հորին մօտիկ կէտէ մը, բայց թերևս քիչ մը աւելի վար։ Ծովին մակերեսէն մօտաւորապէս 7500 ոտք բարձր է այս վայրը։(*) լուսանկարչական գործիքը պղտիկցուցած է բնական ձևերը. կը խնդրեմ ընթերցողներէս որ պատկերը դիտեն և զայն ըմբռնեն օգնութեամբ սա խորհրդածութեան թէ ուղղահայեաց գահավէժներուն վրայ կախուած ձիւները մօտաւորապէս 17000 ոտք բարձր են։

Այ աւելի յառաջանալով մտանք վիպական հովիտին մէջ, ջուրի ցամքած ընթացքին քովն ի վեր։ Արեւելեան պատին մարակոցները զերած ատեններս, դիտեցինք որ անոնք կազմուած են կուռ և թխորակ Անտեան քարէ մը, որ քիչ մը կը նմանի հերձաքարի։ Ցատկութեամբը յար և նման, բայց օդին մէջ կարմիրի փոխուած ժայռի խաւեր զանազանութիւն մը կուտան այս խիզախ մարակոցներու երեւոյթին, իսկ գագաթնային շրջանը երկարող պատին սև երեսը կտրատուած է լայնատարած երակներովը այն տարբերագրուած և նարնջագոյն լավային, որ աւերման նշան է, ուր որ երևայ։ Կենդանական աշխարհը իր ներկայացուցիչները ունի յանձին ագռաւներու և ճայեկներու, որոնք կը կռչեն և ձեր շուրջբոլորը կը դառնան քանի յառաջանաք։

Պատկերին ձախ կողմը տեսնուած ժայռի բարձրաբերձ պատին եզերը, ձիւնին դէմ առանձնաւոր շրջագիծով սառնալեռ մը վար կ'իջնէ գագաթնային շրջանէն. անիկա թերևս միակ ճշմարիտ սառնալեռն է Արարատի, և իմ կարծիքովս հետզհետէ նուազելու վրայ է։ Ըստ Ապշի, անոր երկար առիքները, որոնք քարաշարերու երեւոյթը ունին, կազմուած են 1874ին, կուռ և ազատա սառնալեռի սառոյցէ, և քարով ու բեկորներով ծածկուած են։ Ան կ'ըսէ թէ 1844ին ուղղակի այլ խորապէս թաղուած կապակցութիւն մը կար ա՛յս սառոյցին և սառնակոյտին տարբերին ծայրին վրայ գտնուող սառոյցին միջև, և թէ՝ 1874ին այս կապը կտրուած է ու սառնակոյտերը փոքրցած են, կորսնցնելով իրենց մեծութեան մօտաւորապէս մէկ երրորդը (**)։ Այս առիքներուն գագաթը Ապիչ

(*) Այս բարձրութիւնը չափուած է իմ Հիբս լեռնային անգայտաչափին վրայ, որ լաւ կը գործէր. թիւը համաձայն է Բէրրթի գտածին. անիկա կըսէ թէ մատուռը կը կանգնէ մեծ Նաստանէն գրէթէ 100 ոտք վեր, այսինքն՝ գրէթէ 7400 անգլիական ոտք բարձրութեան մը վրայ։ Հետեւաբար, գուցէ Տիկին Շանթրը կը սխալի շատ աւելի վարը գտնուող մեծ Նաստանին 2250 մէթր (այսինքն 7382 ոտք) բարձրութիւն վերագրելով (L'Arménie Russe, էջ 238) իսկ Պ. Շանթրը իր Արարատի վրայ մենագրութեան մէջ կը շփոթէ մեծ Նաստանին եւ մատուռին վայրերը, սխալ մը, որ իմ հայազգի առաջնորդս ալ ըրաւ։

(**) Abich, Geolog. Forsch. Բ. Մաս, էջ 412. տեսնել նաեւ սառնալեռին մասին, երեսք 397, 399, 400։

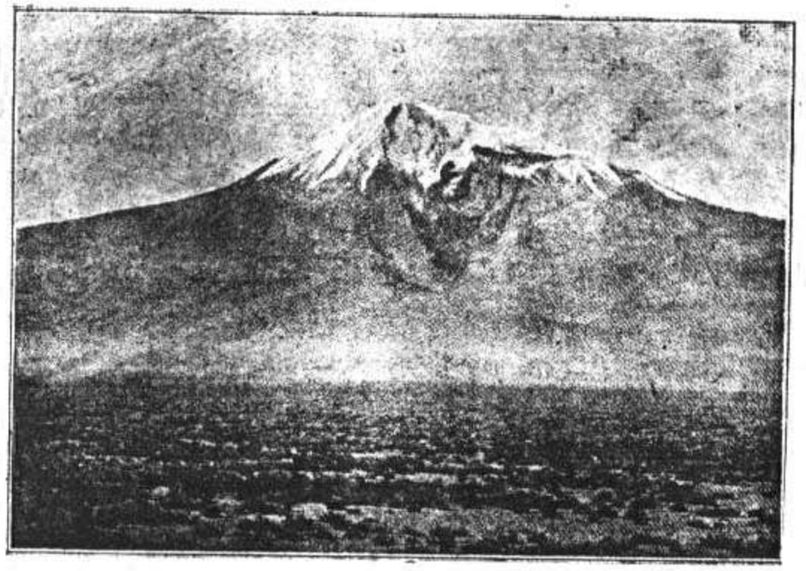

Ա Կ Ո Ռ Ի
ՄԵԾ ՊԱՏԱՌՈՒԱԾՔԸ, ԴԻՏՈՒԱԾ՝ ԱՐԱԼՈՒԽԷՆ

գաեր է շարք մը ճախիններու և լճակներու, որոնց ամենէն մեծը քանի մը հարիւր քայլ չրջագիծ ունէր։ Այս մասին ո և է վկայութիւն չեմ կրնար ընել, ոչ ալ կրնամ ըսել թէ անոնք գոյութիւն ունին. պատառուածքին մէջ ո և է սառ չտեսայ, թէև ակներեւ էր թէ իր ներկայ վիճակը մեծապէս արդիւնքն էր սառոյցին ազդեցութեանը. ասկէ զատ, մենք հիացանք սառնալերան ջուրէն կազմուած լճակի մը վրայ, որ բերուզակի մը նման դրուած էր ցեխի և քարերու տարածութեան մէջ։ Հաշուըւած է որ ներկայ սառնալեռը կ'իջնէ մինչև 8000 ոտք վար մակերեսի մը, ինչ որ նշանակելի պարագայ մըն է, երբ նկատի առնենք թէ Արարատի այս կողմը մշտնջենական ձիւնի գիծը 14000 ոտք բարձր է։

Քիչ մը ատեն մնացինք ձորին մէջ, Ս. Յակոբի Հորէն անդին, սպասելով որ ամպերը փարատին։ Բայց անոնք նախանձելով մեզմէ, շարունակեցին կախուած մնալ անդունդներէն, ուրկէ մառախուղը կ'իջնէր մեր վրայ անձրեւի նման։ Լեռը ի՛նքնաբար. ատեն ատեն, մէգը մեզմէն կը բացուէր և ճամբայ կուտար արեւին։ Եթէ մենք յուսախար եղած էինք բարձրագոյն շրջաններուն վրայ պայծառ տեսարան մը չկարենալ վայելելնուս համար, գոնէ կրցած էինք լիովին գնահատել համայնապատկերը որ կը տարածուէր մոգական պատառուածքէն մինչև դաշտին սիրուն երեսը։ Հոգին բազդատական ուղղաձգութիւնը կարելի կը դարձընէ այսպիսի տեսարան մը, մինչև իսկ անոր ծայրագոյն կէտէն։ Ոչ մէկ դուրս ցցուած արտակարար կամ միջանկեալ բարձրութիւն կը խափանէ

խոռոչին շարունակական երկարաձգումը, մինչև գետեղերքի հեռաւոր դաշտավայրը։

Հորիզոնին վրայ կը տեսնուէին օձապտոյտ լեռները՝ Սեւանայ Լճին ուղղութեամբ. անոնք կը չողչողային նուրբ գեղին և մեղեսիկի երանգներով, որոնք թեթեւօրէն ստուերուած էին արեւակնային գոյներով։ Անդունդին ստորոտը խոր մթութիւն կը տիրէր, և միայն սառնալեռի կապոյտ ջուրերէն կազմուած լճակները կը փայլէին օրուան լոյսին տակ։ Այս մթութենէն անդին, բայց պատուանդանին վրայ ջուրի չորցած ճամբաներու անկիւնաւոր գիծերը աչքը կը տանէին դէպ ի դաշտագետնի տարածութիւնը. և մենք տակաւին կրնայինք տեսնել այն ընկողմանած կոյտերը, որոնք ժամանակաւ աշտարակներու նման կը կանգնէին այն կէտին վրայ ուր կեցած էինք։

Իրիկունը կը մօտենար, երբ կրկին հասանք պատառուածքին բերանը։ Քրդական գիւղին եկեղեցէն անցանք ու տեսանք ջուրի լճակ մը և բոկոտն քրդուհիներու խումբ մը. մեր ձախակողմը, հեռուն, կը գրտնուէին թաթարական գիւղին ցեխէ բնակարանները և ծառերու կանանչ թաւուտը։ Ասոնց կը յաջորդեն վարդագոյն և սպիտակ թայլի փունջերը և ձոյլ ժայռէ ցիր ու ցան խարակները։ Մեծ այլազանութիւն ունեցող փլորա մը կը սկսի աւազին սահմանէն և քարերուն մէջէն։ Այն պահուն ուր կը կտրենք խարխսին վերնագոյն գօտին, արեւը կ'անհետի անշարժ և թուխ ամպերուն տակն. կապոյտ երկինքը կը ժժգունի և կը նուազի. լիալուսինը թուխ ամպերէն վեր կը բարձրանայ, համայնապատկերին վրայ լուսապսակներ դնելու համար։ Խորունկ անդորրութիւն մը կը տիրէ ընդարձակ և մենաւոր տեսարանին վրայ, և լսուած միակ ձայնը ճռիկին երգն է։ Արալուխի ծառերուն ցած և մութ շրջագիծը միմիայն ըստուեր մը կը ձգէ դաշտին վրայ։ Բնութիւնը կը թրթռացնէ թելերը այն պատկառելի և հանդիսաւոր ոգեւորութեան, որ մարդ էակին կեանքէն կը բխի և անոր կ'ընկերանայ մեղմօրէն։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Արարատ Լերան նոյնացումը՝ այն լերան հետ, որուն վրայ Տապանը հանդչեցաւ, այնքան հին է որքան Հայոց գրածը դէպ ի քրիստոնէութիւն. այդ նոյնացումը ի սկզբան կատարուած կրնայ ըլլալ հրեայ պատերազմական գերիներու կողմէ։ Բայց Արարատի մերձականները գոյութիւն չունի Զրհեղեղին մասին տեղական առանձին աւանդութիւն մը. ասկէ զատ, տեղւոյն վրայ լեռը կը ճանչցուի ո՛չ թէ Արարատ անուամբ, այլ Մասիս՝ Հայոց համար, և Էրրի Տաղ՝ Թաթարներուն։ Այլ ասկայն, այս լեռը Արարատ յորջորջուած է հայկական մատենագրութեան մէջ Փաւստոսի ժամանակէն սկսեալ, որ այս անուանակոչութիւնը կուտայ,

Մծբնայ Ս. Յակոբին պատմութիւնը ընկու առթիւ (Փաւստոս, Գ. 10. բառը կը թուի սխալ ընդօրինակուած ըլլալ ու վերածուած՝ սարարատի)։

Ս. Գրոց Արարատը ասորական Ուրարտուն է. և Մենդոց (Ը. 4) «Արարատեան լեռները» պէտք է մնան Ուրարտուներու երկրին մէջ։ Տօքթ. Պէյք վերջերս քննած է, Վանեան բեւեռագիրներու գիտութեան մէջ իր ունեցած խորունկ հմտութեամբը, թէ Ուրարտու անուանակոչութիւնը առաջին անգամ աշխարհագրականօրէն օ՞ր երկրին համար գործածուած է (*)։ Ուրարտու կոչուած երկիրը կ'երեւայ թէ կը տարածուէր Քիւրտիսթանի մէկ կէտէն, Ուրմիոյ Լճին հարաւային արեւմտեան կողմը, մինչև Վանայ Լճին շրջակայ երկիրը։ Հետեւաբար, անուանակոչութեան ձգտումն է դէպ հիւսիս երթալ. որովհետեւ պատմական շրջանի Ուրարտուն կամ Արարատը, նոյն ինքն Արարատ լերան շրջակայ գաւառն է, Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան մէջ կարեւոր գաւառներէն մին, որ քաջածանօթ է Ագաթանգեղոսին և հին հայ մատենագիրներուն՝ Արարատ անուամբ։

Արարատ լեռը ծանօթ ըլլալու չէ այն դաշտաբնակ ժողովուրդներուն, որոնց մէջ Զրհեղեղի ասատուածաշնչական աւանդութիւնը ծագեցաւ։ Այս նիւթը իր զանազան տեսակէտներով ալէկ ուսումնասիրած են Սիւէս, (Das Antlitz des Erde, Լայպցիգ, 1885, հատոր Ա. էջ 25-92, նաև Die Sintfluth) Պրայս (Transcaucasia and Ararat, 1896ի տպագրութիւն, էջ 211 և յաջորդ էջերը) ինչպէս նաև Սէյս (Dictionary of the Bible, Լոնտոն, 1898, sub voce Ararat)

Արարատի կերտուածքը կը կազմէ թերատային պատկեր մը, առանցքով մը որ հիւսիս արեւմուտքէն կ'երկարի հարաւ արեւելք։ Խարիսխի յատակագիծը իր 28 մղոն երկարութիւն ունի, և 23 մղոն լայնութիւն։ Ամբողջ կերտուածքը կազմուած է երկու լեռներէ. Մեծ Արարատ (16,916 ոտք հողին մակերեսէն վեր) և Փոքր Արարատ (12,840 ոտք բարձր։) Այս երկու լեռներուն պատուանդանները իրարու կցուած են 8800 ոտք բարձր մակերեսի մը վրայ, իսկ իրենց գագաթները իրարմէ 7 մղոն հեռու են։ Երկուքն ալ հրաբխային բորբոքման արդիւնք են, բայց Արարատի բորբոքում մը ծանօթ չէ պատմական շրջանին մէջ, և մեծագոյն լերան գագաթը կը ներկայացնէ շատ հին և մարած հրաբուխի մը երեւոյթը, կեդրոնական ծիներակոյզով մը կամ օդամուտով մը, որ երկար ատենէ ի վեր լեցուած է։

Արդէն նկարագրած եմ Մեծ Արարատի գագաթնային շրջանը։ Ինձմէ առաջ հոն բարձրացողներուն հաշիւները կամ չափերը մանրամասնութեանցը մէջ իրարմէ կը տարբերին. բայց կրնանք պնդել թէ ան կը բաղկանայ երկու անջատ բարձրութիւններէ, որոնք իրարմէ բաժնուած են 100էն 150 ոտք խորութիւն ունեցող վիհով մը։ Արեւելեան կողմի

(*) Zeitschrift für Ethnologie, Պերլին, 1899, էջ 113 եւ յաջորդ էջերը։

բարձրութիւնը մեծագոյնն է և ունի բաժակակալի նմանող ձեւով ընդարձակ սարահարթ մը. իսկ արեւմտեան կողմինը կը ներկայացնէ համաչափ կոնի մը ձեւը, երբ դիտուի սարահարթէն և կապակցութիւն ունի ձիւնապատ և գրեթէ հորիզոնական տարածութիւններուն հետ, որոնք կը գտնուին հիւսիսային արեւմտեան դարվարին վրայ։ Երկու բարձրութիւններն ալ գրեթէ հաւասար են, բայց եթէ պզտիկ տարբերութիւն մը կայ, աւելի արեւմտեան կողմինն է բարձրը (*)։ Ընթերցողը պիտի կրնայ զանազանել լուսանկարիս մէջ, ինչպէս նաև դիտել թէ ինչպէ՞ս անոնք իրարու կը խառնուին իրը պարզ օձապտոյտ գիծեր՝ գմբէթին գագաթը։ Բէրրթ հակամէտ է խորհելու թէ Տապանը եկաւ նստիլ այս երկու բարձրութեանց միջև։

Կովկասի հիւսիսակողմը կը գտնուի ամենէն բարձրակարկառ կատարներէն մին՝ Էլպուրց, որ 18525 ոտք բարձրութիւն ունի և կը տեսնուի Արարատի գագաթէն. իսկ Կասպից Ծովու հարաւային ափանց երկայնքին կը գտնուի Տէմավէնտ՝ աւելի քան 18000 ոտք բարձր։ Արարատ լեռը թէև այս երկուքէն աւելի բարձր չէ, բայց Հայաստանի ամենէն բարձրակարկառն է, ու աւելի քան 1000 ոտք աւելի բարձրագիր է քան Եւրոպայի մեծագոյն լեռը՝ Մոն Պլան (15780 ոտք։) Ասկէ զատ, Էլպուրց և Դաղպէք, Մոն Պլան և մինչև իսկ Տէմավէնտ՝ բոլորն ալ կը կանգնին լեռներու տարածութեան մը վրայէն, որոնց աւելի կամ նուազ բարձրակարկառ գագաթներն են։ Արարատի տատանմութիւնը իր շրջակայ յատակներուն փոքրագոյնը չէ — յատակներ մը որ անշուշտ տարածուած է ընթերցողներուս մտքին վրայ։

Այն դաշտագետները որոնց վրայ կը նայի Արարատ, կը պատկանին երեք կայսրութեանց. Պարսկաստանի, Թուրքիոյ և Ռուսիոյ սահմանագիծերը անոր կողերուն վրայ իրարու կը միանան։

Ընդհանրապէս՝ մինչև մայիս ամիսը հսկայական լեռը ծածկուած կ'ըլլայ ձիւնով, գագաթէն վար 9000 ոտք մակերեսի մը վրայ. և այս լայնատարած սպիտակ սաւանին երեւոյթը, Արաքսի հովիտին ծաղկաւէտ դաշտերուն վրայ, աշխարհի ամենէն գեղեցիկ տեսարաններէն մէկն է։ Բայց սեպտեմբեր ամսուան մէջ ձիւնապատ շրջանը միայն Մեծ Արարատի գմբէթին վրայ կը սահմանափակուի, և յաւիտենական ձիւնի սահմանագիծը՝ դաշտավայրին հիւսիսային կողմին դիմացը՝ ծովին մակերեսէն 13500 կամ 14000 ոտք բարձրութենէն պակաս չէ։ Արաքս գետը շատ

(*) Ֆէստորոֆ, Բէրրթի ընկերակիցը, Արաքսի հովիտէն չափելով տարբերութիւնը գտած է 7 ոտք. Խոցրոֆ՝ 120 ոտք. Պրայս՝ 150 ոտք կամ անոր պէս բան մը։ Բոլորն ալ արեւմտեան կողմինին բարձրութիւնը կը վկայեն։ Ընթերցողներս պիտի դիտեն թէ լուսանկարին մէջ արեւելեան, այսինքն ծախ կողմինը աւելի բարձր կը թուի, բայց այս պարագան վերազրելի է սա իրողութեան թէ անիկա իր դրացիէն քիչ մը աւելի աջեւօր կանգնած է, երբ դիտուի Երեւանի եւ Արալիսի մէջտեղի երկրին եզերքէն։

խորունկ հովիտի մը մէջէն կը հոսի, որով ամառուան տաքը կը հաւաքէ. և ջերմին օդը այս չոեմարանէն կը բարձրանայ լերան հիւսիսային դարվերէն, հալեցնելով ձիւնը բարձրութեան մը վրայ որ մեծագոյնն է զոր կարելի է ակնկալել լայնութեան այս աստիճանին վրայ։

Արարատի վերելքը կատարելու յարմարագոյն ժամանակը սեպտեմբեր ամսոյ երկրորդ կէսն է։ Հոկտեմբերի միջոցին աւելի հաւանականութիւն կայ գագաթէն դիտելու համայնապատկերը, որովհետև այդ ամսուան մէջ գագաթը յաճախ զերծ կ'ըլլայ ամպերէն։ Բայց անտարակոյս, հոկտեմբերի մէջ օրերը կարճ են, և թարմ ձիւնը կը սկսի տեղալ։ Ճանապարհորդներուն՝ որոնք կը փափաքին նորանոր տեղեկութիւններ տալ մեզի, կ'ուզեմ յանձնարարել յետագայ ուղեգիծը.—

1.— Վերելք Փոքր Արարատի վրայ՝ Սարտար Պուլախէն (այս մասին լաւ տեղեկութիւններ կուտան Բէրրթ, Սթիւբրդ, Քովալէվսքի, Արծրունի, Էպըլինկ)

2.— Շարունակել ճամբան Մեծ Արարատի հարաւային դարվերին վրայ, և կատարելապէս խուզարկել լերան այդ կողմը.

3.— Բարձրանալ Մեծ Արարատի վրայ, թերեւս քիչ մը աւելի հարաւային կէտէ մը քան իմ նկարագրութեանս մէջ ցոյց տրուած կէտը.

4.— Ակռոիի պատառուածքին մէջի սառնակոյտին վիճակը ուսումնասիրել։

Հետաքրքրական այցելութիւն մըն ալ կարելի է տալ խառնարանի պզտիկ լիճին, որ ծանօթ է Քիր կէօլ անուամբ, հիւսիսային արեւմտեան դարվերներուն վրայ. (այս մասին կարդալ Պ. և Տիկին Շանթրի արդէն յիշատակուած գործերը)

Այստեղ կը դնեմ նաև Մեծ Արարատի վրայ յաջողութեամբ բարձրացողներուն մէկ ցանկը, որքան կրցած եմ ստուգել.

1.—Ֆ. Բէրրթ, 1829ին, Ս. Յակոբի մենաստանէն մեկնած և հիւսիսային արեւմտեան կողմէն բարձրացած է։ 2.— Ռ. Աբասի-Ավրօնտոֆ, 1834, Ակռոիէն։ 3.— Հերման Ապիհ, 1845, Սարտար Պուլախէն։ 4.— Հ. Տ. Սեյմուր, 1845, Նոր Ակռոիէն? 5. Ժ. Խոցֆօ, Խանիֆօֆ և ընկերք, 1850, Սարտար Պուլախէն։ 6.— Ռ. Սթիւբրդ և ընկերք 1856, Պայազիտէն։ 7.— Ճէյմս Պրայս, 1876, Սարտար Պուլախէն։ 8.— Ճ. Բ. Պեյֆըր, 1878, Սարտար Պուլախէն։ 9.—Սիմոլոպոֆ. 1882։ 10.— Է. Մարֆոֆ, 1888, Սարտար Պուլախէն։ 11.— Սեմենոֆ 1888? 12.— Ռաֆայելիչ և ընկերք, 1889, Սարտար Պուլախէն։ 13.—Թ. Ճ. Ալլեն և Վ. Լ. Նախրլեպեն 1892 ? Պայազիտէն։ 14.— Բօսքուլով, 1893, Սարտար Պուլախէն։ 15.—Հ. Պ. Լինչ, Հ. Ֆ. Պ Լինչ և Ռուտոֆ Թոկվայտր, 1893, Սարտար Պուլախէն։

Վերջերս ձեռքս ինկաւ 1897ին կատարուած վերելքի մը նկարագրականը. հեղինակն է Հեռ Ա. Օսվայտ, որ կատարելապէս յաջող վերելք մը ըրած է։

ՏԱՍՆԵՒՁՈՐՍԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊ Ի ԵՐԵՒԱՆ

Սեպտեմբեր 25.— Առատն անցուցինք բլրակին վրայ, պզտիկ և դատարկ ամարանոցին մէջ, դէմ դիմացը այն օգաւէտ ձիւնադաշտերուն, որոնց ծայրագոյն կամարը բարձրացած էինք, ինչպէս որ մոռած էինք առնոց ամենէն ներքին անձաւներուն մէջ։ Այս վեհապանծ լերան սարտարը Բնութեան լռութիւնը այնքան խորունկ է, որ ամենէն տկար ձայնն իսկ ականջին մէջ կը հնչէ։ Ես գոռում գոչում մը լսեցի մեր բնակատեղին կողմէն և փութացի դէպ ի ապմուկին եկած ուղղութիւնը։ Տեսայ որ զայրացած մարդ մը թխադոյն համազգեստով և գլուխէն մինչև ոտքը փոշիով ծածկուած, շարժումներ կ'ընէր ծայր ասպիճան գրգռուած և ուղղուելով սպիտակ վերարկուներով ռուս զինուորականներու խմբակի մը, որուն հետ կը գտնուէին նաև մէկ քանի նուազկոտ արեւելքցիներ՝ քիչ մը հեռուն կեցած։

Այս մարդը սպան էր այն Խազախներուն, որոնք մեր խումբին միացած էին Թաքճալլուի մօտ և Սարտար Պուլախի մէջ ալ մեզմէ բաժնուած էին։ Իր շարժուձեւերուն համապատասխան խօսքերով անիկա կը պատմէր սահմռկեցուցիչ պատմութիւն մը՝ Քիւրտերու հետ տեղի ունեցած գիշերային ընդհարման մը մասին։ Իր փոքրիկ աչքերը արիւնով լեցուած էին ու յուզումէն ընդլայնուած, սրունգները իրարմէ բաժնուած և ոտքերը գետինը զամուած էին։ Իր ջոկատը կուռած էր աւազակներու խումբի մը հետ, որ Ակռոիէն արջառ փախցուցած էր դէպ ի Թրքական սահմանագլուխ։ Իրենք կրակած էին Քիւրտերուն վրայ, որոնք փոխադարձաբար զէնք գործածած էին, բայց Խազախները կրցած էին ետ առնել արջառը և հալածել Քիւրտերը, որոնք իրենց սպանեալ ընկերները միասին առած տարած էին, ինչպէս ըսաւ ինձ, հաւաչանքով մը՝ Խազախներու սպան։

Արաքսի անդիի եզերքը, Արարատի դէմը, հաստատուած է Խոր Վիրապ հռչակաւոր մենաստանը. ճի՛շտ այն տեղը, ուր, ըստ հայկական

աւանդութեան, Սուրբն Գրիգոր, քրիստոնէութեան հիմնադիրն ի Հայաստան, բանտարկուեցաւ տասներեք տարիներ խորունկ փոսի մը մէջ։ Մենաստանին ետին և շուրջը տարածուող երկիրը շատ հարուստ է պատմական և հնագիտական տեսակէտներով. կը յանձնարարեմ ճանապարհորդներուն, որ իրենց ուղեւորութիւնը երկարաձգեն մինչև Գառնիի վիպական հովիտը, ուրկէ կարելի է վերադառնալ անցնելով Երեւանի լեռներուն վրայէն։ Այս շրջանին մէջ ուղեւորը կրնայ զննել Արտաշատի և Դուինի վայրերը, և գետն ի վեր յառաջանալով կը հասնի պաղաղդային սիւներով կիրճին և սարահարթին, ուր ատենօք կը կանգնէր Տրդատ թագաւորի տաճարը, յունական գեղեցիկ մատուռ մը որ այս ամայութեանց վրայ կը բարձրանար, ինչպէս Սէկէսթայի տաճարը՝ Սիկիլիոյ մենաւոր բլուրներուն վրայ։

Գետին վերեւը, տաժանելի ելքով սարահարթին վրայ կը գտնուին Գառնի քաղաքին աւերակները. իսկ գետին ակերուն մօտ, Գառնիէն իր հինգ մղոն հեռու կը տեսնուին Ս. Գեղարդի վանքը և նկուղները, հրաշակաւոր՝ Ս. Գրիգորի ձեռամբ հիմնուած ըլլալնուն համար։ Բոլոր ասոնք համապատասխան են ոգիին հետ դաշտանկարի մը որ վեհութեան և ուժգնութեան տեսակէտով անգերազանցելի է այս ամայութեանց մէջ։ Ես շատ կը փափաքէի ծանօթանալ այս հնութեանց գոնէ մէկ քանիին որով մեր գոյքերը Զուիցերիայիին և խոհարարին հետ Երեւան ղրկելով ու մինչև Խոր Վիրապ կառք մը ապահովելով, որոշեցինք ճամբուն մնացած մասը բաղդին ձգել (*)։

Եթէ կարող եղած ըլլայինք ձի գտնել, հաւանականաբար պիտի կարենայինք Արաքսի վրայէն նաւով անցնիլ, և երթալ ուղղակի մենաստան, դաշտագետինը կարելով։ Մինչդեռ կառքով, ստիպուեցանք հետ դառնալ մինչև Քամարլու, ուր գետին ընթացքին զուգահեռաբար գացող ուղին կը կարէ Երեւանի ճամբան։ Այն կայանը ուր գիշերած էինք Քամարլուի և Արալուխի միջև, հիմա ցորեկուան լոյսին տակ հասանք։ Արաքսի և Արարատի պատուանդանին միջև սիկայի տարածութիւնները ուռոգուած են առուներու ցանցով մը, որոնք կը յորդեցնեն Քարա Սուն։ Դաշտերուն և ճախիններուն մէջ կը կանգնին բամպակի ու հնդիկ իւղի չքեղ առուկները, առաջինը՝ դեղին և մէկ հատիկ ծաղիկով, վայրի վարդի նըման ու ձիւնահատիկի նմանող թոշնած պտուղով, երկրորդը՝ ասոնցմէ

(*) Արտաշատի, Դուինի, Խոր Վիրապի եւ այլն ի մասին կարդալ Ker Porterի Ուղեւորութիւնները (Travels, Բ հատոր էջ 611) Morierի Երկրորդ Ուղեւորութիւնը (Second Journey էջ 316 եւ 339, եւն.) Duboisի արդէն յիշուած գործը, (Գ հատոր էջ 382 եւն.) Smith եւ Dwightի յիշատակուած երկը (էջ 273, եւն.) Տիպաւ կը յիշէ բայց չէ կրցած այցելել Ողջաբերդի անծանները, Երեւանէն Գառնի շիտակ ճամբուն վրայ։ Զանոնք կը յիշատակէ նաեւ Թէլֆէր (Telfer, Crimea and Transcaucasia, Ա. հատոր, էջ 210) որ անոնց քովէն անցած է Երեւանէն Գառնի գացած միջոցին։

աւելի բարձր, նուրբ և հիթալից ցողունով, փայլուն ու արմաւենիի յատուկ տերեւներով։ Հոս հոն, ուր որ ջուրը կը պակսի, խիզախ ուղտափուշերու թաւուտներ երեւան կուգան, ինչպէս սէզերը՝ խողանով ծածկուած դաշտերուն վրայ։ Արալուխի նեղիչ կլիման, ինչպէս նաև զանազան միջատներու արտադրած ապականութիւնը արդիւնք է իրան պատուանդանին վրայի աւազին, ինչպէս նաև այն եղանիներուն, որոնք գէշ հոտեր կ'արտադրեն և մժեղի սերունդներ յառաջ կը բերեն։ Նոյնիսկ տարուոյն այս եղանակին, արևը հրաշէկ ճառագայթներ կը մխէ դաշտագետնին մէջ։ Երբ հասանք լաստանաւին առջև, տեսանք գոմէշներու և պզտիկ ցուլերու խումբ մը, որոնք փոխադրուելու սպասած միջոցին իրենց ծարաւի լեզուները կը շարժէին և գետին վրայ կը նետէին անձկալի աչքեր, փխրուն ցեխէ կազմուած գետեզերքին վրայէն։

Մեր կառքը կրկնակ լաստանաւերուն վրայ անցնելով գետին ջուրերէն արագօրէն մղուեցաւ չորեքճղի խաւանին քովն ի վեր։ Հանդիպակաց եզերքէն սիկայի չոր հողի ամայի ճամբայ մը կը տարածուի մինչև պարտէզներու և մրգաստաններու գոտին, որ կը սկսի Քամարլուէն Արդէն ակնարկած եմ այս գոտիին մէջ գտնուող ճամբուն գերազանցութեանը. բայց օր ցերեկով չէք փափաքիր աճապարել, որովհետև համանապատակերին հրապոյրն ու չանկանութիւնը շատ մեծ է։ Ատորին Արաքսի, Պարսկաստանի և հեռաւոր Միջագետքի վաճառականութիւնը դէպի Երեւան այս պողոտային վրայէն կը կատարուի։ Այս կողմերու ժողովուրդը բարեկեցիկ է, և ցոյց կուտայ իր ազգային տարազին չքեղութիւնը կաղամախիներուն տակ, լաւ պահպանուած ցեխէ պատերուն միջև—որոնց վրայէն կը նայինք այգիներուն և բանջարանոցներուն, ուր ոսկեխնձորը և տաքդեղը (պան պիպէր) առատօրէն աճած են — առեւտրական մարդոց շարքը, ոմանք ձիաւոր, կը լեցնէ հաճելի պողոտան, խօսակցելով և խնդալով հանգստութեան և չուքի զուարթացուցիչ ազդեցութեան տակ։ Ատեն ատեն, կ'անցնիք տան մը կամ տուներու խումբի մը քովէն, ուր հայ կիներ իրենց ազգային զգեստները հագին բաց դուռներու առջև խմբուած են։ Անոնք հագած են վառ գոյներով բամպակեղէններ, ու գլուխնին գրած են նկարագեղ գլխանոցը և ոսկեայ շղարշէ քօղեր։ Անոնցմէ մէկ քանիները կախ կուտան իրենց մանկիկներուն, ու երախան մօրը բաց կուրծքին վրայ լեցուն ծիծերուն փախթուած կը տեսնենք։

Թաթարները, իրենց գառնուկի մորթէ սև գլխանոցներովը և մուչ կապոյտ կամ սև զգեստներովը կը կազմեն այնպիսի տարր մը, որմէ անփոյթ մէկը չպիտի դժկամակէր հրաժարիլ, այսպիսի խիստ տաք վայրի մը մէջ։ Այսուհանդերձ, դժուար է անոնց մաքուր ածիլուած դէմքերուն վրայ գտնել հետք մը այն կիրքերուն, որոնք ժամանակի ընթացքին բրթացած են թերեւս։ Բեռնաւորուած կառքեր կ'անցնին և բաղմաթի-

սայլեր կը թաւալին իրենց ծանրաշարժ և ճռնչացող անիւներովը։ Մեզի զուարճութիւն պատճառեցին երկու հետաքրքրաշարժ հեծեալներ, որոնք, դատելով իրենց վայելած յարգանքէն, պէտք էր որ բարձր դասու պատկանող մարդիկ ըլլային։ Անոնցմէ մին այր մարդ մըն էր, որ ունէր ալեծածան մօրուք մը և հագած էր արեւելեան տարազ. բայց ձեւքը բռնած էր եւրոպական ձեւով արեւանոց մը, ու վարսերուն վրայ կանգնած էր անգլիական հանգրիճաւոր գլխարկ մը։ Ձիովինը իր կինն էր, արաբական նժոյգին վրայ հեծած. բայց շնորհալի կենդանին գրեթէ չէր տեսնուեր, որովհետեւ նժոյգին վիզը ծածկուած էր կնոջը ստամոքսին խոշոր կոյտէն, և գաւակը պարփակուած էր անոր շրջազգեստին ծալքերէն։ Ուղեւորը ասորի եպիսկոպոս մըն էր, որ Մուսուլէն կուգար։

Քամարլուն թերեւս տիպարն է այս կողմի գիւղերուն, որոնց բնակչութիւնը կը բաղկանայ Հայերէ և Թաթարներէ, այսինքն գառնուկներէ և առիւծներէ, որոնք քով քովի կ'ապրին։ Գիւղը ունի ռուսական դպրատուն մը, որ անհրաժեշտ հաստատութիւն մըն է Թաթարներուն համար, դատելով իրենց այն բարբարոսական և դժնեւոսիլ զարդարանքներէն, որոնք իրենց պզտիկ մզկիթին ճակատը կը պճնեն։ Հայերը ունին սեպհական դպրոց, և հոն գտնուող երկու վրացական եկեղեցիներով ալ կը գոհացնեն իրենց կրօնական պէտքերը։ Տուները շինուած են արեւակէզ աղիւսէ և ցեխէ. փ յատէն յարկեր կը բարձրանան տափարակ տանիքներուն վրայէն և օդասուն ննջարաններ կը հայթայթեն գեղացիներուն՝ ամառնային տաքուն։

Այս շրջանի համեղաճաշակ սպիտակ խաղողէն կուշա ու կուռ ուտելէ յետոյ, Երեւանի ճամբէն չեղեցանք։ Անցնելով գիւղին եզերքէն, նշմարեցինք գինիի կաւայէն հսկայ ամանները, որոնք բակերուն մէջ ձգուած էին։ Բամպակի մէկ քանի դաշտերէ անդին, կրկին անգամ մրտանք բաց անապատը և ճամբանիս շարունակեցինք փշրուող ցեխին վրայէն։ Դժուարանցանելի և ոլորապտոյտ արահետ մը կ'առաջնորդէ դէպ ի գետը, անապատային փոշոտ թուփերու պիսակներու մէջէն։ Մեր ձախ կողմին վրայ կը բարձրանար Սեւանայ լեռներուն ամբարտակը. անիկա բաղկացած է զանազան գոյներով աւազուտ ժայռէ, որ արտաքոյ ձեւեր ստացած է։ Իրիկուան նրբին լոյսերուն մէջ կը նմանի դղեակի մը՝ յաւերժահարսերու երկրի մը մէջ։

Առեն առեն, կ'անցնէինք շարքերէն երեք չորս խոշոր սայլերու, որոնք անդրուվար եղներէ քաշուած էին։ Հայկական ամբողջ ընտանիքներ խմբուած են անոնց մէջ, լաւ հագուած և բարեկեցիկ։ Անոնք կը վերադառնային իրենց բնակարանները՝ պարտէզներու գոտիին մէջ, Խոր Վիրապին ուխտագնացութենէն։ Այր մարդիկը կը պարպէին իրենց փոքրիկ փարջերը զոր կրկին կը լեցնէին գինիի տիկերէն և ձմերուկ կը ճաշակէին։

Եւ ահա՛ հասանք այն բլուրը, որ կը բարձրանայ գետին չուրջի տափարակ գետիններէն ու յատակօրէն կը տեսնուի Արարատէն։ Ըստ Տիւպուայի, անիկա կը բաղկանայ տօլոմիթի զանգուածէ մը, որ առանձնացած է դաշտագետնին մակերեսին վրայ։ Եկեղեցին և մենաստանը շինուած են լերան կողին վրայ. վանքին շինութիւնները մեր տեսողութենէն կը ծածկէին եկեղեցին։ Ս. Գրիգորի վիրապը մարձակաները կը գտնուի. այնպէս կը թուի թէ այս վայրը հռչակաւոր էր սուրբին կենդանութեան ժամանակն ալ, իբր չատ յաճախուած մէկ վայրը՝ կրակապաշտներուն։

Հազիւ պատերուն տակ հասած էինք, երբ ձիաւորի մը դէմքը ճամբուն մէկ անկիւնէն երեւաց յանկարծ։ Իր արաբական սպիտակ նըժոյգը մեր կառքին առջև քշելով ազդարարեց մեզի որ կանգ առնենք։ Այս տեսակ արարք մը, ինչպէս նաև իր արգելիչ կեցուածքը դիս բոլորովին զայրացուց։ Ռուսական հողի վրայ մարդ հարկադրուած է զսպել իր զայրոյթը որ միշտ կը սպառնայ պոռթկալ Անգլիացիի կուրծքէն։ Իրեն պոռացի որ մէկ կողմ քաշուի, այլապէս սպառնացայ ձիերս քշել և վրայէն անցնիլ։ Այս խօսքիս իբր պատասխան, ըէվոլվէրը քաշեց և սպառնաց զիս զարնել։ Հարցուցի իրեն թէ ինչ իրաւունքով կը համարձակէր ճամբաս փակել. պատասխանեց սա հարցումով թէ յանձնարարական թուղթեր ունիմ։ Հասկցայ որ այս ստահակին ձեռքն էր մեր ճակատագիրը. մենք բարձրատիճան պաշտօնատարներու բարեացակամութենէն այնքան երես առած էինք որ, մինչև իսկ մեր անցագիրները միասին բերել մոռցած էինք. և զանոնք ղրկած՝ Երեւան։

Անօգուտ բան էր հասկցնել այս մարդուն թէ եկեղեցիի մը այցելութիւն տալու համար անցագրի պէտք չկայ. մեր փաստերուն ականջ չկախեց անիկա, և հարկադրեց մեզ որ իրեն հետ Քամարլու դառնանք։ Մինչև իսկ մեզի նախատեց պահանջելով որ իր ընթացքին համեմատ քըշենք կառքերնիս, և իր քովը ի վեր երթանք։ Բայց այս վերջին պահանջը բացարձակապէս մերժեցինք, ու ատնձը առնելով գողդոջուն կառապանին ձեռքէն, արագօրէն կառքը յառաջ տարինք։ Սիմոն Տէր Յարութիւնոֆը — այսպէս կը կոչուի այս կատաղի մարդը — մեր յիշողութեան մէջ կապուած է իր յար և նման պատկերին՝ Սոսկալի Իվանին, որ Ախլցխայի մէջ մեզի պահպանութիւն բրած էր։ Երկուքն ալ Հայ են, և կարելի է գիրենք համարել տիպարներ՝ մարդկային մարտիկ բնազդի մարմնացման։ Ասոնց բաղդատմամբ Թաթարները և Խազախները աւելի խօսք հասկցող մարդիկ են. իսկ երկու Հայերուն մէջէն մրցանակը Սիմոնին տալ պէտք է։ Անոր դէմքը սեւցած էր արեւին մէջ մնալէն, աչքերը դեղին էին սև ծիածանին չուրջը, և կարմիր երակներով գծուած։ Մարմնին գիծերը խոշոր ու չեչտուած, բայց արտատոր կերպով տձև էին։ Խոշոր գլուխը զետեղուած էր լայն ուսերուն վրայ, մեծագանգուած և

երկաթեայ ուժով մարմնի մը գագաթը։ Սիմոն երկու մեռայլ ունէր, զոր Թուրքիոյ դէմ պատերազմելու առթիւ չահած էր իր անձնական քաջագործութեանը համար։ Իր յաչսօնն էր, խաղաղութեան ժամանակ ոստիկանի դեր կատարել Խոր Վիրապի շրջանին մէջ։

Այս մանրամասնութեանց ծանօթացանք պրիսաւի պաշտօնատեղիին մէջ, երբ ընդ հսկողութեամբ Քամարլու վերադարձանք։ Մենք պահանջեցինք և թոյլատրուեցանք երթալ Երեւան. բայց չսբարներուն հրահանգ տրուած էր արգելք ըլլալ մեզի որ ճամբանիս փոխենք, որով դաւառագլուխ քաղաքին Նաչալնիքին պիտի յանձնուէինք։ Այս պատճառներով չկրցանք ի գլուխ հանել մեր հնասէրի պրպտումները այս վաղընջական վայրերուն մէջ։ Խոր Վիրապի մէջ տեսանք միմիայն մէկ քանի գմբեթարդ մասեր հողին մակերեսին վրայ. այս վիճակը կրնայ յառաջ եկած ըլլալ թաղուած բեկորներէ։ Բլուրին վրայէն տեսանք ժայռի բնական պատ մը, որ հսկայական աւերակի մը նման կը բարձրանար դաշտին վրայ։

Իրիկունը կը մօտենար, երբ մենք կը հեռանայինք գիւղէն և յառաջանալով պարտէզներուն մէջէն և հեռաւոր ամայի գօտին կտրեցինք։ Բարձրադիր հողէն՝ ետ կը նայէինք բարտիներուն անտառին վրայէն, վերջալուսային արեւին, որ կ'երթար հանգչիլ Արարատի լեռնաշղթային գագաթներուն ետին։ Լեռնաշարքը կը կրէր նոյն այն ազօտ և անթափանցիկ բազմագունեան երանգները, որոնք հորիզոնը կը ստեղնաղարդէին, մեր ճամբորդութեան միջոցին։ Անիկա սաւերոտած էր Նարընջագոյնի և սաթի գոյնի նոյն տարածութեան վրայ. իսկ հողին բազմերանգ գոյները կ'երկարէին շրջանակին ամէն կողմը և կը պարփակէին Արագածի հսկայական ու հորիզոնական շրջագիծը։

Բայց Սեւանայ լեռները, հանդիպակաց հատածին մէջ, վարդագոյն և լուսաւէտ դեղնութեամբ մը կը փայլէին. բարձրագոյն գագաթները թարմ ձիւնէն ճերմկցած էին. հարաւային արեւելեան կողմը համայնապատկերը մռայլ ու մշուշապատ էր. մեր աչքը չէր կրնար զանազանել Արարատի խարխային գարվերները՝ փոթ փոթ սաւերներուն մէջէն։ Գմբէթին ձիւնադաշտերը կը փայլէին պաղ լոյսով մը երկինքին մէջ, ամպի տարատամ խաւերուն վերև։ Ժամը ութը անցած էր, երբ հասանք քաղաքին հաճելի պարտէզը, և ծխելով հա՛ղկրձ Նաչալնիքին յայտնեցինք մեր գլխաւոր եկածը։

ՏԱՍՆԵՒՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Արեւելեան քաղաքները — ու Երեւան էականօրէն քաղաք մըն է արեւելեան — ընդհանրապէս երկու յատակագիծի վրայ չինուած են. նախ կայ փողոցներուն յատակագիծը, բոլորն ալ գրեթէ նոյն մակերեսին վրայ։ Հոն՝ ուր ամառուան եղանակին անկարելի է սենեակներու մէջ կենալ, երբ անգամ մը պատերը տաքցած են արեւէն, բնակիչներուն կեանքը կ'ենթարկուի համապատասխան բաժանման մը, փողոցին ու տանիքներուն վրայ ապրուած կեանքի մը վերածուելով։ Արեւմուտէն գրեթէ մէկ ժամ առաջ, ամբողջ բնակիչները վարի յարկերէն և մինչև իսկ շտեմարաններէն վեր կը բարձրանան ու կ'երթան բաց տանիքներուն վրայ, որոնց երեսը ցեխով ծածկուած է և շուրջը երբեմն ցած պատ մը քաշուած. այնտեղ իրիկուան զեփիւռը կը վայելեն։ Հո՛ն է որ օրուան առաջին ու վերջին ճաշերը կ'ընեն օթոցները փռելով և քուն կը քաշեն աստղերուն տակ։

Երբ արշալոյսը ծագի, տարօրինակ տեսարան մը կը պարզուի ու պառկած ձեւերը կը սկսին շարժիլ. նեղ փողոցներուն մէջ կատարուած բաժանումները գրեթէ նշմարելի չեն՝. ձեր տան տանիքը կարծես կցուած է դրացիներուն տանիքին հետ, ու բոլորը միասին կը կազմեն միակ և բարձրադիր յարկ մը, մռայլ հողին ու արագասահ գետին վրայ տիրող համայնապատկերով մը։ Դէմքերը, ուղղաձիգ կիրպով բարձրացած, մէջքերու վրայ երեւան կուգան ամէն վիճակի մէջ, և կրնայ պատահիլ որ բամպակեայ ծածկոցը ինկած ըլլայ կնոջ մը ուսերէն վար, այն պահուն երբ անիկա իր բաղուկները կ'երկարէ մանկակի վարագոյրի մը կարծեցեալ առանձնութեանը մէջ. Այս կարգի տեսարաններու ամէն օր ականատես կ'ըլլանք ամառ ատեն, Եփրատի ու Տիգրիսի ոռոգած դաշտավայրերու քաղաքներուն մէջ։

Հայաստանի մէջ. ծովին մակերեսէն մէկ քանի հազար ոտք միջին բարձրութեան մը վրայ, բացօթեայ քնանալու վարժութիւնը ունին Արաքսի այս դաշտագեղեցիկ բնակիչները միայն. և նոյն իսկ հոս, այս

սովորութիւնը մասամբ կը կիրարկուի։ Ժողովուրդին բարեկեցիկ դասակարգը կ'ապաստանի մերձակայ լեռներուն վրայ, երբ բնակարանները փուռի մը չափ տաքցած են։ Ճանապարհորդին համար լաւագոյն է չորս պատերուն մէջ տաքէն մարմրիլ, քան թէ ջրարբի հողէն ջերմ առնել, ինքզինքը ենթարկելով գիշերային օդին։

Այլ սակայն, քաղաքին վերին և ստորին շրջաններու բաժնուիլը ոչ մէկ տեղ այնքան աչքառու հակապատկերներ կը ծնեցնէ որքան Երեւան պարսկաստան քաղաքին մէջ։ Փողոցներուն երկայնքին կանգնած են անտաշ քարէ պատեր, որոնց վրայ կը գտնուի կաւի փչրուող խառնուրդ մը. փողոցին մէջէն դիտող մը անպայման կը տեսնէ սաղարթներ, մինչև նեստուած քարի մը հեռաւորութեամբ։ Կեդրոնական հանրային պարտէզն ալ իր ընդարձակ տարածութիւններովը չատ նեղ տեսարան մը միայն կը վայելէ, որովհետեւ մերձակայ շէնքերու գոտիէն կամ իր բարձրաբերձ վայրի ծառերէն սահմանափակուած է տեսարանը. երբ չէք անցնիր չատ բազմամարդ թաղերու նեղ փողոցներէն, կը սիպուիք երթալ անկանոն ճամբաներէ, սպիտակ փոշիով լեցուն, պատուքող դեռի մը եզերքէն կամ միայն անոր մրմունջը լսելով, առանց գետը տեսնելու։

Բայց տանիքներուն վրայէն՝ հորիզոնը կը բացուի այնքան լայն և հեռաւոր սահմաններու առջև, որ եւրոպացիի մը միտքը հապա թէ կրնայ երեւակայել։ Տերեւները, այսինքն տեսարանին խոռոչաւոր մասերը, կը ջնջեն միջին հեռաւորութիւնը և հանդիպակաց կոյսերը Մեծ Արարատին հարաւային կողմէն, ու Արարատին՝ հիւսիսային կողմէն, անընդմիջաբար կը բարձրանան սաղարթապատ տուներուն հաճելի մերձապատկերէն։ Հիւսիսակողմի բարձրաւանդակին տեսարանը, այն պահուն որ Երեւանի կը մօտենաք Թիֆլիզէն, անմոռանալի է։ Արարատի ամբողջ մարմինը կը տեսնուի, պատուանդանէն մինչև գագաթները։ Բայց կաղամախիները այնքան բարձրահասակ և պաղատու անհամար տեսակէ ծառերը այնչափ փարթամ են որ գրեթէ կը ծածկեն մզկիթներու գմբէթներն և եկեղեցիներու կամարները, որոնք ձեր ստորոտը տարածուած են տարտղնած քաղաքին վրայ։

Ամբողջ բուսականութիւնը մեծ մասամբ պարտական ենք Զանգա գետին, կամ Հայոց Հրազդանին, որ կը հաւաքէ եզերապահ լեռներուն հարաւային դարվարին մէկ մասին ջուրը, և որուն կը միանան նաև ջուրերը Սեւանայ Լճին, այլ անուամբ՝ Կէօքչէ, որովհետեւ երկնային կապոյտ գոյն մը ունի. հայ մատենագիրները Գեղամայ Լիճ կ'անուանեն զայն։ Այս բարձրադիր գեղեցիկ ծովը չրջապատուած է խրոխտ լեռներէ և ունի Ժընէվի Լճէն երկուքքուկէս անգամ աւելի մեծ տարածութիւն մը։ Կ'տարաբրէ համեղաճաշակ խայտառուկ, որ անպակաս է գաւառագլուխ քաղաքին չուկայէն։ Բարձրամռունչ Զանգան, արդէն տկարացած՝ իր ջուրերը ցրուող ջրանցքներէն, խառնակի ընթացքի մը կը հետեւի բարձր և ժի-

ռուտ թումբերու ստորոտը, քաղաքին արեւմտեան ծայրը։ Դէպ արեւելք կը տեսնենք որ ջուրը հայթայթողն է Քըրք Պուլախ, գետակ մը որուն անունը կը նշանակէ «քառասուն աղբիւրներ» և որուն ակը Երեւանէն չատ հեռու չէ։ Այսքան բազմաթիւ գետեր ունեցողաճեցուն քաղաք մը պէտք է վայելէ բարգաւաճ վիճակ, կանոնաւոր կառավարութեան մը տակ. իր կեդրոնը Ռուսական Հայաստանի գաւառներուն ամենէն բազմամարդին, որուն տուած է նաև իր անունը, Երեւան արդէն յաւակնութիւններ ունեցող քաղաք մըն է։ Բայց բնակիչները ներկայիս 15000էն աւելի չեն, կէսը Թաթար և կէսը Հայ։ Այս գումարին մէջ կը գտնուին նաև 300 Ռուսեր, որոնք մեծագոյն մասամբ վարձու կառքերու կառապանութիւն կ'ընեն և կը վերաբերին, կարծեմ, սոսկ Մալական աղանդին (*)։

Երեւան չունի բնաւ առաջնակարգ արժանիքով կամ հնարժէք յիշատակարաններ։ Իր ծագումը անստոյգ է։ Նոյ Նահապետ կրնայ հոս բնակած ըլլալ Զրհեղեղէն առաջ, ինչպէս որ եւրոպացի առաջին այցելուներէն մին՝ Շարտէն լսեր է իր հայ բարեկամներէն։ Քաղաքին անունին ժողովրդական ստուգաբանութիւնը սա է թէ՝ երեւալ բայէն յառաջ եկած է Երեւանը։ Արդարև Նոյ Նահապետ առաջին անգամ այս տեղը պէտք է երեւցած ըլլայ՝ դաշտագետիններու գոտիին մէջ, դէպ ի հոս է որ ուղղուած ըլլալու են իր և ընտանիքին քայլերը, երբ ջուրերը քաշուեցան վերանորոգուած աշխարհէ մը։ Հոս կրնայ ըլլալ Նոյի սկզբնական քաղաքին վայրը. թերեւս թաղուած՝ այն հողին տակ որուն վրայ չինուած է արդի քաղաքը։

Աւելի զարգացած բնակիչները քաղաքին, կ'ըսեն թէ Երեւան հիմնուած է չատ աւելի վերջերը, և Նոյի քաղաքին հետ չեն նոյնացներ բնաւ. այլ կը պնդեն թէ Երեւան համառօտուած մէկ ձեւն է Երուանդաւանի, որ կը նշանակէ այն վայրը ուր Երուանդ յաղթուեցաւ։ Երուանդ կամ Երուանդ առաջին դարու Հայ թագաւոր մըն է, և այս կռիւը պարտուած է Արշակունեաց օրինաւոր գահաժառանգէն, որ պալատական բանակի մը գլուխն անցած էր։ Այս դէպքը և Երուանդաւան անուան վերջաձեւացութիւնը կը վկայէ Մովսէս Խորենացին(**)։

Մահմետականներն ալ կ'ըսեն թէ Երեւան ածանցուած է Բեան Բու-

(*) Ցիսուսեան Հայր Մանիլ, որ ԺԸ. դարուն Երեւանի մասին գրած է, կ'ըսէ թէ քաղաքին մէջ միայն 4000 բնակիչներ կային, եւ անոնց մէկ չորրորդ մասը հայ էր (Lettres Edifiantes, Mémoires du Levant, Paris, 1780, Գ. հատոր էջ 25) Անցեալ դարու երեսունական թուականներուն, 2500 ընտանիք կամ գոնէ 10000 բնակիչ ունէր Երեւան. ասոնցմէ 700էն 1000 ընտանիքը հայ էին (Smith and Dwight, Missionary Researches, էջ 279. նաեւ՝ Sijalski, Aufenhalt in Erivan, Das Ausland, Ուիսպուրկ, 1839) Հայերը արագօրէն կ'աճին եւ թաթարներուն տեղը կը բռնեն։

(**) Moses of Khorene, Բ. հատոր, էջ 46։

լէն, որ Շահ Իսմայիլի (1502—1524) օրով իշխան մըն էր(*) և որ իր վեհապետին հրամանով այդ տեղը ամրացուցած է. բայց այս ստուգաբանութիւնը հակառակ է այն իրողութեան, թէ Երեւան արդէն գոյութիւն ունէր ԺԱ. դարուն մէջ անպայման, իսկ Է. դարուն՝ հաւանականաբար։ Մահմեդական աւանդութեան վերաբերմամբ կարդալ Էվլիայի Ուղեւորութիւնները, զոր Համմէր թարգմանած և հրատարակած էէ մեջ 1850ին, Բ. հատորի էջ 150ին վրայ կը կարդանք. «810 թուականին (քրիստոնէական 1407 թուին) Խոճա խան Լէչչանի, Թիմուրի հետեւորդներէն հարուստ վաճառական մը՝ հոս (Երեւան) հաստատուեցաւ իր ամբողջ ընտանիքովը և ծառաներովը, մշակելով բրինձ, որուն շնորհիւ քիչ առնէն մեծ Բէնդ մը կազմուեցաւ։ Հինգ տարի յետոյ, Շահ Իսմայիլ իր Խաներէն մէկուն՝ Բեան Քուլի հրաման ըրաւ, այստեղ կառուցանելու դղեակ մը որ եօթը տարուան մէջ աւարտեցաւ և իր անունին հետեւութեամբ կոչուեցաւ Բեան կամ Երեւան»։ Էվլիայի հինգ տարին անբմբռնելի է ինծի համար։ Յովհաննէս Կաթողիկոս ԺԱ. դարուն կը յիշատակէ Երեւանը, իբր կարեւոր քաղաք մը որ գոյութիւն ունէր Է. դարուն (John Katholicos, թարգմանութիւն Սէն Մարդէնի, Բարիզ, 1841, էջ 80)

Երեւան առաջնակարգ դեր մը խաղացած չէ ո՛չ հին դարերու և ոչ ալ միջին դարու պատմութեան մէջ, մինչև Օսմանեան կայսրութեան հիմնադրութիւնը։ ԺԶ. դարէն սկսեալ մինչև նոր ժամանակները անիկա կուսակնոր դարձաւ շարունակ, ընդմէջ Սուլթաններուն և անոնց արեւելեան զօրաւոր դրացիներուն՝ Պարսիկ Շահերուն։ Զեմ ուզեր ընթերցողներուս համբերութիւնը սպառել, թուելով Երեւանի կրած պաշարումները՝ Թուրքերուն և Պարսիկներուն ձեռամբ։ Երբ Ռուսերը երեւան եկան, անիկա Պարսիկներուն ձեռքը կը գտնուէր. 1804ին, ամրոցը գրաւելու անյաջող փորձ մը պատճառ դարձաւ սա հաստատ համոզումը գոյացնելու թէ անիկա անառիկ է, ինչ որ կը պնդէին արդէն քաղաքին պարսիկ կառավարիչները։ Բայց այս հաւատքը չախջախեց մարաջախտ Բասքէվիչ, 1827 հոկտեմբերին։ Իր ռումբերը ընդհանուր աւեր սփռեցին անպատրաստ քաղաքին մէջ, և կ'ըսուի թէ ռումբ մը ծակած է միջնաբերդի մզկիթին գմբէթը. հազարաւոր անտեղեակ բնակիչներ մզկիթին մէջ փախած էին թնդանօթի կարկուտին դէմ պատսպարուելու համար։ Ռուսական բանակը մտաւ քաղաք առանց լուրջ դիմադրութեան բախելու, և անկէ ի վեր ռուսական դրօշը կը ծածանի հոն։ (Տեսնել Տիպուա տը Մոնբէրէօի Ուղեւորութիւն Կովկասի շուրջ գործը, Բարիզ, 1839 Գ. հատոր, էջ 346 և յաջորդ էջերը։) Երբ Մորիէ, Պարսկաստանի անգլիական դեսպանատան քարտուղարը, 1814ին այցելեց Երեւանի կառա-

(*) Lane Poole, Mohammedan Dynasties Լոնտոն, 1894, էջ 259.

վարիչին կամ սէրասքարին, այս վերջինը ըսաւ իրեն ամենայն լրջութեամբ թէ, Ֆրէնկներու (եւրոպացի) երեք չորս թագաւորներն ալ եթէ միանան իր ամրոցը գրաւելու, դա՛ժեալ պարապ ետ պիտի դառնան, որովհետև իրենց ճիգը զուր ըլլայ պիտի։ Անգլիացի սպաները համակարծիք չէին սէրասքարին. անոնցմէ մին՝ Վիլպրահամ, իր 1837ի այցելութեան նկարագրութիւնը ընելով կ'ըսէ.—«Կ'ակնկալէի ամրոցը գրեթէ անառիկ գտնել, դատելով այն պատմութիւններէն որոնք ընծայուեցան մարաջախտ Բասքէվիչի՝ Երեւանի գրաւման առթիւ. բայց բոլորովին ապշեցայ գտնելով պարզապէս թրքական ամրոց մը, արդարև մէկ կողմէն զօրացած՝ բնական դիրքով բայց միւս երեք կողմերը ցեխէ շինուած պատով մը միայն պաշտպանուած էին, և յարակից բլուրները կ'իշխէին անոնց վրայ։»

Կը յուսայինք գտնել հնադարեան մզկիթներ՝ քաղաքի մը մէջ որ մահմեդական տիրապետութեան տակ ծաղկեցաւ։ Բայց պէտք չէ մոռնալ որ օսմանցի Թուրքերը կը պատկանին Սիւննի աղանդին, իսկ Պարսիկները՝ Շիա աղանդին. ինչ որ առաջինը կը շինէ, երկրորդը կը սիրէ քանդել։ Գերման ուղեւոր մը՝ Շիլլինկէր (*) կը պատմէ թէ երբ Շահ Սաֆի 1635 թուականին գրաւեց Երեւանը, Թուրքերուն ձեռամբ շինուած բոլոր մզկիթները պեղեցի հաւասար ըրաւ։ Գրեթէ նոյն միջոցներուն քաղաքին, կամ թերեւս միայն ամրոցին դիրքը փոփոխութիւն կրեց. 800 ոտք անդին տեղափոխուելով այն ժեռուտ խարակներուն վրայ, որոնց ստորոտէն Զանգան կը հոսի։ Այս մասին կը խօսին Թավէրնիէ և Բէր Մոնիէ։ Պարսիկները իրենց տիրապետութեան շրջանին քաղաքը չէնցուցած չեն կարեւոր շինութիւններով։ 1724ին Թուրքերը կրկին գրաւեցին Երեւանը (Von Hammer, Geschiste des Osm. Reiches, Է. հատոր էջ 321.) բայց մօտաւորապէս 10 տարի յետոյ քաղաքը կրկին ինկաւ Պարսիկներուն ձեռքը. Նատիր Շահի յաղթանակներուն միջոցին։ Կ'ըսուի թէ Երեւանի գլխաւոր մզկիթը այս վերապետին իշխանութեան տակն շինուած է։ Հատաքրքրական հին աշտարակը, զոր Շարլէն և Թուրնըֆօռ տեսեր են, և որուն մէկ յատակագիծը թողած է մեզի այս ճանապարհորդներուն առաջինը, չատնց անհետացած է։

Այսուհանդերձ, ներկայիս գոյութիւն ունեցող չէնքերը արժանի են այցելութեան. ընթերցողէն կը խնդրեմ ինծի ընկերանալ, Երեւանի ճամբաներուն մէջ յամրաքայլ պտոյտ մը կատարելու համար։ Ամէնէն բազմամարդ թաղերը բաժնուած են արեւմտեան և արեւելեան կէսերու, նախ՝ այն լայն խճուղիով որ Թիֆլիզէն կուգայ, իսկ ա՛լ աւելի դէպ ի հարաւ, կեդրոնական հասարակաց պարտէզով։ Ընդհանուր առմամբ արեւելեան կէսին մէջ կը բնակին Թաթարները, իսկ արեւմտեանին մէջ՝ Հայերը։ Առաջինը կը պարունակէ մզկիթներ, երկրորդը՝ եկեղեցիներ։

(*) Schillinger, Persianische und Ost-Indianische Reise vom Jahr 169[illegible] bis 1702, Նիւրնպէրկ, 1707.

Բայց եկեղեցիները, կա՛մ փոքր և բոլորովին աննշան քարաշէն շինութիւններ են, և կամ՝ բաղդատաբար նոր ու անճաշակ ժամանակներու մէջ անճանաչ ըլլալու աստիճան նորոգուած են։ Վեցի չափ եկեղեցի հաշուեցի, մէջն ըլլալով նաև քաղաքին հարաւային ծայրը գտնուող ռուսական եկեղեցին։

Առնցմէ՝ ամենէն առաջ հիմնուածը կը թուի թէ Սուրբ Կաթողիկէն է, որ կանգնած է որմապատ հաճելի պարտէզի մը մէջ, պողոտային կից, վերին կամ հիւսիսային թաղին մէջ։ Հնամենի կնճռի մը կը պզտիկցնէ համեստ և ուղղանկիւն չէնքը, ուր կը մտնեն մայր դուռնէ մը՝ հարաւային կողմէն. այդ դուռը 1861ին աւելցուած է։ Ներքին մասը որ շատ ցած է, կը պարունակէ ատեան մը, գաւիթներ, խորան մը և երկու կողմնակի խորաններ կամ մատուռներ։ Շարէն այս անուամբ եկեղեցի մը կը վերագրէ Հայաստանի վերջին թագաւորներուն, արդարև եկեղեցական հայրերը ինձի ապահովցուցին թէ Երեւանի ամենէն հին եկեղեցին էր ասիկա։ Այստեղ էր որ պարսկական տիրապետութեան ժամանակ Կաթողիկոսը պատարագ կը մատուցանէր, երբ բնակէր գաւառական մայրաքաղաքին մէջ։

Ճամբէն քիչ մը աւելի խարսք, կ'անցնինք Պողոս Պետրոսի քովէն, որ քաղաքին եկեղեցիներուն ամենէն մեծը ու ամենէն քիչ հաճելին է։ Բայց երբ անգամ մը կը հեռանք լայն պողոտայէն, հիւսիսային և հիւսիս արեւմտեան կողմի պարտէզներու ցանցին մէջ մտնելու համար, մեր այցելած չէնքերուն միջակութիւնը յայնօրէն կը փոխարինուի անոնց շրջակայ ցանկապատերուն հրապոյրով։ Որքա՜ն բազմերանգ դալարիքներ կան և ինչպէ՜ս հաճելի է հոստ ջուրին յարատեւ մրմունջը։

Նախ և առաջ կ'երթանք Սուրբ Յովհաննէս, որ կը բաղկանայ չորս պատերէ և քարայատակ տանիքէ մը, որուն կցուած է փայտէ զանգակատուն մը կանանչ ներկուած։ Կը տեսնենք Զանգա գեղը որ կը հոսի լերկ բլուրներուն մէկ ճեղքէն. այս բլուրներուն չորութիւնը հակապատկեր մը կը կազմէ ստորոտի աղարթախիտ մասերուն։ Ս. Յովհաննէսի փոքրիկ մայրադուռը սիրուն է։ Ինձի ըսին թէ եկեղեցին շինուած է Ժէ. դարու վերջին կիսուն։

Շատ աւելի ցուցամոլական կերպարանք մը ունի Սուրբ Զօրավարը, արեւելեան կողմը քիչ մը հեռուն հաստատուած, բայց տակաւին հիւսիսակողմի այս բարձր դարվերներուն գագաթին մէջ։ Անիկա շրջապատուած է հին պարտէզներով և ընկուզենիի ծառեր շուքերնին ձգած են վրան։ Եկեղեցիին մարմինը շատ պարզունակ է. չորս պատեր կան և ցած գմբէթով տանիք մը. բայց խնամքով պատրաստուած դուռ մը, որուն վրայ կը կանգնի զանգակատունը՝ չորս հատուածներով բրոնուած. կը գտնուի արեւմտեան ճակատի ամբողջ երկայնքին։ Կեդրոնական մասին մէջ երկու կամարակալներ կան, խիստ նուրբ քանդակներով

բանուած։ Հարաւային կողմը կայ շատ հին դուռ մը գալարաձև ցցազարդերով. իսկ գլխաւոր դրան վրայի զարդաքանդակները — հազուադէպ երեւոյթ — լաւ գծուած են և ցոյց կուտան գոյնի մասին լաւ հասկացողութիւն։ Ինձի ըսին թէ ներկայ եկեղեցին աւելի հին չէնքի մը տեղը կը բռնէ. բայց չեմ երաշխաւորեր այն հաւատումը թէ մայր դուռը շինողն է Մովսէս Կաթողիկոս (1629 – 1663) ինչպէս ըսաւ ինձի տարէց և ազէտ քահանայ մը։ Այդ եկեղեցականը զանգակատան կոչնակին երկար զօղանջը լսելէ ետք եկաւ վերջապէս, աշխարհական ընկերակցի մը օժանդակութեամբը դողդոջագին քալելով։ Երեւանի կղերական դասը Թրքահայաստանի հեռաւոր գաւառներուն ամենէն ազէտ եկեղեցական դասակարգէն աւելի զարգացած չէ։

Միւս կողմէ, աշխարհական դասակարգին նիւթական մեծ բարգաւաճումը յայտնի կ'երեւայ այն յարաբերական ճոխութենէն, զոր կը ներկայացնեն իրենց պաշտամունքի վայրերուն ներքին կողմերը։ Անտարակոյս, մարդ այստեղ չի գտներ Անգլիոյ եկեղեցիներուն նստարանները, կամ Եւրոպայի ազօթատեղիներուն աթոռներուն սեղմ շարքերը։ Բայց գեղեցիկ գորգերով ծածկուած է ու լերկ պատերը միշտ կը նորոգուին։

Սուրբ Զօրավարէն կարելի է շատ դիւրաւ հասնիլ Թիֆլիզի ճամբան, կեդրոնական պարտէզին երկայնքին, հարաւային ուղղութեամբ։ Այնտեղէն շատ հեռու չէ քաղաքին գլխաւոր մզկիթը՝ Կէօք Ճամին, որ կը նշանակէ «երկնային մզկիթ»։ Այս չէնքը հաստատուած է Երեւանի արեւմտեան կէսին մէջ, և շրջապատուած՝ բազմաթիւ թաթարներու բնակարաններով, որոնք հայկական թաղերուն սահմանները կ'անցնին։ Այս մզկիթին մերձենալու համար պէտք է անցնիլ հիւղակներէ բաղկացած շուկային նեղ փողոցներէն. մզկիթը ունի շատ գեղեցիկ դուռ մը, պատկառելի մինարէի մը քովիկը, որուն մակերեսը զարդարուած է բազմագունեան կղմինարներով։ Կը մտնենք կամարակապ անցքէ մը և կ'երթանք ընդարձակ բակի մը մէջ, որ ջերմն ու սառեցուած վայր մըն է։ Հնամենի բարձրաբերձ կնճռիներ շուք կը ձգեն աւազանի մը վրայ որուն յորդող ջուրը կը ցայտէ քարայատակուած տարածութեանց կեդրոնը։ Այդ ջուրին եզերքը հաւաքուած են երկար վերարկուներով և փաթթոցով մարդիկ, կամ հագած են պարսկական տարազ ու կը կրեն պարսիկներու յատուկ գառնուկի մորթէ գլխանոց։ Մարդիկը կրօնական պատուէրին համաձայն կը լուացուին։ Իսկ այլուր, շուքին տակ, մօլլաներ քարոզ կը խօսին երիտասարդ աշակերտներուն, որոնք նստած են փսխաթներու վրայ։

Միաթերթ տալիաներու ակօռներ աչքը կը հանգչեցնեն։ անոր հաճոյք կը պատճառեն։ Կեանք և շարժում կայ հոս. մարդիկ կ'երթան կուգան։ Աւելի հեռուն, անձեւ մարմիններու շարք մը մութ կապոյտ ըզ-

գեսաններու մէջ փաթթուած, կ'երթայ կանանց յատուկ դուռնէն։ Բայց փութկոտութեան չգոյութիւնը հաճելի հանգստութեան մթնոլորտ մը յառաջ կը բերէ։ Բակին քառանկիւնը ունի 87 քայլ երկայնութիւն և 58 լայնութիւն. հարաւային կողին վրայ չինուած է նոյն ինքն մզկիթը։ Լայնատարած գմբէթին տակ այրերը և կիները իրարու ի խուռն հաւաքուած են, կիները՝ պարսկական լրութեամբ քօղարկուած։

Մզկիթը ճարտարապետական տեսակէտով նշանակելի բան մը չունի, բայց մեծ արժէք կը ներկայացնեն այն ծաղկանկարները, որոնք հիւսիսային կողմը դրացի ու փոքրագոյն շէնքի մը ցեղունը կը զարդարեն։ Քառանկիւնին մնացեալ մասը կը գրաւեն ցած շէնքերու շարքեր, որոնց սենեակներուն մէջ ասրէց դպրոցականները իրենց ուսումը կը ստանան։ Մարդ չի հասկնար սակայն, թէ ասոնք ինչ կը սորվին այստեղ։ Հեղինակաւոր մոլլա մը մեզի կ'իմացնէ թէ Կէօքճամին չինուած է Նատիր Շահի (1736—1747) օրով, Սէրտար Հիւսէյին Ալի Խանի ձեռամբ։

Ի բաց առեալ միջնաբերդին մզկիթը, մահմէտականներու կրօնական հաստատութիւնները շատ լաւ կը պահպանուին։ Թախտարական թաղերուն մէջ հաշուեցի երեք մզկիթներ։ Հաճի Նասրուլլահ Պէյի և Շէյխ Ճամիի մզկիթները գրեթէ յար և նման են գծագրութեամբ։ Առաջինը յայտնապէս օրինակուած է երկրորդէն, որուն արտաքին դրան վրայ տաճկերէն արձանագրութիւն մը կայ, թուականով մը զոր 1098 կը կարդանք (քրիստոնէական 1687 թուականը։) Բայց անկէ ի վեր պէտք է նորոգուած ըլլայ։ Թէև Կէօք Ճամիէն շատ աւելի փոքր, բայց անոր հետ նմանութիւններ ունի. որմապատ բակը իր աղբիւրովը և երկաթացողուն տալիաներովը շատ հաճելի ապաստանարան մըն է, փոշիէն փողոցներէն խուսափելու համար։

Բայց թերևս, ամենէն շահեկան յիշատակարանը սերսարներու հօշն է, քաղաքին ծայրագոյն հարաւային անկիւնին մէջ։ Անոր կրնանք մօտենալ արևմուտքէն, և ճամբուն վրայ կը հանդիպինք Սուրբ Սարգիսին։ Այս եկեղեցին և անոր հաճելի սարահարթը՝ Զանգայի վերևի գահաւանդին վրայ, կ'իշխէ ընդարձակ տեսարանի մը հարաւային թաղերուն և Արարատի դաշտագեղեցիկին վրայ։ Խորունկ գետը կը հոսի արևելեան ուղղութեամբ, դէպի սէրտարներուն բերդը և պարտէզները, պատերէն դուրս։ Այս պատուարներուն եզերքը քերելէ յետոյ, գետը յանկարծ կը դառնայ հակառակ ուղղութեամբ, ու քիչ մը աւելի խաղաղ ընթացքով մը կ'երթայ Հրազդանին։ Ամրոցը, որուն այցելել կ'երթանք, տակաւին բաւական հեռու է և ցեխէ ու խճաքարէ չինուած պատերը, որոնք կ'եզերեն Զանգայի ձախ ափին խարակները, արագօրէն կատարելապէս փլչելու վրայ են։ Ժամանակաւ թերևս ունէին դիմադրութեան ոյժ մը։ Բայց երբ գետը լքեր է այդ վայրը, քաղաքը անմիջականօրէն ենթարկուած է դաշտագեղեցիկին։ Սէրտարին պալատը կը կազմէ ամբաց-

եալ վայրին միջուկը, և անոր պատուհանները գետին վրայ կը նային։ Բայց իր լեցուն հարէմներուն ընդարձակ շէնքերը, պահակազօրքին մթերանոցները և իր պալատականներուն բնակավայրերը կա՛մ բոլորովին անհետացած են և կամ արագօրէն կը փլչին։ Աւերակներու կոյտի մը մէջէն անեղծ կը բարձրանայ միակ շէնք մը, զոր Թուսերը կը նորոգեն. ատիկա այն Թէօշին է ուր Սէրտարը կուգար անցընել իր պարապոյ ժամերը. Խնամքով յարդարուած ներքնակոգմի ննջարանին պատուհանէն Սէրտարը կը վայելէր համայնապատկերը – գետը իր ատորոտը, իր սեպհական սաղարթախիտ պարտէզը՝ դաշտագեղեցիկին մէջ, ու ազօտ անջրպետին ետեւ կանգնած՝ Արարատի մարմինը։ Այստեղ էր որ Սէրտարը՝ ի գործ կը դնէր իր ճարտարութիւնը իրր նշանառու քամբաղդ գեղացիներուն էշերուն վրայ, գնդակ մը միտքերով անոնց մարմնոյն մէջ, այն պահուն ուր անոնք կ'անցնէին Զանգայի աջ եզերքէն, և կ'երթային դէպի կամուրջը կրկնագագաթ կամարով (*)։ Այս կամուրջը կը գտնուի ամբանոցին ճիշդ տակը, և մինչև այսօր հաղորդակցութեան միակ ճանապարհն է, Երևանի և գետէն անդի երկրին միջև։ Արևելեան երանութեան ինչ անսպառ ակրիւր էր, նստիլ այս լուսաշող շէնքին բազմոցներուն վրայ և լրտեսել կարաւանները, որոնք կը լեցնեն դրամարկղները։ Մերթ ընդ մերթ, պատգամաւոր մը կուգար պարսիկ իշխանին որ հրամաններ կ'արձակէր կասարուելիք ձիարշաւին շքեղութեանը և ընդարձակութեանը նկատմամբ։ Վրաստանի ու Զէրքէզստանի գեղեցկուհիները կը փողփոլէին յարակից սրահներուն մէջ, և ջուրը ամենուրեք աւազուրէն կը հոսէր։ Երևանի կառավարիչը շէնք շնորհք արքայի մըն էր երկրին մէջ, և երբ ճամբորդէր, ճամբուն վրայի գիւղերուն բնակիչները եզ մը կը զոհէին ի պատիւ իրեն (*)։

Ննջարանին կամարներուն վրայ գտնուող հիանալի զարդարանքները կազմուած են հայելիի կտորներէ, որոնք կը փայլին գոհարի երեսակներու նման։ Նոյն նիւթով չինուած քանդակազարդ շրջանակ մը կը գտնուի ամբանոցին պատերուն վրայ, ներքեւը՝ ձեղունի մը որ ճոխաբար զարդարուած է ծաղկանկարներով, որոնց մէջ ամենէն շատ կ'երևան հիրիկ և վարդ։ Կտաւի վրայ ուրիշ նկարներ, որոնք խորշերու մէջ զետեղուած են, սենեակին ամէն կողմը կը բաշխուին։ Կը կարծեմ թէ անոնք ընդօրինակութիւններ են, ռուսական գրաւումի միջոցին կատարուած նկարներուն իսկականները փճացած ըլլալու են։ Անոնցմէ երկու հատը, որ ննջարանի երկու կողմերը դրուած են, պատկերներն են Հիւսէյին Խան Սէրտարին՝ ձախ կողմինը, իսկ աջակողմեանը՝ Ֆէթհալի պարսիկ հերոսին։ Մնացեալներէն երեք հատը կը ներկայացնեն Ֆաթհ Ալի Շահը (1797-1834)

(*) Morier, Second Journey, էջ 320

(**) Dubois de Montpéreux-ի յիշուած գործը. Գ. Հատոր էջ 452.

անոր որդին՝ Ապպաս Միրզան և Հասան Խանը, Սէրտար Հիւսէյինի եղբայրը։ Միւս երեք նկարներն ալ հերոսական անձնաւորութեանց —Շէրապի, Ռիսթէմի և պարսիկ ամազօնի մը – անյայտ պատկերներն են։

Ինձմէ առաջ հոս այցելութիւն տուողներէն մին կը գրէ թէ, 1834ին, երբ ինքը այցելեր է, Ննջարանի խորշին պատերը զարդարուած էին 4 պատկերներով, որոնք ծերուկ վաւաշոտի մը հեշտագրգիռ երեւակայութիւնը զբօսցնելու հանգամանքը ունէին։ Այսպէս՝ Մահմէտական մը գինի կ'ընդունէր սիրուն վրացուհիէ մը, ի ներկայութեան Էջմիածնի վանականներուն, որոնց փասաները նուազ ազդու եղած էին, հաւատափոխ ընելու զինքը, քան քրիստոնեայ աղջկան պարարտ մարմնին հրապոյրները։ Երկրորդ պատկերը կը ներկայացնէր պարսկուհի մը թոյլ վարտիքով և թափանցիկ զգեստով, որ Շահին համակերպութիւն կը յայտնէր։ Այստեղ արքայական արիւնէ իշխան մը որսորդական տարազով կը սիրաբանէր օրիորդի մը հետ, մինչ անոր ծերունի հայրը կը քնանար, անդին՝ Ցովսէփի գեղեցիկ դիմագիծերը իրարանցում յառաջ կը բերէին Պէտափրէսի կնոջը սունը հաւաքուած կիներուն մէջ (*)։

Այս հեշտագրգիռ պատկերները ա՛լ չեն զարդարեր ամայացեալ ապարանքը, և թերեւս, անոնց աներեւութացումը գեղարուեստական աշխարհին համար մեծ կորուստ մը չէ։ Սկզբնական զարդարանքները, որոնք անեղծ կը մնան պատերուն և ձեղունին վրայ, զմեզ ի վիճակի կը դնեն դատելու թէ որքա՜ն մեծ էր Պարսկաստանի գեղարուեստական ճաշակի անկումը, յորմէհետէ իր նկարիչները իրենց ճարտարութիւնը ցոյց կուտային որմերուն վրայ Շէհէլ Սիդունին, Զէնտա Ռուտի ափանց վրայի հոյակապ ամարանոցին։

Այս fեօճկէն կ'երթանք մերձակայ մզկիթը ամրոցին, ուր այլեւս չեն յաճախեր հաւատացեալները։ Անիկա կանգնած է հին պալատին քիչ մը արեւելեան կողմը, ներքնամասը՝ լայնատարած գմբէթին տակ, զարդարուած է մեծ ճարտարութեամբ, բազմերանգ փոքր աղիւսներու շնորհիւ։ Մեծ բակը արդէն աւերակ է։ Հինայով ներկուած ծերուկ սպասաւոր մը յայտնեց մեզի թէ այս մզկիթը շինուած է Ֆաթ Ալի Շահի իշխանութեան օրով, և ծանօթ է Ապպաս Միրզա Ճամի անուամբ։ Պատերը, պալատը և մզկիթը դատապարտուած են փճանալու։ Անոնց աւերակներուն մօտը կը տեսնենք ռուս պահակազօրքին զօրանոցները և ռուսական եկեղեցիի մը քարայատակ ամնիքը։ Շատոնց մեռած է արդէն այն վերջին սէրտարը, որուն պատկերը կախուած է fեօճկին պատէն վար։ Անիկա մեռաւ կեղտոտ ախոռի մը մէջ, զրկուած ամէն բանէ, և իր վրայ կրելով միմիայն իր ալեւոր մարմինը ծածկող կեղտոտ զգեստը։ Այսուհանդերձ, իր անունը հաճելիօրէն կապուած է պարսկական հովուերգութեան սիրուած դրուագներէն մէկուն։

(*) Dubois, յիշատակուած գործ, էջ 339 եւ յաջորդ էջերը։ Նաեւ Atlas.

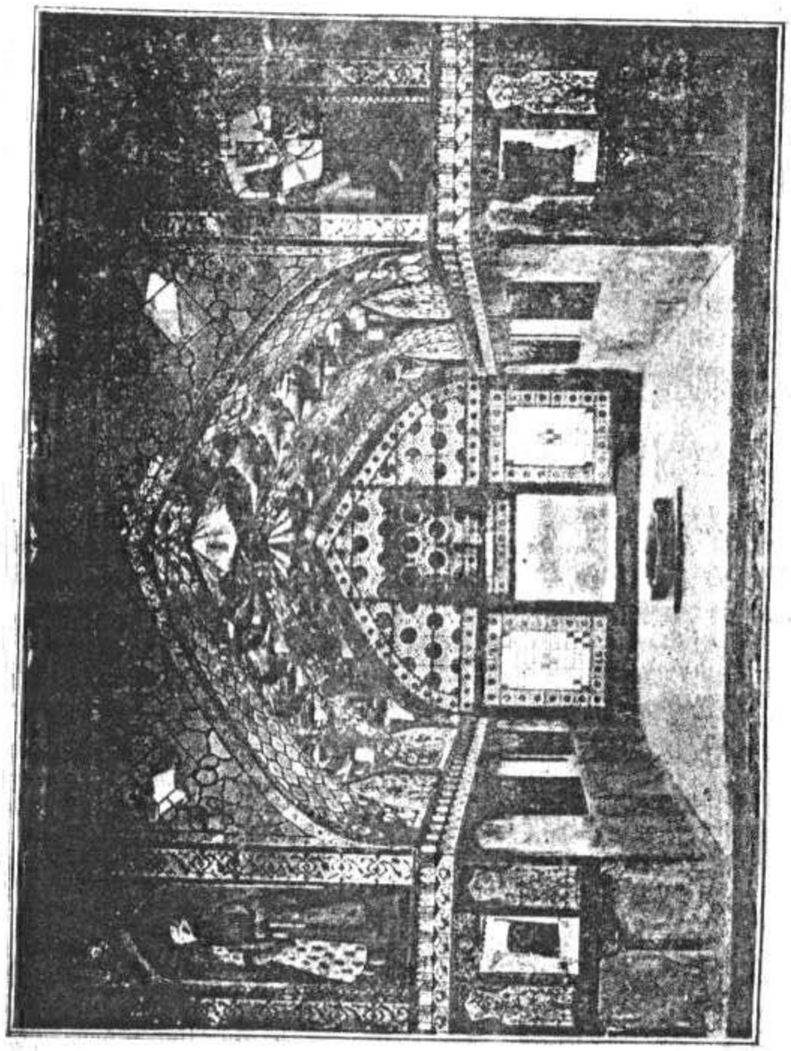

ԵՐԵՒԱՆ.— ՄԼՐՑԱՐՈՒ ՊԱԼԱՏԻՆ ԴԻՄԱՑԱԾԸ

Կը պատմուի թէ երիտասարդ Վրացի մը կը ճամբորդէր դէպի այս ամրոցը՝ Զանգայի վերեւը, նշմարելու համար իր նշանածը, որ կը գտնուէր սէրասարին հարէմին մէջ. աղջիկն ալ որ իր սիրականին կըսպասէր, ինքզինքը պատուհանէն վար նետեց, բայց ատոյգ մահէ մը ազատեցաւ չնորհիւ ուռենիի մը որ իր անկումին թափը կասեցուց։ Սիրահար զոյգը բռնուեցաւ, բայց այս դէպքը յուզեց նախանձոտ տիրոջ սիրտը և անիկա երկուքին ալ ներելով թոյլ տուաւ որ ելլեն երթան. անոր վեհանձն խօսքերը պահուած են. «Թող ո՛չ ոք ջանայ իրարմէ բաժնել այսքան սերտօրէն իրարու կապուած սիրտերը։»(*)

Թերեւս, քաղաքի մը ժողովուրդը ճանչնալու լաւագոյն միջոցը, անոր դպրոցները՝ այցելելն է։ Երեւան լաւագոյն վիճակ մը ունի թէ՛ երկրորդական և թէ նախնական կրթութեան տեսակէտով, քան ռուս կայսրութեան հայկական ուրիշ ոեւէ նահանգ։ Բայց կարճատեւ այցելութեանս միջոցին տեսածներուս մասին իմ անձնական տպաւորութիւններս արձանագրելէ առաջ կ'ուզեմ քննել վարժարանները կառավարող պայմանները։ Երբ Ռուսերը տէր դարձան Հայաստանի մեծ մասին, տեսան որ անիկա արդէն ունի վարժարանական դրութիւն մը, որուն՝ իրենց սովորական յամառութեամբը, ծայր աստիճան նախանձեցան այդ դարոցավարութիւնը հաւանօրէն ծագում առած էր հայկական տաճարու գիւտի միջոցին, այսինքն Ե. դարուն։ Եկեղեցին երկար դարերու ընթացքին եղած է հայ ազգութեան անկիւնաքարը, ու վարժարաններն ալ միշտ կապուած են Եկեղեցիին հետ։ Այս պատճառաւ է որ բուռն պայքարի մը տարրերը չպակսեցան. և չկայ ուրիշ հարց մը որ այնքան թունաւորած ըլլայ Հայոց և իրենց ռուս զեկավարներուն յարաբերութիւնները, որքան՝ այս վարժարաններու խնդիրը։

Երբ Հայ Եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը և անոր յարաբերութիւնները՝ կառավարութեան հետ՝ պետական օրէնքին մէջ առնուեցան, գլուխ մը վերնագրուեցաւ հոն, որուն իմաստին համաձայն, Ռուսիոյ Զարը պաշտօնապէս կը ճանչնար ծխական վարժարաններու օրինականութիւնը(**). Անոնք հաստատուեցան այնպիսի հաստատութիւններ, որոնց նպատակն է տղայոց տալ կրօնական և քարոյական դաստիարակութիւն. ասկէ զատ անոնք կը գտնուէին եպիսկոպոսներու առաջնորդութեան և հսկողութեան տակ։ Կարգադրուած էր որ այդ վարժարաններուն կանոնները և ուսմանց ծրագիրը պիտի ենթարկուին Էջմիածնի Սինոդին, և այս վերջինն ալ զանոնք պիտի մատուցանէ Ներքին Գործոց Նախարարին վաւերացմանը։ Սա յօդուածն ալ աւելցուեցաւ թէ՝ եթէ կարեւոր է որ կղերական դասակարգը տեղեակ ըլլայ ռուսերէն լեզուին, ինչպէս նաեւ ռուս կայսրութեան պատմութեանը և աշխարհագրութեանը։

(*) Տիպաւ (էջ 346) եւ Մորիէ՝ Հայի Պապա։
(**) 1836ի Պոլոժէնիայի Ը. գլուխ։

Միայն թէ, կառավարութիւնը լաւ կ'ընէ դիտելով որ, հակառակ որ աւելի քան կէս դարու չրջան մը անցած է այս վաւերաթուղթին հրատարակութենէն ի վեր, դարձեալ քիչ թուով ուսուցիչներ և՛ աւելի սակաւաթիւ աշակերտներ մինչև իսկ չափաւոր հմտութիւն ցոյց տուած են ռուսերէն խօսելու և գրելու մէջ։ Նիւթական բարգաւաճման հետ, որ ռուսական գրաւման արդիւնքը եղաւ, Հայոց դպրոցները զարգացան և անոնց մակարդակը բարձրացաւ։ Ուսուցիչները, որոնք աշխարհական էին, լաւ ընտանիքներու մէջէն առնուեցան. կրնանք վստահաբար ըսել թէ ներկայիս հայ երիտասարդութիւնը կը կրթուի ձեռամբ լաւ դաստիարակուած և լաւատեղեակ հայրենակիցներու։ Անոնցմէ շատերը ուսած են Եւրոպայի, գլխաւորաբար Գերմանիոյ մէջ, ու շատ աւելի բարձր ուսում ստացած են, քան ինչ որ պէտք է դասաւանդութեան այն աստիճանին մէջ որ իրենց տրուած է։

Կառավարութեան առած առաջին քայլը՝ Հայոց ազգային վարժարաններուն թուիչքը կտրատելու՝ ուսմանց սահմանափակումը եղաւ։ Ռուսաստանի մէջ դասարանի կարգը աստիճանաչափն է մակարդակին, և առաջին դասարանը այս աստիճանացոյցին ամենէն վարի կէսն է։ Եկեղեցիներուն յարակից շատ անգամ կը գտնուէին հինգ կարգով վարժարաններ. իսկ այն ուսանողները, որոնք կը փափաքէին իրենց ուսումը առաջ տանիլ, կը մտնէին թեմական վարժարանները և հոն կը բնակէին ալ։ Այս կերպով, երիտասարդի մը համար կարելի կը դառնար համալսարանականէ դուրս, ուրիշ ամէն երկրորդական ուսում առնել, իր մայրենի լեզուովը և հայրենի հաստատութիւններուն մէջ։ Արդարև, Ներքին Գործոց Նախարարը հսկողութեան իրաւունք մը ունէր. բայց երեւակայական վտանգին հանդէպ ասիկա մտնակի ապահովութիւն մըն էր։ Այս պատճառաւ, կառավարութիւնը երկրորդ, չորրորդ և հինգերորդ կարգերուն վրայէն սև գիծ մը քաշելով Հայոց ձեռքը ձգեց միմիայն տարրական դասընթացքը։ Այս արարքը կամայական համարուեցաւ, նկատելով որ այդ վարժարանները զուտ կամաւոր նուէրներով կը յանձանուին։

Կայսերականութիւն. որքան դաւաճանական անզգամութիւններ ի գործ կը դրուին յանուն կայսրութեան, որոնք կը գերազանցեն պատերազմի արհաւիրքները։ Երբեք տարակոյս չկայ թէ կեանքի և ինչքի ապահովութեան չափ տարրական իրաւունք մըն է որ տղայոց կրթութեան գործին վրայ կառավարութիւնը վերին հսկողութիւն մը ի գործ դնէ։ Պիտի խնդակցէինք ռուս կառավարութեան, եթէ անիկա պահանջէր միայն որ Հայոց վարժարաններու ուսումնական մակարդակը Ռուսիոյ միւս դպրոցներուն մակարդակէն վար չիջնայ։ Ոչ ալ մեր համակրանքը պիտի պակսեցնէինք, եթէ Ռուսերը բաւականանային պահանջ դնելով, որ ռուսերէն լեզուն աւանդուի։ Ա՛յս էր իմաստուն և մարդավարի քաղաքականութիւնը։ Բայց 1884ի Ուքազը բոլորովին տար-

բեր ոգիով մը յղացուեցաւ, և զայն կրնանք խարանել իբր անպատուաբեր վաւերաթուղթ մը. ըստ այդ հրամանագրին, ծխական վարժարանները եթէ երկու դասարանէ աւելի ունենան, Ռուսաստանի անհատական վարժարաններու կարգը պիտի դասուին, այսինքն թէ՝ ամբողջ դասերը ռուսերէն լեզուով պիտի աւանդուին։ Ասիկա Հայոց ծխական վարժարանները փակելու համարժէք հրաման մըն էր։ Տարրական դպրոցներու վերին հսկողութեան պաշտօնը Ներքին Գործոց Նախարարէն առնուելով յանձնուեցաւ Կրթական Նախարարութեան։ Ճեմարաններուն ձեռք չդպցուց կառավարութիւնը, 1836ի հրամանագրին հիման վրայ, բայց պայման դրաւ որ անոնց նպատակը ըլլայ կրօնաւորներ պատրաստել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պէտքերը գոհացնելու համար։

Էջմիածնի Սինոդը, թէեւ կառավարութեան կողմէ հրահանգներ կը ստանար, այս հրամանագիրը չուզեց ընդունիլ, և խնդրեց որ, քանի որ ասիկա հրատարակուած է կաթողիկոսական Աթոռին թափուր մէկ միջոցին, անոր նկատառումը յետաձգուի մինչեւ նոր կաթողիկոսին ընտրութիւնը։ Կառավարութիւնը վրէժ լուծեց վարժարանները փակելով. անոնք գոց մնացին մինչեւ 1885, երբ Մակար Կաթողիկոս իր հաւանութիւնը յայտնեց Ուքաղի արամադրութեանց, երկդասեան վարժարաններու ծրագրին ընդարձակմանը մասին պզտիկ թոյլատուութիւն մը ստանալով։ Բարձրագոյն դասարանները փակ մնացին։ Իմ այցելութեանս միջոցին, ա՛յս էր կացութիւնը։ Սակայն և այնպէս, դեռ պահանջուած էր որ նախապէս սահմանուած ժամանակամիջոցի մը ընթացքին ծխական վարժարանի իւրաքանչիւր ուսուցիչ վկայական ունենայ Ռուսիոյ Կրթական Նախարարութենէն։ Ուսուցիչը որպէսզի կարենար ստանալ այս վկայականը, պարտաւոր էր ռուսերէն լեզուով քննութիւն մը անցընել։ Տրուած պայմանաժամը աւարտելու վրայ էր, և ես տեղեկութիւն ստացայ որ սակաւաթիւ ուսուցիչներ միայն ունէր դարձած էին լեզուական անհրաժեշտ հմտութեան (*)։

Դասախօսական գործը չէ կարելի զինուորական սկզբունքներու վրայ քաղեցնել։ Մաքին առողջութեան պահանջած միակ մարզանքը, մարդկային կարողութեանց անկախական կիրառումէն յառաջ կուգայ։ Երեւանի մէջ ուրիշ ունեցայ դիտելու հաւորական մակարդակի հակադրութիւնը, ընդմէջ ռուս և հայկական վարժարաններուն։ Երկու յատկանշական օրինակներ ունէի աչքիս առջեւ, քովքովի գոյութիւն ունեցող այլազան տեսակներուն մէջէն։ Իբր մայրաքաղաքը թեմի մը, Երեւան քաղաքին մէջ Եկեղեցին սակաւին իրաւունք կը վայելէր կղերանոց մը ունենալու. կղերանոցը կուտայ դասախօսութիւն մը, զոր կրնանք

(*) Հեղինակաւոր անձ մը հաղորդեց ինծ թէ, Թիֆլիզն ու ամբողջ ռուսական Անդրկովկասը մէջն ըլլալով, 400ի չափ հայկական վարժարաններ գոյութիւն ունէին իմ այցելութեանս միջոցին. ասոնցմէ գրեթէ մէկ երրորդը աղջկանց դպրոցներ էին։

երկրորդական անուանել, և որ 6 կարգ ունի։ Անիկա ճիգ ըրած է խուսափելու 1881ի Ուքաղի ոգիին սեղմումներէն, աշակերտներու հանգամանքին վերաբերմամբ։ Ակներեւ էր որ քիչերը միայն կղերականութիւն ընդգրկելու սահմանուած էին, թէեւ, 360 աշակերտներուն թերեւս մեծամասնութիւնը տարրական դասարաններուն մէջ կը գտնուէր։ Տրուած դասախօսակութիւնը կրօնական ոգի չունէր. իսկ ոչ-կրօնական ուսմանց դասախօսակները, կարծեմ, բոլորն ալ աշխարհականներ էին։ Գոնէ մէկը՝ բացառիկ կարողութեան տէր երիտասարդ մըն էր, իր անձնական ծախքովը Եւրոպայի մէջ ուսած։ Մեր երկրորդական վարժարաններուն ուսուցչական մարմնին մէջ դժուար պիտի ըլլար գտնել իր գործին այսքա՛ն յարմար մարդ։ Աշակերտները, որոնց տարիքը տասնէն քսան էր, կրկնաբանութեամբ չէ՛ որ կ'ուսանէին։ Տնօրէնը գերմաներէն լեզուն սահուն կերպով կը խօսէր և արեւմտեան մտածումին հետ շփման մէջ էր։

Այսուհանդերձ, նոյնիսկ այս առանձնաշնոր հետ հաստատութիւնը իր օգտակարութենէն շատ բան կորսնցուցած է, ուսական վարժարանին բաղդատմամբ աննպաստ վիճակի մը մէջ դրուելով։ Եօթներորդ և ութներորդ դասարան կազմել արգիլուած է, հակառակ որ ուսուցչական մարմնին կարողութիւնը ամէն կասկածէ վեր է։ Թերեւս այս պատճառաւ է որ առ հասարակ հարուստի զաւակները չեն յաճախեր. անոր տարեկան 1800 ռուբլի եկամուտը գլխաւորաբար միջին դասակարգի Հայերը կը հայթայթեն, այս գումարին մէկ վեցերորդը միայն աշակերտները կը վճարեն. մեծամասնութիւնը ձրիաբար ուսում կը ստանայ։

Բարձրագոյն կարգերուն մէջ ուսուցուած նիւթերն են աստուածաբանութիւն, հոգեբանութիւն, ոսոգութիւն, բնագիտութիւն, տրամաբանութիւն, ժամանակակից պատմութիւն և նոր լեզուներ։ Բարձրագոյն հրամանով, միմիայն ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուները դաս կը տրուի։ Ուսուցումը կը կատարուի հայերէն լեզուով, ի բաց առեալ ռուս լեզուի գրականութեան դասը որ ռուսերէնով կը տրուի։ Հոգեբանութեան դասագրքերնին՝ Ալեքսանդր Պէյնի գործին թարգմանութիւնն էր, իսկ տրամաբանութիւնը՝ Ռ. Ս. Ճէվընսի։ Այս ճեմարանէն զատ որ Սուրբ Սարգիս եկեղեցիին հետ կապուած է, 200 աշակերտներով աղջկանց վարժարան մըն ալ կայ։

Ռուսական վարժարանին ծախքերը կը հոգայ պետութիւնը, տուրքերէն յառաջ եկած եկամուտներով. բառին գերմանական առումով, կիմնազիոնի աստիճան և անուանակոչում ունի։ Կառավարութիւնը տարեկան 4500 ռուբլի նպաստ կուտայ. և այս գումարին վրայ կ'աւելցուի աշակերտներու ինը տասներորդին վճարած թոշակը, իւրաքանչիւրը՝ 4 ռուբլի։ Գիշերօթիկները կը պահին երկար ննջարանի մը մէջ, որ մեծ խնամքով մաքուր կը պահուի։ Գիշերօթիկները սնունդի և բնակութեան համար կը վճարեն տարեկան 25 ռուբլի՝ մեծ մասամբ. իսկ աւելի աղքատ-

ները՝ միմիայն 15 ոսկի։ Վարժարան, քաղաքին կեդրոնը յարմար չէնք մըն է և բարգաւաճման ամէն երեւոյթ ունի։ Հանդիսական օրերու յատուկ ընդարձակ և լաւ կահաւորուած ընդունելութեան սրահ մը ունի։ Գրադարանն ալ ճոխ է, ու պատիւ կը բերէ ռուս տնօրէնին, ինչպէս հաստատութեան ընդհանուր կազմակերպութիւնը։

Բայց դպրոցին մէջ տիրող ոգին բանակատեղիի ոգին է. մէթոտները զինուորական են. մինակ փողահարութիւնը կը պակսի, ծանուցանող թէ ի՞նչ դաս պիտի սկսի։ Բանի որ մարդկային յիշողութիւնը կարճ սահման մը ունի և իրողութեանց վերյիշումը մեծ արժէք չի ներկայացներ, դատիարակութիւն չի պահանջեր այնքան յիշողութեան կարողութիւնը, որքան իրողութիւնները համադրելու և բաղդատելու կարողութիւնը։ Այս վարժարանին տուած կրթութիւնը չպիտի արտադրէ դպրոցականներ կամ խորհողներ. արդարեւ, այստեղ գրիչը սուրէն ստորադաս է. բայց գոնէ ատիկա կը ծառայէ միտքը սրցնելու և մտքի արթնութիւն տալու, ինչ որ շատ օգտակար է մահմեդական աշակերտներուն համար։

Բոլոր անոնք որ կրնան համոզեցուցիչ մը գտնել, կապոյտ չուխայէ վերարկուով և տափատով կ'երեւան, արոյրէ կոճակներով զարդարուած։ Նոյն նիւթէն զգեստ մըն ալ կը հագնին հիւրամիծարները։ Աշակերտները զինուորական մարզանք կը կատարեն ու յառաջ կը խաղան նուագախումբին հետ։ Այլ սակայն ասիկա քաղաքային հաստատութիւն մըն է. Հայկական բարձրագոյն ուսումնական հաստատութեանց մէջ միակ կիմնազիոնը կամ բարձրագոյն վարժարանն է։ Իմ այցելութեանս միջոցին, կային 158 հայ, 67 ռուս, 9 վրացի, 7 բոլոնիացի և 18 թաթար աշակերտներ. միայն այս վերջինները մահմեդական են։

Երբ նկատի առնենք որ թաթարները Երեւանի բնակչութեան կէսը կը կազմեն և շրջավայրերուն մէջ ալ առատաթիւ են, նշանակութեան արժանի կը գտնենք այս կարեւոր վարժարանին մէջ սՀյսքան քիչուոր ըլլալնին։ Անոնք հաւաքաբար հեռու կը կենան արեւմտեան դատիարակութենէն, և այս իսկ պատճառաւ անոնք կը թուին դատապարտուած ըլլալ կանուելու. իբր ցեղ մը որ անկարող է նոր միջավայրին յարմարելու։ Թաթարները տակաւին իրենց ձեռքին մէջ ունին գաւառին ամենէն բերրի հողերուն մէկ մասը և շատերը հարուստ մարդիկ են. այս խաները պատահաբար իրենց զաւակը վարժարան կը ղրկեն. բայց տնօրէնը ըսաւ ինծի թէ այս կարգի աղաքը քիչ անգամ յաջող են, որովհետև ծոյլ են և շուտով կը թողուն վարժարանը։ Միջին դասակարգի պատկանողները աւելի երկար կը մնան դպրոցին մէջ և շատ աւելի յուսատու են։

Հաճոյակատար տնօրէնին ընկերակցութեամբ, ներկայացուեցայ հիւրամիծարներու պետին, որ զիս պարոցուց դասարանները, ուր աշակերտները զինուորական կեցուածքով, անձայն և անշարժ, իրենց աչքերը մեր վրայ կը սեւեռէին։ Դասարաններէն մէկը ունէր երեսուն աշակերտ. ուզեցի գիտնալ թէ ինչ է հայ և թաթար աշակերտներուն համեմատութիւնը։ Տնօրէնը իմ հետաքրքրութեանս գոհացում տալու համար ըսաւ. —«Ռուսերը թո՛ղ ոտքի ելլեն.» և ահա չորս հինգ սիրուն տղաք ոտքի կանգնեցան. անոնց դէմքը հաճելի ու խելացի էր։ Յետոյ տնօրէնը հրամայեց.—«Հայե՛ր, ոտքի ելէք։» Առաջին խումբը վար նստաւ, և գրեթէ ամբողջ դասարանը կանգնեցաւ։ Վերջապէս, տնօրէնը ձայնեց.— «Թաթարները թող ոտքի ելլեն։» Եւ ահա միակ պզտիկ տղայ մը դասարանին ծայրէն ոտքի ելաւ իր նստած դասընկերներուն դէմ կանգնելով։

Այս հաստատութեան մէջ կրօնական խնդիրներու հարցը լաւ լուծուած էր. վարժարանը ունէր աշակերտներ երկու տարբեր կրօններէ — մահմեդական և քրիստոնեայ — ու երեք քրիստոնէական յարանուանութենէ — Լուսաւորչական Հայեր, Կաթոլիկներ (Բոլոնիացիներ) և Ռուս Օրթոտոքս կոչուածները։ Դպրոցին մէջ առանձին սենեակներ կային, ուր մոլլան կը տրվեցնէր մահմեդական կրօնը, և քօրը կամ բաթէրան կամ վարդապետը կը բացատրէր Նոր Կտակարանը։ Այս կերպով իւրաքանչիւր աշակերտ իր նախահայրերուն կրօնական դատիարակութիւնը կը ստանար ձեռամբ կրօնակից ուսուցչի մը, իսկ ոչ-կրօնական դասերու միջոցին տեղի ունեցած չփումը կը վարժեցնէր մահմեդականները և քրիստոնեաները, Ռուս օրթոտոքսներն ու Լուսաւորչական Հայերը՝ զիրար յարգել և կրօնական լայնմտութիւն ցոյց տալ։ Այս տեսակ դրութեան մը ընդհանրացումը բոլոր գաւառներուն մէջ, անհամար բարիք յառաջ պիտի բերէր. որքան որ աշխարհական դատիարակութեան գործը թերութիւններ ունի, դարձեալ հաճոյքով է որ կը շնորհաւորեմ պետական վարժարանները որ կրցած են փրկարար միջոց մը գտնել, ու սրտանց յաջողութիւն կը ցանկամ։

Երեւանի թաթարները մեծ մասամբ թրքական ծագում ունին և Ատրպատականի մերձակայ պարսկական գաւառի բնակիչներուն հետ ցեղակից են։ Բայց թաթար անուան տակ վիճակագրութեան մէջ արձանագրուածներուն մէկ մասը աւելի պարսիկ կարելի է համարել, բոլորն ալ Շեհ Աղանդին կը պատկանին. կը կարծէի որ զանոնք շատ մոլեռանդ պիտի գտնեմ, դատելով Պարսկաստանի իրենց կրօնակիցներէն զորս անձամբ տեսած էի, ինչպէս նաև Ֆրանսացի ճանապարհորդի մը նկարագրութենէն. Müller-Simonis իր Կովկասեան մինչեւ Պարսից Ծոց անուն գործին մէջ, Ալիի և Հիւսէյնի ի պատիւ Երեւանի մէջ կատարուած արարողութեանց մասին խօսելով կ'ըսէ.—

«Գիշերը, այն մոլեռանդները, որոնք մարտիրոսները պիտի ըլլան մեծ թափորին, ջահագնացութիւն մը կը կատարեն, թուրերով և լախտերով զինուած։ Անոնք համաչափօրէն կը շարժեն իրենց ջահերն և զէն-

քերը, ու սարսափելի ձայնով մը կը գոչեն. «Հիւսէյին, Ալի, Հիւսէյին, Ալի։» Զահերուն կարմիր ցոլքերը, տեղ տեղ կտրատելով տուներուն սպիտակ դիմաստուերը, կամ ծառերուն կանանչութեան տակ տարօրինակ փայլեր արձակելով, ու ի վերջոյ այս կրօնամոլներուն դժնեհեսիլ դէմքերը ամբողջովին լուսաւորելով, կը կազմեն վայրենի և արտառոց տեսարան մը։»

Այս պատկերը շատ իրական է. կասկած չունիմ թէ, Երևանի մէջ դեռ մինչև այսօր կարելի է տեսնել այս կարգի արարողութիւն մը։ Այլ սակայն, ներկայիս քրիստոնեաները ոչ միայն ազատ են մզկիթներուն մէջ մտնելու այլ և սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնեն արտաքին բակին մէջ հաւաքուած մահմեդականներէն։ Չեմ գիտեր թէ վարմունքի այս փոփոխութիւնը ռուս կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան արդիւնքն է արդեօք։ Եթէ այդպէս է, ուրեմն շատ նշանակելի պարագայ մըն է, որքան յաճախ կեցած եմ Պարսկաստանի մզկիթներուն դրանը առջև ու ներսի թանկագին գանձերուն վրայ անձկալի նայուածքներ նետած եմ. ամէն անգամուն ալ, ի զուր դիմած եմ կառավարչին, որ կը պատասխաներ թէ կեանքիս ապահովութիւնը չի կրնար երաշխաւորել, և կը խնդրէր ինձմէ որ ներս չանցնիս փորձ չընեմ։

Երևանի մէջ, զիս հաւատացուցին որ ամէն կողմ մտնեմ և կենամ հաւատացեալներուն քովը, մինչև աղօթք բրած միջոցին։ Արդէն ըսի, թէ թաթարները մեծ մասամբ բարեկեցիկ կ'ապրին իրենց ընդարձակ պարտէզներուն բերքերովը։ Բայց կան նաև ստուարաթիւ խանութպաններ, որոնք բարեկիրթ և լաւ մարդիկ են։ Սակայն չեմ կարծեր որ անոնք կրնան Հայերուն հետ մրցիլ, եթէ իրենց արհեստակից գործատէրերը չօգնեն։ Մեծ թիւ մը կը կազմեն նաև թաթար մանրավաճառները. գրեթէ առանց բացառութեան թաթար են նաև ծեփիչները, պատ և ջրուղի շինողները. պարտիզպաններն ու կառապաններն ալ գլխաւորաբար թաթարներէ կը բաղկանան, բայց չկայ առաջադիմած մը մամ ճարտար օրինաւոր մը որ Հայ չըլլայ։

Մինչ թաթարները համբաւաւոր են իրը սուակ դիզող, Հայերը չափազանց շատ են, ու մեծ փանակութեամբ դրամ կը ծախսեն գեղեցիկ տուներ շինելու համար։ Բայց թաթիւ իտալական ոճով զարդարուն վիլլաներ կը տեսնուին պարտէզներու ծառերուն մէջէն դուրս կանգնած։ Հոս հոն, պզտիկ պալատ մը կը նայի փողոցին վրայ։ Այլ սակայն, Հայերը իրենց յարաբերական հարստութեամբը դեռ չեն կրցած նիւթական պորտէն վեր բարձրանալ. ի զուր փնտռեցի գրավաճառ մը։ Արդարև, հակառակ յառաջդիմութեան բազմաթիւ նշաններուն և իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին, Երևան տակաւին կապուած չէ մեծ աշխարհի մայր երակին։ Ահա քաղաք մը, ո՛չ շատ հեռու Եւրոպայէն և որ դրամագլուխի պէտք ունի իր բարգաւաճմանը համար. և սակայն դրամ չի

մտներ հոն։ Հակառակ որ Թէհրան աւելի հեռուն է, եւրոպական ստուարաթիւ գաղութ մը ունի. այնտեղ՝ չկայ ձեռնարկ մը, դրամատուններէն մինչև էլեքտրական լուսաւորութիւնը և կառուցիները, որուն համար բազմաթիւ ձեռնարկուներ չի մրցին իրարու հետ։

Երևանի մէջ չէք տեսներ մէկ հատիկ օտարազգի ճարտարագործ, և ռուսերէնէ զատ ուրիշ թերթ դնել չէք կարող։ Մինչև իսկ Հայերը քաջալերութիւն չեն գտներ երկրին ապրիւրները շահագործելու համար։ Հետեւեալ հարցումը զոր ուղղեցի առաջնակարգ հայ դրամատէրի մը, կրնայ ցոյց տալ իր պատասխանին հետ, մեծութիւնը բնական հարստութեանց սանոնց չի շահագործելուն պատճառները։

Հարցում.— «Կրնա՞ք ինձի բացատրել թէ ինչո՞ւ չէք շահագործեր ձեր առատ հողերը և ջուրը ու բնական բոլոր հարստութիւնները. հիւսիսային կողմը ունիք Սեւանայ Լճին մեծ աւազանը. հարաւային կողմը՝ Արաքսը, որ Կասպից Ծով կ'երթայ յորդահոս առատութեամբ։ Մշակելի հողերը կրնաք ապահովաբար կրկնապատկել, առանց մեծ ծախքի։»

Պատասխան.— «Ամէնէն հողերը մեծ մասամբ ռուս կառավարութեան ձեռքը կը գտնուին, ու չեն ծախուիր և ոչ ալ վարձու կը տրուին Հայերուն։ Ռուսերուն համար կը պահուին այդ հողերը բայց անոնք ալ եկած չունին. Զօրավար Շերէմէթիէֆ Արարատի մերձ կանարէն կրցաւ հող ձեռք ձգել. մենք քանիցս դիմեցինք հող ստանալու և զանոնք ոռոգելու, բայց արտօնութիւն տուող չեղաւ։»

Այս տողերը եթէ Մ. Վիթէի ուշադրութեան առ տրկայ դառնան, թերեւս պիտի բարեհաճի խնդիրը նկատողութեան առնել։

Մաքսապաշտպան տուրքերուն նման օտարամերժ անտեսական քաղաքականութեան մը բերմամբ վաճառականութեան ճամբան չեղած է Արաքսի հովիտին բնական պողոտայէն ու կ'անցնի աւելի երկար և նուազ ձեռնտու ճամբաներէ։ Պարսկաստանի հետ անմաքս փոխադրութեամբ կատարուած վաճառականութիւն գրեթէ չկայ. այս պատճառաւ տեղւոյն բարգաւաճումը կախում ունի բնական ճարտարարուեստէն որ կը բաղկանայ բամպակի, գինիի և բրինձի մշակութենէ և արտածումէ։ Տարեկան մօտաւորապէս 400,000 ռակի արժէքով բամպակ կը ղրկուի սայլով կամ ուղտով՝ Աղստաֆայի կայարանը՝ Թիֆլիսի երկաթուղւոյ գծին վրայ, ու անկէ ալ, Պաթումի ճամբով և Սեւ Ծովէն կամ Պաքուէն ու Կասպից Ծովէն անցնելով կը ղրկուի Ռուսաստանի ճարտարագործական կեդրոնները։ Երեք ռուսական խոշոր տուներ Երևանի մէջ ունին իրենց ներկայացուցիչները ու գործարանները, ուր գնուած բամպակը կը մաքրուի և կը ծրարուի։ Այս գործողութիւնը կատարող մեքենաները անգլիական են, և ձիու ոյժի վրայ կը գործեն։

Մինչ այս ճարտարարուեստը Ռուսերուն ձեռքն է, գինիի վաճառականութիւնն ալ Հայերը կը կատարեն, և կը յաջողին սքանչելի գինի արտ-

տաղրեկ։ Տարեկան արտածումը, որ միմիայն Ռուսաստան կ'երթայ, 20000 ոսկիի արժէքով է, բայց Պ. Կարապետ Ափրիկեան Գերմանիոյ մէջ մասնաւոր կերպով ուսումնասիրած ըլլալով կրցած է շա՛տ աւելի առաջնակարգ գինի արտադրել, ու հաւանօրէն մեծ սպառում պիտի ունենայ։ Կարեւոր քանակութեամբ բրինձ ալ կ'արտածուի Էրզրում և Թրքական գաւառները։

Երեւանի պտուղները իրենց նմանը չունին ամբողջ աշխարհի մէջ. չեմ գիտեր թէ կը պահուին և ուրիշ երկիրներ կը ղրկուին։

Ահա այս է այն քաղաքը որ իր ընդարձակ և մարդաշատ նահանգովը կը գրաւէ իր ռուս կառավարիչին ամբողջ ժամանակը և կորովը. անիկա նստած կ'ըլլայ միշտ իր կանանչ կտաւով ծածկուած սեղանին առջեւ ու զօրաւոր ֆրիզ ճշմարիտ գուրգուրանք մը ունի այդ սեղանին համար որուն առած է իրեն դէմքին յարմարող ձեւ մը. առտուն կանուխէն մինչեւ իրիկունը ուշ ատեն իր ուղղամիտ և գինուորական մարմինը դատապարտուած է այդ անչարժ այլ խիստ դիրքին մէջ մնալու. անիկա երբէք հանգիստ չառներ բազկաթոռի մէջ, այն պահուն ուր մեր ծխախոտին մուխին գալարումները կը դիտենք, անոր ասպնջական բազմոցին վրայ, անիկա կը խօսի Սիպերիոյ հսկայական գետերուն և անտառներուն վրայ։ Կերակուրը բերին պարսիկ արուեստագէտներու ճարտարութիւնը ի յայտ բերող սենեակի մը մէջ. մանր ապակիներէ կազմուած պատուհանէն նայելով տեսանք մանրանկար պարտէզ մը, որ թատրոնի մը բեմին կը նմանէր։ Պէտք չունիմ ըսելու թէ այս արուեստի գործը արդի կառավարչին հրամանովը չէ շինուած։ Այսուհանդերձ, անոր՝ սեղանին կերակուրները շատ նրբաճաշակ են. հիանալի կարմրախայտ, փափուկ վառեակներ և տեղական պատուական գինի։

Ճաշէն անմիջապէս յետոյ կառավարիչը կ'երթայ իր սենեակը, կանանչապատ սեղանին առջեւ։ Գաւառին չյառաջդիմելուն պատճառը կը վերագրէ Բեղերսպուրգի ծայրայեղ կեդրոնացման. յորմէհետէ Կովկաս չի կառավարուիր ձեռամբ Մեծ Դուքսի մը, այս կեդրոնացումը ծայրայեղ համեմատութիւններ առած է։

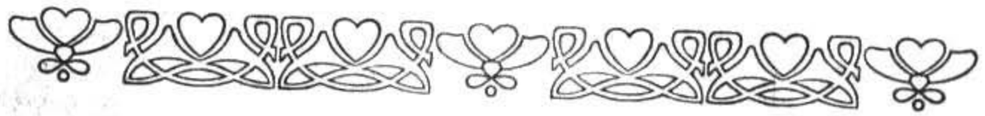

ՏԱՍՆԵՒՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հոկտեմբեր 4ին կէս օրէ յետոյ ժամը հինգին ճամբայ ելանք դէպ ի Էջմիածին. 13 մղոնի հեռաւորութիւն մը ունի դաշտագետնին վրայէն։ Մեր գոյքերը յանձնեցինք սուրհանդակի կառքի մը, իսկ մենք քառաձի կառք մը բազմելով չքեղօրէն յառաջ գացինք։ Մէկ ժամ 40 վայրկեանէն ձիերը այս ճամբան կարեցին, հակառակ որ շատ տեղեր պարզ արահետներ միայն կան։

Բայց ի՜նչ ճամբորդութիւն։ Եւրոպայի այնքան մօտը կը գտնուի Կովկասը, որ դէպ Իտալիա ճանապարհորդութեան նման պէտք է զայն ալ մացնել աղատ դատարակութեան մէջ։ Շատ չի տեւեր, երկաթուղին պիտի հասնի Երեւան, ու այն ատեն աւելի դիւրին պիտի ըլլայ ուխտագնացութիւն կատարել։ Աշխարհաշրջիկները չեն դար առ հասարակ, այս համայնապատկերին ներդաշնակութիւնը խանդարելու. ճանչցող երկաթուղիները, աղմկալի պանդոկները և լեզուներու Բաբելոնը՝ տարմահաւերու թռիչքի մը նման պիտի կորսուին այս լայնատարած երկրին մէջ։ Այստեղ է որ Ասիոյ ոգին ամենէն աւելի խտացեալ վիճակի մէջ գոյութիւն ունի. հոս՝ ներքին սրբավայր մըն է, որուն արտաքին սահմաններուն մէջէն շատ ճանապարհորդներ անցած գացած են, առանց մտնելու այս դաշտավայրին սեմէն ներս։ Ու Ասիոյ ոգին և ազդեցութիւնը մեր մէջը կ'արթնցնեն խորունկ զգացումներ և զանոնք կը հաղորդեն մեր կեանքին։

Համայնապատկերը միանգամայն կը բաղադրէ և կը շեշտէ ասիական բարձրաւանդակներու աչքառու յատկանիշները։ Նախ կայ դաշտագետինը, որ ժամանակաւ ներքնաշխարհի ծովի մը անկողինն էր։ Անիկա կ'երկարի դէպ արեւմուտք և արեւելք, առանց սեսանելի սահմաններու. ու այս իրիկուն անիկա ունի կատարեալ ջուրի երեւոյթ։ Արեւմտեան կողմը՝ կրկներեւոյթ մըն է որ այս արդիւնքը յառաջ կը բերէ։ Արարատի կերտուածքին հիւսիսային արեւմտեան երկար դարվերը կը ստանայ հան-

դամանքը մռայլ և նեղ գահաւանդի մը, որ կը բարձրանայ հանդիպակաց եզերքէն։ Արեւելեան կողմէն, Փոքր Արարատի քղանցքէն անդին, սառնաշունչ մառախուղ մը — արդեօք Կասպից Ծովէն կու գայ — յամրօրէն կը ծփայ ամայութեան վրայ, և պատրանքը կատարեալ կը դառնայ։

Այս հեղուկ անջրպետին մէջ, Ալագեազի խարսխային կամարները կ'երկարին. քարքարուտ զառիվարներ են անոնք, որ մեր աչակողմը կը մնան և կը թուին յատկանշական չափով մը մարմնացնել այն յուսահատական ամրութիւնը զոր այս երկիրներուն մեծ մասին վրայ կը տեսնենք արդէն։ Բայց նոյն այդ տարտամ հեռաւորութիւնը իր մէջ կ'ընդունի Զանգան. բազմաթիւ ջրանցքներու բաժնուած և ճոխ բուսականութեան մը տակ կորսուած։ Երեւանէն մեկնելէ յետոյ աւելի քան մէկ քառորդ ժամ արագ ընթացքով մը անցանք մրգաստաններու պատերէն տեղ տեղ, ջուրը դուրս կը ժայթքէր ճամբուն վրայի ջրորդաններէն։ Այս բազմակնճիռ գօտիէն անգամ մը դուրս ելլելէ վերջ ճամբան կ'երկարի ամայի հողին վրայ. հիւսիսային կողմէն՝ կը քերենք ժեռուտ դարվերները. իսկ հանդիպակաց կողմը դաշտավայրը ծաղկած է բամպակի և ցորենի տունկերով, որոնք ջուր կը ստանան պզտիկ ջրանցքէ մը, որ Արաքսի մէջ թափելու կ'երթայ թերեւս, արեւմտեան ուղղութեամբ։

Բայց այստեղ կան տակաւին Ասիոյ լեռները, կամարակապ գագաթով հրաբուխներ, ինչպէս նաև՝ երկարաձիգ լեռնաշղթայ մը, որ կը ներկայացնէ բնութեան ոյժերուն նուազն բուռն մէկ գործունէութիւնը՝ ժամանակի երկար ընթացքին։ Այս երկրորդ դասակարգին կը պատկանի Արարատի արեւմտեան կողմի սիրուն լեռնաշղթան, որ քանի յառաջանանք, այնքան որոշակի երեւան կուգայ։ Անիկա կանգնած է Արարատի մարմնին քիչ մը ետեւօք, և հրաբխային երեւոյթներ ալ անպակաս են անոր վրայ։ Բայց անոր խորա ու բորա և թաւալուն երեւոյթը սիրապետող հանգամանք մը կը ստանայ, իբր աչքառու հակապատկեր մը Տապանին լերան համաչափութեանը։ Այդ հսկան կ'իշխէ Փոքր Արարատի վրայ և կ'իւրացնէ հասարակաց պատուանդանը։ Մարդ բերանաբաց կը մնայ խորհելով այն ոյժին վրայ որ սարսած է հայկական պատուանդանը, և բացած՝ դաշտագեղեցիկ հանդիպակաց պատուանդանը։

Մութը կը կոխէ այս անկոխ անկիւններուն մէջ, ուր քրդական բնակատեղիի մը կրակը ուշադրութիւն դարձնել կուտայ օդին արտասովոր թափանցկութեանը վրայ։ Ձիւնադաշտերը, մայրամուտի արեւին վերեւը լերկ և ցուրտ տարածուած, այլեւս չեն կրեր ամպերէն պակը։ Միայն՝ ուռած գոլորշի մը տակաւին կը յամենայ վերնագոյն գագաթին ետին, և ուրիշ մըն ալ կը փաթթուի հիւսիս արեւմտեան ամբարտակին։ Մինչ կը հիանանք այս պատկառելի տեսարանին վրայ, զոր խորունկ լռութիւնը ա՛լ աւելի հոյակապ ըրած է, ծառերու պուրակ մը կը բարձրանայ մեր դէմը։ Երկու փոքրիկ կոնաձեւ մարմիններ այդ ծառերէն

դուրս կը ցցուին, ու մենք կը հասկնանք, որ անոնք Էջմիածնի գմբէթներն են։

Կ'անցնինք ցանցառ բուսականութեան մէջէն, զոր կ'ոռոգեն Ալագեազէն հոսող վտակներ, և կու գանք հանգչիլ բարձրաբերձ հողաշէն պատի մը դրսնը առջև, ուր՝ տեղ տեղ՝ բոլորաձեւ աշտարակներ կան։ Անիկա կարծես բեկոր մըն է պարսկական բերդի մը. բայց արտաքին որմը կը շրջապատէ վանքը, Ս. Գրիգոր մայր եկեղեցիին հետ։ Խոշոր դուռը գոց է։ Ի զուր կը ծեծենք զայն։ Հողաթումբը իր աւերակ մակերեսովը ոչէ նշան ցոյց չի տար ներսի կեանքի մասին։ Բարեբաղդաբար, բաւականաչափ լոյս կայ ամրացեալ շրջափակին մերձակայ վայրերը դիտելու. ու ահա մենք տեսանք գիւղ մը, ուր կան ցիր ու ցան տուներ, հեռակայ եկեղեցիներ, կաղամախիներ, փոչի (*)։

Վերջապէս դրան ծխնիները կը ճռնչեն և գոնապանը երեւան կու գայ. մենք կ'առաջնորդուինք բացատանի մը մէջ, Թէմպրիճի գոլեճի մը պարտէզին նմանող. անիկա ծանօթ է իբր ուխտաւորներու դարպասը։ Ցած և կոչտ շէնքեր, շարունակուող փայտաշէն ճեմավայրով մը, կը կազմեն եռանկիւնը։ Բոլոր պատուհանները լուսաորուած են մատաղաշ ծառերու շարքի մը ետին, որոնց տերեւները կը փայլին գիշերուան մութին մէջ։ Պարտէզին կեդրոնը գտնուող ջրաւազանի սանդուղներուն վրայ մէկ քանի դէմքեր կ'երեւան։ Ամէն կողմ եռ ու զեռ կայ։ Մեզի ըսին թէ վանքին իւրաքանչիւր սենեակը կը պարունակէ ա՛յնքան մարդ որ կարելի է։ Մեզի համար մասնաւոր վայր մը սահմանուած պիտի ըլլար գլխաւոր պարտէզին մէջ, միայն թէ յաջորդ օրը կը սպասեն եղեր մեզի։ Հետեւաբար, փոխանակ ուրիշներու գիշերային հանգիստը խանգարելու, կը քաշուինք գիւղին սենեակներէն մէկուն մէջ և հոն կը փռենք մեր վրանի անկողինները։ Իսկապէս հնգաբան մըն է անիկա. իմ քովս գտնուողը անգլիերէն կը խօսի և Տէյլի Նիուզի թղթակիցն է. անիկա Հայ է և եկած է Դաւրէժէն, մասամբ իր քաղաքացիներուն իբր պատգամաւոր և մասամբ ալ Լոնտոնեան օրաթերթին ներկայացուցչի հանգամանքով։ Անիկա անդադար կը խօսի, իր ընկերներն ալ նմանապէս. առաջիկայ օրերուն մէջ տեղի ունենալիք եղերութիւնը անջնջելիօրէն պիտի դրոշմուի անոնց յիշողութեան մէջ, Լոնտոն պիտի ղրկուի հոգեսարսուռ և մանրամասնուած նկարագրութիւն մը, որ զատելով խմբագրի մը ուղեղէն, պիտի նրբատաշակուի մանր տառերով։

Բայց թերթը ամօթուելու արժանի է. որովհետև, արդարև եղերութիւն մըն է Հայ Եկեղեցւոյ վերջին հովուապետին օձման արարողութիւնը եղերութիւն մըն է կ'ըսենք, թէ՛ անոր համար որ նորընտիր կաթողիկոսին անձնաւորութիւնը եղական է. և թէ որովհետև վերջին տարիներուն Եւ-

(*) Տիպուա կ'ըսէ թէ էջմիածնի պարիսպները նորոգուած են ծեռամբ Սիմէոն Կաթողիկոսի, 1763էն 1780ի միջոցները։

բոպա հասկցաւ թէ Արեւմտեան Ասիոյ քաղաքական կացութիւնը պիտի ազդէ արեւմտեան ժողովուրդներու վրայ, և այդ քաղաքականութեան մէջ Հայերը սահմանուած են դեր մը կատարելու։ Ներկայիս՝ Եկեղեցին միակ ազգային հաստատութիւնն է որ տակաւին հայ ժողովուրդին ձեռքը կը մնայ. իր մարդկային արարածներ՝ իրենց ունեցած բոլոր ձգտումները կեդրոնացած են այդ միակ հաստատութեան վրայ։

Որովհետեւ հովուապետը կ'ընտրուի ժողովրդապետական լայն սկզբունքներու հիման վրայ, անիկա կը վայելէ ներկայացուցչական իրաւունք։ Բաց ասոնք, անիկա չընտրուիր իր իր հայրենակիցներուն մէկ հատուածէն միայն, այլ՝ ամբողջ ազգէն։ Թուրքիոյ, Պարսկաստանի և Ռուսիոյ Հայերը կը մասնակցին քուէարկութեան։ Հետեւաբար, շատ բնական է որ, աշխարհական հաստատութեանց չգոյութեանը, Եկեղեցւոյ պետը պարզ հոգեւոր վարիչէ մը աւելի բան մը ըլլայ, և ցոլացնէ ու մեծ չափով ալ ուղղութիւն տայ իր հօտին աշխարհական յոյսերուն և վախերուն։

Ռուս կառավարութիւնը շատ շուտով հասկցած է այս իրողութիւնը. պաշտօնական շրջանակներու մէջ այս մասին տիրող տնձկութիւնը Հայկական Հարցին նորագոյն արծարծումէն առաջ կը սկսի։ Ռուսերը, ամէն տեսակ շնորհներ շռայլեցին Էջմիածնին, այն ցնծութեան օրերուն, երբ քրիստոնեայ Հայերը իրր ազատարար ընդունեցին զիրենք. հայ ազգը կը գտնուէր ճիշդ կեդրոնը իսլամ ժողովուրդներուն, որոնց վրայ Ռուսերը ստիճանաբար կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը։ Այս քաղաքականութեան ներքին իսկական պատճառները չվրիպեցան ուշադրութենէն Ֆրանսացի ճանապարհորդ Պօրէի, որ 1838ին սա տողերը կը գրէր։ (*).—

«Ցառաջանալով դէպի Կեդրոնական Ասիա, Ռուսաստան կը ջանայ իրագործել ճարտարօրէն յղացուած քաղաքական մտածում մը, որ իրեն համար կը խոստանայ ապագային նպաստաւոր արդիւնքներ։ Իրր քրիստոնեայ տէրութիւն, ինքզինքը կը հռչակէ պաշտպան բոլոր այն քրիստոնեաներուն, որոնք ենթարկուած են տիրապետութեանը երկու մահմեդական պետութեանց, որոնց դէմ ինքը կը պայքարէր...։ Ահաւասիկ թէ ինչո՛ւ համարհուսերը կը փափաքէին կայսրութեան մէջ պահել Էջմիածնի վանքը, նկատելով որ անիկա ըլլալով հայ հասարակութեան հայրապետին Աթոռը, անոր հոգեւոր իշխանութեանը կապերուն պիտի ենթարկուին սահմանակից թագաւորութեանց մէջ բնակող Հայերը՝ մեծամասնաբար։»

Այսօր, յիրաւի թէ յանիրաւի, Ռուսերը կ'ամբաստանուին իրենց հայ զինակիցներէն, այժմ հպատակներ դարձած, թէ ի սկզբան յոյսեր արթնցուցին, որոնք աւելի ուշ բրտօրէն և անգթօրէն ճզմուեցան սա-

(*) Correspondance et Mémoires, Paris, Բ հատոր, էջ 36, 37.

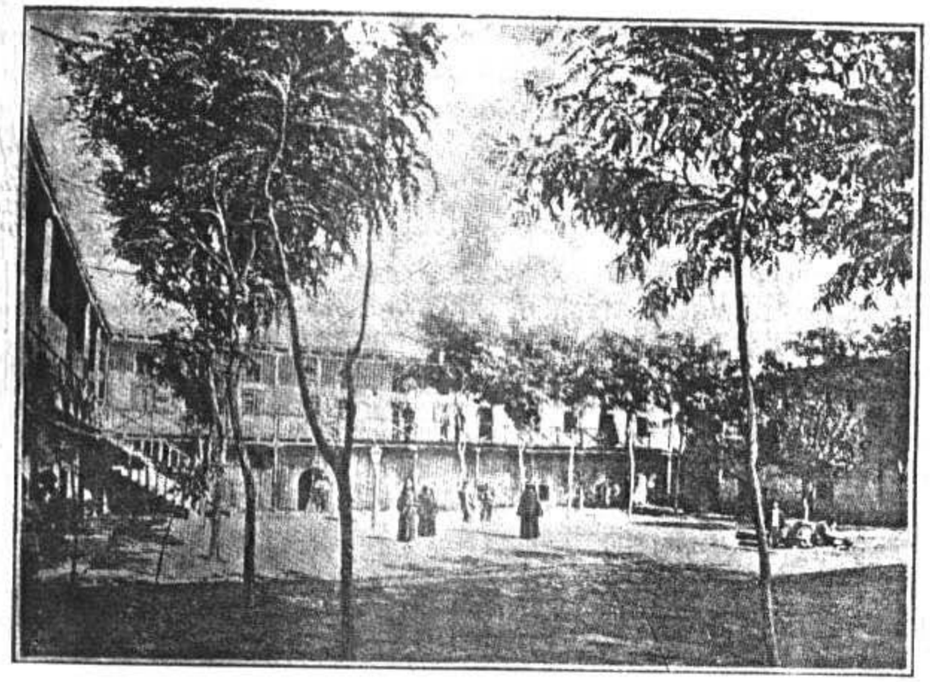

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԻՒՐԱՏՈՒՆԸ

կան։ Ճշմարիտ է որ այժմ Ռուսաստանի վերաբերող գաւառներու հայ բնակիչները օժանդակեցին Ռուսերուն՝ Պարսկաստանի և Թուրքիոյ դէմ մղուած պատերազմներու միջոցին, մինչև իսկ իրենց մահմեդական տէրերուն կողմէ վրէժխնդրական արարքներու վտանգը առ ոչինչ գրելով։ Հայերն են որ հարթեցին ճամբան՝ Ռուս Կայսրութեան տարածմանը համար, Կուրի հովիտէն մինչև Արաքսի հովիտը։ Այս ուղղութեամբ առաջին կարեւոր քայլը առնուեցաւ ԺԹ. դարու սկիզբը, երբ Վրաստանի թագաւորութիւնը վերածուեցաւ ռուսական գաւառի մը. Վրաստանի տիրացումով Ռուսերը կայան մը ունեցան դաշտագետնին վրայ և ուղղակի շփման մէջ մտան Պարսիկներուն ու Թուրքերուն հետ։

Պարսից դէմ ռուսական առաջին պատերազմը մղուեցաւ 1804 յունիս 20ին. Շահին բանակը որուն կը հրամայէր հռչակաւոր Աբբաս Միրզա վեհապետին որդին, պարտուեցաւ։ Բաղխումը տեղի ունեցաւ Էջմիածնի շատ մօտերը, նոյն այն օրը երբ կը կատարուէր տարեկան տօնախմբութիւնը Ս. Հռիփսիմէի. վանքին փառքը կապմող սուրբերէն միոյն։ Հայերը իրենց համակրանքի արտայայտութիւնները չծածկեցին և ռուսական յաղթանակը վերագրեցին իրենց Սուրբին բարեխօսութեանը։ Այս վկայու-

թեան հեղինակն է Մոնթէյթ Անգլիացին (*) որ իր գործին 133րդ էջին վրայ կը պատմէ դարձեալ թէ, Պարսկաստանի դէմ մղուած պատերազմներու միջոցին Էջմիածնի վանքը հաւաստիք ստացաւ պատերազմիկ կողմերէն, թէ չէզոք գօտի պիտի համարուի վանքին հողը. բայց Ռուսերը Էջմիածինը գործածած են իբր խարիսխ իրենց գործողութեանց։ Պարսիկներն ալ 1804ին ամրոց մը չինած են վանքին տանիքին վրայ որ բնականաբար վնասուեցաւ, թէեւ Ռուսերը այդ ամրոցէն ո և է վնաս կրած ըլլալ չեն թուիր։

Տասը տարի յետոյ երբ Մօրիէ Էջմիածնի վանքը այցելած է, տեսած է որ հայրապետը ռուսական բարձր կարգի պատուանշան մը կը կրէր, որուն ասողը կը փայլէր իր ծիրանագոյն վերարկուին վրայ։ Ըստ Ֆոն Հաքսթհաուզէնի, ռուսական ազդեցութիւնը արդէն սիրական դարձած էր կաթողիկոսական ընտրութեանց մէջ 1768էն սկսեալ, երբ Ղուկաս կաթողիկոսը Ռուսիոյ հաւանութիւնը խնդրեց և ստացաւ, իր աթոռը բարձրացնելու համար (**)։ Ուրիշ աղբիւրէ մըն ալ կը տեղեկանանք թէ Եփրեմ Կաթողիկոս (1809-31) Զարին մասնաւոր պաշտպանութիւնը վայելեց, ու իր պաշտօնին չծեռնարկեց, մինչեւ որ Բեղերապուրկէն կայսերական հաւաստիք ստացաւ թէ Հայաստանի հովուապետութիւնը միշտ պիտի վայելէ Ռուսիոյ պաշտպանութիւնը։ Նոյն այս Զարը, Աղեքսանդր Ա., Եփրեմ Կաթողիկոսին ընկերացող եպիսկոպոսները և վարդապետները պատիւներով ու պարգեւներով ողողեց (***)։

1828ին Էջմիածին կցուեցաւ Ռուսիոյ, Երեւանի գրաւումէն յետոյ և իբր հետեւանք Թիւրքմէնչայի դաշնադրութեան։ Հայերը Ռուսերուն կողմը անցան անոր յաջորդող ռուսօսմանեան պատերազմներու միջոցին ալ։ Կարելի չէ կասկածել թէ Հայոց ընծայած աջակցութիւնը մեծապէս օգնեց թէ զօրավար Բասքէվիչի, անոր 1828-29ի պատերազմներուն միջոցին և թէ հայազգի Լօրիս Մէլիքօֆի, 1877ի պատերազմին։ Կ'ըսուի թէ Մէլիքօֆ իր հրամանին տակ ունէր 2000 հայ կամաւորներու գունդ մը, ինչպէս նաեւ 400 ապաներ՝ նոյնպէս հայազգի (տեսնել Պերլինի Վեհաժողովին գացող Պատգամաւորի մը Ցուշատեսրը. հրատարակուած L'Arménie թերթին մէջ, 1892 Օգոստոս 15)։

Այլ սակայն, աստիճանաբար տեսակ մը դառնութիւն առաջ եկաւ այս մեղրալուսնային յարաբերութեանց մէջ։

(*) Monteith, Kars and Erzerum, 1856, էջ 38.

(**) Տեսնել Transcaucasiaի անգլիական տպագրութիւնը, Լոնտոն, 1854, էջ 307.

(***) Տեսնել Աւետի Շարունակութիւնը Զամչեանի Պատմութեան, Կալկաթա, 1827, էջ 519-20.

Այս նոր զգացումին ծագման կամ թերեւս ցոլացման պատճառը պէտք է փնտռել կազմութեանը մէջ այն կարեւոր Օրէնքին, որ Ռուսիոյ Հայկական Եկեղեցիին իրաւունքները կը գծէ և Էջմիածնի սահմանադրութիւնը կը հաստատէ։ Այս կանոնադրութիւնը, որ առհասարակ ծանօթ է Պոլօժէնիա անուամբ, կը կրէ Զարին ստորագրութիւնը և 1836 թուականը։ Էջմիածնական մը դայն թարգմանեց ինձի համար, ու տեսայ որ կարգ մը տեսակէտներով շատ ազատական ոգի կը տիրէ հոն, հանդէպ Հայ Եկեղեցւոյ։ Միաբանութիւնները պաշտամունքի լիակատար ազատութիւն կը վայելեն, և հայ եկեղեցականները զերծ կը կացուցուին քաղաքային ամէն պարտաւորութենէ։ Մասնաւոր կերպով յիշատակուած է թէ ազգային կրօնքը դաւանող բոլոր Հայերը պիտի մասնակցին կաթողիկոսական ընտրութեան։ Ընտրութեան եղանակը մանրամասնօրէն նշանակուած է։ Ազգային պատուիրակները կը հաւաքուին Ս. Գրիգոր Եկեղեցիին մէջ և կայսեր կը մատուցանեն երկու անուններ, որ անանցմէ մէկը կ'ընտրէ։ Պոլօժէնիայի ինը յօդուածները կաթողիկոսի ընտրութեան հարցով կը զբաղին։ Երբ Աթոռը թափուր մնայ, Սինոդին պարտականութիւնն է հրաւէր ղրկել բոլոր հայ թեմերուն, Ռուսաստանի մէջ թէ այլուր, և անանցմէ ուղղել երկերկու պատգամաւոր, մէկը աշխարհական, միւսը կղերական. այս պատգամաւորները Էջմիածին պէտք է ժողով գումարեն մէկ տարի յետոյ։ Այս պատգամաւորները եթէ չկարենան անձնապէս ներկայ ըլլալ, կրնան նամակով ղրկել իրենց քուէն։ Սինոդի անդամները, Էջմիածնի երիցագոյն եօթն եպիսկոպոսներն ալ պատգամաւորներուն նման քուէի իրաւունք ունին ի պաշտօնէ։ Ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ. նախ քուէարկութիւն կը կատարուի քառանուն ցանկ պատրաստելու համար. երկրորդ անգամուան քուէարկութիւնը տեղի կ'ունենայ այս ցանկին վրայ և կ'ընտրուին երկու հոգի։ Այն ատեն Պատգամաւորական ժողովը երեք ներկայացուցիչներ կը նշանակէ, որոնք Կովկասի ընդհանուր կառավարիչին պաշտօնապէս կը հաղորդեն քուէարկութեան արդիւնքը. ընդհանուր կառավարիչը երկու ընտրեալներու անուններուն կը մատուցանէ կայսեր, ներքին գործոց նախարարին միջոցով։ Զարը կը հաստատէ կաթողիկոսը և Ուքազը հրատարակութեան կուտայ։ Նորընտիր հայրապետը՝ ռուսական գահուն հաւատարմութեան ուխտ ընելէ յետոյ կ'օծուի Հայ Եկեղեցւոյ ծէսերուն համաձայն։

Ռուսաստանի մէջ ներկայիս կան միայն վեց թեմեր Հայ Եկեղեցւոյ, որոնք յիշատակուած են Պոլօժէնիայի մէջ. այդ թեմերն են. — 1. Նոր Նախիջեւան և Պեսարաբիա։ 2. Աստրախան։ 3. Երեւան։ 4. Թիֆլիզ։ 5. Ղարաբաղ։ 6. Շիրվան։ Ներկայիս, Կարսը ասոնցմէն թեմ չի կազմեր, այլ կապուած է Երեւանի։ Թուրքիոյ Հայերն ալ ունին յիսուն երկու թեմեր, բայց ամէն մէկուն մէջ եպիսկոպոս մը չկայ։ Պարսկաստանի մէջ

միայն երկու հատ գոյութիւն ունի, նոր Ճուլֆա և Դաւրէժ։ Այս կերպով կը հասկցուի թէ Թրքահայերը գերակշիռ ձայն մը ունին Պատգամաւորական ժողովին մէջ, իսկ կղերականները աննշան մեծամասնութիւն մը ունին աշխարհական պատգամաւորներուն վրայ, յանձին Սինոդի անդամներուն և էջմիածնական եպիսկոպոսներուն։

1892 Մայիս 17ին կատարուած ընտրութեան միջոցին ներկայ էին 72 պատգամաւորներ՝ Ս. Գրիգոր Եկեղեցիին մէջ, հաշուելով միասին Սինոդի անդամները և եօթն եպիսկոպոսները. ամբողջական թիւը կազմեր 135 ըլլալ, բայց բազմաթիւ թեմեր իրենց քուէն տուած էին նոյն պատգամաւորին. վեհ. Խրիմեան ընտրուեցաւ միաձայնութեամբ, իսկ երկրորդ թեկնածուն անուանական էր։

Պոլսոյ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան մասին մեր գրքոյկին մէջ, հանրագիտարանի մը համար գրուած հատուածին մէջ, ինչպէս նաև վանքին յատուկ հարցերուն վերաբերմամբ, Սինոդն է որ օրէնսդրական իրաւունք կը վայելէ, ներքին գործոց նախարարէն վաւերացնելէ ետքը պրայմանաւոր որոշումները։ Ուրեմն անդամներէ բաղկացած Սինոդին մէջ Կաթողիկոսը մէկ քուէի իրաւունք միայն ունի։ Արդարև, անիկա կրնայ կենդակ հրատարակել. բայց եթէ Սինոդին որոշումներուն հակառակ կենդակ մը հրատարակէ Կաթողիկոսը յեղափոխական արարք մը գործած ըլլալու ամբաստանութեան տակ կ'իյնայ։ Ահա՛ այս կերպով Կաթողիկոսը կապուած է այնպիսի թելերով, որոնց ծայրը Եչմիածնի ոսկեայ վրայ գտնուող պաշտօնատարներուն ձեռքին մէջն է, ու ասոնք օրը օրին տեղեկութիւն կ'առնեն իրենց յայտնի լրտեսէն։

Այս երկայրի գործիքին միւս սրամտութիւններն ալ բազմաներ մը չեն թափեր եկեղեցւոյ պետին վիրաւորուած արժանապատուութեանը վրայ։ Կայսրն է որ կը նշանակէ Սինոդի անդամները, թէև Կաթողիկոսին սրուած է կարելոյ երկու ընտրելի անուն ներկայացնելու կայսերական հաճութեան։ Հայոց հոգեւորական իրաւասութիւն չունի Սինոդի անդամ մը պատժելու, առանց կայսերական հաւանութեան։ Միւսոյն բարձրագոյն հրամանը անհրաժեշտ է պիսկոպոս մը պաշտօնէն դադրեցնելու համար։ Կաթողիկոսը չի կրնար 4 ամիսէն աւելի հեռանալ գահոյքէն, եթէ Զարէն մասնաւոր արտօնութիւն չէ առած։ Երբ եպիսկոպոսական թեմ մը թափուր մնայ, Կաթողիկոսը կայսեր կը ներկայացնէ թեկնածուներու անուններուն, որովհետև ան է որ ընտրութիւնը դիտի կատարէ։ Եթէ եպիսկոպոսը փափաքի 4 ամիսէն աւելի ժամանակամիջոցի մը համար արտասահման երթալ, դարձեալ Զարէն պէտք է դիմէ։

Բայց թերեւս ամենէն լուրջ և ամենէն նենգամիտ գէնքը՝ ազգային եկեղեցւոյ անկախութեան դէմ, սա սրամտութիւնն է թէ տարի մը պէտք է անցնի Կաթողիկոսի մահուընէն մինչև նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան թուականը։ Այս յօդուածը ընդունուեցաւ, հետևութեան եղական բացատրութեամբ մը, այնպիսի ժամանակ մը, երբ ճամբորդութեան միջոցները շատ աւելի դժուար էին քան այսօր, և երբ դժուար էր Թուրքիայէն և Պարսկաստանէն պատգամաւորներ հաւաքել

նայ առնուազն եօթն անդամներէ, 1802 թուականին ինն անդամներ կային (Transcaucasia, անգլիական տպագրութիւն, էջ 305)։

Պոլսոյ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան մասին մեր գրքոյկին մէջ հանրագիտարանի մը համար գրուած հատուածին մէջ հանրագիտարանի մը համար գրուած հատուածին մէջ հանրագիտարանի մը համար գրուած հատուած

խմբել մէկ տարիէն պակաս ժամանակամիջոցի մէջ։ Իրականութեան մէջ նոր կաթողիկոսին համար դիւրին չէ գործի ձեռնարկել, մինչեւ որ բաւական ժամանակ չանցնի իր ընտրութեան թուականին վրայէն, և եթէ կարողութեան չահաւն համոզուսխան ըլլայ Աթոռին թափուր մնալը, Զարը միշտ կրնայ յետաձգել նոր կաթողիկոսին վաւերացումը։ Եւ ահա այսպէս, Աթոռին պարապ մնացած տեղը, երկարացումը։ Եւ ահա այսպէս, Աթոռին պարապ մնացած տեղը, երկարաւոր ու միջանկեալ իշխանութիւն մը ծնունդ կ'առնէ, որու միջոցին կառավարութիւնը մէկ կուսակցութիւնը միւսին դէմ կը լարէ ու կը յաջողի կորզել բոլոր այն զիջումները, որոնց ընդդիմացած էր նախորդ կաթողիկոսը։

Անգլիացի ճանապարհորդ մը որ Էջմիածին այցելած է Պոլսոյ Հնչակեանի հաստատման յաջորդ տարին, տեսեր է որ Սինոդը իր ուսուցած հայ Պրոկուրորին (որ կը նշանակէ դատախազ) հետ մէկ եղած, կաթողիկոսը վերածած են պարզապէս Սինոդի նախագահի մը հանգամանքին, իսկ այս վերջինն ալ դարձած էր գործիք՝ ռուս քաղաքականութեան։ Ցոն Հաքսթաուզէն կը խօսի նոյն այս Պրոկուրորին վրայ, ուս նկատելով դայն և կ'ըսէ թէ լայնարձակ միապետի մը նման կը գործէր անիկա։ Սակայն 1843ին էր։ այդ միջոցին, կաթողիկոսական Աթոռին վրայ բարձրացած էր Ներսէս հայրապետ, որուն աչքառու կարողութեանց կսակարացած ծանքով կը նայէին ռուսական իշխանութիւնները։ Ներսէս կաթողիկոսի ձրագիրները՝ Հայոց բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու մասին՝ ոչ մէկ օգուտ չունեցան, որովհետեւ Ռուսերը հակառակեցան։

Բայց բարձրագոյն հարուածը վերապահուած էր 1885 տարեմտին, երբ Մակար կաթողիկոս հաստատուեցաւ Զարէն, ազգին պատգամաւորներուն յայտնած զգացումներուն հակառակ։ Այն տեսն հակադրուեցաւ որ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը վերջացած է։ Կաթողիկոսի հաստատման հրովարտակը ամբ կասկած չթողուց թէ յուսահատները իրաւունք ունէին։ Փոխան սա ազգային առաջադիմին, թէ «Հայ ժողովուրդին յանձնարարութեան համաձայն» վաւերացուած է, ընտրութիւնը հաստատուեցաւ «Եկեղեցականներու յանձնարարութեան համեմատ»։ Եւ մինչ, Գէորգ կաթողիկոսին արուած հրամարակը զարդարուած էր Հայոց պատմութենէն քաղուած պատկերներով, այս անգամ Մագաղաթին վրայ կ'երեւնէն բուսային ոսկեայ զիմանշաններ և պատուանշանները։ Ներկայ կաթողիկոս Խրիմեանի ընտրութիւնը հաստատելու տեղիք Զարը վերասին գործածեց սահմանադրական ատ[illegible]ուածքը՝ «Հայ ժողովուրդին յանձնարարութեան համաձայն», միայն թէ հայրենասիրական պատկերները այլեւս չերեւցան հրովարտակներուն վրայ։

Էջմիածնի մատենադարանին մէջ ինծի ցոյց տուին վաւերաթղթեր։ Մակար կաթողիկոսի ընտրութեան եղանակը մեծապէս զուարճացուցած է ժէզուիթի կրօնաւորը՝ Վէրնիէ. տեսիկա ուրախութեամբ կ'ողջունէ Էջ-

միածնի սահմանադրութիւնը, վերածուած՝ պետական բանտի մը, ուր «ազգին ընտրեալը կը նստի մտերիմ բանտապետի մը հսկողութեան տակ։ այս ընտրեալը վերջ ի վերջոյ անհաճոյ թուեցաւ Եկեղեցապետին թագակիր միապետին։ Զարը արհամարհանքով մերժեց Պատգամաւորական ժողովի մեծամասնութեան քուէն, և կամայականօրէն կաթողիկոս նշանակեց Ռուսահայ մը, որ իրր հայկական, անուն միայն ունի։ Բանի մը տարիէն, խարազանին շնորհիւ, այս անուն ալ պիտի անհետանայ, և խազախ պապա մը պիտի յաջորդէ ռուսացած Հայուն, ու Էջմիածնի մէջ պիտի դրուէ Ս. Գրիգորի Աթոռը։ Ասիկա Աստուծոյ անաւոր և արդար վրէժխնդրութիւնն է....» Սարսափելիները խմ են։ (տեսնել Վէրնիէի Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքութեան պատմութիւնը։ Բորիլ, 1891 էջ 285)։

Այսուհանդերձ, հակառակ Կաթողիկոսին գործունէութեան դէմ դրուած արգելքներուն, ըլլայ ռուս կառավարութեան տուած մեկնութեամբը՝ Պոլսոյ Հնչակեանին պարունակած տրամադրութիւններով, ու հաստատակ Հայերը ու մասնաւորաբար ժողովրդական դասակարգերը չեն խանգարուած են առաջիկայ օրերուն տեղի ունենալիք արարողութիւններով։ Պոլիսի, Բուրսայի, Ալեքսանդրիոյի, Երեւանի մէջ, ամենայն որ Հայերու հետ տեսակցեցանք, խոստացութիւնը կեղծուցած էր Ն. Սրբութիւն Մկրտիչ Խրիմեանի մօտաւոր օծման և յաջողական ուղեւորութեան վրայ։ Ազգին սիրոյ Խրիմեանին միայն կատարելիք վարչական արարողութիւնը չէ, և ոչ ալ հայկական աշխարհի ամէն կողմերէն հաւաքուելիք պատգամաւորներու ժողովը, այլ՝ կաթողիկոսին անձնուրութիւնը և համբաւն է։ Ժողովուրդը կը մտնայ, բայց չի փոխուիր։ Ընդդէմ Երեւակայութիւնը տակաւին կը տեսնէ, յանձին հոմանուանին մ'միայն կամ ոչ այնքան տարբեր կամ կաթողիկոս մը, Եկեղեցոյ չէնքին կամարի պահանգը— այլ աւելի՝ բարձրաստիճան քահանայապետ մը, բաւին հին աւետարանական խմաստով։

Խրիմեան իսէտական բարձրաստիճան եկեղեցականն է. անոր դէմքը չեշտակի գաբս կը ցայտէ Հին Կտակարանէն, իր բոլանդակ հաւքովը և բանաստեղծականութեամբը։ Իր օծման արարողութեան միջոցին այնպէս թուեցաւ ինծի, թէ Աղաթանգ. սուրբ Հռոմէնի ոգին տակաւին արթուն կը մնար, և թէ այն արդարոյն մարտիրոս ոգին կը կանգնէր ոսկեղէն ատաւնիին կառուցէն, յաւէտ կ'օծէր և կը արբագործէր ժողովուրդի օրէնսդիր մը որ Աստուածային Բանը կ'աւետէր։ Այս ապաւորութիւնը կրնայ մասամբ՝ կաթողիկոսին դիմագծին սեմական դրոշմէն։ Խոշոր թխորակ աչքերը և երկար ու թաւ պեխի մը վերեւ արծուացին քիթը յատկանիշներն են հրէական ազգին, բայց որոնք յաճախ Երեւան կուգան դեռեւ Հայոց մէջ։ Իսկ ինչ որ աւելի հարազատէպ է այս

ժողովուրդին մօտ, այն մտացիութիւնը և նրբութիւնն է որ գրուած է Կաթողիկոսին սիրուն գէմքին իւրաքանչիւր գիծին վրայ։ Այս մարդուն ամբողջական նկարագիրը կարծես թէ ուրկի կազմուած է ստուարծանշական տիպարի մը վրայ, քան թէ՝ քրիստոնէական նուիրապետութեան։ Անիկա փորձառու քաղաքագէտն է, որուն կը նայի ժողովուրդը թագաւորական պաշտօնին անատոյգ վիճակին մէջ։ Իրեն համար կրօնք և հայրենասիրութիւն գրեթէ համարժէք բառեր են. ու այն հուժկու իրականութիւնը զոր անիկա տուած է Հայոց հին պատմութեան, կարելի է ապացուցանել հետեւեալ տողերով զոր գուցէ ազգայնական համարեն այսպիսի նկարագրի մը չհամակրողները.

Վանի մօտ, Վարագայ վանքին մէջ, ուր Խրիմեան բազմաթիւ տարիներ վանահայրութիւն-ըրած է, թաղուած է ուճիւնը Վանայ երկրին թագաւոր՝ Սենեքերիմի ուճիւնը. յայտնի է թէ Սենեքերիմ իր գահը յանձնեց բիւզանդական կայսր՝ Վասիլ Բ.ի և քաշուեցաւ Փոքր Ասիոյ Սեբաստիա քաղաքը, զոր իբր փոխարինութիւն ստացաւ։ Անոր գերեզմանին վրայ փայտէ ամպհովանի մը չինուած էր և զարդարուած՝ արքայական ստորագրանի վայել շքեղութեամբ մը։ Բայց այս կարգի պատիւ մը, ընծայուած՝ այս ստորագրան անարժան թագաւորի մը, հայրենասէր Խրիմեանի զգացումները վիրաւորեց։ Ու անիկա վերցուց ամպհովանիին վրայի բոլոր զարդարանքները, այնպէս որ փայտը մինչեւ այսօր լերկ կեցած է։ Այն պարզունակ միջավայրը ուր իր կեանքը անցած է, կը յիշեցնէ Ս. Գրոց պատմութեան մը ընդելուզումը։ Մեր ուղեւորութեան յետագայ մէկ հանգրուանին, երբ հասանք Վան քաղաքը, ինծի ցոյց տուին այն տունը ուր բնակած էր Խրիմեան, և զոր հիմա յատկացուցած էր ազգկանց վարժարանին։ Երբ գացի այցելել այդ դպրոցը, գիւղացիի երեւոյթով և տարազով մարդ մը յառաջ եկաւ ձիուս սանձը բռնելու։ Անիկա Կաթողիկոսին եղբօրորդին էր սակայն, և եղբայրը՝ Խորէն Խրիմեանի, որ իր հօրեղբօրը հետ էջմիածին գացած է և այնքան բնական չնորհով ու արժանաւորութեամբ կը կատարէ նահապետական սան հիւրընկալութիւնը։

Խրիմեանի ծննդավայրին՝ Վանի մէջ կեցած տեսնիս, տեսանք մէկ ապացոյցը այն մոգնիական զօրութեան, զոր Մկրտիչ Խրիմեան երկարաւեւ կեանքի ընթացքին ի գործ դրեր է իր հայրենակիցներուն վրայ, և որը ուղղորդապաշտական յարգանքի մը ձեւը առած է խոնարհ ու աղքատ դասակարգին մէջ։ Մինչ կը բարձրանայինք Վարագայ Լեռան գագաթներէն, երթալու համար այն հեռամնի վանքը, ուր Խրիմեան երկար տարիներ ապրեցաւ, ուսուցչութիւն ընելով այն դպրոցին մէջ զոր ինքը հաստատեց վանքին շրջափակէն ներս, և յաճախ անցնելով ճիշդ այս ճամբայէն, վանքէն երթալու համար, Յանկոյսներու Թաղին փոքրիկ եկեղեցին քարոզելու, մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեցին կէտի մը վրայ, ուր

մարդասպան մը սպասած էր Խրիմեանի անցնելուն. այս մարդը վարձուած էր իր թշնամիներէն, և պաշտօն ունէր զինքը սպաննելու, այն պահուն ուր Խրիմեան առանձին կ'երթար դէպի քաղաք։ Կը պատմուի թէ երբ մարդասպանը նշմարեց իր որսը և հրացանը բարձրացուց ուսին, յանկարծական երկիւղէ մը բռնուեցաւ և թեւը ցնցուեցաւ փայտի կտորի մը նման. անիկա ծունկի եկաւ իր զոհին առջեւ, որովհետեւ չէր համարձակեր ուղղակի անոր երեսը նայիլ։

Իբր դրագէտ, Խրիմեան բանաստեղծութեամբ և յուզմունքով լեցուն արձակով մը արտայայտած է ստուարծանշական պատկերներ և մտածումներ, իր ժամանակի ստուարանձնաւորներուն վրայ. կարծես թէ Արեւելքի առաջին քրիստոնեաներու կրակոտ երեւակայութենէն ծագում առած են այդ պատկերները։ Անիկա յաճախ ստուարած է իր քարոզներուն հրաւորութիւնը հանգամանքին հեռաւոնքով. ան ունի թէ՛ ստաջնակարգ բեմբասացի մը ոճը և թէ այն անձնական հմայքը, որ ունկնդիրները կը թովէ։ Խրիմեան երկար տարիներ եղած է հայկական շարժումին յառաջապահը. ինքն էր որ Պերլինի վեհաժողովին առջեւ Հայկական Հարցը պաշտպանեց։ Ժողովուրդ մը, որուն ազգային ոգին ճզմուած է և որուն մարդկային արժանապատուութիւնը տոքի կոխան եղած է, այսպիսի դատաւորակէ մը անտարակոյս նոր կեանք կը ստանայ և կը սորվի մա՛րդ ըլլալ։

Բայց թերեւս, արեւուն լոյսին նման միաժամանակ պայծառ և բաղդրեալ եղող այս նկարագրին ամենէն յատկանշական տարբերութիւնը՝ այն անհունօրէն բարի կամեցողութիւնը և գրկաբաց հաճակրանքն է, որով Խրիմեան մատակից կ'ըլլայ իր հայրենակիցներուն տառապանքին։ Այն պահուն ուր եկեղեցիին մէջ խնդուած բազմութիւնը իր հովուապետին շուրջ կը սեղմուի և կը ճգնի համբուրել անոր ձեռքը կամ անոր ակնարկին արժանանալ, մտածումներս ետ ետ կ'երթան դէպի այն վսեմ տեսարանը, ուր յոյն թագաւորը կ'ընդունի իր ահաբեկ և խելակորոյս ժողովուրդը՝ Սոփոկլէսի սա խօսքերով. — «Ո՜վ իմ խեղճ զաւակներս, ծանօթ է ինծի, անծանօթ չէ ձեր ալօթքին նպատակը. ես լաւ գիտեմ թէ դուք բոլորդ ալ խորապէս վշտացած էք. այլ սակայն, դուք որքան որ կը տառապիք, ձեր մէջը չկայ մէկը որ տուայտի ինծի չափ. որովհետեւ ձեզմէ իւրաքանչիւրը ի՛ր անձին համար միայն կը տառապի, իսկ իմ հոգիս կը սգայ և կը միայ թէ՛ պետութեան, թէ՛ ինքզինքիս և թէ ձեզի համար»։

Այս նշանաւոր մարդուն հետ, քով քովի մտերմական այնպիսի յարաբերութիւն մը ունեցայ որ անակնկալ մը եղաւ ինծի համար, ու այսպէս՝ էջմիածնի մէջ և յաջորդ ուղեւորութեանս ընթացքին կրցայ մօտէն ծանօթանալ Խրիմեանի կեանքին պարագաներուն։ Անիկա ծնած է 1820 ապրիլ 5ին. հետեւաբար 74 տարեկանին մէջ կը բարձրանայ Ս. Թադէոսի

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԻՆ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Համեմատական պրօսէք

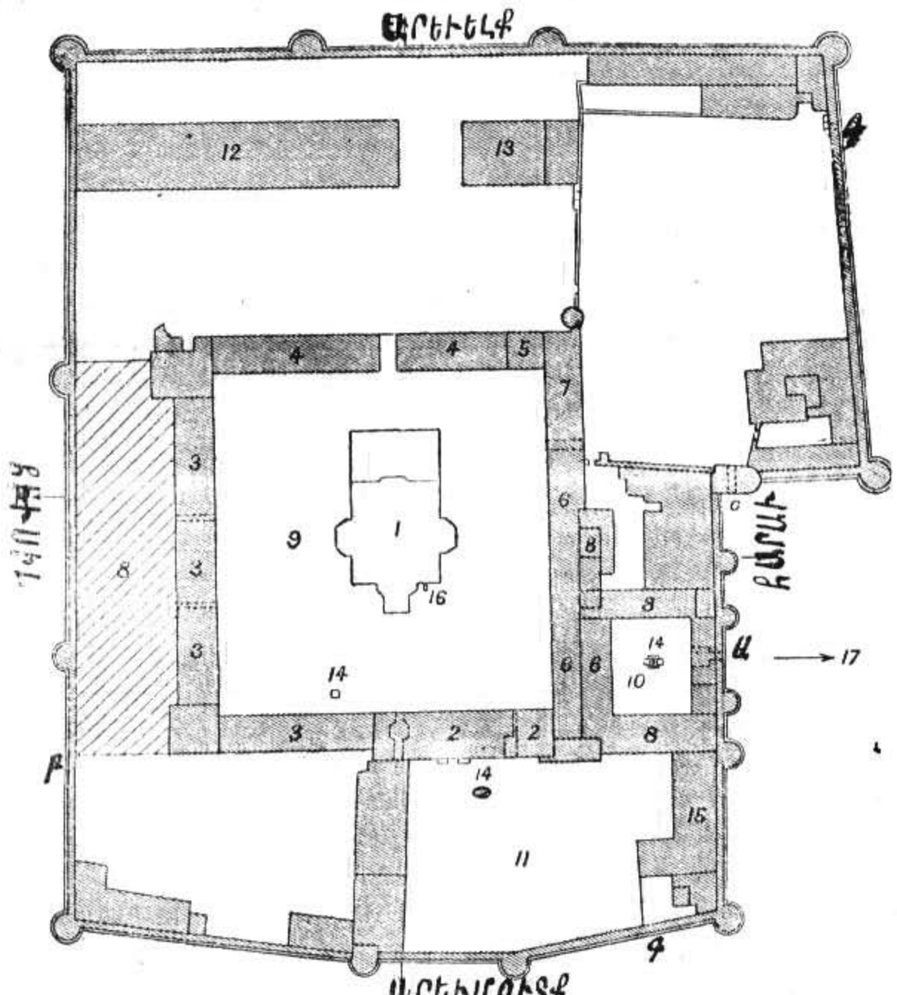

Բացատրութիւն

1. Մայր եկեղեցի
2. Կաթողիկոսարան քառակուսաձև
3. Վանականաշէնքեր թաղերով
4. Գլխաւոր մուտք դէպի շէնքեր
5. Գաւիթ
6. Հանդերձարան. Ա յարկի դրացուցան.
7. Սենեակ.
8. Քառակուսարան
9. Պէտք դարձուցեալ
10. Քարտուղարան (Գաղափարաց)
11. Կաթողիկոսական դարձուածներ
12. Յշխատաց խարտ հար գնդեր.
13. Դարան
14. Աղբիւրներ
15. Սիշատի դիրքարան
16. Գեղեցիկ մատուռ մատուռի վրայ
17. Դէպ ի գարձուածներուն ուղղութիւն
Ա. Մայր դուռ (գաղափարական)
Բ. Հարաւի դուռ
Գ. Ընդեղ դուռ

Սարքուած տրի հարամ

0 50 100 150 200 250 300 350 400 450 500

Յատակագիծ Էջմիածնի մայր եկեղեցւոյն

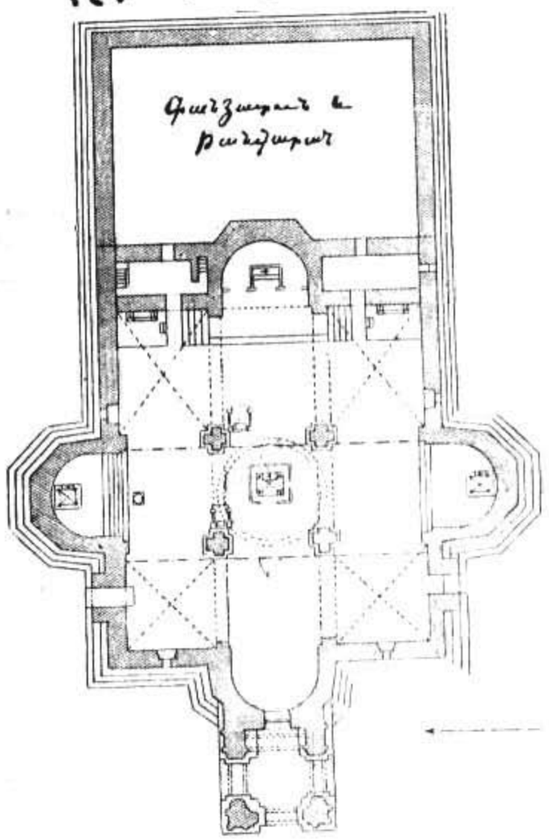

Յատակագիծ Ս. Գայիանէի

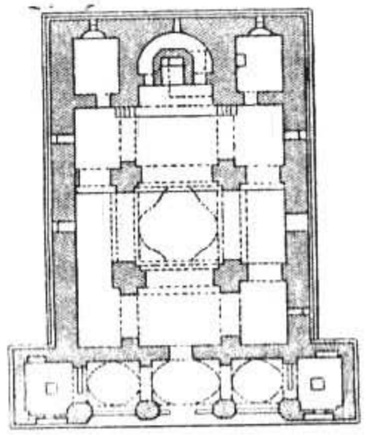

Յատակագիծ Ս. Հռիփսիմէի

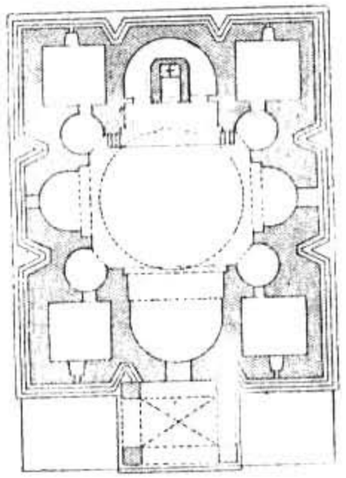

Յատակագիծ Զուարթնոցի

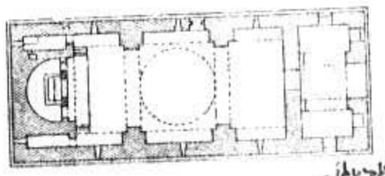

Բ

Սարքուած տրի հարամ

0 10 20 30 40 50 60 70

և Ս. Գրիգորի դահը. իր հայրը և հօրեղբայրը բարեկեցիկ քաղաքացիներ եղած են Վանի մէջ, և Խրիմեան կոչուած՝ որովհետեւ Խրիմի հետ վաճառականութեամբ կը զբաղէին։ Մկրտիչ միակ եղբայր մը ունէր, իսկ քոյր՝ բնաւ. իր հօրեղբօրը հոգածութեան շնորհիւ, անիկա բաւական խնամուս կրթութիւն մը ստաց է։

Խրիմեանի երիտասարդական և չափահասութեան շրջանը նուիրուած է աշխարհական զբաղումներու. հինգ վեց տարի անիկա վերակացուի պաշտօն կատարեց հիւսուածեղէնի գործարանի մը մէջ։ Բայց 1841ին, արդէն սկսած էր ճանապարհորդ մը և խորհող մը ըլլալ. այդ տարին է որ այցելեց Արարատեան նահանգը և Էջմիածին։ Քառասնհինգ տարեկան էր երբ ամուսնացաւ և հայր եղաւ. բայց իր կինը աղջիկ զաւակի մը ծնունդ տալէ յետոյ մեռաւ. հարիւր 6-7 տարեկան եղած՝ աղջիկն ալ մեռաւ։ Մասնաւորական գործունէութեան ճաշակ ունեցող աշխարհականի մը համար՝ Թրքահայաստանի մէջ գրեթէ չկայ ուրիշ ասպարէզ, ուսուցչական պատուաւոր բայց գէշ վարձատրուած ասպարէզէն դուրս։ Իր ամուսնութենէն քիչ յետոյ Խրիմեան Պոլիս գնաց և մասնաւոր դասեր տալով իր ապրուստը ճարեց. 1850ին հրատարակեց իր առաջին գիրքը, որ բանաստեղծական մէկ նկարագրութիւնն է Արարատեան գաւառին մէջ իր կատարած ճամբորդութեանց։ Պոլիս անցուցած շրջանին՝ Խրիմեան գնաց նաեւ Երուսաղէմ և Սուրբ Երկիրները, որոնց մէկ նկարագրականը հրատարակեց, գնաց տակաւին Կիլիկիա, հայկական վերջին թագաւորութեան վայրը, ուր ատեն մը իբրեւ ուսուցիչ մնաց Սիսի վանքին մէջ։

1854ին Խրիմեան վերադարձաւ իր ծննդավայրը, և յաջորդ տարին կղերականութեան յորելով վարդապետ ձեռնադրուեցաւ։ Իր կեանքին այս շրջանին է որ անիկա կատարեց կարեւոր գործեր. եկեղեցական բեմը բարձրացին ազատ ասպարէզ ընծայեց իր բնական ճարտասանութեան. իսկ իրը ուսումնասէր և գրագէտ ունեցած յատկութիւնները, զորս խնամքով մշակած էր, երեւան եկան 1856ի միջոցները իր հիմնած թերթին՝ Արծիւ Վասպուրականի մէջ։ Այս պարբերականը նախ կը տպուէր Պոլիս, ուրիկ վերադարձած էր 1855ին. թերթին հասցէն անիկա գնեց մեքենայ մը որ Թուրքիոյ մէջ շատ հազուագիւտ է, և որուն վրայ Հայերը այնքան ազգային խանդավառութեամբ ու յարգանքով մը կը զուարճանան, որքան պարսիկ աւազակը՝ հրացանի մը վրայ։ Խրիմեան վերադարձաւ Վան մնաց, իրը վանահայրը այն հռչակաւոր վանքին, որ կ'իշխէ քաղաքին և պարիսպին և ջուրին վերեւ, Վարագայ լերան վրայէն։ Անիկա եղաւ հարատեւ տէրը տպագրական մեքենայի մը, որուն շնորհիւ ջանաց աշխարհական դասակարգը խանդավառել և փարատել կղերականներուն թանձր ապիտութիւնը։

Հին բարի ժամանակներուն, Թուրքիոյ մէջ մարդ կրնար ուղածը

կարդալ և գրել, ու առ հասարակ անհատներուն վայելած ազատութիւնը կարող էր նախանձը շարժել եւրոպական պետութեանց մէկ քանիին։ Երբ Վարագի վանահայրը լճացած ջուրերուն մէջ նետեց իր քարը, հարուածը պզտիկ արձագանգ մը տուաւ ծննդավայրի սահմաններէն և իր հայրենակիցներուն չարքերէն անդին։ Բայց այն ալիքները, զորս շարժման մէջ դրաւ, տակաւին հանդչած չեն, և ո՞վ գիտէ թէ անոնք յոյսի կամ յուսախաբութեան ո՞ր ափերուն վրայ պիտի խորտակին և անհետանան։ Այն դասը զոր Խրիմեան կը պաշտպանէր, ամենէն արդարն էր դատերուն, և ոչ մէկ պաշտպան կրնար իրմէ աւելի մտքաւոր միտք մը ունենալ։ Խրիմեանի յոյսին նպատակը և իր իրական ծրագիրն էր՝ Հայերուն մտաւորական բարձրացումը և անոնց պատրաստութիւնը նոր դարագլուխին, զոր ինք կը նախատեսէր։ Այդ շրջանը, ըստ Խրիմեանի մտածման, պիտի ըլլար մտամտական ժողովուրդներու անկման միջոցին ազգային գործունէութեան զարթնումներու լարումը, և Արեւմուտքէն նոր ազդեցութեանց դարաւոր։ Եթէ դայն մեղադրենք թէ ուզեց յարութիւն տալ վաղնջական գաղափարականի մը, այն ազգային գաղափարին, որ մեր ժամանակակից Եւրոպայի հակառակութեանց պատճառն է, բայց որը՝ սակայն՝ չհաշուելով քանի մը գերմանացի առեղծուածային լրօֆէսէօրները, այլեւս ոեւէ ազդեցութիւն չունի զարգացած մարդերու վրայ, Խրիմեան կարող է առարկել թէ այդ ազգայնական խէտը միակ հմայեկն է, որով կարելի է յուզել Հայերը, այս ամենէն յամառ ազգայնականները, որ երբեք տեսնուած ըլլայ աշխարհի վրայ։ Խրիմեան զեւ կրնար ցոյց տալ օսմանեան կայսրութեան գրեթէ յուսահատական կացութիւնը, և իր շունչովը կարող էր թերադրել թէ ռուսական բանակներու մէթոտները չեն արթնցներ խանդավառութիւնը այդքան զօրեղապէս անհասպաշտ ժողովուրդի մը, որ առակ է արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը իւրացնելու հիանալիօրէն։ Վերջապէս, Խրիմեան կրնար ծանրանալ սա իրողութեան վրայ թէ Հայերը դարաւոր պատմութիւն մը ունին, և թէ իրենց յառաջդիմութիւնը՝ որպէս զի հաստատուն ու տեւական ըլլայ, պէտք է հիմնուի իրենց արժանաւոր անցեալին գիտակցութեանը վերադարձման վրայ։

Բայց այս կարգի վարդապետութեանց ներարկումը՝ իր հայրենակիցներուն մտքին մէջ, ապահովաբար խմորում յառաջ պիտի բերէր ժողովուրդի մը մէջ, որ ատրպատը և գերին համարուած է Իսլամներուն, մօտաւորապէս 800 տարիներէ ի վեր։ Զինքը մեղադրեցին որ հոյակապ հին թագաւորութիւնը վերականգնել կը նկրտի, վսեմաձգտական նպատակ մը, որուն ազնամիտ Թուրք մը հանդարտամտօրէն պէտք է նայի, քանի որ այս նպատակին հասնելու համար պէտք եղած ժամանակը շատ աւելի կ'անցնի բոլոր կարելի սահմանները, զորս Խրիմեան պիտի նշանակէր, ապագայ սերունդներուն համար իր ցոյց տուած հոգածութեանը։ Բայց

ազգամիջ մարդիկ փոքրամասնութիւն են ալեզերքի վրայ, և մեծ թիւ մը չեն կազմեր օսմանեան կայսրութեան զեկավար շրջանակներուն մէջ։

Վարագայ վանահայրը, որ իր աշակերտները վանքին դպրոցին մէջ կը դաստիարակէր այնպէս մը՝ որ անոնք առանձինն կարենան վարել ամբողջական պարբերականը, հեռագիտակ իր ցոյց տուած զորձունէութեամբ կատարեալ կատարածները արմնցուց։ Իսկ եկեղեցւոյ մէջ իր համակիրներու կուսակցութիւնը մեծ եռանդով նեցուկ կանգնեցաւ իրեն, և ուրիշ ոչ նուազ հաչակաւոր վանք մը, Մուշի Ս. Կարապետ վանքը, յանձնուեցաւ Երիմեանի հպեւոր փարչութեան։ Հապա թէ այնտեղ հիմնուած էր, երկրորդ ապարան մը հիմնեց և նոր դպրոց մը բացաւ։ Մուշի գաչաին Հայերը նոր թերթով մը օժտուեցան, որ կոչուաւ Արծուիկ Տարօնի։

1869ին Երիմեան Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ, բայց միայն 4 ամսի մեռաց տիտոսին վրայ, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը սկսած էր անհանդիստ ըլլալ անոր մեծ և յարաճուն ժողովրդականութենէն։ Յարմար դատուեցաւ որ Երիմեան հրաժարական ուղղէ։ Այնուհետեւ վրայ հասան Աւետիք Աբասիանը պատերազմին արհաւիրքները։ այս պատերազմի միջոցին Հայոց մէջ յառաջ եկած նոր շարժումը բազմաթիւ մանր մունր կատարածներ և չարաչուք զէպքեր արժեց իրենց։ Երբ Պերլինի Վեհաժողովը գումարուեցաւ, նոր եկին պատրիարքը որ գրասենեակի համար գրուած էր, յանձն առաւ, արքեպիսկոպոս ընկերակցի մը հետ երթալ յանուն հոգ ազգին՝ Պերլինեցոյ մայրաքաղաքը։ Առաջին անգամն էր որ Երիմեան կը ճամբորդէր արեւմուտքի մէջ։ անիկա իր ուղեւորութիւնը երկարեց մինչեւ Իտալիա, Ֆրանսա և Անգլիա։ Իր և Ղեկէս Պատրիարքի ջանքերուն արդիւնքը եղաւ Պերլինի Դաշնագրին հանրածանօթ յօդուածը, որով Եւրոպա յանձն կ'առնէ հսկել որպէս զի բարենորոգութիւններ մացուին Հայերով բնակուած Ասիական Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ։

Երիմեան վերադարձաւ իր ծննդավայրը, օսմանեան իշխանութեանց վրէժխնդրութեան նշանակ դառնալով։ Անիկա իր կեանքին մեծ մասը անցուց Վանի մէջ։ Բայց հայկական գժգոհութիւնը հեռագիտակ կը ծաւալէր։ կառավարութեան երկիւղն ալ կ'աւելնար։ և ահա 1889ին պերճախօս քարոզիչը Երուսաղէմ դրկուեցաւ պատուակոչ աթոռի։ 1892 մայիսին անիկա Հայ Եկեղեցւոյ հայրապետական պաշտօնին կոչուեցաւ։ Ռուսական գիւանագիտութիւնը թերեւս մտածեց թէ Էջմիածնի իր ներկայացուցիչը կը բաւէր ամենայն եսթանասնամեայ ծերունիի մը կրքովը։ այս պատճառաւ, Բեղերապարկի խորամանկ գիւանագէտները այս խնդրին մէջ Հայոց գոհացում տուին և ընտրութիւնը չրեկանուեցաւ։ Սակայն դժուարութիւններ յարոյց, աթոռական եկեղեցականը օսմանեան հպատակութենէն և հաւատարմական ուխտէն արձակելու համար։ բայց երբ

այս դժուարութիւնն ալ հարթուեցաւ, Սուլթանը պայման դրաւ որ նորընտիր կաթողիկոսը Երուսաղէմէն Ռուսաստան երթայու առթիւ չանցնի Պոլիսէն։ Ամբողջ տարի մը անցաւ այս բանակցութիւններով։ Երկու տարիներ Հայաստանեայց Եկեղեցին առանց հայրապետի մնացած էր և ռուս պրոկուրորը վարած էր գործերը։ Հիմա, այնպէս մէջ՝ ազգին ընտրելոյը վերջապէս կը ներկայացուցայ հայկական աշխարհի ամէն կողմերէն հաւաքուած Պատգամաւորական ժողովին, ու անիկա կուգայ Ռուսաստանէն, հիւսիսէն, թրքական ազդարէն ազատած, շնորհիւ Զարին ազիզական գիմումներուն։ Մարդ կը հիանայ ռուս գիւանագէտներուն պատասխանատու խնամատարութեանը վրայ։

Արեւելք արդէն բարձրացած էր երկնակամարին վրայ, երբ մեր բնակարանէն դուրս խուժեցինք, խանուած անեակին մէջ մեր նախաճաշը մեծ դժուարութեամբ պատրաստելէ վերջ։ Անցանք երկար և փոչեկոյ փողոցէն գիւղին, որ Վաղարշապատ պատմական անուանով պատուուած է։ Ոչինչ մնացած է Տրդատ Թագաւորին մայրաքաղաքէն, որ այստեղ կամ շատ մօտիկ վայր մը չմնացած էր։ Մեզի ցոյց տուին աւերակները հին կամուրջի մը որ Քասպի կամ Վաղարշապատի գետին վրայ նետուած էր, որդի գիւղէն քիչ հեռու, հիւսիսային արեւմտեան ուղղութեամբ։ Կամուրջին չմնացեալ գետը փոխած է իր ընթացքը։ Բայց չմնացեալ նկարագիրը Միջին դարուն մէջ տիրապետող յատկանիշները ունի, այսինքն համոզիչ մը կիսաշրջաններ, որոնց երեսի կողմը կը գտնուին խնամքով կոփուած և իրարու կցուած քարի կոյտեր։

Մէկ երկու խանութներ նոր երեւցած մը կուգան փոդոցին, որովհետեւ պատուհաններ ունին եւրոպական ձեւով։ կոյ նոր սովորական չէնք մը, բազմաթիւ պատուհաններով և մուտքերով գեղեցիկ վրայ։ անիկա կը յիշեցնէ Անգլիոյ գաւառական քաղաքներէն մէկուն։ սումիարանը։ Անիկա Էջմիածնի ճեմարանը կամ Ակադէմիան է։ Վանէ մնանք հիւսիսային կողմի դուռնէ մը, և գացինք մեծ պարտէզի արեւմտեան կողմը բացուած մը։ Վրան ծածկուած համբոյր մը գմեց ապրու դէպի քառանկիւն չէնքը, որուն կեդրոնը կանգնած է մայր եկեղեցին։

Աչքի առջեւ բերէք Բէմպրիճի Թրինիթի Գոլէճին հին պարտէզը, առանց դուռի, առանց պատի և մուտքի, այլ մեծիկակ եկեղեցիով մը որ կանգնած է ազրիւրին գտնուած կեդրոնին մէջ։ Զորս կողմերն ալ չարուած են ցած չէնքեր, որոնք կը նմանին Բէմպրիճի պարտէզին երկու կողերու բնակարաններուն։ Ես միշտ այնպէս կարծած էի թէ մեր Թրինիթի Գոլէճին քառանկիւնը աշխարհի ամենէն մեծն է, թէեւ լսած եմ թէ ամերիկեան համալսարան մը քանի մը տարի առաջ մէկ երկու ինչէզ աւելի խաղողը չմնացած է։ Բայց Էջմիածնի մեծ պարտէզը թերեւս իրեն հաւասարողը չունի աշխարհի վրայ։ արեւմտաբէն արեւելք, երկարութիւնն է 349 ոտք 6 ինչէզ, իսկ լայնութիւնը՝ 335 ոտք 2 ինչէզ։ Այս

չափերը անձամբ առուզեցի, ի մեծ զարմացումն հաւաքուած բազմութեան, որ չէր հասկնար թէ ինչո՛ւ կը չափեմ։ Շատ չանցած, քառանկիւնին երկարութիւնը պիտի աւելնայ, երբ փլցուելու դատապարտուած արեւելեան կողմը անհետանայ։ Շինուելու վրայ է քարաշէն բնակարաններու զեղեցիկ շարք մը, որով քառանկիւնին ծուռլը մէկ քանի եարտաս պիտի աւելնայ։ Մեր անգրաստանանի բարեկամները պէտք է նախանձին։

Վրան ծածկուած ճամբուն հարաւակողմը, այսինքն պարտէզին արեւմտեան կողմը յատկացուած է Կաթողիկոսին բնակութեան, իսկ նոյն ճամբուն հիւսիսակողմի շէնքերու կոյտին մէջ եպիսկոպոսները կը բնակին։ Հովուապետին բնակարանին չորջը մատնաւոր շքեղութիւն մը չկայ, և այն յարաբերութիւնը ունի Թրենթիի Կոլէճին անօրէնին բնակարանին հետ, ինչ կապ որ ունի չորս սենեակով հիւղակ մը՝ օթեւանի մը հետ։ Այդ բնակավայրին եռին կը գտնուի փոքր պարտէզ մը։ Հիւսիսային կողմը վանականներուն խուցերը կան, և պատշգամ մը, որուն ծայրէն միւսը կ'երկարի։ Արեւելեան կողմի շէնքը քանդուելու վրայ է, և երկու քովի շէնքերուն նման յարաբերաբար գիւրաբեկ նիւթէ շինուած է։ Ինձի ըսին թէ ժամանակաւոր ճեմարանը և ուսարանը այսեղ կը գտնուէր։ պզտիկ փուռ մը դեռ կը գրաւէ հարաւակողմի շէնքերուն միացման վայրը։ Առանք քարաշէն են, և թէեւ շատ ասփարակ, բայց ամբողջ քառանկիւնին կուռան հաստատունութեան երեւոյթ մը։

Շէնքերու այս կոյտին արեւմուտքէն սկսելով նոր կը հանդիպինք երկար սեղանատան, գեանոյարկին վրայ։ ունի 155 ոտք երկարութիւն և 16 ½ ոտք լայնութիւն, բայց անշուք տեղ մըն է, բաղդատմամբ Բէմպրիճի շքեղ ճաշարաններուն։ բարձրութիւնն ալ 14 ոտքէն աւելի չէ։ Զեղուռը կամարակապ է և պատերուն նման՝ ապիտակ ծեփով ծածկուած։ լաւ լուսաւորուած է, և ամառը շատ զով կ'ընէ հոն։ Նեղ սեղաններու երկու շարքեր կ'երկարին։ արեւմտեան կողմը կը գտնուի Կաթողիկոսին գահը և ամպհովանին, երկուքն ալ քանդակագործուած փայտէ։ Եթէ Հայրապետը վանականներուն հետ ճաշի նստի, իր սեղանը կը դրուի ամպհովանիին տակ։

Այս սեղանատան զուգահեռական ուղղութեամբ և հարաւակողմի արտաքին շէնքերուն դէմը կը գտնուի նմանօրինակ սենեակ մը՝ ծառաներուն համար։ արեւելեան կողմին մէկ մասը գրաւած է խոհանոցը։ Սեղանատան վրայի յարկը կը գտնուի մատենադարանը, իսկ շէնքերուն արեւելեան մասը յատկացուած է շաբաթականներուն և մթերանոցներուն, թէ գեանոյարկին վրայ և թէ վերին յարկերը։

Ի բաց առեալ հիւրասունը, իր յարակից շէնքերով, և Կաթողիկոսին պարտէզը — առաջինը հարաւային կողմը, երկրորդը հարաւ արեւ-

մուտք — արտաքին պարիսպին և մեծ պարտէզին մէջտեղի տարածութիւնը գլխաւորաբար պարապ մնացած հող է։ Այդ չրջափակին մէջ հապէս չինուած շէնքերը խոխոտ բաներ են և աւերակի վերածուելու դատապարտուած։ Այս կերպով մեր աչքին առջեւ բացուած զեղեցիկ վայրերը արագօրէն օգտագործուելու վրայ են։ եւ որ էն ըսի թէ շէնքերու շարք մը պիտի երկարէ մեծ պարտէզը արեւելեան կողմէն։ մեր այցելութեան ժամանակ այդ շէնքերը աւարտելու վրայ էին։ Այս նաբակառոյց շէնքերու կոյտին հետ, մէկ կողքի վրայ կը գտնուի դէպ հարաւ՝ հաստատուն քարաշէն ապարանք։

Էջմիածնի կերպարանափոխումը՝ այդ վանականներու բնակավայրի մը գատարարութեան կեդրոնատեղիի և զարգացած անձնաւորութեանց ժամադրավայրի, տարուէ տարի յառաջ կ'երթայ։ մինչեւ իսկ կարելի է որ ապիւտները և շաղախը, կամ աւելի ճիշդ խօսելով, հիանալի որմաշինութիւնը մեծապէս կը յառաջդիմէ և կը կատարեալագործուի։ նոր շէնքերը կը կառուցուին կարմիր և թխորակ քարերով։ Հարուստ Հայեր սիրայօժար կ'օժանդակեն այս հաշակառոյց վանքը, բարգաւաճին ինքնաբերաբար։ Բայց անոնց ամենէն աւելի փափաքած բանն է կանգնել այնպիսի շէնք մը, որ առանձինն երեւայ և ամենքը տեսնեն զայն։ Թանձրացեալ ուռ տեսանելի բաներու համար այս նախապատուութիւնը խարազէս մարճուած է անոնց մարմին մէջ, ու կարող կը գտնան գոնացում տալու իրենց փափաքին, չնորհիւ հոյ որմնադիրներու մեծ ճարտարութեան։ Ինձի ցոյց տրուեցան յատակագիծներ, Կաթողիկոսին յատկացուելիք պարտէզի մը և քառանկիւնին հիւսիսային կողմին վերաշինութեան համար։ Այս բաները կարծեմ որոշուած են արդէն, և Կաթողիկոսին առուած մատնուոր մէկ սեղանին կոչնականներէն մէկը առանձնուած է վճարել պէտք եղած գումարին մեծագոյն մասը։

Հրաւիրեցին զիս դիտելու նաեւ, մեծ խնամքով պատրաստուած մէկ քանի գծագրութիւններ, եկեղեցիին ընդարձակմանը և զարդարման յատուկ։ Հազիւ թէ անոնք սեղանին վրայ ձեռքէ ձեռք անցած էին, և ահա հիւրերէն մէկը Ն. Սրբութեան պատրաստակամութիւն յայտնեց շինութեան հարկ եղած ծախքերը հայթայթել։ Խօսք առի, և իրր մէկը որ նոր եկած է Էջմիածին, ամէն ջանք թափեցի, որպէս զի այս ընդարձակ փոփոխութեանց յատակագիծը չդարձուցուի։ Եկեղեցին ընդարձակելը՝ կը նշանակէ չրջափակին զեղեցիկ համեմատութիւնները պզտիկցնել։ մինչդեռ, հակառակը պէտք էր ընել։ Մեծ ցաւ չպիտի պատճառէր արտաքին դուռին քանդուիլը, իսկ արեւելեան կողմի աւելորդ մասերը, որոնք կը պարփակեն թանգարանը և գանձարանը, անկասկած պէտք էր վար առնել։ Ն. Սրբութիւնը այժմ առաւ չրջապատի ամենամեծ դուռս նոր եկեղեցի մը չինելու գաղափարին։

Մեզի յատկացուցին սենեակ մը քառանկիւնին արեւելեան կողմը

փլցուկու գառոպարառուած մասին մէջ, ուր փուեցինք մեր գորգերը և վրանի անկողիններու։ Այդ. սենեակը ունէր 26 ոտք քառակուսի ատրաճութիւն, փայտաշէն բարձր ձեղուն մը, նոյնպէս փայտէ երկու սիւներու վրայ կանգնած։ Բովի յարկը փլցուկու ենթարկուած էր, և թէեւ ամրիք չունէր, բայց հիանալիօրէն ծառայեց մեզի իբր խոհանոց։ Իսկ ատխատակամածին փայտերը գործածեցինք իբր վառելանիւթ։ Երբ ամէն ինչ կարգի դրինք, մեր պատրաստութիւնները չպիտի ուզէինք փոխանակել Բէմպրիճի ամն յարդարիչի մը ատեղծագործութեանց հետ, եթէ նոյն իսկ անոր օգնած ըլլար փափուկ անկողիններ պատրաստող մը։ Գալով ուտեստի խնդրին, ուրիշ ոչ մէկ չէր՝ ունենալ արամոդրութեան տակ մեր անառակ խոհարարը՝ ամբաղջովին, քան թէ մասամբ միայն վայելել ծառայութիւնները ամենէն առաքինիին։ Ամէն մէկ օր, մինչ կը բարձրանայինք մեր յարկին ասանդուղներէն վեր, յիշելով Բէմպրիճի յարկնման տխուր պատկերը, ես կը զարմանայի այն հանգիստութեան վրայ որ կար նոր միջավայրիս և թրմենիի գոլեճին հին պարտէզին միջև, երկինքովը, աղբիւրովը և յարակից վանքովը յարկնման, և ուր սաղարթներուն, մարմանդներուն և գեղին փառքը խորհրդաւոր կերպով մը կը ատրճուի վանդակոտիկներէն անդին։

Նոյն իսկ այս արեւազարձային արեւին տակ, մարդկային միտքը գերազանցած է բոլոր գժուարութիւնները. և ճիշդ ինչպէս որ Բամը մերամոլճառ խրամի մը վերածուած է յարդառատ վատի, որ մարմանդի ու անառակի դաչտանկարի մը եղերքէն կ'անցնի, այնպէս ալ Բառատ գետը արուեստական լիճի մը վերածուած է, որուն ափերուն վրայ կը գտնուին ատուերամած ծառուղիներ։ Այս լայնատարած աւազանին չուրջը պարտիզը չատ հաճելի է. Նեղոսէս Ե. Կաթողիկոսը (1761—1857) զայն գեղեցկացուցած է։ Վանքէն անմիջապէս դուրս, դէպ հարաւ կը գտնուի անիկա. և մինչ մէկ կողմէն տեսարանը երեւան կը հանէ մայր եկեղեցիին կամարը և գմբէթը, միւս կողմը, Փոքր Արարատի բուրգը ու Մեծ Արարատի կամարն է որ ծառաչատ ջրարգի մերձատարածքին վերեւ կը կանգնին։ Հաճոյք մըն է այս չինութիւնը օրինակ ցոյց տալ Զօրավար Ճրիգի և իմ ոտաս բարեկամներուս, իրր վկայութիւն ռուսական տիրապետութեան ներշնչած ապահովութեան։ Վանքը և մինչեւ իսկ շուկան շրջապատուած են պարիսպով, որոնք բերդի մը պատերուն կը նմանին, և պարսկական շրջանէն մնացած են։ Երբ Ռուսերը երեւան կուգան, բանտարկուած վանականները բաց օդին մէջ կը սկսին զբօսնալ և հեշտաւէտ պուրակներով զարդարել իրենց շրջապատը։

Հանդստաւէտ օրուան մը յաջորդող առաւուն, հրաւէր ստացայ այցելել Ն. Սրբութիւնը։ Երբ մենք Արարատի վրայ էինք, անիկա վանք հասած էր, և այնպէս կ'երեւար թէ չէր կրցած սենեակէն դուրս ելլել, որովհետեւ իր վրայ հիացող գեղացիները չուրջը կը խմբուէին ամէն անգամ որ դուրս կելլէր։ Այս բնազատակայ առանձնացումը ա՛լ աւելի սասակացուցած էր գժուարաշնչութեան հակումը. ուրիշ ոչ է ակարութիւն չունէր։ Մինչեւ իսկ պարտէզը պաշարուած էր գեղացիներէն, որոնք ժամերով կը սպասէին իրենց հայրիկին նայուածքին արժանանալու համար. Երիմեան առ հասարակ ծանօթ է այս փաղաքշական հայրիկ անուանակոչութեամբ։ Երկու ծառաներ, ծիրանի զգեստներ հագած և կապոյտ գօտի կապած, կը սպասէին ամենուղղին գլուխը կամ բանալերուն։ Զիս առաջնորդեցին երկար սրահ մը որ համեստորէն զարդարուած էր եւրոպական ոճով. այնտեղ գիս ընդունեց հայ երիտասարդ մը, արծուային գեղեցիկ գիմագծով. անիկա սահուն անգլիերէնով մը խօսեցաւ հետս։ Պերլինի Վեհաժողովին հայ պատգամաւորներուն մօտ Թարգման եղած էր ժամանակաւ, իսկ աւելի վերջը Կաթողիկոսին մտերմութեանը մէջ ապրած էր, Եաֆա (Երուսաղէմ) հաստատած ըլլալով իր բնակութիւնը։

Պարոն Սրապիոն Մուրատ առաջնակարգ գիրք մը կը գրաւէ իրր խորհրդական Ն. Սրբութեան. անիկա աշխարհի ամենէն նրբամիտ մարդն է, որ ձեզի կը դատէ իր խելացի աչքերուն մէկ նայուածքովը։ Ես իր նժարին աչ կողմը ինկայ կարծեմ, որովհետեւ իր ահարկու գնութեան յաջորդեց հաճոյակատար ժպիտ մը։ Այս արտաքին սենեակէն դացինք ուրիշ սրահ մը, որուն ծայրը ամպհովանի մը կար։ Շատ չանցած Կաթողիկոսը ներս մտաւ, բարձրացաւ դահուանդին վրայ, հրաւիրելով զմեզ՝ որ նստինք այն երկու աթոռները, որոնք գետեղուած էին վարը՝ ատխատակամածին վրայ, Կաթողիկոսին բազկաթոռին շատ մօտիկը։

Զեմ յիշեր տեսած ըլլալ աւելի սիրուն և գրաւիչ դէմք մը. հաճոյքի սարսուռ մը ունեցայ, մտածելով որ անոր քովը նստած եմ և կը տեսնեմ ժպիտը՝ անտարակոյս իր գիմագծին սովորական եղող այդ ժպիտը, որ կը թրթռար իր վճիտ և թուխ աչքերուն չուրջը։ Զայնն ալ շատ քաղցր էր, իսկ վարուելակերպը լեցուն էր մեծանձնութեամբ, որուն հետեւանքն կը զգաս թէ ոյժ կայ։ Մտաւոր, գահուանդը և նախասենեակը շուտով մոռցուեցան անոր ներկայութեանը. այդ ձեւակերպութիւնները անհրաժեշտ են պզտիկ մարդոց միայն, և թերեւս օգտակար գտնան իրենցմէ գերադասներուն, թէեւ անոնք միշտ կը վնասեն զիրենք, երբ իրենց քաղանցքին ծալքերուն տակ չտեսնեն։ Բարեբաղդաբար, Ն. Սրբութեան խառնուածքը թշնամի է բոժոժներու. կոնտեւ վեղարին վրայի ադամանդեայ խաչը չէի տեսներ. իսկ իր սեւաթոյր մեսրոպեկ վերարկուն, որուն վրայ կ'իջնար գեռ բոլորովին չճերմկցած մօրուքը, ռուսական պատուանշանին տասդը չէր կրեր։ Այս գարդարանքները բոլորովին աւելորդ են այսպիսի դէմքի մը վրայ, և անոնց բանտաձեւները՝ այս նկարագրին չեն պատշաճիր բնաւ։

Կաթողիկոսը ինձի մանրամասնօրէն հարցուց մեր Արարատի վերկ-

քին բոլոր պատահարները, ու հաւատաց թէ մինչեւ գագաթը բարձրացած ենք։ Հին օրերուն, այս կարգի յաւակնութիւն մը խնդուք միայն պիտի պատճառէր։ Այնուհետեւ խօսեցանք իր Անգլիոյ մէջ ընակած շրջանին վրայ, և ուզեցի իմանալ իր կարծիքը՝ Մր. Կլէսթրնի մասին, որուն հետ տեսակցութիւններ ունեցած էր։ Պատասխանեց թէ այդ ճարտուկ մարդին տատուածաբանական կարողութիւնէն խորունկ ապաւորութիւն կրած էր, Կլէսթրնը բոլոր ճանչցողներուն նման։ Իր դէմքը կծկուեցաւ, երբ կարգը եկաւ խօսելու Թրքական գաւառներուն մէջ իր ապրած կեանքին վրայ. անիկա մատնաւոր կերպով ծանրացաւ Հայերու կրած ապատանքներուն անաւոր իրականութեանը վրայ։ Կարծես իր միտքը ինկան և ձայնը խեղդեցին իր գործոն օրերուն և անքուն անցուցած գիշերներուն բոլոր պայքարները, յոյսերը և անձկութիւնները։ Ի վերջոյ, անիկա արձակեց հառաչանք մը որով կարծես կը ցաւէր ապնոց վրայ և ըսաւ. «Հիմա եկած եմ Մոռացութեան Երկիրը։» Ու ահա քառանկիւնէն բարձրացաւ ռուսական գանդաղաշարժ քայլերգին եղանակը, և ռուս զինուորներու ջոկատի մը համաչափ գնացքը։

Ն. Արբութիւնը գիս հրաւիրեց որ ճաշս ընեմ իր մատնաւոր ճաշասենին մէջ, և ցաւ յայտնեց որ ինք անձամբ չպիտի կարենայ ներկայ ըլլալ. Պանքի օր մին էր, որով ասպ և սրան միայն հրամցուցին։ Բայց յաջորդ օրը կատարեալ խնջոյք մը սարքուեցաւ մեզի, Սեւանայ Լճէն բռնուած խոյատառուկ, քաշուած մսէ և բրինձէ շինուած կաղամբի տերեւով համեղ խաղողակ, ինչպէս նաեւ սովորական բայց ոչ շատ համով վառեակներ։ Սեղանին գլուխը բազմեցաւ Կաթողիկոսական փոխանորդը, իր աջ կողմը ունենալով Մ. Բրիպիկը, որ յանուն Կայսեր մանաւոր պաշտօնով մը եկած էր, իսկ ձախ կողմը նստած էր Զօրավար Ֆրիպ։ Կոչունքին կը մասնակցէին մէկ քանի հայ երեւելիներ, իսկ մեծամասնապար էջմիածին ընակող եպիսկոպոսներ էին սեղանը լեցնողները։ Ամենքն ալ ճաշի միջոցին կը կրէին իրենց սեւ մեռաքսէ վեղարները. նայելով այս կղերականներու շարքին վրայ, ուշադրութիւնս գրաւեց արձուային դէմքի տիպարը որ կը տիրապետէր. ասոնք մարդկային սիրուն կենդանիներ էին իրենց ցցուն գիմագծերով, վճիտ աչքերով և երկար մօրուքներով, որոնք երեւան չեն հաներ դէմքին գոյնը ու ցոյց կուտան թէ մտածումին անխառն է։

Ներկայ վանականներէն մին ասհուն կերպով Ֆրանսերէն կը խօսէր. բայց անիկա որդի Կաթողիկոսին ձեռամբ Սրիմէն բերուած էր. անունը Սարէն Ստեփանէ էր։ Անոր հետ բազմաթիւ հոսանքի խօսակցութիւններ ունեցայ, բայց ոչ՝ ճաշի միջոցին. Արեւելքի մէջ այնքան յարգանք կ'ընծայեն կերակուրին և խոնարհին, որ թէ՛ ուտելու և թէ խօսելու սովորութիւն չունին։ Եւ եթէ սեղանին ատակ մէկ քանի խօսակցութեան բեկորներ զանազանութիւն մը դրին կերակուրներուն հանած բնական

աղմուկին մէջ, այդ ալ պէտք է վերագրել արեւմտեան անհանդարտ ոգիին, որ շարունակ հարցումներ ուզղել կուտայ և ներկայի հարցերէն միշտ քանի մը ժամ առաջինին վրայ կը մտածէ։ Զեմ գիտեր թէ ռուսական երկու բարձրաստիճան պաշտօնատարները նեղուեցան արեւմտեան քաղաքակրթութեան այս մատնոտատութենէն. ամէն պարագայի տակ, եթէ նեղուեցան ալ, իրենց անկարողութեան բերմամբն էր, հիւրընկալներուն խօսած լեզուն չկարենալ հասկնալու համար։ Վանքին գինին առատօրէն կը հոսէր. եւրոպական ըմպելիներն ալ պակաս չէին։

Վերջ ի վերջոյ խօսակցութիւնը ծայր տուաւ ընդհանուր կերպով և առաջին անգամ բերանը բացաւ Երեւանի կառավարիչը. այնքան յանախակի լսած բառաձեւս կրկին հարցուեցաւ ինծի. «որքա՞ն ատեն պիտի մնաք հոս.» այս հարցումը բարձրաձայն ուզղուեցաւ սեղանին դիմացի կողմէն։ Ցնծոյ բերանը բացաւ Մ. Բրիպիկ, և քանի մը հարցում ալ անիկա ուզղեց։ Երբ սեղանէն եղանք, անիկա հետս վիճաբանական խօսակցութեան մը բռնուեցաւ՝ Հայկական Հարցին վրայ։ Հաւատաց՝ թէ Կովկասի հարաւակողմի ռուսական գաւառներուն բնակչութեան մէջ Հայերը հազիւ մէկ հինգերորդ մասը կը կազմեն։

Սեղանատունը շուտով պարպուեցաւ, որովհետեւ ամէն ոք իր անկիւնը քաշուեցաւ հանգչելու համար. իսկ ես դուրս ելլելով սկսայ թափառիլ և երթալ դէպի վանապատական համեստ շէնքերը, որոնք կը գրաւուին Ս. Գայիանէ եկեղեցիին քովինը։ Այնտեղ գտայ նոր բարեկամ մը, զոր շատ կը յարգէի. անիկա վերջերս ձեռնադրուած վանական մին էր, Մեսրոպ Տէր Մովսէսեան, եկեղեցական նոր դպրոցին պատկանող մը, որ շատ չանցած պիտի սրբէ թանձր ապիտութեան խարանը, առանձին դրոշմուած՝ հայ եկեղեցականութեան գանգուածին վրայ։ Երիտասարդներ մարդիկ երկար ատենէ ի վեր հասկցած են թէ կրթական խնդիրներու մէջ Գերմանիա առաջնակարգ տեղը կը բռնէ բոլոր ազգերու մէջ։ Ռուսահայերը շատ աւելի խորասեռութիւն ունին քան Թուրքերը, որոնք իրենց երիտասարդները Բարիզ կը դրկեն —ասոր գլուխ Արեւելքցիներու համար յատկոյն դպրոց— մինչ Հայերը խառնամոլից աշակերտները կը խրախուսեն երթալ Գերմանիա և այնտեղ ուսանիլ։ Ս. Գայիանէի վանականն ալ դեռ նոր վերադարձած էր գերմանական համալսարանէն, և ազէկ մտրսած էր անոր ասուած կուռ գաղափարութիւնը։ Անիկա իր ցեղին մէկ հիանալի ֆիզիքական պատկերն էր։ Բարձրահասակ, խիզախ գիծերովը այն գրուիչ տիպարին դոր նկարագրած եմ, լայն ճակատով և ձիւնասպիտակ ակռաներով, անիկա բոլոր այս արտաքին առաւելութիւններուն հետ ունէր վարուելակերպ մը, որ շատ հրապուրիչ է, ինչպէս նաեւ՝ պարզ ու չիատակ նկարագիր մը։ Էջմիածնի մէջ անցուցած ատենս, ժամերով կը կենայի անոր սենեակը, և ամէն անգամ ցաւով կը բաժնուէի անկէ։

Մեսրոպ Տէր Մովսէսեան՝ Էջմիածնի մատենադարանապետն է, և իմ այցելութեանս միջոցին զբաղած էր նոր և լիակատար գրացուցակի մը կազմութեամբը. այս գրացուցակը որ մինչև 1900 տարուոյ սեպտեմբեր ամիսը տպագրուած չէր, պիտի պարունակէ իբր 3500 անուններ։ Որքան որ կրցած եմ ստուգել, արդէն գոյութիւն ունին երկու ցուցակներ. առաջինը՝ հրատարակուած 1840ին, ձեռամբ Բեղերսպուրգի Գիտութեանց Ակադեմիային, և երկրորդը՝ ձեռամբ Կարլենեանցի, Թիֆլիզի մէջ, 1863ին։ Մատենադարանը այցելած ատենս, տեսայ որ ժողովուրդը խանուած էր հոն. Կաթողիկոսին պարտէզին կողմէն կարելի է մտնել. ինձի մեծ զարմանք պատճառեց սա երեւոյթը թէ այն թանկագին ձեռագիրները, որոնք երկար սեղանի մը վրայ բացուած և շարուած էին, խառն ի խուռն բազմութեան մը կողմէ կը չօշափուէին և կը դարձուէին. այս ազգային ծանոթմրութեան ընծայած ապաստութիւնը այնքան մեծ ըլլալու էր։ Ձեռագիրներուն մէջ աչքիս զարկաւ առանձրդ գարու Նոր Կտակարան մը, կազմուած և եղերքները փղակրէ քանդակներով զարդարուած. մէկ երեսակին վրայի Քրիստոսի տիպարը և կեցուածքը կը յիշեցնէր հռոմէական կայսեր տիպարը (*)։ Տաներեքերորդ գարու գեղեցիկ ձեռագիրներ և նրբօրէն զեղազարդուած պատարագամատոյց մը մաս կը կազմէին այս թանկարժէք հաւաքածոյին, զոր ամէն մարդու թոյլ կուտային խառնել։

Իրիկուան աղօթքի պահը մօտեցած էր, ես և ընկերակիցս մտանք աղօթ եկեղեցին։ Կաթողիկոսը արդէն նստած էր ամպհովանիով ծածկուած գահուն վրայ, և կը կրէր ապիտակ մեղուսէ ճոխ պատմուճան մը։ Ադամանդեայ խաչը վեղարին վերեւէն կը շողշողար։ Եպիսկոպոսները և վանականները, երկու շարքի վրայ, կը տարածուէին մինչև խորանին բարձրաւանդակը. անոնք կը կրէին զեղին մետաքսէ վերարկուներ, գունաւոր ծաղկեպսակներով ասեղնագործուած։ Միաբանութիւնը ստուարութիւն էր, բայց խումբ խումբ հաւաքուած՝ Կաթողիկոսին շուրջը. մասնաւոր կարգաւորում կամ տեղի դասաւորում չկար, ինչպէս կ'ըլլայ Եւրոպայի մէջ. միաբանները գետնին վրայ նստած կամ ծնրադրած էին. եկեղեցականներու շարքերու երկու կողմը հաւաքուած էր երգիչ խումբը, չքեղօրէն զգեստաւորուած, և ի ձեռին ունենալով հոյակապ երաժշտութեան ծանր գիրքերը։ Արարողութիւնները զեկավարող եկեղեցականները կանգնած էին եկեղեցւոյ քարայատակին վրայ, իրենց կոնակը տուած ամպհովանիին։ Անոնց վերեւը կը բարձրանային խաչերը և փառատեղ պատկերները, զորս բարձր կը բռնէին փոքրաւորները. ատեն ատեն խունկ կը մատուցուէր. դիտեցի որ Ն. Սրբութիւնը երկու անգամ վերարկու փոխեց, բայց չկրցայ հասկնալ թէ այս այլակերպութիւնը ի՞նչ

(*) Այս գիրքին եւ անոր փղոսկրեայ երեսակներուն նկարագրութեան մասին կարդալ՝ Strzygowskiի Das Etschmiadzin-Evangeliar գործը, Վիեննա, 1891.

և ո՞ւր կատարուեցաւ։ Ինդային գօրաւոր երգեցողութիւնները իմ անվարժ ականջիս տհաճութիւն պատճառեցին, և ես անկարելի գտայ անոնց հետ հաշտուիլը։

Մէկ երկու ժամ յետոյ, խորհրդանշանները, պատկերները և սեղմ պզտիկ մատեանները անուշ անուշ կը քնանային, և մեծ բակը ողողուած էր բարի և առողջ մարգկային հոգիներով, որոնք օրուան կապանքներէն ազատած էին։ Ամէն կողմ լոյսեր վառուեցան, և անոնց ճառագայթները Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ատուերները փարատեցին ու պարողներու շրջանակները երեւան բերին։ Ուխտաւորներուն յատկացուած սենեակներուն մէջէն կուգար արինգին սուր ձայնը և պզտիկ թմբուկին թափահարումը։ Հա՛յ, հա՛յ, հա՛յ. իւրաքանչիւր երգին խմաստը և յանկերգը Հայկի որդիներուն փառքը կը յաւէրժացնէր։ Վաղարշապատի փողոցներուն մէջ մեր Ալեքսանդրապոլցի բարեկամ նաւապետները ոսկեղէն հունձք մը կը կատարէին։ Գուցէ այսքան նոսիշուն բազմութիւն մը տակաւին քով քովի եկած չէր։ Շատերը հեռաւոր տեղերէ պէտք է մինչև հոս եկած ըլլան. Ախլցխայէն կիներ կային, ճակատնուն վրայ սիրուն վարսակալներով. Թիֆլիսց և հոմազգեաց կրողներ ալ չէին պակաս։ Գեղացի կիներու վառ գոյներով կապուելները կենդանութիւն մը կուտային տեսարանին. աղքատ այրերը գրած էին ոչխարի մորթէ կոշտ փափախներ, իսկ աւելի բարեկեցիկները գլուխնին առած էին ցած գլխարկներ, որոնք ծովային ապտներու դրածին կը նմանին։ Կէս գիշեր ըլլալէ շատ առաջ, մեծ քառանկիւնին վրայ անցորդութիւնը ամրապնդած էր, և ապրիւրին ցայտքէն ուրիշ բան չէր լսուեր. բայց սեւամած կէտեր ցոյց կուտային այն վայրերը, ուր ամբողջ ընտանիքներ բանակած էին. իսկ եկեղեցիին շուրջ բոլորը, խորշերը և բոլոր անցքերը սեւցած էին սեղմուած մարդկային խմբերէ էակներով, քունի ամէն տեսակ դիրքի մէջ։

Յաջորդ առտուն, հոկտեմբեր 8, ժողովրդային խանդավառութիւնը իր ամենաբարձր կէտին հասած էր, որովհետև այդ օրը այլևս տեղի պիտի ունենար այն եղերութիւնը զոր ուսնելու եկած էին։ Արշալոյսին, շատ կանուխէն, ոչխարի մորթէ և կատարաւոր գլխարկներով ու կատեայ զգեստներով ուխտաւորները նկատած էին խուզարկել ամենէն ազէկ դիրքերը. իսկ երբ արարողութեանց ժամը հասաւ, մայր դրան վրայ նստող բոլոր սանդիքները, ինչպէս նաև նոյն առաւելութիւնը ընծայող քառանկիւնին մէկ մեծ մասը հանդիսականներով լեցուեցաւ։ Ուրիշ վիճակներու շարքեր կեցած էին եկեղեցիին արեւմտեան կամ մայր դրան առջեւ ու թոյլ չէին տար որ ժողովուրդը հոն մտնէ։ Անոնք հագած էին մութ կանանչ համազգեաններ, զարկուցած վարդագոյն ուսնոցներով, և պիտակ կանուէ կատարաւոր գլխարկներով։ Վէրսն և ես դժուարութեամբ ճամբայ բանալ սուինք երթալու համար մինչև Կաթողիկոսին բնակարանը, ուր, Պարսն Մարտաի մատնանշակին մէջ, յատանկարչական

գործիքը զեռեղեցինք մօտալուտ արարողութեան հանդիսավայրին ճիշդ դէմը։

Որոշուած էր օծման արարողութիւնը կատարել մայր դրան դէմը, բարձրաւանդակի մը վրայ. հանդիսաւորութեանց առթիւ շինուած այս վայտեայ դահաւանդը ծածկուած էր գորգերով և թանկագին ձեռագործներով։ Մայր դրան վերեւը, հայերէն խոշոր տառեր, կտաւի կամ չուխայի վրայ կը պճնազարդէին արձանագրութիւն մը, որ մեզի կը յիշեցնէր թէ հաւաքուած ենք ճիշդ այն վայրը ուր կը հաւատան թէ Յիսուս ինքն է երկինքէն։ Արդէն վանքին և եկեղեցիին անունն ալ Էջմիածին է, իսկ եկեղեցիին դրան վրայի արձանագրութիւնը կրնանք ապէս թարգմանել. «Էջմածին ի Հօրէ, և լոյս փառաց ընդ նմա։»

Աւելի բարձր կէտ մը, զանազան աշտարակէն կախուած էր դրօշ մը, ասեղնագործուած՝ Կաթողիկոսին զինանշանով և Վասպուրականի արծիւով։ Զինանշանը կը բաղկանար խոյրէ մը, երկու հրեշտակներու վրայ դրուած, որոնցմէ մին խաչ մը բռնած է, իսկ միւսը՝ հովուական ցուպ։ Այս խորհրդանշանները ընդելուզուած են, և անոնց միացման կէտին վրայ կը գտնուի Կաթողիկոսին յատուկ և ազատամարտաձեւ զարդարանք մը։ Թեւատարած արծիւը Խրիմեանին յատուկ խորհրդանշան մըն է, և կը յիշեցնէ այն բազմաթիւ կապերը, որոնցմով անիկա կապուած է Վանի։ Հիւսուած դիրերուն իմաստը հետեւեալն է. «Մ՚վ Աստուած, սիրտերու զիտակ, պահպանէ երկար տարիներ մեր հովուապետը՝ Մկրտիչ Հայրիկ։» Բարձրաւանդակին ոչ ու ձախ կողմերը, մայր դրան ճակատի որմախորշերուն մէջ ցուցադրուած էին երկու պնտակերներ կրօնական նիւթերով և զարդարան շրջանակով. այս պատկերներուն ձախ կողմինը —Ս. Կոյսը և Մանուկը— շատ թանկագին նկար մին էր, բիւզանդական ծագումով՝ կ՚ըսուի։

Ժամը իններն քառորդ մնացած, թափորը կազմուեցաւ և յառաջացաւ կաթողիկոսական բնակարանէ անցաւ գինուորներու շարքէն ու գնաց մինչեւ եկեղեցւոյ դրան առջեւ։ Լուսաւորիչ մայր եկեղեցիին մէջ կատարուած արարողութիւնը մէկ ժամ տեւեց։ Այդ միջոցին մեր բարձրագիր սենեակին մէջ հաւաքուած խումբը խօսակցեցաւ և բազմութիւնը դիտեց։ Մեզի հետ կը գտնուէին Թիֆլիզէն եկած կոյս մը, նոյն քաղաքէն Թիկնոցագլեաց ուսուցիչ մը, և սիրուն հայ տիկին մը, Թիֆլիզի բարձր դասուն պատկանող, որ հրաւիրուած էր բարեկամներ եղանք իրարու հետ. անիկա ինծի տեղեկացուց թէ ինքը գրեթէ մէկ հատիկ նմոյշն է իր կուսանոցին մէջ, և կ՚ապրի ճշմարիտ մենաստան մը։ Կուսանոցները շատ չեն սիրուիր Հայաստանի մէջ։ Մեր խումբին մէջ գտնուող կոյսը հագած էր իր ատոիճանին յատուկ հրաշալի հանդերձներ։

Դիտելի որ քառանկիւնին մէջ հաւաքուած կիներուն վրայ հայկա-

կան տարազը յաճախ չի տեսնուիր։ Ամենուրեք կը տիրապետէ վրացական գլխանոցը —սեւ թաւիշէ երիզ մը, ուլունքներով կամ թանկագին քարերով զարդարուած, կ՚անցնի քունքերուն վրայէն, և մեծաքեռ ապիտակ թաշկինակ մըն ալ գլուխին վրայ կը հանդչի։ Այս պարագան ցոյց կուտայ թէ ներկայ հանդիսականները մեծ մասամբ եկած են Թիֆլիզէն և հիւսիսային գաւառներէն։ Ճիշդ այն պահուն ուր պզտիկ բացուածքէ մը կը դիտէինք մայր դրան դարպարուն կիրառուածքը, ընդհանուր իրարանցում մը յառաջ եկաւ և ահա տեսանք որ թափորը եկեղեցիէն դուրս կուգար։ Ամենէն առաջ կեցած էին առաջ բարձրաստիճան պաշտօնատարները՝ պաշտօնական համազգեստով. անոնք դիրք բռնեցին քառանկիւնին գետնին վրայ, բոլորմութեան դէմը, և տակաւին պարապ եղող բարձրաւանդակին ճակատը։ Իրենց և այս գլխաւոր հանդիսավայրին միջև տեղ ձգուած էր երդիչ խումբին և վարդապետներուն համար, որոնք շատ չանցած ներս մտան։ Հակառակ կիզիչ արեւին, բոլորն ալ գլխարկնին հանեցին. կարճ և պինդ դպաբէ մը յետոյ տաններու եպիսկոպոսները, փառայեղ կերպով զգեստաւորուած, բարձրացան գահաւանդին վրայ, ետեւի կողմէն (*)։ Անոնք խմբուած են Կաթողիկոսին պատկառելի անձին շուրջ, որուն գլխուն վերեւ երկու չադիրներ բռնած են ծիրանեգոյն նիւթէ ամպհովանի մը, ոսկի թելերով բանուած։ Պահ մը, ալեւոր հայրապետը ժողովուրդին կը նայի ոտքի կեցած. յետոյ ծայրապատիկ կը նստի գորգին վրայ։ Իր քովը ոտքի կանգնած եպիսկոպոս մը կը կարդայ խոշոր գիրք մը. ասոնց ասոնց կը նշմարենք որ ծայրապատիկ նստած հայրապետին խոնարհ գլուխը կը շարժի, երբ որոշ հատուած մը կը կարդացուի։ Յետոյ եպիսկոպոս մը առաջ կ՚անցնի, իր ձեռքին մէջ ունենալով ոսկեղէն աղաւնի մը. ասիկա Ս. Միւռոնին ընդունարանն է. մայր եկեղեցիին հարաւային խորանին մէջ կը գտնուի արկղ մը, որուն պարունակած անօթին մէջ ասկասին կը պահուի Ս. Գրիգորի ձեռամբ օծուած միւռոնը։ Կ՚ըսուի թէ այդ իւղը բոլորովին չորցած է ներկայիս։ Այս նիւթէն պղտունց մը կ՚առնէն և կը խառնեն յատկապէս պատրաստուած ու ծաղիկներով բուրումնաւէտ իւղին։ Ահա՛ այս հեղուին է որ աղաւնիին կտուցէն կը կաթկթէ ազգին հօրը գլխուն վրայ։ Եպիսկոպոսները անոր շուրջը կը հաւաքուին և ամէն մէկը իր բթամատովը գանկին մաշկին վրայ կը տարածէ իւղը, նոյն ասոնց խաչակնքելու նշան ընելով. յետոյ բուրդի կոյտ մը կը դրուի գագաթին վրայ, ծայրերուն մէջ չդարձէ քօղի մը, որ Կաթողիկոսին գէմքն ի վար կ՚ի՛ջնէ։ Կարճ դադարէ մը յետոյ, օծեալը ոտքի կ՚ելլէ, կը հագնի ասեղնագործուած հոգաթափները

(*) Հայոց Պետական Եկեղեցիին հաստատման Թուականէն ի վեր 12 եպիսկոպոսներ կը բնակին Կաթողիկոսին պալատին մէջ եւ անոր անմին յատուկ զանազան պաշտօններ կը կատարեն. (կարդալ Փաւստոսի եւ Դէլցէրի գործերը)

և եպիսկոպոսներուն հետ կրկին եկեղեցի կը մտնէ։ Բոլոր այս արարողութիւնը հապա՛ մէկ քառորդ ժամ տեւած է։

Քիչ մը առեն անցնելէ յետոյ, նոյն թափորը կը մեկնի, օծեալ հայրապետը առաջնորդելով իր ընակարանը։ Երգիչ խումբը կ'եղանակէ հայկական հին աղօթքները՝ բարձրաձայն ողբերով և երկարաձիգ կերկեռումներով։ Ռուսական գումարտակի երգչախումբը դանդաղ և հանդիսաւոր կարգ մը կը զարնէ, որուն թաղցրութիւնը կ'ամչցնէ ազգային երգիչները։ և ահա այսպէսով ծի[illegible]ատարութիւնը կը վերջանայ, ուր ամէն մէկս կ'երթանք մեր զանազան [illegible]ունքներուն կամ զբաղումներուն։

Ինծի ըսին թէ Ե. դարու երգչութիւնն է ասիկա, բայց բաւականաչափ պատմական փաստեր չկան այս կարծիքը հաստատող։ Այսու հանդերձ, պատմագիրները կը խօսին այս կամ այն վարդապետին մասին, իբր երաժիշտներ։ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսը (վախճանած 1882ին) նախնական ձայնագրութիւնը հայկական ձեւագիրներէն առնելով ընդօրինակել տուաւ, բայց եւրոպական եղանակներու հետ ձայնակցութեամբ կատարուց այս գործը։

Այս հանդիսաւորութեանց ասիկա պատեան հոգեկերտիկը չատ շահեկան էր. ամենքս ալ հրատրուած էինք ճաշերու սեղանատան մէջ. երբ ներս մտայ, երկար սրահը խճողուած էր. ճեմարանի աշակերտներն ալ կը մտնակցէին սեղանին, զուգահեռական սենեակին մէջ ճաշի նստած ըլլալով։ Եպիսկոպոսները, աբեղաները և պատգամաւորները մեայլ հաւաքոյթ մը կը կազմէին, երկար սրբերով սարքուած՝ սեղաններու երկայնքին. այս սեւամած պատկերին մէջ միակ բացառութիւնը կը կազմէր Ղարաբաղէն եկած պատգամաւոր մը, որ իմ քովս նստած էր. անիկա կը կրէր իր ազգային տարազը, չոխաւոր սեւ վերարկու մը՝ վզին վրայ սեղմուած, ցուցադրելով բաց կապոյտ մետաքսէ բաճկոնին թեղանիքը և երեսը։ Դէմքը լայն էր, և այտերուն նման ածիլուած։ Պղնձագոյն դէմքը աւելի երեւան կը հանէր խիզախ պեխին ապիտակութիւնը։ Կարծես թէ եւրոպացի գեղջուկ հոգաւոր մըն էր. արդարեւ, երբ մարդ չուրջի դէմքերուն կը նայի, կը հաստատուի իր նպատաւոր տրամադրութեանը մէջ՝ բնաշխարհի Հայերուն վերաբերմամբ։ Մենք կը տեսնէինք նկարուած՝ նկարագրի ոյժին մթացումը իմացականութեան հետ։

Այս խորհրդածութիւնները կ'ընէինք, երբ Կաթողիկոսը սեղանատունէն ներս մտաւ և ամենքս ոտքի ելանք։ Անիկա նստաւ իր գահուն վրայ՝ ամպհովանիին տակ և վանական մը սկսաւ հոգալ անոր պէտքերը։ Իր երկու քովերը կեցած էին ծիրանեգոյն զգեստներ հագած ապասաւորներ, կապոյտ գօտիով մը։ Երգիչ խումբը եռաձայն քաշուած էր։ Սաղմոսներու բաշխումէն վերջ, Ն. Սրբութիւնը ոտքի ելաւ, վեղար ի գլուխ և չոգարձակ խաչովը, և բաժակ առաջարկեց Կայսեր կենացը։ Մեծ հանդէսք մըն է իր խօսակցութիւնը լսելը. անիկա Մր.

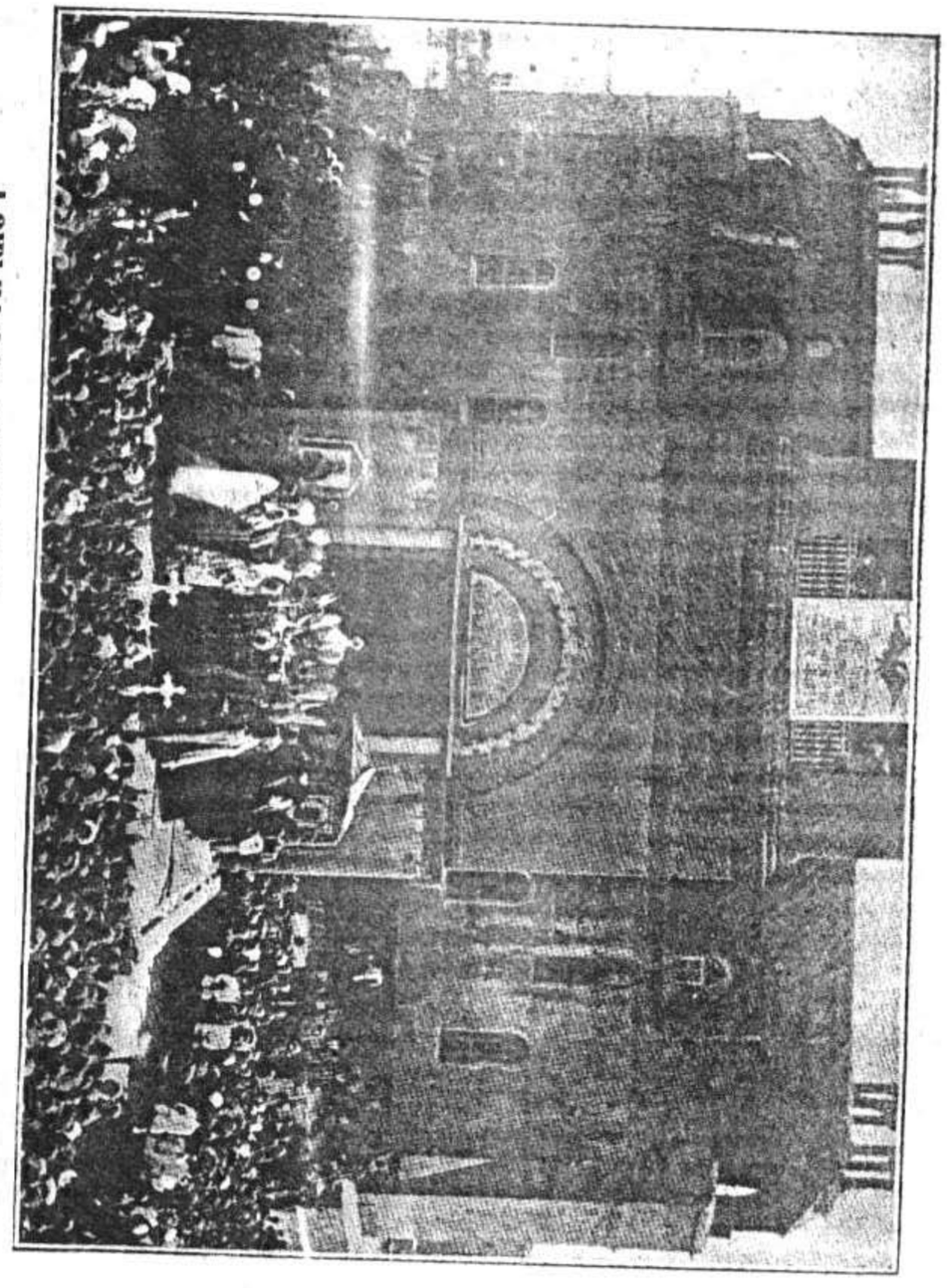

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ

Կէսաթիրնի անձնական հմայքը ունի ամբողջովին. ճաշը կը չարունակուի և բաժակաճառերու շարքը կ'երկարի. իւրաքանչիւր բաժակաճառէն յետոյ երգչախումբը եւրոպական կտորներ կ'երգէ, ինչպէս նաեւ հայազգի համբաւաւոր բէնճօ մը երգեր կ'եղանակէ։ Զարմին կենացը առաջարկուած բաժակը հուրրաներով կ'ընդունուի. իսկ մնացեալ բաժակաճառները առանց բացառութեան հայկական կեցցէով կ'ողջունուին. կեցցէն ֆրանսական vive-ին համարժէք է։ Մ. Բրիսլիի կենացը խմելու առթիւ Ն. Սրբութիւնը պատմեց թէ ինչ զանազան առիթներով այդ պաշտօնատարը էջմիածին եկած է կաթողիկոսին յուղարկաւորութեան հանդէսին ներկայ գտնուելու. և թէ հիւրին գտնուելով գրաւիչ ժպիտով մը խնդրեց անկէ, որ իր պաշտօնը յանձնելու յաջորդ այցելութիւնը բաւական ժամանակ վերջը ապայ։

Իրիկունը՝ ամբողջ քառանկիւնը լուսաւորուած էր գունագեղ ապակիներու շարքերով, որոնք մոմեր կը պարունակէին։ Շատ գեղեցիկ տեսարան մը պարզուած էր։ Ցեղ ակդ, կիսովին այրած փայտի խոշոր կտորներ ամրացուին լայն մը կը տարէին չէնքերուն վրայ։ Ճեմարանի սառնարանի երգչախումբը բակին մէջ շարուած էր, և բազմաթիւ կիներ ալ խառնուած էին։ Ըստ յայտագրի, մէկ քանի երգեր և նուագածութիւններ պիտի ունկնդրէինք. ընդհանուր արդիւնքը լաւ էր. բայց անգայթն արտասանութիւնը յատուկը անկարելի կը թուի։ Երգիչ խումբին պետը փրած մարդ մըն էր, ներշնչուած նայուածքով և ալեծածան մազերով. նուագախումբը կը հնչեցնէր անմահն Շթրաուսի վալսերը։ Ժամը տասնեմէկ չեղած, բոլոր ձայները լռեցին. միայն ապրիւրին ջիւրին վագքը կը լսուէր. մութը իջած էր ամէն կողմ։ Ես ճամբայ ելայ դէպի Ն. Սրբութեան սենեակը և տեսուցի թէ անիկա կ'ուզէր ընդունիլ զիս, հակառակ որ գիշերը յառաջացած էր։

Երբ ներս մտայ սենեակէն, տեսայ որ անիկա ընկողմանած է փայտեայ բազմոցի մը վրայ, սպիտակ ծեփով լերկ սենեակի մը մէջ։ Բազմոցին քովը մէկ հատիկ գորգ մը կախուած էր պատէն։ Վստահ եմ թէ այս նկարագրի ամէն մարդը խորապէս կ'ապէ ցուցամոլութեան յատուկ բոլոր տարրականները։ Անիկա ձեռքս իրենին մէջ բռնեց, պահ մը քով քովի նստանք։ Թարգմանի պաշտօնը կատարեց, կարծեմ, Տոքթ. Արշակ Տէր Միքէլեան։ Մեր խօսակցութիւնը բազմատեսակ նիւթերու շուրջը դարձաւ. բայց ես կը նախընտրէի լաւ կենալ, նայիլ անոր աչքերուն և մտիկ ընել անոր ձայնը։ Կարծեմ երկուքս ալ զգացինք թէ իրարու սրտակից ենք. կրօնքը աւելի խուսափուկ բան մըն է քան այն՝ որ կը տեսնուի դատանանքներու և վարդապետութեանց մէջ. կարելի չէ զայն մարմնացնել այն բաներով զորս մարդիկ «տեսակէտներ» կը կոչեն։

Յաջորդ օրերու ընթացքին, լսուած կացութիւնը աստիճանաբար թուլցաւ. վանքը վերստացաւ սովորական վիճակը, այնպէս որ կարելի

եղաւ հանդիսաւորէն զննել եկեղեցիները, որոնք 4 հատ են ներկայիս, թէեւ մահմէտական տիրապետութեան ժամանակ ծանօթ էին Իչ Քիլիսէ կամ Երեք Եկեղեցի անուամբ. այնպէս կը կոչեն զայն բոլոր հին ճանապարհորդները, Բօզէր՝ 1621-ին, Էվլիյա՝ 1647-ին կ'ըսէ թէ «Երեք Եկեղեցիները կը կազմեն մեծ վանք մը զոր յոյն կայսրերը հիմնած են։» Ռօա՝ 1648—49-ին, Թաւէրնիէ՝ 1655-ին, Շարտէն՝ 1673-ին, Յիսուսեան միսիոնարները, սանսեւերիներորդ դարուն՝ հայր Մօնիէի նամակը, Շիլինկէր՝ 1699-ին, Թուրնըֆոռ՝ 1701-ին, որ գիտակ կուտայ անուանակոչութեան անյարմարութիւնը։

Այս եկեղեցիներուն ծագումը կապուած է աւանդութեան մը հետ. անիկա այնքան կարեւոր դեր մը կը խաղայ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, որ անանց նկարագրականը ընելէ առաջ, անպատեհ չեմ համարեր իմ ընթերցողներուս տեղեկութիւն տալ կամ զբօսանք պատճառել այս հետաքրքրական պատմութեամբ։ Աւանդութիւնը մանրամասնաբար պատմողն է Ագաթանգեղոս. անկասկած, Հռիփսիմեանց աւանդութիւնը յաջորդաց հին կապարչատակն առասպելի մը, որ Վաղարշապատ վայրին հետ կապուած էր։ Կը թուի թէ տեղական աւանդութեան մը համաձայն, մայր եկեղեցին և Հռիփսիմէի և Գայիանէի մատուռները կը կանգնեն երեք ժայռերու վրայ, որոնցմէ՝ կապարչատակն չրջանները ձայներ կը լսուէին սարերկրեայ խուռներէ։ այդ լսուած ձայները պատասխաններն էին ուղղուած հարցումներու։

Երրորդ դարու վերջերը՝ մինչ Տրդատ Հայոց թագաւորի վրայ կը գտնուէր, Դիոկղեսիանոս (*) կայսրը (285—305) գեղեցիկ հարս մը գտնելու համար, արուեստագէտներ գրկեց իր կայսրութեան ամէն կողմը, կայսերական գրկափարուքին յարմար թեկնածուներու հրապոյրները նկարելու համար։ Եւ ահա պատահեցաւ որ Հռոմի մէջ կը գտնուէր վանական խստամբեր կեանք ապրող կոյսերու մենաստան մը, որուն մեծաւորուհին կը կոչուէր Գայիանէ. անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէր անգերազանցելի գեղեցկութեամբ կոյս մը, արքայական արիւնէ սերած, և որուն անունը Հռիփսիմէ էր։ Աբուեստագէտները բռնի կերպով մտան անոր առանձնարանը, դիմագծերը նկարեցին և պատկերը ուրիշ շատերու հետ գրկեցին իրենց վեհապետին։ Կայսրը հաճելի թէ նայեցաւ այս ազնուական կոյսին պատկերին, և ահա բուն կերպով սիրահարեցաւ անոր. անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսնուեցան հարսնիքի համար, մինչ թշուառ հարսը յուսահատական կացութեան մը մատնուած էր։ Կուսութեան ուխտը և քրիստոնէութեան հաւատքին հաւատարիմ դէմ իր զգացած տարբերութիւնը զինքը կը մղէին յուսահատական միջոցներու դիմելու։ Վերջապէս անիկա որոշեց փախչիլ, ընկերակցութեամբ Գայիանէի և բազմա

(*) Ասիկա հաւանականաբար ժամանակավրէպ մըն է։

թիւ կոյսերու. երկար թափառումներէ յետոյ խումբը հասաւ հեռաւոր Արաքսի ափերը, Վաղարշապատի հայկական մայրաքաղաքին մերձակաները, ուր գտան թաքստոց մը, որ կը ծառայէր իբր մթերանոց կարասներու, որովհետեւ քաղաքը ընդարձակ այգիներ ունէր։ Կոյսերէն մէկը գիտէր ապակեայ առաջկաներ շինել, որով իր պատրաստած ապակեայ մարգարիտներովը կրցաւ խումբին օրական ապրուստին ծախքերը հայթայթել։

Միւս կողմէ՝ սակայն, կայսրը ամէն կողմ պատգամաւորներ ղրկած էր. հռոմէական զեսպան մը ալ հասաւ Հայաստանի թագաւորին պալատը։ Անիկա իր վեհապետէն նամակ մը բերած էր, որուն մէջ պատմուած էր թէ ինչպէս կայսրութիւնը կը նեղուէր Քրիստոնեաներուն դէմ պատերազմներէն, և մասնաւորապէս կը խօսէր այն գեղեցիկ կոյսին վրայ զոր ինքը կ'ուզէր կնութեան առնել, բայց անոր դաւանակիցները միաբան մոլորեցնելով փախցուցած էին զայն և իր հայ զինակցին երկիրը տարած։ Ի վերջոյ, կայսրը կը խնդրէր իր սիրելեալ զինակիցէն որ երեւան հանէ փախստական խումբը և հրաշագեղ կոյսէն զատ բոլոր միւսները ազատէ։ Գալով սիրուն փախստականին, անհրաժեշտ էր եւ զրկել զայն, այսուհանդերձ, նամակագիրը կայսեր արժանի բարեացակամութեամբ մը կը յարէր թէ, Հայոց թագաւորը կրնար աղջիկը վար դնել, եթէ անոր հրապոյրներէն յաղթահարուէր։

Ինչպէս յուսալի էր արդէն, Տրդատ թագաւոր առանց ժամանակ կորսնցնելու հրամայեց որ խուզարկութեան ձեռնարկուի։ Փախստական խումբը երեւան հանուեցաւ. Հռիփսիմէի գեղեցկութիւնը այնքան աչքառու էր որ անմիջապէս ճանչցուեցաւ, և անոր համբաւը ահագին բազմութիւն մը հաւաքել տուաւ իր շուրջը, որուն մէջ կային իշխաններ և ազնուականներ, հասարակ ժողովուրդին հետ քով քովի, բոլորն ալ եկած՝ ցանկութեան զապանակէն լուսած։ Կոյսերը դէպի երկինք բարձրացուցին ձեռքերնին և դէմքերնին քօղով ծածկեցին, և թերեւս՝ պարկեշտութեան այս ցոյցը առաջքը առաւ իրենց լկտիութեան։

Յաջորդ առտուն կանուխ՝ թագաւորական պալատէն բերուեցան սքանչելի գահաւորակներ և թանկագին շրջազգեստներ, որովհետեւ թագաւորին մտադրութիւնն էր կնութեան առնել հայ կոյսը և զայն ընել Հայաստանի թագուհի։ Բայց ահա յանկարծ սրոտումներ և բոմբիւններ սարսափ սփռեցին ամենուն սրտին մէջ, և երկինքէն ձայն մը լսուեցաւ. անիկա ձայնն էր Փրկիչին, որ կը հրաւիրէր կոյսերը՝ քաջութիւններն չկորսնցնել և հիւսիսի ժողովուրդներուն մէջ ալ հաւատքնուն վրայ հաստատ կենալ, վասն փառացն Աստուծոյ։ Այդ ձայնը կ'ըսէր. — «Դո՛ւն, Հռիփսիմէ՛, Գայիանէին և ընկերուհիներուդ հետ մահուան թագաւորութենէն ազատած և յաւիտենական կեանքին մէջ մտած եմ։» Որոտումն ալ այնպէս մը սարսափեցուցած էր հաւաքուած ժողովուրդը, որ թա-

գաւորին պատգամաւորները պարտաւորուեցան դարձան և դրաւոր տեղեկագիր մը տուին իրենց տեսածներուն մասին։ Բայց թագաւորը նահանջել չուզեց և քանի որ կոյսը կը մերժէր իր ընծայած պատիւները, հրամայեց որ զայն բռնի ոյժով բերեն պարտաւ։

Այս հրամանները գործադրուեցան, բայց բուռական դժուարութեամբ. բարեպաշտ կոյսը զօրաւոր կազմուածք ունէր, այնպէս որ զինուորները ստիպուեցան զայն քաշկռտել գետնին վրայէն և դրկած տանիլ։ Երբ զայն դրին թագաւորին սենեակը, և ծանուցուեցաւ որ թագաւորն ալ հոն մտած է, պարտէն դուրս հաւաքուած ժողովուրդը սկսաւ խրախճանքներ ընել, պարել և երգել։ Բայց այս տօնախմբութիւնը կանխահաս էր, որովհետեւ հռոմէացի յանդուգն կոյսը այնքան ահարկու հակառակորդի մը կրնար դէմ դնել։ Տրդատ հանրածանօթ էր իր ֆիզիքական ոյժին և քաջագործութեանց համար, այսուհանդերձ, եօթը ժամուան պայքարէ մը ետք, տակաւին չէր կրցած տիրանալ կոյսին, որով հարկադրուեցաւ հրամարիլ անկէ՝ ապառած վիճակի մէջ։ Այն ատեն թագաւորը մտածեց Գայիանէի միջնորդութեամբ կարգադրել խնդիրը. Գայիանէ հաւանեցաւ բարեխօսել, բայց երբ Հռիփսիմէի քով գնաց, ընդհակառակը իր ընկերուհիին խրախոյս տուաւ դիմադրելու համար։ Բայց իր լսաթիներէն խօսքերը ներկաներէն ոմանց կողմէ հասկցուելով սեռնք քար տուին և կոյսին երեսը պատառելով սկռանները ջարդ ու փշուր ըրին։ Կարճ հանդիսաւ մը յետոյ թագաւորը վերադարձաւ, և կրկին աշխատեցաւ որ կոյսին յամառութիւնը յաղթահարէ. բայց երկար մտքատանջ մը յետոյ, ներշնչուած քաջարի կիներ երկրորդ անգամ յաղթական ելաւ, թագաւորը հեռու մղեց, կատ կատ ըրաւ անոր թագը, սենեակէն դուրս վանեց զայն, և իր պատառատուն զգեստները հաւաքելով մարմնոյն շուրջը, փախաւ։

Կիներու պատուին համար էպ ցոյց տրուած հաճոյակատար յարգանքը քրիստոնէական ծագում ունի. արեւմտեան ասպետականութեան վիպական ոգին այդ յարգանքը վերածեց՝ գեղեցիկ սեռին համար պաշտամունքի մը։ Բայց Հայաստանի թագաւորը արեւելքցի մըն էր, այսինքն կուսպաշտ մը և բարբարոս մը. անիկա ոչ իսկ գիտէր թէ այր մարդու համար ամօթ չէ յաղթուիլ, երբ յաղթականը կանացի սեռին կը պատկանի։ Իր սիրահարի կիրքին յաջորդեց կատաղութիւնը՝ մերժուած վիհապետի։ Կոյսը պարտէն փախած էր, բայց թագաւորին վայրագ ծառաները չուտով հասան եռեւէն. դժբաղդ կոյսը իր քոյրերը ուղղեց դէպ այն թաքստոցը ուր կարասները մթերուած էին, և հոն իր ընկերուհիներուն տուաւ վտանգի նշանը։ Բոլոր ներկաները, ի բաց առեալ մէկը՝ որ հիւանդ պառկած էր, իրեն հետ սկսան փախչիլ։ Բայց երբ հասան բարձրադիր կէտի մը, մօտիկը՝ այն ճամբուն որ դէպի Արտաշատ կը տանի, թագաւորին մարդիկը վրայ հասան, զանոնք չուտանելով կապե-

ցին և մեծ անգթութեամբ սպաննեցին։ Հոփսիմէի հետ նահատակուեցան իր ընկերուհիներէն 32 հոգի, իսկ փախչելու անկարող հիւանդ կոյսերէ քիչ յետոյ նոյնպէս սպաննուեցաւ։ Գայիանէի և իր երկու ընկերուհիներուն նահատակութիւնն ալ կատարուեցաւ յաջորդ օրը, այնպիսի չարչարանքներով զոյս գրի առնելն իսկ մարդը կը սահմռկեցնէ։

Այս սղբերգութենէն յետոյ դեռ շատ օրեր չէին անցած, երբ անոր հեղինակը երկնային վրէժխնդրութեան ենթարկուեցաւ։ Դեռ մը մտաւ մարմնոյն մէջ և Բարեկրոնի իր նախատարտին նման, Հայաստանի թագաւորն ալ վերածուեցաւ խոտակեր անասունի։ Անիկա վարազի մը վերածուելով դիմադրեց՝ զինքը բռնտարկելու համար կատարուած բոլոր ջանքերուն։ Նմանօրինակ պատուհասներու ենթարկուեցան արքայական ընտանիքի անդամները և ազատուողները։ Վերջ ի վերջոյ, թագաւորին քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ, դիշերուան պահուն տեսիլք մը ունեցաւ։ Լուսաշող դէմքով մարդ մը երեւաց եւ խօսք ուղղեց իրեն, յայտնելով թէ միակ ճարը՝ մարդ զրկելն էր Արտաշատ քաղաք և հոն գտնուող Գրիգոր անուն բանտարկեալը ազատել։ Երբ Խոսրովիդուխտ իր տեսիլքը պատմեց, մարդիկ իրենց գլուխը շարժեցին և միակ վերադրեցին թագուհիին նոր սկսած յիմարութեանը։ Գրիգոր, որ ժամանակաւ Տրդատ թագաւորին յարգուած մէկ ծառան էր, այդ թագաւորին կողմէ նեղուած էր վիրապի մը մէջ, տասնեհինգ տարիներ առաջ, Քրիստոնէական կրօնքը դաւանելուն համար։ Այս տեսակ տեղէ մը նոյն իսկ ոսկորները կարելի պիտի ըլլար դուրս հանել։

Տեսիլքը քանի մը անգամներ կրկնուելէ յետոյ և իշխանուհին պնդեց՝ իր ըսածին վրայ։ այն տաճն բարձրաստիճան պաշտօնական մը զրկուեցաւ հոն՝ ուր վիրապը կը գտնուէր, Արտաշատ քաղաքին մօտերը։ Զուտն մը իջեցուցին վիրապին մէջ, և ի մեծ զարմացումի բոլորին, մարդկային մարմին մը դուրս եկաւ, ածուխի պէս սեւցած։ Ատիկա նոյն ինքն Ս. Գրիգորն էր։

Թագաւորը և ազնուականները ընդառաջ գացին սուրբին, փրփրելով և իրենց միսը կարտակով, մինչ անիկա քաղաքին կը մօտենար Արտաշատի ճամբէն։ Սուրբը ծունկի եկաւ ու երկինքէն վերատացաւ անոնց խնդրքը, բայց ոչ՝ մարդկային ձեւերը։ Իր յաջորդ մտահոգութիւնը եղաւ մարտիրոսներու թաղումը։ անիկա գտաւ անոնց մարմինները, սակաւին փռուած հոն՝ ուր ինկած էին, և ինն օրերէ վերջ դեռ անեղծ մնացած։ Ոչ շուն, ոչ անասուն և ոչ ալ թռչուն մը մօտեցած էր անոնց դիակներուն։ Ս. Գրիգոր զանոնք իրեն հետ տարաւ այն տեղը ուր կարտաները մթերուած էին։ ամբողջ վեցտասն և վեց օրեր հոն բնակեցաւ, թագաւորին ու ազնուականներուն քարոզելով։ Յետոյ, անոնց պատմեց տեսիլք մը զոր ունեցած էր կէս գիշերուան պահուն։ Թագաւորական գերդաստանը եկած էր՝ արշալոյսին՝ սուրբին առջեւ

ծնրադրել։ Գիշերային հակումի պահուն, մինչ իր մտածումները կը յեղյեղուէին աստուածային շնորհի վերջին ազդեցութիւններով, անաւար գղրգիւններ և բոմբիւններ լսուեցան և դինքը ապշահար ըրին։ երկինքը բացուեցաւ այնպէս՝ ինչպէս վրան մը կը բացուի, և երկինքէն վար իջաւ մարդկային մարմին մը, երկնային լոյսով շողշողուն։ Գրիգորի անունը արտասանուեցաւ։ սուրբը նայեցաւ մարդուն դէմքին և դողահար գետին ինկաւ։ Հրաման եղաւ իրեն՝ աչքերը բարձրացնել, ու անդ տեսաւ ջուրերը երկինքին վերեւ ճեղքուած և լրուրնկրաւ ու հովիտներու նման բաժան բաժան, աչքի տեսողութենէ հեռու։ Լոյսի հեղեղներ երկինքէն կը թափէին երկրին վրայ, և այդ լոյսին հետ կ'իջնէին շողարձակ մարդկային մարմիններու խումբեր, բոցավառ թեւերով։ Անոնց գլուխը կը գտնուէր անաւար կերպարանքով Մէկը, որուն ամենքը կը հետեւէին իբր զերագոյն պետի մը։ անիկա ձեռքին մէջ ունէր ոսկեղէն թակ մը, և քաղաքին կեդրոնը՝ ուր կոխած միջոցին այդ թակով զարկաւ ընդարձակ հողին մակերեսին։ Հարուածին ձայնը թափանցեց ստորերկրեայ անդունդներուն մէջ։ հեռաւոր թէ մերձակայ, բոլոր անհարթութիւնները տափարակ դարձան, որով երկիրը ունեցաւ հարթ մակերես մը։ Քաղաքին մէջ տեղը, թագաւորին պարտէզն մօտ, սուրբը նշմարեց բոլորակաձեւ պատուանդան մը, սակիկ խաչաձեւ տախտի մը մնծութեամբը չինուած։ անոր վրայ կը կանգնէր հրեղէն անհաւասարէն բարձր սիւն մը, իրը սիւնապրեալ ունենալով ամպ մը, որուն վրայ կը կանգնէր բոցավառ խաչ մը։ Մինչ կը նայէր անոր, երեք ուրիշ պատուանդաններ ալ նշմարեց։ առաջինը կը բարձրանար այն կէտէն, ուր Ս. Գայիանէ նահատակուեցաւ։ երկրորդը՝ հոնէկ։ ուր Հոփսիմէի և իր ընկերուհիներուն կտրածը տեղի ունեցաւ։ իսկ երրորդը՝ կարտաներուն մթերանոցին գտնուած տեղէն։ Այս պատուանդանները տարբեր գոյն ունէին։ սիւները ամպեղէն էին և սիւնապրեալները՝ կրակէ։ Խաչերը կը նմանէին Փրկիչի խաչին, և կրնային անապական լոյսի նմանցուիլ։ Երեք սիւները հաւասար բարձրութիւն ունէին, բայց արքայական պարտէզի մօտիկը կանգնածէն նուազ բարձր էին։ Զոյս սիւներուն գագաթին վրայ կը գտնուէին առկախեալ և զարմանահրաշ երեւոյթով կամարներ։ անոնց իրար միացած կէտին վերեւը կ'երեւար գմբէթաւոր շէնք մը, որուն չինուածաձեւը ամպեղէն էր։ Կամարներուն վրայ կեցած էին երեսուն և եօթը մարտիրոսներ, անճառելի գեղեցկութեան տէր դէմքերով, որոնք սպիտակ շրջազգեստներ հագած էին։ իսկ շէնքին վերեւի դէմքին պատկերն մը էր, աստուածային կերպարանքով, և անոր վրայ ալ Փրիստոսի խաչը կը բարձրանար։ Գահին լոյսը կը խառնուէր խաչին լոյսին հետ և կ'իջնէր մինչեւ սիւներուն ստորոտը։

Երբ Գրիգոր պատմեց իր այս տեսիլքը, բոլոր ներկաներուն բասուոր զօտեկցումն և անյապաղ մտաւոներ կանգնեն նահատակուած կոյ-

ներուն, ուր անոնց ոճիւններդը փոխադրել կարելի պիտի ըլլար։ Այս կերպով միայն սուրբերը պիտի բարեխօսէին հիւանդ թագաւորին և միւսներուն համար, ու զանոնք բուժել պիտի կրնային։ Անմիջապէս, ժողովուրդը գործի ձեռնարկեց, քար, աղիւս և եղեւնափայտ հաւաքեց, և սուրբին առաջնորդութեան տակ կանգնեց երեք մատուռները, պատուիրուած յատակագծի մը համաձայն։ Անոնցմէ մէկը հիմնուեցաւ դէպ հիւսիս, քաղաքին արեւելեան կողմը, ճի՛շդ հոն՝ ուր Հռիփսիմէ և իր ընկերուհիները սպաննուեցան։ Երկրորդ մատուռին վայրը դէպ հարաւ էր, հոն՝ ուր կուսանոցին պետը Գայիանէ խոշխոշուեցաւ. իսկ երրորդը՝ մթերանոցին շատ մօտիկն էր։ Ասոնք չինելէ յետոյ զարդարեցին ոսկեզէն և արծաթեայ լամբարներով, որոնց ճրագին լոյսը երբեք չէր մարեր։ Մարտիրոսներու ոճիւններուն համար դագաղներ պատրաստուեցան, բայց ոչ ոքի թոյլատրուեցաւ ձեռք զպցնել անոնց, որովհետեւ մկրտուած չէին. սուրբն ինք անձամբ և առանձին փակեց ոճիւնները՝ դագաղներուն մէջ։

Երբ այս գործն ալ կատարեց, Ս. Գրիգոր ծունկի եկաւ և աղօթեց թագաւորին բժշկութեանն համար, խորհելով որ գուցէ թագաւորն ալ մասնակցի գործին։ Աղօթքը ընդունական եղաւ և թագաւորին ձեռքերէն ու ոտքերէն եղջիւրները ինկան։ Վեհապետին տրուեցաւ մատուռներուն մէջ գերեզման փորելու պաշտօնը, մարտիրոսներուն դագաղները պարփակելու համար. իսկ թագուհին՝ Աշխէն և իր քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ, միասին աշխատեցան։

Անգամ մը որ թագաւորը վերստացաւ իր այժը, սկսաւ Հայկ նահապետին արժանի գործունէութիւն մը ցոյց տալ. անիկա բարձրացաւ Արարատի գագաթը, եօթն օրուան ընթացքին, երթ ու դարձը միասին հաշուելով։ Երբ այս գործն ալ ի գլուխ հասնեց, տեսնուեցաւ որ իր ուսերուն վրայ կը տանի հսկայական մեծութեամբ քարի ութը կտորներ, զորս առած էր լերան գագաթէն. այս քարերը Հռիփսիմէի մատուռին սեմին առջեւ դրաւ, ի քաւութիւն անոր դէմ իր մղած անասուրը պատերազմին։ Այնպէս կը թուի թէ Հայերը մինչեւ նոր ժամանակներս սովորութիւն ունեցած են, ի նշան բարեպաշտութեան, քարի խոշոր կտորներ դնել եկեղեցիներու դրան առջեւ, նուիրաբերումի ձեւով։ Տիւպուա որ Մոնբէրէյս այս տեսակ քարեր մեծ թուով տեսեր է, 6էն 7 ոտք բարձրութեամբ, խաչերով և արապէսքներով զարդարուած, Էջմիածնի մայր եկեղեցիին դրանը դէմը։ Չեմ գիտեր թէ այս քարերը ի՞նչ եղած են։

Ս. Գրիգորի տեսիլքին համաձայն, ամէն ինչ տեղի ունեցաւ. գալով այն վայրին, ուր կանգնած էր հրեղէն սիւնը՝ ոսկեայ պատուանդանին վրայ, անիկա ալ սուրբին ձեռամբ բարձր պատերով և ծանրաձանր վանդակորմերով շրջափակուեցաւ։ Անոր մէջ կանգնեցին խաչի նշանը, որպէս զի ուխտաւորները կարենան պաշտել ամենակարող Աստուածը։

ԷՋՄԻԱԾԻՆ. ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԴՐՍԻՆ ՄՕՏ

Ս. Գրիգոր, Կեսարիայէն վերս բարձին թագաւորին ու ժողովրդեան քրիստոնեայ ըլլալէն յետոյ, իր որթը ալ ցուց այդ վայրին վրայ մայր եկեղեցին կառուցանելով։

Անա այս է առասպելը, որ զանազան ձևերով, հաշակաւոր վանքին մենաստանին մը հայթայթած է. ասկէ զատ, Էջմիածնի եկեղեցիին և մարտիրոսաբնակաց մատուռներուն արուած ուխտի այցելութիւնը միանգամայն կրօնական ու հայրենասիրական գործ մը համարել տուած է։ Այս չէնքերուն առաջինը կանգնած է վանքին մեծ քառանկիւնին կեդրոնը, և ինչպէս տեսանք, այնպէս կը կարծուի թէ անոր հիմնադիրը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է. Հայերը այն աւերին կը վերագրեն իրենց գործը դէպի քրիստոնէութիւն։ Այն վայրը ուր Փրկիչ. իջաւ և թակովը զարկաւ լայնատարած գետնին, կը զանուի չէնքին ալ էթէ մէջտեղը։ Հին ժամանակները, այդ վայրը ցոյց կը տուէր տաշուած քարերէ շինուած սալայատակով մը, երեք քառակուսի տոք և հինգ տոք թանձրութեամբ։ Ասիկա կը վկայէ Շարաէն, ինչպէս նաև Թովէրնիէ. իսկ Յիսուսեան միսիոնարները, աւելի ուշ, տաճարհօթնեարդ գարուն կը խօսին չէնքի մը մասին որ կը նմանի մահարձանի մը և ունի 4 քարէ սիւներ և մէջտեղը խորան. կասկած չկայ թէ ասիկա ամենարկութիւն մըն է Եղիազարի հիմնարկութեան։ Կ'ըսուի թէ սկզբնական մարմարի կարգին տեղ դրուած է այս քարը. Ս. Գրիգոր ինքը գետեղեր է մարմարը և ասոր համար հոչակաւոր դարձած ըլլալով Շո Աբաս կողոպտեր ասարեր է։ Տաճարհօթերորդ գարու առաջին քառորդին, Աստուածատուրի կաթողիկոսութեան օրով, խնամքով պատրաստուած խորան մը գետեղուած է այս օրհնեալ վայրին վրայ, և մինչև այսօր ալ այնտեղ կը կենայ փմբէթին տակ։ Անոր վերեւը կը բարձրանայ զահաւանդ մը, զոր Դաւրէժի մարմարէ չինուած 4 սիւներ բռնած են, և յատակօրէն կ'երևայ Էջմիածնի մայր եկեղեցիին ներքնամասի պատկերին մէջ։ Այնպէս կը թուի թէ Եղիազար Կաթողիկոսի հիմնած պարզունակ մէկ չէնքին տեղը կը բռնէ հիմա անիկա։

Զեմ կրնար հրաւիրել ընթերցողները՝ հիանալու մայր եկեղեցիին ճարտարապետութեանը վրայ, թէև անոր ներքնամասը, լայնատարած իրանովը, կեդրոնական գմբէթովը և շրջանակին չորս անկիւններուն վրայ զանուող խորաններովը՝ ըստ բաւականին նշանակութեան արժանի է։ Միւնոյն գծագրութիւնը մեծ մասամբ կը տեսնուի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցիին մէջ. բայց այդ չէնքին մէջ կատարուած են կարեւոր փոփոխութիւններ, հաւանօրէն նորագոյն շրջաններուն։ Արտաքին մասին սկզբնական ձեւը դժուար է երեւան հանել, որովհետեւ զանազան ժամանակներ յաւելումներ եղած են անոր վրայ, առանց լաւագոյն վիճակ մը տալու ասկոյն։ Ջանանք վերլուծել այս պատկերը՝ որ ստեղծած է հարաւային արեւմտեան կողմէն։

Պատկերին ձախ կողմի մայր դուռը ասան և հօթնարդ գարու գործ է. Փիլիպոս Կաթողիկոսն է որ ձեռնարկեց անոր շինութեան և անոր յաջողեցաւ՝ Յակոբ Կաթողիկոս աւարտեց՝ 1658ին։ Հաւանօրէն դայն կը պարտինք մոյրագուսի այն մարմնոյին, որ կը տիրապետէր այդ շրջանին՝ Հայաստանի մէջ, որով յատակագծի նախնական ձեւին մէջ զոյութիւն չունէր անիկա։ Այս կերտուածքին պատշգամին յատակից արեւելեան կողմը կը տեսնուի պատուհան մը. անոր կեդրոնը կը գտնուի ճոխ քանդակներով զարդարուած սիւն մը որուն վրայ ալ կը բարձրանայ խաչ մը. երկու պճնազարդ կամարներ այս սիւնին յենած են։ Այս պատուհանը և վերին մասը այն չէնքին, որուն կը պատկանի, մոյրագուսին հետ ճարտարապետական ներդաշնակութեան մէջ են, և դայն կը կապեն ղլխաւոր կերտուածքին հետ։ Ստորին մասը, մէջն ըլլալով նաև ծոփորը կամ իրը թէ դասական ցցաղարդերը, որոնք ամբողջ եկեղեցիին շուրջը կը դառնան, ստորեր ոճ և արմնագրական տարբեր ձեւ մը ունի, եկեղեցիին ամբողջական մարմնին մէկ անդամը ըլլալով հանդերձ։ Կը բաւէ միայն վերցնել պատուհանը և որածայր ասնիքը, քիւին վրայի պատը վերաշինել ու դայն ծածկել սովորական ասնիքով մը, ու տեսնենք ճիշդ այն երկարաձգուած մասը, զոր պատկերը ցոյց կուտայ հարաւային կողմը և որ անհրաժեշտութիւն մը կը դառնայ հարաւակողմի խորանին բերմամբ։

Հիմա աչքի առջեւ ունենք պատկերը մարմնի մը որ չորս կարկառուն անդամներ ունի, որոնցմէ իւրաքանչիւրը խորան մը կը ներկայացնէ։ Տանիքը կը թուի ամէն ժամանակ չինուած ըլլալ ցած ասոր ճանի անկիւնաւորումով մը, և բան ասմարութեան քարտարուսակ է։ Բայց ասկաւին պէտք է լոյս ուշադրութեան բերենք արեւելակողմի խորանը, որ կատարեալ ծածկուած է այն անեմատաս չէնքով, որ կը պարուրեալ դանձարանը և թանգարանը. անիկա յաւելուածական մաս մըն է որ դուրսի կողմէն կ'երկարէ և կը չարաքսիսել չէնքին նախնական ձեւը։ Այս փոփոխութիւնը կը պարտինք Գէորգ Դ. Կաթողիկոսին, որ վախճանեցաւ 1882ին։ Այս խորանը միւս երեքէն նուազ գուրս եկած է եկեղեցիին պատէն, որովհետեւ կողմնակի փոքր մատուռները անխուսափելիօրէն եկած են ուղղանկիւն պատերէն դէպ յառաջ։ Իւրաքանչիւր խորանի վրայ սովորական զանգակատուն մը կայ. երբ ուրուրին գուսը ուսեցուեր է, արեւմտեան խորանին վրայի զանգակատունը փոխարիներ է այդ դրան վրայ։ Բայց գմբէթներէ՝ երեք խորաններուն վրայի զանգակատուններովը միասին, չինուած են 1682ին, ձեռամբ Եղիազար Կաթողիկոսի, փայլուն կարմիր քարէ. այս գոյնը անհաճոյ հակադրակեր մը կը ձեւացնէ եկեղեցւոյ ամբողջութեան մութ գորշագոյն կերտուածքին հետ։

Կեդրոնական գմբէթը, որ ներքին կողմէն սրմայեցիներու վրայ յենած

է, կը բաղկանայ բազմանկիւն վերնագմբէթէ մը, որուն խրաքանչիւր երեսին վրայ պատուհան մը կայ՝ կոնաձեւ տանիքներով։ Այս գծագրութեան պարզութիւնը կը ճոխացնէ կեղծ կամարակապ մը՝ բարակ երկար սիւներով, ու կազմուած՝ սրածայր կամարներէ. քանզի ակազարդ քիւ մըն ալ կ'աւելցնէ այս ճոխութիւնը։ Կը կարծուի թէ այս գմբէթը Եսթներպրդ դարու գործ է, ձեւակերպը Կոմիտաս Կաթողիկոսի (617–625) որ զայն կանգնեց Նախապէս գոյութիւն ունեցող փայտէ շինութեան մը տեղը։ Եթէ ճիշդ է այս կարծիքը, ուրեմն Հայաստանի մէջ այս ձեւով գմբէթ երեւան եկած է հարիւր տարի աւելի առաջ քան ուրիշ ոեէ երկրի մէջ, քանի որ Ծիրկէսին՝ Ճարտարապետութեան Պատմութիւնը անուն գործին Ա. գիրքին մէջ Նոր Բիւզանդական ոճին վրայ խօսելու առթիւ կ'ենթադրէ թէ այս ձեւով գմբէթ ութերորդ դարուն միայն տեւան եկած է։ Ծիրկէսենի դիտողութիւնները կապ ունին գմբէթին ձեւին հետ և ո՛չ թէ կեղծ կամարակապին սրածայր կամարներուն, որոնք թերեւս նորագոյն ժամանակներու գործ են։ Դժբաղդաբար, որուհետեւ բնաւ չհասկցող մէկը զայն ծեփած է գաճով և ներկով, և ծիծաղելի երեւոյթ մը տուած անոր։ Ամէն մէկ պատուհանի վերեւը կը գտնուի բաղարակ մը որ կը պարունակէ սուրբի մը պատկերը. սիւներուն վրայ ես տեսայ հեթանոսական պարուրաձեւ քանդակներու։ Մեր այսօրուան տեսած չէնքին արտաքին մասին սկզբնական ձեւը պէտք է ըլլայ հետեւեալը. —զրեթէ տափարակ տանիքով չէնք մը, որուն կեղրոնը կը գտնուի այս գմբէթը, չորս յատակագիծով խորաններով, իւրաքանչիւրը չորսանկիւն մէկ ծայրը, և ամէն մէկուն վրայ պզտիկ գանգակատուն մը։

Հնարամիտ ճանապարհորդ մը, որուն գտածութիւնը ապշեցութիւն կրած էր չէնքին քիւէն, և թերեւս նաեւ՝ յանդգնէն արձանագրութիւնամբ մէկ քանի քարի կտորներէ, որոնք պատերուն մէջ հիւսուած էին, եզրակացուցած է թէ այս արտաքին մասը, գմբէթը և գանգակատունը բացայայտութիւն համարելով, գնէ մասամբ շինուած է Տրդատ Թագաւորի իշխանութեան օրով՝ Գ. դարու վերջաւորութեանը և Դ. դարու սկիզբը (*)։ Անիկա աւելի առաջ կ'երթայ և մեզի կը ներկայացնէ պատկեր մը, ցոյց տալու համար թէ ըստ իր մտածման ինչ պէտք է եղած ըլլայ նախնական ձեւը։ Մովսէս Խորենացին կը պատմէ թէ Տրդատ Թագաւոր Գառնիի մէջ՝ Երեւանի գաւառ՝ կանգնեց, խիստ գեղեցիկ չէնք մը, իր Խոսրովիդուխտ անուն քրոջը համար, և զրեթէ ստոյգ է թէ՝ ժամանակակից ճանապարհորդներու տեսած զուտ դատական չէնքի մը բեկորները՝ նոյն այն տեղւոյն վրայ՝ կը վերաբերին Տրդատի շինած յիշատակարանին

(*) Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, Paris, 1839-43, Գ. հատոր, էջ 372, եւայլն։

կամ շրջանի գործ եղող ուրիշ շինութեան մը (*)։ Հետեւաբար, կ'արդարանայ Տիւպուայի այն ենթադրութիւնը, թէ Տրդատի թագաւորութեան շրջանէն մնացած չէնք մը դատական ձեւեր ու զարդեր կը ցուցադրէ հաւանականաբար։ Միայն թէ՝ այս մասնաւոր եկեղեցիին վերաբերմամբ իր կատարած ենթադրութիւնը առ այժմ վարկածի սահմանին մէջ պէտք է մնայ։ Յետնարէն արձանագրութիւններ կրող քարերու ներկայութիւնը ոչինչ կ'ապացուցանէ. անոնք կրնան առնուած ըլլալ հին չէնքէ մը, և կամ հայկական տաճարու գիւսին և գործածութեան թուականէն վերջն ալ կրնան արձանագրուած ըլլալ։ Արդարեւ, Տիւպուա հակամէտ է գանոնք վերագրելու Տրդատի քրիստոնէութեան գարձէն առէլի կանխագոյն շրջանի մը, և զանոնք համարել յուշարձանները քրիստոնէական կրօնքի մը որ Ս. Գրիգորի քարոզութենէն առաջ կը գտնուէր արդէն Հայաստանի մէջ։ Այս ենթադրութիւնը, զոր Ռիթթէր հաճոյակատարութեամբ կ'ընդունի, հաւանօրէն բարդագոյն անհին է. արձանագրութիւնները դեռ վերջերս ենթարկուեցան Բիւզանդական բանասիրութեան մէջ հմուտ բանասէրի մը քննադատական գնահատութեան։ Ընթերցողներուս կը յանձնարարեմ կարդալ անոր գործը։ Ակնարկուած արձանագրութիւնները քանդակուած են պատին մէջ հիւսուած երկու քարերու վրայ, հիւսիսային խորանին քիչ մը արեւելեան կողմը և բարձրակէտ։ Քարերը քով քովի կը գտնուին. ես չկրցայ գիրերը կարդալ իմ մտերմագէտիս օգնութեամբը, որովհետեւ շատ մաշած է քարը։ Պօղոսի և Թէկղայի դէմքերը կրող վէմը այս բանասէրին կողմէ կը վերագրուի Ե. կամ Զ. դարուն, և անոր վերջին ալ՝ մասնաւորապէս նոյն թուականին. իր կարծիքը հիմնուած է անձնական համոզման վրայ (**)։

Ընդարձակ արձանագրութիւնն հետեւեալն է. Ἰησοῦ βοήθει πάντας τοὺς εὐχομένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ζιβιθαιν (?) — Κύριε ἐλέησον τόν δοῦλον σου Ἀρχίαν — καὶ κύριε Ἐλέησον Ἔλπιδιν — Δανίηλ, Τίρερ, Γαρίχινις. Այս արձանագրութեան մէջ Ζιβιθαιν բառը յատուկ անուն մը կը համարեն Պրոսէ (Voyage Archéologique) և Սթրմիկովսկի, որ կ'ենթադրէ թէ նոյն այն բառն է որուն կը հանդիպինք հայ մատենագիրներու, օրինակ՝ Փաւստոս Բիւզանդացիի մէջ, որ կը խօսի Զուիթա անուն կրօնականի մը մասին, Արտաշատ քաղաքէն, Շապուհի հարազատներու ժամանակ (Փաւստոս, Դ. 56)։ Ինչպէս կ'երեւայ, Զուիթան այն քահանան է, որուն եկեղեցիին մէջ կանգնած է յիշատակարանը։ Գալով արձանագրութեան վերջին երեք յատուկ անուններուն, Թիրեր գտնուած է ԺԴ դարու արձանագրութեան մը մէջ, մինչ Կարիքինիս Գարեգինն իսկ է։

(*) Տեսնել Թէլիէրի Խրիմ եւ Ամերիկայեան գործը, Լոնտոն 1876, Ա. հատոր, էջ 222. նաեւ՝ Տիւպուայի յիշատակուած գործը, Գ. հատոր, էջ 382։

(**) Strgygowski; Das Etschmiadzin—Evangeliar, Վիեննա, 1891.

Այս տեսակ վկայութեան մը վրայ յենլով, մայր եկեղեցին հիմնադրութեան մօտաւոր թուականը դնելը չատ երկար գործ է։ Բաւական կը համարիմ ընթերցողներուս հաղորդել գլխաւոր պարագաները։ Գալով հայկական մատենագրութեան յիշատակութիւններուն՝ եկեղեցին վրայ կատարուած նորոգութեանց և յաւելմանց նկատմամբ՝ յետագայ ոտանաւորով համառօտակի կը ներկայացնեմ պատմութիւնը։ Կը կարծուի թէ Ներսէս Ա. վերանորոգեց Վաղարշապատի նուիրական շէնքերը, Դ. դարուն, պարսկական բռնակալին այդ քաղաքը աւերելէն յետոյ (Փաւստոս.) բայց մայր եկեղեցին առաջին վերաշինութիւնը, որուն մասին որոշ յիշատակութիւն մը կրնամ գտնել, նշանաւոր հայ իշխան՝ Վահան Մամիկոնեանի կատարածն է, 483 թուականին կամ այդ միջոցներուն (Ղազար Փարպեցիի Փրանսերէն թարգմանութիւնը՝ ձեռամբ Լանգլուայի, Collection des historiens de l'Aménie, Բարիզ, 1867—69, Բ. հատոր, էջ 352. տեսնել նաեւ Սէն Մարդէնի Mémoires sur l'Arménie գործը, Բարիզ 1818, Ա. հատոր, էջ 328.) Այս շրջանին, Հայաստան կը պայքարէր թոխտամիսներու համար Սասանեան պարսիկ լուծը, ոչ միայն։ Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանած էր։ Կաթողիկոսը այլեւս էջմիածնի մէջ չէր բնակեր, հայրապետական աթոռը փոխադրուած էր Դուին, Երիսասի 452 թուականին, և մինչեւ 1441 թուականը էջմիածին չի վերադառնար։ 618 թուին մայր եկեղեցին կրկին նորոգուեցաւ ձեռամբ Կոմիտաս Կաթողիկոսի (*), որ նախկին փայտաշէն գմբէթին տեղը քարաշէն գմբէթ մը դնուեցաւ։ Կարգ մը նորոգութիւններ ալ կը վերագրուին Ներսէս Գ. Կաթողիկոսին, մականուանեալն Շինող 640—661, չեմ գիտեր ինչ հիման վրայ։ Սակայն կը յաջողէ երկարաւեւ միջոց մը, որուն մասին ո՛եւէ նորոգութեան յիշատակութիւն չկայ. կաթողիկոսը յաճախ կը փոխէ իր բնակավայրը։ Կիլիկեան թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, 1438ին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Աջը, մասունք մը որ հայրապետական պաշտօնին երաշխաւորութիւնը եղած էր (palladium), փոխադրուեցաւ Ռուբինեանց մայրաքաղաք Սիսէն էջմիածին. այս մասին կը խօսի Գելցէր. Սէն Մարդէն փոխադրութեան թուականը 1441 ցոյց կուտայ։ Յաջորդ տարին՝ 1442ին, Կիրակոս Կաթողիկոս անդրաժեշտ նորոգութիւնները կատարեց (Թովմաս Մեծոփեցի։)

Հիմա ստուգում մը կ'ընենք և կ'անցնինք պարսից Շահաբասի իշխանութեան. այս Շահը, ինչպէս քաջածանօթ է, Արաքսի հովիտէն ամբողջ հայկական գաղթականութիւն մը տարաւ իր մայրաքաղաքին՝ Սպահանի մերձակայները. 1614ին, պարսիկ վեհապետը, եկեղեցին նուիրական քարերէն բաւականաչափ թուով տարաւ Նոր Ջուղա, այնտեղ կազմելու

(*) Սէն Մարդէն, Ա. 116, Յովհաննէս Կաթողիկոսէն մէջբերում կ'ընէ. նաեւ կարդալ Սէբէոսի **Հերակլի պատմութիւնը** Գ. 25։

համար նոր էջմիածնի մը կարիքը (Առաքել Դաւրիժեցի, ԻԴ գլուխ։) եւ ահա այսպէս, հռչակաւոր վանքը ազգային մատենագրութեան ենթարկուեցաւ։ Մովսէս Կաթողիկոս (1629—33) զայն վերանորոգեց, բայց նոր յատկանիշներ չաւելցուց. իր յաջորդը՝ Փիլիպոս վերանորոգեց ատենը (արձանագրութիւններ, յիշատակարաններ, եւայլն։) Սակայն վերջ կատարուած յաւելումները յիշատակելի արդէն. Գէորգ Կաթողիկոս 1784ին աւելցուց կամ հիմնովին վերաշինեց եկեղեցիին շուրջի պատաւանդանները, որոնք բարեփոխուած են Մակար Ա.ի ձեռամբ։ Նորոգութիւններ կը վերագրուին նաեւ՝ Առաքածատուր, Աթէոն և Եփրեմ Կաթողիկոսներուն. այս վերջինը 1816ին նորոգեց ատենին այն վնասուած մասերը, որոնք պարսիկներու ձեռամբ հասցուած էին, մարակոց մը գրուած ըլլալով հան։

Այս նիւթին մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն ստանալ փափաքողները կրնան դիմել Վահան Վարդապետ Բաստամեանի **Հայոց Մայր Եկեղեցիին նկարագրութիւնը** անուն գործին, հրատարակուած՝ էջմիածնի մէջ, 1877ին, հայերէն և ռուսերէն լեզուներով։

Եթէ ընդունինք որ էջմիածնի Մայր եկեղեցին ներկայ շէնքին էական յատկանիշները Վահան Մամիկոնեանի (483) կատարած նորոգութեան վերագրելի են, ուրեմն Յուսախնամէն նախընթաց կ'ըլլան։ Այդ ժամանակ, հայ ճարտարապետը չպիտի կարենար վայելել ազաւերութիւնը՝ ուսումնասիրելու յատակագիծները բազմաթիւ եկեղեցիներու, զորս, ըստ Պրոկոպիոսի, այդ կայսրը շինեց Արեւմտեան Հայաստանի մէջ (*)։ Նախամեծար կը թուի այս ճարտարապետական ձեւերը արդիւնք հռմարել Կոմիտասի (618) վերաշինութեան, քանի որ հարկադրուած ենք ընտրութիւն մը ընել երկուքին միջեւ։ Բայց այս և նմանօրինակ հարցեր՝ եկեղեցիին և վանքին ծագման վերաբերմամբ՝ ստուգուն լուծուած չեն։ Էջմիածինը ո՞ր թուականին եղաւ կաթողիկոսական բնակավայր. այս կենսական հարցումին դեռ որոշ պատասխան մը տուող չէ եղած։ Գիտենք թէ Կոմիտաս իր աթոռը Վաղարշապատէն Դուին փոխադրեց 452 թուականին, և մինչեւ 1441 աթոռը այնտեղ մնաց. գիտենք նաեւ թէ եօթներորդ դարը շինարար գործունէութեան շրջան մը եղած է. Կոմիտասէն յետոյ ունինք Ներսէս Գ. Կաթողիկոսը (640—661) որ Շինող կոչուեցաւ, և հրաշալի եկեղեցի մը կանգնեց էջմիածնի եկեղեցիներուն չա՛տ մօտը, ու անոր չորս հսկայական սիւներուն տակ թաղեց Ս. Գրիգորի ոսկիները (**)։ Անկասկած, այն 4 բիւզանդական խաչակները, որոնք պահուած են էջմիածնի թանգարանին մէջ, այս շէնքին կը պատ-

(*) Տեսնել De Edficiesի անգլիերէն թարգմանութիւնը, ձեռամբ Օթիւրդի, եւ նօթագրութեամբ Սր Զարլս Ռիլսընի, Լոնտոն, 1896, էջ 73 եւ շարունակութիւն։

(**) Այս մասին կը խօսին Յովհաննէս Կաթողիկոս եւ Սէբէոս։

կանէին։ Սիրթիկովի ընդ օրինակած է անոնց վրայի սուտերը, որոնք Ներսէս Կաթողիկոսի փակագիրներն են։ Էջմիածին գտնուած միջոցիս անոնցմէ մէկ հատը միայն տեսայ։

Ազգային Եկեղեցիին անկախութիւնը, զոր Հայերը կը պահեն ամբողջ նախանձախնդրութեամբ, սերտ կապ ունի Էջմիածնի աւանդութեան հետ, և Հայոց հովուապետները չնոր չեն թնացած նախնական դարերու ընթացքին՝ նուիրական վայրերը ձեռք չհանելու և աշխարհական մոլեռանդներուն՝ Վաղարշապատի վիճակին չենթարկելու համար։

Մայր եկեղեցիին արտաքին գմբէթն մեծաքը կը կատարուի ցածկեկ անցքէ մը, որ կ'ուսումնասիրուէ արեւմտեան կողմի խորանաձեւ երկարձգուած վայրը։ որբատաչ քարերու երեսիկները՝ այս գրանցքին վերեւ ու շուրջը՝ չքեղօրէն քանդակուած են և ոսկեզօծումի հետքեր ցոյց կուտան։ Շէնքին հարաւային պատին մէջ կը տեսնէք հին գաւազան մը, շատոնց փակուած, որ կ'ենթադրուի թէ չուտ մեծ հնութիւն մըն է ու կը կոչուի Տրդատի գաւազան։ Վերջապէս, այդերուն կ'ուսումնասիրուին նաեւ մայրագաւառին վրայի զանգակատունը և հոն ցոյց կուտան Թիզէթ Իսան հաչակաւոր կոչնակը։ այս զանգակին վրայ կը գտնուի սա խօսքը՝ երեք անգամ կրկնուած՝ Om a hum, որ Պուտտայականներու խորհրդաւոր բանաձեւն է։ Պրօսէ ընդօրինակած է այս գիրերը և այդ նիւթի մասին հրատարակած է կարեւոր ծանօթագրութիւն մը։

Արտաքին գրան առջեւ կը գտնուին մէկ քանի տապանաքարեր, իրր յուշարձան վախճանեալ կաթողիկոսներու։ Ի մէջ այլոց՝ Ներսէս և Աշտարակեցիի մարմինը։ Մարմարեայ շրջիկ մըն ալ բարձրացուած է Սրբոյ Ծոն Մէքքաճնաղի գերեզմանի վրայ։ այս մարդը պարսկական արքունիքին մօտ գրկուած անգլիական դեսպան մըն էր։ Վրայի անգարդ արձանագրութիւնը հակապատկեր մը կը ձեւացնէ այդ ընդհանուր պերճախօսութեան մէջ որ կը տիրէ հեռաւոր Հայաստանի այս Ս. Պետրոսին շուքին տակ, ու Հայոց ազգային Եկեղեցիին բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն գերեզմաններուն մէջեւ։ Պրօսէ կը խոստովանի թէ Հայերը կրօնական ներողամտութեան հազուագիւտ օրինակ մը ցոյց տուած են անգլիացի դեսպանին մարմինը այնտեղ ընդունելով։

Հիմա մտնենք եկեղեցիէն ներս։ մեր վրայ անմիջապէս ապաւորութիւն գործողը ձեւն է։ շրջանակին չորս անկիւններուն վրայ կը գտնուին 4 խորաններ, վրան ծածկուած սեղաններով, ի բաց առեալ արեւմտեան կողմը։ Կեդրոնը, գմբէթին տակ, կանգնած է այն մեծ խորանը, զոր արդէն նկարագրած եմ։ Հետեւաբար, այս եկեղեցիին մէջ 4 խորաններ կան։ Արեւելակողմի խորանին դէմը կը բարձրանայ, ըստ սովորութեան, սանդուղանին փայտորմը։ Դէպ արեւելք կողմնական մատուռները, որոնք հայկական եկեղեցիներու մէջ մի՛չտ կը տեսնուին, հոգիս կը նշմարուին այս շէնքին մէջ, որովհետեւ, կարծեմ թէ Դէպրդ Դ. Կաթողիկոսի եկե-

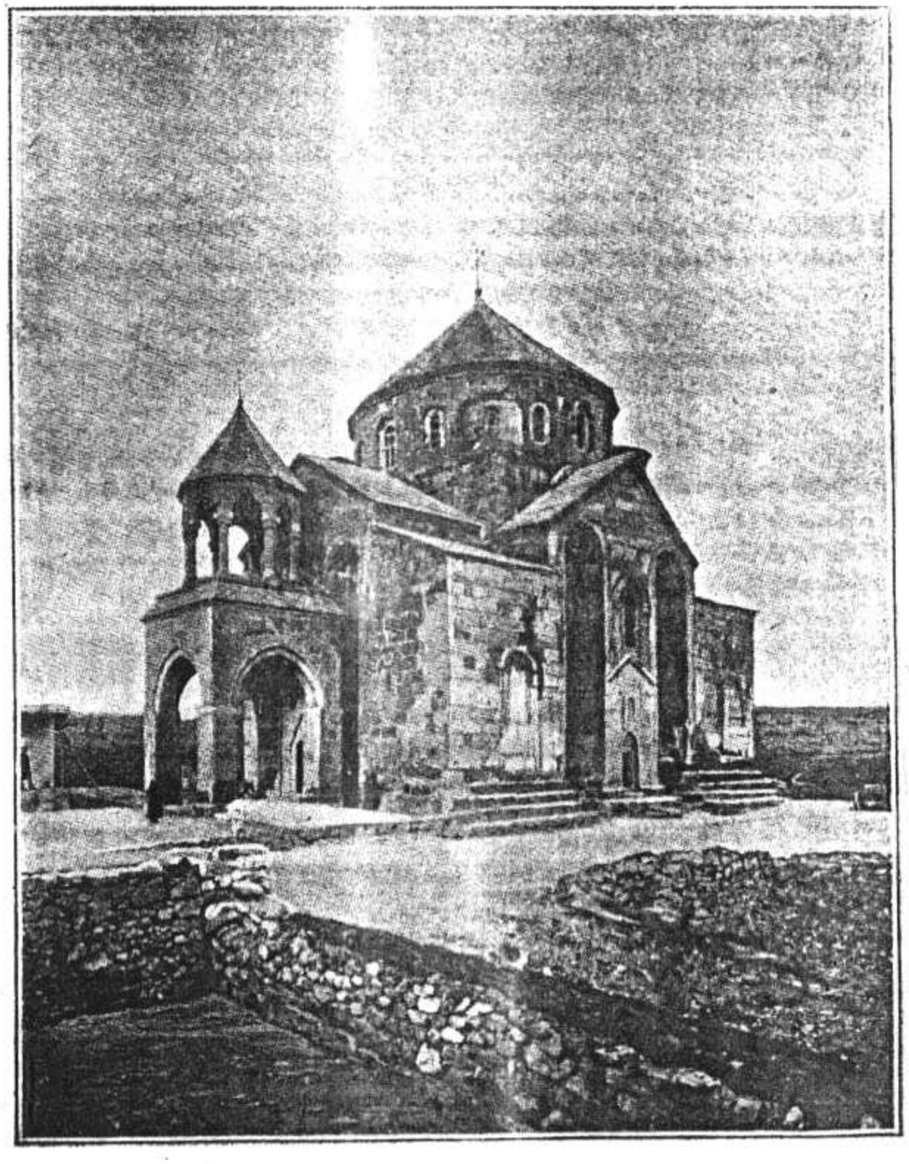

ԷՋՄԻԱԾԻՆ. Ս. ՀՈՒՐԻՓՍԻՄԷԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿՈՂՄԸ

զեցիին եմին կառարած յաւելումներուն ժամանակ միացուած են։ Տոխ-
տակամոծին վրայի տարածութիւնը երկու անգերէ վանդակասիւնով
կարուած է, հիւսիսէն հարաւ։ Եկեղեցիին մէջ բնականաբար ոչ ամպիոն
կայ և ոչ ալ նստարաններ։ Լոյսը կ'իջնէ լայնատարած գմբէթին տասներ-
կու լուսամուտներէն, սեւագոյնի մը վրայ որ մաղլ դարձած է ոսմա-
նեկարներուն ատաւելէն։ այս միութիւնը կը ծառայէ աւելի ցայտուն
կերպով երեւան հանելու կեդրոնական խորանին լուսաճաճանչ զարդա-
բանքները։ Ինծի ըսին թէ եկեղեցիին մէջ կայ ընդամենայն երեսունեւհինգ
լուսամուտ, բայց փոքր և ամենքն են. անոնց բաշխումը որոշ յատա-
կագծի մը համաձայն չէ՛ եղած։ Պատին վրայի նկարները արժէքաւոր
բաներ չեն, կը ներկայացնեն աստուածաշնչական նիւթեր, ոմանք որ-
մանկար են, իսկ մէկ քանիներն ալ քարին վրայ հատաստուած կառներ
են։ Այս նկարները պէտք է որ գրուած ըլլան բազդատաբար նոր շրջանի
մը, որովհետեւ Շարաէն որոշ կերպով կ'ըսէ թէ եկեղեցիին ներքնակողմը
բոլորովին լերկ էր։ Գմբէթը հաճելի կերպով զարդարուած է բուս պարս-
կական ոճի, գունաւոր արարատարդի պէս։ Թէ՛ ատանք և թէ զանազան
ոսմանկարները կը համապատասխանեն գործերի հոյ արուեստագէտի մը, որ ապ-
րեցաւ Նադիր Շահի իշխանութեան (1736—47) օրով (*)։

Եկեղեցին ընդարձակ է, բազդատեմք ուրիշ հայկական տաճարներու, բայց փոքր է, արեւմտեան Եւրոպայի տեսակէտէն դատելով։ Եկե-
ղեցիին գրուած տարածութիւնը աւելի քիչ է քան Անիի մայր եկեղե-
ցիինը, թէեւ մեծութիւնները գրեթէ յարաբերեալ են, երբ հաշուի առ-
նենք նաեւ չորս յատակագծերու մասերը։ Ներքնակողմի չափերը ես
անձամբ տարի. ծայրագոյն երկայնութիւնն է 108 ոտք 4 ինչէզ, իսկ լայ-
նութիւնը՝ 98 ոտք. իւրաքանչիւր խորան ունի մօտաւորապէս 15 ոտք
3 ինչէզի խորութիւն մը. այս երկարութիւնն ալ համագումարիս մէջ
առած եմ. չկրցայ ամէն մէկ խորանը զատ զատ չափել, բայց զիս
վստահացուցին թէ բոլորն ալ միեւնոյն մեծութիւնը ունին գրեթէ. բնա-
կանաբար, վերի գումարին մէջ չէ հաշուուած արտաքին դուռը։

Հարաւային խորանին մէջ կը գտնուի այն արկղը, որ կը պարու-
նակէ Ս. միւռոնին անօթը. անոր քով կը կայ պղտիկ կանթեղ մը որ
գիշեր ցերեկ կը պղպղայ։ Անոր դէմի տարչը զարդարուած է ոսմանկար-
ներով որոնք կը պատկերացնեն ուխտ մեծագիր դէմքերը Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ սիւներուն. Ս. Գրիգորի, անոր Արիստակէս և Վրթանէս
զաւակներուն և թոռանը՝ Գրիգորի, ուսկի, Ներսէս Առաջինի, Սա-
հակի ու Մեսրոպի պատկերներն են անոնք։ Եպիսկոպոսական ձեռ-
նադրութեան արարողութիւնը կը կատարուի այս հիւսիսային խորանին

(*) Տեսնել Տիւպուայի Voyage autour du Caucase, Գ. հատոր, էջ 371, բայց տեսնել նաեւ Հաքսթաուզէնի Transcaucasia-ին, էջ 287։

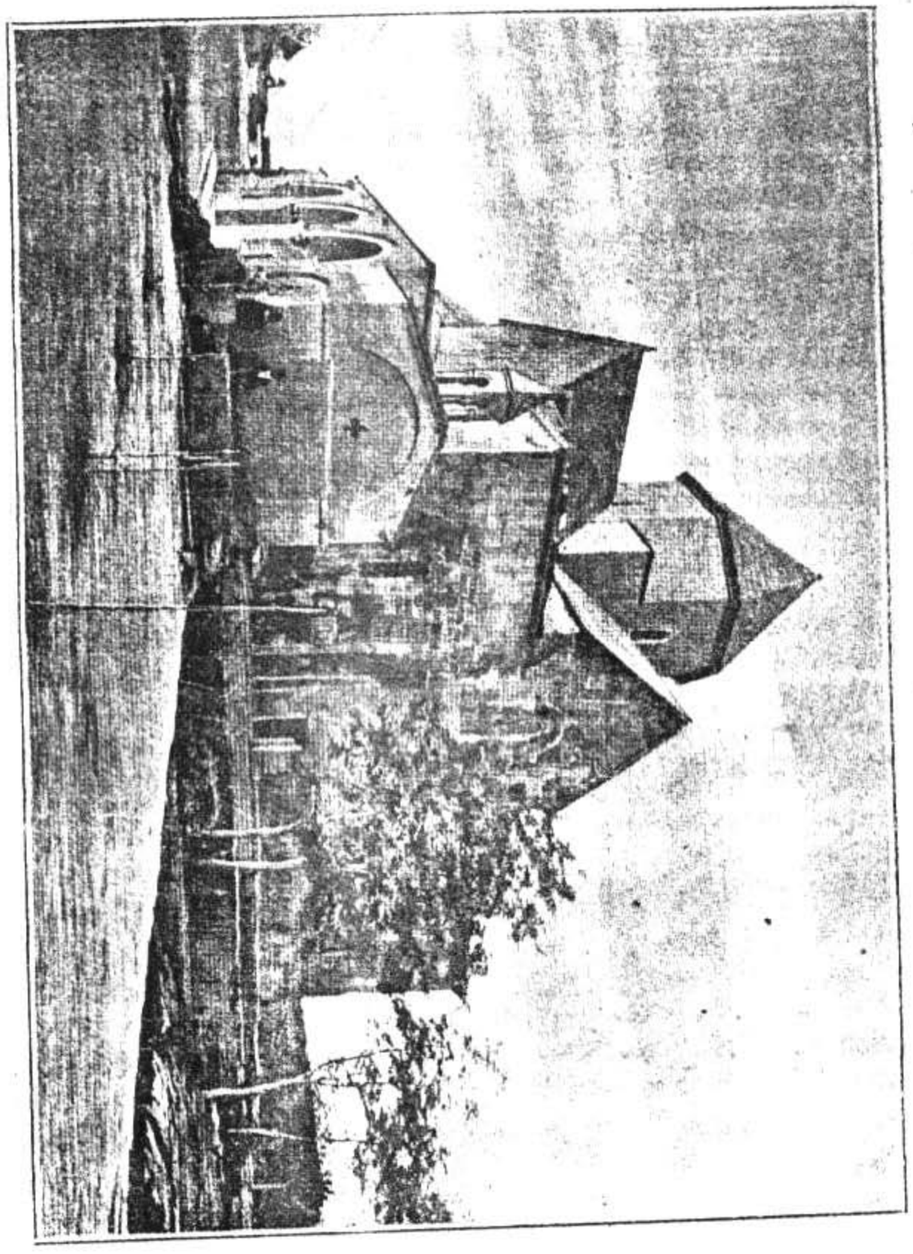

ԱՐԱՐԱՏԱՅԻ ՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՆ

մէջ. խորչին դէմը սահմանակամածին ներքեւը ջրհոր մը կայ, որ պաշարումներու ժամանակ օգտակար եղած է։ Եկեղեցիին իրանին մէջ աչքի կը զարնեն երկու գահեր, որոնք որոշ կերպով կ'երեւան պատկերիս մէջ. առաջինը, որ կեդրոնական խորանին յարակից է, Պետրոս Բ. Կաթողիկոսին (1748) անուամբ արձանագրուած է և կ'ըսուի թէ Պապէն նուէր մըն է (*)։ Երկրորդ գահը, որ դէպ արեւելք հատատուած է, գրուած էր Կաթողիկոսը այն արտաղութեանց միջոցին, որոնց ներկայ եղայ. անիկա ընծայ մըն է՝ Հայերու կողմէ՝ Աստուածատուրի կաթողիկոսութեան օրով (1715—25)։

Էջմիածնի Գանձարանը և Թանգարանը կը պարունակեն բազմաթիւ շահեկան առարկաներ, զորս պարփակելու համար յատկացուած են եկեղեցիին արեւելեան կողմի սենեակները։ Թէ՛ միայն և թէ միւսին մէջ մտնելու համար պէտք է անցնել արեւելեան պատին դուռներէն. խորանին հիւսիսային կողմի դուռը կը հաղորդակցի Գանձատան, իսկ հարաւային կողմինը՝ Թանգարանին հետ։ Կան բազմաթիւ թանկագին առարկաներ, որոնք հնութեան արուեստով զբաղողներու ուշադրութեանը արժանի են, որոմհետեւ չեմ կարծեր որ Միջին Դարու հայկական արուեստի նմոյշները շատ մեծ թիւ մը կը կազմեն։ Ես զննեցի բիւրեղեայ խաչ մը, որուն համար ըսին թէ Բագրատունեաց շրջանին կը վերաբերի. կային նաեւ ուրիշ խաչեր, որոնք Անիէն բերուած ըլլալու համբաւը ունին։ Ոսկեղէն թագ մը, գոհարեղէններով բանուած, Տրդատ թագաւորին կը վերագրուի, բայց ինչ որ ալ ըլլայ իր ծագումը, շատ հետաքրքրական առարկայ մըն է։ Նոյնը կրնանք ըսել արծաթեայ սկահակալի մը մասին, որ բարձրաքանդակ պիտանիներեր ունի վրան և Ներսէս Դ-ի կաթողիկոսութեան օրերէն (1166—73) մնացած է։ Կան նաեւ մեծ քանակութեամբ գոհարազարդ թագեր և ասեղնագործուած փորձարաններ, ու եկեղեցական զարդարանքներ։ Թուբինեան թագաւորութեան շրջանէն մնացած դրամներ և կաթողիկոսական կնիքներ կան։ Թանկագին քարեր շարուած են Դիոնեսիոսի գլուխին վրայ, որ կը կարծուի թէ եգիպտական ծագում ունի։ Վանքը տիրացած է շատ հետաքրքրական առարկայի մը, հակայական խալիչեի ձեւով որ կանգնած է երեք ոտքերու վրայ և իրր բանդակ ունենալով 4 վագրեր մաղլցելու վիճակին մէջ։ Այս խալիչին գանուելուս քանի մը տարի առաջ, Թիֆլիզի մօտ վանքի մը մէջ. անոր մէջ թաղուած էր կոչնակ մը. եղերքին շուրջը գտնուող արձանագրութեան մը համաձայն, հայկական 781, այսինքն քրիստոնէական 1331 թուականի արդ է։ Թանգարանին մէջ պահուած է եպիսկոպոսական գաւազաններու, եկեղեցիկ հաւաքածոյ մը. ասոնց գլուխը

(*) Թէլիէր (*Crimea and Transcaucasia*, Լոնտոն 1876, Ա. հատոր էջ 231) կը թուի ակնարկել այս գահին, զոր կը վերագրէ Եննոկէնտիոս ԺԱ Պապին։

կը գտնուի խաչ մը, ոսկեայ օձերու իրար միացած կէսին վերեւը. այս գաւազաններէն շատերը արաւեստի հիանալի գործեր են։

Ամենէն կարեւոր մասունքներն են Ս. Գրիգորի Աջը և բազուկը, պահուած՝ արծաթազօծ պահարանի մը մէջ. կան տակաւին Ս. Գեղարդի գլուխը, համբաւաւոր՝ իրր համաճարակները կանգնող, Տապանէն քեկոր մը, որուն կապուած է գոնարազարդ խաչ մը, Ս. Թադէոսի գլուխը և բազուկը, Մծբնայ Յակոբի ձեռքը և բազուկը, որբատաշ քար մը, որուն վրայ Յիսուսի Յաչելութիւնը քանդակուած է, և կը կարծուի Յովհաննէս Առաքելոյն գործը բլլալ ու նուիրուած՝ Աշոտ Ողորմածի կողմէ. վերջապէս՝ Թանգարանին մէջ կայ Ս. Հռիփսիմէի նշխարները պարունակող տուփ մը։

Մարտիրոսներու մասունքներ, որոնք աւելի եկեղեցի են քան թէ մասուռ, վանքէն քիչ մը անդին կը գտնուին։ Այսպէս՝ Ս. Գայիանէն դէպ հարաւ, հազիւ մէկ քառորդ մղոն հեռաւորութեան մը վրայ կը գտնուի. Ս. Հռիփսիմէն քիչ մը աւելի անդին է, թերեւս երեք քառորդ մղոն հեռու. անիկա կը գտնուի Էջմիածնի արեւելեան կողմը և առաջին անգամ անանուած չէնքն է երեւանէն եկող ճանապարհ, ծառերու և գարտիներու եզրը. Շողակաթը՝ Հռիփսիմէի մերձակայ մէկ գրացին՝ մեծ վանքին կողմը կը գտնուի։

Բոլոր այս չէնքերուն մէջ ամենէն մեծը և ուսկասկած ամենէն շահեկանը ան է որ կը յաւերժացնէ հռոմէական գեղեցիկ կոյսին քաջագործութիւնները. Ս. Հռիփսիմէի վկայարանը գծերու առնելը, ճարտարապետը հաւատարիմ գտնուած է Էջմիածնի եկեղեցիին էական յատկանիշերուն, այսինքն քառապատիկ խորան և կեդրոնական գմբէթ։ Բայց իրեն համար ինդիր էր թէ ինչպէ՛ս պիտի ջնջէ խորանային բազուկներուն սձեւ կարկառումները, և ինչպէ՛ս պիտի բարձրացնէ ամբողջ կերտուածքը, յաջորդական յարկերով, մինչեւ գմբէթին գագաթը։ Ճարտարապետին գտած լուծումը եթէ քիչ մը նախնական և քմահիր է, այսուհանդերձ անկասկած յաջող է արտաքին երեւոյթի տեսակէտէն դատելով։ Ընթերցողս անտարակոյս զանց պիտի ընէ արտաքին դուռը և զանգակատունը՝ այս ճարտարապետական գործը գնահատած միջոցին։ Դուռը աւելցուած է 1653ին, Փիլիպպոս Կաթողիկոսին ձեռամբ, իսկ զանգակատունը՝ 1790ին։

Պատկերը ուշի ուշով զննողները պիտի տեսնեն թէ արտաքին որմերը ուղղանկիւն պատկեր մը կը ձեւացնեն, և մէկ վայրկեանի խորհրդածութիւն պիտի բաւէ ցոյց տալու իրենց թէ այսպիսի գիմագիծ ունեցող շէնք մը կրնար ներկայացուիլ, իւրաքանչիւր խորանի երկու կողմերուն պատը աջանչելիօրէն խորացնելով. այս գաղափարութիւնը մասամբ հարթուած է արմատորէն ներմուծմամբը՝ խորանային խորշին իւրաքան-

չափ կողմը երկուական հատ։ Այս սրբատաշ սրմոխարչերը ունին մոտաւորապէս վեց ոտք խորութիւն՝ հիւսիսային և հարաւային կողմերէն, և նուազ խորունկ են արեւմտեան ու արեւելեան կողմերը։ Գծագրութիւնը չատ նախնական ձեւ մը ունի, բայց անոր կոնտրեպոզիցիոնը կը տեսնենք Անիի մէջ։ Միւնոյն տաճն, ակներեւ է որ պէտք է կանխորոշութիւն ունենայ կոյսնակի մոտաւոր մը համար, արեւելեան խորանին այս կամ այն կողմը։ Ահա այս նպատակով կազմուած է յատակագիծ մը, որուն նմանը ուրիշ ոչ մի տեղ չեմ տեսած, թէեւ կը թուի թէ, Կուր թափով գետակներէն Տաճ ի հովիտին մէջ չմնացած Սիսնի եկեղեցին անոր կրկնութիւնն է, սատանայոյզ գորտ վերջերը (*)։

Զորս խորանային խորշերուն միջեւ, ներսի կողմէն կը տեսնուին չորս բարձրաձեւ և փոքրագոյն խորշեր, որոնք գրեթէ անհնարելի գտնելով կը հաղորդակցին ուղղանկիւն սենեակներու կամ մատուռներու հետ։ Ասոնցմէ արեւելեան կողմի երկուքը կը ծառայեն եկեղեցւոյ պէտքերուն, իսկ արեւմտեան կողմինները հաւանօրէն ուսեցուած են միօրինակութեան համար։ տարբեր խնդիր, եթէ ընդունինք Ն. Մ. այն ենթադրութիւնը թէ անոնք նախագաւիթի տեղ կը գործածուէին։ միայն թէ՝ նախագաւիթը (narthex) Մեծ Հայաստանի եկեղեցիներուն յատուկ բան մը չէ։

Այս ութը խորշերը, որոնց վերեւը կանգնած է շինութեան մեծութեանը համեմատական չեղող սրամոգծով գմբէթ մը, չատ հաճելի տպաւորութիւն մը կը թողուն դիտողին վրայ։ բուն Պրօսէի, գմբէթին սրամոգիծը 35 ոտքէն պակաս չէ։ իսկ բարձրութիւնը՝ բուն Նիկի, 104½ ոտք է, մինչեւ խաչին գագաթը։ Ս. Հռիփսիմէն կրօնական ամենէն ապաւորիչ շէնքն է, զոր Հայերը ներկայացուցած ըլլամ ընթերցողին։ Գմբէթին վերնամասը տասնեւվեց կողմեր ունի։ ի բաց առեալ իր վրայի պատուհանները, յոյսը կը մնայ տակաւին խորանային խորշերուն վրայի պատուհանները։ Գմբէթին ներքեւը կանգնելով մարդ կը հիանայ շէնքին բարձրութեանը վրայ։ Ներքին չափերն են 74 ոտք մէկ ինչէզ երկարութիւն և 58 ոտք 4 ինչէզ լայնութիւն։

Հռիփսիմէի վկայարանին հիմնարկութեան թուականին խնդիրն ալ ուրուագիծի մնացած է։ Գիտենք որ Կոմիտաս Կաթողիկոս վերաշինեց զայն՝ քրիստոնէական 618 թուականին, ինչպէս կը վկայէ Սէբէոս։ Բայ

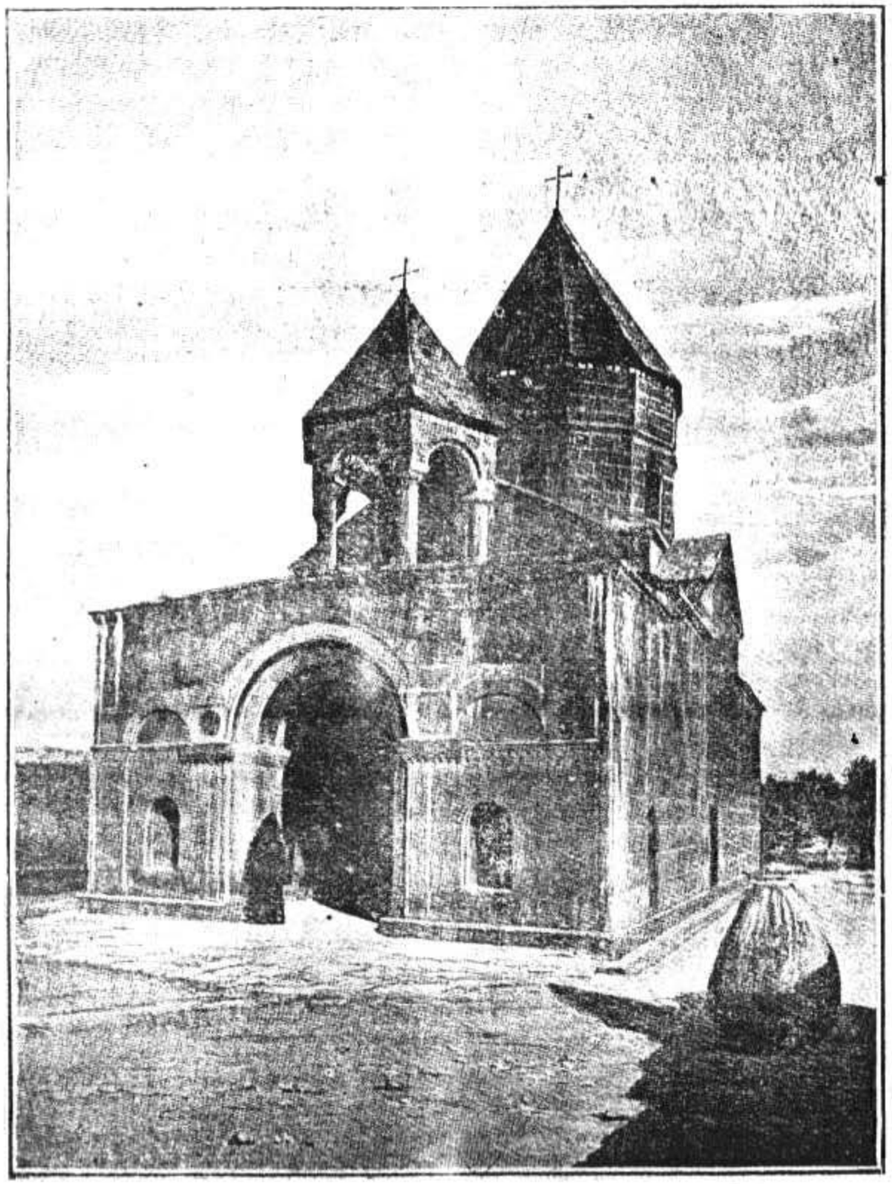

ԷՋՄԻԱԾԻՆ. ՇՈՂԱԿԱԹԻ ԱՐՑԱՔԻՆ ԿՈՂՄԸ

սովորոյթներ ու վիճակներ, որոնք հանելի կամ մեծանձն չեն։ Իսկ ձախակողմը կեցած է Տոքթ. Արշակ Տէր Միքէլեան, դեռ նոր եկած գերման համալսարանական մշակոյթով։

Եկեղեցիներուն կրկրպը և վաքրագոյնը գինիի հնձանի մը տեղը շինուած է, հոն՝ ուր մարտիրոսուհիները բնակեցան և ուր կեցաւ նաեւ Ս. Գրիգոր՝ Արտաշատի Խոր Վիրապէն ելլելէ յետոյ։ Այս եկեղեցին կը գտնուի էջմիածնի հիւսիսային արեւելեան կողմը, իսկ Հռիփսիմէի արեւմտեան կողմը։ Անուն է Շողակաթ։ Իսկի ըսին թէ Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Գայիանէի հետեւորդները թաղուած են խորանին հարաւակողմը նկուղի մը մէջ։ Ըստ Ագաթանգեղոսի, կրկրպ մոտուրը չինուած է հնձանի վայրին տեղը. մեզի ըսին նաեւ թէ քաղաքին հիւսիսային կողմը կը գտնուէր անիկա ու հոն թաղուած էր այն գժբաղդ կոյսը, որ հիւանդութեանը պատճառով ետ մնացած էր։

Յարգարման տեսակէտէն դասելով, Շողակաթի չէնքը կը նմանի Գայիանէին. բայց շատ աւելի երկայն է (58 ոտք 2 ինչէզ) բաղդատմամբ լայնքին (24 ոտք 8 ինչէզ։) Դրան վրայի արձանագրութիւնէն կը տեսնենք թէ Նահապետ Կաթողիկոս 1693ին աւելցուց արտաքին դուռը. գանգակատունն ալ նոյն կաթողիկոսին ձեռքով չինուած է. Պրօսէ այս մասին Նահապետ կաթող/կոսէն նամակ մը մէջ կը բերէ։ Հովուապետին գերեզմանը մեծ տեղ կը բռնէ մայր դրան մէջ։ Գմբէթը կը կանգնի չորս խոշոր որմայեցներու վրայ, որոնք պատին կապուած են. վարդագոյն և թուխ քարերու իրարու կցուած տեղերը ներսէն կը տեսնուին, ինչպէս նոխորդ երկու չէնքերուինը. այդ քարերը ա՛յնքան հիանալիօրէն իրար կցուած են որ մարդ կը ցաւի միւս ներքին աւելորդ զարդարանքներուն համար։

Արտաքին մասին վրայ գնդական ակնարկ մը պարտցնելով կը տեսնենք որ եկեղեցին մեծ խնամքով վերանորոգուած է, որովհետեւ հոսկէ հոսկէ քարեր վերցուած և անոնց տեղ նորեր դրուած են։ Պրօսէ կ'ըսէ թէ հայկական եկեղեցական ժողովներու արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած է թէ Ներսէս Գ. Կաթողիկոս (640—649) Վաղարշապատ քաղաքին մէջ Շողակաթի եկեղեցին չինած է. բայց անիկա կ'ենթադրէ որ յիշատակութիւնը էջմիածնի մայր եկեղեցին մասին ըլլալու է։ Այլապէս, եթէ նայինք ժողովներու արձանագրութեանց, երեք եկեղեցիներն ալ պէտք է նորոգուած ըլլան եօթնեարդ դարուն։ Սա կ'ուզեմ աւելցնել թէ, Տիատինի մօտ, Իւչ Քիլիսէ վանքին մէջ արձանագրութիւն մը գոյութիւն ունի թէ այդ վանքն ալ եօթնեարդ դարուն վերանորոգուեցաւ. գերման գիտնական Պէլք այս յմասին կը խօսի։ Եթէ չէնքերը՝ այն վիճակին մէջ ուր հիմա կը տեսնենք, այդ դարուն մէջ չինուեցան, գոնէ էջմիածնի չինութեան վանդակը պէտք է վերագրել կանխագոյն շրջանի մը։

* * *

Մայր եկեղեցիին և մարտիրոսաց մատուռներուն այս մանրամասն նկարագրութիւնը բաւական համարելով, կ'անցնիմ այս գլուխին ընդհանուր խմաստին ու բովանդակութեանը։ Էջմիածին արագօրէն դառնալու վրայ է բարձրագոյն կրթութեան բոյն մը. անիկա կը վայելէ առանձնաշնորհումը՝ ունենալու հաստատութիւն մը որ եզակին է բովանդակ Հայաստանի մէջ, իր կրթական ծրագրին բաղդատաբար բարձր աստիճանովը։ Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանը թէ՛ կղերանոցի մը յատուկ ուսումները կ'աւանդէ և թէ երեք տարուան ընթացքով բարձրագոյն ուսմանց շրջան մը ունի։ Իրաւութեան վտանգաւոր սահմաններուն մէջ այնքան խորունկ մխրճում մը թոյլատրուած է ռուս կառավարութենէն, միայն չնորհիւ սա հասկացողութեան թէ, կղերականութեան թեկնածուները պիտի օգտուին Հոգեւոր Ճեմարանէն. եկեղեցականներուն ասպարէզին բնոյթը կ'երեւի բաւականաչափ երաշխաւորութիւն մըն է թէ տրուած ուսումը կէս առ կէս պիտի ենթարկուի «անասկէտներուն»։ Բայց ասի, միշտ սա ապահովութիւնը կար որ ուսմանց ծրագիրը ռուս պետական պաշտօնէութեան կողմէ պիտի քննուէր և յարմար դատուած պարագային միայն պիտի վաւերացուէր այն վանմատայլ դատաւորներէն, որոնք բազմած են յարաշարժ մշուշներու և լպրծուն ճախիններու վերեւ, ուր խե՛ղճ Դիտութիւնը յաճախ կը նուազի և երբեմն կը սուզի։ Անոր ամենէն նոր և յանդուգն զաւակը, բնական դիտութեանց յամառ ճիւղը՝ թելադրուած չէ մտնելու այս մտաւորական թանգարաններուն մէջ, ու դիս վստահացուցին թէ յայտագրին վրայ եթէ սոսկ յիշատակութիւնն իսկ գտնուէր այս մեծագոյն թշնամիին, օգտատիրաւ գրաքննիչներուն վրայ պիտի թողուր նոյն այն ազդեցութիւնը որ կը ձգէ ստամոքսակաթին մարսի հրաւէրը՝ սուրբերուն ուղղակ։

Կրթական ծրագրին մէջ կան միայն աստուածաբանութիւն, պատմութիւն և գրականութիւն, թէ՛ օտար ազգաց և թէ հայկական։ Ասոնց վրայ աւելցուած է ուսում մը, զոր Գերմանացիները ճոխացուցած են մանկավարժութիւն անուան տակ. այս անուամբ էջմիածնի մէջ դասաւանդութիւն կը կատարուի ո՛չ միայն ուսուցչական արուեստին վրայ, այլ և ընդհանուր տեղեկութիւն մը կը տրուի իմաստասիրութեան ու հոգեբանութեան մասին։ Ուսանողները պարտաւոր են ամէն տարեշրջանի վերջաւորութեանը քննութիւն մը անցընել որոշ ծրագրի հիման վրայ։

Այս տեսակ հաստատութիւն մը հիմնելու գաղափարը յղացաւ Ներսէս Ե. (վախճանած՝ 1857ին) որուն ազատասիրտ միտքը այս ծրագրով ջանաց գոհացնել իր հայրենակիցներուն պէտքերը թէ՛ աշխարհական և թէ կրօնական դատիարակութեան գործին մէջ (*)։ Բայց ռուս կառա-

(*) Տեսնել Հաբաթաուզէնի յիշատակուած գործը, էջ 295.

վարութիւնը գոհացում չտուաւ իր առաջարկին և ինքն ալ պատուակալ աքսորի ղրկուեցաւ։

Լուսագոյն յաջողութիւն մը գտան Գէորգ Դ.ի գիմումները, և ձեմարանը հիմնուեցաւ ամոր կարգադրութեան օրովը, 1873ին կամ 1874ին։ Դրան վրայ գանուող արձանագրութեան համաձայն, հիմնադիրին գլխաւոր նպատակը եղած է հայկական աստուածաբանութեան և գրականութեան ուսման ատաար հանդիսանալ։ Շահեկան է դիտել թէ աշակերտներուն մեծ մասը կրօնական սքեմին չի յարիր. ընդհանրապէս 150 կամ 200 աշակերտներ կը գտնուին ձեմարանի և Դպրանոցի զանազան կարգերուն մէջ, բայց ինձի ըսին թէ վերջին 10 տարուան ընթացքին միայն 15 հոգի եկեղեցականութեան յարած են։ Միւսները ուսուցչութեան ասպարէզը ընդգրկած են հայկական վարժարաններու մէջ, կամ ռուսական համալսարաններ գացած են և ոմանք ալ արհեստներու և վաճառականութեան հետեւած են։

Տեղեկութիւն հարցուցի թէ աստուածաբանական ուսումը ինչէ կը բաղկանայ ու իմացայ որ մինչև 1892 թուականը այդ մեծխօսիկ բառը ուրիշ բան չէր նշանակած, այլ՝ կրօնական ուսման պարզ դասընթացք մը. 1892ին՝ խստամնաջիկ երիտասարդ մը որ Գերմանիա ղրկուած էր ուսումը կատարելագործելու համար, գործի ձեռնարկեց. արդէն յիշատակած եմ Տոքթ. Արշակ Տէր Մելքէլեանի անունը. անիկա վկայուած է Ենայի Համալսարանէն և հիմա աստուածաբանական ճիւղին ուսուցչապետն է։ Իմ այցելութեանս միջոցին երկու երիտասարդ Հայեր Լայբցիկի մէջ կ'ուսանէին աստուածաբանութիւն՝ Հայ Եկեղեցւոյ հաշուոյն։ Ձեմարանի աշակերտներուն թիւը մօտաւորապէս 40 էր նոյն միջոցին։

Ընթերցողներս գիտեն թէ Ռուսական Հայաստանի մէջ՝ Դպրանոց ուսանող ըլլալը անպատճառ չի՛նշանակեր եկեղեցականութեան յարիլ. Դպրանոցը ուրիշ բան չէ, այլ հայկական վարժարանական դրութեան բարձրագոյն աստիճանը, սա միակ տարբերութեամբ որ մասնաւոր ու բարձրագոյն դասընթացք մըն ալ կը հայթայթէ այս ճեմարանը։ Աշակերտները ստուար մեծամասնութեամբ վանքին հասոյթներովը կ'ապրին բայց վճարելու կարողութիւն ունեցողները կը վճարեն ինչ որ կրնան։ Դպրանոց մտնող պատանին պէտք է ըլլայ 13 կամ 14 տարեկան, իսկ ճեմարան մտնելու համար թեւակոխած ըլլալու է 19րդ կամ 20րդ տարին։

Երկու հաստատութիւններն ալ միեւնոյն չէնքին մէջ կը գտնուին։ Բարոքանչիւր թեմի հրաւէր կ'ուղղուի որոշ թուով ուսանողներ ղրկելու, և այսպէս՝ պատանիներ և երիտասարդներ քաջալերութիւն կը ստանան Թրքահայաստանի գաւառներէն դալու։ Այլ ասկայն, քիչերը միայն կ'օգտուին այս առիթէն։ Ուսանողները կը բնակին չէնքին մէջ. նեղաբան մը յատկացուած է ճեմարանին, և ուրիշ մը՝ Դպրանոցին։ Ասոնք

խաստ մաքուր կը պահուին։ Սիոնն երաժշտանոց մը կայ մեծ դաշնակով մը. կայ նաեւ գեղեցիկ մատենադարան, որուն դարակներուն վերեւի սառեցները կը լուսաւորեն յունական արձանագործութեան անմահ գործերուն կիսանդրիները։ Որքան սարսռելի կ'երեւան անոնք՝ այս հեռաւոր երկրին մէջ, ուր դասական երկերու ուսումը մինչեւ անգամ ներմուծուած չէ «բարձրագոյն կրթութեան» դասընթացքին մէջ։

Հայկական շարժումին բնորոշ գիծերէն մին եղող դասախօսակութեան խմբասուն խնամատարութիւնը բազմաթիւ արդիւնքներ յառաջ բերած է վանականներու նկարագրին վրայ։ Հին օրերուն, եպիսկոպոսներն էին որ իրենց փոքրաւորներուն մէջէն կ'ընտրէին վարդապետները. այս սովորութիւնը տակաւին կը շարունակուէր, նոյն իսկ վանքին մէջ կրօնական դասախօսակութեան ճոխացումէն եւրն ալ. բայց 1892ին Սիոնը հրամանագրեց որ, չատ բացառիկ պարագաներէ դուրս, Դպրանոցի շրջանը չաւարտած ոչ մէկուն թոյլատրուի ձեռնադրուիլ։ Եպիսկոպոսը զայն կրնայ նշանակել, բայց Սիոնէն վաւերացումը անհրաժեշտ է։

Ցաւալի է որ ցարդ քայլեր առնուած չեն հատարակ կղերական դասուն մակարդակը բարձրացնելու համար. բայց պէտք է ընդունինք թէ այս անսակ բարեկարգութիւն մը չէր կարելի վերէն սկսիլ։ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ կրնանք երեք աստիճաններ նշանակել. առաջին՝ եպիսկոպոսները, երկրորդ՝ վարդապետները եւ քահանաները, երրորդ՝ սարկաւագները։ Այս բոլորին վրայ կը տարածուի Կաթողիկոսին իշխանութիւնը, որ եկեղեցական հատատութեան գմբէթին պրոտաքարն է։ Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն վրայ պարտադրուած է ամուրիութիւն, իսկ քահանաներուն համար անհրաժեշտ է ամուսնանալ։ Այսպէսով նշանակելի տարբերութիւն մը յառաջ կուգայ եկեղեցական երկու կարգերուն միջեւ, որովհետեւ կեանքի պահանջքը այդպէս է։

Կայ նաեւ ուրիշ զանազանութիւն մը. քահանաները կ'ընտրուին աշխարհական ժողովուրդէն. սովորութիւն մըն է այս, որուն սերտիւ փարած է ժողովուրդը. քաղաքի կամ գիւղի մը բնակիչները իրենք իրենց մէջէն կ'ընտրեն իրենց ապագայ հովիւը. անշուշտ, եպիսկոպոսը կրնայ ձեռնադրութիւնը մերժել. բայց այս տեսակ բան արտասովոր պարագաներու տակ միայն կը պատահի. դարձեալ, եպիսկոպոսն է որ իրաւունք ունի քահանան փիլոնագուրկ ընելու։ Այսպէս ուրեմն, կղերին ամուսնացեալ դասակարգը կը գրաւէ մանաւոր եւ կերպով մը անկախ դիրք։ Գեղջկական շրջանակներուն մէջ դասախարակութիւնը տակաւին հասած չէ մինչեւ այս քահանաները. այնքան առնն որ հանրային կարծիքը չարիմնայ, անանք չեն կրնար դուրս գալ իրենց ապրելի ոնկեալ վիճակէն։

Վանականները, այսինքն ամուրի եկեղեցականութիւնը՝ կարծեմ միշտ կապուած է վանքերուն. անոնք ծանօթ են «վարդապետ» տիտղոսով որ կը կցուի իրենց անուններուն։ Կը հետեւին Կեսարացի Ս. Բասեղի Կանոնագիրքին. այս սուրբը՝ Մեծն Ներսէս Կաթողիկոսին (340—374) ժամանակակիցը եւ խորհրդակիցն էր։ Վարդապետները մասերնին չեն խուզեր, մօրուքնին կ'երկնցնեն. կը հագնին սեւ երկար վերարկու՝ կոնաձեւ վեղարներով։ Իրենց թիւը զգալապէս պէտք է պակսած ըլլայ 1700էն ի վեր, որ առեն, ըստ Շիլինկէր գերման ուղեւորին, հարիւրէ աւելի վանականներ կային Էջմիածնի մէջ. գալով Էվլիայէն, որ Էջմիածին գացած է 1647ին, կ'ըսէ թէ այդ մէջտեղին 500է աւելի վանականներ կը բնակէին հոն. չեմ կրնար հաստատ բնծայել այս վկայութեան։

Ներկայիս, ամբողջ ռուսական գաւառներու բոլոր ասոնցներուն մէջ 50է աւելի վարդապետներ չկան. ասոնց մօտաւորապէս կէսը կը բնակի Էջմիածնի մէջ, և կ'ուխտաւոր իրր ոնդամ Սիոնի, իրր մատակարար կամ ատարանի վերատեսուչ և կամ իրր Առաջնորդ պաշտօնաթերթի խմբագիր. ամէն պարագայի մէջ չոնու պաշտօններ չեն ասոնք։ Ռուսական հողին վրայ բոլոր վարդապետները կը ձեռնադրուին Էջմիածին, իսկ եպիսկոպոսները, ըլլան Ռուսահայաստանէն թէ՝ արտասահմանէն, կը ձեռնադրուին Էջմիածնի Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ։

Կաթողիկոսին ծախսած գումարները զանազան աղբիւրներէ կը գայանան. Արարատի հովիտին մէջ և ապար վանքը կարուածներ ունի, որ կը բաղկանայ հողերէ ու գիւղերէ. ասոնց անժուանդելի ըլլալուն մասին յատուկ օրէնք մը գոյութիւն չունենալով, շարունակ հատոյթները կ'աւելնան. կարծեմ տարեկան 8000 անգլիական ոսկիի կը հասնի ասկէ և ուրիշ աղբիւրներէ գոյացած հատոյթը։ Դարձեալ Էջմիածինն է որ կը յանձնանձէ Եկեղեցւոյ ընդհանուր եկամուտները. այս կարեւոր պաշտօնը տրուած է մասնաւորապէս Սիոնին։ Յաճախագէպ են դրամական և հողային նուէրները, որոնք կը յատկացուին զանազան հատատութեանց պահպանման։ Ռուսիոյ վանքերուն ու եպիսկոպոսական թեմերուն հաշիւները կը քննուին և կը վաւերացուին Սիոնին ձեռամբ. իսկ եկեղեցականները կ'ապրին իրենց հօտով և հաշուական տումարը քննութեան ենթարկելու պարապայէն դուրս, թեմերը գրեթէ ինքնիշխան են։

Կասկած չկայ, թէ Ռուսահայ եկեղեցւոյ հատոյթներուն մատակարարութեան վրայ Կաթողիկոսին ի գործ դրած հսկողութիւնը դէպի լաւ մեծ փոփոխութիւն մը յառաջ բերած է։ Եթէ օր մը Ռուսիա տէր դառնայ թրքական նահանգներուն և ուստ պետական վարիչները աւելի ազնիւ քաղաքականութեան մը հետեւելով քաջալերեն Հայերը՝ իրենց ազատագրութեան գործը ինքնագրեթ ի կատար հանելու, հաւանականաբար այս կեդրոնացումը պիտի ծնունդ հայ եկեղեցական դասուն մէջ ընդհանուր բարեկարգութիւն մը։ Կաթողիկոսին իշխանութիւնը ներ-

կայիս կը տարածուի ազգային կրօնքը դաւանող բոլոր Հայոց վրայ։ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը բաժան բաժան եղաւ այն երկարատեւ խռովութեանց շրջանին, որ յաջորդեց Բագրատունեանց իշխանութեան կործանման (1045 թուին) և հայ ազգին ասիճանական ցրուումին։ Բայց դեռ վերջերս Սիսի Կաթողիկոսը Էջմիածնի Աթոռին հանդէպ իր հոգեւոր հաւատարմութիւնը յայտնեց (*)։ Մինակ Աղթամարի մենաստանն է, Վանայ լճին այդ գեղեցիկ կղզին, որ կը յաւակնի իր վրայ պահել գերագոյն հովուապետի տիտղոսը և դիրքը։ Բայց անոր իշխանութիւնը կը տարածուի իր ժայռին ու քանի մը գիւղերու վրայ միայն։ Գալով Պոլսոյ Պատրիարքութեան, անիկա քաղաքական պայմաններու բերմամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է, և բնաւ չի ՀԱՍԱՎ հոգեւոր գերիշխանութեանը Ս. Գրիգորի յաջորդին, որ Արտաշատ տիտանց մօտի վանքին մէջ դամ բաղմած է։

Նախընթաց հատուածները կարդացողները թերեւս հասկցան թէ Հայկական Եկեղեցւոյ հետաքրքրական մանրայատկութիւններէն մէկն է աշխարհականներու վայելած իշխանութիւնը զոր արդարեւ տիրապետող կրնայ համարել։ Աշխարհական ժողովուրդն է որ կ'ընտրէ եկեղեցականութեան հասարակ դասակարգը, ու նոյն իսկ անոր քուէն ազդեցութիւն ունի Կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ։ Հայկական Եկեղեցին՝ իր պաշտօնեաներուն վիճակը ի նկատի ունենալով՝ կրնանք համարել միջին ճամբայ մը Քրիստոնէական կազմակերպութեանց ընդդիմամարտ սկզբունքներուն միջեւ։ Վանականները կը ներկայացնեն այն սկզբունքը թէ եկեղեցական նուիրապետութիւնը պէտք է բարձրանայ անկախ դիրքի մը, և արդէն՝ եպիսկոպոսները անոնց շարքերէն կ'ընտրուին։ Բայց միւս կողմէ կղերական դասուն զանգուածային մասը ժողովուրդի պաշտօնատարներէն կը բաղկանայ, և կ'ապրի ժողովուրդին նիւթական աջակցութեամբը։

Ժամանակակից պայմաններու ուսումնասիրութենէն քաղուած այս եզրակացութենէն կ'անցնիմ համառօտակի քննելու Էջմիածնի հիմնարկութեան աւանդութիւնը, ինչպէս նաեւ պատմութիւնն ու հանգամանքը այդ կրօնական շահագրգիռ հաստատութեան, որ կը կենդնի իբրեւ հեռանկար՝ այս գլուխին մէջ գրած բոլոր տողերուս։

Հայերը կը պարծենան թէ Աւետարանը իրենց նախահարց քարոզուած է ձեռամբ առաջին առաքեալներուն, և թէ իրենք առաջինն են ազգերու մէջ որ քրիստոնէութիւնը ընդունեց իբր Պետական կրօն։ Այս երկու եղերութիւնները իրարմէ կը բաժնուին երկարատեւ ժամանակա-

(*) Տեսնել Գրայսի Transcaucasia and Ararat գործը Դ. տպագրութիւն, Լոնտոն, 1896, էջ 314.

միջոցով մը, որովհետեւ թագաւորին և ժողովրդեան քրիստոնէութեան յարումը կը վերագրուի Ս. Գրիգորի ձեռամբ կատարուած հրաշքի մը։ Գ. Դարու վերջերը։ Տեսանք արդէն թէ առ հասարակ այդ հրաշքը կը համարուի տեսիլք մը որուն հետեւանքով նոյն ինքն Յիսուս Քրիստոս հիմնադիրը կ'ըլլայ իրենց մայր եկեղեցիին։ Թերեւս օրինաւոր է այն հետեւութիւնը զոր կը հանեն, յայտարարելով թէ Հայկական եկեղեցին իբր կազմակերպութիւն, հիմնադրուած է նոյն ինքն Քրիստոսի ձեռքով, որով թէ՛ արեւելեան և թէ արեւմտեան նուիրապետութիւններէն ունեցած իր անկախութիւնն ալ հիմնուած կ'ըլլայ նոյն գերագոյն նուիրագործման վրայ։ Հետաքրքրական է քով քովի դնել հետեւեալ երկու հատուածները, որոնցմէ առաջինը քաղած եմ ժամանակակից հեղինակաւոր հայկական աղբիւրէ մը, իսկ երկրորդը՝ գերմանացի բանասէրի մը գործէն։ Տոքթ. Արշակ Տէր Միքէլեան, Էջմիածնի ճեմարանին ասուածաբանութեան ուսուցչապետը կը գրէ հետեւեալը. «Ս. Գրիգոր Մայր Եկեղեցին չհիմնուեցաւ Գրիգորի ձեռքով և ո՛չ ալ առաքեալներուն կողմէ, որոնք պարզ մահկանացուներ են, այլ յաւիտենական Հիմնադիրը, Եկեղեցւոյ միակ Պետը, Ինքն անձամբ իջաւ փառքով երկինքէն և անոր հրամայեց շինել եկեղեցի մը, Իր յատակագծին ու Իր հրահանգներուն համաձայն, արքայական քաղաքին՝ Վաղարշապատի մէջ նախապէս որոշուած տեղւոյն վրայ։ Քրիստոս ինք անձամբ կ'երեւայ Գրիգորին՝ տեսիլքի մը մէջ և անոր հրահանգներ կուտայ...։» (*) Իսկ Բրօֆ. Գէլցէր յետագայ եղրակացութիւնը կը հանէ. — «Նախկին մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ... ներկայիս Էջմիածին կը կոչուի, այսինքն հոն ուր միածին Յիսուս երկինքէն իջաւ. այս անուանակոչութիւնը տրուած է իբր յաւէրժական յիշատակ՝ Հայ Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան Քրիստոսի ձեռամբ. հետեւաբար անիկա հաստատուած է իբր ինքնագլուխ և կատարելապէս անկախ ամէն պատրիարքութենէ, թէ՛ արեւելեան և թէ արեւմտեան։» (**)

Այս պահանջներուն վիճաբանութիւնը զմեզ ետ կը տանի դէպ քրիստոնէական կրօնքին առաջին օրերը. ազէկ է զանոնք իրար աչքառակէտեր մեր առջեւ ունենալ հակակշռելու համար վիճելիութիւնը հետաքրքրութեան մը որ դարձեալ համառօտ պիտի ըլլայ։

Ա. — Հայ մատենագիրներուն յիշատակած առաքեալները որոնք Աւետարանը Հայաստան տարին, անոնք են. Ս. Բարթողիմէոս, Ս. Թադէոս —որդին կամ եղբայրը սուրբ Յակոբի— Սիմոն և Յուդա Յակոբեան։ Մովսէս Խորենացին կը յիշատակէ Ս. Բարթողիմէոսը և Ս. Սիմոնը,

(*) Տեսնել Տոքթ. Տ. Միքէլեանի Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen, Լայպցիկ, 1892 էջ 9.

(**) Die Anfange der armenischen Kirche.

ու կը յարէ թէ առաջինը նահատակուեցաւ Աբեւպան քաղաքին մէջ, իսկ երկրորդը միւնոյն ճակատագրին ենթարկուեցաւ Վերիոսպորայի մէջ։ Ըստ Գելցէրի, Ս. Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը՝ Ուրբանուպոլիսի մէջ, որ Վերին Հայաստանի քաղաքներէն մին է, ծանօթ էր արդէն յոյն մատենագիրներուն, սկսեալ հինգերրորդ դարէն։ Ուրբանուպոլիս, Ալբանուպոլիս կամ Կարբանուպոլիսը հայերէն՝ Արեւբանոս կամ Արեւանոս Քաղաք) թերեւս ուրիշ բան չէ ոչ Աբգարեան ամրոցը, ուր արդարեւ Վարդան կը պատմէ թէ առլրը նահատակուեցաւ։ Աբգարեան ամրոցը գղեակ մըն էր Մեծ Զարոս գետին վրայ, զոր Մր. Ֆ. Բ. Բոնիպէր իր Ճշմարտութեան Բանալի անուն գործին մէջ արդի Դէյիրը կը համարէ, ուր ներկայիս կը կանգնին Ս. Բարթողիմէոսի եկեղեցին և վանքը։ Ըստ իս, Վերիոսպորայի անուան մասին բան մը չենք գիտեր։ Մովսէս, հետեւելով Եղեսեան աւանդութեան, կը խօսի Ս. Թադէոսի մասին իբր մէկը եօթանասուն աշակերտներէն, երկարօրէն կը պատմէ անոր առաքելութիւնը Եղեսիոյ Աբգար թագաւորին մօտ (Միջագետաց Ուրֆան), Աբգարի յաջորդին՝ Սանատրուկ թագաւորի քրիստոնէութեան դարձը, անոր նահատակութիւնը Շուարշան գաւառին մէջ, որ իր տանը կը կոչուէր Արտազ։ այս բոլորը իբրեւ քաջալերական իրողութիւններ կը պատմէ Խորենացին։ Գալով Ս. Յակոբ ալի, ըստ Բաւվէրտեանցի վկայութեան, անիկա ապաստանեցաւ և թաղուեցաւ արպատական Ուրմիա քաղաքին մէջ (*)։

Յիշատակուած աւրբերէն միայն Թադէոս և Բարթողիմէոս հռչակ ունին։ Առնցմէ առաջինին համբաւը ծնունդ առած է սա պարագայէն՝ թէ անիկա Յիսուսի կողմէ զրկուած է Սաորին այսատանի կամ Միջագետքի Աբշակունեաց թագաւորի մը արքունիքը։ Հայերը իրենց արքայական սերունդի շառաւիղներէն մին կը համարեն ասիկա։ Եղեսիոյ Աբգար թագաւորին համար կ'ըսուի թէ թղթակցած է Փրկիչին հետ ու անկէ խնդրած՝ որպէս զի իր մայրաքաղաքը գայ և զինքը բժշկէ հիւանդութենէ մը։ Ներկայիս պահուած նամակին խմբագրին համաձայն, Յիսուս պատասխանած է որ իր երկինք համբարձումէն յետոյ, առաքեալներէն մէկը պիտի զրկէ Աբգարի։ Այս նամակին հետ եկաւ նաեւ Փրկիչին պատկերը, որը աւելի ուշ եղաւ Եղեսիոյ պարծանքի առարկաներէն մին։ Ճիշդ ժամանակին Յիսուսի աշակերտը հասաւ յանձին Ս. Թադէոսի և թագաւորը առողջացաւ։ վերապետ ու ժողովուրդ քրիստոնէական հաւատքը ընդունեցին։

Աբգարի մահէն յետոյ, որ շատ յապաղած չէ, իր թագաւորութիւնը բաժնուեցաւ որդւոյն և հօրաքեւորդւոյն միջեւ։ առանցմէ առաջինը անմիջապէս իր նախահայրց կրօնքին վերադառնալով կրկին բացաւ

(*) Բաւվէրտեանց, **Հայաստան եւ Հայեր**, Վենետիկ, 1878 Բ. հատոր, էջ 21.

ԽՐԻՄԹԱՆ ՀԱՅՐԻՆ

չաստուածներու մեհեանները։ իսկ երկրորդը որ բո՛ւն Հայաստանի մէջ մասին վրայ թագաւորած ըլլալ կը թուի, ու Սանատրուկ՝ անունը կը կրէ, առաքեալին այցելութիւնն ընդունելով քրիստոնէութեան յարած մնաց։ Բայց հայազգի նախարարներէն վախնալով վերջապէս պարտաւորուեցաւ ուրանալ հաւատքը։ առաքեալը իր յարուցած փոխարինին մէջ ինքն ալ կորսուեան մատնուեցաւ Պարսկաստանի դրացի հայկական գաւառին մէջ, հոն ուր կը գտնուին Աբարատի արեւելեան լեռնակողերը։ Աբգարի և իր թղթակցութեան պատմութիւնը ժամանակակից քննադատներու յարձակման ենթարկուած է ու քանդուած՝ անհաւատալի պայքարին մէջ։ Բրոֆէսէօր Քարիէր (*) կ'ապացուցանել թէ Մովսէս կ'օգտուի Աբգարի զրոյցի հայկական պատմուածքէն։ այս զրոյցը սկսաւ կազմուիլ երրորդ դարու կիսուն, բայց յետոյ նոր ձեւափոխութեան մը ենթարկուեցաւ։ Դարձեալ Քարիէր՝ յիշատակուած գործին մէջ ապարաբաղդ Խորենացին, կամ աւելի ճիշդը՝ այս անուան գիմակը կրող անձը կ'ենթարկէ շատ աննշան վիճակի մը և զայն կը վարէ ութերրորդ դարուն մէջ։ անկէ առաջ Խորենացին զանազան շրջաններու մարդ համարուած է, առաջ-

(*) La Légende d'Abgar dans l'histoire de Moïse de Khorene, Բարիզ, 1895

նելով եօթներորդ դարուն մէջերը։ (Այս մասին կարդալ նաեւ Gutschmidի գործը՝ Kleine Schriften, Լայբցիկ, 1892, Գ. էջ 335։)

Բայց Ս. Թադէոսի առաքելութիւնը և Սանատրուկ Թագաւորի ձեռամբ նահատակուիլը լաւ ծանօթ պարագաներ են հայազգի պատմագիրներէն ամենէն հիներէն և արժանահաւատներէն մէկուն՝ Փաւստոս Բիւզանդացիի, որ Դ. դարու հեղինակաւոր պատմագիր մը ըլլալով կը խօսի հայ կաթողիկոսներու աթոռին մասին՝ իբր Ս. Թադէոսի աթոռը։ Քանի որ համոզիչ փաստ մը չկայ՝ թէ այս առաքը չքարոզեց Հայաստանի մէջ, ես նախամեծար կը համարիմ ենթադրել թէ քարոզեց։ Ս. Բարթողիմէոսի անունը յաճախ կը յիշատակուի Սուրբ Թադէոսի անուան հետ. անիկա գործունէութիւն ունեցած է Վանայ Լճին հարաւակողմի լեռնոտ երկրին մէջ, և ողջ ողջ մորթը հանուած է ձեռամբ նոյն այն թագաւորին որ իր ընկերակիցը սպաննեց (*)։

Այս պատմութիւնները թերեւս հնարուած են բաղդատաբար աւելի նոր շրջանի մը. վատահաբար կրնանք ըսել թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը կը քարոզուէր Տրդատ թագաւորի հրաշապատում բուժումէն և Ս. Գրիգորի ձեռամբ քրիստոնեայ դառնալէն շատ առաջ. արդարեւ, աստուածաշունչի պիտի թուէր եթէ ուրիշ կերպ եղած ըլլար. Սուրբ Տեղեաց և Հայաստանի միջեւ գտնուող լայնատարած անապատը՝ բաղդատաբար ժամանակակից աշխարհագրական երեւոյթ մըն է. անիկա բոլորովին արդիւնք է յոսի վարչութեան։ Առաջին դարուն՝ երկու երկիրները իրարու կապուած էին քաղաքներու երկար շարքով մը, որոնք բազմամարդ մայրաքաղաքներն էին դաշտային շրջաններուն։ Եդեսիոյ և Մծբինի նման կեդրոններէ քրիստոնէութիւնը տարուեցաւ լեռնաշարքերուն և անցնելով կիրճերէն գնաց դաշտավայրերը։ Այնտեղ, նոր քաղաքակրթութիւնը ընդունելու սահմանուած առաջին գաւառներն եղան Վանայ Լճին ափերը, և քիչ մըն ալ դէպ արեւելք՝ Ուրմիոյ Լճին ափանց շուրջը։

Դեռ երրորդ դարու կէսէն սկսեալ, կը լսենք հայ եպիսկոպոսի մը մասին, Մեհրուժան անուամբ, ընականաբար կապուած՝ Արծրունեաց մեծ գերդաստանին հետ. սակայն լայնատարած հողեր ունէին Վանի շրջանները, և աւելի ուշ այդ երկրին տուին միջնադարեան թագաւորներու շատուիլ մը։ Եւսեբիոս պատմագիրը խօսելով Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացիի (248—265) վրայ, կ'ըսէ. «Եւ միեւնոյն կերպով անիկա կը գրէ Հայաստան գտնուողներուն, որոնց վրայ Մեհրուժան եպիսկոպոս էր, զղջումին նկատմամբ։» Հաւանական է նաեւ որ, Արքեղայոս, որուն կը վերագրուի վիճաբանութիւն մը Մանիքեանց հետ՝ նոյն դարուն վերջերը (275—277) եպիսկոպոսն էր թեմի մը, մէջ շատ հեռու Վանէն։

(*) Խաղբերեանց, Բ. 20, եւ Սէն Մարդէն Ա. էջ 131.

Մր. Ֆ. Քոնիպէր Zeitschrift Բանալի անուն գործին մէջ կը քննէ թէ Արքեղայոսի թեմը ո՞ւր կրնայ եղած ըլլալ. անիկա անուանուած է Կարզարի եպիսկոպոս՝ ԳոռՁ Աւեղայոսի մէջ. Միջագետքի քաղաք ալ կ'անուանուի այս Կարզարը, որ Աբարիոն գղեակէն ձիով երեք օրուան հեռաւորութիւն ունի։ Կարզար կը գտնուէր հռոմէական կայսրութեան մէջ. թերեւս Աղերդի մերձակայները տեղ մըն է։

Կասկած չկայ, թէ այս առաջին դարերու եկեղեցական հայրերը գործածած են ասորական տառեր, և աւելի քան հաւանական է որ անոնց մէկ մեծ մասն ալ Ասորի էր։ Իրենց գործունէութիւնը և աշակերտներուն շրջանակը կրնար ասորածուած չըլլալ մինչեւ Հիւսիսային Հայաստան, թէեւ կարծեցեալ ապացոյց կայ թէ Արեւելեան Կովկասի կամ Տաղիստանի և Սիւնիքի (կէօքչէ Լճին և Դարբաղի մէկ մասին շուրջի երկիրը) քրիստոնէութիւնը նախագրիգորեան ժամանակներէն կը սկսի այս մասին կարդալ Քոնիպէրի յիշատակուած գործը։

Առաջին ակնարկով ասորենակ կը թուի թէ կանխագոյն պատմագիրները՝ Ագաթանգեղոս և Փաւստոս՝ լուռ կը կենան իրենց հայրենիքին այս հնագոյն քրիստոնէութեան նկատմամբ. բայց Տրդատ թագաւորի հրաշապատում բուժումը՝ ընդդէմ կռապաշտութեան թշնամիներուն, պահուած Ագաթանգեղոսի ամենէն հին աղբիւրին մէջ, մեզի կը հարկադրէ մտածել թէ Քրիստոնեաներ գոյութիւն ունէին իր թագաւորութեան սահմաններուն մէջ, և Տրդատ գտնուելու կը հրաւիրէր Հռոմի թագաւորներուն հետեւելով։ Այս նիւթի մասին ժամանակակից բանասէր մը առ հանձարեղ մատնութիւն ունեցած է թէ քահանայանման մատենագրողը՝ Ագաթանգեղոս և Փաւստոս վանականը լուրջ պատճառներ ունէին անգիտանալու այս նախագրիգորեան քրիստոնէութիւնը, իբր հակընդդէմ յետագայ ուղղափառութեան նկարագրին (*)։ Հայ պատմագիրներու գտնց ըրած լայն անջրպետը՝ առաքեալներուն քարոզութեան և Ս. Գրիգորի գաղտեան միջեւ՝ Հայաստանի կրօնական պատմութիւնը ընելու առթիւ, ինքնին կասկածելի պարագայ մըն է. Հայոց մտաբերութիւնը գոհացում գտաւ երբ իրենց նախահայրերուն և առաքեալներուն միջեւ կապ մը հաստատուեցաւ, այնպէս որ ասժամանակեայ դպրոցի մը չպիտի վիրաւորուէին անոնք. բայց ժամանակակից բանահիւսութեան քրանաջան աշխատանքներով ստիպուէ տարի կը լուսաւորուի անջրպետին մթութիւնը ու կը վերցուի այն քօղը որ թերեւս արդիւնք է եկեղեցական նախապաշարման կամ խաբէութեան։

Ի՞նչ էր սակայն բնոյթը այս նախնական քրիստոնէութեան, որ տարածուեցաւ՝ հակառակ հալածանքին՝ բարբարոս ժողովուրդի մը մէջ որուն հաւատքը կռապաշտութեան անկատար ու անհրապոյր մէկ ձեւն

(*) Տեսնել Քոնիպէրի յիշատակուած գործը։

էր։ Կը դժուարանանք հաւատալ թէ առաջին քրիստոնեաներուն կրօնքը կը նմանէր նոյն իսկ հեռուէն հեռու, հռոմէական կայսրութեան յետագայ պետական կրօնքին, որը՝ տարածուեցաւ ամբողջ աշխարհի վրայ՝ ձեռամբ կայսերական բանակներուն։ Քրիստոնէութիւն անուան տակ, և որ ժամանակակից աշխարհին թողուած է իբր խռովայոյզ ժառանգութիւն մը։ Կրօնական այս մեծ շարժումին ծագումը թերասուելի մէջ կը մնայ, բայց ասուելին և տարաբաղդ պղպեցումներուն մէջէն կը տեսնենք չաղչաղուն Անձնաւորութիւն մը, որուն չեն կրնար դպչիլ ո՛չ կասկածները և ոչ ալ յաւակատարութիւնները։ Այս Անձին շուրջ կեդրոնացան բազմաթիւ և այլապան կրօնական յղացումներ, հին՝ ժամանակին չափ ու նոր՝ ժամանակին նման դարձեալ։ Բոլոր այդ յղացումները արագօրէն վերածուեցան նոր կեանքի մը, չնորհիւ մեծ տիպարին յուշիչ յատկութեան, ու անոնք կենդանի պահուելով միշտ լուսոյ վառարանը եղան բարոյական սահմաններուն, չնորհիւ ամենօրեայ և մանրամասն յարաբերութեանը այն եղբայրակցութեան անդամներուն, որ պիտի ընդդիմէր Աստուծոյ բարոյ արարածները։ Այսպիսի հոսքի մը արդիւնաւորութեան համար անհրաժեշտ էր պահպանել ո՛չ այնքան ներքին կարգապահութիւն կամ նոյն իսկ եղբայրակցութեան անդամներուն համաձայնութիւնը՝ վարդապետական հարցերու մասին, այլ յաւէլա՝ այն խանդավառութիւնը որ պիտի փութացնէր իրենց առաջին ջանքերուն պտղաւորը, ինչպէս նաև պէտք էր մշակել անհատական պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութիւնը, փոխադարձ ներողամտութեան, փոխադարձ օժանդակութեան, փոխադարձ մխիթարանքի, և, այս ամենէն վեր՝ սիրոյ ասվորութիւնը։ Նախնական եկեղեցւոյ պարզ արարողութիւնները տեսա՛ այս ոգին յառաջ բերելու սահմանուած էին։ Նորադարձ քրիստոնեան, միլառութեան արարողութեան չնորհիւ կը տեղեկանար թէ որքա՛ն լուրջ ընոյթ ունէր իր առած որոշումը՝ զգայական և խաբէական աշխարհին հետ ամէն յարաբերութիւն խզելու ու մտնելու համար բարձրագոյն աշխարհի մը և ազնուագոյն նպատակներու մէջ։ Ծոմապահութիւնը հաւատարմութիւն մը յառաջ կը բերէր հոգիին և անհնազանդ միսին միջև։ Իսկ քրիստոնեաներու եղբայրական ճաշերը կը հաստատէին սերտ կապակցութիւն մը իրարու միջև, ինչ որ Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան անհրաժեշտ հետեւանքն էր։

Կասկած չկայ թէ կրօնքին տեսական մասը սահմանուած չէր ո և է խիստ բանաձեւով մը։ Արքեղայոս կ՚ըսէ։ «Որո՞ւն վրայ է որ, բա՛ն ինձի, Ս։ Հոգին ապատնակերպ իջաւ։ ա՞մ է այս մէկը, զոր Եսայիանէս կը մկրտէ։ եթէ Անիկա որդէն կատարեալ էր, եթէ Անիկա արդէն Որդին էր, և եթէ Անիկա առաքինի էր, Սուրբ Հոգին Անոր մէջ չէր կրնար մնալ։ թագաւորութիւն մը չի կրնար մնալ ուրիշ թագաւորութեան մը մէջ։ որո՞ւնն էր ձայնը որ իջաւ երկինքէն և վկայեց՝ ահա՛ իմ սիրելեալ

որդիս, ընդ որ հաճեցայ։» Ակներեւ է թէ Արքեղայոսի տեսութիւնը մարդոց ընդունելութեան ընոյթը ունէր, կամ ուրիշ խօսքով Արքեղայոս կը հաւատար որ Յիսուս ընդունուած էր իբր Աստուծոյ Որդի, մկրտութեան ժամանակ Սուրբ Հոգին իջած ըլլալով անոր վրայ։ Դարձեալ, պարզ է թէ անիկա չէր վիճարաներ իբր անպատասխանատու մէկը, այլ իբր ներկայացուցիչը՝ իր Եկեղեցիին ուղղափառ դաւանանքին մէկ զօրաւոր հոսանքին, և իբրեւ հակառակորդ՝ Մանիքեցիներու այն վարդապետութեան թէ Յիսուսի ծնունդը և մահը երեւութական եղած է։ Տարբեր հոսանքներ անկասկած գոյութիւն ունէին Արքեղայոսի թեմէն դուրս ուրիշ թեմերու մէջ ալ, և նոյն իսկ թերեւս իր հօտին մէջ ալ։ Բայց զօրաւոր պատճառներ կան հաւատալու թէ մարդոց ընդունելութեան Քրիստոսարանութիւնը հաստատուելէն հետ բռնած էր Գ. դարու վերջերը, հռոմէական կայսրութեան հեռաւոր մասերուն մէջ, ինչպէս նաև անոր սահմաններէն դուրս՝ քրիստոնեայ հաստատակութեանց մէջ։ Յանձին Սոմոսատայի Պօղոս եպիսկոպոսին, Անտիոքի մէջ այդ դաւանանքը ջնջուած էր, անոր պաշտպանին՝ Զենոպիա թագուհիին տապալումէն յետոյ, ձեռամբ Աւրելիանոս կայսեր, 272 թուականին։ Կայսրութեան ծանրութեան կշիռը դրուեցաւ այն ձգտումներուն մէջ որոնք պիտի բիւրեղացնէին Նիկիոյ հոչակաւոր հաւատոյ հանգանակին մէջ (325)։ «Փրկաւոր ծնեալ յԱստուծոյ, հօրէ միածին, այլ ո՛չ արարած... որդի Աստուծոյ, իմի բնութենէ Հօր... իջեալ ի յերկինս, մարմնացաւ, մարդացաւ... խաչեցաւ, երեալ ի յերկինս...»

Դարձեալ, Նիկիոյ ժողովն էր որ պարտք դրաւ Պօղոս Եպիսկոպոսի հետեւողներուն, այսինքն Պաւղիկեաններուն վրայ՝ վերատին մկրտուիլ, քրիստոնէական Եկեղեցին ընդունելէ առաջ։ անոնցմէ շատերը աքսորուեցան լեռներուն մէջ, ուր մէկ քանի դար մնալէ յետոյ, այս ոգին ժառանգորդները Պաւղիկեան անուանակոչութեան տակ սուր փուչի մը նման միաբռնեցան թէ՛ Կ. Պոլսոյ և թէ Հայաստանի ուղղափառ Եկեղեցիներու կողին մէջ։ Մեր նիւթին սահմանէն դուրս է յիշատակութիւնը այս տակուն ժողովրդեան կրած դանդաւածային չարչարանքներուն, ձեռամբ Կեսարի յաջորդներուն և իններորդ դարու ընթացքին։ Չպիտի խօսինք նաև Պաւղիկեաններու յաջող վրիժառութեանց վրայ։ Անոնք նեռուեցան մահմէտական իշխանութեան բազուկներուն մէջ և կայսերական բանակներուն ձեռամբ անոնց ասատանդրուիլը օգնեց դաւերու համար չմնուելու վրայ եղող դպրոցը՝ հռոմէական կայսրութեան փոխառուր մարմին։

Հակառակ Բանիպէրի յաջող գտնութեանցը, թերեւս տակաւին հաստատուած չէ թէ ինչ կապ գոյութիւն ունի հայկական ուղղափառութեան դէմ ելլող Պաւղիկեաններուն և հռոմէական կայսրութեան արեւմտեան դաւառներու անուանակիցներուն, ու այս Սամոսատի Պօ-

զոսի հետեւորդներուն միջեւ։ Բայց Բենիպէրի գործին ընթերցումով սա համոզումը կը դոյանայ թէ այս կասկածութիւնը առնուազն ընտանեկան բնոյթ ունէր ու կը սկսէր առաքելական շրջաններէ։ Անգլիացի բանասէրը էջմիածնի Մատենադարանին մէջ գտած է կարեւոր վաւերաթուղթ մը, որուն տիպասը կը թեկուզէ այն յոյսերը որոնք Անաքսակորասի մէկ գործէն խանդավառած էին, և որ մեզի կ'ընծայէ լիակատար, մանրամասն, թերեւս մասամբ կորստուած պատմութիւնը այդ հայ հերետիկոսներուն կրօնական դաւանանքին. 1782 թուականին, Պաւղիկեան աղանդին հետեւորդ մը ընդօրինակած է այս վաւերաթուղթը ուրիշ հին օրինակէ մը։ Նոյն այն ձայնը որ խօսած էր Արքեղայոսի վիճաբանութեանց միջոցին, կը հնչէ Ճշմարտութեան Բանալիի էջերէն, հիմէն ամէն նուազ յատակ կերպով։ Յիսուս մարդկային էակ էր, թէեւ մեղքէ զերծ, որ Յովհաննէսի ձեռամբ մկրտուեցաւ Յորդանանի մէջ, երբ թեւակոխեց իր երեսունեւերորդ տարին. այն ժամանակ, Աստուծոյ Հոգին անոր վրայ իջաւ ու զայն աստուածութեամբ լեցուց. այնուհետեւ ընտրեալ և որդեգրեալ Քրիստոսը առաջնորդուելու լեռ, ուր վայելեց ամբողջ քառասուն օրեր, Աստուծոյ հետ տեսակցութեան խորհուրդը։ Հետեւաբար, մկրտութիւնը կարեւոր եղելութիւն մըն է քրիստոնեային կամ Քրիստոսի հետեւողի մը կեանքին մէջ։ Անիկա պէտք է դայ դէպի մկրտութիւն իր անհատական գիտակցութեան կատարեալ զարթնումէն յետոյ մեղքին ծանօթութեան և զղջումի ընոյթին մասին։ Պէտք է դայ հասուն տարիքի մէջ, երբ երիտասարդութեան աւիւնը անցած է ու ներքին բնազդները հակակշռի ենթարկուած են։ Մեղքի մ'է մէկ թողութիւն կրնայ արդիւնաւոր ըլլալ մինչեւ այս տարիքին թեւակոխումը. այլապէս ալ մկրտութիւնը պարապ ձեւակերպութիւն մը չէ. անոր շնորհիւ է որ մարդ քրիստոնեայ կը դառնայ. և հաղորդութիւնը որ կը յաջորդէ մկրտութեան, խորհրդանշանն է Աստուծոյ հետ այն կապին, որուն մասնակցեցաւ Աստուծոյ Որդին իր որդեգրումէն յետոյ. Ս. Հոգին կը մնայ անկնունք երախային մէջ, մկրտութենէն անմիջապէս յետոյ, և անիկա կը լեցուի աստուածային շունչով։

Նուիրապետական ատիճանաւորումներու մասին իրենց ունեցած հակասութիւնը անկասկած ուրիշ սուր հանգամանք մը առաւ Մանիքեան աղանդին ցոյց տուած ընդդիմութեամբը՝ ուղղափառ Եկեղեցիի իրենց բնական թշնամիներուն մէջտեղերուն դէմ։ Բայց իրենց վարուելակերպը —եթէ կրնանք այս բառը գործածել— կարելի էր հիմնել Ս. Գրոց վրայ. ու անիկա քաջալերութիւն առաւ անհատական պատասխանատուութեան զգացումին և ինքնավստահութեան սովորոյթին, որոնք մ'է նուազ արդիւնաւոր յատկութիւններ են աստուածաշնչական ձեռնարկներու ատմանին մէջ քան Յիսուսեան կրօնաւորներու ընդդիմադիր դրութիւնները։ Աստուծոյ ընտրեալ հօտը կը կազմէր մարմին մը,

որուն իւրաքանչիւր անդամ գերազանցօրէն գիտակից էր իր որոշմանը հետապնդելու համար իսկական արդարութեան կեանք մը, հաղորդակցութեամբը այն ոգիին որ կը բնակէր իր մէջ։ Օրինակը զոր ցոյց կուտային, ընտրեալ և տարաշխարհիկ նուիրապետութեան մը օրինակը չէր, այլ պարզուկ գիւղացիներու և արհեստաւորներու օրինակը։ Երբ կը հանդիպինք այս տեսակ մարդոց, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց մասնաւոր ծէներուն մերձաւոր ծագումը, արդարութիւն մը մնաք բարով կ'ըսենք իրենց և թերեւս կը հառաչենք ալ։ Տուխաղերները, որոնց մասին խօսեցայ արդէն, բազմաթիւ նմանութիւններ ունին այս հայ աղանդաւորներուն հետ, ու այս վերջինները Եւրոպայի Բարեկարգութեան վճռամիտ զաւակներուն սերտօրէն կը համեմատին։

Այս աղանդին հետքերը կարելի է գտնել նաեւ նոյն ինքն Ս. Գրիգորի վարդապետութեան, ու Հայկական Եկեղեցւոյ նախնական հաստատութեանց մէջ. դաւաղի է որ այս մասին մեր ունեցած ծանօթութեան թերեւս ամենէն հին աղբիւրը տակաւին թարգմանուած չէ եւրոպական լեզուներու. իմ խօսքս Ագաթանգեղոսի երկար պատմութեան մասին է։ Տեղ մը, սուրբը կ'իմացնէ մեզի թէ Ս. Հոգին մկրտութեան միջոցին իջնելով Յիսուսի առաւ փառաւորում մը որ Իրը եղաւ։ Յովհաննէս Մկրտիչ կը ներկայացուի իրը ատենապետը աստուածային շնորհներուն որոնք հին դարերու ընթացքին արուեցան Իսրայէլի ժողովրդեան։ Եւ ան էր որ մեր Յիսուս Քրիստոսին բաշխեց այս շնորհները՝ քահանայութիւն, մարգարէութիւն և թագաւորութիւն։ Անշուշտ չէ կարելի եզրակացնել թէ Ս. Գրիգորի գաւանած քրիստոնէութիւնը ամբողջովին մարդոց ընդունելութեան հանգամանքը ունէր. բայց չահեկան է այս առթիւ յիշել թէ Հայերը միեւնոյն օրը կը ծանան Յիսուսի ծնունդը և մկրտութիւնը, այն է՝ յունվար 6ին և թերեւս զարմանք պիտի պատճառէ մեզի երբ կարդանք Ս. Սահակի՝ Հայ Պատարագ Եկեղեցւոյ սիւներէն մէկուն կանոնագրութիւնը, ուր յիշատակուած չէ Յիսուսի ծննդեան օրը։ Գիտենք թէ Ս. Գրիգոր ինքն անձամբ մեծ շուքով Հայաստան բերաւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի մասունքը։ Ակէ զատ, Յորդանանի ճգնաւորին նուիրուած այնքան շատ վանքեր կան Հայաստանի մէջ որոնք կը վկայեն Ս. Յովհաննէսի վայելած յարգանքը։

Բայց արեւմտեան ուղղափառութեան ազդեցութիւնը կը թուի շատ կանուխէն ազդած ըլլալ այս ձգտումներուն վրայ. և հաւանական է որ անոնք նմանցուեցան այն անցպղտուղ հերետիկոսութեան հայրենի երդին, որ յաճախակի կը յիշատակուի սեղբրէն՝ հայ մատենագիրներուն կողմէ (*)։

(*) Նամակ Դպրաց Փարպեցիի, Ներսէս Լամբրոնացի, Սահակ Դաշնոցիկոս։

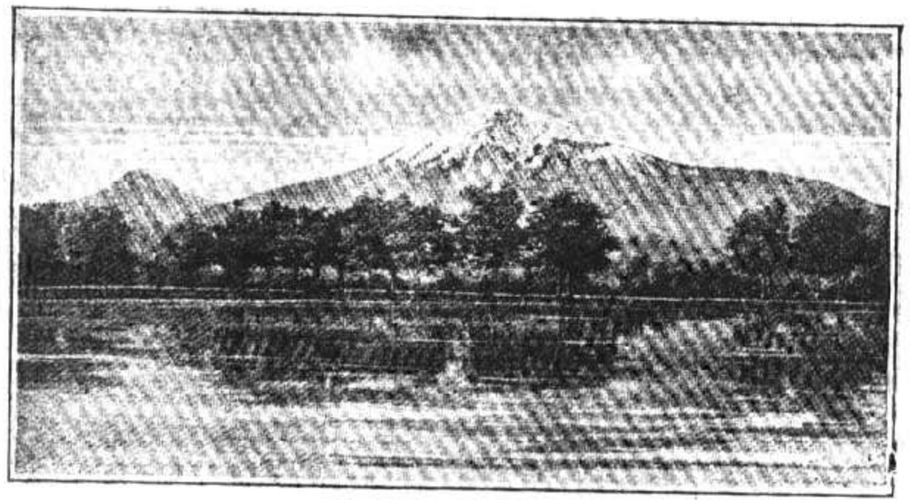

ԱՐԱՐԱՏ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԼԻՃԱՆ ԳԻՇԵՐԱԾ

Պատմաբաններ կան ենթադրելու թէ Մեսալիանութիւնը (Messalianism) որուն դէմ ուղղուած է Ե. դարու կիսուն գումարուած Շահապիվանու ժողովին մէկ խիստ կանոնը, իրականին մէջ ուրուագծութիւնն էր հայրենի կրկին մէջ ծագում առած այս հերետիկութեան դէմ, և նմանութիւններ ունէր Դուինի ժողովին (719) պատգարտած Պաւղիկեան աղանդին հետ։ Այս Եկեղեցական ժողովներու առաջինը որոշեց մեղնէութեամբ յանցաւոր ըսնուած քահանային ճակատը խարանել ազուէսի մը պատկերը։ Յայտնի է թէ ԺԱ. դարուն, Հայաստանի Պաւղիկեաններն ալ ճիշդ այս պատիժին ենթարկուեցան։ Դուինի ժողովը ծանր պատիժներ սահմանեց բոլոր անոնց դէմ, որոնք այս աղանդաւորներուն հետ յարաբերութիւն կը հաստատէին. օրուան Կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Իմաստասէրը, անոնց դէմ հատորիկ մը գրեց, որուն մէջ կը խօսի վրանին, իբր Պաւղիկեան աղդապիղծներու գիրքը, և կը գիտցնէ թէ նոյնքի ենթարկուած են Ներսէս Կաթողիկոսի օրով, հաւանօրէն ակնարկելով Ներսէս Գ.ի (640—661). Կանիրէր իր յիշատակուած գործին մէջ կուտայ Շահապիվանի ժողովին կանոնները, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի՝ Դուինի ժողովին կանոնագրութեան և անոր սեպարակին մէկ մասին թարգմանութիւնը։ Յովհաննէս Իմաստասէր զանոնք կը ներկայացնէ իբր օժանդակող՝ Աղուանից Եկեղեցիէն (Արեւելեան Կովկաս) կարգ մը վանականներու, որոնք հակառակ էին պատկերներու գործածութեան։ Առնուազն ընդանիկան նմանութիւն մը կայ ուիկերոյդ դարու այս աղանդաւորներուն և անոնց մէջեւ, որոնք Թոնդրակեցի անուան տակ հալածուեցան տասներորդ և տասնեմէկերորդ դարու, Հայ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱՊԱՏ ՄԻ
ՈՐՈՒՆ ԼԻՆԶ ՄԱՆՕԹԱՑԱՄ ԷՐ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԷՋ

Պետական Եկեղեցւոյն ձեռամբ։ Անոնց ամենէն կատաղի հակառակորդը՝ Գրիգոր Մագիստրոս, որ ԺԱ. դարու կիսուն հոր և սուր սարսափեց իրենց լեռնային թաքստոցներուն մէջ, կ'ըսէ թէ անոնք ծծած են Սամոսատցի Պօղոսի թոյնը և կը յաւելու սա կարեւոր վկայութիւնը թէ իրենց անմիջական հիմնադիրն էր Ամրաս անուն մէկը, և թէ 170 տարիներ անոնք շարունակաբար ազդարարութիւն և բանադրանք ընդունած էին իրարու յաջորդող կաթողիկոսներէ, եպիսկոպոսներէ, թէ՛ Հայաստանի և թէ Աղուանից երկրին մէջ (Albania)։ Դա՛ր ձեռագրեր կանիրէր մանրամասնօրէն կը խօսի այս զանազան հարձակումներուն վրայ, քաղելով սկզբնական աղբիւրներէն. Ամրասի ինքնութեան մասին անոր խորհրդածութիւնները կը կազմեն շատ շահեկան բաւարարութիւն մը՝ Միջին Դարու հայկական պատմութեան համար։

Այս ազանդաւորներուն կեդրոնավայրը՝ Հայաստանի մէջ, կը գտնուէր Արա Տաղի (Թոնդրակ) ճառագայթաւէտ լեռնաշղթային և Սասունի միջև, Մուշի հարաւակողմը, ինչպէս նաև Խնուսի միրձակոնները., ուրկէ յառաջ եկաւ այն խումբը որ ենթարկուեցաւ 1837—45ի թերեւս վերջնագոյն հալածանքին։ Այս առթիւ էր որ իրենց դաւանանքին վերաբերեալ վաւերական ապացոյցները բռնի առնուեցան և սարուեցան էջմիածին. Հումարտուքեան Բանալի կոչուած գիրքն է տակաւ։ Խնուսի դաշտին մէջ, մինչև վերջին ժամանակներս այս ազանդին հետեւորդներ կը գտնուէին. բայց չատ խոշտանգուեցան, որովհետեւ Թուրքիոյ Հայ հասարակութեան պետերը իրաւունք կը վայելեն մարմնական պատիժներ տալու իրենց հօտին անդամներուն։ Ազանդաւորները կատարեալ ազատութիւն չճանչցուեցան իրը անկախ կրօնի մը հետեւորդները. քանի մը տարի առաջ, մեծագործները դիմեցին ամերիկեան միսիոնարութեան և Բողոքականութեան յարեցան։

Բ. — Ընթերցողներս ինչ գիտեն Հայաստանի հին պատմութեան մասին։ Թերեւս անոնք կը յիշեն Քսենոփոնի (401—400 Ք. Ա.) զարմանահրաշ արշաւանքը, որով կարեց Հայկական Բարձրաւանդակի բովանդակ կոյսը. Միջագետքի դաշտերէն մինչև Սեւ Ծով։ Այդ միջոցին Հայաստան կը զանուէր Պարսկաստանի Աքիմենեան թագաւորին վարչութեան տակ. այդ հիանալի իշխանութիւնը որ ի վերջոյ բնաջինջ եղաւ Եւրոպայէն եկած զօրաւոր հասանքէ մը, և որուն ամենավերջին տիրոջմանը սպաննուեցաւ Բազարիոյ Սատրապի մը ձեռամբ, Ազեքսանդր Մեծէն վճռական պարտութիւն մը կրելէ յետոյ՝ Վանայ Լճին հարաւակողմի լեռներուն վրայ։ (331, Ք. Ա.)։ Յոյն հերոսին անունը տակաւին կը յիշատակուի Հայաստանի հարաւային մասին մէջ, այս տեսակէտով Սաղոմոնի պատուին արժանանալով։

Թերեւս ուրիշ ծանօթ եղելութիւն մը՝ մեզի համար՝ Անիբաղի այցելութիւնն է Արտաշէսի արքունիքին. Ազեքսանդրի յաջորդներուն կայսրութեան բազմաթիւ կառավարիչներէն մէկն է այս թագաւորը, որուն երկիրը Անիբաղի ուղեւորութեան սահմանին մէջ կ'իյնայ. գրեթէ վստահաբար կրնանք ըսել թէ այցելութիւնը առասպել մըն է։ Ոչ ալ կարելի է մոռնալ Արեւելքի յարձակումը՝ Արեւմուտքի վրայ, որ տեղի ունեցաւ վաւերական Միհրդատի ղեկավարութեամբ, երկու տարբեր քաղաքակրթութեանց այդ տարօրինակ խառնուրդի մարմնացումին ձեռամբ։

Միհրդատի ետեւ, ազօտ կերպով կ'երեւայ Հայաստանի մէկ մեծ թագաւորին իշխանութիւնը, որ գ՛րգեալ նոր հարատութեան մը շառաւիղն էր, ծագում առած՝ Ասիոյ մէջ, այն է՝ Արշակունեաց կամ Պարթեւաց իշխանութիւնը։ Բուսական ծանօթ ենք այս Արշակունի թագաւորներուն. Պարթեւեան ազնուականները յանդգնօրէն կ'ընթանան Ովրատոսի հեղասահ ոստանաւորներուն մէջէն, ու Պարսկաստանի և Հայաստանի Արշակունիները Տակիտոսի էջերը կը ներշնչեն, իր բարձրաւն պատմուածքին բազմաթիւ կենդանի միջնարարներով։ Այս զանազան եղելութեանց մասին քիչ չատ տեղեկութիւն ունինք ամենքս ալ։ Կրնանք դեռ բաներ ասրվիլ Հայաստանի յետագայ պատմութենէն, բայց ինչ աղբիւրներէ պիտի քաղենք պէտք եղած տարաղձը, աւելի հմնական ծանօթութիւն մը ունենալու համար Հայաստանի մասին։ Հայ պատմագիրները զրեթէ բոլորն ալ մեծ արժէք չունին. Արեւմտեան Եւրոպա ցարդ չատ հետաքրքիր չէ եղած. և մինչև իսկ հիմա կը գժուարանանք պատասխանելու սա գլխաւոր հարցերուն։ Հայերը ուրկէ՞ եկան այն տեղերը, զոր գրաւած են պատմական շրջանի ընթացքին, ու ունանք ինչ տեսակ քաղաքակրթութիւն, արուեստ կամ գիտութիւն այժ ունէին։ Այս հարցերու մասին չատերս ոչինչ գիտնանք։ Ի զուր կը պատռենք մատռուղը՝ յատակ պատկեր մը տեսնելու համար, մինչև որ տեսնց մէջ ջէն գուրս կը կանգնին այս Արշակունիներու գահերը։ Հիւսիսային կամ Սկիւթական այս իշխանութիւնը իր ձեռքին մէջ բռնած էր թէ՛ Պարսկաստանը և թէ Հայաստանը, մեծագէս ուռուցապետական եղող աշխարհավարութեամբ (*)։

Պարսկաստանի վրայ տիրող այս իշխանութեան թագաւորներուն վերջինը՝ Տրդատի հօր գինակիցը և ցեղակիցն էր, որ ճակատագրի չատ մը փոփոխութիւններ կրելէ յետոյ, ստանձնուած էր Բրիտանէութիւնը ընդդրկել և զայն պետական կրնք դարձնել։ Արտաւան և Խոսրով նստած էին Պարսկաստանի ու Հայաստանի գահերուն վրայ, երբ այժմ Ծորս (Շիրազ, Պէրսէպոլիս) անուամբ ծանօթ պարսկական դաւառի իշխան մը՝ այս վեհապետներուն առաջինը ստիպեց վճռական պատերազմով մը, որուն միջոցին նոյն ինքն Արտաւան սպաննուեցաւ (Բրիտասի 227 թուին։) Յաղթականը, Արտաշիր, տիրացաւ պարսկական մեծ միապետութեան, որուն մէջ Հայ թագաւորը երկրորդական տեղը կը բռնէր. Արշակունիները՝ ձեռամբ Արտաշիրի գերդաստանին՝ Սասանեաններուն, Պարսկաստանէն արմատահան եղան, ու այս վերջինները չարունակեցին իշխել, մինչև եօթներորդ դարու կէսերը, որ տեսն Արաբներէն և մահմէտականութենէն նուաճուեցան։ Մեր ամենքին ծանօթ են Սասանեանները, իրը տեսական թշնամիները հռոմէական կայսրութեան։ Ճանապարհորդը՝ կրնանք ըսել թէ մաերմացած է անոնց հետ, որովհետեւ թողած են հասատատուն ու ճարտարապետական արժէք ներկայացնող բազմաթիւ յիշատակարաններ, որոնք այսօրուան իրենց կեղտոտ շրջավայրին կը նային ծաղրանքով։ Ճիշդ է որ ասոնք չունեցան օգնութիւնը ճարտարապետներու և արհեստաւորներու, որոնք Հռոմէական կայսրութեան դէմ

(*) Ազգագրական կապերուն եւ Հայոց հնագոյն պատմութեան մասին պիտի խօսինք մեր գործին Բ. հատորին մէջ։

մղուած կռիւներու միջոցին գերի բռնուած էին։ Պէտք է մատնանշել ուշադրութիւն ընծայել Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. 4) յիշատակած սա պատգամին. Սասունեան թագաւորին զինակից և անոր օրինակին անկեղծ հետևող մը այսպէս կը խօսի իր բանակին. «Երբ կայսերական բանակին մօտենաք, կը հրամայեմ ձեզի որ ամէն ջանք ի գործ դնէք գերիներ բռնելու և արիւնհեղութենէ խուսափելու. մենք պէտք է ջանանք այդ գերիները իբր յաղթութեան նշան առնել. պիտի ուշադրանենք զանոնք՝ մեզի համար՝ երբ մեր տեղերը վերադառնանք, իբր արհեստաւորներ ու որմնադիրներ, մեր քաղաքներուն և պարտէզներուն շինութեանը համար։» Այդ օրերուն՝ Ցարս՝ Զրադաշտականութեան կամ Մոգդէականութեան կեդրոն մը էր, իսկ Արտաշիր՝ ախոյեանն էր կրոնապաշտպանելու, կամենալ՝ անոնց օժանդակութեան վրայ և զանոնք իր հարստութեան հետ կապած։

Երբ Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորը իմացաւ իր ցեղակցին և զինակցին մահուան գոյժը, խորունկ վիշտով մը լեցուեցաւ հոգին։ Նոյն պահուն ինքը անկարող էր թշնամին յաղթական գնացքը կասեցնելու. բայց յաջորդ տարին (228) անիկա շատ մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր, այնպէս որ, Կովկասեան Հոնք և ուրիշ թափառաշրջիկ ցեղեր դլուխը հաւաքած, քալեց Պարսկաստանի վրայ և ուրեակ դարձուց անոր նահանգները՝ մինչև Տիգրանի դաշտերը։ Իր ցեղին վրէժը լուծելու ծարաւով, անիկա ամէն ճիգ թափեց Պարթեւեան սատրապները Արտաշիրի կայսրութեան մէջ առնելու, բայց այս պատերազմաշատ կամ նախանձոտ իշխանիկները Սասունեան վեհապետին միացած էին և չէր կարելի զանոնք սարի հանել։ Այսուհանդերձ, իրեն օգնեցին մասամբ Մարերը և Արտաւանի որդիները։ Դիոն Կասսիոս կը յաւելու այս վերջին վկայութիւնը. առաջինը հիմնուած է Ագաթանգեղոսի վրայ. ժամանակագրութիւնը կասարած է Գուտշմիտ (*)։

Ամբողջ 10 տարիներ պատերազմը շարունակուեցաւ հայ վեհապետին կողմէ. իր մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ (**) լեցուեցաւ յաղթական յարձակումներուն արտաքրած ուռներով. և մինչ բովանդակ Հայաստանի մէջ կուսքերու մեհեանները կը զարդարէին թանկագին ընծաներով, քուրմերն ալ կ'ընդունէին առատաձեռն նուէրներ։ Հայազգի թագաւորը զինակցեցաւ Կայսրութեան հետ, որով աւելի ուժգնցաւ. օրուան կեսարը, Աղեքսանդր Սեւերոս, նոր իշխանութեան զարթնուլ-

(*) Տեսնել իր յօդուածը՝ **Պարսկաստան**, Բրիտանական Համայնագիտարանին մէջ, ինչպէս նաեւ Kleine Schriften գործը, Գ. էջ 402, եւն.։

(**) Մոմսէն իր Provinces of the Roman Empire գործին Բ. հատորին 75 էջին վրայ կըսէ թէ Գրիգոր հռոմէացի զօրավարն էր որ 163 թուականին Արտաշատը կործանելէ յետոյ Նոր Քաղաք անունով քաղաք մը շինեց, որը Ե. դարու հայ մատենագիրներու կողմէ կը գործածուի Վաղարշապատի հետ։

մէն վրդոված էր և թերեւս ալ Արտաշիրի անպատկառ պատգամներէն վիրաւորուած։ Հռոմէական բանակ մը յարձակեցաւ Պարսկաստանի վրայ. Հայաստանի կողմէն, մինչ երկու ուրիշ զօրաբաժիններ ալ, մին կայսեր հրամանատարութեամբ, ինքան Շահնշահի երկիրներուն միւս մասերուն վրայ. Հէրոդիէն պատմագիրը կը հաղորդէ Սեւերոսի մղած պատերազմներուն նկարագրութիւնը, որոնց մասին հայ պատմագիրները լուռ կը մնան։

Եթէ բազմաթիւ կռիւներուն (231—233) արդիւնքը անորոշ համարենք իսկ, գոնէ երկար տարիներ Պարթեւները հանդարտ մնացին։ Արտաշիր չարունակ նեղութիւն կրեց Հռոմէացւոց հայ զինակցին կողմէ և վճռեց ո և է կերպով ազատիլ իր յամառ հակառակորդէն. արքայական արիւն կրող Պարթեւ մը կամուրջարար ինքզինքը տրամադրեց այս փափաքը իրականացնելու համար. անիկա իր ընտանիքին հետ իբր փախստական գնաց Խոսրովի արքունիքը, ուր ընդունուեցաւ շատ սիրալիր կերպով, իբր թանկագին զինակից մը։ Մանրամասն երկար տեղեկութիւններէ յետոյ, երբ գարունը եկաւ և թագաւորը կը պատրաստուէր ամառանոց երթալ Անակ —այս էր անունը կարծեցեալ փախստականին— յիշեց Արտաշիրի հետ կնքած դաշինքը և անոր խոստացած պարգեւը։ Անակ իր եղբօրը հետ յաջողեցաւ հայ թագաւորը ատանձնացնել և սուրով ապաննել զայն։ Ոճիրը գործուեցաւ Վաղարշապատի մէջ. յանցաւոր զոյգը փախաւ հովիտն ի վար, յուսալով Արտքսը անցնիլ Արտաշատի կամուրջէն. բայց հայ ձիաւորները հասան անոնց ետեւէն և զանոնք գետը նետեցին։ Թագաւորը իր վերջին շունչը փչելէ առաջ հրաման ըրաւ որ Անակի գերդաստանը սուրէ անցուի անմիջապէս. այս կատարուեցաւ միայն երկու պզտիկ տղաք ազատեցան. ասոնցմէ մին Պարսկաստան տարուեցաւ, իսկ միւսը՝ Գրիգոր՝ Յունաստան գնաց Բրիտասի 238 թուին։ Ագաթանգեղոսն է որ իր Ս. Գրիգորի կենսագրութեան մէջ այսպէս կ'ըսէ. մինչ գերման բանաստեղծը՝ Ֆոն Գուտշմիտ, կասկած կը յայտնէ Ս. Գրիգորի՝ Անակի որդին ըլլալու մասին, և հետեւաբար անոր Յունաստան տարուած ըլլալուն ալ հաւատ չընծայեր, քանի որ հռոմէական կայսրութեան պատկանող երկիր մը չպիտի հիւրընկալէր Պարսից թագաւորին այս պաշտպանեալը. միայն թէ, մինչեւ իսկ բանաստեղծին տեսակէտը եթէ ընդունելի ըլլայ, անտարակոյս, անհրաժեշտ չէ տառական իմաստով առնել բառերը։

Պարթեւի մը այս անբնական դաւաճանութիւնը՝ ընդդէմ Հայաստանի պարթեւ մէկ թագաւորին, և ի շահ իշխանութեան մը որ Պարսկաստանի գահէն վար առած էր իր ցեղը, թիւ մնաց որ Հայերուն անկախութեան մշանջենական կորուստը յաւաղ բերէր։ Բայց այնպէս կը թուի թէ Արտաշիր գոհացաւ իր անձնական վրէժինդրութիւնը լուծելով և Հայաստանի մէջ քանի մը արշաւանք կատարելով։ Այս ողբերգու-

թենէն մէկ երկու տարի յետոյ իր մահը վրայ հասաւ (241ին կամ 242ին.) հայկական կառավարութիւնը ձեռք առին նախարարները, Խոսրովի անչափահաս արքայորդւոյն՝ Տրդատի անուանական վերապետութեանը տակ։ Հազիւ 252 կամ 253 թուին՝ Արտաշիրի յաջորդը կրցաւ տիրապետութիւն հաստատել Հայաստանի վրայ, Տրդատի հօրեղբայրներուն օժանդակութեամբ, որոնց անգութ վարմունքին հետևանքով երիտասարդ թագաւորը ստիպուեցաւ հռոմէական կայսրութեան ապաւինիլ։ Եղիշէ Վարդապետ (*) կուտայ բնագիրը այն խնդրագրին զոր հայ նախարարները ղրկած են Թէոդոս Բ.ի, որուն մէջ սա տողերը կան. — «... Մեր Տրդատ թագաւորը մինչ մանուկ էր տակաւին, յաւնական հողի վրայ սարուեցաւ և հոն դաստիարակուեցաւ, որպէս զի ազատի իր վայրագ ու հայրասպան հօրեղբայրներէն....» Միւս կողմէ, Ագաթանգեղոս մեզի հասկցնել կուտայ թէ Արտաշիր Հայաստանի տիրեց Խոսրովի սպաննութենէն յետոյ, և ա՛յն ժամանակ միայն Տրդատ Յունաստան տարուեցաւ։ Իր այս յայտարարութեամբը անիկա կը հակասէ Զենոբիոսի, որուն պատմութեան համաձայն՝, 252 կամ 253 թուին էր որ Պարսիկները յաջողեցան Հայաստանի տիրապետել, թագաւորին՝ Տրդատի փախուստէն յետոյ։ Կասկած չկայ թէ ա՛յն թէ Արտաշիր, այլ իր յաջորդը՝ Շապուհն է որ Հայաստանի տէր դարձաւ. այս այլազան տարբերները թերևս կրնանք մասամբ հաշտեցնել իրարու հետ Գուտշմիտի թեզադրած ձևով, զոր ես ալ ընդունած եմ. գերման բանասէրը հայրասպան բառը կը մեկնէ ա՛յն թէ իր իսկական հայրը մեռցնողի իմաստով, այլ ըսել ուզելով հօրեղբայրներ որոնք հայր մը սպաննած են, կամ օգնած են ոճրագործութեան։

Բայց Շապուհի յաղթանակը սահմանուած չէր երկարատև ըլլալու։ Մատաղատի Տրդատ մեծցաւ և զարգացաւ հռոմէական հողի վրայ, Հռովմէացիներու պաշտպանութեան տակ, և Գոթացիներուն դէմ կայսեր մղած պատերազմին մէջ հաչակաւոր դառնալէ յետոյ, վերջին ձեռք ձգեց իր հայրենի երկիրը, հռոմէական բանակին օգնութեամբ, և թերևս՝ իշխան Օտայի ապրած յաղթանակին հետևանքով՝ Պարսից թագաւորին դէմ (264ին կամ 265ին)։ Ռոպէրթսըն Սմիթ, Բրիտանական Համայնագիտարանին մէջ Palmyra վերնագրով յօդուածով մը՝ Շապուհի դէմ Օտայի մղած պատերազմին թուականը կը նշանակէ 265, իսկ Մոմսէն իր Provinces of Roman Empire գործին Բ. հատորին (էջ 104) մէջ 264 թուականը ցոյց կուտար։ Vopiscusէն կը տեղեկանանք թէ հայկական բանակ մը Զենոբիայի դրօշին տակ խմբուեցաւ Աւրելիանոս կայսեր դէմ, 271 թուին. այս պատերազմի միջոցին ինչ դիրք բռնեց Տրդատ։

Տրդատի գահ բարձրացման առաջին տարին այնպիսի դէպք մը

(*) Ըստ Լանկլուայի Թարգմանութեան։

պատահեցաւ, որուն պատմութիւնը ամէն հայ լսած միջոցին կը տարուռայ։ Երբ մարդասպան Անակի որդին, որ կը դաստիարակուէր հռոմէական հողի վրայ, Կապպադովկիոյ մայրաքաղաք՝ Կեսարիոյ մէջ, չափահասութեան տարիքը թեւակոխեց, խնացաւ —թերևս իր ամուսնութեան տարիքը թենէն և երկու զաւակներ ունենալէն յետոյ— հօրը գործած ոճիրը, հաւատարիմ պահապանի մը կամ ապաստանի մը բերնէն, որուն խնամքին տակ մեծցած էր ինքը։ Ատոր վրայ, բարեպաշտ երիտասարդը որ քրիստոնէական հաւատքին մէջ մեծցած էր, սկսաւ փնտռել ապաննուած վերապետին զաւակը և ինքզինքը նուիրեց աքսորական Տրդատի, որուն ծառայեց ծայր աստիճան եռանդով։ Իր ծագման և ազգականութեան մասին Գրիգոր պահեց խոհական լռութիւն մը. բայց ինքը անկարող կամ անյօժար էր իր կրօնքը ծածկելու. այդ միջոցներուն քրիստոնէութիւնն ալ սկսաւ ո՛չ միայն անժողովրդական դառնալ այլև հալածանքի ենթարկուիլ։ Տրդատ անկասկած ազդեցութիւնը կրած էր հռոմէական կայսրերու, որոնք քրիստոնէից դէմ հալածանքներ կազմակերպեցին։ Ի զո՞ւր Տրդատ ջանաց իր ծառան ուծացնել քրիստոնէական հաւատքէն, հետզհետէ սկսաւ զայն պարսաւել և մինչև իսկ բանտարկել՝ քրիստոնէութեան կոչած մեղադրանքով։ Բայց հետզհետէ հաստատեցաւ վճռական վայրկեանը երբ Տրդատ ձեռք ձգեց իր երկար տանջանքի վերջը։ Ինքն ալ ի վեր կրելու անցուցած երկիրները ու կեցաւ Անահիտի նշանաւոր մեհեանին մէջ, որ արդի Երզնկայի մօտն է (Երիզա։) Արարողութիւններէն ետք, Տրդատ՝ թագաւորի մը վայել խօսքերով իր յուզումը յայտնեց. հաւաքուած հրաւիրեալներուն մէջէն խօսքը ուղղելով իր վատահելի խորհրդականին, հրամայեց անոր՝ ծաղկեպսակներ և ազարտակներ ճիւղեր գտնել մեծ ատաճարին սեղանին վրայ. ու երբ անիկա մերժեց, թագաւորը դառաց. «ինչպէ՞ս կը համարձակիս պաշտել Աստուած մը զոր ես չեմ պաշտեր։»

Քրիստոնեայ Գրիգորին վրայ ա՛յլ մեկ ազդեցութիւն գործեցին հաստատուն խօսքերը և չարչարանքները. ու թագաւորը կը մտածէր նոր միջոցի մը մասին, երբ իր նախարարներէն մին մօտենալով ըսաւ. «տէ՛ր արքայ, այս Գրիգորը ապրելու արժանի չէ, ու այդ պատճառաւ է որ փափաք չունի կեանքի լոյս տեսնելու. այնքան ատեն մեր մէջը ապրեցաւ, բայց չէինք գիտեր թէ ինքը ո՛վ էր. հիմա հասկցած ենք. անիկա որդին է այն Անակին որ սպաննեց քու թագաւոր հայրդ, և որուն պատճառաւ Հայաստան ենթարկուեցաւ տառապանքներու և գերութեան։» երբ Տրդատ այս խօսքերը լսեց, հրամայեց չղթայել մարտիրոսը և զայն տանիլ Արտաշատի բերդը. այնտեղ՝ Գրիգոր նետուեցաւ խոր վիրապի մը մէջ, մինչև մահը մեռնու համար։

Ամբողջ տասներկու տարիներ Գրիգոր հիւծեցաւ այս վատառողջ բանտին մէջ, աշխարհէն մոռցուած, բայց մահուընէ ազատելով, չնորհիւ բերդը բնակող այրի կնոջ մը խնամատարութեան։ Քրիստոնեաներէն

զգացուած վախը կամ անոնց հանդէպ ատելութիւնը՝ չատ կոնուխէն երեւան եկաւ հորածագ իշխանութեան մէջ. Տրդատ ալ հանդիսաւոր հրովարտակով մը ազդարարեց իր հպատակներուն թէ պէտք չէ իրենց վրայ հրաւիրեն զայրոյթը ասասուածներուն —Արամազդին որ պաղարեւութիւն կուտար, Անահիտի՝ կենաց պաշտպան դիցուհիին, Վահագնի՝ քաջարի չաստծոյն։ Թագաւորը իր հրովարտակով կըսէր նաեւ թէ հռոմէական Կայսրութեան մէջ բնակած միջոցին ինքը ականատես եղած էր կեսարներուն ցոյց տուած մեծ հոգածութեան՝ ազգային չաստուածներու պաշտամունքին և իրենց ժողովրդեան բարգաւաճմանը ու փառքին համար։ Հետեւելով իր օգոստափառ ուսուցիչներուն օրինակին, Թագաւորը կը հրամայէր իր ազնուական թէ գեղացի հպատակներուն, ձերբակալել բոլոր անոնք որ ասասուածներուն դէմ կը մեղանչեն։ Պէտք էր կապել անոնց ձեռքերն ու ոտքերը, և բերել իր պալատին դրան առջեւ. յանցաւորը մատնողին պիտի բաժնուէր անոր հողերն ու ստացուածքը։ Վաղերիանոսի կրօնական քաղաքականութիւնը Տրդատի ձեռամբ վերածուեցաւ օրինաւոր մարդասպանութեան։ Հռոմէական հեծելազօրքին գլուխն անցած, անիկա նուաճեց պարսկական գունդերը, և իր բանակին մէջ կը գտնուէր Հոներէ կազմուած զօրախումբ մը։ Տրդատ բարձրահասակ էր և յանդգնութիւնք. յոգեթութեան նշան կը համարուէր իր երեւոյթը. և առակի կարգ անցած է թէ անիկա բոլոր թումբերը կարող է խորտակել, ու իր քաջութեամբը կրնայ կասեցնել գետերը, անոնց դէպի ծով վազքին միջոցին։

Ճիշդ հոն, ուր իմ հետեւած պատմագիրս պիտի փոխէր թերեւս իր նիւթը և պիտի ներկայացուէր հ[illegible] կառակ պատկերը՝ երկնային զայրոյթին վերագրուած ազէտներէ առ[illegible]ապող ժողովուրդի մը և թագաւորի մը, ահա մատենահաւաքն Ագաթանգեղոս գործի կը սկսի մկրատ ի ձեռին, ու փոխանակ իր գործածած հեղինակին ուղղեղ պատմութեանը, մէջ կը բերէ մէկն այն երկարապատում և զարմանահրաշ առասպելներէն, որոնք ծանօթ են վարք սրբոցի ընթերցողներուն, և որդիներն էին վանականի հիւանդագին երեւակայութեան, ինչպէս նաև անոր ապրուստի միջոցը։ Հռոմէացի կայսերու դաստեան պատմութիւնը, անոնցմէ ամենէն գեղեցիկին պարկեշտութեան դէմ եղած յարձակումը, անոնց նահատակութիւնը, բռնաբարիչ թագաւորին վայրի խոզի մը փոխուիլը և ցեխի մէջ թաւալելով խոտ ուտելը, այս բոլորը իր բոլոր դիմայեղումներով կապկային նմանողութիւն մըն է, և հաւանականաբար գողցուած՝ իր էական կէտերուն մէջ՝ յոյն վանական գրականութենէն, յարմարցուելով Վաղարշապատի տեղական պայմաններուն։

Ագաթանգեղոս մեր հնագոյն հեղինակութիւնն է Տրդատի թագաւորութեան և Հայոց իբր ազգ քրիստոնէութեան դարձին հետ կապուած եղելութեանց մասին։ Բայց այն բանասէրները որոնք քննած են այս

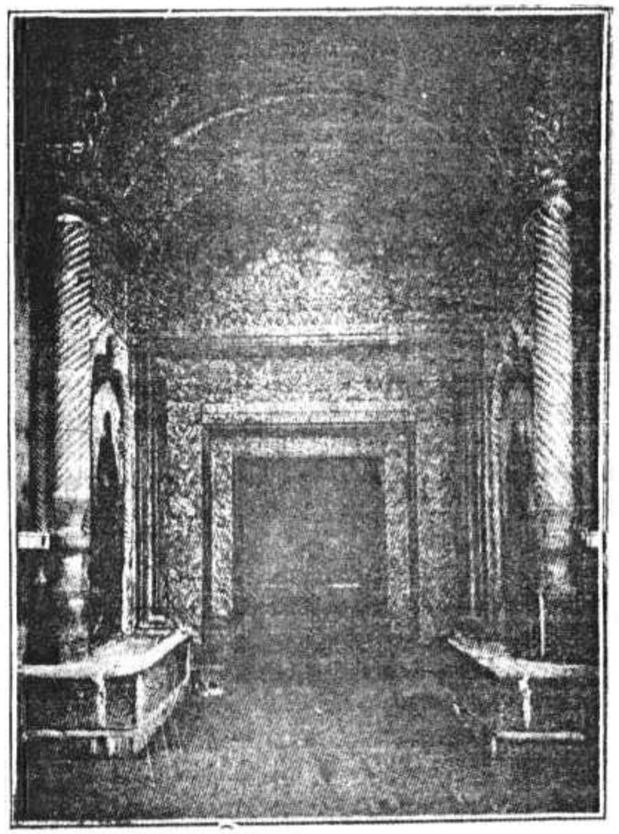

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ՄԱՅՐ ԴՐԱՆ ՆԵՐՔՈՒԱԿՈՂՄԸ

թանկագին յիշատակարանը, տեսած են որ յաճախակի ու մեծ չափով, բնագրին մէջ եղծանումներ եղած են. ու մասամբ այս պատճառու, մասամբ ալ Մովսէս Խորենացիի հնագոյն գերազանցութեանը հետեւանքով, Ագաթանգեղոս կատարելապէս չէ օգտագործուած։ 1877ին, գերմաներէն պարբերականի մը մէջ հրատարակուեցաւ մէկը այն բարձր քննադատութեան գլուխ գործոցներէն, որոնք գերմանացի բանասէրներու մենաշնորհը ըլլալ կը թուին ներկայիս։ Ատիկա գործն է Ալֆրէտ ֆոն Գուտշմիտի ու կը կրէ Ագաթանգեղոս խորագիրը, հրատարակուած՝ այս գերման բանասէրին Փոքրագոյն Երկերու հաւաքածոյին մէջ։ Հեղինակը Հայ մը չըլլալով, դժուարին պարագաներու տակ աշխատած է. այսուհանդերձ, անիկա յաջողած է երեւան բերել այն զանազան աղբիւրները որոնցմով կազմուած է Ագաթանգեղոսի գործը այնպէս՝ ինչպէս որ է այսօր։ Այդ աղբիւրներն են՝ առաջին, սկզբնական յիշատակարան մը զոր կրնանք անուանել . Գրիգորի կեանքը, որ կը պարունակէ նաև

Խոսրովի և Տրդատի թագաւորութեանց պատմութիւնը, մինչեւ այս վերջնոյն քրիստոնէութեան դարձը։ Գերման բանասէրը կը կարծէ թէ այս աղբիւրը հայերէն լեզուով խմբագրուած էր Մեծն Սահակ (391—442) կաթողիկոսի օրով. բայց աւելի՛ հաւանական կը թուի որ ի սկզբան յունարէն կամ ասորերէն լեզուով գրուած ըլլայ ու յետոյ թարգմանուած հայերէնի։ Երկրորդ աղբիւր մըն է Գործք Ս. Գրիգոր եւ Ս. Հռիփսիմէի ու կուսանացն. ասիկա ալ վարք սրբոցի նման է ու գրուած՝ 450 թուին մօտաւորապէս։ Սակայն և այնպէս, ինծի կը թուի թէ Փաւստոս Բիւզանդացիի մէջ ակնարկութիւն մը կայ այս հեղինակին, իբր տեղեակ Գործքին. ամէն պարագայի տակ անիկա ծանօթ է Հռիփսիմեանց զրոյցին։ Փաւստոս պէտք է գրած ըլլայ 395—446 թուին։ Ագաթանգեղոսի Գործքի բաժնին կը վերաբերի երկար ու հաւանօրէն անջատ մաս մը որ կը պարունակէ Ս. Գրիգորի ուսուցումը. բայց ո՛չ յունարէն թարգմանութիւնը և ո՛չ ալ գոյութիւն ունեցող թարգմանութիւնները կը բովանդակեն զայն, և ինծի անծանօթ է անոր պարունակութեան մասին նորագոյն տեղեկութիւն մը հրատարակուած ըլլալը։ Հայերէն բնագրին մէջ այս վերջին մասը ամբողջ գործին կէսը կը կազմէ։ Երրորդ եւ վերջին աղբիւրն է՝ Ս. Գրիգորի յայտնութիւնը, որուն մէջ՝ սուրբը կընդունի աստուածային հրաման, Էջմիածնի եկեղեցին շինելու համար։ Այս մասը, ամբողջ գործին նախաբանին և վերջաբանին հետ, հաւանականաբար աւելցուած է ձեռամբ Վաղարշապատցի կրօնաւորի մը, որ ի լոյս ընծայեց գործը իր արդի ձեւով ու Ագաթանգեղոս կեղծ անուամբ։

Գերման բանասէրը կը կարծէ թէ գործը իբրև ամբողջութիւն, պարբերական հատածանքներու շրջանին (452—456) կրնանք վերագրել։ Այն իրողութիւնը թէ Ղազար Փարպեցի զայն շատ լաւ կը ճանչնայ Ագաթանգեղոս անուամբ, ցոյց կուտայ որ Ե. դարու վախճանէն աւելի ուշ չի կրնար գրուած ըլլալ անիկա։ Այսուհանդերձ, չեմ գիտեր թէ Ղազար Փարպեցի տեղեկութիւն ունի՞ յայտնութեան մասին, կամ արդեօք կարելի՞ է փաստացիօրէն հերքել Բարիզեան ձեռագրի մը մէջ գտնուող այն հաւատաւոր թէ մեր ձեռքը հասած հայերէն թարգմանութիւնը եօթներորդ դարուն կատարուած է, այսինքն Կոմիտասի օրով Ս. Հռիփսիմէի նշխարներուն գտնուած ժամանակ, յունարէն բնագրին վրայէն թարգմանուելով։ Այլ սակայն, գերման բանասէրը այս տեսակէտին դէմ առարկութիւններ կրնէ։ Տէր Մելքիսեան (Die armenische Kirche) կը պաշտպանէ սա կարծիքը թէ Ագաթանգեղոսի գործը թարգմանուած է չորրորդ դարու վերջերը՝ յունարէն բնագրէն, և ձեռամբ Կորիւնի (տեսնել Լանկլուայի Ներածութիւն Կորիւնի գործը, Բ. հատոր, էջ 4) բայց գերման բանասէրը ցոյց տուած է թէ կարգ մը հատուածներ փոխ առնուած են Կորիւնէն։ Մինչեւ որ հայերէն բնագիրը չենթարկուի լեզուաբանական քննադատութեան մը, ասկէ աւելին ըսել յարմար չենք տեսներ։

Բանասէրները Գուտշմիտի ցուցակին մէջ պիտի գտնեն վերը յիշատակուած բոլոր աղբիւրները, հատուած առ հատուած իրարմէ զատազատելով։ Մեր ձեռքը գտնուող յունարէնին վերջին տպագրութիւնը հայերէնէ թարգմանութիւն մըն է, ձեռամբ Տր Լա Կարտի (Կէօթինկէն, 1887) բայց իմ ծանօթագրութիւններս քաղած եմ Լանկլուայէն։ Լաւագոյն թարգմանութիւնը՝ Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռքով կատարուած իտալերէն թարգմանութիւնն է (1843ին.) Լանկլուայի ֆրանսերէն հրատարակութեան մէջ չատ մը կարեւոր հատուածներ դիպչուած են։ Գուտշմիտ յիշատակարաններուն պատմական կարեւորութեան, գերման բանասէրը կ'եզրակացնէ թէ Ս. Գրիգորի կեանքը կրնանք համարել բացարձակապէս վստահելի աղբիւր մը, թագաւորին քրիստոնէութեան դարձին և Հայաստանի մէջ այդ եղելութեան յաջորդող դէպքերուն նկատմամբ։ Իսկ ատոր նախընթաց շրջանի մասին համար ալ վաւերական աղբիւր մըն է, թէեւ առասպելախառն. մինչդեռ՝ Գործքը և Յայտնութիւնը իբր պատմական ատաղձ ոչինչ կ'արժեն։ Գերման բանասէրին այս հմտալից ուսումնասիրութեան շնորհիւ բրօֆէսէօր Գելցէր կրցաւ խորունկ և յաջող գործ մը պատրաստել. անոր մասին ակնարկեցինք արդէն. Փաւստոս Բիւզանդացի անուամբ մեզի ծանօթ եղող հայ մատենագրին երկն է որ կը քննէ Գելցէր։

Ագաթանգեղոսի անփութութեան կամ անճարակութեան հետեւանքով, բարեբաղդաբար մեր ձեռքը կը մնայ նախնական պատմութենէն բեկոր մը, որմէ կը տեղեկանանք թէ Հայերը կը հեծէին բազմաստուակ ախտերու որոնցմով համճճարակի մը տակ, բորառութենէ, անդամալուծութենէ, ջրդողութենէ, կատաղութենէ. Ագաթանգեղոսի իտալերէն թարգմանութեան 145րդ էջը կարդալ այս մասին. Գուտշմիտ փոքի կը տանի մատնանիշ ընելու երկու աղբիւրներուն հակասութիւնները. մինչ Գործքի մէջ կը պատմուի թէ Վաղարշապատի ժողովրդեան ենթարկուած հիւանդութիւնը դիւահարութիւն է, որուն հետեւանքով մարդիկ կենդանիի կը փոխուէին. կենսագրութեան մէջ միայն ցաւագարութիւնը յիշատակուած է։

Այնպէս հասկցնել կ'ուզուի մեզի, թէ թագաւորը ինքն ալ ծանր հիւանդութեան մը ենթարկուեցաւ, և բժշկուեցաւ հրաշապատում եղանակով մը, Ս. Գրիգորի ներկայութեամբն և ձեռքովը, մինչ սուրբը երկար ժամանակէ ի վեր մեհեանները կարգը դադրեցուցած էր (*)։ Կը պատմուի թէ Հայաստանի ամէն կողմերէն ժողովուրդը Արարատեան դաշտը՝ Վաղարշապատի արքայական բնակավայրը կը խուժէր, և բա-

(*) Տեսնել իտալական թարգմանութիւնը, էջ 153։

լորն ալ կը բժշկուէին իրենց զանազան ախտերէն. իսկ թագաւորն ու ժողովուրդն կ'ընդդիմէին այն հաւատքը որուն ոյժով՝ սրբազան բժիշկը կը կատարէր բժշկութիւնը։ Պատմագիրին ըսածներուն վկայութիւն կուտայ Ե. դարու յոյն մատենագիր մը, որ Տրդատ թագաւորի քրիստոնէութեան դարձը հրաշքի մը կը վերագրէ (*)։

Անհաւանական չէ որ թագաւորին միտքը ազդեցութիւն կրած ըլլայ այնպիսի դէպքէ մը, զոր կարելի է մակաբերել սկզբնական կենսագրին կտրտուած պատմութենէն։ Տրդատ մոլեռանդ կրակապաշտ մըն էր, ամէն տեսակ նախապաշարմանց հակամէտ, և բանավորական ձգտումէ զերծ։ Այսուհանդերձ, կրնանք կասկածիլ թէ իր քրիստոնեայ դառնալէն առաջ գոյութիւն ունեցող քրիստոնեայ Հայերուն թիւը և այժր չա՞տ ուելի ազդեցութիւն ըրած պէտք է ըլլայ թագաւորին և իր ժամանակակիցներուն մտքին վրայ, քան որչափ կարելի է ենթադրել հայ պատմագիրներուն գրածներէն։ Արդեօք հակակշի՞ռ մը գտնել կ'ուզէր ընդդէմ իր պարթիկ թշնամիին մազդէական կրօնքին դէմ, զոր Սասանեան ցեղը պետական կազմակերպուած և գոհուն հետ նոյնացուած կրօնքի մը վերածած էր։ Կամ արդեօք ազդուա՞ծ էր այն միաբանութենէն զոր Քրիստոնեաները ցոյց յուսային իրարու հանդէպ, մինչ իր աւատական դրութեամբ կազմակերպուած ժողովուրդը բաժան բաժան եղած էր։ Վերջապէս, արդեօք Արտաշատի դպրեվանքին քրիստոնեա՞յ մըն էր, և սուրբին կրօնակիցները բանտարկեալին վաղեմի հեղինակութիւնը չահագործեցին, յարմար պատեհութեամբ մը, այսինքն այն ժամանակ երբ կարծես հրաշքով մը թագաւորը վերատացաւ իր իմաստութիւնը, որուն զրկեր էր երկիրը։ Բոլոր այս հարցումները թէեւ ենթադրութեանց վրայ հիմնուած են, բայց գո՛նէ սաչափը հաստատ գիտենք թէ Տրդատի քրիստոնեայ դարձած միջոցին, հռոմէական կայսրութիւնը վարանոտ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր նորոհաւատներուն հանդէպ, և Վալերիանոսի մը ճնշողական միջոցները այլեւս յարգէ ինկած էին։ Հայ թագաւորը ընդունեց նոր կրօնքը՝ Հռոմայեցիներուն վերազարթնումէն առաջ, Դիոկղետիանոսի օրով (284—305) և քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ պետական կրօնք եղաւ իբր երեսուն տարի առաջ՝ արեւմուտքի երկիրներուն մէջ տարած յաղթանակէն, և ուելի քան հարիւր տարի առաջ՝ քան Թէոդոս Ա.-ի հրովարտակները՝ ընդդէմ կռապաշտութեան (**)։

(*) Սոզոմէն, Բ. 8. Տրդատի քրիստոնեայ դառնալուն թուականը թէեւ չի տար, բայց Կոստանդիանոսէն առաջ կը դնէ։

(**) Անկարելի կը թուի Տրդատի քրիստոնէութեան դարձին ճշգրիտ թուականը գտնել։ Ագաթանգեղոսի մէջ, Ս. Գրիգորի կենսագիրը կ'ըսէ թէ սուրբը տասներեք տարի մնաց խոր վիրապին մէջ, ուր նետուած էր թագաւորին գահ բարձրացման առաջին տարին. բայց կարելի չէ ա՛յս եղելութեան ալ թուականը գտնել։ Քրիստոնէութեան դարձը հաւանօրէն տեղի ունեցաւ 280 թուին։

Տրդատի ու իր նախարարներուն և իր մենատրին՝ Գրիգորի ձեռքառած միջոցները՝ բազմաստուածեան կրօնքին տեղ քրիստոնէութիւնը հաստատելու համար՝ այնպիսի բնոյթ մը ունէին որ կարող էին Կեսարի մը նախանձը շարժել, և զոյս արեւելեան բռնապետ մը միայն կրնար հարկադրել։ Թագաւորը՝ Վաղարշապատէն յառաջ խաղաց Արտաշատի հովիտը, մայրաքաղաքին պահակ զօրքերուն գլուխն անցած։ Ճամբուն վրայ, Տիր չաստուածին մեհեանը կրակի տուաւ. կ'ըսուի թէ իր անունը այս կուռքէն ածանցուած է (Տրդատ, այսինքն Տիրի տուածը.) հայկական կռապաշտութեան վրայ իր կատարած քննութեանց առթիւ Էմին այսպէս կ'ըսէ։ Պատկերագիր մը, մեր պատմագիրը սատանաներու կը նմանցնէ քուրմերը և անոնց հետեւորդները, ու կը պատմէ թէ ինչպէ՛ս, ո՛ր մէկը ձիու վրայ, ուրիշնե՛ր հետիոտն, բայց բոլորն ալ զինուած, հոս հոն կը վազվռտէին, շարժումներ ընելով և աղաղակ բարձրացնելով, մինչեւ որ ամենքն ալ սոսիպուեցան փախչիլ։

Փախստական խումբը ապաստանեցաւ Արտաշատի մէջ գտնուող Անահիտի տաճարը, որուն տանիքին վրայէն նետեր արձակեց ու քարի տարափ մը տեղացուց յառաջացող թշնամիին վրայ։ Այդ միջոցին, Գրիգոր խաչի նշան մը ըրաւ, շէնքին գրտնր տաղնաւ վազեց. և ահա շէնքը կործանելով սկսաւ տրիլ։ Կռապաշտներու մեծ խումբը մուխի ամպի մը պէս անհետ կորսուեցաւ երկրիս երեսէն, մինչեւ Կովկաս ու Պոնտոսեան շրջանները։ Մեհեանին հարստութիւնը բաժնուեցաւ ազքատներուն. քուրմերէն մէկ քանին ընտրուեցան՝ ծառայելու համար եկեղեցւոյ, որուն յատկացուեցաւ նաեւ գրաւուած հողը։

Թագաւորը և նախարարները երկրին ամէն կողմը ճամբորդեցին, քարոզելով, մեհեանները խորտակելով և եկեղեցիին տալով անոնց հարուստ կալուածները։ Ագաթանգեղոսի մէջ կը կարդանք թէ անձնապէս Տրդատ ալ քարոզութիւն կ'ընէր։ Մէկը միւսին հետեւէն, ամենէն հռչակաւոր մեհեանները արքայական մոլեռանդութեան ստակ աւերակ դարձան. Արամազդի՝ կուռքերու պետին տաճարը որ Անիի՝ այսինքն արդի Կէմախի մէջ կը գտնուէր և կը ծառայէր իբր գերեզմանատուն թագաւորներու, կործանեցաւ. նոյնպէս հիմնայատակ աւերուեցաւ Արամազդի աղջկան՝ Նանէի մեհեանը, որ կը գտնուէր արեւմտեան Եփրատէն անդին. Թիլ աւանի մէջ. կործանեցան նաեւ չաստուածներու հօր որդւոյն՝ Միթրայի տաճարը, Դերջանի Բագասիճ գիւղին մէջ (*) և Բարշամի մեհեանը՝ Թորդան գիւղը։ Սուրբը չատ ուելի անձնական հաճոյք մը զգացած պէտք է ըլլայ —եթէ երբեք սուրբերը կարող են այսպիսի զգացումներ ունենալու— երբ կատր կատր բրաւ երբեկա գտնուող Անահիտ աստուածուհիին ոսկեղէն արձանը, ու գիտեց անոր ձգտուած բազմաթիւ մեհ-

(*) Բագայարինչ, Ծ. Թ.

եռաններուն հոգի հաւատար ըլլալով կործանիլը։ Հայաստանի բոլոր նուիրական վայրերուն մէջէն ասոնք ամենէն շքեղներն էին, զորս մինչեւ վերջին շունչը պաշտպանեց հաւատարիմ թշնամիներու բանակը։ Պարսպ մնացած ցանկապատին մէջ խաչ մը անկուեցաւ։

Ամիսներ, թերեւս տարիներ պէտք եղան, կառպաշտութեան այս ամրոցները քանդելու համար։ Տարիներ կ'ըսեմ, հետեւելով Բրօճի։ Դէլցէրի որ կը պատճառաբանէ որ, եթէ քրիստոնէութեան դարձը տեղի ունեցաւ 280 թուին մօտաւորապէս, Գրիգորի գ'էպի Կեսարիա ճամբորդութիւնը չէր կրնար 285—290էն առաջ կատարուած ըլլալ։ Դէլցէր կ'ուզէ ապացուցանել թէ Ագաթանգեղոսի այն մասերը, զորս Գուաշմիա նուազ վստահելի աղբիւրներու կը վերագրէ, և ուր ըսուած է թէ Ս. Գրիգոր ձեռնադրուեցաւ Կեսարիոյ Մեսրապոպիա Ղեւոնդի ձեռամբ, կրնան բոլորովին ճշգրիտ ըլլալ։ Գիտենք թէ Նիկիոյ ժողովին (325) մասնակցեցաւ այս եկեղեցականը։ Իր պաշտօնավարութիւնը պէտք է որ տեւած ըլլայ քառասուն և հինգ տարիներ, եթէ Ս. Գրիգոր իրմէ ձեռնադրուեցաւ 280 թուին կամ այդ միջոցները։ Կենսագրութեան մէջ յիշատակուած է Գրիգորի Կեսարիա այցելութիւնը, բայց Ղեւոնդ մեսրոպոպոսին խօսքը չկայ։ Իսկ Գոն Գուաշմիա թէեւ այցելութեան կուսաց պատմական նշանակութիւն, բայց կասկածով կը նայի այդ մասնաւոր եկեղեցականին վերաբերմամբ։ Աւելի բանաւոր տեսակէտ մը կը թուի ինձի։ Բոլորովին տարբեր աղբիւրէ մը կը տեղեկանանք թէ 325 թուին և Ս. Գրիգորի ու Ղեւոնդի ապրած միջոցին, Բարձր Հայքը եկեղեցականօրէն ստորադաս վիճակ մը ունէր Կեսարիոյ հանդէպ։ Կապպադովկիոյ մայրաքաղաքին հետ այս կապը պահուեցաւ մինչեւ Ներսէս Ա. կաթողիկոսի մահը՝ 374 թուին (Փաւստոս, Ե. 29։) Աւելի վերջը հնարուած այն պատմութիւնը թէ Տրդատ քրիստոնեայ դարձաւ ձեռամբ Հռոմի եպիսկոպոսին, մասնաւոր նպատակով յերիւրուած է և հետեւաբար, անոր նկատմամբ կասկածով վերաբերուիլ պէտք է։

Գրիգոր Կապպադովկիոյ Կեսարիա քաղաքը գնաց տասնեվեց նշանաւոր նոխարարներու հետ և սպիտակ ջորիներու լծուած կառքով մը։ այնտեղ ձեռնադրուելէն վերջն է որ թագաւորը և ժողովուրդը ո՛չ-ոչխարական Գրիգորի ձեռքերէն ստացան մկրտութեան գերագոյն շնորհը։ Հայրենիք դարձին՝ Գրիգորի առաջին գործը եղաւ քանդել Աշտիշատի այն մեհեանները՝ Տարօնի (Մուշ) գաւառին մէջ, որոնք իր ճամբուն վրայ կ'իյնային և տակաւին կառապաշտներ կը յաճախէին հոն։ Այս մեհեանները երեք հատ էին ու նուիրուած՝ երեք չաստուածներու։ Առաջինը Վահագնի՝ իժերու քանդիչին տաճարն էր։ Երկրորդը ոսկեմայր Անահիտին էր ձօնուած։ Իսկ երրորդը դեռ կը պահպանէր Աստղիկ աստուածուհիին պաշտամունքը, որ Յունական Ափրոդիտին նման է։ Կարքի (կամ Կուրքիէ) Լերան գագաթը, Եփրատի մերձակայները, Տաւրոսեան

լեռնաշղթային ճիշդ դէմը կանգնած էին այս մեհեանները։ Այդ վայրը Աշտիշատ կը կոչուէր, որովհետեւ հոն յաճախակի զոհաբերութիւններ տեղի կ'ունենային։ այդտեղ էր որ Հայոց թագաւորները սովոր էին չաստուածներուն բարկութիւնը հանդարտեցնել։

Ս. Գրիգոր իրեն հետ կը առնէր մէկ քանի մասունքներ, զորս ստացած էր հռոմէական երկրի մէջ, ինչպէս՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանագինէս վկային ոսկորներուն մէկ մասը։ Գիտցուած կայսեր օրով՝ Աթանագինէս անուն Սեբաստացի եպիսկոպոս մը նահատակուեցաւ, բայց այս սուրբը մեր ժամանակագրութեան չի յարմարիր։ անոր պաշտամունքին վերաբերեալ կարգ մը պարագաներ —օրինակ՝ անուան տօնախմբութեան օրը եղջերու մը կը նուիրուի— թելադրած են Գոն Գուաշմիոյ թէ Աթանագինէ որոշապէս կուռքն էր, բազդատաբար հեռաւոր ժամանակներու մէջ վերածուած՝ քրիստոնէական մարտիրոսի մը։ Կարգ մը երկիրներ ալ այս կարգի տեղական պաշտամունք կը մատուցանեն Հերակլէսի։ հետեւաբար, Գրիգորի համար շատ բնական կը ընար ըլլայ, Վահագնի տեղ զոյն հակակշռող սուրբ պաշտամունք մը դնել Աշտիշատի մէջ, այսինքն Աթանագինէսի պաշտամունք, որ որոշապէս կուռքին համապատասխանող սուրբն էր։ Այս բացատրութիւնը հնարամիտ է, բայց ա՛չ համոզիչ։ Աթանագինէսի որոշական յատկանիշները ապահովաբար ծնունդ առած են Աշտիշատի մէջ անոր պաշտամունքէն՝ փոխան Վահագնի (Հերակլէս։)

Երրոր Գրիգորի առաւարտիկ խումբը հասաւ մեհեաններուն դէմը և Եփրատէն երկու ձիրնթաց միայն հեռու էր, մասունքները առնող կառքին ապիտակ ջորիները կանգ առին հոմիսին մէկ խառնջին մէջ, ուր քիչ մը ջուր կար և ուրկէ անցնիլ պէտք էր։ Ի զո՞ւր ջանքեր եղան ջորիները յառաջ քշելու համար, և ահա՛ հրեշտակ մը երեւցաւ Գրիգորին հաղորդելով առաւուածային կամքը։ Մասունքը պէտք էր զետեղել հոն ուր ջորիները կանգ առած էին։ Անմիջապէս, ամբողջ խումբը զործի սկսաւ մատուռ մը կանգնելու։ այնտեղ զետեղուեցան մարտիրոսներուն ոսկորները։ Քահանայապետին և իշխաններուն յաջորդ գործը եղաւ հոմիսին վերեւ կանգնած կռապաշտական մեհեանները քանդել։ անոնց տեղւոյն վրայ Գրիգոր հիմը դրաւ եկեղեցիի մը և Աստուծոյ փառքին համար խորան մը կանգնեց(*)։ Այսուհետեւ Գրիգոր սկսաւ եկեղեցիներ շինել ու Քրիստոսի անուամբ մատուռներ կառուցանել։ Քան օր այդտեղ բնակեցաւ։ աւազաններ պատրաստած ըլլալով, նախ մկրտեց իրեն հետ

(*) Ես կընդունիմ Ագաթանգեղոսի յունական Թարգմանութիւնը այս հատուածին վերաբերմամբ, եւ աւելի նախամեծար կը համարիմ զայն՝ քան հայկականը որ կըսէ.— «անիկա եկեղեցիին հիմերը դրաւ ու **Քրիստոսի փառքին համար** խորան մը կանգնեց. այսուհետ էր որ առաջին անգամ սկսաւ շինել ապաստեղիներ ու մատուռ մը կանգնեց **Ս. Գրիգորիս** անուամբ, որուն ստելլցուց մկրտութեան աւազան մը։»

Ճամբարդող իշխանները, և յետոյ ալ աւելի քան հարիւր թնեռաւն հազար ժողովուրդ։ Ս. Յովհաննէսի և Աթանագինէսի մատուռին մէջ հազորդութիւն բաշխեց. հրաման բրաւ որ ամէն տարի ուխտամբութիւն կատարուի այդտեղ ի պատիւ սուրբերուն և ի յիշատակ քրիստոնեայ եկեղեցիներուն առաջին հիմնարկութեան և քրիստոնեայ քահանաներուն ձեռնադրութեան։

Աշտիշատէն յետոյ Լուսաւորիչ գնաց Բակարան, Արարատեան գաւառին մէջ. բայց Նպատ լերան առորտը և Եփրատ գետի ափանց վրայ է որ Անակի որդին թագաւորին ու բանակին առաւ վերանորոգիչ կրօնքը։ Այդ տեղւոյն վրայ ալ եկեղեցի մը կառուցուեցաւ ու մատուռքի բեկորով մը օժտուեցաւ, մինչ քրիստոնէութենէն տառջ, պտուղներու եղանակը կը ուղուէր Ամանորով, անոր տեղ սուրբերուն ի պատիւ հաստատուեցաւ ուխտամբութիւն մը։ Ագաթանգեղոսի մեհեաններուն վայրը —Կարքի լեռը, Տարոնեան մեծ լեռնաշղթային դէմը— նոյն այն տեղն է որուն չատ մօտը կը գտնուի Սուրբ Կարապետի վանքը։ Այս մասին պիտի խօսինք մեր գործին Բ. հատորին մէջ։ Հայր անուն ներքինապետը ցանկացած է այդ գեղեցիկ վայրին. առաջին կարգին վրայ գտնուող հոյակները թերեւս մնացած են հացեաց դրախտէն, այսինքն պարտէզին. վերջապէս, գետերու իրար միացած տեղը, խիտ անտառներով լեցուն, ուր ներքինին իջաւ և իր մահը գտաւ, կրնանք համարել Մուրատ չայի ցարդ անտառուտ մնացած եղերքը, Զարպահարի հովիտին մէջ։ Սէն Մարտէնի Mémoires, etc, գործին Բ. հատորին մէջ, Վարդանի վերագրուած աշխարհագրութիւնը ցոյց կուտայ թէ Սուրբ Կարապետի արդի վանքը և Գրիգորի օրով պատահած դէպքերուն վայրը նոյն է։ Տրդատի մկրտութիւնը կատարուեցաւ հաւանօրէն Վերին Մուրատի ափանց վրայ, գոյութիւն ունեցող ուրիշ Ս. Կարապետի մը վայրը, որ կը կոչուի նաեւ Իւշ Թիլիսէ, Տիատինի մերձականները (տես նել Սմիթ և Տուայթի Missionary Researches գործը, էջ 417։)

Բազմաստուածեան կրօնքին տեղ քրիստոնէութիւնը դնելու համար գործածուած մէթոտներուն մասին դիւրին չէ գտնել աւելի պատկերաւոր և մանրապատում նկարագրութիւն մը։ Աւելի քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ այս մէթոտները թէեւ նուազ բուռն և ատոիճանաբար գործադրելի, բայց էականօրէն յարատեւ են։ Հայ մատենագիրը մեզ կը տեղեկացնէ թէ ինչպէ՛ս եկեղեցիները կանգնուեցան մեհեաններուն տեղը, ատուածներուն ի պատիւ նախկին խրախճանութեանց փոխարէն մարտիրոսներու ուխտամբութիւն հաստատուեցաւ. իրականութեան մէջ, թէեւ պաշտամունքի տարբերան նոր էր և մէջ ընտանի, բայց ծիսակատարութիւնները և շրջապատը մեծ մասամբ նոյնը մնացին։ Նուիրական պուրակները յարգակումով առնուեցան արիւնալի տեսարաններով, զորս մեր պատմագիրը ճարտարամտօրէն կը սքօղէ այլաբանական պատկերներու տակ։ Կառապաշտական մեհեաններու հողերը և տարուկները տրուեցան Եկեղեցիին. մատուռներուն թիւը չատ տեղի եղաւ քան թէ աւերուած մեհեանները. արքայական հրամանագրով տասնեակ նուէրներ ալ յատկացուեցան եկեղեցիներուն։ Քահանաներու դասակները նորատաստատ դպրոցները զրկուեցան, ուր ամենք առան յաւերէն և տարերէն ու եկեղեցական մատենագրութիւն։ Տարեկան թոշակներով նոր կրօնքին յարողները քաջալերուեցան, և ամենէն արժանաւորները եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն ստացան։

Ահա՛ այս էր Ս. Գրիգորի ի գլուխ հանած յեղափոխութեան բնոյթը, այնպիսի վճռականութեամբ մը և ճարտարութեամբ մը որուն վրայ հիանալ միայն կը մնայ մեզի։ Հին կրօնքը բոլորովին չկորսուեցաւ, բայց անդարմանելիօրէն անդարձութեան մատնուեցաւ. բարձր շրջանակներու մէջ անիկա ծածուկ մնաց. կը խօսուի Հայաստանի մէկ թագուհին մասին որ բազմաստուածեանները քաջալերեց՝ ապաններու համար Վրթանէսը, Գրիգորի որդին ու յաջորդը (*)։ Շատ Հայեր քրիստոնէական կրօնքը ձեւականօրէն միայն կը գտանէին, գոյն համարելով մարդկային

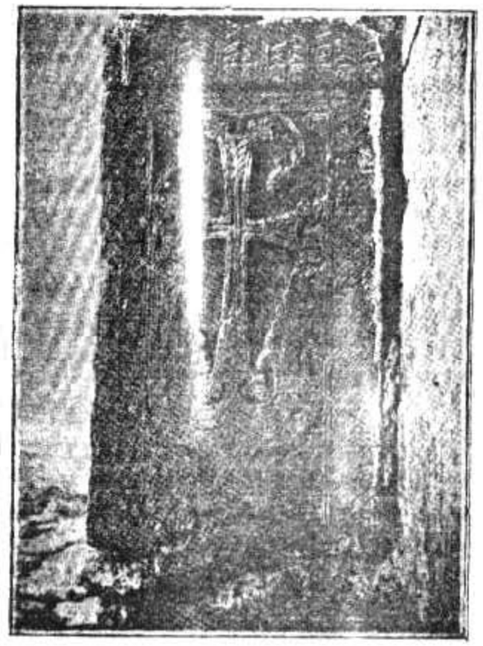

Ս. ԳԱՅԻԱՆԷԻ ԵՒՑ ԴՍՆՈՒՈՂ,
ՔԱՆԴԱԿԱԶԱՐԴ ԽԱՉՔԱՐԸ

(*) Փաւստոս Գ. 3.

իմացականութեան մէկ խոտորման արդիւնքը, որուն հարկադրուեր էին համակերպիլ։ Նոր կրօնքը համոզումով ընդդիմադիրները՝ յաւնարէն և ասորերէն խօսող շրջանակներուն մէջ միայն սահմանափակուած էին, կամ գոնէ քիչ թէ շատ ծանօթ էին այս բարբառներուն։ Այլ սակայն, Գրիգոր հայերէն լեզուով կը քարոզէր Հայերուն, ինչպէս կը կարդանք Ագաթանգեղոսի մէջ։

Երբ զիշերուան մութը կ'խէր, հին կրօնքին հետեւորդները պաշտամունք կը մատուցանէին իրենց կուռքերուն, երդելով իրենց հայրենի երկրին փոթորկայոյզ դիւցազնի երգութիւնները։ Երկար ատրճներ անցնելէ վերջ անոնք ասկուին չհրաժարեցան մեռեալներու վրայ լալու իրենց սովորութենէն, որը քրիստոնէական ոգին մատնաւորապէս խոսելի էր։ Փաւստոս կը պատմէ թէ «Յոյսերուսութեան հանդէսը տեղի կ'ունենար բարձրագոյն ոգուկածներու միջև, ընկերակցութեամբ թմբուկներու, կիթառի և տուիլի։ Հրէշային պարեր տեղի կ'ունենային։ այրեր ու կիներ իրենց թեւերուն վրայ ազմկայարոյց շղթաներով և ներկուած երեսներով ամէն տեսակ զարշելի արարքներ կը գործէին։»

Որքան որ կռապաշտները շարունակ և ասպարիզներուն եղանակով խմորումներ յառաջ կը բերէին, այսուհանդերձ Լուսաւորիչի հիմնած հաստատութիւնները երբեք չմասնակցեցան վճռական յարձակումով մը։ Պետութեան հեղինակութեամբը զօրացած քրիստոնէական կրօնքը անլուծելիօրէն ընդհարուեցաւ հոյ ազգին խրնամակցութեան հետ, ու Հայերը իրենց արմատացեալ կամակորութեամբը կամ հիանալի հերոսականութեամբ ծնունդ տուին ա՛յնպիսի ասկետութեան մը որ հետզհետէ աւելի սաստկացաւ, քանի որոշին վանդները ապառնական դարձան։

Այն ժամանակ ալ, ինչպէս հիմա, եկեղեցական չէնքին պարտքերը կոթողիկոսին անձնուրութիւնն էր։ Բրիստոնեայ կազմակերպութեանց մէջ չեմ կարծեր որ գտնուի այս բարձրատիճան պաշտօնին համազօր դիրք մը. անոր բազդատմամբ, թագաւորին իշխանութիւնը պարզապէս սուտ զարդ մը կը թուի։ Ինքնին, տիտղոսը անկարեւոր ու հասմեան էր, Արեւելքի քրիստոնեաներուն մէջ լիազօր արքեպիսկոպոսի հոմանիշ ըլլալով, ինչպէս որ անհրաժեշտ դարձած էր Նուիրապետական կեդրոններէ հեռու գտնուող երկիրներու համար։ Մեր ձեռքը գտնուող նոմենական պատմագիրը՝ Ագաթանգեղոս՝ Ս. Գրիգորին կուտայ այս տիտղոսը. իսկ իր յաջորդին, Փաւստոսի նուիրապետական ոգին այնքան չնչաւոր և յատկութիւնները՝ չափաւոր են որ, անիկա կը յօրինէ «կոթողիկոսներու կոթողիկոս» զերագրական տիտղոսը, որատայտած ըլլալու համար Կեսարիոյ մեծատոմարին զերազօր արժանաւորութիւնը։ Բայց իր զգեստական պաշտօնակիցները ի՞նչ ատաիճան որ ալ ատն իրեն՝ Եկեղեցւոյ բանակին մէջ, Հայաստանի Կոթողիկոսը արտասովոր փայլ ունեցող դիրք մը կը գրաւէր իր հայրենի երկրին մէջ։

Կոթողիկոսական պաշտօնը ժառանգական էր Լուսաւորչի ընտանիքին համար, որուն նուիրուած էին ատանձնեցնց գաւառներ պարունակող հողեր, բազմաթիւ իշխանավայել բնակարաններով։ Փաւստոսի (Դ. 14) գրածէն կը հասկցուի թէ Տրդատ ու յաջորդները օժտեցին Գրիգորի գերդաստանը այս կալուածներով։ Կոթողիկոսին պալատը կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ, Հայաստանի մայր եկեղեցիին և Ս. Յովհաննէս Մկրտչի ու Ս. Աթանագինէի մատուռներուն մօտիկը։ Լայնատարած գահանդակին առջև տարածուած էր այնպիսի գաւառներ մը, որ ամենէն փարթամ աշխարհականներուն նախանձը կը գրգռէր, և որ քահանայապետական ատացուածքներուն մէկ մասը միայն կը կազմէր։

Երբ Գրիգորի գերդաստանին չատաւիները չյօժարեցան կոթողիկոսական պաշտօնին բեռը կրել, անիկա յանձնուեցաւ Աշտիշատի եկեղեցիին առաջնակարգ եկեղեցականներուն, մինչ ատարժան ժառանգորդները զինուորական ասպարէզը կամ զանազան հաճելի ժամանցներ կը հետապնդէին, շրջապատուած՝ այնպիսի պարասակներէ, որոնք կը պղծէին կոթողիկոսի բնակարանին արքունիքը (*)։ Յանցապարտ արքաները կը կոչուէին Պատ և Աթանագինէ, իսկ անմաւեր պաշտօնակատարները՝ Դանիէլ Ատրի, Փաւէն և Մանակ։ Այս վերջին երկուքը ի սկզբան կոթողիկոսական պաշտօն ստացան և ապա գացին Կեսարիա՝ ձեռնադրուելու համար։ Գրիգորի գերդաստանին անդամները սովոր էին արքայական ընտանիքի հետ ամուսնանալ, որով, թագաւորութեան յաջորդութեան

գոյ. անիկա կը բովանդակէ շատ վառ գոյներով գծուած պատկեր մը։ Ներկէս աշխարհական մըն էր, և մէկ օրուան մէջ կաթողիկոսութեան աստիճանին բարձրացաւ. այնուհետեւ Կեսարիա ղրկուեցաւ, պաշտօնապէս ձեռնադրուելու համար։

Այսպէս, բազմաթիւ անգամներ, կաթողիկոսական պաշտօնը նոյնացուեցաւ երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող հաստատութեանց հետ, և թերեւս ճշդիւ ձեւակերպուեցաւ բազմաստուածեաններուն ու Հրեաներուն քահանայապետական պաշտօնին հետ։ Բրօֆ. Դէլցէր իրաւամբ դիտել կուտայ թէ կոստաշատական շրջաններուն հայ թագաւորները սովոր էին իրենց մօտիկ ազգականները քահանայական պաշտօններու բարձրացնել. Աւարայրն կը վկայէ որ Պնտասի և Կապպադովկիոյ մերձակայ նահանգներուն մէջ քահանայապետը թագաւորին երկրորդն էր՝ աստիճանով։ Միւս կողմէ, հրէական սովորութեան հետքեր կը գտնուին Հայաստանի մէջ ուրիշ հովուապետական գերդաստանի մը գոյութեամբ, քրիստոնէութեան սկզբնական շրջանին. այս երկրորդ Տունը կերպով մը հակառակորդն էր Լուսաւորչի Տան. խօսքս Ագուանից Եկեղեցիին մասին է. պէտք չէ մոռնալ թէ այս միջոցին հրէական ոտագին գաղթականութիւններ կային Հայաստանի մէջ, հոն բերուած՝ ձեռամբ Տիգրան թագաւորին (Փաւստոս, Գ. 55)։

Այլ սակայն, որքան ալ մեծ էր այսպիսի հրաշալի հաստատութենէ մը բղխած բարոյական հեղինակութիւնը և Աթոռին վրայ առաջին անգամ բարձրացողին համբաւը, կաթողիկոսութեան հմայքը՝ նոր պաշտօնի սերունդներու մտքին վրայ՝ կը ծնէր նուազ հնամենի և աւելի սեւեռեալ ներգործող ազդիւրէ մը։ Լուսաւորչի երկու յաջորդներ, մէկը չորրորդ և միւսը հինգերորդ դարուն, նոր և մասնաւոր փայլ մը տուին կաթողիկոսական Աթոռին։ Ներսէս Առաջին մացուց նուիրապետական կառավարութեան նրբութիւնները. իսկ Սահակ Մեծ՝ ժողովուրդին առաւ հայկական այբուբենը։ Տրդատի յաջորդներուն դահը կործանեցաւ առաջին քրիստոնեայ թագաւոր մահէն զրեթէ մէկ դար յետոյ. բայց Ս. Գրիգորի ժառանգորդներու թոռը դէմ դրաւ առանձինց դարերու փոխարինիներուն և ցաղգ կը մնայ իբր ներկայի հաստատուն և պատկառելի յիշատակարան մը։

Մեծ թագաւորին և իր մեծ նախարարին ի գլուխ հանած կարեւոր յեղափոխութեան մասին այս համառօտ ակնարկին մէջ մեզի կը մնայ յիշատակել երկու ամենակարեւոր դէպքեր։ Առաջինը՝ դէպի Եւրոպա ուղեւորութիւնն է։ Տրդատի և հռոմէական կայսրութեան՝ միջեւ հաստատուած վաղեմի զինակցութեան փոխադարձ օգտակարութիւնը փորձով հաստակցուած էր ա՛յն պատերազմներուն ընթացքին, զորս Գաղերիանոս կայսրը մղեց Պարսից դէմ (Բրիտասի 296 և 297 թուին) և զէնքի եղբայրութեան յիշատակը թերեւս զգուշացուց առաջին քրիստոնեայ

Պետութիւնը՝ իր վրայ հրաւիրել Դիոկղեսիանոսի գործնական ատելութիւնը, քրիստոնէական կրօնին դէմ կատարուած յետագայ յարձակումներուն միջոցին (303—311)։ Բայց Մաքսիմինոս կայսրը նուազ համբերատար կամ աւելի մոռացկոտ էր, ու Հայերը նոր հաւատքին յարած ըլլալնուն համար պատերազմ հրատարակուեցաւ իրենց դէմ, 312ին (*)։

Այլ սակայն, երբ Կոստանդիանոս գահ բարձրացաւ, Հայերուն կրօնական քաղաքականութեան վրայ դրուեցաւ քաղաքական իմաստութեան կնիքը. և շատ բնական էր որ քրիստոնէական պատուանդի այս երկու մոլեռանդ գործիքները պիտի փոխարինէին ամէն կերպով օգտակար քրիստոնեայ թագաւորի մը բարեացակամութենէն։ Հեղինակաւոր բանասէրը՝ Ֆոն Գուտշմիտ, վաւերական չի համարիր Գրիգորի և Տրդատի ուղեւորութիւնը դէպի Կոստանդիանոսի պալատը. այլ սակայն, հաւանօրէն այդ այցելութիւնը տրուեցաւ. հանդիպման վայրը թերեւս եղաւ Սէրդիքա, որ կայսեր բնակարաններէն մին էր Իլլիրիոյ մէջ. Կոստանդիանոսի բարեկամը և ազգականը՝ Նիկոմիդիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսն ալ ներկայ եղաւ այս տեսակցութեան։ Երկու տեսակ այցելուներուն մեծ պատիւ եղաւ այս տեսակցութեան։ Երկու տեսակ այցելուներուն մեծ պատիւ եղաւ։ Մեծաններ ընծայուեցան. կայսրը ծնրադրեց սուրբին ոտքերուն առջեւ։ Մեծամեծ պատիւներով զոյգը հայրենիք ղրկուեցաւ, ա՛լ աւելի ամրացնելէ վերջ այն կապը որ զիրենք կը կապէր իրենց զօրաւոր դրացիներուն. թերեւս պաշտօնական դաշնադրութիւն մըն ալ կնքեցին։

Ֆոն Գուտշմիտի յայտնած կասկածները թերեւս կը փարատին, աւելի ճշդիւ թարգմանութեամբ զոր կուտայ Բրօֆ. Դէլցէր, Ագաթանգեղոսի այն հատուածին որ կը վերաբերի Գրիգորի ուղեւորութեան։ Այդ հատուածը պէտք է կարդալ ասպէս. «Ցամաքի և ծովի ճամբով անանց փութածը պէտք է կարդալ ասպէս. «Ցամաքի և ծովի ճամբով անանց փութով յառաջ գացին, մինչեւ որ հասան Խաղաքաղաքաց պետութեան և Տարթով յառաջ գացին, մինչեւ որ հասան Խաղաքաղաքաց պետութեան և Տարմացիոյ երկիրը, ու վերջապէս մտան Հռոմայեցիներու կայսերական քաղաքին մէջ։» Տարմացիան Իլլիրիոյ կուսակալութիւնն է։ Լատինագիր թարգմանութեան մէջ եպիսկոպոսին անունը Միլվէսդր գրուած է, իսկ յունարէն թարգմանութիւնը՝ Եւսեբիոս անունը կուտայ։ Հայկական լուսաւորչի ձեռագիրն ալ այս վերջինին նման է։ Այնպէս կը թուի թէ, շատ աւելի եռաքերը, Միլվէսդր անունը միւսին տեղը գրուած է, երբ «Հռոմայեցիներուն կայսերական քաղաքը» շատ բնականօրէն նոյնացուեցաւ Հռոմի հետ և կրօնապետը Հռոմի եպիսկոպոս եղաւ։

Բարեկամս՝ Մր. Ֆ. Կոնիբէր ուշադրութիւնս կը հրաւիրէ սա հետաքրքրական պարագային վրայ, թէ Հայերը Լուսին բսելու համար Տարմացիա բառը կը գործածեն. այնպէս, Ս. Գրոց հայերէն թարգմա-

(*) Եւսեբիոսի **Եկեղեցական պատմութիւն**, Թ. 8, իսկ Թուականի մասին տես նել Գուտշմիտի գործը, Գ. էջ 412.

նութեան մէջ բաւած է թէ «Հրէաներու թագաւոր» տիտղոսը խաչին վրայ արձանագրուած էր հրէական, յունական և տարմացական լեզուներով։

Յիշատակութեան արժանի երկրորդ եղելութիւնը նուազ խնդրական ապացոյցի մը վրայ հիմնուած է. ասիկա՝ Հայաստանեայց Եկեղեցիին մասնակցութիւնն է Նիկիոյ ժողովին (325) և անոր առած որոշումներուն պաշտօնապէս հաւանիլը։ Կ՚փգոր այնքան ծերացած էր որ բնականաբար չէր կրնար անձնապէս ներկայ ըլլալ այս ժողովին, որով իր զգոնիկ որդին՝ Արիստակէս եղաւ Հայոց ներկայացուցիչը հռչակաւոր ժողովին մէջ։ Վերադարձին, անիկա իր հօրը հաղորդեց հաւատոյ Հանգանակը, զոր Գրիգոր ընդունեց և մէկ քանի յաւելումներ ալ ըրաւ։ Նիկիոյ հաւատամքը, որ անաչառօրէն Քրիստոսը կը նոյնացնէ Աստուծոյ հետ, ընդունուեցաւ իբր գաւանաբանական խարիսխը Պետական կրօնքին։ Եւ ասկաւին ὁμοούσιον բառը Հայոց Հանգանակին մէջ չառնուեցաւ. բայց այնպէս կը թուի թէ այս զանցառութիւնը դիտաւորեալ չէր. արդէն իսկ գործածութեան մէջ եղող Հանգանակը եղածին պէս մնաց. կը խոստովանիմ թէ զարմանք զգացի, հանդէպ այն աներկդիմի լեզուին, որով Գրիգորի կենսագիրը կը վկայէ Նիկիոյ ժողովին ընդունուիլը։ Բայց այդ ժամանակուան Հայաստանի մէջ կանոնադրութիւնները չատ գնահատուած ըլլալու չեն, եթէ հաւատ պիտի ընծայենք Կորիւնին, որ ինքն անձամբ, Ղեւոնդի և Եղնիկի հետ, անոնց վաւերական օրինակները բերաւ Հայաստան, հինգերորդ դարուն (տեսնել Մեսրոպի կենսագրութիւնը, Լանկլուայի Հաւաքածոյին մէջ, Բ. հատոր, էջ 12.) Մր. Ֆ. Կոնիբէր ինձ կը հաղորդէ որ Նիկիոյ Հանգանակը հաղորդուեցաւ միայն Պարսկաստանի և Հարաւային Միջագետաց հայկական թեմերուն, ձեռամբ Բաբկէն կաթողիկոսին, Դուինի ժողովէն յետոյ, 490ին, բայց մերժման բաղխեցաւ իբր հակասող՝ արդէն իսկ հաստատուած իրենց եպիսկոպոսական վարդապետութեանց։

Տոքթ. Արշակ Տէր Միքէլեան հրատարակած է Հայկական և Նիկիական հաւատոյ Հանգանակները քով քովի ու այդ առթիւ մէկ քանի շահեկան դիտողութիւններ ըրած է իր գերմաներէն ծանօթ երկին մէջ։ Վերապահութեամբ պէտք է ընդունիլ Ագաթանգեղոսի (կեանք Ս. Գրիգորի) այն հաւատումը թէ Տրդատ թագաւոր համախորհուրդ գործեց Գրիգորի հետ, Հանգանակին վրայ մէկ քանի յաւելումներ ըրած միջոցին, թէեւ իրօք կատարուած են այդ յաւելումները։ Տրդատի որդին՝ Խոսրով Բ. կը թուի գահ բարձրացած ըլլալ 314 թուին։ Որովհետեւ ո՛չ Ագաթանգեղոս և ոչ ալ Փաւստոս թուականի խօսք կ՚ընեն, և քանի որ երկու գործերուն մէջ ալ հրէչայլին ժամանակագրական սխալներ կան, աւելի աղէկ է ճիշդ թուականի խօսք չընել։ Մինչեւ իսկ հաւատ չեմ կրնար ընծայել իրենց, երբ որոշ չրջանի մը ասչափ տարիներ կը վերագրեն։

Ներկայիս, արեւելքի մէջ երբ ըսէք տասը տարի, ասիկա կը նշանակէ՝ աւելի քան մէկ տարի և նուազ քան քսան տարի. պատճառ չունինք հաւատ ընծայելու այն վաղեմի պատմագիրներուն, որոնք աւելի ճշգրիտ կերպով կ՚տրտայայտուին։ Թէ Հայերը մասնակցեցան Նիկիոյ ժողովին, ասոր կը վկայեն Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Մովսէս Խորենացի, եւայլն. ժողովին մասնակցողներու ստորագրութեանց ցանկն ալ վկայ է այս իրողութեան. բայց իրաւունք ունինք կասկածելու թէ Տրդատ և Ս. Գրիգոր այդ միջոցին կենդանի չէին։

Գ. — Նախնական պատմութիւնները կարդացող մը սա ընդհանուր տպաւորութիւնը կը կրէ թէ չորրորդ դարու Հայերը չատ ալ հեռու չէին բարբարոսական վիճակէն. թագաւորը հոս հոն կը կանգնէր դաստակն չէնքի մը ընդօրինակութիւնը, բայց կասկածելի է որ մեզի թողած ըլլայ սեէ յիշատակարան՝ Միջին Դարու Բազրատունեաց իշխանութեան ատեղծագործութեանց ինքնատպութեանը մասնցող։ Թագաւորին հպատակները ըրէն շատ քիչերը յունարէն կամ ասորերէն գիտէին, իսկ լատիներէն՝ ա՛լ աւելի քիչ. յայտնի է թէ այս երեք լեզուները կը կազմէին օրուան գրական լեզուն։ Ս. Գիրքը —գիտութեան այդ գանձարանը— յունարէն կամ ասորերէն կը կարդացուէր հաւատացեալ ժողովուրդին, որուն ամենէն իմաստուն անդամներն իսկ չէին կրնար օգտուիլ կարդացուածներէն (*)։ Մշակութային հողի վրայ գրեթէ ո՛չ մէկ շահու համանմանութիւն կար Հռոմէական կայսրութեան հետ. և աւա՜ղ, այն օրը ուր վերջապէս այդ կապը ծագում առաւ, անիկա շատ դիւրաբեկ էր արդէն. այս կարգի կապերը միշտ ասանկ կ՚ըլլան արդէն։

Այսուհանդերձ, որքան որ չորրորդ դարու Հայերը պէտք չէ նկատենք այնպէս՝ ինչպէս իրենց տասներորդ դարու ժառանգորդները, արեւմտեան զօրաւոր դրացիին հետ զիրենք կապող կապերը կը կրէին այնպիսի ընոյթ մը, որ զիրար հաղորդակցութեան մէջ կը դնէր։ Նախ կար հասարակաց կրօնքը, զոր երկու ազգերն ալ դեռ նոր ընդդրկած էին համախորհուրդ ժողովի մը մէջ. երկու ազգերուն ալ կը սպառնար հասարակաց թշնամին, Պարսկաստանի կրակապաշտները, որոնք իրենց արամադրութեան տակ ունէին ծանրագոյն Արեւելքի բոլոր ազգիւրները։ Այս պարսկական հարստութենէն Հայ թագաւորները անջատուած էին ծագումի տարբերութեամբ մը և արիւնի կռիւներով, որոնք ժամանակի ընթացքին տակաւին չէին հանդարտած։ Ասկէ զատ, Հայերը իրենց երկիրը վերատացան՝ հռոմէական իշխանութեան տնօրէնութեամբ։ Մեծ թագաւոր մը և մեծ քաղաքագէտ մը զոր իրենք սուրբ համարեցին, իրենց կեանքի գործը պատկեցին Հռոմի հետ կնքելով դաշնագրութիւն մը, որ նախորդ դարերուն չէր կրնար այսքան հաստատուն հիման մը վրայ

(*) Ղազար Փարպեցի, Ժ. եւ ԺԱ. գլուխ։ Նաեւ Մովսէս Խորենացի, Գ. 36։

հանգչիլ։ Հետեւաբար, պէտք չէ զարմանալ որ Հիրենց յաջորդներն Հայ հետեւեցան անոնց քայլերուն հաստատակամութեամբ մէջտեղէն վերցնելով անհամաձայնութիւնները, միութեան ապրելը ընդլայնելով, քրիստոնէութեան և քաղաքակրթութեան կողմը անցնելով և այսպիսի նուիրական դատերու համար առնելով։

Տրդատ թագաւորին յաջորդեց իր որդին՝ Փոքր Խոսրով, որուն համար կ'ըսուի թէ ինը տարի թագաւորեց, ըստ Խորենացիի. յետագայ ժամանակագրութիւնը, որ Մովսէս Խորենացիինը չէ, առած եմ Սէն Մարդէնէն, և, անոր կը կցեմ զուգահեռական ցուցակ մը այն ժամանակակից կայսրերու և սասանեան վեհապետներու. այս վերջինը հպարտօրէն լեցուցած է միակ թագաւորի մը. Շապուհ Բ.ի թուականը թ. Նէօլդէքէի վկայութեամբը նշանակած եմ.

Հայ Արշակունի թագաւորներ

Խոսրով Բ. (Փոքր)	314—322
Տիրան	322—337
Արշակ	338—367
Պապ	369—374

Հռոմէական կայսրեր

Կոստանդիանոսի մահը	337
Կոստանդ	337—361
Յուլիանոս	361—363
Վալէս	364—378
Թէոդոս Մեծ	379—395

Պարսիկ սասանեան թագաւորներ

Շապուհ Բ. (որ դահ բարձրացաւ անչափահաս տարիքի մէջ) թագաւորեց	310—379

Խոսրովի հասակը թէեւ փոքր էր և մարմինը ակարակազմ, բայց անիկա գոնէ արժանիքը ունեցաւ ազէկ յարաբերութիւն պահպանելու Գրիգորի յաջորդին հետ, զոր իր թագուհին ի զուր ջանաց մեռցնել։ Այս պատճառով, Խոսրովի, անուանը սիրելի դարձած է կրօնաշունչ պատմագրին, որ արդարեւ այս շրջանի դէպքերը քիչ մը ուռասպէտական կերպով կը պատմէ, բայց մեզի կը պատկերացնէ ժամանակակից ընկերային կեանքը, որ կենդանութիւն, շարժում և վառվռունութիւն ունի։ Խոսրովի թագաւորութեան առաջին տարիները հանդարտութեամբ անցան, թերեւս անոր համար որ պարսիկ վեհապետը դեռ շատ երիտասարդ էր. բայց փոխարիկը պայթեցաւ շուտով։ Խոսրով յաջողութեամբ

դէմ դնելէ յետոյ Հոնաց արշաւանքին —որուն միջոցին, ասկայն, Վաղարշապատ մայրաքաղաքը առժամապէս կորնցուց — ստիպուեցաւ իր արեւելեան սահմանագլուխը պաշտպանել պարսկական բանակին յառաջխաղացման դէմ։ Առաջին պատերազմը տեղի ունեցաւ Վանայ Լճին ափանց վրայ և Հայերը յաղթական եղան. կայսերական բանակի օժանդակութիւնը այժ առաւ անչուշտ Հայոց թագաւորին. (Մովսէս Խորենացի, Գ. 13, կ'ըսէ թէ Խոսրով յաւնական բանակի մը գլուխն էր անցած. իսկ Փաւստոսի հայրենասիրութիւնը աւելի գօրաւոր ըլլալով քան իր ճշմարտասիրութիւնը, այս վերջինը լաւ կ'անցնի յիշեալ կէտին վրայէն։)

Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակակից է Վրթանէսի հայրապետութիւնը, Լուսաւորչի այս անպարտելի դատին. Վրթանէս՝ այս սաստիկ անձնուիրութիւնը Տրդատի յաջորդին մահէն հաք երկար չտարբերցաւ, բայց իր կեանքը այնքան տեւեց որ Տրդատի որդւոյն Տիրանի թագաւորութիւնը կրցաւ հաստատուն հիման վրայ դնել։ Այս նախագահութեան առաջին պարբերութիւնը Փաւստոսէն առած ենք. իսկ վերջինը Մովսէս Խորենացիէն, որ Վրթանէսի մահը Տիրանի թագաւորութեան երրորդ տարիին մէջ կը դնէ։ Ս. Գրիգորի փոքրիկ որդին՝ Արիստակէս, որ իբր հայրապետ իրեն յաջորդեց սաւրին կեանքին վերջին տարիներուն, սպաննուեցաւ հոռմէացի կուսակցի մը ձեռամբ, անորոշ մեղադրանքի մը։

Տիրանի իշխանութեան օրերն է որ առաջին անգամ կը տեսնենք արտայայտութիւնները այն բուռն հակառակութեան՝ ընդմէջ Եկեղեցւոյ պետին և Տէրութեան պետին՝, որը առհմանուած էր ուրիշ ոչ է պատճառ աւելի թերեւս, թագաւորութեան անկումը յառաջ բերելու։ Արդարեւ, կարելի էր նախատեսել այսպիսի արդիւնք մը՝ առաջին քրիստոնեայ վեհապետին եկեղեցական հաստատութիւններէն։ Եթէ Հայաստան իր արտաքին թշնամիներուն դէմ մոռու և կենաց պայքար մղելու հարկադրուած չըլլար, իր քաղաքագէտները պիտի կրնային լուծել այս վանդալուր երկուութեան խնդիրը, առանց ազգին ապահովութիւնը վտանգելու։ Բանի որ այս կարգի պայքարի մը մէջ մերթուած էին, միակ ընելիք գործերնին յետաձգելն էր խնդրին լուծումը. բայց Տիրան թագաւոր հակառակ ուղղութեամբ չարժեցաւ։ Անիկա իր աղջիկը կնութեան տուած էր Վրթանէսի որդւոյն՝ Յուսիկի, բայց առաջին գիշերը միասին անցնելէ յետոյ փեսան լքեց իր հարսը, վախնալով որ, կ'ըսուի, անիկա սահմանուած էր անաւոր սերունդ մը պարգեւել։ Այսպիսի վարմունք և բացատրութիւն չէին կրնար գոհացուցեալ ապ նոր հարսին արքայազարմ ընտանիքին. իշխանուհին մեռաւ երկուորեակի մը ծնունդ տալէ յետոյ։

Վրթանէսի մահէն յետոյ Յուսիկ բարձրացաւ հայրապետական գահ,

և սրարաղութիւնը կատարուեցաւ Ագատչատի մէջ։ Թագաւորը զաղջ քրիստոնեայ մըն էր, և թերեւս ալ՝ մոլեռանդ մեղանչող մը. կաթողիկոսը միանգամայն բարեպաշտ և խոստմբեր էր։ Երկրորդաւ կուիներէ և մատնակի անհամաձայնութիւններէ վերջ խորտմը բացէ ի բաց յայտարարուեցաւ, և երբ վեհապետը ասնախմբութեան մը առթիւ կը պատրաստուէր կրօնական պաշտամունց ներկայ ըլլալ, զայրագին կաթողիկոսը հրապարակաւ ատաեց զայն և թոյլ չտուաւ որ եկեղեցիէն ներս մտնէ։ Թագաւորին հրամանին վրայ՝ Յուսիկ մեռնելու ատիճան ծեծ կերաւ. միեւնոյն բախտին ենթարկուեցաւ Աշտիշատի սրբակեաց եպիսկոպոսը, որ թէեւ Ատորի մըն էր և Գ Գրիգորի գերդաստանին ալ չէր վերաբերեր, Թագաւորին և նախարարներուն կողմէ հրաւիրուեցաւ գրաւել թափուր մնացած աթոռը։ Կը պատմուի թէ Տիրան թագաւոր բարեկամական յարաբերութեան մէջ ապրեցաւ Պարսիկներուն հետ. ինչ որ ալ ըլլայ, անիկա մատծեց այս զօրաւոր դրացիներուն գիրկը իյնալ. անոնք ալ իր աչքերը փորելով զինքը տարին իրենց պետին ոտքերուն տակ։

Անմիջապէս, բարձրատիճան նախարարներու պատգամաւորութիւն մը Պոլիս զրկուեցաւ կայսեր օժանդակութիւնը ստանալու համար. բայց անոնք դեռ չվերադարձած, պարսկական բանակ մը Հայաստան արշաւեց. ամէն դասակարգի մարդիկ փախան յունական հողի վրայ։ Երբ կայսերական բանակը հասաւ —կ'ըսուի թէ նոյն ինքն կայսրը անցած էր անոր գլուխը— վճռական յաղթանակ մը տարաւ Պարսից դէմ և գերի բռնեց Թագաւորին հարէմը։ Շահը ազդարարութիւն ընդունեց Տիրանը յանձնել Հայաստան, բայց երբ կոյր բանտարկեալը մերժեց թագաւորական գահ բարձրանալ, իր որդին՝ Արշակ անոր տեղ պաշտօնի ձեռնարկեց։

Այս իշխանին թագաւորութեան երկու դէպքերը՝ այնպէս ինչպէս կը նկարագրէ Փաւստոս, կրնանք նորնայնել ծանօթ եղելութեանց հետ։ Առաջինը, իր ունեցած կապն է այն մեծ կոտորածին, որ տեղի ունեցաւ Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն դէմ, Շապուհի թագաւորութեան օրով (339—340 թուին, ըստ Թ. Նէօլդէքէի։) Մեր պատմագիրը՝ պարսիկ վեհապետին զայրոյթը կը վերագրէ Հայաստանի քրիստոնեայ թագաւորին հրէշային խաբերայութեան։ Երկրորդ դէպքը՝ դաշնագրի մը կնքումն է, ընդմէջ հռոմէական և պարսկական կայսրութեանց. ըստ այս համաձայնութեան, հռոմէական կայսրութիւնը յանձն կ'առնէր ոչ է աջակցութիւն ընծայել Արշակի։ Այս պայմանները ծանօթ են մեզի, ուրիշ աղբիւրներէ, իբր կորզուած՝ հռոմէական անբաղդ բանակէն, Յուլիանոսի մահէն յետոյ։

Արդարեւ, Արշակի թագաւորութիւնը ժամանակակից է այն մեծ պատերազմներուն, զորս Շապուհ մղեց ընդդէմ պետութեան, որ կ'ուզէր իր ձեռքէն խլել Արեւելքի գերակշռութիւնը։ Որքան ալ քիչ կա-

բեւորութիւն ընծայենք հայ պատմագրին խօսքերուն, գոնէ սա չափը պարզ է թէ թագաւոր մը որ իր գահը պարտական էր Կեսարներուն, յաճախ անոնց թշնամին և երբէ՛ք օրինապահ զինակիցը եղած էր։ Մինչև անգամ կը պատմուի թէ անգամ մը իր բանակը զրաւեց հռոմէական երկիրը ու մինչև Էնկիւրի յառաջխաղաց։ Ուրիշ առթիւ մըն ալ, թագաւորը ինք անձամբ իր զինուորները հռոմէական բանակին դէմ վարեց և ինկաւ անոնց վրայ, այն պահուն ուր անոնք կը պատրաստուէին պարսկական յարձակման դէմ դնել։ Երբ կրօնը ամենայն կատաղութեամբ կը շարունակուէր, անիկա սպասողական չէզոքութիւն մը պահեց, սեսկը շարունակուէր, անիկա սպասողական չէզոքութիւն մը պահեց, սեսկը հերու համար թէ պատերազմիկ կողմերէն ո՞րը լաւագոյն պայմանները պիտի ընծայէ իրեն։ Միակ մեղմացուցիչ պարագան զոր կը տեսնենք այս անվայել վարմունքին մասին, կրօնական հալածման տարտամ մէկ ծանութեամբն է. Կոստանդիանոսի յաջորդներէն մին Հայոց Ներսէս Կաթողիկոսին դէմ հալածանք ցոյց տուած էր. բայց ասոնկ ըլլալով հանդերձ, այս հովուապետը ճշմարիտ խնամութեամբ հրաւէր կարդաց Պարսիկներուն դէմ ելլել այնպիսի պահու մը երբ յաջողութեան յոյսեր կային։ Թագաւորը, հռոմէական դաշնագրին տրամադրութեան համաձայն, իր բաղդին թողուած, պահ մը քաջութեամբ դիմադրեց պարսկական արշաւանքին։ Բայց վերջ ի վերջոյ հարկադրուեցաւ հաշտութիւն խնդրել և իր անձը թշնամիին իշխանութեան ենթարկել ողջ մնալու երաշխիքը ստանալու փոխարէն։ Իր նախկին դաւաճանութիւնը, ինչպէս արժանի էր, միեւնոյն կերպով փոխարինուեցաւ. և մինչ ինքը Պարսկաստան տարուելով Անյուշ բերդը նետուեցաւ, իր թագուհին, կարճ դիմադրութենէ մը յետոյ, Շապուհի առջև հանուեցաւ ու մինչև որ շունչը փչեց. նախատինքներ կրեց զինուորներուն ներկայութեանը։

Այս դէպքերուն յաջորդեց համայնատարած կոտորածներու շարք մը, կազմակերպուած՝ նոյն ինքն Շապուհի ձեռքով։ Խեղճ Հայերը մը, կազմակերպուած՝ նոյն ինքն Շապուհի ձեռքով։ Խեղճ Հայերը խմբովին հաւաքուելով և ուզտերու ոտքին տակ նետուելով կը կոխոտուէին։ Կ'ըսուի թէ զոհերուն թիւը կը բարձրանայ հազարներու և բիւրերու, ամէն տարիքէ և երկու սեռէ։ Գլխաւոր քաղաքները, ընդ որ և Վաղարշապատ ու Արտաշատ, անխնայ կոտորուեցան։ Ամբողջ ազգաբնակչութիւններ, որոնց մէջ կը գտնուէին մեծ թուով հրէական գաղութներ, գերի տարուեցան։ Այս անաւոր ազէտէն, որ 363 թուականէն առաջ և 379էն ետք պատահած ըլլալու է, Արշակունեաց իշխանութիւնը չկրցաւ ինքզինքը գտնել։ Իրաւ է որ Արշակի որդին՝ Պապ, կայսեր ձեռամբ գահ բարձրացուեցաւ ու մէկ քանի տարի թագաւորեց, բայց սա ալ իր հօրը նման իր զէնքը ուղղեց իր պաշտպաններուն դէմ, անմիջապէս որ անոնք սահմանագլուխը ազատեցին յամառ թշնամիէն։ Հօրը նման Պապ ալ պարսկական իշխանութեան քծնեցաւ, մոռնալով այն անասելի նախատինքները, որոնց ենթարկուած էր իր ընտա-

նիքը։ Անիկա մինչև իսկ լրութիւնը ունեցաւ կայսեր զրկելու նախատապից հրաման մը, հրաւիրելով զայն որ ետ տայ Եդեսիան և Կեսարիան և ուրիշ տասն քաղաքներ, որոնց համար կ'ըսէր թէ իր նախահարց կը պատկանին։

Կայսերական հրամանով Պապ ապաննուեցաւ, և իրեն տեղ ուրիշ Արշակունի մը զրկուեցաւ թագաւորութեան համար։ Բայց այս իշխանը վտարուեցաւ ձեռամբ ամենէն քաջ հայ հրամանատարին, որ սկսաւ երկիրը կառավարել Պապի որդիներուն ի նպաստ։ Երբ այս վերջինները չափահաս եղան, թագաւորական իշխանութիւնը իրենց միջև բաժնուեցաւ, իսկ Հայոց մէջ տասուներեք եղող պարսկասէր կուսակցութիւնը մրցակից Արշակունի մը ընտրեց և անոր օժանդակութիւնը ստանալու համար դիմեց պարսիկներուն։ Հայկական քաղաքականութիւնը զաւեշտի վտարուեցաւ, երբ երկու մեծ տէրութեանց վեհապետները համաձայնութեամբ յանձնեցին իրենց մրցները։ Հայաստանի միջանկեալ պետութիւնը իրենց միջև բաժնուեցաւ. Պարսիկները առին մեծագոյն կտորը, իսկ փոքր մասը, մէջն ըլլալով Արեւմտեան Եփրատի հովիտը, հռոմէական կայսրութեան ձեռքը մնաց (387 թուին։) Այս երկու պետութիւններէն մին կամ միւսը՝ Արշակունեաց ցեղէն տասներորդ թագաւորներ նշանակեցին, մինչև որ, ժամանակի ընթացքին, պարսիկ կառավարիչները և յետ կուսակալները իրենց սեպհական շրջանակներուն մէջ Հայաստանի իշխեցին։

Այս համառօտ ակնարկին վրայ պիտի աւելցնեմ Տիրան թագաւորի հետեւած կրօնական ուղղութեան ինչ վախճան ունենալը։ Տարօնի եպիսկոպոսին ապաննուելէն յետոյ, անոր թեմին մէջ գտնուող Աշիշատէն եկեղեցական մը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ և անմիջապէս ձեռնադրուեցաւ Կեսարիոյ մէջ։ Անոր յաջորդեց Ազուանից Տան մէկ ժառանգորդը. այս տան հիմնադիրը կը յիշատակուի ամենէն առաջ եպիսկոպոսներու այն ցանկին մէջ, զոր Ս. Գրիգոր ընտրած էր կուսակաց քահանաներու գաւառներէն (*)։ Միւս կողմէ, Յուսիկի որդիները —այն անառոր սերունդը որ աշխարհ եկաւ միակ գիշերուան մը հարսէն— հասած էին այնպիսի տարիքի, որով լիովին կարող կ'ըլլային գահացում տալու իրենց յոռի ախորժակներուն և ամէն կարգի մոլութեանց։ Կ'ըսուի թէ անոնք մեռան հայրապետական պալատին մէջ, ուր Աստուծոյ հրեշտակը իջաւ վերջ մը տալու իրենց գինարբութիւն։

Այս երկուորեակներէն մին՝ Աթանագինէ, որդէն իսկ ժառանգորդ մը ունէր. և ահա այս աղեկն էր որ կրնար չափահասութեան տարիքը թեւակոխեց, բանակին ու ազգին կողմէ կաթողիկոս հռչակուեցաւ, Արշակ թագաւորի իշխանութեան օրով։ Ներսէս —այսպէս կը կոչուէր

(*) Ագաթանգեղոս, Գլուխ Ս. Գրիգորի։

անիկա— մեծցած էր Կեսարիա, իր ժամանակակից Մեծն Բարսեղի ծննդավայրը։ Կանխահաս ամուսնութիւն մը կնքելէ յետոյ զինուորական ապստրէզը ընդդրկեց ու եղաւ իր թագաւորին թիկնապահն ու խորհրդականը։ Զայն կը նկարագրեն իբր անթերի ձիաւոր մը, բարձրահասակ և ողորկ դէմքով, ա՛նքան գեղեցիկ որ երկու սեռի ու ամէն դասակարգի պատկանողները կը հրապուրուէին։ Այլ սակայն, երիտասարդը ընտանեկան անաղարտ կեանքով մը կ'ապրէր։ Անիկա իր բարձր կարողութիւնները ամենէն առաջ գործածեց ազգասէրներուն և հիւանդներուն սերտ խնամք ցոյց տալով ու միշտ պաշտպանելով հարստահարուածները։ Արքունիքին մէջ իր պաշտօնն էր թագաւորին ետին կենալ ճոխ և չքեղ զգեստներով զուգուած, ու ձեռքը բռնել մարտաբար պողպատէ սրբազան սուրը, ոսկեղէն պատեանով ու թանկագին քարերով բռնուած երախակալով։

Ահա ա՛յս պաշտօնը կը կատարէր, երբ նախարարները և հաւաքուած զինուորները գահուն պատուանդանին մօտեցան։ Անոնք եկած էին խնդրելու որ ընդունի իր գերդասանին ժառանգութիւնը եղող բարձր պաշտօնը. բայց չուտրած թիկնապահը զանոնք մէկ կողմ բրաւ, յայտնելով թէ ինքզինքը անարժան կը զգայ այսպիսի գիրքի մը. ամենքը ծիծաղեցան և վահաններու չնչոցէն ընդհարամով պատասխանեցին թէ ինքը ամենէն արժանաւորն է։ Երբ Ներսէս դարձեալ պնդեց, Արշակ թագաւորը հրամայեց որ զայն իր առջևը կապեն և կարեն անոր երիսը առատ վարսերը։ Հոն կեցողներէն շատերը արցունք թափեցին, երբ առատ վարսերը։ Հոն կեցողներէն շատերը արցունք թափեցին, երբ անգութ մկրատը կտրեց այս մեծարանման և ալեծածան մազերը։ Իր անգութ մկրատը կտրեց այս մեծարանման և ալեծածան մազերը։ Իր ճոխ զգեստներէն մերկացուելով Ներսէս բռնի հագաւ կրօնականի վեճոխ զգեստներէն մերկացուելով Ներսէս բռնի հագաւ կրօնականի վեբարկուն, այնպէս որ պատկառելի եպիսկոպոսի մը ձեռամբ օծուած այս բարկուն, այնպէս որ պատկառելի եպիսկոպոսի մը ձեռամբ օծուած այս նորասպակ վարդապետը տեսնելով կարելի չէր հասկնալ թէ անիկա քանի նորասպակ վարդապետը տեսնելով կարելի չէր հասկնալ թէ անիկա քանի մը վայրկեան առաջուան քաջարի զինուորը և իշխանային պալատականն է։

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազգային յատկանիշը զլխաւորապէս Ս. Գրիգորի հաստատութիւններէն կը բղխի. բայց այս Ներսէսը, իր ուղղակի ժառանգորդն էր որ ներքին բարեկարգութեան և բարգաւաճման կարեւոր կէտին մէջ Հայ Եկեղեցին հռոմէականին հաւասար դեսպի մը կարեւոր կէտին մէջ Հայ Եկեղեցին հռոմէականին հաւասար դեսպի մը վրայ դրաւ։ Այն ընտանեկան նմանութիւնները զորս տակաւին կը նկատեն Հայ Եկեղեցին, գրացի Յունական Եկեղեցիին հետ, մեծ մասամբ այս եկեղեցականին ձեռքով յառաջ եկած է։ Վանքը կը շարունակէ ըլլալ գլխաւոր նեցուկը կրկերական կազմակերպութեան. և Կեսարացի Ս. Բարսեղի այս ժամանակակիցը, թերեւս նաեւ այս աշակերտն էր որ ամենաբեր վանքեր ու մենաստաններ հաստատեց։ Միակ կանոն մը հաստատուեցաւ վանականներու զանազան միաբանութեանց համար. աշխարհականներուն հրաման եղաւ կարգ մը առաջնորդական կանոն-

մանրամասնությամբ։ Հանուցանելու վիճակահանքը մյուս, այսինքն հոգևոր տոների կողմից։ Ամենաբարձր գրքերը ստանալիս կարելի է ասել՝ ինչպես Ամենաբարձրությունը գրքերի հանդեպ ունի մի ինքնատիպ հարաբերություն։

կած, Ներսէս չկրցաւ լաւ ուսումնասիրել իր հայրենակիցներուն բնաւորութիւնը. և իր անտարակուսելի առաքինութեանց պէտք է վերագրել իր փափաքը՝ մէկ անգամէն շատ գործ ի գլուխ հանելու մասին։ Անոր խստակրօն կանոններուն դէմ յառաջ եկած յեղաշրջական շարժումը ի վիճակի դրաւ Թադեւորը՝ անարդել շարունակելու՝ իր զոհին կանգնած չէնքը քանդելու համար։ Ներսէսի հիմնած ապաստանարանները փակուեցան, վանքերը աւերուեցան և վանականները ցոփութեան մէջ մնան։ Ահեղ դատ, Տրդատի ձեռամբ Եկեղեցիին նուիրուած հողերուն մեծ մասը իւրացուց Պետութիւնը։ Եկեղեցւոյ սեպհական հօթը կալուածներէն հինգ հատին հասոյթը կառավարական գանձը սկսաւ մտնել։

Զենք կրնար կասկածիլ թէ ժողովրդային օժանդակութիւն յառաջ եկաւ այն յեղաշրջման հանդէպ, որուն ձեռնարկեց վեհապետը, Յունական Եկեղեցւոյ հետ յարաբերութեանց վերաբերմամբ։ Հայերը ամէն ժամանակ գնահատած են ազգային ցաղաքականութիւն մը, նախամեծար համարելով կորսուած մասնաւոր, քան թէ իրենց դրացիներուն հետ միանալ։ Ազուանից Տունէն եպիսկոպոս մը, որ միշտ կը քծնէր գահուն, կաթողիկոսական թափուր աթոռը յորձրացուեցաւ։ Մինչեւ իսկ Կեսարիոյ հաւանութեան դիմում չեղաւ, ոչ ալ Կապպադովկիոյ մայրաքաղաքը դրկուեցաւ եպիսկոպոսը, լաւ սովորութեան օծուելու համար։ Ս. Գրիգորի երկու որդիներէն, և, անտարակոյս, Քոր կաթողիկոս Շնակէն (*) զատ, կաթողիկոսական աթոռի բոլոր ժառանգորդները, մէջն ըլլալով նաեւ Լուսաւորիչը, սովոր էին մեծ չքով անցնիլ կայսրութեան երկիրներէն և երթալ յունական քաղաքին եպիսկոպոսական աթոռը. այնտեղ էր որ Հայերուն ընտրեալը իր գլուխը կը խոնարհեցնէր եկեղեցականի մը առջեւ, որ հայրենակիցներուն աչքին կ'երեւար իբր հեղինակութեան մարմնացում Քրիստոսի Եկեղեցւոյն։ Թագաւորին ցոյց տուած արհամարհանքը Բասեղի կողմէ միեւնոյն ոգով ընդունուեցաւ։ Անիկա ժողովի հրաւիրեց Կեսարիոյ գաւառական Սինոդին բոլոր անդամները, զուրս ձգելով միա՛յն Պոպ թագաւորին ընտրեալը. բուռն պաշտօնագիր մը ուղղուեցաւ հայ եպիսկոպոսներուն, ինչպէս նաեւ թագաւորին։ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքը ատնուեցաւ կաթողիկոսէն, որուն քով մնաց միմիայն, որքանիցին հացը օրհնելու իրաւունքը։

Երկուսակ այս խիստ վարմունքին հետեւանքով, Հայաստանեայց Եկեղեցիին մէջ բուռն պայքար մը բացուեցաւ։ Կղերական դասը բաժնուեցաւ երկուքի. մին հետեւեցաւ թագաւորին և Ազուանից Տան, իսկ միւսը՝ Կեսարիոյ ձեռնադրութեան անհրաժեշտութեան և Գրիգորի Տան հաւատարիմ մնաց։ Բրօֆ. Գէլցէր, որուն հիանալի ուսումնասիրութենէն օգտուած եմ այս հատուածը գրելու առթիւ, Բասեղի թղթակցութենէն ապացոյցներ մէջ կը բերէ, փաստելու համար թէ Պոպ թագաւորին խորհրդականները չըմտածեցին թեամբ կ'ընթանային իրենց ընտրած ճամբուն մէջ։

Պարսկական ազդեցութեան տակ գտնուող Հայաստանի մեծագոյն մասը այնուհետեւ ա՛լ աւելի յառաջ տարաւ Պոպի սկսած քաղաքականութիւնը. և երբ, Աթոռը երկին գրաւուեցաւ Ս. Գրիգորի մէկ ժառանգորդին կողմէ, դարուն վերջերը, Կեսարիոյ հետ հաղորդակցութիւնը չվերահաստատուեցաւ։ Կարծեմ ո և է կասկած չկայ թէ ուղղակի Քրիստոսի հրամանով հիմնուած Հայաստանեաց Եկեղեցիի մը առաջելը մեր այժմ թեւակոխած ժամանակամիջոցին հնարաւած է։ Կ'ըսուի թէ ստուգաբանային հրամանը տրուած է Ս. Գրիգորին, վաղարշապատի եկեղեցին չմնալու համար։ Ո՛չ Լուսաւորչի կենսագրութեան հեղինակը, այնպէս՝ ինչպէս զայն դուրս կը բերեր Ագաթանգեղոսէն, և ոչ ալ այն պատմագիրը, որ այս պատմութիւնը կը չարունակէ, տեղեակ չեն երեւար այսքան կարեւոր եղերութեան մը։ Այս ապրիւրներէն առաջինը կ'ըսէ մեզի թէ Աշտիշատի, այսինքն հարաւային Հայաստանի, Մուրատ Զայի երկրին մէջ էր որ Գրիգոր հիմնեց առաջին քրիստոնէական Եկեղեցին։ Մարտիրոսներու պաշտամունքը զոր ինքը ներմուծեց, Հռիփսիմեանցը չէր, այլ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչինը և Աթանագինէինը։

Իսկ երկրորդ աղբիւրէն կը տեղեկանանք թէ, սուրբին մեռնելէն յետոյ, և գոնէ մինչեւ Ներսէսի ապանումը, Հայաստանի Մայր եկեղեցին հաստատուած էր Աշտիշատի և ո՛չ թէ Էջմիածնի մէջ։ Արդարեւ, Փաւստոս ինքզինքը կ'արտայայտի մէկ աւելի անգամներ և վստահութեամբ՝ այս կարեւոր կէտին մասին։ Աշտիշատ կը պարունակէ «առաջին և Մայր եկեղեցին բոլոր հայկական եկեղեցիներուն մէջ», «առաջինը և մեծագոյնը Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներուն, քրիստոնէական կրօնքին գլխաւոր և ամենէն յարգուած աթոռը։» Աշտիշատի մէջ էր հաստատուած կաթողիկոսին պարտար. Ներսէսի գումարած եպիսկոպոսական մեծ սինհոդը այնտեղ կը ժողովուէր։ Երբ հովուապետը ուզէր ստանալ թագաւորին ներքինապետը, ցանկալիր նայուածքներ նետելու համար եկեղեցւոյ շրջակայ ընդարձակ կալուածներուն վրայ, կաթողիկոսը կ'արտասանէր ուստուածաշնչական պատուէրը՝ այսպիսի անարդ վարմունքի դէմ, և կը յարէր թէ ա՛յս է կամքը Հիսուս Քրիստոսի «որ ընտրեց Աշտիշատի եկեղեցին, վասն փառացն Աստուծոյ։»

Միւս կողմէ, այս հատուածին մէջ նշաններ կը տեսնեմ թէ անոնց հեղինակը՝ Փաւստոս վերահասու էր Էջմիածնի եկեղեցիին մէջեւ տեղի հակառակութեան։ Փաւստոս գրեց Կեսարիոյ հետ կապը խզուելէն և Հայաստանի բաժան բաժան ըլլալէն յետոյ (387 թուականին.) անիկա ծանօթ կը թուի Հռիփսիմեան զրոյցին. բայց իր գործին էջերուն մէջ հետքը չկայ Ս. Գրիգորի այն տեսիլքին, որուն վրայ Էջմիածին կը յաւակնի զետեղել իր հիմնարկութիւնը։

(*) Սաւուսակ ?

Բանի՛ անցան տարիները, բազմաթիւ պատճառներ զոր թերեւս կրնանք զանազանել, նպաստեցին մ՚լ աւելի խրամատը բանալու Հայոց և Կայսրութեան Եկեղեցիին միջև։ Պարսկական գրաւումը և վերջնական տարածումը Արշակունեաց իշխանութեան, որուն արիւնի ժառանգական կիրները՝ Սասանեան զերդաստանին հետ, չատ՝նց գոնացուցած էր ժողովուրդներու հակառակութիւնը, բոլոր տանք աննշան պատճառներ չէին ուժանալու համար յաւնական ազդեցութենէն, և այս վիճակէն չարաւնակ օգտուեցան Պարսիկները։ Մեսրոպի կողմէ հայկական այբուբէնի մը հնարումը և Ներսէսի որդւոյն՝ Մեծն Սահակի (390—439) կաթողիկոսութեան օրով, թարգմանիչներու վարժարանի մը հաստատութիւնը այնպիսի պարագաներ են որ, մինչ մէկ կողմէ կը ծառայէին Հայերը աւելի կապելու յաւնական քաղաքակրթութեան և քրիստանէութեան լայն տարածման, միւս կողմէ ալ, կը տնուցանէին այս ժողովրդեան զօրաւոր հակումները՝ դէպի կրօնական կատարեալ անկախութիւն։ Վերջապէս, եթէ իրօք կարելի է վերջ դնել ցանկի մը, որուն մէջ իրարանցիւր գրուած այնքան արդիւնք է որքան պատճառ, հայկական ազգին մասնայատուկ հանճարը այնպիսի գրոչմ մը դրաւ իրենց եկեղեցիին վարդապետութեանց վրայ, որ Կայսրութեան վաւերացուցած գրոչմը չէր։

Հայկական տառերու գիւտին վերաբերմամբ Մր. Ֆ. Կոնիբէրի կը պարտիմ յետագայ ծանօթագրութիւնը։— «Հայոց այբուբէնը պարտագրուեցաւ Սահակի (Մեծն Իսահակ) վրայ և ձեռամբ պարսկական վարարութեան, իբր քաղաքական հնարամտութիւն մը՝ Հայերը տարացնելու թէ՛ Յոյներէն և թէ Ասորիներէն։ Միակ պատմական յիշատակարանը Անանիա Շիրակացիին է (անտիպ ձեռագիր ժամանակագրութիւն մը՝ Մուշի մէջ պահուած) որ կը պատմէ թէ քահանէին բաղաձայնները Դանիէլի՝ ասորի իմաստասէրին ձեռամբ «չարտարուեցան» և թէոդոս Փոքրի թագաւորութեան օրով գրկուեցան հայազգի ազգաբար Վաղարշէն, Վռամշապուհ թագաւորին կողմէ, և ձեռամբ Արէլ Մեծի, բայց եօթը ձայնաւորները դեռ կը պակէին, ու Մեսրոպ զանոնք տարցաւ Հայիկէն, Տարօնցի ազնուականէ մը։ Սամոսատցի գրիչ մըն ալ, Սանեթանոս, բաղաձայններուն մէջ տեղաւորեց այս ձայնաւոր տառերը։»

Բաղկեդոնի ժողովը (451 թուին) ջանաց լուծել այն խնդիրները որոնք բնական հետեւութիւններն էին Եփեսոյ ժողովին ընդունած հանգանակին։ Ինչ էր ճշմարիտ իմաստը սա խորհրդաւոր բանաձեւին. **Որդի Աստուծոյ... նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր... որ իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ։** Ինչպէ՞ս բացատրել հանգամանքը միութեան՝ Աստուծոյ և մարդուն, յանձին Քրիստոսի։ Այս հարցումին արուած պատասխանը այնպիսի հակառակութիւններ երեւան հանեց, որոնց հետեւանքով անհամար անմեղ մարդիկ կոտորուեցան, և հռոմէական կայսրութիւնը անհետացաւ Ասիոյ քարտէսին վրայէն, իսլամներու յաղթանակը յաւուջ բերելով։ Բաղկեդոնի ժողովին ընդունուած միջին ճանապարհը դժուար է հոս զետեղել կարճ նախադասութեամբ մը. բայց թերեւս, յետագայ հատուածը իր մէջ կը պարփակէ բոլոր էական մասերը. **Քրիստոս՝ իբր Աստուած մի ի բնութենէ Հօր է, իսկ մարդկային հանգամանքովը, մեզի զերծ եւ մեր բնութենէն է։ Այս միակ եւ նոյն Քրիստոսը ունի երկու միացեալ այլ որոշ բնութիւններ։**

Հայերը ներկայ չէին այս ժողովին, մ՚չ ալ Կ. Պոլսոյ և Եփեսոսի ժողովներուն։ Արդարեւ այս ժողովը գումարուած միջոցին անոնք կրօնական բուռն հարցումներէ ենթարկուած էին ձեռամբ Յոզկերա Բ.-ի։ Բայց երբ այս քամբաղդ ազգը, կամ կրոնապաշտներուն ծայրայեղութիւններէն մեռցած խլեակը աւելի խոզոզ կեանք մը սկսաւ վարել, ինքնիրեն ժողով մը գումարեց Վաղարշապատի մէջ, (Փրիստոսի 491 թուին) ուր ամենայն հանդիսաւորութեամբ բանադրուեցաւ Բաղկեդոնի ժողովը։ Այս ընթացքը յաջորդաբար մէկ դարի անգամ կրկնուեցաւ, և մինչեւ այսօր ալ ստուգիւն փարատած չէ, Արեւմտեան Եկեղեցիին և Հայոց միջեւ այս խրամատէն յաւուջ եկած դատնութիւնը։ Տասնեւչորս դարեր առաջ գումարուած այս ժողովին կեդրոնավայրը եղող Էջմիածնի մէջ ինձի ըսին թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին խստօրէն կը մերժէ Բաղկեդոնի որոշումները. ասիկա ըսին այնպիսի ձայնի չեշտով մը որ խօսքին իմաստը մ՚լ աւելի կը ստուգացնէր։

Ահա այսպէս, Հայերը կը տարբերին թէ՛ Յունական և թէ Հռոմէական Եկեղեցիէն, քրիստոնեութեան խորհրդին իրենց արտայայտութեան եղանակովը. անոնք համաձայն չեն երկու բնութեան, այլ կը դատնին թէ յանձին Քրիստոսի մէ՛կ անձ և մէկ բնութիւն, մէկ կամք և այժ գոյութիւն ունի։ Հայկական արտարտամտայցը կը չեշտէ այս վարդապետութիւնը հետեւեալ բառերով. «Մ՚ի Աստուած, Սուրբ Աստուած, հզօր և յաւիտենական Աստուած, որ խաչեցար վասն մեր։» Տէր Միքէլեան կ՚ըսէ թէ այս պարբերութիւնը աւելցուեցաւ Վաղարշապատի Սիւնհոտին կողմէ։ Միւնոյն ժամանակ, Հայերը կը մերժեն և կը նզովեն Եւտիքէսի վարդապետութիւնը, որ ախոյեանն է Նեստորականներուն։ Եւտիքէս կը պաշտպանէր թէ Քրիստոսի մարմինը մերինին հետ միւնոյն բնութիւն չի կազմեր. Հայերը կը պնդեն թէ Աստուած կատարեալ մարդացաւ։ Այս մասին Տէր Միքէլեան մանրամասնօրէն կը խօսի իր յիշատակուած գործին մէջ, 52, 70 և 89 երեսներուն վրայ։

Այս խնդրին վրայ կարելի է յաւիտենապէս խօսիլ թեր ու դէմ. բայց յայտնի է որ Յոյները աւելի ճարտար վիճաբանողներ եղած են։ Հայերը, պարսիկ մոնոֆիզիտականներուն նման, գաղափարապէս անկատարներ ընելու վարժ չեն. անոնք, թերեւս, Աստուծոյ մասին իրենց ունե-

ցած թանձրացեալ գաղափարէն կ'երթան եղբայրացութեանց. իսկ այդ Աստուած-մարդը կ'առնեն իր ամենէն հում խմաստովը։ Այս քրիստոսաբանութիւնը հաւանօրէն մարմնացուցած է Ժողովուրդին զգացումները. բայց սա արդիւնքը՞ առած է որ գիրենք օտարացուցած է ո՛չ միայն Կայսրութեան Եկեղեցիէն, այլ և պարսկական սահմաններուն մէջ գտնուող գտնական ազգերէ բաղկացած քրիստոնեաներէն. Պէթղապատի Սիւնհոտին մէջ (գումարուած՝ 483ին կամ 484ին) Պարսկաստանի հետ քրիստոնէական Եկեղեցին սիրով ընդունեց իր ծոցը, նեստորականութեան խուսափուկ այժերը և ինքն ալ յարեցաւ նոյն ազանդին։ Արդարև, Վրացիները հետեւեցան Հայոց, որոնց հետ ուղղակի կապուած էր իրենց Եկեղեցին. բայց այս զինակիցները իրարմէ բամբեւեցան վեցերորդ դարու վախճանէն առաջ, և արդեգրեցին Բաղկեդոնի վարդապետութիւնը։

Քանի՛ դարերը անցան, այս գտնուած խրամատները այնքան լայն բացուեցան, և անոնք մինչև այսօր Արեւելքի քրիստոնէութեան ուշադրաւ յատկանիշները կը կազմեն։ Հայերը նախամիտաբար համարեցին նահատակութիւն և քաղաքական գերութեան մէջ իյնալ, քան թէ կրօնական ու վարդապետական տարբերութիւններուն մէջ զիջողութիւն ընել։ Երբ Հերակլ կայսրը Հայաստան այցելեց, Երուսաղէմի եկեղեցիներուն մէջ խաչը վերստին կանգնելէ յետոյ, Հայերը մերժեցին անոր գինուորներուն հետ բանակիլ։ Միջին Դարուն, երբ Սատանաները արդէն մտցուած էին, և անոնց յաջորդող խարիսխները կործանման գուռը կը հասնէին, հայկական անյողդող եկեղեցականութիւնը պահանջ դրաւ երեսուները երկրորդ անգամ մկրտել, եթէ առաջին անգամուան արարողութիւնը յոյն քահանայի մը ձեռքով կատարուած ըլլար։

Միութիւն մը գոյացնելու համար ի գործ դրուած բոլոր ջանքերը — և անոնք բազմաթիւ ու չատ լուրջ եղած են — միշտ ապարդիւնացան։ Յունական ցոյց տուած հրապոյրները ո՛րքան ուելցան, Հայերն ալ այնքան աւելի ամրութեամբ լեցուեցան։ Պապերն ալ լուսաղոյն յաջողութիւնը մը չգտան. անոնք Էջմիածնի թանգարանին մեծարժէք աւարկաներ նուիրեցին, բայց արդիւնքը ոչինչ եղաւ։ Երբ կը մտածենք թէ այս ժողովուրդը որքան յամառ, այնքան ալ մատչի է աշխարհի վրայ գտնուող ուրիշ ո և է ժողովուրդի չափ և քաղաքակիրթ կեանքի բոլոր ասպարէզներուն մէջ, այն ատեն կը մեղմանայ մեր զայրոյթը՝ իրենց ցոյց տուած վարմունքին հանդէպ՝ որ քաղաքակրթութեան դատին համար էր, ու մենք տարբեր զգացումով մը կը սոգորուինք։ Հայերը ամէն ժամանակ պայքարեցան որպէս զի պահպանեն իրենց անհատականութիւնը, և ազգին տուար մասը կորուեցաւ այս ճիգին մէջ։ Մնացեալները սահմանուած են, Անակի որդիին նման, գարմանելու այն վնասները զորս իրենց նախահայրերը հասցուցին քրիստոնէութեան ընդհանուր յաջողութեան։ Միւս կողմէ,

պատմութեան տվրեցուցած դասն այն է որ ո՛չ մէկ ազգ և քրիստոնէական ո՛չ մէկ դաւանութիւն յաջողութիւն պիտի գտնէ, եթէ ջանայ Հայերը խոտորեցնել իրենց համոզումներէն, և արդիւք գտնէք՝ իրենց ազատագրութիւնը իրենց սեպհական ձեւով ի գլուխ հանելէ։

Ընթերցողներս թերեւս նկատի ունին որ՝ եւ չատ երկարօրէն կը զբաղիմ հին պատմութեամբ. արդարացումս սա է թէ մեծ փոփոխութիւն մը յառաջ եկած չէ հին ժամանակներէ ի վեր։ Հայկական և Յունական Եկեղեցիներուն միջև գտնուող տարբերութիւնները լաւ ամփոփուած են Մխիթարեաններու այն ծանօթագրութեան մէջ, որ կցուած է Ներսէս Լամբրոնացիի հաշտարար առաջարկութեան, կատարուած՝ Հռոմկլայի ժողովին միջոցին. (Orazine sinodale di S. Nierses Lampronense, Venice, 1812, էջ 188։) Յունական եկեղեցին պահանջեց որ Հայաստանեայց Եկեղեցին բանաղրէ Քրիստոս մէկ բնութիւն ունի բաղադրեալ։ Երկրորդ, Ցիսուսի երկու բնութիւն ունենալը դաւանի։ 3րդ, Երրորդութեան երկրորդ դէմքին խօսքը չընել խաչ հանած միջոցին։ 4րդ, տէրունական ուսները Յունական եկեղեցիին հետ ուսնել։ 5րդ, Ս. Միւռոնական ուսները Յունական եկեղեցիին հետ ուսնել։ 6րդ և 7րդ՝ հաղորդութիւնը խմորուած հացով բաշխել և գինիին մէջ ջուր խառնել։ 8րդ, վաւերական համարել չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ Տիեզերական ժողովները։ 9րդ, Հայոց պատրիարքին ընտրութիւնը Յոյն կայսեր ձեռամբ կատարել։

Երկու Եկեղեցիներուն իրարու հանդէպ բռնած դիրքը ցաւագինօրէն բայց չատ ուժգնութեամբ ամփոփուած է նոյնինքն Ներսէս Լամբրոնացիի ձեռքով։ Յոյները չնորհակալ կ'ըլլային Աստուծոյ, որ Հայոց նման չեն, և Հայերն ալ փոխադարձաբար նոյն բանը կ'ընէին։ Առհասարակ այնպէս կարծուած է թէ Հայերը ընդունած են կ. Պոլսոյ և Եփեսոսի ժողովներուն որոշումները. բայց պէտք է կրկնեմ թէ այս կարծիքը սխալ է. կարդալ այս մասին՝ Տէր Միքէլեանի ծանօթ գործը։

Ի բաց առեալ վարդապետութիւնները և ծէսերը, հանդարտորդը չատ մեծ տարբերութիւններ կը տեսնէ ներկայի Հայկական և Յունական Եկեղեցիներուն միջև. Հայոց տուներուն մէջ չէք տեսներ կրօնական պատկերներ, մինչ Թուրքերը բոլորն ալ իրենց տունին մէջ ունին անոնցմէ։ Գալով Հռոմէական Եկեղեցիին, Հայերը չա՛տ աւելի բամբուած են անկէ վարդապետական հարցերու խրամատով. յունականին նման, Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ կը մերժէ «filioque»ը, և անատակոյս; Ընդունիր նաև Պապին անսխալականութիւնը։

ԹՈՒԻՆ

ԱՒԵՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄԻ ՑՑԱՋԱՐԴԵՐԸ

ՏԱՍՆԵՒԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԴԷՊԻ ԱՆԻ ԵՒ ԴԷՊԻ ԿԱՐՍ

Հոկտեմբեր 14ին մեկնեցանք Էջմիածնի վանքէն, ժամը ութին ու կէսին, հինգ հոգիով մեր խումբով, մէջն բլրոյով նաեւ մեր հայ խահանան։ Տիզուոյն վրայ վարձած Լինք ատար ոպրամկի մատաղաձիեր, որոնց բարը։ Տիզուոյն վրայ վարձած Լինք ատար ոպրամկի մատաղաձիեր, որոնց հինգը պիտի փոխադրէին մեր զոյքերը։ Դէպի Անի ամենէն ուղիղ ճամբան կ'անցնի Արագածի պատուանդանին կողերէն, վահանաձեւ զանգուածին հարաւային ծայրէն մինչեւ ծայրագոյն արեւմտեան կէտը։ Էջմիածնէն պէտք է յառաջանայ հիւսիսային արեւմտեան ուղղութեամբ։ Բանի՛ կը յառաջանաք, հողը ա՛յնքան կը բարձրանայ ձեր ոտքին տակ։ Յառաջամասի դալարապատ ոմատներէն անդին, գագաթին վրայէն կը տարածուին անչուշտ լերան քարքարուտ և լերկ գագաթները։ Դալարապատ գօտին կը բաղկանայ բամպակի և հնդիկիզի առեղին դաշտերէն, մրգատատներէ ու այգիներէ, ինչպէս նաեւ կազամբինեաց ցիրուցան անառատակներէ, որոնք կը բարձրանան փոչիից և քարայի ամայութեան վրայէն։ Անոնք կ'ուռղուին վտակներով որոնք Քառաղի կամ Ապարան Սաի ջուրերը կը սպառեն. իսկ այս վերջին գետը կը հաւաքէ հրաբուխին տակաւ ջուրերը անոր արեւելեան կողին վրայ։ Բարի կարգեր մաշած են ջուրէն և ցիրուցան եղած՝ ամէն անգամ որ, գարնան եղանակին, ջուրը կը յորդի։ Այն կէտը, ուրկէ անցանք Քառաղը, այսինքն զլխաւոր անցքը, ջուրը նուազագոյն և հոգնոյն էր, ու կ'անցնէր այս քարքարուտ արահեստներէն։

Ուռղուած հողի ատրճանթեան վրայ անցանք բազմաթիւ գիւղեր, ոմանք հայաբնակ, ուրիշներ թաթարաբնակ, իսկ մէկ քանիներ ալ խառն բնակչութեամբ։ Հիզնավուզ, կամ Բրնաւուզ՝ հայկական գիւղը, ուր կը գտնուէր չրջանային պետական վարժարանը, այս բարեբեր գօտիին գիւղակներուն վերջինն էր։ Բանի մը վայրկեան կանգ առինք գոլորշիի պատուհաններուն առջեւ, մտիկ ընելով հայ ազգ արուած ուսուցչի դասը։ Գիւղին եամն, անբերրի բլուր մը կը բարձրանայ դէպի այն լերկ սարաւանդները, որոնք Արագածի պատուանդանը կը կազմեն։

Այս սարաւանդներուն չափաւոր բարձրութիւնը՝ Արաքսի դաշտաղեմին վրայէն, և անոնց երկարատիպ տարածութիւնը արեւելքէն դէպ արեւմուտք, չատ նպաստաւոր պայմաններ են լիովին գնահատել կարենալու համար տեսարանը և յարափոփոխ պատկերին իւրաքանչիւր նոր դիմայեղումը։ Անոնց ազատ դիրքը զանոնք վերածած է բնական պատկերասրահի մը, որ կը տիրապետէ երկարաձգուած տեսարաններու վրայ, Բնութեան ամենէն գեղեցիկ և ներշնչեալ գործեր բոլորն ալ։ Եւրոպացին, որուն ունեցած գաղափարը՝ լեռնային տեսարանի մասին՝ հիմնուած է այն քմահաճ լեռնակատարներու և ցիրուցան հովիտներու վրայ, որոնք Ալպեաններուն յատկանիշը կը կազմեն, այն Եւրոպացին որ յուզումով կը նայի հաչակաւոր կիրճի մը գագաթէն իր դաշտավայրերուն կատարելի ուրուագիծներուն, անկասկած խորապէս պիտի յուզուի հանդիսանքէն համայնապատկերի մը որուն մէջ սահմանակցուցիչ ատիճանով խորութիւններ և բարձրութիւններ մաս կը կազմեն ընդհանուր յատակագծի մը ու Արեւելքի կլիմային մաքուր մթնոլորտին մէջ կը տեսնուին կաւի վրայ չինուած կաղապարի մը բովանդակ մաքրութեամբը։

Տեսարանը դիտողին ապերուն ատակ կը ատրածուի դաշտագեմինը որ ջուրի նման ատափարակ է, և որ երկրաբանական դեռ մօտաւոր անցեալին մէջ ծով մըն էր։ Մէկ եզերքէն միւսը երեսուն մղոնի հեռաւորութիւն կայ. այսուհանդերձ, քաղաքները և բուսականութիւնը այնպէս մը գծագրուած են մակերեսին վրայ, որ կարծես գծագրիչի մը ձեռքին գործը ըլլար ան։ Դաշտավայրին եզերքը կը գտնուին հրաբխային լեռներ, զորս ճանչցանք արդէն Արարատի լեռնակոյտ անուամբ։ Այս չղթային սեպաձեւ ու ատրօրինակ շրջագիծը ծանօթ է իր բազմաթիւ շքեղ վերջալոյսներով։ Կատարները կը բարձրանան մօտաւորապէս 8000 ոտք վեր՝ դաշտավայրին մակերեսէն. բայց որքո՞ն խնամքի կ'երեւան ատոնք Արարատի զանգուածին եռեւը, գեղեցիկ երեսէն յանկարծակի ամփոփուելով։ Հիւսիսային արեւմտեան ձիւնեղէն խիզախ ամբարտակները այս բարձրաւանդակներուն վրայէն կը տեսնուին. և անկարելի է ըմբռնել որ այն յստակագարկուս շրջագիծերը որոնք կը ձեւացնեն օդապարոյ պատկերը, մօտաւորապէս քառասուն մղոնի անջրպետով մը բաժնուած են։

Մեր տեսողութենէն ատաւին կրնաւ ծածկուիլ չեղեր կողմամասերու այն չարքը, որ կը ծածկէ վանքը՝ և սա՛ աչքերուս առջեւ պարզուեցան այս հրաշագեղ դաշտաղեմին յատկանշական կողմերը։ Բազմաթիւ լեռնաշարքերը և լեռնակոյտերը ամփիթատրոնի մը ձեւով կազմուած էին, ու մենք կը թուէինք գրաւել կեդրոնական տարերէն մին։ Արեւելեան կողմը, Արաքսի երկայնքն ի վար, հիւսիսային եզերքի օձապտոյտ կամարակապերը ատաւին կը տեսնուէին, երկարելով հարաւային ուղղութեամբ մը, Քարնիարքի ոգեղաղի կատարին նմանող բլուրէն անդին։ Արեւմտեան կողմը, այս լեռներէն վարիսաւն մղոն հեռաւոր անջրպետի մը վրայ, տափարակ հողը կը վերածուէր կրկնագագաթ լերան մը, որ հովիտին մէջ դուրս կը ցայտէ Արարատի ընդհանուր կերտուածքէն։ Անիկա ծանօթ է Թաքճալդու անուան տակ։ Դէմ դէմի կեցած են Արարատ և Արարատ։ Դաշտագեմինին մէջ կրնայինք զանազանել առանձնացած վայր մը, Արաքսի հիւսիսակողմը և դէպ հարաւ արեւմուտք։ Անիկա Արմաւիրի վայրը ցոյց կուտայ։

Թէ այս տեսարանը —ինքնին աշխարհ մը, որ ապշութեամբ կը լեցնէ միտքը— ի հարկէ ստիպեալ եղած է թատերագրեմը չատ կարեւոր դէպքերու՝ մարդկութեան կեանքին մէջ. առաջին ակնարկով մը իսկ ճանաչուելու կ'ըմբռնէ ասիկա։ Մարդկութեան ատաւուծավախ նախահայրերը անկասկած իրաւունք ունէին որդեգրելու Հայոց հին հաւատքը՝ թէ մեր առաջին ծնողքը սիրեց և տաւապեցաւ այս դաշտավայրին մէջ (*)։ Եթէ Դրախտին վայրը պիտի փնտռենք Հայաստանի սահմաններուն մէջ, ո՛չ Եփրատ և ոչ ալ Տիգրիս կ'անցնին ուրիշ ոեւէ երկրի որ աւելի պատչաճ ըլլայ իրր մարդ էակին նախնական և սիրուն բնակարանը։ Ասիկա յստակ երկիրն է, զոր Նոյ հերկեց և ուր որթատունկ անկեց, մարդկային ցեղին երկրորդ անկարանը։

Հայերը որոնց աւանդական պատմութիւնը զիրենք սերտօրէն կը կապէ Բաբելոնի և Ասորեստանի, և որոնք նախնական ժամանակներէն սկսեալ վարժուած են հրէայ գաղթականներ ընդունելու և հրէայ գաղութները իրենց մէջ հաստատուած տեսնելու, հեռաւոր թուականի մը միջոցին պէտք է տեղականացուցած ըլլան Ս. Գրոց Պատմութեան եղելութիւնները, բոլոր հովիտներուն ամենէն աւելի այս նպաստաւորեալի մէջ և իրենց լեռներուն ամենէն բարձրաբերձին ատորոտը։ Հնարամիտ բուսաբանը՝ Թուրնըֆոռ իր շուրջի ծխախոտի դաշտերը տեսնելով ուղղակի է հասկնալ թէ արդեօք հաստատ ծխախոտն ալ կը գտնուէ՞ր երկրային դրախտին տունկերուն ցուցակին մէջ։ Այս կողմերը բնաւ ձիթենի չգտնուելուն հետեւանքով, նոյնպէս Թուրնըֆոռ՝ ազատնին և ձիթենին ճիւղին պատմութիւնը չի կրնար մոռնալ։

Հրէաներու և Հայերու փոխադարձ յարաբերութեանց մասին պէտք է կարդալ Ռիթթէրի գործը՝ Erdkunde, ժ. հատոր, էջ 586էն սկսեալ։ Եթէ Հայերուն ձեռքը հասած հրէական յիշատակարանները իրենց ծննդավայրի շրջապատին հետ յարաբերութիւն ունենալ կարծուեցան, շատ բնական է որ անոնք նոյն վայրերուն հետ պիտի նոյնացնէին հրէական մոքին յետագայ ստեղծագործութեանց սկզբնական քայլերն ալ։ Ա-

(*) Կարդալ մասնաւորաբար Թուրնըֆոռի Voyage du Levant գործը եւ Բէրդի Reise zum Ararat։

ողջ այս երկիրը կրօնական ուանդուխեամբ սրբազործուեցաւ։ Պէտք չէ զարմանանք, երբ Տիւպուսայի գործին մէջ կը կարդանք թէ Արագսի վրայ Բարագալէի մերձակաները ծառ մը կայ որուն համար կը հաւատան թէ պատապարած է Յորը և իր երեք բարեկամները։ Երբ հարիւրներ կը նեղուայ և Հայերու առանձին պատմութիւններ կ'ընդարձակ, կը տեսնենք թէ իրենց պատմութեան սկզբնական քայլերէն մէկ քանին առնուած են այս բարերեր և լայնատարած գաղտաւոյրին մէջ։ Ասիկա էր նախընտրած վայրը Արմենակի, Հայոց նախահօր՝ Հայկի որդւոյն կամ թոռանը, հոս իջաւ ասիկա Վերին Եփրատի շուրջը գտնուող լեռներէն, իր ամբողջ ցեղին հետ։ Այստեղ հաստատուած էին Հայոց ամենէն վաղնջական քաղաքները, որոնց մէկ քանիին աւերակները տակաւին կանգուն կը մնան հողին վրայ և բանասէրներու վիճաբանութեան գուս կը բանան թէ որպէսզի ո՞ր քաղաքը կը գտնուէր այդտեղ։ Արմաւիրը, Նէմուէի ժամանակակից, Սարոյի անտառակներովը որոնք Տոսոնայի (*) կաղնիներուն նման գուշակութիւններ կ'ընէին, կը կարծուի թէ կը գտնուէր ճիշդ հոն, ուր այսօր աւերակներ կան, բլրակի մը վրայ, զոր մեր ատրաար ատրածուող համայնապատակերին մատրամատնութեանց մէջ կը գտնուանենք։ Տիւպուա այս քաղաքին մասին ալ կը խօսի, Voyage autour du Caucaseի Գ. հատորին 419րդ էջին վրայ. չտեսեան է զայն բաղդատութեան գնել Խորենացիի նկարագրութեան հետ։

Դէպ արեւմուտք, գետին հարաւային ափին վրայ, հոն՝ ուր պաղպղացին լավայէ խարտեակներ կը բարձրանան, ժամանակակից ճանապարհորդներ երեւան հանած են վաղնջական ամրոցքի կարեւոր բեկորներ, որոնք գործածուած են Բարագալէի պարսպաց շինելու, և որոնք կարծեմ մինչեւ հիմա կը կարօտին իրենց հնագոյն անունին։ Երկու ուղեւորներ՝ Ուզլի ու Քէր Բորտըր (**) կարծած են թէ ասոնք Արմաւիրի աւերակներն են. իսկ Տիւպուա հաւանականաբար կը սեպի՝ Տիգրանակերտի վերապրելով գտնեալ։ Երուանդակերտի և անոր ընկերակցին՝ Երուանդաշատի ամրոցին հետքերը տեսնուած են Արբա Զայի, նախկին Ախուրեանի երկու ափանց վրայ. յայտնի է թէ այս երկու քաղաքները չենուեցան քրիստոնէական թուականի առաջին դարուն, Աբշարունեաց ցեղէն հայ թագաւորի մը ձեռամբ։ Ախուրեանի և Արագսի իրար միացած ակը, բլրակի մը վրայ, ինչպէս նաեւ առաջին գետին արեւմտեան կողմը Տիւպուա տեսեր է Երուանդակերտի նախկին բերդին աւերակները. այս

(*) Տոսոնա, Եպիրոսի հին քաղաք մըն է, ուր՝ Տրոմէզի բաղաքին մերձակայ. Աւտանգղի տեղեան մը կար հոն, կաղնիներու անտառի մը մօտ, ուստի պատգամներ կ'արձակէին։ Ղ. Թ.

(**) Ouseley's Travels, Գ. հատոր, էջ 450. եւ Ker Porter's Travels, Բ. հատոր էջ 640։

բերդը Արագսի հետ հաղորդակցութիւն ունէր ստորերկրեայ անցքով մը։ Իսկ Երուանդաշատ հիմնուած էր արեւելեան ափին վրայ, գետէն քիչ մը աւելի վերօք։ Այն օրերուն ուր այս քաղաքները ծաղկեցան, սէգ Արագսի վրայ ձգուած էին կամուրջներ, որոնցմէ թուրքեր և կամուրջներ հոս հոն կ'երեւան տակաւին։ Տիւպուայի վկայութեան համաձայն, Երուանդակերտի և Բարագալէի մէջ կը գտնուին այս բեկորները. իսկ Քէր Բորդըր կը խօսի միայն վերջին քաղաքին կամուրջի մասին։ Թագաւորաց բարձրաբերձ ժայռին վերեւ կը գտնուին Խուլբիի հաշակաւոր աղահանքերը, որոնք անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր շահագործուած են։

Հայկական դիւղէն հեռանալէ յետոյ մեր ճամբան շարունակեցինք լերկ ատրաւանդակներուն վրայէն, հասնելու համար գէպի այն համայնապատակերը զոր Ջանացի նկարագրել։ Մեր ձիերը կ'ընթանային յամրութեամբ. մեր անմիջական շրջակայքը անտարբեր կը ձգէին զմեզ. ամբողջ երեք ժամեր ան մէկ դիւղի հանդիպեցանք. միայն, հոս հոն քրդական վրաններու խումբեր կը տեսնէինք։ Երբ, կէս օրին, ամպերը պարզուեցան Արագածի կատարին վերեւ, դիտեցինք որ անոր ժեռուա գագաթին ժանիքները անտեսանելի կը դառնային, արտաքին պատեանին դուրս ցցուած շրջագիծին եռանը։ Մեր վերեւը, այս զառիվերներուն վրայ, կրնայինք նշմարել գաղարիքի մէկ քանի կանանչ պիսակներ, որոնք գիւղակներու վայրը ցոյց կուտան և ուր բնակող Թաթարներն ու Հայերը թշուառ կեանք մը կը քաշկռտեն լեռան կողին վրայ։

Երբոր հասանք էջմիածնէն տասներեք մղոն ուղղակի հեռաւորութիւն ունեցող կէտ մը, անցանք խորունկ լեռնամէջերու խիտ շարք մը։ Առանցմէ առաջինը երեքին մէջէն ամենէն մեծն էր և կը պարունակէր ցամքած գետակի մը լայն անկողին. այդ գետակը կ'իջնէր կնդրանոսական լեռնակողմէն։ Իսկ երբ վերջին լեռնամէջը անցանք, ինքզինքնիս գտանք մեծ եկեղեցիի մը աւերակին առջեւ. անիկա չատ պարզ բայց մեծապէս գեղեցիկ ձեւ ունէր։ Շինուած էր սրբատաշ քարէ, հայկական լաւագոյն ճարտարապետութեան սեռով. հնագարեան արմատեկարները առանձին կը մնային խորանին պատերուն վրայ։ Միայն, բարձրաբերձ գմբէթը կործանուած էր, բնաքանդաց շրջանակ մը թողլով, որուն վրայէն կ'անցնէին ամպի բեկորներ։ Ներքնակողմը գտնուող արձանագրութիւնը ցոյց կուտար հայկական 876 թուականը, որ կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1426 թուին։

Այս աւերակէն քիչ մը անդին հատատուած է Թալիշ՝ հայկական փոքր գիւղը, որուն հարաւային եզերքին վրայ այցելեցինք աւերակները մէկ քանի աշտարակներու, հաւանօրէն եկեղեցիին շինութեան շրջանը մէկ քանի ոտնաչափներու։ Մեր վերեւը, այս զառիվերներուն վրայ, կը նայէինք մեծացած և որոնք արեւմտեան կողմի լեռնամէջին վրայ կը նայէին Թալիշի թէ՛ սգարեանն և թէ քահանան բացակայ էին գիւղէն։ Հետ-

կիլիկիոյ կատարելապէս անտեղեակ գտանք իրենց հնութեանց պատմութեան մասին. այս տգիտութիւնը կեղծուած չէր, քանի որ անոնք ո՛չ կարդալ գիտէին և ոչ ալ գրել։ Իրիկունը բաւական յառաջացած էր երբ այս հաճելի վայրէն մեկնեցանք. մառախուղ եղաւ և քիչ յետոյ անձրեւի փոխուեցաւ։ Երկու ժամ չանցած, հաճոյքը ունեցանք ապաստանելու Աքճա Քալէ թաթարական գիւղը որ այս անբերրի լեռնակողերուն վրայ կազդուրիչ օդասիս մըն է կանանչ ուռիներով։

Հայկական բնակարաններու խակական վեհափառութիւնը իր արժէքը կը կրկնապատկէ ամէն եղանակի մէջ ամպերու ներկայութեամբը։ Այս տեսակէտով Հայաստան շատ աւելի նպաստաւորուած է քան Պարսկաստան, ուր ամէն ամպ ի զուր կը բաղձաք ամպի մը, անով չլացուցիչ փոյլը մասամբ սառերատելու։ Իսկ Հայաստան իր ջինջ մթնոլորտին ճառագայթաւորութիւններուն վրայ կ'աւելցնէ նաև մշուշային զեղեցկութիւնները։ Սա միջոցին, ժառախուղը խաղաղ կոյսերով կը ծածանի համայնապատկերին կեդրոնական գօտին վերեւ։

Յաջորդ առաւ երբ արթնցանք, ականատես եղանք պատկերի մը որ յատուկ է այս ձորին և այս եղանակին։ Արտաքսի ամբողջ հովիտը ծածկուած էր ապիտակ մշուշի քօղով մը ու կը նմանէր ընդարձակ ծովի մը։ Արեւմտեան կողմի անտառաների սոնմանագիծերէն մինչեւ Արարատի զանգուածին ստորոտը, այս խուսափուկ նիւթը կը հասնէր լեռանց խարիսխին. կարծես թէ յանկարծակի մտած էինք երկրաբանական այն շրջանին մէջ երբ ջուրերը տակաւին կ'ողողէին այս ժեռուտ ափերը։ Արեւելեան կողմը մէկ քանի կղզիներ կը բարձրանային փոքրիկ մակերեսին վերեւ. սանք դաշտավայրին լեռներն էին։ Իսկ այն ստորաւանդը ուր մենք կեցած էինք, արեւի անուշական լոյսով ողողուած էր, և ամբողջ Բնութիւնը խորունկ լռութեան մէջ կը գտնուէր։

Քանի՛ կը յառաջանար առաւօտը, մշուշը ա՛յնքան կը բարձրանար կամ կը փարատէր. ապիտակ ամպի բարակ թելեր կապոյտ երկինքին վրայ կը տարուբերուէին։ Մեր ճամբան շարունակեցինք նախորդ օրուան նման քարքարուտ բարձրաւանդակներու վրայէն։ Բայց գիւղէն անդին հողը տեղ տեղ հերկուած, ցորեն սեկուած էր, որով գեղինը կանանչցած էր։ Զմրան եղանակին՝ այս լեռնակողերը ծածկող ձիւներէն պաշարուած է հունձքը և կը քաղուի գարնան մէջ կամ ամրան սկիզբը։ Արագածի ժեռուտ կուրծքը տակաւին ծածկուած էր այն զառիվարներուն ետին, որոնք մեր ոչ կողմին վրայ կ'երկարէին։ Ընդարձակ դաշտագետնին մէջ, որ տակաւին կը տարածուէր մեր առջեւը, մենք տեսաքննել կրնայինք հաճելի մարմանդի պիսակները, որոնք այդ կողմը ընտանի դարձած էին աչքերուս. բայց հիմա այլեւս փոխանակ պարտէզներու կը տեսնէինք ամայի տարածութիւններ, որոնք կարկաջուն գետակներով կարուտուած էին։ Իսկ ա՛լ աւելի դէպ արեւմուտք

հովիտը կը տարածուէր ալեծածան։ Այս լերկ կաւահողի տարածութիւնը տեղ տեղ վարդագոյն տորոնով ներկուած էր։ Նրբին երանգները կը շարունակուէին կողերն ի վեր այն լեռներուն, որոնք դաշտավայրը կ'եզերեն հարաւային կողմէն։

Արարատի զանգուածին այս ստորին կողերը կը համբուրուին ծաղկող արեւին լոյսին հետ, և որովհետեւ կրանոդէ կազմուած են և թեթեւ կորութիւններ ունին, կը ցուցադրեն նրբին երանգներու բազմազանութիւն մը։ Խիզախ տարեր, որոնց գագաթը ձիւնով ծածկուած էր գիւղ մը։ Բոլոր տարեր, որոնց գագաթը ձիւնով ծածկուած էր գիւղ մը։ Խիզախ

պետական գլուխ գործոցի մը, որուն համար կը կարծուի թէ Բագրատունեաց հարատեւութեան ոգեկոչն շրջանի շինութիւն մըն է, և կարելի զայն դասել հայկական ոճի ամենէն հրապուրիչ նմոյշներուն կարգին մէջ։ Թէեւ զայն վանք կը կոչեն, բայց եկեղեցի մըն է, ու թերեւս մոս կը կազմէր վանական հաստատութեան մը. ուերակ վիճակի մէջ ըլլալով հանդերձ, բաւական լաւ պահպանուած է անիկա։ Տանիքը փլած է. պատերուն վրայ լայն ճեղքեր կան. բայց որմածքը տակաւին նուրբ ու նոր մնացած է, ինչպէս եթէ նոր շինուած ըլլար. ցանցազարդերն ալ կարծես դեռ հիմա ստացած են վրձինի վերջին հպումը։

Ի սեռ անոր յայտնի պատուհաններուն —որոնք պարզ լուսամուտներ չէին— և նրբակերտ քանդակագործութեանց, մղուեցայ զայն համարել Հայաստանի մէջ տեսած չէնքերուս ամենէն գեղեցիկը։ Առած լուսանկարս ցոյց կուտայ որթատունկի գծագրութիւն մը, եկեղեցւոյ հարաւային թեւին մոս կազմող. հիւսիսակողմն ալ կը գտնուի տանձի կամ խնձորի պատկեր։ Արեւի ժամացոյց մը տեսանք ուերակին հարաւային կողմը. անիկա քարէ քանդակներ ունէր. մեզի ցոյց տուին նաեւ քառակուսի ժայռ մը զոր ուերակներուն մէջէն գտած էին, և որուն վրայ բարձրաքանդակի ձեւով պատկերացուած էր Ս. Կոյսը և Յիսուս Մանուկը, երկու հրեշտակներու հետ։ Շէնքին շուրջը կը գտնուի գերեզմանատուն մը. հին խաչերէն մէջ քանին գիւղին եկեղեցիին պատերուն մէջ հիւսուած են։ Քիչ մը լեպ արեւելք նշմարեցինք պզտիկ մատուռի մը ուերակները։ Դեռմնը ծածկուած էր ինկած քարերով, ոմանք կարմրագոյն, ոմանք ալ թխորակ, երկու գոյներ որոնք այնքան ճարտարօրէն իրարու խառնուած կան հակադրուած են հայ ճարտարապետներուն կողմէ, իրենց պատերուն այն և անզարդ ստրածութեանց վրայ։

Հարցափորձեցինք թէ այս ուերակներուն մասին տեղեկութիւն ունեցող կա՞յ, և մեզի ցոյց տրուեցաւ կիսովին սրբուած արձանագրութիւն մը կամարականերէն միոյն վրայ. այնտեղ յիշատակութիւնը կար Սմբատ թագաւորին, Բագրատունեաց հարատութենէն, որ տեւեց Թ. դարէն ԺԱ. դար։ Անիկա հաւանականաբար Սմբատ Երկրորդն է (977—89), որ Անիի Մայր եկեղեցիին հիմնարկէքը կատարեց։ Բոհանային պապը իմացաւ մեզի թէ վանքը և եկեղեցին մինչեւ համեմատաբար ժամանակիս չրջաններ կանգուն կը մնային, թէ վանականները փոխած էին Բասքէվիչի արշաւանքին ժամանակ, և անկէ ի վեր չէնքերը ուերակ վիճակի մէջ ինկած էին։

Քէր Բորդը, որ Անիէն էջմիածին երթալու ատեն այս կողմերէն անցաւ, կը յիշատակէ գոյութիւնը յայտնաբերած ուերակներու՝ այս վայրին մերձակաները, ինչպէս՝ երկու եկեղեցիներ, պատեր և տուներ, բոլորն ալ փլփլած։ Ինքը տեսեր է ասոնք, բայց կանգ չէ առեր զանոնք քննելու համար։ Անիկա այս վայրը Թալին կ'անուանէ, ու Ռիթթէր

կը համարձակի ենթադրել թէ տանք Բագրատի ուերակներն են թերեւս։ Այդ քաղաքը, հիմնուած՝ նոյն այն թագաւորին ձեռամբ, իր անունը տուաւ Երուանդակերտին և Երուանդաշատին, Բագրատունեաց իշխանութեան արքունիքը եղաւ, և ԺԳ. դարու վերջերը դեռ կը շարունակէր գոյութիւն ունենալ։

Թալինի մերձակաները ուրիշ հետաքրքրութեանց մասին բան մը չիմացանք, բայց անունի նմանութիւնը մեզի մտածել կուտայ թէ Քէր Բորդերի նկարագրածները կը պատշաճի մեր այցելած վայրին նախկին վիճակին։ Յայտնի էր որ այս ապառաժներուն բոլոր եղան ծաղկեալ քաղաքաշինութեան մը, որ ժամանակագրական կարգով շատ աւելի ուշ ծաղկեցաւ քան այն շրջանը, երբ գաչաւոյրի ուերակ քաղաքները ծաղում ապրեցան։ Նախ Թալինի և յետոյ Թալինի մէջ մենք երեւան հանեցինք հեաքերը միջնադարեան քաղաքակրթութեան մը, որուն ապացոյցը առատօրէն ունեցանք երբ հասանք Ախուրեանի ափանց վրայ, Անիի և Ղօչա Վանքի մէջ։

Բոհանային տանը վերնայարկի սենեակը և հոն հաւաքուած բազմութիւնը մեզի մտածել տուին քրիստոնէական առաջին դարերու պարզութեան վրայ։ Մեր հիւրընկալը տակաւին երիտասարդ էր, և իր բնակութեան վրայ։ Մեր հիւրընկալը տակաւին երիտասարդ էր, և իր բնակարանը ձիրքերը դեռ լիացած չէին թշուառութեան կամ չարչարանքի բերմամբ։ Գեղացիները բոլորն ալ բարեկիցիկ էին և իրենց թոթոր դրացիներուն հետ լաւ յարաբերութեան մէջ ըլլալ կը թուէին։ Գաւառին երեւելիներէն եղող Թոթոր խան մը գործով այցելած էր գիւղը մենք ուրախութեամբ տեսանք որ անիկա մեծ յարգանքով կը տեսակցէր գիւղին երեւելիներուն հետ, որոնք փոխադարձաբար յարգանք ցոյց կուտային։ Անոր ծանրախոհ կերպարանքը և արժանապատիւ դէմքը հակոտային։ Անոր ծանրախոհ կերպարանքը և արժանապատիւ դէմքը հակոտակիր մը կը ձեւացնէր Հայերուն եռանդուն երեւոյթին։ Ո՛չ գիւղին կառավարական պաշտօնեան և ոչ ալ եկեղեցականը կանոնաւոր դասակարգութիւն մը առած էին. անոնք քիչ մը բան սորված էին Հայոց նախնական վարժարանին մէջ։ Բայց երկուքն ալ, մանաւորապէս ջուկ դասակարգին, որմէ սերած էին։

Մենք պէտք ունէինք ուրիշ մտադրութիւն մը, զոր կրցանք վարձել Թալինի մէջ. անոր թոթոր ազգի տէրը հետաքրքրուեցաւ մեր եռեւէն Քարտէսին վրայէն չափելով տասնեվեց մղոնի հեռաւորութիւն մը կա գիւղէն մինչեւ այն կէտը ուր Ախուրեանի կը դպինք։ Այս ճամբան չորսուկէս ժամուան մէջ կարելի՝ ինք, որովհետեւ գետինը խորտուբորտ է և մեր ձիերը շատ գէշ վիճակի մէջ էին։ Անվերջանալի ուղեւորութիւն մը թուեցաւ մեզի. համայնապատկերը միօրինակ էր. քանի՛ կը յառաջանայինք հիւսիս արեւմտեան ուղղութեամբ, Արաքսի հովիտը ոչինչ կը դադրէինք տեսնել։ Կ'անցնէինք կիրճէն այն գաղափին, որուն

արեւմտեան ծայրը Պուկուխուի խարակին կը յանգի. իսկ ա՛լ աւելի յառաջանալով կ'իջնէ Պիրմալէք թաթարական գիւղը, ուր վտակ մը կը հոսի Արագածէն բղխելով։ Շինուած էր թումբ մը, որը հողին ընդդիմեն ժանգակուխեամբը, բանդագուած էր ջուրերը՝ լճակ մը կազմելու։ Պիրմալէքէն անդին ուրիշ լեռնագագաթ մը խոտորնակի հատատուած էր մեր ճամբուն վրայ, որով հարկադրուեցանք դէպ արեւմուտք չեղիլ։ Այդ միջոցին անցանք Սապանճա կոչուած քրդական պզտիկ գիւղ մը, որուն բնակիչները աշխարհի ամենէն վայրենի մարդիկն էին։ Թուս կառավարութեան պաշտօնատարներուն ի պատիւ պէտք է ըսենք թէ անոնք չհամարձակեցան ձեռք դնել մեր վրայ, մանաւանդ որ տանձին և անդէն կը ճամբորդէինք։

Երկրորդ լեռնագագաթին յաջորդեց երրորդ մը, յար և նման՝ նկարագրով. այնուհետեւ ուրիշներ ալ իրարու ետեւ երեւան եկան. ասոնք լերան կեդրոնական զանգուածին կամարակապներն էին, որոնք ճառագայթներու նման կ'երկարէին արեւմտեան ուղղութեամբ, դէպի Արբա Զայի կուրը։ Թէեւ իրենց յարաբերական բարձրութիւնը՝ հովիտներուն վերեւ՝ շատ մեծ չէ, բայց մեր առաջնորդը նախամեծար համարեց անոնց շուրջը գառնալ քան թէ ճակատէն։ Կողերուն վրայ կային խանձած խոտեր. տեղ տեղ ալ բոլորովին լերկ էր կամ քարքարուտ, ինչպէս այն խարտիեշները զորս կը սահմանագծէին։

Աւելի քան երկու ժամեր շարունակեցինք այս օրինակ ամայի տարածութեան մը վրայէն ընթանալ, կարելով Արագածի արեւմտեան խարխային կողերը։ Ասանք, գրեթէ աննշմարելի փոխանցումով մը կը հակին դէպի բաց և վէտվէտուն գեղին մը։ Վերջապէս՝ կազդուրուեցանք տեսնելով գիւղը, որ կանգնած էր միայնակ և ասանց գրացիի, ա՛լ աւելի տափարակ գեղեցիկ լերկ մակերեսին վրայ։

Այս գիւղը կը պատկանէր Ալէքսանդրբէյի դաշտը բնակող Հայերու մէկ զաղթականութեան. յուսանք որ յառաջիկայն ուրիշներ ալ պիտի զաղթեն Արբա Զայի հովիտին մէջ։ Իրենց նախահարց այդ դասական գեղը կ'անցնի երկրամասէ մը որ հինէն ի վեր հռչակաւոր էր իր առողջարար կլիմային և պաղաքեր հողին շնորհիւ։ Անիկա տակաւին զուրս եկած չէ այն ամայի վիճակէն, որուն մէջ ինկաւ, երբ Թրքական և պարսկական կայսրութեանց սահմանագծին վրայ կը գտնուէր։ Այս գիւղէն մինչեւ գեղին եզերքը, գրեթէ երկու ժամուան ձիաքնացութեան մը միջոցին, մարդկային էակի հետքն անգամ չտեսանք։ Այս աւելի տափարակ գօտիին երեւոյթը մեզի յիշեցուց Ալէքսանդրբէյի դաշտը, որուն արտաքին մասը կը կազմէ կերպով մը։ Մենք կանգնած էինք Արագածի արեւմտեան դարվարներուն դէմը, և հրաբուխին խարակային միջուկը կրկին երեւան եկաւ։ Լերան շրջապիծը կազմուած էր բազմաթիւ կատարներէ, որ հեռապատկերին համաձայն կը թուէր

պատկանիլ երկու գլխաւոր խումբերուն։ Մեծ անտեսանելի սահմաններու մէջ կը խոտորէր դէպի ձախ. երկրորդը՝ կ'երկարէր դէպի տարատամ հեռաւորութիւն մը մեր աջ կողմին վրայ։ Երկու ճիւղաւորումներուն կազմած երկմանիին միջև է որ կը գտնուէինք։ Ակներեւ էր որ վերջին խումբը կը բաժնէր զմեզ Արաքսի հովիտէն։

Արեւմտեան կողմը, դէպի հեռաւոր հորիզոնը, մեր շուրջը կը տարածուէին կաւային հողերը, ծովի նման լերկ մակերեսով։ Այս բարձրադիր գետնին վերեւ կը կանգնէին Արարատի գագաթները, ասեղնաչարի մը պէս երկինքին հանդէպ շարուած, մինչ հարաւակողմը նշմարեցինք նորէն մեզի ծանօթ լեռը՝ Թաքճալդուն։ Դիտէինք թէ Ախուրեանի կուրին վրայ կը նայինք. բայց գետը չէր տեսնուեր։ Ցորեկուան լոյսը մարելու վրայ էր, երբ մտանք Ղօշա Վանք հայկական գիւղը, գետին ձախ ափին վրայ։

Ղօշա Վանք սիրուն պզտիկ գիւղը 120 վարձու ապարակներէ կը բաղկանայ, որոնք խմբուած են պատկառելի եկեղեցիի մը շուրջ։ Ես զայն կոչեցի այն անուանով զոր քահանան և պրիսաւը տուին ինձ, բայց որ աւելի կը պատկանի մերձակայ վանքին։ Թուսական քարտէզներուն վրայ Քըզըլ Քիլիսա (Կարմիր Եկեղեցի) կ'անուանուի անիկա։ Մեր մտադրութիւնն էր Անիի մէջ գիշերել, այս գիւղէն գետը անցնելէ յետոյ. բայց ապշեցանք, լսելով որ աւերակները տակաւին 4 ժամ հեռուն կը գտնուէին, և գրեթէ անկարելի պիտի ըլլար հոն հասնիլ նոյն գիշերը։ Քանի որ արդէն մեր գոյքերը եւ մնացած էին, համակերպեցանք մեր տեղեկատուներուն խորհուրդին, որոնք զմեզ առաջնորդեցին քարաշէն տուն մը, միակ սենեակով, ամբողջ գիւղին միակ իջեւանելիք վայրը։ Դեղացիները թէեւ դպրոց չունէին, բայց վարպետորդի էին. անոնք շատ պատրաստակամութիւն ցոյց տուին դրամ շահելու մեզմէ և գաղափարներն փոխանակել կարենալնուն համար հոսանքը զգացին։ Յաջորդ օրը ստուգեցինք որ գեղացիները սիրալ տեղեկութիւն տուած էին մեզի՝ Անիի մասին, յատկապէս գիշերը զմեզ վար դնելու համար գիւղին մէջ։ Քիչ մը ատեն ի զուր սպասեցինք որ մեր գոյքերը հասնին, և յետոյ պատրաստուեցանք քնանալ։

Երբ առտու եղաւ, տակաւին հասած չէին մեր գոյքերը. խորհեցանք թէ ժամադրավայրը Անին ըլլած էինք, և թէեւ վստահ էինք որ յետաձնացները գետը պիտի անցնին այս գիւղէն, բայց որոշեցինք ճամբանիս շարունակել։ Ախուրեան կը հոսի բարձրադիր ափանց միջև, խորապէս մաշած և անկիւնաւոր անկողինի մը վրայէն, որ սև ժայռէ զանազան ժայռին խարակներով ծածկուած է։ Դեղին հունէն անցնելէ յետոյ յառաջ գացինք աջ ափին երկայնքն ի վեր, և ոչ շատ հեռու, մեր ձախ կողմին վրայ պարզուեցաւ վիպական գեղեցկութեամբ հովիտ մը, նման անոր՝ որ հայ գիւղին կից կը գտնուէր։ Երկու տեղերն ալ գետը կը գծէ S մը

և կը կորսուի սակսխեալ որմերուն անուորութեանը մէջ։ Այս ժեռուտ կողերուն կերպարանքը հովիտի մը կը նմանի, որուն մէջ հաստատուած են աւերակները ընդարձակ վանքի մը, Ղօշա Վանք անուամբ։ Ճի՛շդ այս կէտէն անդին հասանք գետին վերեւի սարաւանդը, և հոն, մեր առջեւ, դաշտին վրայ փռուած էին մեր փնտռուած աւերակները, վանքէն մէկ ժամ հեռու կոշնաձոց ձիու ընթացքով, կամ Բըզըլ Բիլիսէէն երկու ժամուան ճամբայ։

Անիի ուղղութեամբ ձիեր նշմարելով քառասմբակ յառաջացանք և հասանք անոնց. և ահա տեսանք որ մեր կորսնցուցած բեռնատար ձիաքարշն է։ Անոնք գեղը անցած էին աւելի վարօք կէտէ մը և կամաց կամաց ճամբանին կը շարունակէին։ Մնուելիներէն մէկը բացի լուսանկարչական ապակիներու պաշտպը վերանորոգելու համար և դառնալով հոս վիտին, կրկին անցանք գետը։ Բաւական երկար ժամանակ անցուցինք վանքին մէջ և շրջականները. անկասկած, անիկա շատ նշանաւոր շէնք մըն էր։ Անոր հնամենի եկեղեցին և ընդունելութեան սրահներուն մասին պիտի խօսիմ յաջորդ գլուխին մէջ։ Զորին վերեւի խարակին վրայ կը տեսնուի աւերակ պարապարուսի մը կամարակալը որ ցցուած է երկինքին դէմ։ Դէպի Անի ճամբան կ'երթայ այս խարակին կողերէն և կ'անցնի այն աւերակէն, որ հեռակայ քաղաքին դաշտավայրին վրայ փռուած է։

Մութը կոխելու մօտ էր, երբ հասանք վաղնջական մայրաքաղաքին պարիսպներուն առջեւ, ու անցանք մեծ դուռնէն. ոչ մէկ հսկայական դուռ ճանչց իր ծխնիներուն վրայ. մեր ձիերը քշեցինք պարապ կամարաձեւ անցքերէ դէպի ամայացած քաղաք մը։ Հասարակաց և մասնաւոր շէնքերու աւերակներուն մէջէն կը բարձրանային լաւ պահպանուած բեկորները բազմաթիւ գեղեցիկ շինութեանց. հոս նրբակերտ եկեղեցի մը, հոն՝ բազմանկիւն մատուռ մը։ Ծերունի քահանային հետ մէկ քանի սպասաւորներ, ահա ամբողջ բնակչութիւնը, ասոնք և բուերը։

Ճամբուն հետեւելով հասանք այն հոմեստ բնակարանը ուր քահանան կը բնակէր։ Անիկա ընդ առաջ եկաւ մեզի դիմաւորելու համար, իր թխորակ մազերով և հիւանդագին կերպարանքով. դժուարութեամբ կը քալէր ու մահուան ապտող մարդու մը վարմունքը ունէր։ Ըսաւ մեզի թէ 1880էն ի վեր այստեղ բնակած էր, և ինքը միակ պահապանն էր ճարտարապետական այս անգին գանձերուն, ինչպէս նաեւ այդ վայրին տեղագրութեան մասին մէկ հատիկ առաջնորդը։ 1886ին Փիւրտերու խմբակ մը յարձակած էր իր տանը վրայ ու գանակի հարուածներ տալէ վերջ ամբողջ ունեցածը կողոպտած էր։

Ամբողջ երկու օրեր մնացինք Անիի պարիսպներուն մէջ, գտնելով նուազած քաղաքակրթութեան մը տեղծագործութիւնները և հաւաքելով տասղձներ, որոնց մասին պիտի խօսիմ առանձին գլուխի մը տակ։

Հոկտեմբեր 19ի առաւուտն ժամը թեն էր երբ հրաժեշտ տուինք մեր տեսուր հիւրընկալէն. և մեկնելով քաղաքին ճի՛շդ այն դուռնէն ուրկէ նեռ մտած էինք, դէպի Կարս տանող ճամբան բռնեցինք։ Ամպերը փոխթուած էին բլուրներու կողերուն և կը ծածկէին Արագածի վահանաձեւ զանգուածը։ Բազմագոյն մշուշի մղպած բեկորներ կը ծածանէին դալարապատ դաշտավայրին երեսը։ Հոս հոն կը նշմարէինք պզտիկ մատուռներու և ուրիշ շէնքերու աւերակներ, և կամ որմածքի ցիրուցան բեկորներ։ Այս արուարձաններէն ետ նայեցանք քաղաքին բերդերուն խիզախ գիծին, որ կրկնակ գօտի մը և կամարաւոր միջանցքով աշտարակներ ունէր։ Կարծես թէ կեանքի գետակը ուրիշ ճամբաներու մէջ փոխադրուած էր, իր ետին ձգելով նոխկին ընթացքին պերճախօս ապացոյցը։ Հմտնտապատկերին վրայ չէինք կրնար տեսնել մարդու կամ կենդանիի պատկեր մը, նոյնիսկ երկինքին վրայ ամպերէն թեւ մը չկար։ Լռութեամբ և դիւրութեամբ մեր ձիերը կը քշէինք յաճախուած ճամբայէ մը, ուր խանձած խոտը խլուած էր հարուստ թխորակ հողէն։

Անիի արեւմտեան կողմը, հեռաւորութեան մը վրայ որ քաղաքին վայրը բաց կը թողու, անկանոն ձեւով և չափաւոր բարձրութեամբ բլուր մը կը բարձրանայ, ծանօթ՝ Ագռաձ Տաղ անուամբ։ Անիկա ծնունդ է հրաբխային գործունէութեան մը և բաւական ընդարձակ ատրճութիւն մը կը գրաւէ։ Անոր կողերուն և գագաթներուն վրայ խոտ բուսած է։ Կարսի ու հնամենի մայրաքաղաքին միջեւ ուղիղ գծին վրայ կը գտնուի, և ուղեւորը կը հարկադրէ քիչ մը դէպի ձախ հակիլ։ Երբ բարձրացանք հիւսիսային արեւելեան կողերուն վրայ, դաշտերէն բաւական վեր կը գտնուէինք արդէն։

Մեր առջեւ լայնօրէն տարածուած էր վէմէատուն հողի ընդարձակ դաշտ մը, հարաւային, հիւսիսային և արեւելեան կողմերը։ Հայկական Ճալա գիւղը անցնելէ յետոյ, տարածութեան մէջ կրցանք զանազանել Ալէքսանդրաբոլ քաղաքը, իբր քսան մղոն հեռաւորութեան մը վրայ։ Կրկին կը տեսնէինք Արագածի հիւսիսային կողերը, և մինչեւ իսկ կրնայինք նշմարել հարաւային լեռնաշարքը և այն խրամատը, որուն մէջէն ճամբորդած էինք դէպի Երեւան։ Երբ մարդ կը մտածէ այս համայնապատկերին նշանակութեանը վրայ, պէտք է ընդունի թէ Արագածի մերձականերու այս դիրանոցը կարեւոր դիրք մըն է այն վայրերուն մէջ, զորս Հայաստան առաջորդէն կը ներկայացնէ իր վրայ հիացողներուն, և որոնք անջնջելի տպաւորութիւն մը կը թողուն դիտողին մտքին վրայ։

Կարելի է ըսել թէ մենք կանգնած էինք երկու համայնապատկերի և նոյն իսկ երկու կլիմաներու բաժանման գծին վրայ։ Հիւսիսային կողմը կը տարածուէին Կարսի և Ալէքսանդրաբոլի չարչի անառատման դաշտերը, տարտամ ու թխորակ, հակառակ պայծառ մթնոլորտին, ու իրենց հե-

ուսոր սահմանները մշուշով քողարկուած։ Թորունկ Ախուրեանի քովը ի վեր անոնք կ'երկարին և կ'երթան դէպի Արագքսի մի՛շտ ընդարձակուող հովիտը, ստուգոյն բոլոր եղանակներուն արեւով ողողուած։ Ձիւն տեղացած էր Արագեազ լեռներուն վերին կողերուն վրայ, որոնք այլեւ վահանի ձեւ չունէին -այլ աչառակացեալ հողի զանգուած մը կը կազմէին։

Քանի՛ կը յառաջանայինք դէպ արեւմուտք, հրահանգիչ դասն ալ այնքան կը պարզուէր մեր առջեւ, այն է՝ այլեւս սարի վրայէ չպիտի անցնէինք, այլ շարունակ տափարակ տարածութենէ մը պիտի ընթանայինք։ Դաշտագետինը մեզմ ատիճանաւորումով մը կը բարձրանայ Ախուրեանի աջ եզերքէն մինչեւ բլուրներու լարիւրինթոսը, Կարսի արեւմտեան կողմը։ Անոր մակերեսը մեղմօրէն կամարաձեւ է և հողին կերպարանքը այնպէս մըն է որ դէպ արեւելք տեսարանը կը փակուի ձեր առջեւ։ Անցանք Սուպօսանէն, որ թրքաբնակ և յունաբնակ բարգաւաճ գիւղ մըն է։ Ցոյն աղջիկներուն վառ գոյներով զգեստները կը շողշողային և անոնց զարդարանքի առարկաները կը փայլէին արեւին մէջ որ բարձրացած էր արդէն։ Կրթութիւն կը տրուէր պզտիկ դպրատունի մը մէջ, քրիստոնեայ բնակիչներուն ծախքով շինուած և պահպանուած. միայն թէ պետութիւնը ուսուցիչ մը տուած էր։

Փիչ մըն ալ յառաջանալով մտանք երկրորդ և աւելի պզտիկ գիւղ մը, ու նորէն ինքզինքնիս գտանք Յոյներու միջեւ։ Այնպէս կը կարծեմ թէ այս ցիրուցան գաղթականութիւնները Բասքէվիչի արշաւանքներուն ժամանակ կատարուեցան, որ տեսն ստուարաթիւ քրիստոնեաներ ընկերացան ռուսական բանակին, երբ այս վերջինը քաշուեցաւ Թրքական հողէն։

Լայնատարած դաշտին վրայէն շարունակ յառաջ կ'երթայինք, թուխ և ամուլ հողը ծեծելով ու երբ մը մրմնջելու հաճոյքը վայելելով։ Տարտամ ճամբաներ հեռուէն կուգան միանալ դէպի մեզ. անոնք երտկներն էին որոնց մէջէն կը հոսէր բերդին պաշարեղէնը։ Ակներեւ էր որ դէպի վեր ցցուն լեռնակող մը կար հոս։ Վերջ ի վերջոյ արեւմտեան հորիզոնին վրայ տեսանք երկար և ցած կատար մը, որուն դէմը կրնայինք զանազանել, առանց հեռադիտակի օգնութեան, Կարսի դղեակին դեղին որմածքը։ Քանի՛ կը մօտենայինք այդ վայրին, անոր տարօրինակ և վիպական հանգամանքը մեր վրայ ապաւորութիւն կը գործէր։ Արեւմտեան կողմի բլուրներէն պազալդայեն ահաւոր զանգուած մը կ'երկարի դէպ արեւելք։ Անիկա լայնատարած ծոց մը ձեւացնելով կը վերջանայ հրուանդանով մը որ կը կոչուի Գարատաղ։ Այս օձապտոյտ գծին հանդիպակաց եղջիւրը կը կազմուի կամ կը շեշտուի այն նորաշէն բնակարաններով զորս Ռուսերը կանգնած են, և որոնք հնադարեան քաղաքէն դուրս կը ցցուին, խարակին կողմը, տափարակ գետնին մէջ։ Անոնց սպիտակ

երեսները և երկաթեայ տանիքը, մութ կարմիր կամ կանանչ ներկուած, հակապատկեր մը կը ձեւացնեն այն սեւ որմածքին քով, որ կը բարձրանայ ետեւէն —տուներու խումբեր, մէկ քանի մինարէներ և ընդարձակ եկեղեցի մը։ Այս աշտարակներուն վրայ կը գտնուի հին դղեակին լաւ պահպանուած կառուցուածքը, որ չատ աւելի կարեւորութիւն կը ստանայ գեղին քարով շինուած ըլլալուն համար։

Կատարին վրայ դէպ արեւելք կը տեսնէք հայկական հին բերդին աւերակները, բեկորներովը պատի մը որ դէպի ան կը բարձրանայ խարակին ստորոտէն։ Նոյն ինքն ծոցին մէջ միշտ կը լսէք ոչխարներու և արջառի խառն երաժշտութիւնը, ինչպէս նաեւ երգը սայլերու որոնք խոտի և պաշարեղէնի դէզերը կը կրեն։ Երբ հոն հասանք, ոստիկան մը մեր դէմը ելաւ, բայց արտօնուեցանք յառաջանալու և մտնելու համեստ պանդոկի մը մէջ։

Գիտեմ թէ ընթերցողներուս ձանձրոյթ պատճառեցի, չարունակ նկարագրելով չրեքօրեայ ճամբորդութիւն մը։ Որ էս զի այս երկրամասին յատկանիշներուն վրայէն չվրիպի իրենց ուշադրութիւնը, երկար կանգ չառի, ինչպէս Անիի մէջ ըրած էի։ Այլ առանց ընդհատման, Արարատի ստորոտի արեւազօծ վայրերէն ընթերցող փոխադրեցի Կարսի շրջակայ սառնաշունչ երկիրը։ Այսպէսով, կարած եղանք արեւելքէն արեւմուտք, Հայաստանի կեդրոնական գօտիներէն մին։ Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ միակ լեռնային ամբարատակի մը վրայէն չանցանք, այլ չարունակ լեռները եզերեցինք և անոնց գագաթները կտրեցինք։

Որքան կարելի է կարճ կարճ ընել այս տափարակ տարածութիւնը, երեք պիտի բաժնենք զայն։ Հիւսիսային կողմը, Ալէքսանդրաբօլի աւազանման դաշտը (5000 ոտք) կը հակի Ախուրեանի ափանց երկայնքին։ Գետին արեւմտեան կողմը, հողը կրկին կը բարձրանայ և կը վերածուի Կարսի լայնատարած դաշտին (5700 ոտք.) հարաւային կողմը կ'երկարի Արագքսի պատապարուած հովիտը, արեւմուտքէն բլուրով մը սկսելով, Ախուրեանի միացած կէտին մերձակայները, ծովէն նուազ քան 3000 ոտք բարձր։

ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻ, ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եւրոպայի մէջ կրնանք գտնել նմոյշներ միջնադարեան քաղաքներու, որոնցմէ կեանքի մակընթացութիւնը չատոնց քաշուած է, և որոնք գրեթէ անաղարտ պահուած են մինչեւ այսօր։ Հայաստան ճամբորդողը այս մասին նուազ բախտաւոր է, մինչեւ որ հասնի Արրա Զոյի վրայ գտնուող քաղաքին պարիսպներուն և աշտարակներուն։ Այս հաճելի անակնկալը թերեւս կը պարտինք մերձականերու լիակատար խմայութեան։ Ճարտարապետական այս մասունքները աղտոտող ո՛չ մէկ նոր գաղթականութիւն հաստատուած է անմիջական մերձակաները։ Հայաստանի կլիմային չորութենէն օգտուելով, հրաբխային վարդագոյն քարը կը ցուցադրէ լիակատար թարմութիւն մը, ինչպէս եթէ տակաւին այսօր չինուած ըլլար սրմնագրին ձեռքով։ Մինչեւ անգամ քարաքոսը չէ կրցած մեծ ազդեցութիւն մը ունենալ անոր մակերեսին վրայ, մինչ մեր կլիմային յամառ բաղեղները և թաղղը, անդիմադրելի չոհպրակները չեն համարձակած ծաղկիլ այս արեւակէզ և անծառ դաշտերուն մէջ։

Մենք հիացանք այս չէնքերուն վրայ, որոնք մեծ մասամբ կը գտնուին նոյն այն վիճակին և պայմաններուն մէջ որով անոնք կը հրճուեցնէին ինը դարեր առաջ՝ հայ թագաւորներու աչքը։ Արեւմտեան Եւրոպան եթէ ունենար այսպիսի վայր մը, զո՞նէ պզտիկ քաղաք կամ գիւղ մը հաստատուած կ'ըլլար անոր մօտիկը։ Անիի առանձնութիւնը ոեւէ դրացնութիւն չի հանդուրժեր, և իր բազմաթիւ պատկառելի յիշատակարաններու տեսքէն բղխած ճարտարապետական տարազը չի պղտորուիր երբեք անճաշակ նոր շինութեանց հակապատկերով կամ խեղճ ու կրակ բնակարաններով, որոնք ի զուր կը ճգնին հանիլ ստեղծագործութեանցը բարձր քաղաքակրթութեան մը, որ աներեւոյթ եղած է։

Հնադարեան քաղաքին ձգած տպաւորութիւնը որ թերեւս անջնջելի

պիտի ըլլայ, պէտք է վերագրել տրտաբին տեսքին կրկնակ պարիսպներու այն երկար գծին, ողորկ որմերով և անջրպետաւոր չնորհալի աշտարակներով։ Որքա՞ն լաւ կը տեսնուին տեսնող այս անառմուն դաշտավայրին երեսէն, որքա՞ն տարօրինակ կ'երեւան այն չրջատասին մէջ որ հազիւ թէ մարդկային տարտաթի հետք մը ցոյց կուտայ։ Երբ կը մտածենք թէ մենք կը գտնուինք դէմ յանդիման թագաւորութեան մը մայրաքաղաքին, որուն կ'երթային յանդիմ ամէն ուղղութենէ եկող ճամբաները, և որ հաստատուած էր պաղարեր գաւառի մը մէջ, հաշակաւոր՝ ցորենի բերքովը, ա՛լ աւելի կ'ազդուինք երկրին ամայութենէն և անպտղաբերութենէն. հիմա հազիւ թէ մէկ քանի տարտամ տարահեռներ կան հոն։ Տարիներ անցան տարիներու վրայէն, որմէհետէ այս գաւառը և քաղաքը մարդկային կեանքի բազկերակովը կը բաբախէին։

Այլ սակայն, եթէ Ներկան բոլորովին համբ է, Անցեալը կրկնապէս պերճախօս է, ո՛չ միայն անհամար տրձանագրութիւններ պարունակող բազմաթիւ յիշատակարաններուն պատճառով, այլ նաև բարեբաղդաբար անոր համար որ, մատենագրութեան մէջ համեմատաբար աւելի հարուստ նիւթ կայ անոնց մասին։ Մեծ թուով հայկական հնամնի քաղաքներ կան, որոնց հատակագիծ աւերակներուն այցելած ատենիս կ'ողբանք որ Պատմութեան կարմը ջախջախուած է։ Բայց Անին լաւագոյն բաղդի մը արժանացած է թէ՛ ժամանակին և թէ գրաւոր յիշատակարաններուն կողմէ։ Ու այն թագաւորական հարստութիւնը, որ Անիի շքեղութիւնը ծնաւ, տակաւին կ'տպրի այդ չրջանի հայ մատենագիրներուն ամենէն հրապուրիչին կենդանի ներարգրութեանցը մէջ (*)։

Իններորդ դարուն, Հայաստանի լեռները և դաշտերը բաժնուած էին ժամանակակից երկու մեծ պետութեանց միջեւ որոնք Արեւելքի տիրապետեցին։ Հայաստանի արեւմտեան մասը կցուեցաւ Հռոմէական կայսրութեան, իսկ արեւելեանը, որ լայնատարած և մարդաչատ հատուածն էր, Պարսատի խալիֆաներուն ձեռքը ինկաւ։ Այս մէկ դարու կարճ միջոցը բաւական է իր մէջ պարփակելու լիակատար փոփոխումը, ինչպէս նաև փառութիւնը և նորատակիզը խախտումը խալիֆայութեան այժին։

Այս այժին ծագած միջոցին Հարուն էլ Ռաշիտ (786–809) ընդարձակ երկիրներու ճշմարիտ տէրն էր. դարուն ամբողջ առասպելները այս անձնաւորութեան շուրջ խմբուեցան, այնպէս որ կրնան բոլոր ժամանակներու գրականութիւնը զարդարել։ Դարը դեռ չէր վերջացած, երբ Հարուն էլ Ռաշիտի սասցուածքները մեծ մասամբ բոյ բաժան եղան մանր իշխա-

(*) Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թարգմանուած՝ մեռամբ Սէն Մարդէնի (Բարիզ, 1841, յեռ մանու գործ)։ Յովհաննէսի Պատմութիւնը, որ մեծ մասամբ իր ժամանակի պատմութիւնն է, չի հասնիր մինչեւ Անիի թագաւորական բնակավայր ըլլալու թուականին։

նապետութեանց միջեւ, որոնց անուն անական տէրը —Մութազ մը (866—869) Միւհտատի մը (869—870) Մէ՛ութամէտ մը (870—892)— ուրիշ բան չէր այլ խաղալիք մը Թրքական անհնազանդ գունդին ձեռքը։

Ահա՛ այն շրջանը և քաղաքական միջավայրը, որուն մէջ միջնադարեան հայկական հարատութիւնը ասպիճանաւոր քայլերով բարձրացաւ Հայաստանի Թագաւորութեան դիրքին, ասպիճան մը որ ճանչցուեցաւ Հայոց կրօնակիցներէն, յոյն կայսրերէն, բայց որը արուեցաւ կամ վաւերացուցուեցաւ խալիֆայէն, որուն սահմաններուն մէջ կ'իյնար Բագրատունեաց իշխանութիւնը։ Բիւզանդական արքունիքին անապարծութիւնը Թագաւոր տիտղոսը կը մերժէ անոնց, և կայսերական պատմագիրը՝ Կոստանդին Պորփիւրածէն, Բագրատունի Թագաւորներուն ուելի ուշ ստացած պարզական տիտղոսը՝ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔՈՆ բառերով։

Հայ ժողովուրդին սեպհական հատատութիւնները անհպատա չէին այսպիսի եզրի մը յանգելու համար։ Ներկայիս անիկա չունի ազնուականներու դասակարգ մը և զուրկ է բնական ղեկավարներէ։ Բայց իններորդ դարուն մէջ, հայ ազգին ժողովները կը կառավարէր հողատէր և ազնուական զօրաւոր դասակարգ մը, որ մնացորդն էր այն շրջանին, երբ Արշակունեաց սերունդէն անկախ Թագաւորներ գոյութիւն ունէին։ Մինչև հինգերորդ դար, Արշակունեաց հարստութիւնը պայքարեցաւ և վերջապէս ինկաւ Պարսկաստանի ու Միջագետաց ասասանան իշխանութեան տակ, և պարսիկ կառավարիչ մը ղրկուեցաւ որպէս զի կառավարէ երկիրը (428 թուին։) Բայց ազնուականները չարունակեցին պահել և թերեւս զօրացուցին ալ իրենց գերակշռութիւնը։ Ժողովրդային դասակարգի յամառ հայրենասիրութիւնը իրենց զօրավիգ եղաւ։ Նախկին Թագաւորութենէն մինչև միջնադարեան նոր իշխանութեան ծագումը եր կարող ժամանակամիջոցը լեցուն է զէնքի անընդհատ բաղխումներով։

Արեւելեան կողմէն, հայ ցեղին յամառութիւնը նախ և առաջ չափուեցաւ Պարսիկներուն հետ, որոնք կը բաղձային մոգականութիւնը Հայոց կրօնքը դարձնել։ Յետոյ մէջտեղ եկան Արաբները, որոնք ասասանան հարատութիւնը կործանելէ յետոյ աշխատեցան իսլամական կրօնքին պատուէրները պարտադրել անոնց վրայ։ Հայոց արեւմտեան դրացիները ո՛չ նուազ նեղութիւն պատճառեցին։ Հռոմէական կայսրութեան կրօնակիցներուն հետ իրենց մղած կրօնական պայքարներուն տակ մենք կը նշմարենք նոյն այն մոլեռանդ անձնավստահութիւնը, որը այս սաբրդիտակ ժողովուրդը ի վիճակի ըլլաւ պահպանելու իր ցեղին անխորտակելի անհատականութիւնը, անհաւասար կռիւներու ընթացքին։ Մինչ Հայոց եկեղեցական դասը կը դիմադրէր Հռոմէական Եկեղեցիին սպառնալիքներուն և չղջմանքներուն, իրենց ազնուականներն ալ տեղական բանակներու գլուխն անցած, Պարսիկներու կամ Մահմէտականներու

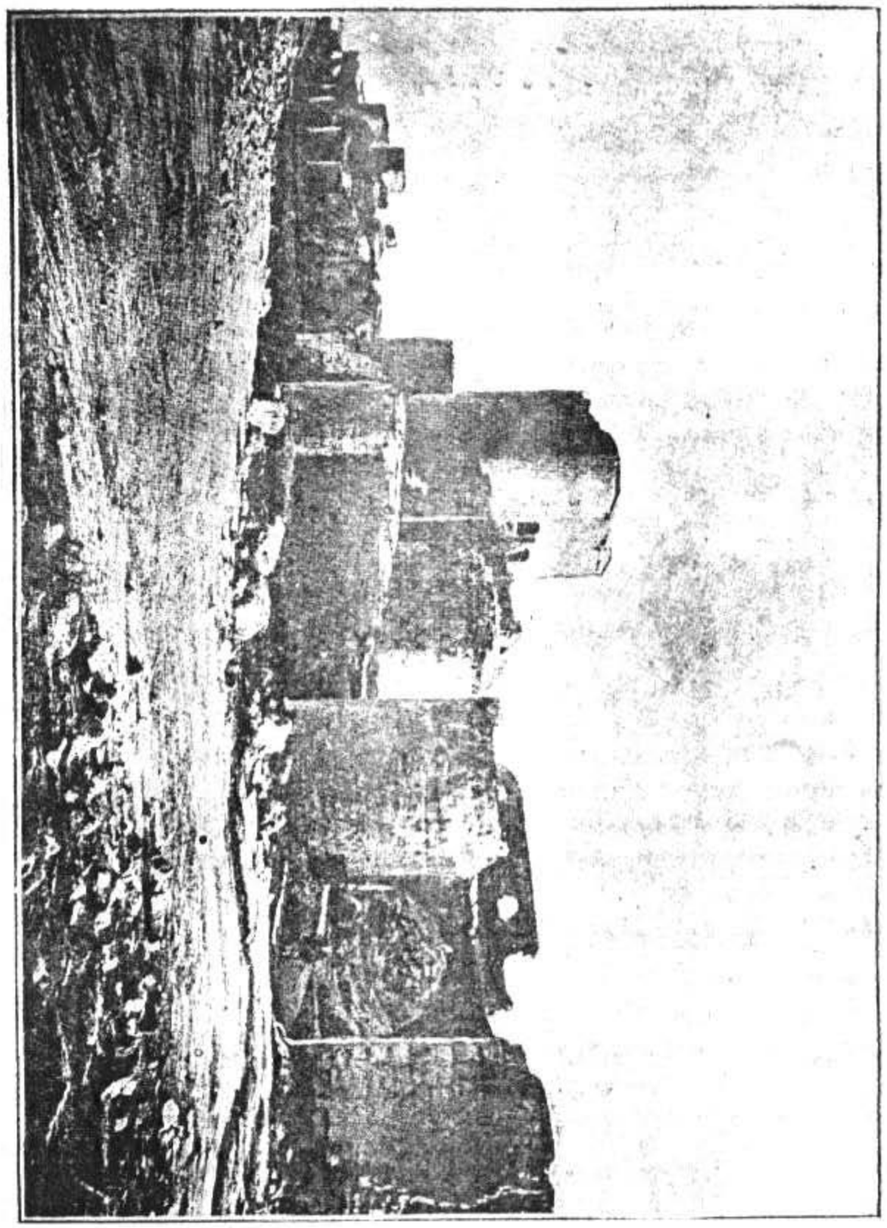

ԴԻՄԱՆԿԱ ԵՂԻՑՈՒ ԳԱՆԳԱՌՈՒՆ ՎՐԱՅ ԵՎ ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՎԻՃԱԿԸ

կրօնքին դէմ կը կռուէին։ Եւ ահա պատահեցաւ որ, երբ հպատակ տէրութիւնները արտաքին խալիֆայութեան հետ միացնող կապերը բրդան, Հայերը ունէին, թէ՛ իրենց ազգային և թէ կրօնական դատակարգին մէջ այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք ձախորդութեան հոցին մէջ փարձուած էին 400 տարուան ժամանակամիջոցի մը ընթացքին։

Այդ տեսակները, երկու իշխանական հայ գերդաստաններ նշանաւոր դարձած էին։ Արծրունիները իրենց ատացուածները ընդլայնած էին արտաքին տիրապետութեան ժամանակ մինչև որ տէր դարձան լայնատարած երկրի մը և հնամենի Վան քաղաքին մերձակաները ամենէն հարուստ գաւառներէն մէկ քանիին։ Անոնք կ'ըսէին թէ Ասորեստանի թագաւորներէն մէկուն սերունդին կը պատկանին, որուն երկու զաւակները հռչակաւոր դարձած էին հայրերնին ապաստանէ յետոյ Հայաստան փախած ըլլալնուն համար։ Իրենց անունը ծագած էր այն բարձրաստիճան պաշտօնէն զոր իրենց նախահայրերը կը վարէին, այն է՝ Արշակունի թագաւորին առջև ոսկեղէն արծիւի զինանշանը կրել։ այս խորհրդանշանը մինչև այսօր ալ Վանի բնակիչներուն կողմէ դուրգուրանքով կը պահուի, իբր մասնայատուկ զինանշանը իրենց քաղաքին և դաւառին։

Բագրատունի կամ Բագրատունեաց տունը Հայաստանի հիւսիսակողմն ու գեղեցիկ հատած էր այնպիսի գիրքի մը որ կը մրցէր և թերևս ալ կը գերազանցէր հարաւային կողմի Արծրունիներուն գիրքը։ Անոնք հրէական ծագում ունէին և Արշակունեաց հին շրջանին ժամանակ ալ արդէն զօրաւոր էին, որ ատեն թագաւոր պատկելու ժառանգական առանձնաշնորհումը կը վայելէին։ Իրենց նախնական օրրանը կը թուի գտնուիլ Ճորոխի երկրին մէջ, Սպեր քաղաքին մերձակաները։ Բայց այս սաղմը կարաւեցաւ այն հոգային ընդարձակումներով զոր հետզհետէ ձեռք ձգեցին, ըլլա՛յ ամուսնութեամբ, ըլլա՛յ նուաճումներով։ Շիրակի դաշտը, որուն մէջ կը պարփակուի Ախուրեանի ակ ափին վրայի ընդարձակ ցորենագի երկիրը, թերևս ամենէն հարուստ սեպհականութիւնն էր Բագրատունեաց տոհմին։ Բայց անոնք տիրացած էին նաև Վրաստանի կողմը հայկական դաւառներու, մինչ դէպ արևմուտք և դէպ հարաւ իրենց ատացուածքները ատեն մը կը տարածուէին մինչև Բասենի դաշտը և արդի Մուշ քաղաքին մերձակաները գտնուող պտղաբեր դաշտերուն մէջ։

Նոյն այս գերդաստանի շառաւիղներէն մէկն ալ հաստատուեցաւ Վրաստան, Կովկասի հարաւային ստորոտին բերրի դաշտագետիններուն և առողջարար բարձրաւանդակներուն վրայ, որոնք Հայաստանի սարաւանդներէն կը բաժնուին Կուր գետի ակ ափին վրայի լեռնագօտիով։ Վրացիները, Հայոց նման, քրիստոնէական կրօնքը կը դաւանէին, և պատմական այն ժամանակամիջոցին, ուր կը գտնուինք այժմ, արաբ խալիֆաներէն հալածանք կը կրէին։ Երբ հետզհետէ սկսաւ չիջիլ խալի-

ֆայութեան զօրութիւնը, և Վրաստանի ու Հայաստանի մէջ ազգայնական զգացումը արթնցաւ, Բագրատունեաց շառաւիղէն մէկը իր վրայ կեղրոնացուց նոր ազատ շարժումը։ Այս ատեն չատ ուրիշ երկոր կեանք ունեցաւ քան Հայաստանի միւս ցեղակից տոհմերը։ Վրացի թագաւորները ԺԱ. դարուն դէմ դրին Սելճուգեան արշաւանքին որ հայ վեհաները ԺԱ. դարուն դէմ դրին Սելճուգեան արշաւանքին։ Վրացիները իրենց ազատութիւնը թերևս կը պարտէին մասամբ երկրին աշխարհագրական դիրքին, որ բազմակնճիռ լեռներու գօտիով մը զատուած էր հայկական դաշտավայրերու գիծէն։ Այսուհանդերձ, իրենց մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիզ ինկաւ ձեռքը նոյն այն սուլթանին որ Անին գրաւեց, հռչակաւոր Ալփարսլանին։ ԺԲ. դարու առաջին կիսուն անոնք յաջողեցան դուրս վտարել յաջորդ կիչները, և չատ չանցած, վրացական թագաւորութիւնը տարածուեցաւ ու սահմանները ընդարձակեց, մեծ թամար թագուհիին իշխանութեան օրով։ Վրացի Բագրատունիները ակ մնացին իրենց գահուն մինչև ԺԷ. դարու վերջերը, երբ յետին թագաւորը հրաժարեցաւ գահէն, ի նպաստ Ռուսիոյ Զարին (*)։

Այս կարճ փակագիծը գոցելով կը վերադառնամ իններորդ դարաւ կիսուն, որ ատեն տիրող խալիֆան՝ Մութէվէքիլ բանակ մը զրկեց Հայաստան, պաշտօն ստով անոր՝ պատժել բնակիչները և գանձեր խլացնել։ Այս խիստ պատուէրները ստուն պատճառեցին այն էր որ, իր հայ հպատակները արաբ կառավարիչին վրայ յարձակած և զայն սպանած էին։ Արաբ հրամանատարը՝ Բուղա իրեն յանձնուած յարմար պաշտօնը ի գլուխ հանեց այնպիսի եղանակով մը որ չատ կը վայլէ արևելեան ասանդութիւններուն։ Անիկա անցաւ Տարօնը, Մուրատ Զայրեան ասանդութիւններուն։ Անիկա անցաւ Տարօնը, Մուրատ Զայրեան շրջակայ դաշտերը իջաւ և իր ճամբուն վրայ գտնուած բոլոր գաւառները հայ ցեղապետները գերի բռնեց։ Բագրատունեաց գերդաստանը արդէն իսկ վատնդուեր էր նախորդ խառնակութեանց միջոցին. այդ տոհմի անդամակիցներէն մին արդէն գերի ինկած էր խալիֆային ձեռքը հիմա ալ իր երկու որդիները ուզեցան վրէժխնդիր զօրավարին բանտ գերիներու կարաւանին վրայ. Բուղա Տարօնի (Մուշ) երկրէն կ'երթայ դէպի Վասպուրական (Վան։)

Արծրունիներն ալ իրենց գիմադրութեան մէջ ուրիշ բաղդաւոր չեղան. իշխանը գերի բռնուեցաւ և չգիտցի զարնուելով խալիֆային առջև հանուեցաւ։ Բուղա իր ճամբան գանդաղօրէն շարունակեց Հայաստանի մէջէն, հասարակ ժողովուրդը սրախողխող ընելով, իսկ իրենց ծագումով

(*) Արծրունիներու եւ Բագրատունիներու մասին կը յանձնարարեմ կարդալ ՄէնՄարդէնի Mémoires sur l'Arménie գործը, Բարիզ 1818, Ա. հատոր էջ 418. իսկ Վրացի Բագրատունիներու մասին կարդալ Պրոսէի Histoire de la Géorgie, Histoire Ancienne, Պետերբուրգ 1849, Յաւելուած Թ։

կամ անձնական արժանիքով դիրք մը ունեցողները կ'ընտրէր՝ խրամատներու համար զանոնք։ Երբ արաբ զօրավարը հասաւ կեդրոնական Հայաստանի մայրաքաղաքը, Դուին, մօտիկ այժմու Երևան քաղաքին որ ըստ Տիւլորիէի (Recherches sur la Chronologie Arménienne, Բարիզ, 1859) արդէն դրաւուած էր Արաբներէն, 642 թուականին. անիկա իր դէմը գտաւ ընիկ իշխան մը, որ սպարապետ տիտղոսը և Սմբատ անունը կը կրէր (*)։ Այս իշխանը Թոռնորդին էր Բագրատունի նշանաւոր ցեղապետի մը՝ Աշոտի որուն յանձնուած էր Հայաստանի կառավարութիւնը Օմէյեան հարատութեան խալիֆաներէն վերջինին կողմէ. ա՛յս Աշոտն է որուն աչքերը կուրցուցին իր հայրենակիցները, անոր արտաքսիրական հակումներուն ի պատիժ։ Ըստ Հայոց, այս Աշոտը նախահայրն է միջին Դարու թէ՛ վրացի թագաւորներուն և թէ հայկական իշխանութեան։ Անոր ժառանգորդը ջանաց ողջակ բռնաւորին սիրտը, որ կարծես արամադիր էր տակնջ կոխելու իր քաղցր խօսքերուն։ Բայց Սմբատ Պագրատուն ապրուեցաւ միւս գերիներուն հետ և խալիֆային զօրավարին յաղթական վերադարձին փառքը աւելցուց։ Երբ հասան Պաղտատի արքունիքը, հայ իշխանները երկնարանքի մը առջև գտան ինքզինքնին. կա՛մ մահմէտականութիւնը պէտք էր ընդունիլ ու ազատիլ, հակառակ պարագային՝ խուժդուժ մահով մը կեանքէ զրկուելու էր։ Սմբատ մէկը եղաւ անոնցմէ որոնք քրիստոնէական կրօնքը ուրանալ մերժեցին և իբր մարտիրոս մեռան իրենց հաւատքին կառչած մնալով, 856 թուին, ըստ Չամչեանի։

Հանգուցեալ սպարապետին փառաւոր տիտղոսը և ազգեցութիւնը անցաւ իր Աշոտ որդւոյն։ Այս իշխանը նկրտած էր խալիֆական ցանցին օղակներէն պրծիլ. արաբ զօրավարին մեկնումէն անմիջապէս յետոյ անիկա ինքզինքը արժանի ցոյց տուաւ իր բարձրաստիճան դիրքին ծանրութիւնը կրելու։ Թէեւ տակաւին երիտասարդ, բայց պատկառելի ֆիզիքական յատկութիւններ ունէր և մանաւանդ՝ մասնաւորական այնպիսի կարողութիւն մը որ իր խորհուրդներուն մասնաւոր կշիռ մը կուտար ու արտայայտութեան և արամադրութեան ալ՝ բնական քաղցրութիւն մը։ Ունէր հաճելի դէմք մը, որուն վրայ, սակայն, թանձր սև յօնքերով աչքերը արիւնով ներկուած էին, ինչպէս կարմիր բիծ մը՝ մարգարիտի մը վրայ. պատկառելի մօրուքը կը բոլորէր իր դէմքը, որ լայն ուսերէն դուրս կը ցցուէր՝ երեւան բերելով նրբին մարմինը։ Այսպիսի սքանչելի երեւոյթի մը թերութիւնները կը գարմանուէին անբիծ կեանքով մը։ Անիկա ներկայ չէր ըլլար հարուստներու ճոխ սեղաններուն, այլ ամէն օր աղքատներուն կ'ողորմէր և զանոնք անձնապէս կը մխիթարէր։ Անգամ մը ըսաւ. «Մարդկութեան ծառայութիւնը յաւիտենական է։» Ու այս սկզբունքը կիրարկեց իր անձնական կեանքի օրինակովը։

Մեր պատմագիրը չի յայտներ թէ Սմբատի որդիին յատկութիւնները ո՞րքան դեր ունեցան խալիֆայութեան քաղաքականութիւնը յեղաշրջելու գործին մէջ, կամ թէ Արաբներուն Հայոց հետ վարուելու կերպին կատարեալ փոփոխումը ուրիշ ի՞նչ պատճառներէ ծագում առաւ։ Իր հօրը և հայրենակից ազնուականներու մարտիրոսութենէն հինգ տարի յետոյ, Աշոտ տարաբաղդ նոր կառավարիչէն ստացաւ խիստաց իշխան տիտղոսը և գրեթէ թագաւորական տոհմեան՝ 861 թուին, ըստ Տիւլորիէի։ Թովմաս Արծրունի կը մատնանշէ Աշոտի ստացած զանազան հանգրուանները. տեսնել Տիւլորիէի յիշատակուած գործը. Միքէլէքիլ խալիֆային իշխանութեան վերջին և Մուհամմատիի իշխանութեան առաջին տարիին կը համապատասխանէ այս 861 թուականը. (Lane Pool, Mohammedan Dynasties, Լոնտոն, 1894։)

Այն հայազգի ազնուականները որոնք հաւատքին ուրացած էին վերջին հարածանքի միջոցին, յատկապէս վերադարձան իրենց նախորդ կրօնքին։ Աշոտ ամբողջ քսանհինգ տարիներ շարունակեց իր իշխանութիւնը ի գործ դնել, հիմնուած՝ ո՛չ միայն արաբ կառավարիչին բարեացակամութեանը վրայ, այլ և՝ ազգակից ազնուականներու հաւատարմութեանը, որոնք հաւանեցան որ իր գերդաստանը մասնաւոր և գրեթէ արքայական ատիճանի մը բարձրանայ ու միւս իշխանական ընտանիքներէն միշտ աւելի վեր ըլլայ։ Այս շրջանի վերջաւորութեանը, հայազգի ազնուականները միաձայնութեամբ խնդրեցին խալիֆայէն որ Աշոտը թագաւորական տիտղոսին հասցնէ։ Այս բաղձանքը վեհապետին ներկայացուեցաւ, Իսա անուն արաբ կառավարիչին ձեռամբ։ Խալիֆան ամենայն պատրաստակամութեամբ ուշաւ այս արտօնութիւնը։ Արքայական թագ մը զրկուեցաւ, և նոյն ինքն Իսայի ձեռքով դրուեցաւ Աշոտի գլուխը։ Բագրատունեաց գերդաստանին այս շառաւիղը վերակենդանացուց հայկական թագաւորութիւնը, 450 տարուան ժամանակամիջոցէ մը յետոյ։ Օրուան կայսրը, Վասիլ Ա., այս ատիճանի բարձրացումը հաստատեց և իր սիրակցորդ զինակցի և հզօր հոր բարեկամական զգացումներուն հետ զրկեց նաեւ թագ մը, որով նորընտիր վեհապետը երկու թագ ունեցաւ. (Կիբակոս, Թորգոմանութիւն Տիւլորիէի։)

Հինգ տարիներ Աշոտ շարունակեց թագաւորական պաշտօնը կատարել, օժանդակութեամբ հայ ազնուականներուն, որոնց ամենէն զօրաւորը իրեն կապեց ամուսնութեամբ. անիկա վայելեց թէ՛ խալիֆային և թէ կայսեր բարեկամութիւնը։ Մայրաքաղաքը Բագարանն էր, Ախուր-

(*) Անշակունեաց Թագաւորութեան կործանումէն յետոյ այս **սպարապետ** տիտղոսը, ինչպէս նաեւ ուրիշներ շարունակուեցան գործածուիլ. մինչեւ իսկ գերդաստան մը շարունակեց իր վրայ պահել տիտղոս մը, որուն նշանակած պաշտօնը կատարելու ի վիճակի չէր այլեւս (Սէն Մարդէնի **յիշատակները**, Ա. հատոր, էջ 420։)

եանի ափանց վրայ, աւելի ուշ մայրաքաղաք եղած՝ Անիի հարաւակողմը (*)։ Անիկա մեռաւ յառաջացած տարիքի մէջ 889ին՝ ըստ Զամչեանի և Սէն Մարդէնի, 890ին՝ ըստ Տիւրրիէի։ Անթերի համբաւ մը թողուց և մեռաւ անանկ ժամանակ մը երբ խալիֆաներուն կայսրութիւնը բաժան բաժան ըլլալու վրայ էր, և բազմաթիւ մանր իսլամական իշխանութիւններ, ինչպէս Թահիրեանք և Սէֆէրեանք յարակից երկիրներուն մէջ սկսած էին գլուխ վերցնել։ Թահիրեանք գրեթէ անկախ եղան Խորասանի մէջ, Բրիսասի 820—875 թուին. Յետոյ և Սէֆէրեանք իշխանութիւնը կորզեցին անոնցմէ, 867—903ին։

Զենք կրնար տարակուսիլ թէ Աշոտի հզօրացումը յառաջ եկաւ կեդրոնական իշխանութեան տկարացումէն։ Ինք և իր յաջորդները ուրախ էին որ ապահովուած հարկի մը խոստումով կրցան գնել հայ ժողովուրդի մեծագոյն անկախութիւնը և իրենց անձնական գերակշռութիւնը։ Աշոտ Ա.ի մահուան միջոցին իր որդին և յաջորդը՝ Սմբատ նուաճողական արշաւանք մը կատարելու համար կը բացակայէր. անիկա գացած էր Վերին Կուրի երկիրները։ Երբ հասաւ Շիրակի Երազգաւորց (**) քաղաքը որ իր մանուաղ բնակավայրն էր, իր հպատակներուն հաւատարմական արտայայտութիւնները ընդունեց։ Հոն գտաց նաև Վրաց Ատրներսեհ իշխանը, ինքն ալ Բագրատունի մը, որ իր համակրանքը և օժանդակութիւնը ընծայեց 890 թուին։ Սմբատի հօրեղբայրը՝ Աբաս, մնամիա և փառասէր իշխան մը, ջերմագէս կը փափաքէր թագաւորութիւնը յափշտակել իր եղբօրորդիին ձեռքէն։ Անոր թշնամութիւնը մանաւորապէս ուղղուած էր Վրաց իշխանին դէմ. կաթողիկոսին թախանձանաց վրայ՝ այդ վեհապետին հետ իր կնքած համաձայնութիւնը խզեց և վերջ ի վերջոյ զէնքերը ուղղեց Շիրակաւանի դէմ։ Բայց երբ Սմբատ՝ սուուր բանակի մը գլուխն անցած հասաւ, անիկա հարկադրուեցաւ ապաստանիլ բերդի մը մէջ. իր կացութիւնը յուսահատական էր, երբ արքայազն եղբօրորդիէն ստացաւ նեղում մը որուն արժանի չէր։

Արդէն իսկ բացարձակ իշխանութեան տիրացած էր Սմբատ, երբ Ատրպատականի արաբ կառավարիչէն ստացաւ, ի դիմաց խալիֆային, արքայական թագ մը, ճիշդ ինչպէս իր հայրը ստացած էր։ Միևնոյն տարի, անիկա հաստատուն հիման մը վրայ դրաւ այն բարեկամական յարաբերութիւնները որոնք գոյութիւն ունէին Աշոտի և Բիւզանդական կայսրութեան միջև. օրուան կայսրը՝ Լեւոն Զ. անոր դեսպանները մեծ պատուով ընդունեց և զանոնք եռ դրկեց թանկագին նուէրներ տալով։ Փոխանակուած նամակներուն մէջ Հայաստանի թագաւորը կոչուած էր

(*) Բագարանի վայրին նկատմամբ կը խօսին Տիթթէր (Erdkunde ժ. հատոր, էջ 449) եւ Ապիշ (Aus Kaukasischen Ländern, Վիեննա, 1896 էջ 203.)

(**) Erazgavors, երազակ ? Ղ. Թ.

սիրեցեալ որդի, իսկ կայսրը արժանացած էր հոր մը վայել յարգանքին։ Այս յարաբերութիւնը միսկ և սքանչելի տարիի մը մէջ չսահմանափակուեցաւ. ամէն տարի վերանորոգուեցաւ։ Պարսկաստանի սահմանագծի Հայաստանի կողմը գտնուող գաւառի՝ Ատրպատականի արաբ կառավարիչը բնականաբար նոխանձեցաւ այս սիրալիր յարաբերութեանց վրայ, ինք՝ որ նորակոչ պետութեան գոյատեւոր գրացին էր։

Եկեղեցական պատմագիրը կը խօսի այս մարդուն՝ Աֆշինի մասին տարավաս բառերով։ Անիկա վայրենի գազան մըն է. գինուած է նենգամտութեան գաչոյնով և իր մարը կը համարուի արդիւնք՝ գարշելի հիւանդութեան մը որ մարմինը ուներց, հոգին տակաւին գժոխք չի գացած։ Ամբողջ այն ժամանակամիջոցին երբ ինքը իշխեց, անիկա նեղութիւն տուաւ հայ թագաւորին երկիրներուն. բայց իր առաջին արշաւանքը կորսուի և յաջող դիմադրութիւն մը գտած բլլալ կը թուի։ Իր բանակին գլուխը անցած, թագաւորը մահմէտականի հակառակորդին հետ սկսաւ հակաճառիլ և յայտնեց թէ Յունաց կայսեր հանձնէպ իր ցոյց տուած բարեկամութիւնը նպաստաւոր էր Աֆշինի տիրոջ։ «Դուք, բաւական է ատեն կրնաք պէտք ունենալ Յոյներու օժանդակութեան, և ձեր վաճառականները պէտք ունին առեւտրական հրապարակներու՝ յունական երկիրներու մէջ, ուրկէ հարստութիւն պիտի հաւաքեն, ճոխացնելով Պաղատի գանձարանը։»

Արաբ ոստիկանը այս առաջարկներուն ի պատասխան յանձն առաւ հաշտութիւն առաջարկել և անմիջապէս կնքել։ Աֆշին վերադարձաւ Ատրպատական, և թագաւորը Արաքսի ի վեր գտնուելով, Դուինի պարիսպներուն առջև երևցաւ։ Այս քաղաքը, որ նոյն միջոցին Հայաստանի նոր մայրաքաղաքն էր, նուաճուեցաւ. ըստ որում անիկա կը գտնուէր տրդի Երևանի մերձակայները, մտածուեցաւ թէ կրնայ ամրոց մը ըլլալ Պարսկաստանի արտաքին ստացուածքներուն կողմը։ Բայց անոր հարստութիւնը՝ Սմբատին, չի թուիր երկարատև ըլլալ. իր թագաւորութեան մեծագոյն ժամանակամիջոցին կը տեսնենք որ անիկա մահմէտականներու ձեռքը մնացած է, իբր յաւաջապահ դիրք ծառայելով Աֆշինի և իր յաջորդին բանակին։

Սմբատի դիւանագէտ միտքն ալ, իր քաջագործութենէն ոչ նուազ չափով մը յաջող արդիւնքներ ստաւ հայրենի աստ ուղղութեամբ։ Եթէ իր թագաւորութիւնը մնաց էականօրէն աւատապետական հանգամանքի մէջ, գոնէ սահմանները ապրածուեցան յարակից երկիրներուն վրայ։ Արեւմտեան կողմը իր վեհապետութիւնը ճանչցուեցաւ մինչև Կարին քաղաքը, այժմու Էրզրում. իսկ հիւսիսային արեւելեան և արեւելեան կողմէն թագաւորութիւնը ապրածուեցաւ մինչև Կովկասի ստորոտը և Կասպից Ծովու եզերքը։ Այն հայազգի իշխանները, որոնք Արաբատի յանգող լեռներու ամբարտաւան հարաւային կողմի երկիրը կը կառավա-

ընէին, իրեն կապուելուն աւատապետական կամ բնաւանեկան կապերով։ Անոր անունը առնուազն յարգանքով պէտք է նշանակուած ըլլայ Վանայ Լճին սահմաններէն անդին բնակող իր հայրենակիցներուն կողմէ։

Աֆշին երկրորդ անգամ մըն ալ չափուեցաւ Սմբատի զօրութեան հետ, յառաջանալով Նախիջեւան և Դուին, բայց հոս Թագաւորը ինքն անձամբ իր զինուորները մղեց մոհմէտականներուն դէմ, անոնց վրայ առնելով վճռական յաղթանակ մը։ Աւելի ուշ՝ երբ իր քեռորդին՝ Վասպուրականի իշխանը, պահ մը միանալով Սիւնեաց իշխանին հետ թշնամին կողմն անցաւ, չկարողացաւ նիւթականապէս վնասել իր Թագաւորութեան։ Ընդհակառակը, մենք կը տեսնենք որ անիկա ուշադիր կ'ըլլայ իր երկրին արտաքին սահմաններուն և կը ջանայ հաստատել իշխանութիւնը ո՛չ միայն Տարօնի (Մուշ) վրայ, այլև՝ մինչև Միջագետաց դաշտագետինները։ Այս յառաջխաղացման առթիւ, Սմբատ բաղխեցաւ Ահմէտ անուն արաբ էմիրի մը որ խալիֆայութեան անկման միջոցին՝ կը փափաքէր տէր դառնալ այդ երկիրներուն։ Տարօնի հայազգի իշխանը չկրցաւ իր խլամ հակառակորդին յաղթել, և Սմբատ հարկադրուեցաւ ինքն անձամբ պատերազմի դաշտ իջնել՝ 896 թուին։ Սաստիկ բանակի մը գլուխը անցած, անիկա քալեց դէպի Տարօն, որուն արեւմտեան կողմը բանակած էր թշնամին։ Կռիւին մէջ պարտուեցաւ՝ Վասպուրականի գաւառէն իշխանի մը դաւաճանութեան հետեւանքով։ Արդարեւ, Վանայ գաւառին իշխաններուն նախանձոտութիւնը իրենց մահմէտական դրացիներուն յաջողութեանց ճամբան հարթեց։ Սմբատի վաղնջական թշնամին՝ Աֆշին փութաց օգտուիլ այս բաղդի դարձուածքէն։ Հայոց Թագաւորին հիւսիսային տարածութիւններուն հաւատարմութիւնը ի զուր խախտել փորձելէ յետոյ, անիկա Գարսի նահանգը մտաւ և այս բերդաքաղաքը պաշարեց։ Հոս ապաստանած էին Հայոց Թագուհին, Կողբիսի Թագաւորին աղջիկը, և բազմաթիւ իշխաններու տիկինները։ Երբ Կարսը անձնատուր եղաւ ու Թագուհին գերի բռնուեցաւ, տխուր կէտ մը դրուած եղաւ հարաւային կողմէն Թագաւորին կրած պարտութեանց քով։ Սմբատ հարկադրուեցաւ հաշտութիւն կնքել շատ վիրաւորիչ պայմաններով և իր եղբօրաղջիկը կնութեան տալ խլամ միապետին։

Շատ չանցած՝ կրկին թշնամութիւնները սկսան միեւնոյն տեղւոյն վրայ։ Աֆշին քալեց դէպի Թիֆլիզ քաղաքը, ուրականի մը նման անցաւ Վրաստանէն և յառաջացաւ Շիրակի վրայ։ Սմբատ իր բանակին հետ հարկադրուեցաւ ապաստանիլ ամրոցը իր զինակից Ատրնեսեհի, որուն Թագաւորական պատկ շնորհած էր ինքը՝ նախապէս։ Իսկ թշնամին, վրացի իշխանին հաւատարմութիւնը խախտելու զուր փորձ մը ընելէ յետոյ Արաքսի քովն ի վեր դարձաւ ու գնաց Ատրպատական։ Աֆշին կը մտածէր նոր յարձակում մը ևս գործել, երբ զոհուեցաւ մահացու

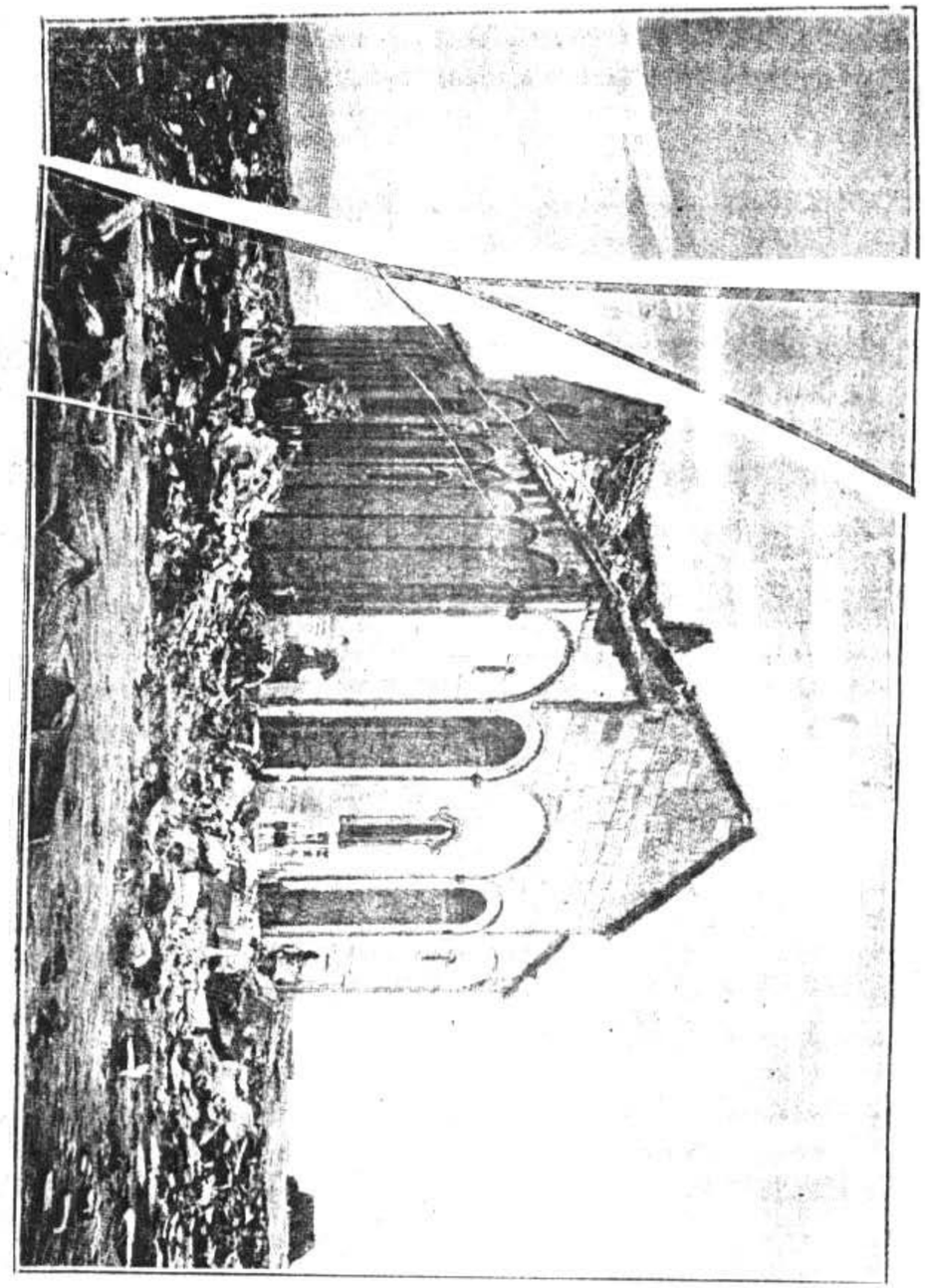

ԱՆԻՒ ՄԵԾ ՀԱՅԱՐԱՆԸ ԱՐՔԱՅԻ ՄԵՐ ԱՌԱՋ

[illegible] Ամենայն ինչ ի Քրիստոս։ Եւ զայս ասեն զի Աստուածն
[illegible] Եւ զայս ասեն զի Աստուածն [illegible]

թեան շարժառիթը Նախիջեւան քաղաքն էր, զոր Սմբատ ուրիշ ազնուականի մը տուած ըլլալով, Վասպուրականի իշխանը կ'ըսէր թէ ինքը ժառանգական իրաւունք ունի անոր վրայ։ Գագիկ —այսպէս կը կոչուէր անիկա— հասարակաց թշնամիին՝ Եուսուֆի դիմաց, որ արդէն անձկութեամբ կը բաղձար իր քրիստոնեայ դրացիներուն այս անհամաձայնութիւններէն օգտուիլ։ Էմիրը Գագիկին տուաւ թագաւորական պատկ, որպէս զի Սմբատի դէմ անոր ունեցած հակառակութիւնը յաւերժական դարձնէ։ Ի զուր տեղը մեր պատմագիրը՝ որ այն ժամանակ կաթողիկոս էր, ջանաց առաջքն առնել նորածագ փոթորիկին։ Անիկա մինչեւ անգամ գնաց Ատրպատականի Էմիրին պարտը, հետը տանելով չքեղ ընծաներ, որոնց մէջ կը գտնուէին եկեղեցական նուիրական անօթներ։

Այնքան առնն որ այս նուէրներուն ազդեցութիւնը կար, մահմէական հիւրընկալը պատիւներ ըրաւ իրեն, բայց երբ վերջացաւ, կաթողիկոսը բանտ նետուելով երկար ժամանակ մնաց հոն։ Իր կացութեան նեղութիւնները ա՛լ աւելի դառնացան, երբ լսեց թէ իր առաքելութիւնը կատարեալապէս ձախողած է։ Անիկա բացարձակ մերժում առաց իր հայրենակից Գագիկէն, որմէ ունկնդրութիւն մը խնդրած էր։ չտա՛ ջանցած՝ այս իշխանը գնաց Եուսուֆի արքունիքը միասին, պատրաստելու համար արշաւանքը՝ Սմբատի երկրին դէմ։ Երբ գարունը ծագեցաւ, էմիրը ճամբայ ելաւ դէպի Հայաստան, իրեն հետ առնելով քամրաղդ կաթողիկոսը, շղթաներով լեռնաւոր։ Նախիջեւանի մերձակայքները Գագիկի պատուիրակները ընդունուեցան և ծանուցին թէ իրենց իշխանը բանակովը միասին կը հասնի (909 թուին, ըստ Ասն Մարդէնի)։ Սմբատ աշխատեցաւ թշնամիին զայրոյթը թշնցնել, վճարելով գումար մը զոր էմիրը կալ տուաւ, առանց կասեցնելու իր առաջխաղաց շարժումը։ Թագաւորը բոլորովին անկարող է չափուիլ իրեն դէմ կլլող ոյժերուն հետ, որով փոխան Վրաստանի բ՝ դերը, ուր դա՛ր թեալ հարածուեցաւ իր անագորոյն հակառակորդէն։

Անհրաժեշտ չենք համարեր ա՝ նրամտանելու զանազան երեւոյթները կացութեան մը, որուն պատմական չահեկանութիւնը կը կայանայ այն լոյսին մէջ զոր կը նետէ Միջին Դարու հայկական միապետութեան վրայ և այդ թագաւորութեան՝ դրացի պետութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնցը վրայ։ Կը տեսնենք տեսա՛, որ Վասպուրականի ընդարձակ գաւառին Արծրունի իշխանը զէնք բարձրացուցած է իր հայրենակից Բագրատունի թագաւորին դէմ, և գործն դաշինք կնքած է իր կրօնքին և ցեղին թշնամիներուն դէմ։ Իսլամ ձիաւորները կոխկրտեցին Հայաստանի բարեբեր դաշտերը ու Գագիկի ապաժաման զղջումը ո՛ և է օգուտ չունեցաւ։ Սմբատ ի զուր դիմեց Պագրատի վեհապետին, որ ներքին խնդիրներով շատ զբաղած ըլլալով չկրցաւ միջամտութիւն մը ընել։ Աւելի յաջող արդիւնք տուին Բիւզանդական արքունիքին մօտ իր կա-

տարած դիմումները, և իր վարկեմ բարեկամը՝ Լեւոն, զօրք հաւաքելով անձամբ օգնութեան վազեց։ Բայց դեռ արշաւանքի չձեռնարկած, կայսրը մեռաւ ու նոր թագաւորին ներքին խառնակութիւնները Սմբատի յոյսերը ի դերեւ հանեցին՝ հաւանական գաւառներէն օգնութիւն ստանալու մասին։ Ասիոյ արեւին վրայ գտնուող քրիստոնեայ պետութիւնը կարծես դատապարտուած էր փճանալու։ Թագաւորն ու թագուհին գերի բռնուեցան։ Սմբատ տարուեցաւ Դուին, ուր բարբարոս չարչարանքներու ենթարկուեցաւ ամբոխին ներկայութեանը։ Ամէն տեսակ նախատինք ըրին անոր, արեւելեան անպիտութեան բոլոր նրբութիւններովը։ Մեռնելէն յետոյ, մարմինը զամուեցաւ փայտէ ցիցի մը և ի ցոյց դրուեցաւ քաղաքին ժողովրդեան (914 թուին՝ ըստ Զամչեանի։)

Սմբատի որդին Աշոտ յաւատնամատան ճիգ մը ըրաւ հայկական զէնքին պատիւը փրկելու համար։ Անիկա մահմէականները վանեց անոնց գրաւած բազմաթիւ ամրոցներէն, և գաղտնի կնքեց Վրաստանի թագաւորին հետ, որ Հայաստանի թագը իր գլխուն վրայ դրաւ։ Եուսուֆ փութաց իր կալմնակիցներուն ձախողութեանց վրէժը լուծել։ ամբողջ երկիրը պատերազմի արհաւիրքներուն մատնուեցաւ։ Թշուառ բնակիչները փախան լեռները և անապատները։ Ուսուցիչները հոս հոն սկսան թափառիլ մերկ վիճակի մէջ, և անթութեան բոլոր տառապանքները կրեցին։ Երբ ձմեռը վրայ հասաւ, հազարաւորներ կորան ձիւնին մէջ։ Եթէ թշնամիին ձեռքը իյնային, կա՛մ կը կոտորուէին և կամ ամէն տեսակ չարչարանքի ենթակայ կ'ըլլային։ Յաճախ անանց կ'առաջարկուէր քրիստոնէութիւնը ուրանալ, փոխարէն ստանալու համար ազատութիւն և մինչեւ իսկ հանդստաւէտ կեանք, բայց այս առաջարկը գրեթէ միշտ ապարդիւն կը մնար։ Մեր պատմագիրը՝ հարատութեամբ կը նկարագրէ այս մարտիրոսական չրջանի եղերերգական դէպքերը։ Անխոնջ հաւատքի այն խօսքերը, զորս կը գտնէ գոնէրէն մէկուն բերանին մէջ, կրօնական միտքերու բարձրագոյն յղացումներուն արժանի են։ Եուսուֆի առջեւ եկած երիտասարդ ազնուականներէն մին գոչեց. «Մենք քրիստոնեայ ենք, կը հաւատանք Աստուծոյ Որ ճշմարտութիւնն է և Որ կը բնակի անծայրածիր Լոյսին մէջ։»

Քրիստոնեայ դրացիները անչափ կը ցաւակցէին Հայոց կրած այս չարչարանքներուն վրայ։ Բայց անոնք թերեւս վերահասու էին իրենց անկարողութեանը և նախամեծար համարեցին մահմէական արշաւանքի ալիքներուն վրայ բարձրանալով հայկական գաւառներու աւարէն մաս մը առնել։ Ամբողջ քաղաքներ փճացան և բնակիչները կոտորուեցան. իսկ ազնուականները փոխանակ ձեռք ձեռքի տալու, քաղաքային պատերազմ կը մղէին։ Այս կացութիւնը չարաւնակեց եօթը տարի, ապառելով երկրին հասոյթի բոլոր ապրիւրները և հողագործական արտադրութիւնները։ «Կը ցանենք, բայց չենք քաղեր, կը անկենք բայց պտուղը

չենք հաւաքեր. թղթին պառուղ ի սար, և արիամառնին ու ձիթենին լերկ են։ Քիչ մը բան կը հաւաքենք և մնացեալը կը լքենք։»

Մեր պատմագիրը իր գործին ամէն մէկ էջին վրայ կը պատկերացնէ հայրենակիցներուն և իր կրած թշուառութեանց բոլոր տեսակները։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ ապաստանած էր Վրաստանի թագաւորին արքունիքը, ուրկէ կը թղթակցէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին հետ։ Բիւզանդական քաղաքականութեան կէս նպատակին էր Անդրկովկասի քրիստոնեայ ազգերը Հայոց միացնել։ Յովհաննէս պատմագիրը, իբր հոգեւոր պետ հայ ժողովրդեան, ամէն ջանք կը թափէր այս նպատակին իրագործման համար։ Դուրս կլլելով իր թափառացէն, անիկա ճամբայ կու գէպի Տարօնի գաւառը (Մուշ) ուրկէ երկար նամակ մը ուղղեց Բիւզանդական կայսեր (920ին՝ ըստ Զամչեանի։) Յուզիչ բառերով անիկա թախանձեց որ քրիստոնեայ Հայերուն վրէժը լուծէ, զորս ոնուանեց Կոստանդնուպոլսի ծառաները և հոգեւոր պրպիները։ Այս թախանձանքին վրայ, Բիւզանդիոնի արքունիքը կայսերական պատգամաւոր մը ղրկեց Սմբատի պրպիին, նպատակ ունենալով վերահաստատել կապը՝ իր հօրը արեւելեան կայսրութեան մեռած վեհապետին միջեւ։ Մեր պատմագիրը դիմաւորեց այս պատուիրակը Տարօնի երկրին մէջ, և միասին ներկայացաւ Աշոտի, որ 921 թուին (ըստ Զամչեանի) Պոլիս գնաց պատգամաւորին հետ ու հոն արքայավայել պատիւներով ընդունուեցաւ։ Զինքը համբերեցին մարտիրոսի մը արդին և Կեսարի հոգեւոր գաւակը, ծիրանի զգեստ հագցուցին ու թագաւորական պատուանշաններով զարդարեցին։

Նոյն միջոցին՝ պատմագիրը կը բնակէր Դերջանի գաւառին մէջ, որ ցարդ իր անունը պահած է անփոփոխ։ Անիկա միամտօրէն կատարեալ գժուարութիւնները կը յայտնէ, ջանալով փոխուստ տալ Յունական եկեղեցւոյ իր հոգեւոր եղբայրներուն սակայն հրաւէրներուն՝ կայսերական քաղաքին այցելութիւն մը տալու համար։ Անիկա չէր ուզեր երթալ, վախնալով որ զինքը կը տարին համակերպիլ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ արուած որոշումներուն։ Իր նժդեհ կեանքի թափառումներուն միջոցին գնաց այն վայրերը, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անցաց վերջին տարիները՝ վանականի տանջանքներով։ Պատմիչը կը նկարագրէ քարայրը ուր սուրբը բնակեցաւ և ոչ զեռեղուեցաւ իր աճիւնը, և յետոյ հրեշտակի մը ձեռամբ փոխադրուեց ու մերձակայքը գտնուող գերեզմանի մը մէջ։ Յովհաննէս կաթողիկոս՝ նկարագրողը՝ այս ամայի և գժուարամատչելի վայրին մասին՝ ոչ աւելի կերպով մը համեմատելի է ժամանակակից ճանապարհորդի մը նկարագրութեան հետ և ապաւորիչ իրականութեան գոյներով լեցուն է։ Ինչպէս ակնարկած ուղեւորն է Լիոնէն Պոռէ, որ իր Correspondances et Mémoires (Բարիզ, 1840) գործին Բ. հատորին 28րդ էջին վրայ կը խօսի. Երզնկայ քաղաքին մերձակայքը կը գտնուի ասիկա, և պատմագիրը կը յիշատակէ Թորդան յարակից գիւղը, որ

տակաւին գոյութիւն ունի և կը ճանչցուի այս անուան տակ. ուր է քարայրի վրայ չկրցայ գտնել անոր հետքը։ բայց Սուրբ Լուսաւորիչ վանքը և Սեպուհ Լեռը, որպէս Գոհանամ Տաղը, նշանակած եմ պատրաստած Հայաստանի Քարտէսիս վրայ։ Յովհաննէս կաթողիկոս իր թափառումներուն միջոցին տեսեր է որ վանականներ կը բնակին այդ կողմերը և նուիրական տեղատեղի մէջ խարան մը կնքուած են։

Եւսեբի գժուարամատ էր Վասպուրականի իր հին դիտակցին հետ, և պատերազմը յառաջ կը մղուէր հարաւային գաւառին մէջ։ Դաւիկ թագաւոր որ իր տիրոջը կը պարտէր թշնամին, անոր դէմ կատաղի ընդդիմութիւն մը ցոյց կուտար։ Բայց թշնամութիւնները կ'երկարատեւէին առանց վճռական արդիւնք մը տալու։ Այս էր իրաց վիճակը, երբ Աշոտ Բ. թագաւոր վերադարձաւ իր երկիրը, ընկերակցութեամբ բազմաթիւ հեռաձգի զօրավարներու և ուժեղ բանակի մը։ Այս նիւթական օժանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ առած դրամական նպաստը զինքը կարող ըրաւ դիրքը վերահաստատելու՝ նախարարներուն հանդէպ։ Դաւիկի և իր միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական դարձան, քանի որ մահմէտական էմիրին հետ գժուարամատ էր Վասպուրականի իշխանը։ Բայց այս վարպետորդի գիւանագէտը չատ լաւ տեսակէտ էր Հայոց քաղաքական կազմակերպութեան տակաւ կազմելու։ Եթէ երկու թագաւորներ բաւական չէին իր հակառակորդներուն դէմ բաժնելու, վաստակաւոր չըլլալէ զատ կրնար օգտակար դառնալ երրորդ թագաւոր մը ստեղծելը։ Աշոտի հօրեղբօրորդին, որ նախապէս ապարատպետ էր, թագաւորութեան ասպիճանին բարձրացուց։ Անոր անունը, որ նեմանագէս Աշոտ էր, չփոխուեցաւ։ Այս թագաւորը յառաջ բերած է եկեղեցական պատմագիրին խառնակ պատմութեան մէջ։ Հրապարակը կը լեցուի բազմաթիւ ապստամբներով որոնք իրարու դէմ մրցելու կ'ելլեն և զիրար կը փճացնեն երկու Աշոտներու շուրջը խմբուած։ Առանց ետին կանգնած են Կոգքիսի թագաւորը ու Վրաստանի թագաւորը, իսկ տեսարանին ամենէն նուազ գծին վրայ կը նշմարուին մահմէտականներու թեթեւապէն հեծելազօրքը և բիւզանդական կայսրութեան չոչոչուն պաշտօնատարները։

Եւսեբի դեռ նոր թագ կապած էր մէկ Աշոտին գլխուն, և ահա միւս Աշոտին ալ ապրուստական նոյն պատիւները բնծայեց։ Զամչեանի համաձայն, օրինաւոր թագաւորին հանդէպ ցոյց արուած վարմունքի այս փոփոխութիւնը ուրիշ նպատակ չունէր, այլ սա՝ թէ Եւսեբի խաղիֆայէն ապստամբելէ առաջ կ'ուզէր բարեկամներ չունի։ Վանայ գաւառի թագաւորն ալ փառաւորութեան կողմէ վար չէր մնար իր պաշտօնակիցներէն։ Խալիֆան ինքն անձամբ ղրկեց անոր հիանալի զգեստներ և թագ։ Այս վարմունքը զայրոյթ պատճառեց Ատրպատականի էմիրին, որ անմիջապէս ապստամբեցաւ Պաղատի վեհապետին։ Անոր զերի բռնուիլը և բանտարկուիլը պատճառ մը հանդիսացաւ Դաւիկի գլխուն վրայ

կախուած սուրը, ու յառաջ բերաւ ընդհանուր՝ թէեւ վաղանցուկ բարգաւաճում մը՝ հայկական գաւառներու վիճակին մէջ։ Խալիֆան իր թիկնապահ բարձրաստիճան ասպետներէն մին զրկեց, ապատամբ Էմիրին երկիրը կառավարելու համար։ Այս պաշտօնատարը խաղաղութեան և զիջողութեան դաշինք մը կնքեց Սմբատ Թագաւորին որդի Աշոտի հետ, և ասկէ զատ ՀԱՅՈՑ՝ այսինքն Թագաւորաց Թագաւոր տիտղոսը տուաւ անոր։

Ահա՛ այս կերպով Շիրակի Բագրատունեաց իշխանութիւնը վերստացաւ իր անուանական վեհապետութիւնը՝ Հայաստանի վրայ։ Յայտնի եղաւ որ ոչիրատ ասպրելութիւն մը կար խալիֆայի բազատրակամութեան՝ որ զօրաւոր Հայաստան մը կազմել կը փափաքէր, և Ասորաստանի կէս անկախ Էմիրներուն ուզղութեան միջև, բան որում այս վերջինները անգադար կը ձգտէին իրենց լուծին տակ առնել երկիրը։ Միւս կողմէ, մինչ խալիֆաները կը ջանային հակակշռող այժ մը գոյացնել իրենց անհանգարտ կառավարիչներուն դէմ, Բիւզանդիոնի կայսրերը հոգացքով կը դիտէին միջանկեալ պետութեան այժի աճումը, որովհետեւ անիկա իրենց կապուած էր կրօնքի կապերով։

Մեր պատմագիրը բարեբաղդութիւնն ունեցաւ ակամաներս ըլլալու այս հարատութեան չրիզութեանցը, որոնք ի յայտ եկան Անի մայրաքաղաքին մէջ, որ տակաւին թագաւորական բնակարան չէր եղած։ Անոր վերջին տարիները անցան հին խառնակութեանց վերազարթնումովը, ու յառաջ եկան ներքին կռիւներ և մահմէտականներու կողմէ յարձակումներ։ Երբ Եւսեբի ապատ արձակուեցաւ, վերսկսաւ իր վարդապետութիւնները ի գործ դնել։ Կ'արգելցրեմ Յովհաննէս կաթողիկոսի որոկումները, անիկա բազմաթիւ նախատապից բացատրութիւններով կը ներկայացնէ Եւսեբիը, ինչպէս՝ երկրորդ Փարաւոն, վայրի գազաններու իշխան, մարդակեր, խորոգէտ օձ, սատանայ, գարշահոտ քարը։ Եկեղեցական մատենագիրներու լեզուն այսպէս եղած է՝ ամէն դարու մէջ։

Եւսեբի անցաւ քրդական լեռներէն և իջաւ Վասպուրական աշխարհը։ Գապիկ թագաւոր ասրեկան հարիւն պորտք ունենալով հարկագրուեցաւ երկրին արամապրելի բոլոր հարստութիւնը ժողվել և տալ անզութ թշնամիին։ Յետոյ իր ճամբան չարունակեց Եւսեբի դէպ ի Պարսկաստան, և հոն հասնելով, ապտներէն մէկը զրկեց հայկական նահանգներուն վրայ իր հեղինակութիւնը հաստատելու նպատակով։ Մահմէտականներուն համար յարատեւ գործունէութեան դարպաս մը բացուեցաւ։ Կաթողիկոսը վախճատական կեանքի մէջ մտաւ, Սիւնեաց Լէին փոքր կղզին ապաստանելով, և հանկէ երթալով իր սեպհական փոքր մէկ գղեակը։ Բայց թշնամին պաշարեց այդ վայրը ու զայն գերի բռնեց իր վախճատական ընկերներուն հետ։ Կաթողիկոսը անոնց ճիրանէն ապա-

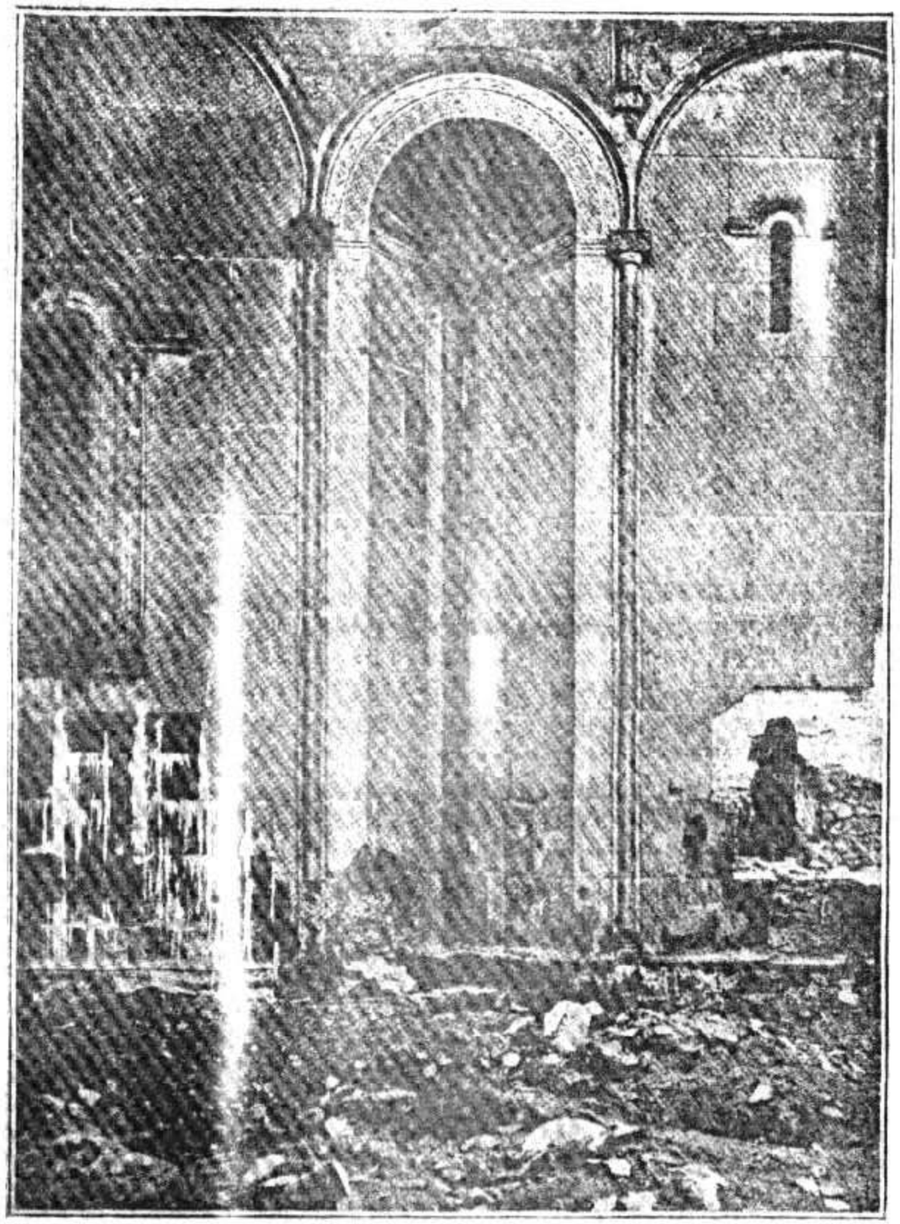

ԱՆԻՒ ՄԱՀՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՊԱՏԻՆ ՈՐՄԱՆՈՐՇԸ

ակով գնաց Աշոտի արքունիքը, Բագրատունի արքայական փայլը։ Պատմութիւնը կանգ կ'առնէ այն պահուն, որ Յովհաննէս Կաթողիկոս այցելութիւն կուտայ Գագիկին, որուն հետ յարաբերութիւն կը հաստատէ, թերեւս չհոնուս տեսակէտներէ դրդուած, քանի որ կաթողիկոսական աթոռը և կալուածները ոտոր երկրին մէջ կը գտնուէին։ Աւատական դարերին մէջ ապրած մի եղած էր և իր հայրենակիցները կը կասպուէին (924 թուին՝ ըստ Չամչեանի։)

Յովհաննէս Կաթողիկոս այդ Հնարեկութի Ճրջանը կը նկարագրէ իր վերջին հատուածներէն մէկուն մէջ (գլուխ ԾԶԷ) ա՛յնպիսի տողերով, որոնք համառօտագրութիւնն են իր ցեղին պատմութեան. «Ո՞վ կրնայ գուշակել մեր ապագան. խնայեցէք ինձի այդպիսի բան մը փարձել. մենք կը նմանինք չար մշակներէ քաղուած հունձքին, շրջապատուած՝ սարսափով և մթութեամբ։»

Կը փակենք այս պատկերազարդ էջերը, այն զգացումով որ կրցանք դաղափար մը կազմել ազգ Բագրատունեաց իշխանութեան միջոցին երկրին կացութեան նկատմամբ, և կրցանք գնահատել Բագրատունի վեհապետներուն իշխանութեան բնոյթը։ Եթէ այս հատուածս ոմոզոսով զանց ընել սովորեցայ մեր պատմիչին գրութիւնները՝ ամբողջութեամբ, միւս կողմէ, թերեւս ընթերցողս ապասած եղայ անոր ճառախօսութիւններէն և ուշադրութիւնը կեդրոնացուցի գլխաւոր կէտերուն վրայ սահմանեցուցիչ պատմութեան, որուն երկրորդական արտահայտներուն մէջ կը մոլորի մեր պատմիչը։ Բագրատունիներու վեհապետութիւնը էական-օրէն աւատապետական բնոյթ ունէր, և այդպիսի քաղաքական կազմակերպութեան մը թոյլ կապերը յարմար չէին դիմադրելու այն պայքարներուն, որոնց կ'ենթարկուէին իրենց մահմէտական դրացիներուն ձեռքը։ Արդարեւ, այն իրաւութիւնը թէ այդպիսի թագաւորական հարաւութիւն մը կրցաւ Ախոյ սրսին վրայ կանգնել, հարիւ մէկ քանի միլիոնի բարձրացող ժողովուրդի մը մէջ, կը բացատրուի միայն անով՝ որ իրենց իսլամ ժամանակակիցները համեմատաբար ոտոր էին։ Հայ պատմագիրները չատ կը սիրեն այդպանել իրենց հայրենակիցները, այն ներքին կռիւներուն համար, որոնք յաւաջ բերին իրենց քաղաքական անկումը։ Անոնք ոչ նուազ հակամէտ են իրենց ազգին կրած դժբաղդութիւնները վերագրելու այն լքման որուն ենթարկուեցան Յունական Կայսրութեան կողմէ, չատ վտանգաւոր վայրկեաններու մէջ։

Բայց անոնք չեն մոռցեր թէ հայազգի նախարարներու մէջ ի յայտ եկող յաճախակի դաւաճանութիւնները՝ մասնաւորապէս հայ ժողովուրդին ինքնայատուկ պակասութեանց չէ՛ կարելի վերագրել։ Նման պարագաներ աւատապետական դրութեամբ կը կառավարուէին։ Ասկէ զատ, Յոյները, թէեւ անկասկած նախապատրաստեալ էին կրօնական խարաւ-

թիւններէ, ի հարկէ իրենց արդարացումն ունէին երբեմնապէս աւելի մեծ օժանդակութիւն մը չընծայելուն համար։ Տրուած դրամական նպաստները կը ապառէին և յոյն զինուորները Ասիա երթալով ուրիշ արդիւնք ձեռք չէին ձգեր, այլ իշխանիկի մը հպատակութիւնը, ի վերա նոյն ցեղէն եղող ուրիշ թեկնածուի։ Դասը՝ զոր կրնանք քաղել այս ժամանակակից պատմութեան ընթերցումէն, մեզի կը լուսաբանէ բազմաթիւ կէտեր որոնք այլապէս մութ պիտի մնային չատ աւելի նիհար աղբիւրներու մէջ յաջորդող շրջանին որ սկսաւ Միջին Դարու հայկական թագաւորութեան վազաթարշամ ծաղկումին և կանխահաս քայքայման։ Երբ թրքական հրասախումբերը Թիէն-Շանի հովիտներէն իջան և Պարսկաստանի բարգաւաճ երկիրները սրբել սնցնելով գացին դէպի Հին Աշխարհի ամենէն հարուստ կողմերը, անոնք գտան հայկական բարձրաւանդակի ճամբուն վրայ վիճակ մը որ չէր կրնար թուրք կանոնիկ իրենց արշաւանքներուն դէմ, ինչպէս խալիֆային կայսրութեան բեկորներէն ո և է մէկը։

Յովհաննէս Կաթողիկոսի պատմութիւնը զմեզ կը բերէ մինչեւ Աշոտի, այս անունը կրող երկրորդ թագաւորին վերջին տարիները։ Պատկերը զոր անիկա ներկայացուցած է այս Բագրատունի վեհապետներուն խառնակ իշխանութեանց մասին՝ աւելորդ կը դարձնէ կրկնութիւնը՝ յաջորդներուն օրով տեղի ունեցած պայքարներուն չարչ։ Մինչեւ անգամ եթէ ինձի թոյլատրուէր այս գործս առնելու մէջ և իր արտայայտութեան տակ գտնուող նիւթերով այնքան լայն տեղ տալ նորագոյն չրջանի, որքան տուի առաջին երեք թագաւորներու գործունէութեան, գուցէ ընթերցողիս պատճառէի նոյն այն յոգնութիւնը զոր ես ինքս զգացի՝ կարդալով Սամուէլ Անեցի մը և Մատթէոս Եդեսիացի մը (*) առանց յիշելու ժամանակակից ճարտար բանահաւաքները։ Մբբիվաղար ամպերը, որոնց տակ կը փակուի եկեղեցական պատմիչին գործը, կը թուին փարատիլ Աշոտի տապարէզին հետ և ապօտ լոյս մը կը չրջապատէ անոր եղբօր և յաջորդին՝ Սարգսի տապարէզը։ Այս խաղաղ գարարարութիւնը նը թուի յառաջ գալ Սարգսի դրացիներուն տարաբնութենէն կամ թմրութենէն։ Ատրպատականի Սէֆիա գերդաստանին գործունէութիւնը որ ի յայտ եկած էր Աֆշինի և Եուսուֆի չահատակութեանց միջոցին, վերջ գտաւ Սարգսի թագաւորութեան սկիզբը։ Խալիֆայութիւնը տակաւ կը գտնար իրականութեան մէկ տաւերը. Ռաքիի մահուամբ (940 թուին) անհետացաւ Մարգարէի յաջորդներուն վերջինը, որ անձնական հեղինակութիւն և յարգ կը վայելէր։

Հայ թագաւորը առանց վրդովուելու կրնար դիտել Կոստանդիանոս

(*) Սամուէլ Անեցի, Migne, Patrologiæ cursus completus, series Græca, հատոր ԺԹ. էջ 718։ Մատթէոս Եդեսիացի, Պարզմանութիւն Տիւրիւեի, Բարիզ 1858.

է, կայսեր ասանձնացումը, ինչպէս նաեւ ապա ազնիւ մատուցումին կիրառումը՝ պետական գործերու մէջ։ Այսպէս լիակատար հանդիսի չրջան մը թագաւորին եւ ազնուականներուն կողմէ օգտագործուեցաւ Հայաստանը զարդարելու եկեղեցիներով եւ վանքերով։ Կարս քաղաքին մէջ՝ ուր Աբաս կը թուի հաստատած ըլլալ իր կառավարութեան կեդրոնը, անտարակոյս չբեղուութեամբ Մայր եկեղեցի մը կանգնեց (տեսնել Սամուէլ Անեցիի գործը։) Յեղին կառուցիրութիւնը գոնացում գտաւ Կայսրութեան եկեղեցիին դէմ մղուած կրօնական կատաղի պայքարներով։ Արեւմտեան նահանգները, ենթակայ՝ կեսարներուն, եւ անոնց ձեռքով կառավարուած, իրար անցան Յոյներուն ու Հայերուն փոխադարձ մարտահրաւէրներով։ Իւրաքանչիւր հակառակորդ կողմին կը վերագրէր հերետիկոսական կարծիքներ՝ Աստուածութեան անչափելի հարցին մասին։ Բազմաթիւ Հայեր ապաստանեցան Բագրատունեաց թագաւորին երկիրները։ և եթէ իրենց մտաւորները մկրտուած էին յունական ծէսին համաձայն, կրկին անգամ արարողութիւն կը կատարուէր Հայ Եկեղեցւոյ նախանձոտ կղերականութեան կողմէ (944, ըստ Չամչեանի։)

Բայց յաջորդ երկու թագաւորներուն իշխանութեան միջոցին էր որ Բագրատունեաց փայլը հասաւ իր գագաթնակէտին։ Աբասի մահուընէն յետոյ գահ բարձրացաւ որդին՝ Աշոտ։ և թերեւս ընտանեկան անհամաձայնութենց ու զրպարտիչներուն հետ մղուած կռիւներուն պէտք է վերագրել սա պարագան թէ անիկա ասոր ասոր թագ կապելու թագաւորեց։ Մահմէտականներու կողմէն, որոնք էմիր մը՝ զոր պատմագիրները Համատուն կ'անուանեն, և որ թերեւս Միջագետքի մէջ կեսարներու զօրաւոր հակառակորդ՝ Համատունի ցեղէն Սէյֆէտ Տէօվլէն է, Հայաստանի հարաւային նահանգները արշաւեց և մինչեւ անգամ ապառնաց Աշոտի երկրին։ Հայ թագաւորին վճռական յաղթանակը (960 թուին) Մատթէոս Եդեսացի 959-960ին կը նշանակէ։ Անիկա այս դէպքը ժամանակակից կը համարէ Կրէտէի դէմ կայսերական բանակի առաքման, որ սկսաւ 960ին և չարունակեց 961 տարւոյ ընթացքին։ Սէն Մարտէն, վերջին տարուան կը վերագրէ յաղթանակը, իսկ Չամչեան 962ին։

Այս յաղթութիւնը հաճոյք պատճառեց խալիֆային և Պուէյհիանեներուն, որոնք Պարսկաստանի մէջ ծագում առած իշխանութիւն մը կը կազմէին և ձեռքերնին ինկած էր Պաղտատը (945)։ Նոյն այդ եղերութիւնը կրնայ ծառայած ըլլալ Աշոտի հեղինակութիւնը զօրացնելու՝ իր երկրին մէջ։ 961 թուին անիկա թագաւոր օծուեցաւ Անիի մէջ, պարտականներուն հաւանութեամբն ու ներկայութեամբը։ Դրացի իսլամ և քրիստոնեայ պետութեանց վեհապետները իրենց բարեացակամութիւնը յայտնեցին թանկագին նուէրներ ղրկելով։ Իր Պաղտատի վեհապետը արքայական թագ մը նուիրեց և ջանի Արմեն կամ Հայոց Շահը կոչեց զայն։ Բայց այս թագաւորն ալ մեղադրելի է անով՝ որ իշխանութիւնը կրկին պառակտուեցաւ և օտար յարձակումներուն դէմ հայ ազգին դիմադրութեան ոյժը անգամ մըն ալ բաժան բաժան եղաւ։ Իր Մուշեղ եղբօրը թագաւորական իշխանութիւն տարով՝ Կարսի մէջ, Անիկա հատ մըն ալ ուղղեց թիւին վրայ այն պզտիկ արքաներուն, որոնց փոխադարձ նախանձոտութիւնները ճամբայ բացին Ալբուղեան Թուրքերուն, դէպ ի Միջերկրական և Սև Ծով։ Իր յաջորդը չարաբախտեցաւ և մինչեւ անգամ քաջալերեց այս աղետալի քաղաքականութիւնը, Կարսի թագաւորներուն վրայ ուղղելով Լօռիի թագաւորները, Հայաստանի հիւսիսակողմը եղերող լեռներուն մէջ։ Բագրատունի այս վերջին հարատութիւնը պայքարեցաւ մինչեւ առաջին քառորդ դար։ Բայց Կարսի իշխանները իրենց երկիրը յանձնեցին Կոստանդիանոս Ժ. կայսեր երբ Ալբուղեները Անին գրաւեցին Արփասլանի ձեռամբ։

Աշոտ Գ.ի թագաւորութիւնը ժամանակակից է Նիկեփորոս Փոկասի և Յովհաննէս Չմշկիկի մղած պատերազմներուն, ընդդէմ՝ Սարակինոսներուն։ Ամբողջ այս շրջանին, Սուրիոյ և Միջագետքի էմիրները հանդուն կերպով ոչխարացան նեղութիւն պատճառել քրիստոնեայ մեծ կայսրութեան ասոյգագոյն գիրքերուն ու ոչ նուազ կրաւով եւ մղուեցան։ Խաչակրաց նեղչնչումը ամենէն առաջ ունեցան այս երկու զօրավարները, արեւմտեան ասպետներուն գալէն մէկ դար առաջ։ Երկուքն ալ յաջորդաբար կեսարներու գահը բարձրացան, և հանգամանքովն էր որ Չմշկիկ, ինքն ալ հայկական ծագումով, հրաւիրեց Հայոց թագաւորը, որպէս զի իր բանակին ոգեկան ոյժ մը աւելցնէ։ Անոր արշաւանքը կը թուի Հայոց իրարանցում պատճառած ըլլալ։ անմիջապէս սեղմական զօրք խմբաւորով մեծ բանակ մը կազմուեցաւ, հրամանատարութեամբ երեք իշխաններուն՝ Աշոտի և անոր Կարսի ու Վանի ընկերակիցներուն։ Չմշկիկ յաւաջացաւ Մուշ։ բայց դիմակցութիւն մը կնքուեցաւ 10000 հայ ռազմիկներու ոյժը միացնելով Չմշկիկի բանակին, որպէս զի ապահովուի կայսերական դէնքին յաղթանակը, ընդդէմ Մարդաբէին հեւեւորդներուն։ Այս փայլուն քաջագործութիւնները պատմուած են ի նպաստ Աշոտ թագաւորի, կայսեր կողմէ իրեն ուղղուած հրավարտակի մը մէջ զոր ձեռք անցուցած է Մատթէոս Եդեսացի։ Հայ թագաւորը կը յորջորջուի Մեծ Հայաստանի Շահնշահը, կեսարի հոգեւոր զաւակը (974 թուին։)

Աշոտի թագաւորութիւնը մասնաւոր չանկանութիւն մը ունի Անին այցելողին համար, որովհետեւ այս միջոցին է որ Ախուրեանի վրայի քաղաքը պարզ բերդաքաղաքի մը դիրքէն ելլելով ազգայնական բնակավայրի և թագաւորութեան մը մայրաքաղաքի աստիճանին կը բարձրանայ։ Աշոտ Գ. աւելցուցած է թէ՛ ամրութիւնները և թէ հանրային

քայլերան թագ մը նուիրեց և ջանի Արմեն կամ Հայոց Շահը կոչեց զայն։ Բայց այս թագաւորն ալ մեղադրելի է անով՝ որ իշխանութիւնը կրկին պառակտուեցաւ և օտար յարձակումներուն դէմ հայ ազգին դիմադրութեան ոյժը անգամ մըն ալ բաժան բաժան եղաւ։ Իր Մուշեղ եղբօրը թագաւորական իշխանութիւն տարով՝ Կարսի մէջ, Անիկա հատ մըն ալ ուղղուց թիւին վրայ այն պզտիկ արքաներուն, որոնց փոխադարձ նախանձոտութիւնները ճամբայ բացին Ալբուղեան Թուրքերուն, դէպ ի Միջերկրական և Սև Ծով։ Իր յաջորդը չարաբախտեցաւ և մինչեւ անգամ քաջալերեց այս աղետալի քաղաքականութիւնը, Կարսի թագաւորներուն վրայ ուղղելով Լօռիի թագաւորները, Հայաստանի հիւսիսակողմը եղերող լեռներուն մէջ։ Բագրատունի այս վերջին հարատութիւնը պայքարեցաւ մինչեւ առաջին քառորդ դար։ Բայց Կարսի իշխանները իրենց երկիրը յանձնեցին Կոստանդիանոս Ժ. կայսեր երբ Ալբուղեները Անին գրաւեցին Արփասլանի ձեռամբ։

Աշոտ Գ.ի թագաւորութիւնը ժամանակակից է Նիկեփորոս Փոկասի և Յովհաննէս Չմշկիկի մղած պատերազմներուն, ընդդէմ՝ Սարակինոսներուն։ Ամբողջ այս շրջանին, Սուրիոյ և Միջագետքի էմիրները հանդուն կերպով ոչխարացան նեղութիւն պատճառել քրիստոնեայ մեծ կայսրութեան ասոյգագոյն գիրքերուն ու ոչ նուազ կրաւով եւ մղուեցան։ Խաչակրաց նեղչնչումը ամենէն առաջ ունեցան այս երկու զօրավարները, արեւմտեան ասպետներուն գալէն մէկ դար առաջ։ Երկուքն ալ յաջորդաբար կեսարներու գահը բարձրացան, և հանգամանքովն էր որ Չմշկիկ, ինքն ալ հայկական ծագումով, հրաւիրեց Հայոց թագաւորը, որպէս զի իր բանակին ոգեկան ոյժ մը աւելցնէ։ Անոր արշաւանքը կը թուի Հայոց իրարանցում պատճառած ըլլալ։ անմիջապէս սեղմական զօրք խմբաւորով մեծ բանակ մը կազմուեցաւ, հրամանատարութեամբ երեք իշխաններուն՝ Աշոտի և անոր Կարսի ու Վանի ընկերակիցներուն։ Չմշկիկ յաւաջացաւ Մուշ։ բայց դիմակցութիւն մը կնքուեցաւ 10000 հայ ռազմիկներու ոյժը միացնելով Չմշկիկի բանակին, որպէս զի ապահովուի կայսերական դէնքին յաղթանակը, ընդդէմ Մարդաբէին հեւեւորդներուն։ Այս փայլուն քաջագործութիւնները պատմուած են ի նպաստ Աշոտ թագաւորի, կայսեր կողմէ իրեն ուղղուած հրավարտակի մը մէջ զոր ձեռք անցուցած է Մատթէոս Եդեսացի։ Հայ թագաւորը կը յորջորջուի Մեծ Հայաստանի Շահնշահը, կեսարի հոգեւոր զաւակը (974 թուին։)

Աշոտի թագաւորութիւնը մասնաւոր չանկանութիւն մը ունի Անին այցելողին համար, որովհետեւ այս միջոցին է որ Ախուրեանի վրայի քաղաքը պարզ բերդաքաղաքի մը դիրքէն ելլելով ազգայնական բնակավայրի և թագաւորութեան մը մայրաքաղաքի աստիճանին կը բարձրանայ։ Աշոտ Գ. աւելցուցած է թէ՛ ամրութիւնները և թէ հանրային

չէնքերը քաղաքի մը, որ ակամաւոն եղած էր իր թագաւորութեան (*)։ Իր որդին և յաջորդը՝ Սմբատ երկրորդն ալ ընդարձակեց զայն, կառուցանելով արտաքին պարիսպը զոր ներկայացուցի ընթերցողներուս, այս գլուխին սկիզբը։ Ասկէ զատ, Սմբատ հիմը դրաւ Մայր եկեղեցիին, բայց անոր լրանալէն առաջ մեռաւ (Սամուէլ Անեցի։) Տիրացաւ զոր հայ պատմագիրները կուտան այս թագաւորին, խակապէս արեւելեան հնարամտութեամբ կը ծածկէ ներքին ակարութիւնը այն կերպառածքին որ իր գահը կանգնած կը պահէր։ Անիկա կը յաջորդուի Հայոց Աբբասեան Շահին։ Գառնի։

Սմբատի յաջորդեց իր եղբայրը Գագիկ Առաջին, որ կը ներկայացնի միանգամայն պատերազմի գաչաին վրայ յաղթական և խաղաղութեան գործերու մէջ հարատեւ իշխան մը։ Անոր գինուորական յաջողութիւնները երեւան ելան Աղբպատականի Մամլուն էմիրին առակ գտնուող մոնմէտականներուն դէմ կատարած յարձակումովը։ Բայց Աֆշիններու և Եուսուֆներու այս յաջորդին դէմ չահուած յաղթանակին պատիւը կը պատկանի զլխաւորապէս Դուիթ անուն՝ Ախլատեանցի հայ իշխանի մը որ Վրացիներէ և Հոյներէ բաղկացող բանակին զլուխը անցած, պարսկաստանցու իսլամական լուծէն ազատել հարաւային Հայաստան գտնուող բերդաքաղաքները, Մանազկերտ, Ախլաթ, Արճէշ (**)։ Բայց մանաւանդ իր արուեստի քաջալերիչ կենդանի յիշատակով Գագիկը։ Անոր իշխանութեան օրով էր որ Անիի պերճախառն մայրաքաղաքը աւարտեցաւ, մեծ մասամբ թագուհին ծախքովը և նախաձեռնութեամբը (Սամուէլ Անեցի։) Շինեց նաեւ ուրիշ մեծ եկեղեցի մը որ կը զարդարէր իր մայրաքաղաքը, Ծաղկոցաձորի կողմը Լուսաւորիչ եկեղեցին, (Սամուէլ Անեցի և Առաքել։) Մարմաշէնի վանքը, Ալեքսանդրապոլի մօտ, այս ժամանակամիջոցին կատարուեցաւ հայ իշխաններէն Վահրամի ձեռքով (Սամուէլ Անեցի։) Վերջապէս, կաթողիկոսական աթոռը փոխադրուեցաւ Անի, մերձակայ Արգէնի քաղաքէն ուր ըստ այս վերջին պատմագրին, տարուած էր 971ին։

Գագիկ Ա. թագաւորեց 988—1019, ըստ Զամչեանի. բայց այս թուականը վիճելի է. տեսնել Prudhomme-ի ծանօթագրութիւնը՝ Արիստակէս Լաստիվերտացի Ֆրանսերէն թարգմանութեան յաւելուածի, (Revue de l'Orient, 1863—64, Բ. գլուխ։) Առհասարակ հայ պատմագիրները խառնիխուռն արհամարհանք մը ցոյց կուտան թուականներու ճշգրտութեան և վկայութեանց հարազատութեան։ Մատթէոս Եդեսացի

(*) Վարդան Պատմիչ տեսնել Prost-ի Ruines d'Ani գործը, Բեղերապ տկ 1860, էջ 102.

(**) Մատթէոս Եդեսացի, գլուխ ԽԲ. եւ ԽԳ. նաեւ Առաքել Դ. 3. Տիլմարիէի մէջբերումով:

ցին այս տեսակէտով թերեւս ամենէն նշանաւոր մեղանչողն է։ Գագիկ մահուանէն յետոյ իր երեք որդիներուն անդ անիկը բաժնուեցաւ նախահայրենի գահուն վրայ։ Յովհաննէս-Սմբատ երկու տարուներով ալ կը ճանչցուի այս թագաւորը, որ հանգամանքներու թմբացուցիչ ազդեցութեան տակ էր, բայց այս մեռուորական յատկութեանց վրայ ասուած կը ձգէր իր ծայրայեղ գիրաւորութիւնը. ընդհակառակը, իր եղբայրը՝ Աշոտ Փիրիբակոսն համոզչութեան կը մղուէր ամենուն գաղտնիքն և պատերազմաշունչ կրքով։ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորեց 1020—1041, իսկ Աշոտ Դ.՝ 1020—1040. այս երկու իշխաններուն մասնաւոր առած եմ Մատթէոս Եդեսացիէն, որ այդ կէտին մէջ ճշգրիտ է. Զամչեան (Բ. հատոր, էջ 122) 1039 ցոյց կուտայ իբր թուական Սմբատի մահուան, և կ'ըսէ թէ իր Աշոտ եղբօրմէն առաջ մեռաւ։ Պրոսէ ու Սէն Մարտէն կ'ընդունին 1039ը, բայց կը մերժեն միւսը կէսը որուն վրայէն այնքան դիւրութեամբ կ'անցնի զիւրաշարժ բանահաւաքը, Աշոտի մահը Յովհաննէսի մահէն վերջ դնելով։ Թերեւս վրիպակ մը կայ Զամչեանի անդրիերէն թարգմանութեան մէջ. մարդ կը ճանաչուի չորրորդակ թուականները բաղդատելով։ Բարեբաղդաբար, Անիի մէջ արձանագրութիւն մը կայ, որ եթէ չիասկ թարգմանուած է Արիստակէս Լաստիվերտացի հրատարակչին՝ Բրիւոսմի կողմէ, կը հաստատուի թէ Յովհաննէս-Սմբատ կենդանի էր 1041ին։

Խաղաղասէր Աշոտի վեհանձնութեան դէմ բարբարեցաւ գործունէութեան մարդը. հազիւ թէ բնական ժառանգորդը ալեր գրաւած էր գահուն, և ահա իր փառասէր եղբայրը ապստամբութեան դրօշ պարզեց։ Ի վերջոյ հաշտութիւն գոյացաւ ամ հիման վրայ, որ Յովհաննէս իշխէ Շիրակի մէջ, մայրաքաղաք ունենալով Անին, իսկ Աշոտ իշխէ իր հօրը երկիրներուն մնացեալ մասին վրայ (Արիստակէս Լաստիվերտացի և Մատթէոս Եդեսացի։) Այս համաձայնութիւնը յարգուեցաւ զանազ՝ այն չափով որ Աշոտ Զարբարդի չիսդասարուեցաւ մայրաքաղաք մանել՝ իր նախանձոտ պաշտօնակցին կողմէ։ Բայց նոր պատերազմը թուլցուց այն կապերը որոնք նախարարները իրենց թագաւորին և դրացի պետութիւններու զօրաւոր հարաստութեան կը կապէին։ Մէկ կողմը հարկադրուեցաւ դիմել Վասիլ կայսեր, ու կայսերական բանակի մը օժանդակութեամբն էր որ Աշոտ Դ. իշխանութիւնը պարտադրեց իր բաժնուած երկիրներուն վրայ։ Միւս կողմը յաղթուեցաւ թագաւորութեան սկիզբը՝ ձեռամբ Արիստներու և Վրացիներու Բագրատունեաց թագաւորին, որուն զինուորները մուտ Անի և աւարի առին զայն։ (Մատթէոս Եդեսացի և Արիստակէս Լաստիվերտացի։)

Այս դէպքերուն յաջորդեց համեմատաբար խաղաղ շրջան մը, որուն միջոցին երկու թագաւորներն ալ կրցան չունչ առնել։ Բայց մահմէտականներ [illegible]

կ'ուզէին սահմանապլուխի երկիրները, և հայ ազգը, իրր բնական պատուար անոնց յարձակումներուն դէմ, բաժան բաժան եղած էր չորս տեսակ թագաւորներէ, որոնցմէ մին Անին ունէր ի ձեռին, երկրորդը չունէր, երրորդը Լօռի թագաւորն էր, իսկ չորրորդը՝ Կարսի։ Վանի թագաւորը, որուն վրայ կը ժայթքէին ամենէն աւելի խալամական և թրքական բարբարութիւնները, կը պատրաստէր կամ արդէն ի գլուխ հանած էր իր թագաւորութեան յանձնումը՝ Կայսեր, որովհետև այլևս յուսահատած էր այս անդադրում յարձակումներուն դիմադրելէ։

Թրքական մեծ արշաւանքին կոնակը կազմող ցեղերը երեւան կուգան հայկական պատմութեան թատերաբեմին վրայ, սկսեալ տասնմէկերորդ դարէն։ Երբ Վանի Սենեքերիմը իր թագաւորութիւնը 1021ին յանձնեց, արդէն քսաներկու տարիներէ ի վեր յարձակման ենթակայ եղած էր։ Այսպէս կ'ըսէ Սամուէլ Անեցի. ճիշդ է որ պատմագիրը այդ յարձակումները կը վերագրէ «Սարակինոս»ներուն, բայց «թուրք» ըսել կ'ուզէ. այլապէս՝ պիտի հարկադրուինք բոլորովին հաւատա չընծայել Մատթէոս Եդեսիացիին այն վկայութեան (գլուխ ԼԸ.) թէ Թրքական հրամանով մը Սենեքերիմի յաղթեց։ Զգիտի փորձեմ հաշուեցնել հայկական պատմութիւնները այն անդնդութեան հետ զոր ստացած ենք ուրիշ ազգերներէ, Սէլճուգեանց սկզբնական յարձակմանց մասին։ Բիւզանդական մատենագիրները չեն յիշատակեր 1021ի և նախորդ տարիներու արշաւանքները, կամ 1042ի յարձակումը։

Քաղաքակիրթ կեանքի երեսը բնաւ չտեսած այս մարդոց կերպարանքն ու երեւոյթը այնքան նորանշան էին Հայոց համար, որքան անոնց պատերազմելու եղանակը։ Քրիստոնեայ ռազմիկները, սուրով զինուած կը դիմադրաւէին խումբ խումբ ազեղնաւորներու, որոնց երկար մազը իրենց ետին կը ծածանէր կոնակնց վարսերուն նման (Մատթէոս Եդեսիացի և Արիստակէս Լաստիվերտացի։) Երբ 1018ի միջոցները, Վանի տիրող թագաւորին որդին Դաւիթ՝ վճռական պարտութիւն մը կրեց այս թափառաշրջիկներէն, թագաւորը բոլորովին յուսահատեցաւ։ Պարտութեան լուրը հասաւ իրեն այն պահուն երբ ինքը քաշուած էր Ոստան անդորրաւէտ քաղաքը, քրդական լեռներու անտառաւոր գագաթներուն վրայ, որոնք Վանայ Լճին վրայ կ'իշխեն։ Իր սրտաբեկումը կատարելութեան հասաւ, երբ վերյիշեց մարգարէութիւն մը՝ որով Ներսէս, Ս. Գրիգորի հինգերորդ յաջորդը, գուշակած էր թէ Քրիստոսի աստուածային առաքելութենէն մէկ տարի յետոյ մեծ ազէտներ յառաջ պիտի գան, բարբարոս ժողովուրդի մը ձեռքով։ Սենեքերիմ իր որդին փութացուց Կ. Պոլսոյ տրբունիքը, ուր անիկա չատ մեծ բարութեամբ ընդունուեցաւ Վասիլ Բ. կայսեր կողմէ։ Կայսրը ընդունեց այն լայնատարած և մարդաչատ երկիրը զոր Սենեքերիմ իրր ընծայ կուտար, ու փոխարէն չնորհեց կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապահով վայր մը, Սեբաստիոյ քաղաքը և գաւառը (1021 թուին։)

Կայսերական կառավարիչ մը գրկուեցաւ գրաւելու համար արաւած երկիրները, որոնց մէջ կը գտնուէին 72 բերդեր, 4000 գիւղեր և 8 քաղաքներ։ Այս մասին կը խօսին Սամուէլ Անեցի, Թովմաս Արծրունի (Տիւրոիէի Recherches sur la Chronologie Arménienne, էջ 282, եւն.) և Չամչեան։ Յիշեալ պատմագիրներէն առաջինին լատիներէն թարգմանութեան oppida բառը թարգմանելի գիւղեր, իսկ urbes բառը՝ քաղաքներ, վասահ ըլլալով որ այս բացատրութիւնները, այնպէս՝ ինչպէս կ'ըմբռնուին ներկայիս, ա՛լ աւելի համաձայն են իրականութեան հետ։

Այժի ցուցադրութիւն մը անհրաժեշտ էր հարաւային գաւառին վրայ, քիւրտական միապետներու տիրապետութիւնը ամրացնելու համար. և հաւանական է որ իրենց հեղինակութիւնը հաստատելու մտադրութեամբ ձեռք առնուած միջոցները ա՛լ աւելի տկարացուցին այն պատնէշը, զոր պաշտպանել եկած էին։ Թաչնարածներու յառաջխաղացումը կրնանք որոշակի տեսնել հայ պատմիչներուն էջերուն մէջ, յաջորդ տարիներուն ընթացքին. 1021 թուին անոնք Ատրպատականէն քալեցին Նախիջեւան քաղաքին վրայ, իրենց իշխանին՝ հռչակաւոր Տուղրիլ պէյի (Toghrul Bey) հրամանատարութեան տակ։ Այս արշաւանքը Արաքսի հովիտին Արարատի շուրջի երկրին դէմ ուղղուած էր։ Վրացական գունդ մը դէմ դրաւ, բայց առանց բաղխում տեղի ունենալու եւ քաշուեցաւ. աւելի ետք, Վասակի հրամանատարութեամբ հայկական փոքր գունդ մը դիմադրեց։ Բայց յարձակողներուն դէմ կազմակերպուած գործողութիւն մը տեղի չունեցաւ, որովհետև Հայերը գոհացան անձնական քաջագործութեան արարքներով, իսկ Թիւրքմէնները տարածուեցան չէն երկիրներուն վրայ, աւարի տալով, քանդելով և բնակիչները սուրէ անցնելով. այս մասին կը խօսին Մատթէոս Եդեսիացի (գլուխ ԺԱ.) և Վարդան, թարգմանութեամբ Տիւրոիէի. ելնէ Տուղրիլ հիճրէթի 455 թուականին մեռած միջոցին եօթանասուն տարեկան էր, ապա ուրեմն երիտասարդ հասակի մէջ կը գտնուէր այս արշաւանքը կատարած միջոցին։

Քրիստոսի 1042 թուին, անոնց դէմ ելաւ Հայաստանի թագաւորը, Դաւիթ, Յովհաննէս-Սմբատի և Աշոտի յաջորդը։ Իր բանակին գլուխն անցնելով վճռական յաղթանակ մը տարաւ Երեւանի գետին՝ Զանգի ափանց վրայ։ Թուրքերը նահանջեցին Վանի գաւառը զոր կրկին աւերեցին։ Երեք տարի յետոյ դարձեալ Երեւան եկան նոյն գաւառին մէջ, բայց այս անգամ փոխատականներ էին Միջագետքէն, ուրկէ վանտուած էին Մուսուլի էմիրին ձեռամբ։ Կայսերական կառավարիչը որ Վանայ լճին վրայ՝ Արճէշ կը գտնուէր, մերժեց գոհացնել անոնց խնդրանքը, Պարսկաստանէն ազատ անցք մը ունենալու մասին, բայց իր արամադ-

հեց կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապահով վայր մը, Սեբաստի քաղաքը և գաւառը (1021 թուին։)

Կայսերական կառավարիչ մը գրկուեցաւ գրաւելու համար արաւած երկիրները, որոնց մէջ կը գտնուէին 72 բերդեր, 4000 գիւղեր և 8 քաղաքներ։ Այս մասին կը խօսին Սամուէլ Անեցի, Թովմաս Արծրունի (Տիւրոիէի Recherches sur la Chronologie Arménienne, էջ 282, եւն.) և Չամչեան։ Յիշեալ պատմագիրներէն առաջինին լատիներէն թարգմանութեան oppida բառը թարգմանելի գիւղեր, իսկ urbes բառը՝ քաղաքներ, վասահ ըլլալով որ այս բացատրութիւնները, այնպէս՝ ինչպէս կ'ըմբռնուին ներկայիս, ա՛լ աւելի համաձայն են իրականութեան հետ։

Այժի ցուցադրութիւն մը անհրաժեշտ էր հարաւային գաւառին վրայ, քիւրտական միապետներու տիրապետութիւնը ամրացնելու համար. և հաւանական է որ իրենց հեղինակութիւնը հաստատելու մտադրութեամբ ձեռք առնուած միջոցները ա՛լ աւելի տկարացուցին այն պատնէշը, զոր պաշտպանել եկած էին։ Թաչնարածներու յառաջխաղացումը կրնանք որոշակի տեսնել հայ պատմիչներուն էջերուն մէջ, յաջորդ տարիներուն ընթացքին. 1021 թուին անոնք Ատրպատականէն քալեցին Նախիջեւան քաղաքին վրայ, իրենց իշխանին՝ հռչակաւոր Տուղրիլ պէյի (Toghrul Bey) հրամանատարութեան տակ։ Այս արշաւանքը Արաքսի հովիտին Արարատի շուրջի երկրին դէմ ուղղուած էր։ Վրացական գունդ մը դէմ դրաւ, բայց առանց բաղխում տեղի ունենալու եւ քաշուեցաւ. աւելի ետք, Վասակի հրամանատարութեամբ հայկական փոքր գունդ մը դիմադրեց։ Բայց յարձակողներուն դէմ կազմակերպուած գործողութիւն մը տեղի չունեցաւ, որովհետև Հայերը գոհացան անձնական քաջագործութեան արարքներով, իսկ Թիւրքմէնները տարածուեցան չէն երկիրներուն վրայ, աւարի տալով, քանդելով և բնակիչները սուրէ անցնելով. այս մասին կը խօսին Մատթէոս Եդեսիացի (գլուխ ԺԱ.) և Վարդան, թարգմանութեամբ Տիւրոիէի. ելնէ Տուղրիլ հիճրէթի 455 թուականին մեռած միջոցին եօթանասուն տարեկան էր, ապա ուրեմն երիտասարդ հասակի մէջ կը գտնուէր այս արշաւանքը կատարած միջոցին։

Քրիստոսի 1042 թուին, անոնց դէմ ելաւ Հայաստանի թագաւորը, Դաւիթ, Յովհաննէս-Սմբատի և Աշոտի յաջորդը։ Իր բանակին գլուխն անցնելով վճռական յաղթանակ մը տարաւ Երեւանի գետին՝ Զանգի ափանց վրայ։ Թուրքերը նահանջեցին Վանի գաւառը զոր կրկին աւերեցին։ Երեք տարի յետոյ դարձեալ Երեւան եկան նոյն գաւառին մէջ, բայց այս անգամ փոխատականներ էին Միջագետքէն, ուրկէ վանտուած էին Մուսուլի էմիրին ձեռամբ։ Կայսերական կառավարիչը որ Վանայ լճին վրայ՝ Արճէշ կը գտնուէր, մերժեց գոհացնել անոնց խնդրանքը, Պարսկաստանէն ազատ անցք մը ունենալու մասին, բայց իր արամադ-

բութեան սակ զանուող վիճուորները պարտուեցան ոչիրէթներէն, որոնք զինքը գերի բռնեցին և սպաննեցին (Մատթէոս Եդեսիացի, գլուխ ԿԹ. տեսնել նաև Lebeau՝ Histoire du Bas Empire գործը, հատոր ԺԴ. էջ 351։)

Թուրքերը ուելի մեծ թուով վերադարձան յաջորդ տարիները, ուեր-բելով հարաւային գաւառը, ոգողելով հիւսիսային երկիրները՝ Բասենը և Ճորոխի հովիտը։ Այս շրջանին կը պատկանին Արծնի (Էրզրումի մօտ) թատերը, 1049ին, և Կարսի ուարտաուութիւնը ու բնակիչներուն կոտորումը՝ 1050 թուականին։ Ո՛չ կայսերական զորավարները, ոչ ալ անոնց վրայի և հոյ ասպարապետները յաջողեցան այս ուրտերուն դէմ թուով կանգնել. այս շրջանի պատերազմներուն պատմութիւնը կ'ընեն Մատթէոս Եդեսիացի և Արիստակէս, ինչպէս նաև յոյն և արաբ պատմիչները. Սէն Մարդէն իր Mémoires գործին Բ. հատորին մէջ (201 և յաջորդ էջեր) քննութեան ենթարկած է այս նիւթը։ 1054 թուականը յիշատակելի դարձաւ երկրին տարեգրութեանց մէջ, Մանազկերտի պաշարումով։ Տուղրիլ վիթխարի բանակի մը գլուխն անցած, հասած էր Վանայ լճին շրջակայ գաւառը՝ Ատրպատականի կողմը։ Բերկրի քաղաքը յարձակմամբ առնուեցաւ, իսկ Արճէշ իր փրկութիւնը գնեց. յաղթականը իր բանակը քշեց Սիրանայ տարին տարրտի տարբերակ երկրէն մինչև Մուրատ Չայի վրայի բերդաքաղաքին պարիսպներ։ Այդ ժամանակ Մանազկերտ՝ կայսերական իշխանութեան ձեռքը ը գտնուէր և իր կառավարիչին կողմէ արիւարար դիմադրութիւն կ'ընծայէր։ Պահակազօրքը մեծ ճարտարութիւն և քաջութիւն ցոյց տուած ըլլալով Սէլճուգեանց թագաւորը հարկադրուեցաւ նահանջել։ Բայց անիկա արդէն ամէն ուղղութեամբ ջնջուած ելած էր իր բանակէն. Թուրքերը մնան մինչև Կովկասի հիւսիսային լեռնակողերը և Պոնտոսեան անտառներուն մէջ, ու գացին նաև դէպի հարաւ, Վանայ լճին հարաւային ափունքը եղերող լեռները (*)։

Յաջորդ տասնամեակի ընթացքին, անոնց արշաւած վայրերուն տարածութիւնը շատ ուելի ընդարձակեցաւ. Մուշի դաշտը ոսանակոխ եղաւ 1058ին, և Սուրբ Կարապետի մենաւոր վանքը, որ այդ լայնատարած դաշտին վրայ կը նայի, ակամաստ եղաւ քաջագործութեանցը հայ ցեղապետներուն, որոնք վերջին անգամ մըն ալ անոր նայեցան իրենց վայրագ թշնամիներուն վրայ իյնալէ առաջ (Մատթէոս Եդեսիացի, գլուխ ՁԱ.։) Այս աւարառու գունդերը թերեւս կը վերադառնային Մալաթիոյ

(*) Մատթէոս Եդեսիացի եւ Արիստակէս Մանազկերտ իր ազատումը կը պարտի գլխաւորաբար փրանգ արկածախնդրի մը յանդգնութեան քաղաքը Թուրքերուն ձեռքը չինկաւ մինչեւ 1069 Թուականը, երբ մէկ օրուան պաշարումով Ալփասլան գրաւեց զայն։

Թալանէն, Եփրատի հարաւային կողմը։ Յաջորդ տարին յառաջխաղաց մակընթացութիւնը հասաւ Սեբաստիա քաղաքը, այդ անգորը ապաստանարանը Փոքր Ասիոյ ներքնամասին, որ Անեքերիմ թագաւորին տրուած էր և հիմա ալ իր զաւակներուն ձեռքը կը գտնուէր։ Այս իշխանները կեանքերնին ազատելու համար փոխան, և Թուրքերը պահ մը կանգ առին եկեղեցիներու բազմաթիւ ոսկեայ գմբէթներուն ի տես, զանոնք թշնամի բանակին վրանները կարծելով։ Թէ՛ Սեբաստիոյ քաղաքը և թէ գաւառը աւարառութեան և կոտորածի մասնաւեցաւ. փողոցները և գիւղերը արիւնի մէջ խեղդուեցան։ Դէպի հիւսիս, դէպի հարաւ և արեւմուտք կը տարածուէր անկասելի հեղեղը. պահ մը հասանքը երկարեցաւ Կարինի գաւառին ուղղութեամբ, ուրիշ անգամ մը յորձանապտոյտ գարձաւ Տիարպէքիրի և Բաղուի հարաւակողմի լեռներուն շուրջ (Արիստակէս ու Մատթէոս Եդեսիացի։)

Ներկայիս, հայրենասէր Հայերը կ'անտրպեն յիշատակը Արծրունի Անեքերիմ թագաւորին և կը նախատեն անոր գերեզմանը՝ որ կը գտնուի Վարագայ վանքին մէջ, Վանի բարձունքը։ Ոչ նուազ խիստ վճռի մը կ'ենթարկուի Անիի Բագրատունի թագաւորը որ 1022ին իր երկիրները կտակեց նոյն այն կեսարին, որ հարաւային գաւառի վեհապետին տեղը գրաւած էր։ Բայց այս եղերութիւնները սակ արտաքին նշաններն են Հայոց ընդհանուր նահանջին՝ Թուրքերուն և Բիւզանդերուն յառաջխաղաց շարժումին առջեւ. սոսկալի խաղիփայութեան ամրոցները խորտակելով սկսան դէպ յառաջ գալ և չէն երկիրները հատատուսիլ։ Թոմս Արծրունի Պատմութենէն կը տեղեկանանք թէ Անեքերիմ և Արծրունի իշխանները իրենց գաղթած միջոցին 14000 այր տարբ ունէին հետերնին, առանց հաշուելու կիները և տղաքը. այս մասին կարդայ Տիւրիէի Recheaches, եւայլն գործը, էջ 284. Զամչեան իր պատմութեան Բ. հատորին մէջ այս թիւը 400 հազարի կը բարձրացնէ, չեմ գիտեր ինչ հեղինակութեան վրայ յենլով։

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ այս քրիստոնեայ իշխանիկները չկրցան հատատաւորէն կանգնիլ Արեւելեան Քրիստոնէութեան պատնէշներուն վրայ, օժանդակութիւն ստանալով իրենց կրօնակից զօրաւոր դրացիներէն, որոնք իրարու զգաստ էին միակ և հայակալ կայսրութեան մը մէջ։ Բայց այդ կայսրութիւնը, զոր այնքան խելացութեամբ յարգեցին մահմէտականները, իր հոսանայիններու երկիրը, մասնաւոր ատելութեան նշանակ եղաւ Հայերու կողմէ, որոնք զայն համարեցին բոյնը կամ որբ ատելի ու ոչ-ուղղափառ Յոյներուն։ Հայոց պատմութեան իւրաքանչիւր էջին վրայ յատկօրէն արձանագրուած է այն փոխադարձ կասկածոտութիւնը որ թունաւորեց երկու ցեղերուն յարաբերութիւնը։ Հոն՝ ուր գործակցութիւնը անկարելի կը թուի, պիտի ներէինք թերեւս որ տկար կողմը անզի ատր, և մինչեւ իսկ արդար

պիտի գանէինք զօրաւոր կողմին բռնատիրութիւնը։ Եւ խղճամիտ պատմագիրը, որ իրողութիւնները մաղէ կ'անցնէ չատ աւելի խնամքով քան հարցասէր ճոնապարհորդը, թերեւս պիտի եզրակացնէ թէ պարսաւը կը ծանրանայ աւելի լայն ուսերու վրայ։— բիւզանդական կայսրերու համայնական քաղաքականութեան և անոնց զոռոզ նուիրապետութեան վրայ, ինչպէս նաև երկու քրիստոնեայ մշակուած ժողովուրդներուն վրայ, որոնք փոխանակ իրենց կռիւները կարգադրելու կամ յեսաձգելու, այս կրօնքը և քաղաքակրթութիւնը նետեցին լեռնցիներու որովայնը։

Այն միջոցին ուր Հայաստանի Բագրատունեաց թագաւորութիւնը նոր պառակտման մը կ'ենթարկուէր, արքայական իշխանութիւնը Յովհաննէս-Սմբատի և Աշոտի միջև բաժնուելով, դրացի կայսրութիւնը կը կառավարուէր Նիկեփորոսի և Զմշկիկի արժանի մէկ յաջորդին ձեռամբ։ Վասիլ երկրորդ կայսրը բիւզանդական ասպետութեանց մէջ արձանագրուած է իբր այնպիսի մէկը որ հռոմայեցի կայսեր տիտղոսին աղարտ չբերաւ։ Իր անձնական միջամտութիւնը՝ Հայաստանի գործերուն, կը սկսի Գագիկ առաջինի թագաւորութեան օրէն և առաջ եկաւ Ափալցխայի զաւառին իշխան՝ Դաւիթի մահուամբ. այս իշխանը իր կենդանութեանը կայսեր սերտ զինակիցը եղած էր և ժառանգ նշանակած էր զայն՝ իր իշխանապետութեանը։ Վասիլ Հայաստան փութաց նոր երկիրները գրաւելու համար։ Կարսի ու Վանի թագաւորները զինքը ողջունեցին. բայց Գագիկ թագաւոր ոտնձութիւն յայտնեց և ոչքի զարնող եղանակով մը անոր զայրոյթը գրգռեց։ Հռոմէացի կայսրը հայկական աշխարհին մէջ նժդեհական կեանք վարած է, այցելելով Շիրակ, և թերեւս դրուելով հարաւային մէկ քանի բերդաքաղաքները՝ Ախլաթ, Մանազկերտ և Արճէշ։ Զամչեան ու Սէն Մարդէն այս արշաւանքը 999 թուին կատարուեցաւ կ'ըսեն, Լբպօ՝ 991 թուականը կուտայ, իսկ Արիստակէս Լաստիվերտացի՝ 1001. այս վերջին պատմագիրը Արճէշի գրաւումը կը վերագրէ Նիկեփորոսի, որ Վասիլ կայսեր կողմէ նշանակուած Վասպուրականի յոյն կառավարիչն էր։

Տարիներ վերջ, անիկա կրկին հրաւիրուեցաւ իր նախորդ յաղթանակներու թատերավայրը. բայց այս անգամ իրեն պարտականութիւն ինկած էր պայքարիլ յիմարութեանը դէմ երկու քրիստոնեայ իշխաններու, որոնք զէնք բարձրացուցած էին կայսրութեան մը դէմ, որը միայն կրնար զիրենք փրկել կորուստէ։ Վրաստանի Գէորգ Ա. թագաւորը, Անիի Սմբատ թագաւորին հետ համախորհուրդ, կ'արշաւէր կայսերական երկիրները։ Վասիլ բանակեցաւ Էրզրումի դաշտին մէջ և Գէորգ Ա.ը հրաւիրեց հնազանդութիւն յայտնել։ Բայց երբ իր պատգամաւորները ձեռնունայն վերադարձան, կայսրը Բասենի դաշտէն անցնելով մտաւ Կարսի գաւառը։ Բանակները իրար բաղխեցան Զալդիր Լճին մերձակաները, և եթէ կատաղի պայքարին արդիւնքը անորոշ մնաց, վրացիները՝ սակայն՝ քաշուեցան իրենց ամրացեալ վայրերը և իրենց երկիրը աւերուեցաւ ձեռամբ կայսերական բանակին, որուն մէջ կը գտնուէին նաև բարբարոս ժողովուրդներ, ինչպէս Ռուսներ և Պուլկարներ։

Կայսրը ձմրան եղանակը անցուց Տր-պիզոնի մերձակաները, ուր ընդունեց Անիի թագաւորին մէկ պատգամաւորը, նոյնինքն կաթողիկոսը, որ հետն առած էր ասանելիս եղիս յոգոներ, եօթնասուն արեւզաներ, երկու մատենագէտներ, և երեք տարբեր հնձեալ հետեւորդներ։ Այս պատկառելի պատգամաւորութեան երեւոյթը, ինչպէս նաև հոտը բերած ընծաները կրնային հանդարտեցնել ամենէն քրիստոնեայ կայսեր զայրոյթը. բայց անոր ակնկալութենէն աւելի բան մը տրուած եղաւ, երբ Յովհաննէս-Սմբատ իր կտակով պայմանագրեալ կը նշանակէր իր երկրին։ Այս կամաւոր առուչութիւնը Անիի թագաւորութիւնը ազատեց (1022 թուին) և Վասիլ ազատարէն պարմաններ դրաւ Վրացիներուն։ Միջոցներ ձեռք առնուեցան Ափալցխայի ազատութիւնը յառաջիկային չվտանգելու համար, և կայսերական բանակը ցոյց ըրաւ Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ, Ատրպատականի բնակիչներուն սիրտը դողացնելով։ Վասիլ վերադարձաւ իր հեռաւոր մայրաքաղաքը, հարթած ըլլալով ճամբան որպէս զի կայսրութիւնը ապրածութի ասիական բարձրաւանդակներու բնական կամուրջէն անցնի։ Ափալցխայի իշխանը՝ հիւսիսի մէջ և Վանի իշխանը՝ հարաւակողմը, կը սպասէին ակար և անգաւակ թագաւորի մը մահուան (*)։

Այլ սակայն կայսրը մեռաւ 1025ին, և 17 տարուան ընթացքին վեց վեհապետներ իրեն յաջորդեցին, իր խիզախ քաղաքականութեան ղեկը յանձնուեցաւ ակար ձեռքերու և տարբեր ուղղներու. և թերեւս, Յովհաննէս թագաւորի կտակը մոցած էր Թոմանոս կայսրը, երբ իր եղբօր դուստրը կնութեան տուաւ անոր Հեղինակին. այս մասին կը խօսին Սամուէլ Անեցի և Լբպօ. իսկ Արիստակէս՝ հետաքրքրաշարժ պատմութիւն մը կ'ընէ կտակին գլխուն եկած արկածներուն մասին։ Հարսը չօգտուեցաւ առիթէն, ժառանգորդ մը ծնելու, որ կրնար Վասիլի ժառանգութեան թեկնածու ըլլալ։ Եւ Յովհաննէս մեռաւ այս եղերութենէն մէկ քանի տարի յետոյ, օրուան կայսրը՝ Միքայէլ միջոցներ ձեռք առաւ այս պահանջները ամրապնդելու համար։ Հայ նախարարներու ամենէն զօրաւորներէն մէկը, Սարգիս պիտի թէ կայսերական հրամա-

(*) Այս մասին կը խօսի Արիստակէս, ինչպէս նաև Բրիւսովի ծանօթագրութեանց մէջ յիշատակուած հեղինակութիւնները։ Զամչեան կ'ըսէ թէ Անիի թագաւորութեան յանձնումը պէտք է վերագրել Սէլճուկեան արշաւանքներուն ներշնչած սարսափին։ Վասիլի քաղաքականութիւնը՝ հայ եւ վրացի իշխաններուն ժառանգական երկիրները առնելով անոնց փոխարէն կայսրութեան մէջ կալուածներ տալ՝ շարունակուեցաւ իր կոստանդին եղբօր օրով ալ։

նին համաձայն թագաւորութիւնը պէտք է յանձնել. բայց այս առաջարկը դիմադրութեան բազխեցաւ միւս նախարարներուն կողմէ, որով հռոմէական բանակ մը զրկուեցաւ Ճիրակ։ Երբ հասան Անիի պարիսպներուն ներքեւ, յանկարծակիի եկան՝ տեսնելով պահակազօրքին ցոյց տուած ընդդիմութիւնը, առաջնորդութեամբ Սարգիսի հակառակորդ խումբին, և անվներ Վահրամի վերին հրամանատարութեան տակ։ Յունական բանակը ծոնր կրուաներ կրկէ վերջ (1041) նահանջեց, և Անիի գեղը յունական արիւնով ներկուեցաւ։

Գագիկ, Աշոտ թագաւորի որդին, որ այն ժամանակ պատանի էր տակաւին, իր հօրեղբօրը գահը բարձրացուեցաւ։ Իսկ տեսրավառ Սարգիս յաջող կերպով մը գերի բռնուելով, երիտասարդ թագաւորին ներողամտութեանը արժանացաւ ի վերջոյ։ Կայսերական զայրոյթը չարունակեց նեղել անփարձ իշխան մը, որ բիւզանդական արքունիքէն բաշնապրաւիչ մը կը համարուէր։ Բայց նոյն տարին Միքայել կայսեր մահը՝ վճռական հարուածը տակաւ թագաւ։ Անոր եղբօրորդին, գարձեալ այդ անուամբ, իշխեց կամ բռնատիրեց քանի մը ամիս։ Իր թագաւորութեան միջոցին յաւաջ եկած խառնակութիւնց յաջորդեցին իր գահազրկութենէն վերջ ծագած չփոթութիւնները։ Կարճ ժամանակամիջոց մը պէտք եղաւ իր յաջորդին՝ Կոստանդին Մոնոմախոսի, որպէս զի գահուն վրայ հաստատուի։ Անիի թագաւորութեան դէմ ժառանգած իր վրէժխնդրական ոգին ա՛յ աւելի գրգիռ տացաւ (Վեռա) Սարգիսի մեքենայութիւններով։ Սարգիս կը գրգռէր որ երիտասարդ Գագիկը հրապուրելով պէտք է Պոլիս զրկել, որպէս զի Անիի յանձման գործը դիւրանայ։ Կայսեր խոստումները և նախարարներուն տուած երդումը թէ իր Աստուածայութեան միջոցին իրենք Անին պիտի պահեն ապահովութեամբ, կրցան Գագիկը ճամբայ հանել։ Բայց մեծ այժ գործածել հարկ եղաւ, քաղաքին պահակազօրքը սոսկելու համար որ յանձնուի։

Առաջին ձախողութենէ մը յետոյ, միջոցներ ձեռք առաւ բացակայ կայսրը՝ իր զէնքին բազդը ապահովելու համար։ Բիւրա ամիրա մը, որ զօրաւոր դիրք ունէր Ղարաբաղի և Արաքսի հովիտին մէջ, հրաւէր ուղարկեց իր այժը միացնել կայսերական բանակին։ Կացութիւնը յուսահատական դարձած էր, երբ Անին յանձնուեցաւ կայսեր ներկայացուցիչին՝ ձեռամբ իշխաններուն, որոնք հաշտեցան Կաթողիկոսին հետ (1045 թուին։) Գագիկ թագաւորին արտաքսեցաւ Կապադովկիոյ մէջ ընակութեան վայր մը և պարտս մը՝ Պարսոյ մէջ։ Յետոյ կառավարիչ մը զրկուեցաւ որպէս զի Անին և նոր ստացուած երկիրները գրաւէ, և այս կերպով հռոմէական կայսրութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Արաքսի հովիտը ու Վանայ Լճին ափանց շուրջ։ Սամուէլ Անեցի, Մատթէոս Եդեսիացի, Արիստակէս և Կեդրենուս կը խօսին այս եղկութեանց մասին։ Բիւզանդական պատմագիրները 1041ի պատերազմին խօսքը չեն ըներ,

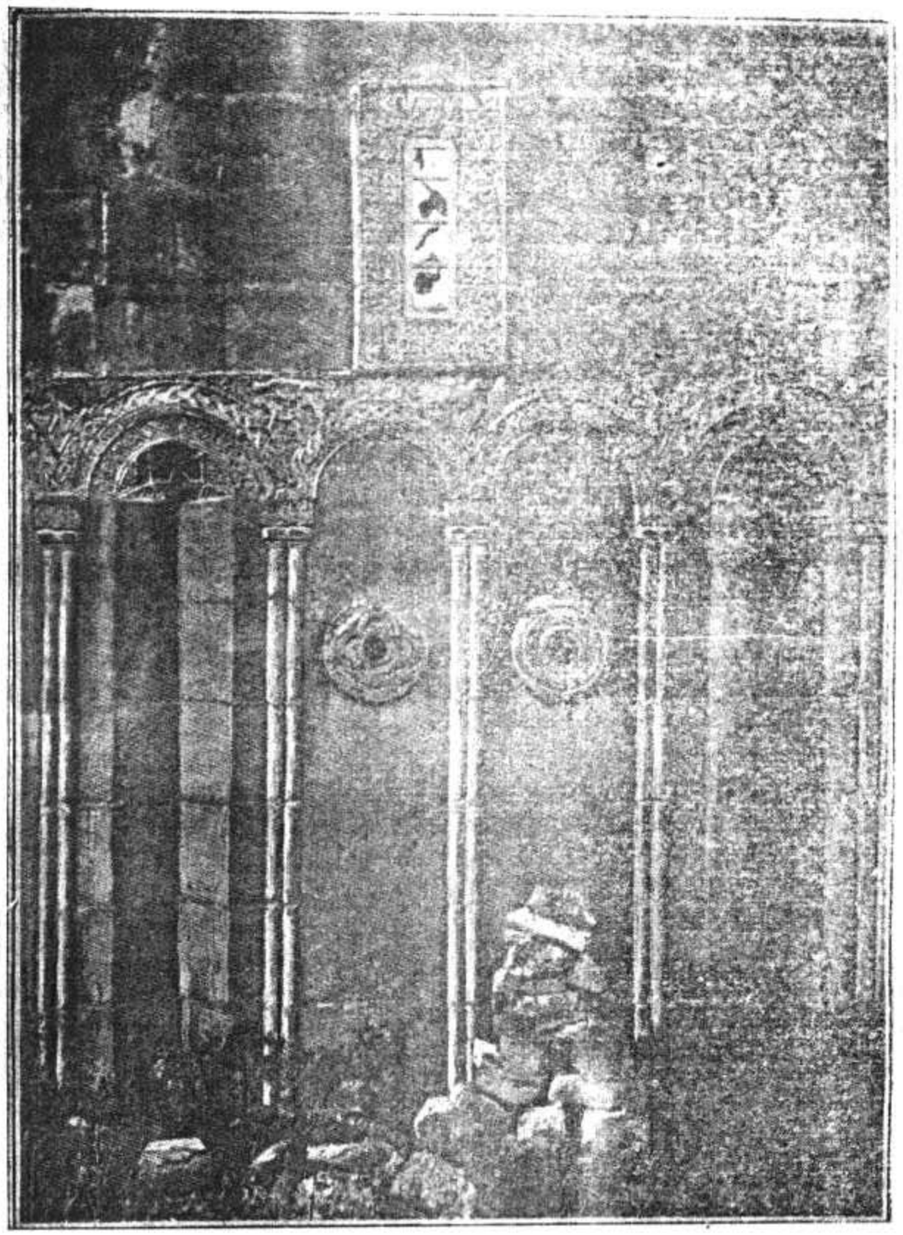

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԻ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՊԱՏԸ

ու բուռ կ'անցնին Գագիկ թագաւոր, դէմ լարուած խարերայութեան անհաճոյ դէպքին վրայէն։

Այս կերպով և այս զանազան հանգրուաններով տիեզերական պայքարի մը ախոյեանները դէմ դէմի եկան։ Սելճուգեանները զօրացուցին իսլամութեան տկարացող ոյժը, բայց այդ վերանորոգուած մարմնին մէջ ներարկեցին օտարամերժութեան անհամբոյր հակում մը որ մինչև այսօր ալ պահուած է։ Անանք, իրենց աւարառութեանց պղտոռանքներուն վրայ հիմա այլեւս դէմերնին ունէին անարկու հակառակորդ մը, Բիւզանդիոնեութեան և դարուն քաղաքակրթութեան ախոյանը։ Բայց այս կրօնքը, սարսին դիրքի մէջ իյնալով արդէն քանդած էր մշակոյթի հիմերը. Յոյներուն բարձրախոհ միտքը խիստ վարդապետականութեան մը մէջ քանուած էր, և իրենց մարմինները կամ վանական կարգապահութեան տակ ճզմուած, և կամ՝ հեշտագրգիռ հաճոյքներով լեցուն կեանքի մը նրբութիւններով սպառած էին։ Իրենց ժառանգած երկիրներուն ընդարձակութիւնը և հասոյթի աղբիւրներուն առատութիւնը կրցած էր ծնունդ տալ Նիկեփորոսի մը, Զմշկիկի մը և Վասիլի մը, բայց հռոմէական հանճարի այս հունտը փոխեցաւ յաջորդ Մագաւորներուն ձեռամբ։ Կը զգանք ոյժը այն բաղդաւորութեան զոր կ'ընէ հայ պատմագիրը՝ ընդմէջ Վասիլի խաղաղասէր զօրութեան ու մարդասէր քաղաքականութեան, ու միւս կողմէ՝ Մանազկերտի տկար կիսամիջոցներուն և Թոյլ բարքերուն (*)։

Փաւառներու ապահովութեան հարցը առաջուան համարուեցաւ քան յանձնական նուիրապետութեան չահերը. Հայերը զայրացան, որովհետև քանիցս փորձեր եղան զիրենք Բիւզանդական ուղղափառութեան յարեցնելու. և որովհետև ընդդիմացան, պատժուեցան, իրենց ամենէն յանդուգն դէմքերը հեռացուելով իրենց հայրենի երկրէն, որուն պաշտպանութեանը համար պատրաստ էին կեանքերնին զոհելու։ Նոր գրաւուած երկիրները յանձնուեցան յոյն ներքինիներու, որոնց վստահուեցաւ նաև այդ երկիրներուն վարչութիւնը և պաշտպանութիւնը (Մատթէոս Եդեսիացի, գլուխ ՁԴ. և ՁԵ.)

1055 թուին, Անիի բնակիչները կատարուեցան պարսիկներէն դուրս, ձեռամբ թշնամիի մը որ թերեւս կը բաղկանար Սելճուգներու գունդէ մը, միացած՝ Ղարաբաղի Ամիրային բանակին (Արիստակէս, գլուխ ԺԷ.)։ Վերջնական հարուածը ինը տարի յետոյ տուաւ Տուղրիլի յաջորդը՝ հռչակաւոր Ալփարսլանը։ Վրաստանի մէջ յաջող արշաւանք մը կատարելէ յետոյ անիկա հասաւ Անիի առջեւ, 1064ի ամառը։ Մատթէոս Եդեսիացի պերճախօս բարքառով մը, բայց թերեւս քիչ մը չափազանցութեամբ կը նկարագրէ այդ թուականին Անիի ունեցած երեւոյթը։ Քաղաքին պատնէշներուն մէջ հաւաքուած ժողովրդեան թիւը այնքան մեծ

(*) Արիստակէս, գլուխ ԺԷ։

էր որ Թուրքերը կարծեցին թէ հայ ազգին մեծամասնութիւնը հոն կը գտնուի։ Հազար ու մէկ եկեղեցիներու մէջ պատարագ կը մատուցուէր։ Գահավիժային խարակներ կը պաշտպանէին քաղաքին վայրը՝ ամբողջ չրջափակովը ու Ախուրեանի մանուածապատ ընթացքը զայն կը գրկէր. միայն մէկ կողմը կար տափարակ կամ քիչ մը քարքարուտ հող, մէկ նեարնկէց հեռաւորութեամբ։ Սելճուգեան Սուլթանը այս ակոր կողմէն է որ յարձակեցաւ Անիի պարիսպներուն վրայ և 25 օրուան պաշարումէ մը յետոյ Թուրքերը մտան քաղաք։

Իւրաքանչիւր ոք երկու ձեռքերուն մէջ մէյմէկ դաշոյն բռնած էր և երրորդ մըն ալ ակռաներուն մէջ ունէր։ Պահակազօրքը քաշուեցաւ ներքին միջնաբերդը և անպաշտպան մնացած բնակիչները խոտի պէս հնձուեցան։ Բարբարոսներէն մէկը Մայր Եկեղեցիին տանիքին վրայ ելաւ և գետինը նետեց գմբէթին վրայ բարձրացող մեծ խաչը. յետոյ անիկա մտաւ պզտիկ դուռնէ մը՝ գմբէթին ներքնակողմը, ուրիկ վար գահավիժեց բիւրեղեայ լամբար մը, թերեւս հնդկական արուեստի գործ որ նուիրուած էր Սմբատ Բ.ի կողմէ։ Անիի անկումով Կարսի յանձնման ալ հարթուեցաւ. բայց Կարսի թագաւորը յաղթականին զայրոյթը անցուց սև զգեստներ հագնելով ու այնպէս ձեւացնելով թէ Տուղրիլի մահուան ի յարգանս հագած է։ Այս յաղթանակները տանելէ յետոյ, Սելճուգները յառաջխաղացին մինչեւ կայսրութեան ծոցը, և Ռոմանոս կայսեր Մանազկերտի մօտ կրած վճռական պարտութիւնը (1071) վերջնականապէս մահմէտական աշխարհին նպաստաւոր դարձուց բացուած պայքարը։ Այս մասին կը խօսին Մատթէոս Եդեսիացի, Սամուէլ Անեցի և Արիստակէս. Կարսի թագաւորը իր երկիրը տուաւ Բիւզանդական կայսրութեան, Անիի անկումէն քիչ յետոյ ու փոխարէն առաւ Ծմեղաւի բերդաքաղաքը, Ամասիոյ մօտ, ի փոխարէն Ասիա։

Այս աւագ կարեւորութիւնն ունեցող դէպքերուն, որոնց այնքան սերտիւ կապուած է Անիի բաղդը, արագօրէն յաջորդեց անոր յետագայ պատմութիւնը։ Արդէն ասիոր ունեցաց յիշատակելու այս փաքրագոյն ողբերգութեան երկու գլխաւոր դերակատարները, Վրաստանի Բագրատունեաց հարստութիւնը և Ղարաբաղի քրդական իշխանութիւնը։ Վրացի Բագրատունիները դիմադրեցին Սելճուգեան արշաւանքներու փոթորիկին, որով ԺԳ. դարու սկիզբը անոնք ձեռք ձգեցին լայնատարած գաւառներ՝ դրացի երկիրներէն։

Աւելի փոքր դիրք մը պէտք է յատկացնել Պէնի-Շէտատեան իսլամ դերդաստանին, որ խալիֆայութեան անկման միջոցին հաստատուած էր Արաքսի ու Կուրի հովիտին մէջ, և որուն ցեղակիցները հաւանականաբար թափառեցան Ղարաբաղի լեռներուն վրայ, ուր մինչեւ այսօր կ'ապաստանին քիւրտ ցեղեր։ Այն մասնաւոր ցեղը, որուն կը պատկանին տանք, Ռէվատի կը կոչուի. բայց անանք տէր դարձան Գանձակ

կարեւոր քաղաքին՝ Կուրի հովիտին մէջ։ Երկու անգամ խօսեցայ անոնց իշխանին մասին, որ բաւական կարեւոր դէմք մըն է եղած Յովհաննէս-Սմբատի և Գագիկ Երկրորդի թագաւորութեանց օրով, ի սկզբան զինակիցը ու այնուհետեւ կառավարիչը՝ կայսրութեան և գործակիցը՝ Ալփասլանի։ Աբուլ-Սուար —Արարներու Շավիրը և Յոյներու Աբլէսփարէսը— յաւ ծանօթ է բիւզանդական պատմագիրներուն, և անոնց ու հայ մատենագիրներուն կողմէ յարգուած է Դուինի իշխանը (*)։ Աբուլ-Սուար, ընկերակցութեամբ Ալփասլանի, 1069ին կայսրութեան դէմ քալեց (Մատթէոս Եդեսիացի, գլուխ ՃԻ.) հետեւաբար իր գործունէութիւնը երկար շրջանի մը վրայ կը տարածուի։

Իր որդին և յաջորդը՝ Փաղուն Անին գնաց Սէլճուգեան Սուլթանէն ու զայն առաւ Մանուչար եղբօրը (1072 թուին) որ կը թուի խոհակարութեամբ կառավարած ըլլալ երկիրը. Ալփասլանի յաջորդն ալ, մարդասէրն Մէլիքշահ, նոյնպէս արժանայարգ իշխան մը եղաւ և Սէլճուգեան կայսրութիւնը տարածեց մինչեւ Միջերկրական։ Մանուչարի մահուընէն յետոյ (1110 թուին՝ ըստ Սամուէլ Անեցիի) բնակիչները չատ առաւագոնք կրեցին իրենց իսլամ և վրացի դրացիներէն, իր որդւոյն և յաջորդին՝ ուրիշ Աբուլ-Սուարի մը թագաւորութեան միջոցին։ Անոնք օգնութիւն խնդրեցին Վրաստանի բագրատունի թագաւորէն, Դաւիթ Բ., որուն առջեւ բացին քաղաքին դուռները (1124 թուին։) Աբուլ-Սուար և իր որդիները Թիֆլիզ տարուեցան. և դժբաղդ թագաւորը, երկու զաւակներովը մեռաւ վատառողջ բանտի մը մէջ (Սամուէլ Անեցի, Մատթէոս Եդեսիացի և Պրոսէի յիշատակած վրացի պատմագիրը։)

Այս պարագաներուն բերմամբ քաղաքը քրիստոնեայ վարչութեան մը ձեռքն անցաւ, վախճուն տարի տեւած խաղաղական դրաւումէ մը յետոյ։ Անիի Մայր եկեղեցին, որ իրր մզկիթ ծառայած էր, քրիստոնէական պաշտամունքի վայրի վերածուեցաւ և կրկին օծուեցաւ մեծ շուքով։ Բայց Դաւիթ Դ. միւս տարին մեռաւ և իր որդին ու յաջորդը՝ Դեմետր, տեսաւ Անիի պաշարումը ձեռամբ Փաղունի, մեռած վեհապետին տղուն զաւկին որ իր հօրը վրէժը լուծելու ծարաւի էր։ Երկարատեւ պաշարման արդիւնքը եղաւ բարեբաղդ համաձայնութիւն մը, որով քիւրտ ամիրան կը ստանձնէր քաղաքին կառավարութիւնը, խոստանալով Մայր եկեղեցին՝ միմիայն հայ հպատակներուն գործածութեան յատկացնել (1125-1126։) Փաղուն ապաստանեցաւ 1132ին մղուած պատերազմի ընթացքին, և իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Մահմուտ. քրդա-

(*) Կէորէնուս զայն կը կոչէ Դեպինի (Դուին) եւ Արաբս գեսին շուրջ՝ Պարսկահայաստանի մէկ մասին կառավարիչը. տեսնել նաեւ Մատթէոս Եդեսիացին (գլուխ ԺԸ., Տիլորիէի ծանօթագրութեամբ) եւ Արիստակէսը։ Պէնի Շէհատի մասին կարդալ Օէն Մարդէնի Mémoiresը եւ Պրոսէի Ruines d'Ani գործը, ինչպէս նաեւ Hist. de la Géorgie, Hist. Ancienne, էջ 343.

կան իշխանութիւնը չարաւնակեց իր անհատական գոյութիւնը՝ իրր Անիի տէր, մինչեւ ԺԲ. դարու վերջերը, բայց 1088ին Սէլճուգները անոնցմէ գրաւեցին Գանձակը, իսկ 1162ին՝ Վրացիները տարին Դուինը (Սամուէլ Անեցի և Մատթէոս Եդեսիացի)։ Դուինի յաղթականը, Գիորգ Գ., եղաւ նաեւ երկու անգամ Անիի յաղթողը։ Առաջին արշաւանքը կատարեց 1161 թուականին, որ տաեն Անիին տէր դարձաւ մէկ օրուան պաշարումէ մը յետոյ։ Բայց իր յաջողութիւնը զայրացուց իր խրամ դրացիները, այնպէս որ նոյն տարին գէմ եկաւ Ախլաթի ամիրան 80000 հոգիանոց բանակի մը գլուխն անցած։ Այս իշխանին շողշողուն տիպարը, Շահը Արմէն, ծառայեց ա՛լ աւելի չեչտելու իր վճռական պարտութիւնը՝ վրացական թագաւորէն։ Բայց մահմէտականները կրկնեցին իրենց յարձակումները, առաջնորդութեամբ կամ գրգռումովը Իրտիկիզի, Ատրպատականի սիթատէկ կառավարիչին։

1165ի միջոցները Գիորգի հարկադրուեցաւ Անին անոնց յանձնել, որով քաղաքը նորէն ինկաւ Պէնի Շէհատատ բնատիրին ձեռքը. անոնցմէ անցաւ երրորդ անգամ ըլլալով Վրացիներուն 1173—74 թուին (*)։ Թամարի իշխանութեան օրով դժբաղդ բնակիչները յանկարծակիի եկան և կորսուեցան՝ ձեռամբ Արատպիլի ամիրային արեւելեան Ատրպատականի մէջ։ Նոյն իսկ այդ շրջանին, այսինքն ԺԳ. դարու սկիզբը, քաղաքը տակաւին հարուստ և բազմամարդ էր, ինչպէս կը վկայէ Վրացի պատմագիրը, համաձայն՝ Պրոսէի Histoire de la Géorgieի։ Բայց երբ 1239ին Թաթարները եկան, նոր ոգէտ մը պատահեցաւ, ու քաղաքը Ճինկիզ Խանի վոյրենի հրամաններուն ձեռքով թալանեցաւ. 1319ին Անի սատանեցաւ ահռելի երկրաշարժէ մը, որուն հայ մատենագիրները կը վերագրեն վերջնական լքումը. բայց ապացոյցներ կան հաստատող՝ թէ քաղաքին պարպումը տեղի ունեցած է աւելի հաւքը, անորոշ թուականի մը։

Կը զգամ թէ ընթերցողէս ներողութիւն պէտք է խնդրեմ, զինքը այսքան երկար պարապցուցած ըլլալուս համար Հայոց պատմութեան արահետներուն մէջ. բայց երկու նպատակով բրի այս գործը. նախ՝ կ'ուզէի Անիի տարեգրութեանց գլխաւոր դէպքերուն մասին բաւականաչափ տեղեկութիւն հաղորդել, և երկրորդ՝ գանգատն ու ցիրուցան աղբիւրներէն քաղել Միջնադարեան Հայկական Պատմութեան լայն գիծերը։ Ճանապարհորդին ուշադրութիւնը, ոչ նուազ քան դիւանագէտին և մտաւորական մարդուն մտածումները յաճախ կը կեդրոնանան այդ երեսի վրայ ձգուած այլ հրապուրիչ նիւթին վրայ, որը իսկապէս կը մեկնաբանէ Հայոց ներկայ վիճակը և որ գմեղ կ'առաջնորդէ մեր թուականի

(*) Պրոսէ, Ruines d'Ani, էջ 131. Նաեւ Voyage Archéolagique, Ա. հատոր, Առաջին Տեղեկագիր, էջ 94.

սեմին վրայ։ Շատ բան չենք կրնար տեղեկանալ այն երկարատև մի-ջանկեալ շրջաններու մասին, երբ Թուրքերը և Թիւրքմէնները, Օս-մանեան Թուրքերը և Պարսիկները ի հեցին, Արեւմուտքէն մուտուած երկրի մը մէջ։ Խաչնորածներու ձեռք թողուած այդ հողին վրայ խո-րունկ թմրութիւն մը իջած է, որմէ ոչիւ թէ կ'արթննայ ան, նոր ժամանակներու հեռաւոր կոչէն։

Հայ ժողովուրդին բնական բարդ տաճումը յանկարծ կանգ առաւ Սէլճուզեան նուաճումներով, այնպէս որ ոտքը ձեռքը բռնող մարդիկը հարկադրուեցան նոր բնակավայրեր փնտռել։ Կարգ մը քաջարի անձեր հատատուեցան Կիլիկիոյ լեռներուն վրայ, ուր հիմնեցին փոքրիկ թա-գաւորութիւն մը, որ տեւեց մօտաւորապէս երեք հարիւր տարի (1080—1375) հայ ցեղին անկուն կամքը երեւան եկաւ այն երկար դիմադրու-թեամբ, զոր այս գաղթականութիւնը ընծայեց Հռոմի Պապերուն կրօ-նական նուաճումներուն։ Խաչակիրներուն բարեկամները դարձեալ այս Հայերն էին, բայց ի վերջոյ յաղթուեցան Թուրքերէն, որոնք վերջ տուին հայկական իշխանութեան։ Անոնց ժառանգորդները մինչեւ այսօր կը բնակին իրենց սրգեղրած վայրերը, լեռնային ամրութեանց մէջ ապա-հով։ Բայց Անիի բնակիչներուն այս ցրուումին ամենէն աչքառու հետե-ւանքը թերեւս այն գաղթն էր որ կատարուեցաւ դէպի Բոլոնիա, Մոլ-տավիա, Կալիցիա, Ատարիան՝ Կասպից Ծովու հիւսիսային ափանց վրայ, և անկից՝ Արիմ։ Այս գաղթականութեանց մեծ մասը տակաւին գոյութիւն ունի։ Ամանց թոյլատրուեցաւ իրենց սեպհական օրէնքները պահպանել, այնպէս որ հայ թագաւորներու օրէնսդրութիւնը ներկայիս կը տեսնենք Լէմպէրկի գաղթականութեան օրինագրքին մէջ. այս գա-ղութը կը կառավարուէր ձեռամբ հայ երեւելիներու, Բոլոնիացի թագա-ւորներու մատնաւոր թոյլտուութեամբը, և որ ցարդ անփոփոխ պահ-ուած է իրր հնադարեան երեւոյթ՝ մեր դարուն համար։ Անիի բնա-կիչներուն զանազան գաղթականութիւնները ցոյց տուած է Մինաս Բժիշկեան (Ուղեւորութիւնք ի Լեհաստան եւ այլ երկիրս ուր կը բնա-կին Անիի հայ գաղթականքը, Վենետիկ, 1830։) Այս գործը չէ թարգ-մանուած անգլերէնի, բայց Պրոսէ՝ իր Անիի Աւերակներ (էջ 138) երկին մէջ կուտայ անոր մէկ համառօտագրութիւնը. նոյնը կ'ընէ նաեւ Ռիգ-դէր, իր Erdkunde-ով (ժ. հատոր, էջ 597։) Իսկ Լէմպէրկի Հայոց օ-րէնսդրութեան մասին կարդալ 1862ին Վիեննա տպուած սա անուամբ գործը —Sitzungsberichte der phil. — hist. Klasse der K. Akad. der Wissenschaften.

Ընթերցողս հիմա տեղեակ է պատմութեանը այն ամայի քաղաքին, որուն պարիսպներուն առջեւ կանգնած ենք. անիկա ընտանի է նաեւ այն լայնատարած շրջավայրին, որը կը գերազանցէ այս նրբաստաց ճար-

տարապետութիւնը. հեռուն կը կանգնին Արարատի չեզոքակոյտը և Արա-րատի գմբէթը. իսկ թէ՛ մօտէն և թէ հեռուէն վէմվէտուն հողին վրայ խորունկ շրջան մը կ'ընէ Արուրեանի մանուածապատ գիծը։ Բայց Անիի վայրը մատնաւոր նկարագրականի մը կը կարօտի. տարկա ընելէ առաջ կ'ուզեմ ցուցակագրել բոլոր այն գործերը զորս կրցած եմ հաւաքել և որոնք կապ ունին Անիի հետ։ Ամէն անգամ որ կրցած եմ սառուցել, այ-ցելութեան թուականն ալ վրան կ'աւելցնեմ, մասնաւոր դիտաւորու-թեամբ զանց կ'ընեմ ռուսերէն և հայերէն հրատարակութիւնները։ Ցե-տագայ ցուցակին մէջ յիշուած գործերուն լիակատար անուանները գրած եմ Բ. հատորիս կցուած Մատենագրութեանին։

1. — Բոզէր, Անի այցելած է 1521 թուին. Եէնայի մէջ 1675ին հրատարակուած իր գործով (Reyse, etc.) համառօտակի կը յիշատակէ թէ Անիի և անմիջական մերձակայքերը 200 եկեղեցիներ կը գտնուէին.

2. — Թավէրնիէ (հրատարակութիւն Բարիզեան, 1679, Livre Premier, էջ 24) մէկ քանի սխալ ցուցումներ կ'ընէ.

3. — Բէր Բօրդըր 1817ին այցելած է. առասպելական նկարագրու-թիւնը մը կուտայ Travels in Georgia, etc. գործով (Լոնտոն, 1821-22.)

4. — Հէմիլդըն (Researches in Asia Minor, Լոնտոն, 1842, հատոր Ա. էջ 197, եւն.) այցելած է 1836 թուին, և իր գործը հիներուն մէջէն լաւագոյնն է.

5. — Վիլպրահամ (Travels etc.) հրատարակութիւն 1839 թուին. Լոնտոն, էջ 287, արագ բայց վառ գոյներով նկարագրութիւն մը։ Հրջիկի տպաւորութեանց. տնա՛ տակի քանի մը տող. —«Բարիզնի անձ-բլուրները կմախքի կը նմանին. բայց ամայի այլ տակաւին կանգուն քա-ղաքը (Անի) կը նմանի դիակի մը, որուն չունչը թռած է, այլ տակայն ինքը կը պահէ դեռ կենդանի նմանողութիւն մը։»

6. — Էպպրթ, գրած է Աշխարհագրցիկի մը Տպաւորութիւններ, Արքայական Աշխարհագրական Ընկերութեան պարբերականին մէջ, 1842, ԺԲ. հատոր, էջ 215, եայլն ամենարեւոր գործ մը մնն է. այցելութիւնը տուած է 1837ին.

7. — Ցաջորդ տարին Էօժէն Պօրէ այցելած է Անի և պատրաստած՝ mémoire մը (տեսնել Corr. et Mém. Բարիզ, 1840, Բ. հատոր, էջ 2) որուն մէջ ամփոփելու վրայ էր իր եօթնօրեայ բնակութեան արդիւնքը. գլխաւորաբար արձանագրութիւնները ընդօրինակելով. բայց mémoireը կորսուած է.

8. — Դէքսիէ այցելած է 1839ին և հրատարակած է Description de l'Arménie, etc. անուն գործը, Բարիզ, 1842, յատակագծով մը միա-սին, որ սակայն ուղղութիւն չունի. կը պարունակէ նաեւ 10 գեղեցիկ պատկերներ. Ֆրանսացի ուղեւորին նկարագրականը թէ՛ պակասաւոր է և թէ անգոհացուցիչ. բայց ընթերցողներս կ'ուզեմ զգուշացնել անոր

պատմութիւնը վաւերական համարելէ. մէկ քանի տող Թիմուրը կը չփոթէ Ալփասլանի հետ.

9. — Հէրման Ապիչ այցելած է 1844ին. ունի երկու ուսումնասիրութիւն. մին՝ Բեղերսպուրկի Գիտական Ակադէմիայի Պատմական և Լեզուաբանական Պարբերականին մէջ, 1845, Բ. հատոր, էջ 369էն 376, Պրոսէի ծանօթագրութեամբ։ Երկրորդը կը կոչուի Aus Kaukasischen Ländern, Reisebriefe, Վիեննա, 1896, էջ 176-200։ Այս տկնաւոր երկրաբանը չորս օր զտնած է աւերակներուն ուսումնասիրութեանը և քաղաքին մէկ յատակագիծը պատրաստելու համար. անոր լիակատար նկարագրականը, որով կ'ըլլայի երկու գործերէն վերջինը, որքան գիտեմ, տակաւին լոյս չէր տեսած իմ Անի այցելած պահուս։ Բայց Պրոսէ արդէն հրատարակած էր յատակագիծը, որուն նիւթական ճշդրտութիւնը կրցայ հաստատել տեղւոյն վրայ. Ապիչի ընդօրինակած արձանագրութիւններն ալ ի լոյս ընծայեց Պրոսէ, իր Voyage Archéologique անուն գործով.

10. — Մուրավիէֆ այցելեց 1846ին. իր մասին կը խօսի Խանիքոֆ. տեսնել Պրոսէի յիշատակուած գործը.

11. — 1847ին Ներսէս Սարգիսեան, Վենետիկի Մխիթարեանը ընդօրինակեց կարգ մը արձանագրութիւններ. տեսնել Պրոսէի Ruines d'Ani գործը, և մանաւանդ՝ նոյն այս բանասէրին յօդուածը՝ Բեղերսպուրկի Գիտական Ակադէմիայի Պարբերականին մէջ, 1862, հատոր Դ. էջ 255-67.

12. — Խանիքոֆ 1848ին այցելելով ընդօրինակեց իսլամական արձանագրութիւնները. տեսնել Պրոսէի Voy. Arch. գործին Ա. հատորը, 3րդ Տեղեկագիր, էջ 121-52.

13. — Տեղակալ Julius Kästner 1850 թուականին պաշտօն ստացաւ Կովկասի կառավարիչ՝ Իշխան Վորոնցոֆէն՝ Անին խուզարկելու, և քառասուն և չորս օրեր անցուց անոր պարիսպներուն մէջ։ Տեղեկալ Քէսթնէր հաւաքեց յիսուն արձանագրութիւններ և բազմաթիւ պատկերներ գծեց, որոնցմէ օգտուած է Պրոսէ (Անի Աւերակներ, էջ 4 և շարունակութիւն։)

14. — Ussher անգլիացին 18—ին այցելած ու թողած է անկատար գործ մը՝ Journey from London to Persepolis, Լոնտոն, 1865, էջ 243-245։

Անիի մասին լիակատար ուսումնասիրութիւն մը կատարած է Պրոսէ, դժբաղդաբար ո՛չ անձնական քննութեամբ իր Ruines d'Ani գործով (Բեղերսպուրկ, 1860) ինչպէս նաև Բեղերսպուրկի Գիտական Ակադէմիայի 1862 տարւոյ Դ. Հատորին մէջ հրատարակած ուսումնասիրութեամբ։ Ճանապարհորդը խորունկ երախտագիտութիւն կը զգայ այս երկու թանկագին գործերուն համար։ Ֆըրկէսըն անգլիացին ալ իր

Ճանապարհորդութեան Պատմութեան առաջին հատորին սկիզբը քանի մը էջեր կը նուիրէ Անիի (տեսնել էջ 473-75.)

Այս ցանկը փոքրիկ առաջ, պարտաւոր եմ յիշատակել մանաւոր կարեւորութիւն ներկայացնող հայերէն երկու գործեր. Ա.— Սարգիս Ճալալեանցի Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Թիֆլիզ, 1842 և 1858։ Երկրորդն է՝ Ալիշանի Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855։ Այս երկու աշխատասիրութիւններն ալ կը պարունակեն Անիի մասին նկարագրականներ։

Անին կառուցուած է երկու ձորերէ կազմուած երկժանիի մը մէջ, որոնք փորուած են ջուրին ապդեցութեան տակ և դաշտավայրին մակերեսէն շատ վար իջած են։ Այս ձորերուն արեւմտեան կողմը գտնուողին մէջէն կը հոսի գետակ մը, որ կ'իջնէ Ալաճա Տաղէն և ծերուկ քահանային ծանօթ էր իր հնագոյն անունով՝ Ծաղկոցաձոր. մէկ քանի ճանապարհորդներ Ալաճա Զայ յորջորջած են զայն։ Իսկ արեւելեան կողմի ձորը դրաւած է Արքա Զայը կամ Ախուրեանը։ Երկու գետերուն իրար միացած վայրին մօտ, նեղ ճեղք մը կայ, և անոնց ջուրերը կը շաչեն լավայէ կազմուած խարակներուն ստորոտը։ Բայց քաղաքին մեծագոյն մասը կը բաղկանայ լայնատարած սարահարթէ մը, որուն երկու կողմը ձորերը կ'եզերեն։ Ջուրերուն իրար միացած կէտէն իրը մէկ մղոն վեր, երկու կողմնակի հովիտներ կ'իջնեն դէպի գլխաւոր ցածտաստանները. առաջինը արեւմտեան ուղղութեամբ կ'երկարի և կը միանայ Ալաճայի կուրին. իսկ երկրորդը հարաւ արեւմտեան կողմէն Արքա Զայի պատառուածքին մէջ կ'երթայ։ Այս երկու կողմնակի հովիտներուն գագաթները իրարմէ բաժնուած են հոգի անընդհատ երկար թեւով մը։ Միայն այդ կողմը և այդ անջրպետին երկայնքին է որ քաղաքը ամբացուած չէ. ու ահա այս պատճառով հոս, պարիսպներու կրկնակ շարքը բարձրացուած է, հին ժամանակները խրամ մըն ալ ունենալով իր դէմը։ Այս խրամը թերեւս միացուցած է Ալաճայի ու Արքա Զայի ջուրերը։

Կրկնակ պարիսպներուն հանգամանքը և աշտարակներուն երեւոյթը ցուցադրուած են պատկերիս մէջ, որ առնուած է դուրսէն, ուստ դրան դէմէն։ Ամրութեանց երկար գիծը կը տեսնուի՝ տարածուած դէպ արեւելք։ Անիի այս պարիսպները կազմուած են հաստատուն շեղջազօդէ ներքին միջուկէ մը, որուն իւրաքանչիւր կողմը կը գտնուին սրբատաշ քարի ուղղանկիւն կոյտեր։ Մարդ կը զարմանայ այն հիանալի արուեստին վրայ, որով շինուած են որմերը և կցուածքներուն նրբակրկիտ ագուցուածքը։ Կը մտնենք շրջապատէն ներս՝ երկու հողաթումբերու միջեւ, ու քիչ մը կը յառաջանանք դէպ արեւելք։ Մեր վրան, ներքին պարիսպին երեսը հաստատուած է տախտի մը գեղեցիկ բարձրաքանդակ մը։ Եւ գրեթէ անմիջապէս յետոյ կը հասնինք ներքին դրան, մեծ աշ-

տարակին ճի՛շդ արեւմտեան կողմը։ Կամարին վրայ կը տեսնուի մասամբ սրբուած արձանագրութիւն մը, որ ընդօրինակուած է, բայց իմաստը և թուականը անորոշ են. Պրօսէ ասոր նկատմամբ կը խօսի Ռեմի Աւեբակնեբուն 18րդ և 144րդ էջերուն վրայ. Թերեւս անիկա կը վերաբերի Թամարական (մենկոյ) տիրապետութեան շրջանին ու ակնարկութիւն է Անիի վերաշինման, 1319ի երկրաշարժէն յետոյ. Դէ-քսիէ կ'ըսէ թէ արձանագրութիւնը արաբական տառեր կը պարունակէ. բայց կարդալու է նաեւ Խանիքոֆի գրածը, իր գործին 135րդ էջին վրայ։

Գիտենք որ այս պարիսպները նախ և առաջ կառուցուեցան ձեռամբ Սմբատ Երկրորդ Թագաւորի (977—989) ըստ Սամուէլ Անեցիի վկայութեան. բայց անոնք վերանորոգուած ըլլալու են և նորագոյն շրջաններու մէջ՝ վրան աշտարակներ աւելցուած։ Ամենէն առաջին արձանագրութիւնը որ երեւան հանուած է, գտնուեցաւ այս մուտքին մօտիկ բոլորակ աշտարակի մը վրայէն։ Ատիկա գրուած է cufic (*) տառերով և կ'արձանագրէ թէ աշտարակը կանգնեց Մանուչար, որդին Շավիրի կամ Արուլ Սուարի։ Արդէն տեսանք թէ Շէտտատեան քուրդ գերդաստանի առաջին իշխանն էր Մանուչար (1072 թուին։) Կան տակաւին ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնք կը պատկանին ԺԲ. դարու վերջին կիսուն և ԺԴ. դարու սկզբնաւորութեանը, ասոնք հայերէն լեզուով են ու կը հաստատեն թէ աշտարակներէն մէկ քանին մասնաւոր անձանց կողմէ են շինուած, իբր սեպհական յիշատակարաններ։ Այս մասին ալ պէտք է կարդալ Անիի Աւեբակները, էջ 16, 17, 58, 59, ինչպէս նաեւ նոյն հեղինակին Հնախօսական Ուղեւորութիւնը, Ա. Գիրք, Ա. Տեղեկագիր, էջ 143։ Արձանագրութիւններէն մին ցոյց կուտայ թէ 1160 թուին իշխող Պէնի-Շէտտատեան իշխանին անունն էր Փատլուն, վրացական արշաւանքէն անմիջապէս առաջ։ Կան մէկ քանի ուրիշներ ալ, որոնք կը վերաբերին Թամարայի իշխանութեան և վրացի իշխանին անունը «Զաքարիա Շահնշահ» կը նշանակեն, ու անոր կուտան նաեւ հրամանաց պետ (chief of mandatories) ու Սարգիս Շահնշահի որդին տիտղոսը։ Պրօսէ իր գործերուն մէջ կը մեկնէ այս տիտղոսը. Զաքարիայի արձանագրութիւններէն երկուքը 1206 և 1215 տարիներուն կը վերաբերին։

Գլխաւոր գունէն անգամ մը որ ներքին պարիսպը մտած ենք, մեր աչքին առջեւ կը պարզուի քաղաքին ներքնամասը երկար հեռապատկերի ձեւով։ Բայց պէտք է բարձրանալ հողաթումբերէն մէկուն վրայ, դիտելու համար խորտուբորտ վիճակը ընդարձակ եռանկիւն տարածութեան, մինչեւ միջնաբերդը, ծայրագոյն և նեղ կէտին վրայ։ Քաղաքին այս հիւսիս արեւմտեան կամ լայնագոյն մասը ծածկուած է բեկորներովը

(*) **Քիուֆիք** արաբական տառերու տեսակ մըն է որով շատ արձանագրութիւններ կան հին շէնքերու վրայ ի Պարսկաստան եւ Միջագետ։ Ծ. Թ.

ԱՆԻԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻՆ ՄՈՒՏՔԱԿԱՑ ՄԱՍՏՈՒՌԻՆ ԴՈՒՌԸ

մանաւորաց շէնքերու, որոնցմէ ո՛չ մին կանգուն կը մնայ։ Ասոնք շատ շատ քիչ հանգստաւէտ եղանակով մը քով քովի խճողուած պէտք է ըլլան ու հաւանականաբար, մեծ մասամբ շինուած են ստորին տեսակէ շինուածներու թով։ Կ'ըսուի թէ ԺԱ. դարուն Անի կը պարունակէր ոչ նուազ քան 100,000 բնակիչ. այսուհանդերձ, քաղաքին շրջագիծը երեք ու կէս մղոնէն աւելի չէ, հակամէտ եմ խորհելու թէ ժողովուրդի մեծ մասը պարիսպներէն դուրս կը բնակէր։ Կարծես թէ պարսիկ քաջընթաց ձիաւոր մը իր երկար գաւազանովը այդ աւերակները բացած է, ցուցադրելու համար գեղեցիկ յիշատակարանները որոնք տակաւին կանգուն կը մնան։

Քանի կը յառաջանանք, մեր ետին ամրութեանց երկար թումբը երկու կողմէն կը բացուի։ Աշտարակներէն մեծ մասին մէջի որմերը փլած են և անոնց կամարաձեւ ներքնամասերը լերկ կը մնան, մտածել տալով շարք մը խորաններու, իրենց դէպ ի երկինք պացիկ երեւոյթովը։

Մեր քայլերը ուղղելով դէպ ի մայր եկեղեցին, որ շէնքերուն ամենէն մեծն է, կ'անցնենք ցիրուցան բեկորներուն քովէն **ութանկիւն աշտարակի** մը, որ բաղդատաբար նոր ժամանակներու մէջ պէտք է աւերուած ըլլայ։ Ինձմէ առաջ Անի այցելողները զայն տեսեր են տակաւին անաղարտ վիճակի մէջ և նկարագրած են զայն՝ իբր **մինարէ** մը. կրնայ նաև ծառայած ըլլալ իբր դիտանոց-աշտարակ. որմածքի հսկայ կոյտ մը որ տակաւին չէ փլած, ցոյց կուտայ թէ որքան խոշոր եղած պէտք է ըլլան անոր կերտուածքին. ձեւը ու համեմատութիւնները։ Պարուրաձեւ սանդուղքի մը աւերակները աչքը կը հրապուրեն, և անկարելի է չտպաւորուիլ որմածքին գերազանցութենէն։ Այս կառոյցին վրայ երկու արձանագրութիւններ գտնուած են. մին պարսկերէն, կը կրէ Հիճրէթի 595 թուականը (Քրիստոնէական թուականով՝ 1198—99.) իմաստը սա է թէ Պէնի-Շէտտատ գերդաստանէն Քէյ-Սուլթան անուն մէկը «կ'արգիլէ ոչխարի և ուղտի վաճառումը այս Ապուլ Մամրան մզկիթին դէմը։» Երկրորդը՝ հայերէն լեզուով՝ չի կրեր ոևէ թուական կամ ստորագրութիւն, այլ պարզ հրաւէր մըն է՝ հրամանին հնազանդելու։ Քանի որ հակառակը չէ կարելի ապացուցանել, պիտի ենթադրենք թէ այս **մինարէն** մաս կը կազմէր մզկիթի մը որ անհետացած է այժմ։ Պրօսէ կ'ենդադրէ թէ մեր ակնարկած մզկիթը նոյն ինքն մայր եկեղեցին կրնայ եղած ըլլալ, բայց ասիկա ընդունելի չենք գտներ. **մինարէի** նկարագրակնին մասին կարդալ գլխաւորաբար Պրօսէի, Խանիքոֆի և Ապիչի յիշատակուած գործերը։ Արձանագրութեան մէջ Քէյ-Սուլթանի նկատմամբ ըսուած է թէ անիկա «որդին է Մահմուտի, որդւոյն Շավիրի, որդւոյն Մանուչարի, Շէտտատեանք։» Այս Քէյ-Սուլթանը ուրիշ տեղ ծանօթ չէ։ Պէտք է եզրակացնել թէ մինչև ԺԲ. դարու վերջերը, Շէտտատեանք տակաւին զօրեղ էին Անիի մէջ։

Անիի **մայր եկեղեցին** ափ ի բերան պիտի թողու ճանապար-

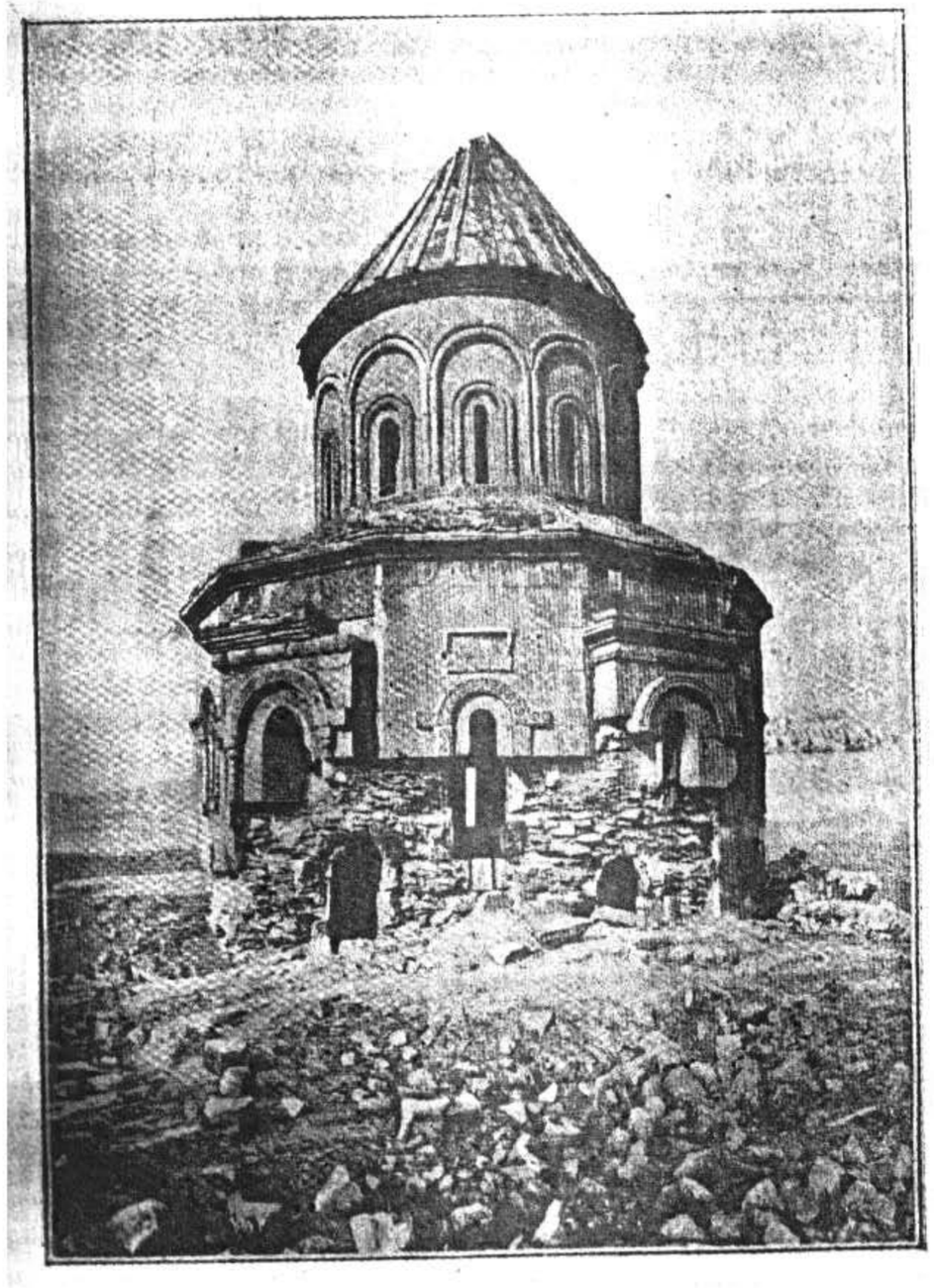

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ (ԱՊՈՒՂԱՄԱՐԵՆՑ) ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

հորդը, մինչեւ իսկ երբ անիկա էջմիածինէն կուգայ։ Թէեւ ինքնին փոքր, բայց եթէ զայն դասենք եւրոպական ըմբռնումով, պատկառելի չէնք մըն է ան։ Ներքնակողմի տարածութիւնը հետեւեալն է, ըստ իմ տուած չափերուս. երկայնութիւն՝ 105 ոտք 6 ինչէզ, (այսինքն 76 ոտք 6 ինչէզ՝ մինչեւ խորանին գմբէթը, և 29 ոտք՝ գմբէթէն խորշին ծայրը.) լայնութիւն՝ 65 ոտք 6 ինչէզ. խորանին լայնքը՝ 29 ոտք 7 ինչէզ։

Մայր եկեղեցին կը կրէ դրոշմը այն անսահմանելի յատկութեան, որ գեղեցկութիւն կը կոչուի. անկարելի է որ զայն դիտողին հոգիին մէջ բերկրանքի սարսուռ մը չանցնի։ Ցարակից չէնքերը անհետացած ըլլալով եկեղեցին շատ լաւ կը տեսնուի։ Ընդհանուր գիծերուն ծայրայեղ պարզութիւնը —գրեթէ կանգուն մնացած չորս պատերու ուղղանկիւն պատկեր մը— անմիջապէս աչքի կը զարնէ։ Երկրորդ հանգամանքը՝ որուն վրայ կը հիանանք, այն ճարտարութիւնն է որով կերտուած են անոնք։ Խորանը կը յայտնուի միայն երկու խորշերով, որոնք արեւելեան որմին մէջ քաշուած են։ Նոյն օրինակ զոյգ խորշեր ալ կը տեսնուին հարաւակողմը, և կարծեմ թէ՝ հիւսիսակողմն ալ։ Բայց ասոնք դրուած են իբր զարդարանք և գծագրութեան մէջ միօրինակութիւնը պահելու համար միայն։ Տարածութեան մնացեալ մասը զանազանութիւն կը ստանայ կեղծ կամարակապներէն ամենէն լուսաւորին շնորհիւ, որ գրեթէ մինչեւ տանիքը բարձրանալով որմախորշերը կընդգրկէ և կ'երկարի մինչեւ չորս որմերը։ Մայր եկեղեցիէն իմ տուած լուսանկարս ցոյց կուտայ հարաւային և արեւելեան ճակատները. հիւսիսայինը կը նմանի իր հանդիպակացին, բայց նուազ զարդարուն է։ Շէնքին երիսը գրեթէ յար և նման է արեւելեան ճակատին, բայց որմախորշերը կը պակսին, և ոնոր տեղ ցած դուռ մը ունի։ Հիւսիսային և հարաւային կողմերը՝ նմանօրինակ բայց աւելի մեծ դուռներ կան։

Ուշադրութիւն կը գրաւեն կեղծ (մէջը պարապ) կամարակապներուն բարձր և նրբասլաց սիւները, ինչպէս նաև խոյակներուն բարձի ձեւը, ճոխ քանդակներով զարդարուն։ Բոլորակ աղեղներուն դէպի խարիսխ ունեցած կորութիւնը այնքան՝ թեթեւ է որ ձիու պայտին ձեւը ունի։ Այս կամարաձեւ ցցուածներուն շարքը գեղատեսիլ երեւոյթով մը կանգ կ'առնէ դրան վրայ, որուն վերեւ նեղ պատուհան մը կայ, արքատաշ քարի ուղղանկիւն շրջանակով։ Իսկ սրածայր ձեւին կամարանման բարձրաքանդակը որ կը շրջապատէ դուռն ու պատուհանը, մերձակայ կամարներուն վրայէն կ'երեւայ և աչքը կ'առաջնորդէ դէպի բարձրակարկառ տանիքը՝ եկեղեցւոյ քառաթեւին։

Տանիքին ճարտարապետական յօրինուածքը նուազ միօրինակ է։ Շրջագիծերու և ձեւի հակադրութեանց բազմազանութիւն. ահա՛ այստեղ երեւան եկող յատկանիշները։ Մէկ մակերեսի վրայ՝ ունինք եկե-

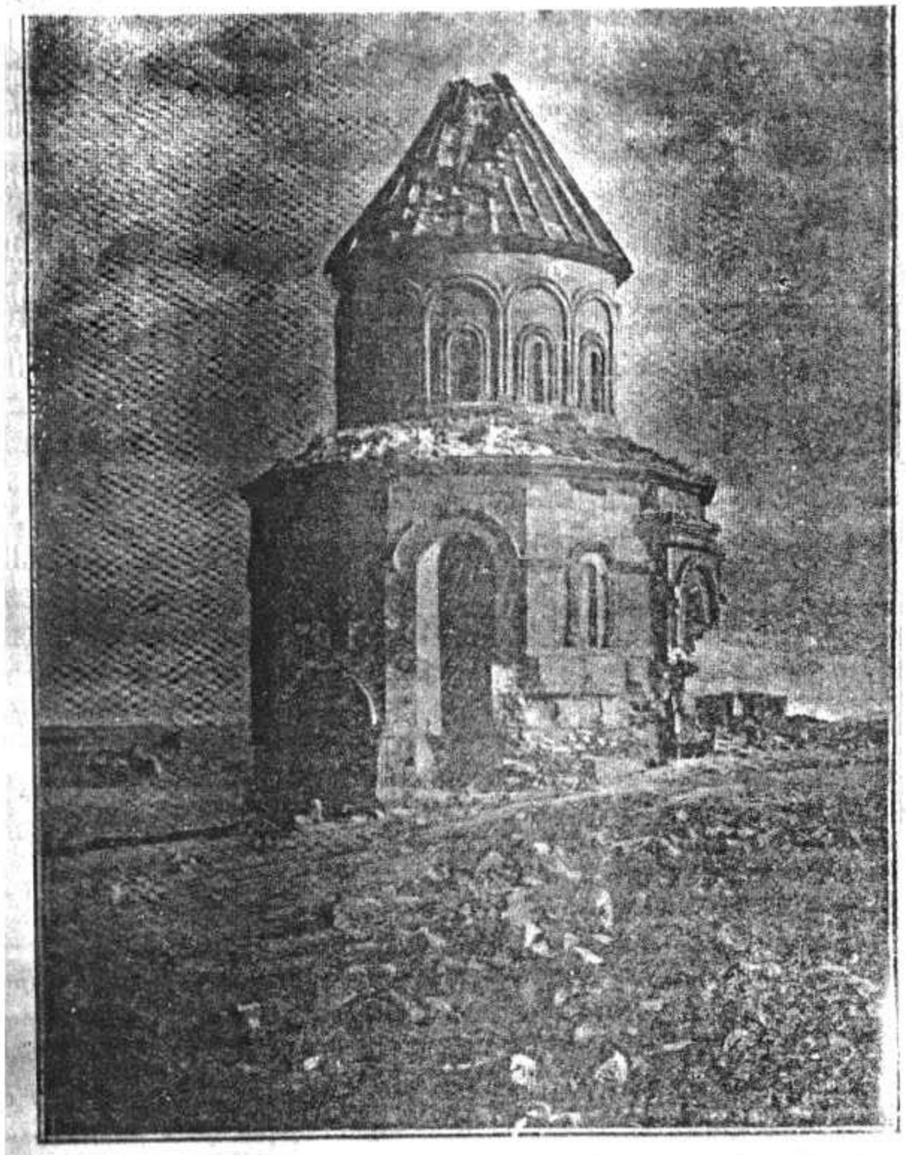

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՍՏՈՒԱԾԱՅՆ ՄՈՒՏՔԸ

ղեցւոյ դասին թեւերը. ատեանը և խաչաթեւը կը զանուին ուրիշ մա-
կերեսի մը վրայ, իսկ այս ամենուն վրայ գմբէթը գերիշխանօրէն կը
կանգնի։ Հոս՝ ուղիղներու խումբի մը ձեւն ունի, անդին՝ գմբէթի մը
վերնամասին լայն շրջանակին կը նմանի և քիչ մը հեռուն՝ կրկին կը
տեսնուի գմբէթին ատենքէն գոյացած կոնը։ Այս շարքին վերնագոյն
մասը դժբաղդաբար փլած է. բայց բուսական բան կը մնայ գմբէթին
վերնամասէն, որով աչքը կարող կ'ըլլայ պատկերը լրացնելու, և վե-
րակազմելու կեղծ կամարակալի մը նուրբ քանդակները։ Արդարեւ, մենք
կը տեսնենք էականօրէն բիւզանդական յատկանիշ ունեցող ատենք մը,
բայց որ բոլորովին զերծ է օթեակի նման բարձրադիր մասերէ, որոնք
այդ ոճին ծնունդն են։ Ընդհակառակը, այն տպաւորութիւնը կը կրենք
թէ պատկառազդու պարզութիւն մը կ'իշխէ շրջագիծի և ձեւի բազմա-
զանութեան ներքեւ։

Եկեղեցին ներքնամասը շատ աչքառու է ճարտարապետութեան
պատմութեան տէսակէտէն դատելով. արուեստի սիրահարներն ալ հիա-
ցում կ'ըզգան անոր ի տես։ Գոթական ոճին յատկանիշերէն մեծ մասը
ունի, և անոր արեւելեան նախատիպարն է։ Դէքսիէ կը յիշեցնէ մեզ թէ
այս եկեղեցին շինուած ատենը (ԺԱ. դարու սկիզբները) Ռոմանական
ոճը Եւրոպայի մէջ կը տիրապետէր (տեսնել իր յիշատակուած գործին
112րդ էջը։) Այսուհանդերձ, ներկայ շէնքը ունի յատկանիշերը ճարտա-
րապետական ոճի մը, զոր կրնանք գտնել հարաւային Եւրոպայի մէջ։
ԺԿ. դարուն, այսինքն սրածայր կամար, իրար միացած որմայեցներ։
Կարդալ նաև Ֆըրկէսընի յիշատակուած գործը, էջ 473.

Գմբէթը կանգնած է չորս խոշոր որմայեցներու վրայ, որոնք կը
բաղկանան պարզ խոյակներով զոյգ սիւներէ։ Շէնքին երկու ծայրերը
զետեղուած են նմանօրինակ 4 սիւներ, զոյգ մը՝ մուտքին առջեւ ու
մէյ մէկ հատ՝ խորանին երկու կողմերը։ Շինութեան յատկանշական մաս-
նայատկութիւններէն մէկն է՝ եկեղեցւոյ դասերուն ծայր աստիճան անձ-
կութիւնը և համապատասխան փոքրացումը կողմնակի մատուռներուն,
արեւելեան ծայրին վրայ։ Յարաբերական համեմատութիւնները խորանին
և այս փոքրագոյն խորշերուն՝ երեւան կ'ելլէ անարկ մը պատրաստելով
արեւելեան ճակատի լուսանկարին վրայ, ուր վերջինին տարածութիւնը
ցոյց տրուած է փոքր պատուհաններ ունեցող երկու կամարներով, որ-
մախորշերու իւրաքանչիւր կողմը մէյ մէկ հատ։ Ներքնամասի գոթական
երեւոյթը ա՛լ աւելի կը շեշտուի շնորհիւ այն խիզախ ու սրածայր ողեղ-
նաւոր կամարներուն որոնք որմայեցներէն վեր կը բարձրանան։ Այս
յատկանշական կէտերը կ'արթնցնեն մեր հետաքրքրութիւնը. բայց մեր
յուզումն է որ կը զարթնու, երբ կը դիտենք հրաշալի խորանը (*)։ Մեծ

(*) Պէտք է զգուշացնեմ ընթերցողներս՝ կարեւորութիւն ընծայելէ Գրոսէի Անիի Աւերակներուն մէջ թիւ 9 պատկերին, որ այս խորանին գծագրութիւնն է։

վայելչութեան այն տարրերը զոր առ հասարակ չենք գտներ ուրիշ
հայկական եկեղեցիներու մէջ, այստեղ ակներեւ կերպով ի յայտ կուգան
լայն չափով մը։ Ամբողջ ներքնամասին վրայ, այդ մեծ վայելչութիւնը
խորանէն կ'իջնէ, և ահա այսպէս, խորանը ճարտարապետին մէկ ներ-
շնչումովը, իրաւամբ կ'ըլլայ ամբողջ եկեղեցիին գլուխը և հոգին։

Ինձմէ առաջ այստեղ այցելողները տեսեր են ցեղունին վրայ նկար-
ներու բեկորներ. բայց չեմ կարծեր որ շէնքը տուժած է անոնց քան-
դուելովը։ Գաճը թափած է, որով որմաձքին կատարելութիւնը ի յայտ
եկած է։ Տանիքները, ինչպէս նաև պատերը կազմուած են սրբատաշ
քարէ ու առ հասարակ հայկական եկեղեցիներուն մէջ եղածին նման,
փայտ կամ մետաղ գործածուած չէ։ Նոյն իսկ ներկայիս հայ որմնադիր-
ները արտասովոր ճարտարութիւն մը ի յայտ կը բերեն։ Անոնց բնական
ձիրքը այստեղ ուղղութիւն ստացած է հանճարեղ յղացումներով։

Եկեղեցին ներքնամասը թէեւ գրեթէ զարդարանք չունի, բայց
քանդակագործութեան արուեստը ի գործ դրուած է արտաքին որմա-
խորշերուն, դուռներուն և պատուհաններուն և կեղծ կամարակալնե-
րուն քանդակներուն զարդարմանը առթիւ։ Ոչ մէկ տեղ չենք հանդի-
պիր ճարտարապետական օրէնքի դէմ մեղանչումի. գծագրութիւնները
ժուժկալ են և շնորհալի, իսկ շինութիւնները՝ ամէն գովեստէ վեր։ Դեռ
վերջերս, Մայր եկեղեցին վերածուեցաւ փոքր թանգարանի մը, ուր կը
պահպանուին Անիի մէջ գտնուած բոլոր քանդակազարդ քարերու բե-
կորները։ Ես լուսանկարեցի անոնցմէ ամենէն նշանաւորներէն մէկը, որ
կը պատկերացնէ արծիւին և նապաստակին ընտանի նիւթը։ Կայ ուրի-
քանդակազարդ քար մը ալ, որ կը պարունակէ երեք սուրբերու բարձ-
բաքանդակը, և հաւանօրէն զետեղուած էր դրան մը վրայ։

Այս զանազան յատկանիշերուն վրայ աչք պտըտցնելով մեր կրած
տպաւորութիւնը սա է թէ, առջեւը կը գտնուինք գեղարուեստական
շատ բարձր արժէք ներկայացնող յիշատակարանի մը, որ յայտարար
նշանն է քաղաքակրթական մշակոյթի աստիճանի մը, անհամեմատ աւելի
բարձր քան արեւմտեան աստիճանաչափը։ Որմերուն վրայ կը տեսնուի
բազմաթիւ հայերէն արձանագրութիւններ, որոնք ընդօրինակուած ո
թարգմանուած են (*)։ Ամենէն հին թուական կրողը կը գտնուի հարա
ւային որմին վրայ և բաւական երկար է. ըստ այդ արձանագրութեան,
1010 թուին (հայկ. թուական 459) Դաղիկի, Հայաստանի ու Վրաստանի
Շահան Շահի իշխանութեան օրով, Մայր եկեղեցին զոր Սմբատ հիմնած
էր, լրացուեցաւ կաղրանիտէ՝ Հայաստանի թագուհիին ձեռամբ, որ
Սիւնեաց թագաւորի աղջիկն էր, և այս շինութիւնը աւարտել տուաւ

(*) Brosset, Voyage Arch. գիրք Ա. Տեղեկագիր 3. էջ 93—95. Նաև՝ Ruines d'Ani, էջ 22—28.

իր ամուսնոյն՝ Գագիկ Թագաւորի հրամանով։ Թագուհին կ'ըսէ նաեւ թէ ինքը այս եկեղեցին զարդարած է պատուական զարդերով «Նուէրք ինձ ի Քրիստոս և զարմից իմ, և որդւոց Սմբատայ, Աբասայ և Աշոտոյ։» (*)

Եկեղեցւոյ ճակատին վրայ կ'երեւան երկու արձանագրութիւններ՝ Անիի բիւզանդական գրաւման ժամանակէն մնացած. երկուքն ալ անթուական կը թուին ըլլալ, բայց կը խօսին ծանօթ անձնաւորութեանց մասին. առաջինը յիշատակութիւնն է Զօհ կայսրուհիին (1042) և անոր զօրավարին՝ Առօն Մագիստրոսի, որուն յանձնուած էր քաղաքին կառավարիչի պաշտօնը։ Պրօսէ կ'ըսէ թէ այս Առօնը նոյն ինքն Բիւզանդացիներու Առօն-Վեսդէն է, որ Անիի կողմերը ղրկուեցաւ 1042 թուականին մօտերը, իբր հրամանատար կայսերական բանակի, եղաւ Վասպուրականի կառավարիչ, ու Անի ալ իր կառավարչական սահմանին մէջ մտաւ. անիկա մինչեւ 1048 տակաւին կը պաշտօնավարէր (Voyage Arch., էջ 93)։ Երկրորդ արձանագրութիւնը Բագրատ Մագիստրոսի մէկ հրամագիրն է, որով արեւելեան գաւառներու այս ընդհանուր կառավարիչը՝ Կոստանդին Տուքաս՝ (1059—67) կայսեր հրամանով կը ջնջէ ժողովրդեան վրայ ճնշող կարգ մը տուրքեր։ Կան նաեւ ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնք մանրամասնօրէն կը յիշատակեն մասնաւոր անհատներու կողմէ եղած նուէրներ. ասոնցմէ մէկուն թուականը, եթէ ճիշդ ընդօրինակուած է, մինչեւ 1486 կը հասնի։ Ինծի անծանօթ է ճարտարապետին անունը յիշատակող արձանագրութիւն մը. բազմամ աշխատեցաք և ոչինչ կալայք։ Բայց Ասողեկ կը վկայէ թէ Տրդատ անուն հայ ճարտարապետ մըն է եղած Մայր եկեղեցին շինողը. նոյն այս հայազգի ճարտարապետին համար կ'ըսուի թէ վերաշինած է Կ. Պոլսոյ Այա Սոֆիան. երկրաչարժէ մը անոր կրած մասնակի վնասներէն յետոյ։

Մայր եկեղեցիէն շատ աւելի փոքր ծաւալով, բայց թէ՛ յատակագծի և թէ ոճի տեսակէտէն անոր չա՛տ նմանող շէնք մըն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին. անիկա առանձնացեալ վայր մը կը գրաւէ քաղաքին արեւելեան ծայրը, եզերքը՝ այն խարակին որ կ'երկարի դէպ Ախուրեանի անկողինը, սեւ ժայռերու շարքով մը։ Այս եկեղեցիին չափերը առնելով գտայ թէ ներքնակողմի երկայնութիւնն է 41 ոտք, որուն 15 ոտքը գրաւէ խորանը, չափելով ամպհովանիէն մինչեւ խորշին ծայրը.

(*) Սիւնիքը Հայաստանի մեծ գաւառներէն մէկն է։ Սամուէլ Անեցիի վկայութեամբ, Մայր եկեղեցիին շինութիւնը լրացաւ Հայոց 457 թուին, այսինքն 1008ին. բայց ասիկա վերջնական վիճակին վերաբերող թուականը չէ։

Զակերտի մէջ առնուած բառերը ընդօրինակած եմ Պալագեան վարդապետի գործէն, **Նկարագրութիւն Անիի Աւերակներուն**։ Ս. Թ.

իսկ լայնքը՝ 26 ոտք։ Դէքսիէ կը յիշատակէ թէ եկեղեցիին կից մկրտութեան աւազան (?) մը կայ։

Այս եկեղեցին արդարեւ վիպական վայր մըն է։ յիշատակուած կողմնակի ձորը կը միանայ Ախուրեանին՝ ճիշդ այս կէտին վրայ, և երկու կողերուն վրայ պատեր կան որոնք դէպի գետը կ'իջնեն խիզախ մարտկոցներու ձեւով։ Թուխ և քարաքոստոտ ժայռերէ բաղկացած ահաւոր լեռնամէջէ մը գետը շառաչագին կ'անցնի։ Ստորերկրեայ ճամբաներ դէպի քաղաք կ'առաջնորդեն։ Շէնքին լուսանկարը ներկայացնելու ատթիւ կը խնդրեմ ընթերցողէս, պահ մը այնպէս երեւակայել թէ աւերակ դուռը վերցուած է։ Այն ժամանակ ոչքին պիտի զարնեն յատականիշերը, որոնց ընտանի ենք արդէն, այսինքն՝ երկարաձիգ որմերու ուղղանկիւն պատկերը, նրբակերտ կեղծ կամարակապերը, եկեղեցւոյ ատեանին, խաչաթեւերուն և գաւիթներուն տանիքի տեսարանը, որոնց վերեւ կը կանգնի բազմանկիւն գմբէթ մը՝ կոնաձեւ տանիքով։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի արտաքին որմախորշերը թերեւս նուազ աչքառու են, քան Մայր Եկեղեցւոյ որմախորշերը, բայց անոնք չորս պատերուն վրայ ալ երեւան կուգան։ Բարը միօրինակ գոյն ունի. բարձրուղէշ զոյգ սիւներ կը բռնեն կամարակապերու աղեղները, որոնք ամբողջ շէնքը կը շուրջբոլորեն։ Այս կամարներուն երեսը ճոխ քանդակներ կան խիստ նրբակերտ ցանցազարդերով, մինչ խոյակներուն վերեւի անջրպետը, այսինքն աղեղներուն թեւերուն մէջտեղը կը գտնուին թռչունի և ծաղիկի պատկերներ, չափաւոր բարձրաքանդակով։ Ճարտարապետը խմաստութիւնն ունեցած է որոշայր կամար չգործածել բնաւ այս գոհարանման կերտուածքին ոեւէ կողմը։ Բայց երկար ու բարակ սիւները գոթականները կը յիշեցնեն։

Թէ՛ այս և թէ Մայր եկեղեցին չունին բիւզանդական յատկանիշ եղող նախագաւիթը։ Դուռը աւելցուած է նորագոյն ժամանակներու մէջ և զուտ արաբական ոճ ունի. վրան կը տեսնենք բազմաթիւ մեծարժէք ցանցազարդեր և գծագրութիւններ, որոնցմէ ուշադրութեան արժանի է մանուածապատ քանդակը, որուն նմանը ա՛յնքան յաճախ կը տեսնենք Նորման ճարտարապետութեան մէջ։ Շէնքէն ներս մտած ատենիս, մեր վրայ անմիջապէս տպաւորութիւն կ'ընէ անոր գրեթէ անեղծ վիճակը. գաճը կպած է պատերուն և ձեղունին, և այն որմանկարները, որոնցմով զարդարուած են, տակաւին սրբուած չեն։ Այսուհանդերձ, գրեթէ 800 տարիներ առաջ շինուած յիշատակարան մըն է այս, և վերանորոգողի մը ձեռքը դեռ չէ հպած անոր։ Ներքնամասի յարդարումը կը նմանի Մայր Եկեղեցւոյ ունեցածին. գմբէթը կանգնած է չորս կամարակապերու վրայ, խորանին երկու կուչերուն դեռեւսուած են կողմնակի մատուռները՝ որոնք շատ փոքր են։ Ճակատին վրայ ալ կը գտնուին որմանկարներ, որոնք ատտուածաշնչական նիւթեր կը ներկայացնեն։ Ցոր-

մէհեաէ նախորդ այցելուներ տեսած ու նկարագրած են, մեծապէս գուշակուած ըլլալու են անոնք (*)։

Բոլոր որմանկարներուն ընկերացող բառերը վրացական կամ յունական տառերով են. այս պարագան ծնունդ տուած է սա ենթադրութեան թէ, եկեղեցին ի սկզբան յունական ծէսով պաշտամունքի սահմանուած էր։ Այլ սակայն, գիտե՛նք թէ անիկա չինուեցաւ Հայու մը ձեռքով, իբր եկեղեցին հայ սուրբի մը ձօնուած հայկական վանքի մը։ Անկարելի է ուշադրութենէ վրիպեցնել ներքնակողմի մռայլ լոյսը, յատկանիշ կամ պակասութիւն մը՝ զոր Մայր Տաճարն ալ ունի։ Եւ սակայն երկուքն ալ կրնային շատ դիւրաւ ողող ուիլ լոյսով՝ գմբէթէն տանելով զայն։

Եկեղեցիին արտաքին մասին վրայ կ՚գտնուին յիշատակարան-արձանագրութիւնները, հայերէն տառերով։ Հարաւային պատի արեւելեան երեք կամարներէն իւրաքանչիւրին միջեւ կայ քսան և հինգ տողնոց արձանագրութիւն մը, Այնպէս կ՚երեւայ թէ այս երեք մասի բաժնուած յիշատակարանը միակ ամբողջութիւն մը կը կազմէ։ Անկէ կը տեղեկանանք որ 1215 թուականին (Հայկական Տոմար՝ 664) Զաքարէ Սպասալարի և անոր Շահանշահ որդւոյն կառավարչութեան օրով, Տիգրան անուն մէկը, Հոնենց գերդաստանէն, վանք մը չինեց այստեղ, յուսալով որ իր բարեպաշտ արարքը երկար կեանք կը պարգեւէ իր տոհմին և Զաքարիայի որդւոյն։ Իր գնած պահուն այդ վայրը ծածկուած էր ժայռերով ու ցախաստաններով։ Բայց հոն կար չէնք մը, Ս. Կոյս Մարիամի մատուռ անուամբ ծանօթ։ Տիգրան զայն պատով մը շրջափակեց, վանականներուն համար բնակարաններ շինեց, այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին կանգնեց և զարդարանքներով ու թանկագին անօթներով օժտեց զայն։ Ասկէ զատ, վանքին մնայուն եկամուտ մը ալ յատկացուց։ Արձանագրութիւնը թարգմանած է Պրոսէ։ Կ՚եզրակացուի թէ այս չէնքը Անիի վրացական տիրապետութեան շրջանի գործ է։

Արեւելեան պատին վրայ գտնուող արձանագրութիւն մը ալ կայ որ նորագոյն շրջանի մը կը վերաբերի, ու անոր թուականն է 750, այսինքն Փրկչական տոմար՝ 1310 (**)։ Այլ սակայն քաղաքը տակաւին կը կառավարուէր Զաքարէի ընտանիքին մէկ անդամին ձեռամբ։ Արձանագրութիւնը կ՚ըսէ թէ Մաթէ անուն մէկը, Շահանշահ թագաւորին աւագ քարտուղարը, վերաշինեց վանք ջուր բերող մէկ քանի ադուգաններ, որոնք տակայն կրկին քանդուեցան արտաքին կամ ներքին խառ-

(*) Կարդալ մասնաւորաբար Դէքսիէի եւ Մուիավիէֆի գործերը, ինչպէս նաեւ Ասպիշի Aus Kaukـ Landـի Ա. հատոր, էջ 198—199։

(**) Այս թուականին մասին Պրոսէ թէեւ կասկած կը յայտնէ, բայց ես կրցայ ստուգել զայն։

նակութեանց միջոցին։ Արձանագրութեանց մէջ կը տեսնենք տակաւին անունները երկու ուրիշ անձերու՝ Իվանձէ, Շահանշահի կինը և Զաքարէ՝ անոնց որդին։

Այս եկեղեցիին ամենէն գեղեցիկ մասերը, բայց աւելի բարձր մակերեսի մը վրայ կը նշմարենք երկու չափեկան աւերակներ։ Առաջինը կը բաղկանայ բեկորներէն հատակեր պատի մը և խուցի մը, որոնք առանձնացեալ վիճակի մէջ կը կենան։ Անոնց ի յայտ բերած յատկանիշը առ հասարակ կիկլոպեան կը կոչուի։ Երկրորդ աւերակը՝ փոքր և գրեթէ ատորերկրեայ բաղնիքի մը կը վերաբերի։ Նորագոյն խուզարկութիւնները երեւան հանեցին յարակից սենեակներ և անցքեր. բայց բաղնիքը ինքնին բաժնուած ըլլալով չորս փոքրիկ կամարակապ խուցերու, հապիւ կրնայ պարփակել միաժամանակ 4 լուացուողներ։ Այս երկու աւերակներուն նկատմամբ մասնաւորաբար կը խօսի Ասպիշ, իր գործին Ա. հատորին մէջ, 196—97րդ էջ։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մօտիկը, Ախուրեանի ընթացքին վար կը գտնուին աւերակները պարսպապատ շրջափակի մը, սովորական նրբակերտ որմնադրութեամբ և յաւ պահպանուած վիճակի մէջ։ Պարիսպները կ՚իջնեն խարակներէն վար դէպի ժայռի կարկառուն զանգուած մը, որ կը բարձրանայ գետին անկողմէն, գրեթէ ուղղահայեաց կողերով։ Այս գահաւանդին եզրը, գետին վրայ նայող փոքր մատուռ մը տեղաւորուած է, որ թէեւ փլփլած, բայց տակաւին կը պահէ իր նախկին գեղեցկութեան տարրերուն մեծ մասը։ Անիկա չուրջբոլորի պատերէն կը զանազանուի իր վարդագոյն քարովը։ Տանիքին ձեւը սովորական տիպարէն հաճելի կերպով մը կը տարբերի. նոյն բանը կրնանք ըսել նաեւ ներքնամասի յատակագիծին մասին։ Վեց կիսաբոլորաձեւ խորշերու վրայ թագի մը պէս դրուած է գմբէթին շրջանակը։

Այս պերճաշուք յիշատակարանին կից կը գտնուի խուց մը կամ մատուռ մը, տարբեր ձեւով։ Շրջափակին վերի ծայրը կը տեսնուին աւերակները երկար ու կամարակապ անցուղին, որ կ՚անցնի շրջափակին մէկ կողմէն միւսը և արեւմտեան պատին մէջէն, երթալ յանգելու համար սարաւանդին արեւմտեան կողմը գտնուող ձորը, ու այս կերպով մինչեւ ջուրին եզերքը կ՚առաջնորդէ։ Ջուրին ընթացքէն 300 հարատ աւելի վար, կը տեսնուին կամարակապներու կամուրջի մը, որուն միակ աղեղը ինկած է։ Այս կամուրջին վերեւը, խարակի եզրին վրայ է որ ինձմէ առաջ այցելուները տեսեր են աւերակները գրան մը, 1320 թուականը կրող արձանագրութիւն մը, որուն համաձայն, մաքսատանց տնօրէնը՝ Սարգիս, Ս. Գրիգոր վանքին կը յատկացնէ արջառի տուրքը. այս տուրքը՝ Սարգիս, Ս. Գրիգոր վանքին կը յատկացնէ արջառի տուրքը. այս տուրքը կը կատարուի, վասն հանգստեան հոգւոյն Շահանշահի, Սար-

գիսի վեհապետին, և Զաքարէի ու Շահանշահի միւս զաւակներուն երկար կեանք պարգեւելու համար։

Մերձակայ որմափակին մէջ գտնուած արձանագրութեանց բեկորները կը կրեն 705 և 759 հայկական թուականները (1256 և 1310.) ասոնց մասին Պրոսէ կը խօսի Անիի Աւերակներուն 11—13 էջերուն վրայ. անիկա մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ կարեւորութեանը վրայ 1320 թուականին (հայկական առմամբ՝ 769) որ մեծ երկրաշարժին յաջորդող տարին է։ Այս առթիւ կ'ուզեմ ընթերցողս զգուշացնել, հաւատ չընծայելու համար Մուրավիէֆի յիշատակած այն զրոյցին թէ փոքր մուտուը կառուցուած է Փրկչական 1000 թուականին, ձեռամբ Գագիկ Ա. թագաւորի։ Կ'ուզեմ նաև ըսել թէ մենք ա՛չ մէկ հետք տեսանք կամարջին կից գտնուելիք պահականոցէն (Անիի Աւերակներ, էջ 10.)

Անիի մեծագոյն չէնքերէն մին՝ բազմանկիւն միանաւով մզկիթն է։ Անիկա կը բարձրանայ Արքա Զայի ալ ափին խարակին վրայէն ու կը նայի աւերակ կամարջին։ Աբարական արձանագրութիւն մը, ապիւսի վրայ փորուած և ազուցուած է մինարէին պատին մէջ, բարձրակարգ սիւներն զագաթին մօտիկը. այդ արձանագրութիւնը իր վիթխարի տառերովը քաղաքին ցոյց կուտայ Ալլահին անունը։ Մզկիթը գործն է Անիի առաջին իսլամ իշխանին՝ Մանուչարի, որդւոյն Աբուլ-Սուարի։ Այս իրողութիւնը կը հաստատուի այն արձանագրութեամբ որ լուսանկարիս մէջ կը տեսնուի հիւսիսային արեւմտեան պատին վրայ, այսինքն մինարէին կից եղող պատին։ Ձիշդ անոր վերեւ, կը գտնենք պարսկերէն երկար արձանագրութիւն մը, որ պէտք է տեսնի քանի երկու տարիւր տարի վերջ գրուած ըլլայ։ Անիկա հրամանագիր մըն է Պարսկաստանի մոնկոլ թագաւոր Ապա Սայիտէն՝ Ճէնկիզ խանի յաջորդներէն մէկին տրուած։ Այս թագաւորը յորջորջուած է Պահատուր, այսինքն՝ քաջարի։ Հետեւաբար, հրամանագիրը արձանագրուած է Յունվարի 718 թուէն (Փրկչական թուական՝ 1318—19) յետոյ, որ ատեն տալիթանը այս անձնական ախոյեանը ատացաւ։ Ըստ այդ արձանագրութեան, քաղաքին և գրացի գաւառներուն բնակիչները կը հարատեւարուէին իրենց կառավարիչներուն կողմէ գրուած ապօրէն հարկերէ. այս պատճառով ալ իրենց գոյքը և տունները ծախելով քաղաքացիները կը գաղթէին։ Մասնաւոր կերպով յիշատակուած են ապօրէն տուրքերը և անոնց չնչումը հրամայուած է։ Խանիքոֆի գտած երեքլեզուեան արձանագրութեան ան և է հետքը չտեսայ ես։ Իր այցելած ժամանակ բեկոր մը մնացած է եղեր արդէն. անիկա կը յիշատակէ անունը Զաքարիայի, որուն կցուած է Աթապէկ ախոյեանը. թերեւս 1237 տարուան և Զաքարիա Գ.ի իշխանութեան կը վերաբերի (*)։

(*) Տեսնել Խանիքոֆի եւ Պրոսէի գործերը:

ԱԿԳՐԱՍՏՈՒՆԵԱՅ ՊԱԼԱՏԻ ՄՈՒՏՔԸ

Մզկիթին ճարտարապետական ձևը ցարդ նկարագրուածներէն ո՛չ մէկուն հետ նմանութիւն ունի։ Հինգ վիթխարի և առանձնացած սիւներ, որոնք ի սկզբան վեց հատ էին, որոնցմէ գեռ կը բարձրանան ու կը բռնեն ոտնիքին կամարները։ Այս սիւներուն չրջագիծը 9 ոտք 2 ինչ է։ Արտէն տարածութիւնը ինքնին ոնկարեւոր է, երկայնութիւն՝ 47 ոտք, լայնք՝ 41։ Ամբ ներքեւը և հիւսիսարեւմտեան կողմի գեռնին մակերեսէն վար, բայց հարաւային արեւելեան կողմէն գեռին վրայ նայող՝ չորս քառակուսի չէնքեր կը գտնուին նեղ պատուհաններով։ Իմ լուսանկարս, որ առնուած է հարաւէն, այս մասերը ցոյց չի տար։ ոչ ալ կատարելապէս ի յայտ կը բերէ առանձնայատուկ տպաւորութիւնը որմերուն չինուածքին, որոնց մէջ վարդագոյն և սև քարերը այլագանօրէն գործածուած են։

Մեր այցելութեան նախընթաց ամառը, Անիի մէջ պեղումներ կատարած էր ռուս հնագէտ Պ. Ն. Մառ, որ իր երեւան հանածներուն մասին հրատարակեց նոր ուսումնասիրութիւն մը, Ռուս Կայսերական Հնախօսական Ընկերութեան Արեւելեան Բաժնի պարբերականին մէջ, Ը. հատոր, 1893, էջ 69—103։ Անիկա կը խօսի Անիի երեք նոր արձանագրութեանց նկատմամբ. իր պեղումներուն մէկ նկարագրութիւնը չկրցայ գտնել։ Պ. Մառի աշխատութեանց ամենէն շահեկան արդիւնքը, որոնք տեղւոյն վրայ յայտնի կ'երեւէին, երեւան հանումն է ամրարտակներով պարիսպներու այն շարքի, որ կը կարէ կ'անցնի տարաւանդին վիրը կամ ամենէն նեղ մասը, ուրեանի ձորէն մինչեւ Ծաղկոցաձորը։

Այս ամրութեանց մէկ ծայրը կ[illegible]կսի տասջին հովիտէն, մզկիթին ոտքերուն մերձակայքը։ Վերին հարաւային արեւմտեան կողմը, իր խոտորնակ պատնէշովը տարաւանդը [illegible]կին կը բացուի, և միեւնոյն ժամանակ կը հասնի մեծագոյն բարձրութեան, բլուր մը ձեւացնելով, որուն գագաթը տափարակ է։ Գագաթը և կողքերը այս բլուրին՝ ցոյց կուտան պարիսպներուն և չէնքերուն ենթադրեալ տեղադրութիւնը։ Առ նուազն երկու անեղծ վիճակի մէջ մնացած չէնքեր կը բարձրանան երկինքի յետոսպասկերին դէմ։ Չէ կարելի կասկածիլ թէ այս ամրացեալ դիրքը՝ Անիի հին պարիսպին վայրն էր, երբ անիկա դեռ չէր եղած քաղաք մը և թագաւորին բնակավայրը։ Երկու գետեր պարուրակող երկու ձորեր կ'եղերեն զայն և ի վերջոյ կը միանան իրարու։ Անիկա մատչելի է միմիայն՝ հիւսիսային արեւմտեան կողմի տափարակ հողէն։ Բայց, ինչպէս տեսանք, այդտեղ նեղ պարանոցի մը ձեւն ունի, որ դիւրաւ կը պաշտպանուի բերդերու շարքով մը։ Այս բերդը պէտք է կազմած ըլլայ միջուկը նորագոյն քաղաքին, այն ներքին բերդը, որուն մասին կարդացինք։ Բլուրին գագաթը գետերէն իր 400 ոտք բարձր, կառուցուած էր միջնաբերդը։ Եւ պատճառներ ունինք ենթադրելու թէ միեւնոյն ժա-

Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՒԱԿԻ ԴՈՒՌԻ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ ԴԻՏՔԱՄԸ

մանակ պալատն էր այս միջնաբերդը, ինչպէս՝ Տրապիզոնի մէջ և Թերեւս Մանազկերտի մէջ ալ նոյն բանը տեսանք։

Տարաբաղդաբար, ներկայիս ոչինչ մնացած է պալատին իսկական որմերէն. այն շէնքերը զոր յիշատակեցի, երկու փոքր եկեղեցիներ են։ Մին կը կանգնի ամբացեալ բարձրութեան հիւսիսակողմը, իսկ միւսը՝ հարաւակողմը։ Առաջինը ուշադրութեան արժանի չէ. միայն սա պարագան կ'արժէ արձանագրել թէ անոր հիւսիսային որմը կը բարձրանայ ցած մակերեսէն և մաս կը կազմէ միջնաբերդի պատին։ Բայց հարաւային կողմի շէնքը մեծապէս շահեկան է. ան կը բաղկանայ երկու կամարաձև խուցերէ, որոնք քով քովի են և ներքին պատը հասարակաց է. հարաւակողմինը աւելի մեծ է, և այն բոլորաձեւ կամարները որոնք տանիքը վեր կը բռնեն, կը հանդիպին շահեկան գծագրութեամբ չորս կիսասիւներու վրայ։ Լուսամուտներուն մէկն անոնց լաւ պահպանուածներէն, որ զարդարուած է հարթաքանդակով թռչունի երկու պատկերներով։ Անոնք կենդանիներ ճանկելու արարքին մէջ ներկայացուած են։ Կիսասիւները կազմուած են սև քարէ կոյտերով. մինչ խոյակներուն և շէնքին վերի մասին համար, միայն վարպետորէն քարեր են գործածուած։ Ճակատի մասը և խորանը փլած են. չափերն են՝ 30 ոտք 9 ինչէզ երկայնութիւն ու 17 ոտք 4 ինչէզ լայնութիւն։

Ինձմէ առաջ Անի այցելողներէն մին յարակից շէնքին մէջ գտած է հարթաքանդակ մը, որուն վրայ կը գտնուին երկու ձիաւորներու պատկերները, և ատենցմէ մին կը ներկայացնէ Ս. Գեւորգը՝ իր ոտքերուն տակ առած՝ վիշապը։ Բայց այս կտորը, ինչպէս նաև ուրիշ մը, որուն մէջ կ'երեւայ ձիաւոր և լուսապսակուած աղեղնակիր մը, թռչուններէ ու վայրի կենդանիներէ շրջապատուած, հիմա չկան մէջտեղը։ Պրօսէի հաւաքած պատկերները ցոյց տուի ալեւոր քահանային, որ ճանչցաւ այս քանդակներուն վերջինը և տեղեկացուց մեզ թէ անիկա գողցուած է։ Շատ հաւանականաբար, երկուքն ալ Թանգարանի մը մէջ կը գտնուին ներկայիս։

Շէնքին ներքին մասը, որ իմ լուսանկարիս նիւթը կը կազմէ, Պրօսէ կը ներկայացնէ Անիի Աւերակներուն Atlasին ԺԴ. պատկերով. բայց այնտեղի մանրամասնութիւնները և զարդարանքները իրականութեան համապատասխան չեն. սատանոները աւելի կամ նուազ երեւակայական են, և ներկայիս, անոնցմէ միւսն մէկ հատը կը թուի գոյութիւն ունենալ, հարաւային պատին վրայ, արեւմտեան կողմէն մտած ատենին առաջին կիսասիւնին վրայ, հարթաքանդակով։ Պրօսէ այս ներքնամասը կը յորջորջէ «սրահ մը՝ միջնաբերդին մէջ» բայց հետեւեալ նկատումները հակառակ են այդ հայեցակէտին. Ա. անիկա ճիշդ արեւելքն է. Բ. ակներեւ կերպով խորան մը ունէր. Գ. խորանին վերեւը կը տեսնէք քանդակազարդ խաչ մը, որ տակաւին կանգուն մնացող

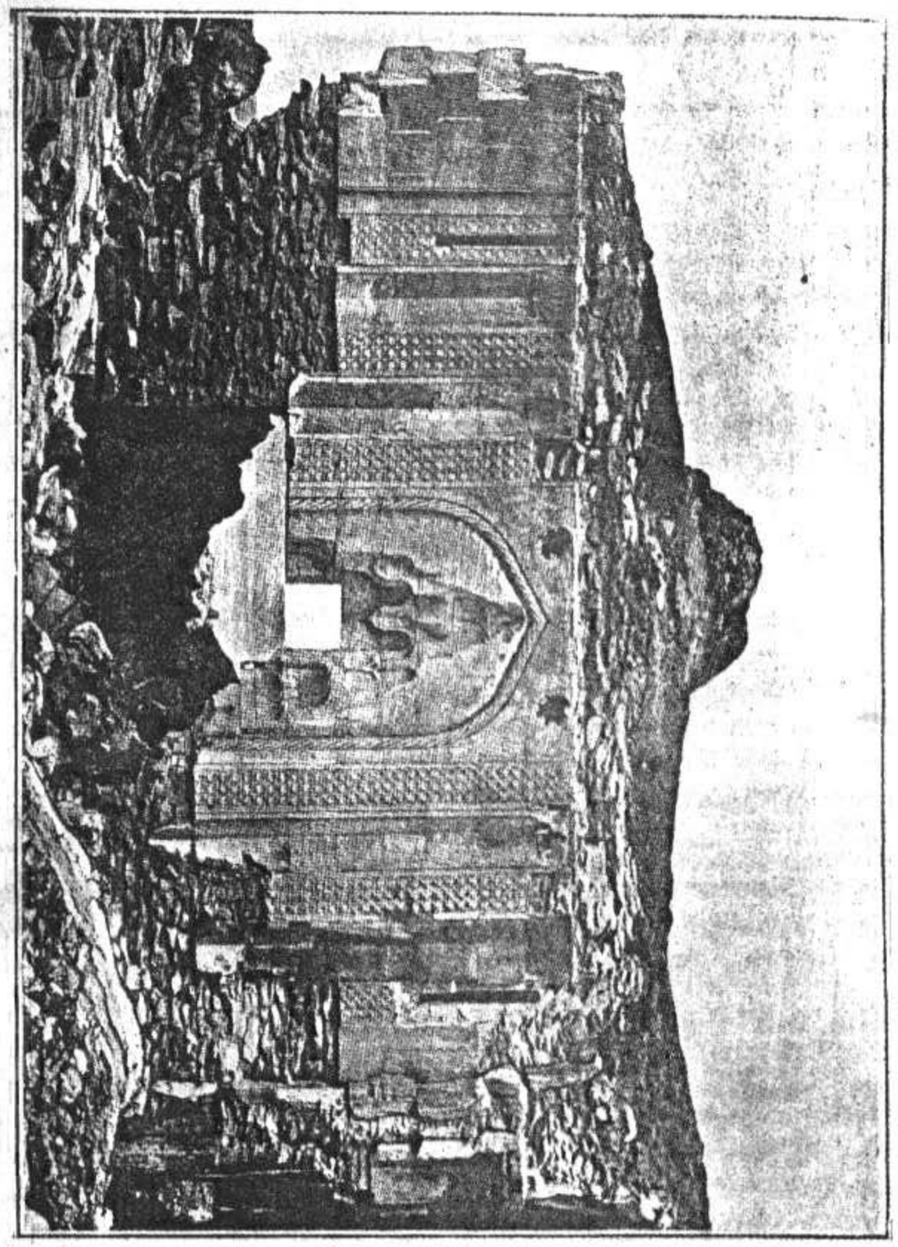

Ս. ԱՐՄԱՎԵՐԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ՀԱՐԱՒԱԿՈՂՄԸ

կամարին երեսը զետեղուած է։ Պրոսէ իր գործին 35րդ և 37րդ պատկերներով կը ներկայացնէ հարթաքանդակները. առաջինը, ազնուակիրին պատկերը, գտնուած էր Մազկոցաձորի հովիտին մէջ, սա հայերէն արձանագրութեամբ. «Յիսուս գթա՛ տիկին Շուշանին՝ քու ազախնիկ վրայ։» Այս Շուշանը թերեւս կինն է Պահրաւունի Գրիգորին, և մայրը՝ Վահրամին։

Ատրպատական արուեստէն քաղուած տարբեր կը գտնուին այս հարթաքանդակներուն և կիսասիւներու զարդարանքներուն մէջ։ Բայց արձանագրութիւն չըլլալով, մարդ կը տիպուի անձնական քննութեամբ մը թուական գնել հարաւային մուտուքին համար։

Այս է Անիի հին պարիսպին վայրը, որ քաղաքին վրայ լաւ գիրք մը ունենալու էր։ Դիտեցի թէ անոր առջեւ պարզուած տեսարանը կը պարփակէ Մայր եկեղեցիին հարաւային և արեւմտեան կողմերը, մինչ հիւսիսային կողմը զարձած է գէպի քաղաքը։ Այն իրողութիւնը թէ չէնքին հարաւային պատը ուղիղ ճոխարար զարդարուած է քան անոր հանդիպակաց կողմինը, կը հաստատէ սա ենթադրութիւնը թէ պալատը միջնաբերդին մէջ կը գտնուէր և թագաւորին պաշտօնեաներուն համար ճարտարապետը չուսցած էր ամենէն աւելի՝ զարդանկարչական արուեստի գործերը։

Երբ իջնենք դէպ հարաւ, միջնաբերդին բլուրէն վար, գետերուն իրար միացած տեղւոյն մօտ երկու ձորերը իրարմէ բաժնող խարակներուն ուղղութեամբ, կը հանդիպինք ներքին պարիսպի մը աւերակներուն և կ'ունցնինք պզտիկ մատուռի մը բեկորներուն քովէն, որուն չորս կիսասիւները, ինչպէս նաեւ դմբեթը տակաւին կանգուն կը մնան։ Ես լուսանկարեցի հարաւակողմը գտնուող և Ախուռեանի վրայ նայող գլուխ սքանչելի մանրամասնութիւնները։ (*) Որքա՜ն մեծ է հակապատկերը՝ այս գեղեցիկ քանդակներուն և միջնաբերդի մատուռին քիչ մը օտարոտի ճարտարապետութեան միջեւ, քանդակա՝ արդ քարի այս երիզներուն ժուժկալ գծագրութեանը և կիսասիւներու վրայի զարդարանքներուն անճաշակ ոճին միջեւ։ Արդարեւ, Անի թ դարուն մէն է ճարտարապետական գտնուած ոճերու, հանգամանք մը որ համապատասխան է իր աշխարհագրական դիրքին և իր բնակիչներուն հետազօտիչ ու գիւրազգիւ մշակոյթին հետ։

Այս շէնքին ճիշդ հարաւային կողմը կը գտնուի պատի բեկոր մը որ քայքայման վերջին աստիճանին հասած է, թերեւս ուրիշ մատուռի մը խորանն է ասիկա։ Այստեղէն սկսող, տեսարանը կը տարածուի միջնաբերդին ստորոտի խարակներուն վրայ, որոնց ամենէն հարաւային կողմը գտնուողը երրորդ մատուռի մը պատերը պատկուած է։ Արդա

(*) Այս շէնքը նկարուած է Պրոսէի գործին ԺԳ. պատկերով։

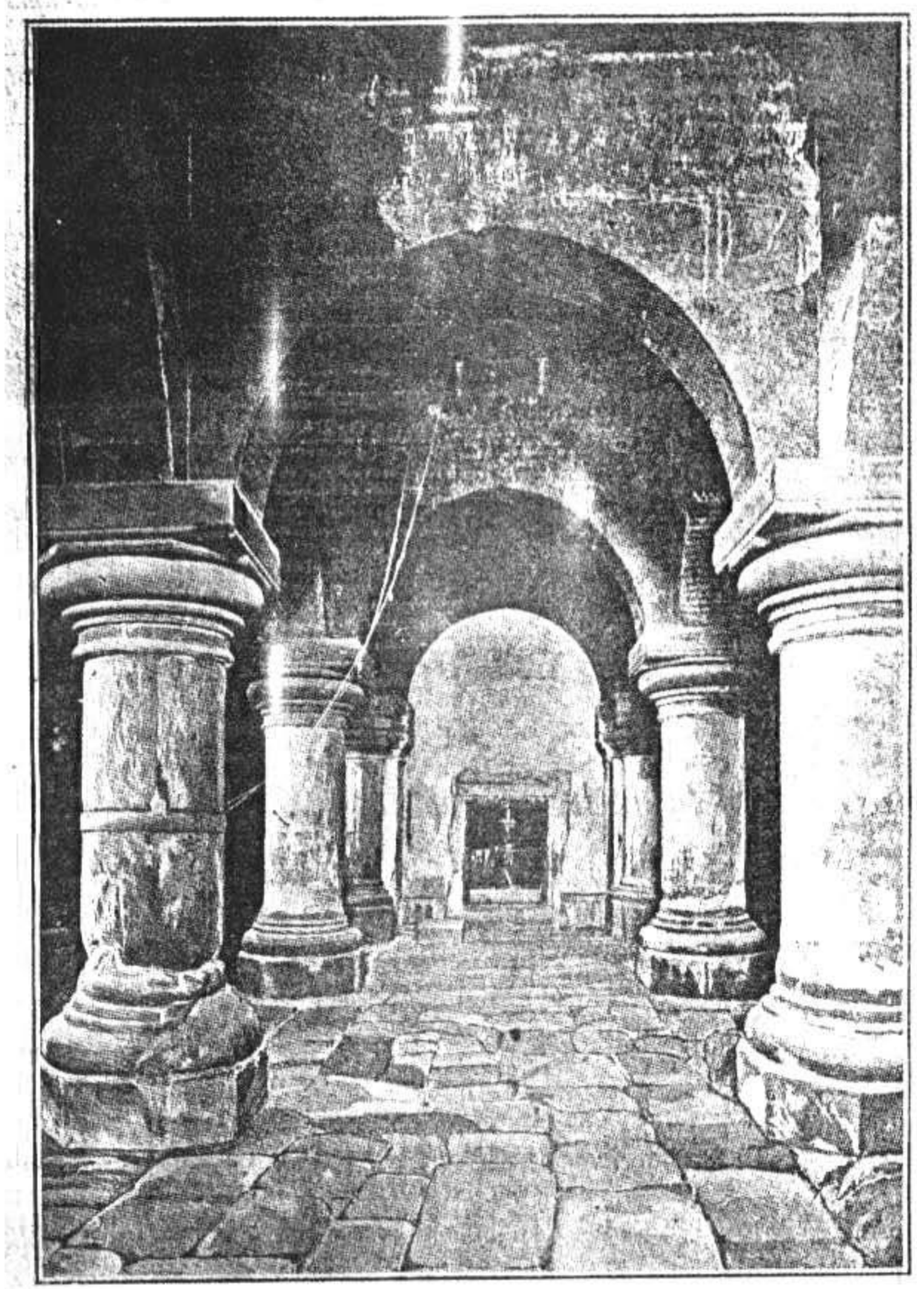

ԱՆԻՒ ՄԵԾՔԱԿԱՌ ԳԼՈՒԽ ՎԱՆԴԻՒ ԱՌԱՋԱՄԱՍԻ

Զայրը կը տեսնենք այն պահուն ուր անիկա դուրս կը խուժէ աւերակին ձախակողմի խորունկ ձորին մէջէն. անոր կը միանայ գետակը որ կը գըտնուի մատուռաւոր ժայռին մերձակայները։ Այս ժայռը Ապիչ կը նկարագրէ իր գործին Ա. հատորին 192րդ էջին վրայ. անիկա զօրեղապէս ամրացուած էր։

Թերակղզին շրջապատող արտաքին պարիսպին աւերակներն ալ կը գտնուին ճի՛շդ այս պատկերին սարտառը։ Մայրը կը կանգնի աշտարակ մը որ հողին դիրքէն անառնելի դարձած է, բայց պարիսպին բեկորները կ՝երևան լուսանկարին մէջ։ Անիկա կը թուի երկարիկ Ալաճայի հովիտին երկայնութեամբ՝ դէպ հիւսիս և դաշտին կողմէն կը միանայ քաղաքին արտաքին ամրութեանց։ Հոն՝ ուր քննեցի այս պատին որմածքը, տեսայ որ երկու կողմ կը նայէր անիկա ու թանձրութիւնն էր 3 ոտք 4 ինչէզ։ Միջնաբերդէն ճամբանիս շարունակելով, զննեցինք սարերկրեայ կերտուածքը հետաքրքրական չէնքի մը զոր վերջերս լոյս աշխարհ բերած էր Պ. Մտ. բայց այս ծանօթագրութիւնս բուսական երկարած ըլլալով կը հարկադրուիմ սահմանափակուիլ սակաւին կանգուն եղող յիշատակարաններու նկարագրութեան։

Ուրեմն երթանք դէպի հա՝ դէպի քաղաք, կրցածնուս չափ մօտէն անցնելով Ալաճայի հովիտին, որ նախկին Ծաղկոցաձորն է կամ Ծաղկանց ձորը։ Խարակին գագաթը, քաղաքին վրայ իշխող դիրքի մը մէջ կը բարձրանայ բոլորաձեւ չէնք մը, թմփուկանման գմբէթով և կոնաձեւ տանիքով։ Ս. Գրիգորի մատուռը կը կոչուի ասիկա, որուն երեք լուսանկարները կը ներկայացնեմ, մին՝ արեւելեան կողմէն, միւսը՝ արեւմտեան դուռնէն, իսկ երրորդը՝ ներքնակողմի պատկերը։ Ս. Գրիգորի մատուռը հրաշագեղ փոքր յիշատակարան մըն է, որ Մայր եկեղեցին նման, բիւզանդական և գոթական ոճի տարրերուն մէկ խառնուրդը եղած է։ Բայց հոս ալ դարձեալ, աչքառու յատկանիշ մըն է որմախորշը, որ Արեւելքի ճարտարապետներուն շատ սիրելի ձեւ մըն է. չէնքին մարմինը աւելի բազմանկիւն է քան թէ բոլորաձեւ, և ունի տասներկուքէն ոչ պակաս կողմեր։ Առնցմէ վեց հատը խորշեր ունին, և քաղաքին նայող խորշերը կը կրեն դասական շրջանակազարդերով կամարներ։

Այս վեց խորշերը կը համապատասխանեն ներքնակողմի միեւնոյն թուով խոռոչներուն։ Հակառակ որ ներսի տրամագիծը 30 ոտքէն աւելի չէ, այս խոռոչներն ալ միասին հաշուելով (*), այսուհանդերձ մատուռին մէջ մտած ատենդիզ լայնատարած և բարձրադիր չէնք մը տեսած ըլլալու տպաւորութիւնը կը կրէք։ Մանաւոր նշանակութեան արժանի է

(*) Կատարելապէս համաչափ չէ, քանի որ արեւմուտքէն արեւելք՝ երկայնութիւնը գրեթէ 31 ոտք է։

գմբէթին մեծ խորութիւնը. պատերուն վրայ կը նշմարուին նկարներու հետքեր։ Երկու կամարակապ փոքր խուցեր չինուած են արեւելեան կողմի որմին մէջ, բայց հիմա աւերակ վիճակի մէջ կը գտնուին։ Անոնք կը տեսնուին լուսանկարին վրայ, պատուհանին երկու կողմերը. թերեւս գործածուած են իբր գամբարանի սենեակներ, որոնցմէ բեկորներ կան նաեւ չէնքէն դուրս, հիւսիսային կողմը։

Արձանագրութիւնէն կը տեղեկանանք թէ մատուռը ձեռնադրած էր Ս. Գրիգորի և հայ թագաւորներու ժամանակամիջոցին մէկ գործն է անիկա. կը թուի թէ ծառայած է իբր դամբարան Պահլաւունի տոհմին, որ հայկական պատմութեան ամենէն նշանաւոր դէմքերէն մէկ քանին ծնած է։ Անին Բիւզանդացիներուն ձեռքը յանձնելու հակառակող խումբին պետը՝ Պահլաւունի ազնուական մըն էր, Վահրամը, որ սպաննուեցաւ 1047ին Դուինի մէջ Պէնի-Շէտատեանց դէմ մղուած պատերազմի միջոցին։ Անիկա հայկական հայրենասիրութեան պաշտամունքի առարկան էր, որովհետեւ թէ՛ Մահմէտականներուն և թէ Յոյներուն դէմ մինչեւ վերջին շունչ կռուելու կուսակից կը գտնուէր։ Այս հերոսին անունը դրան վրայի արձանագրութեան մէջ է, և թէեւ թուական չի կրեր այս դուռը, բայց հաւանականաբար իր նուիրածն է։ Կարգ մը խանութներու եկամուտները կը նուիրէ Ս. Գրիգոր եկեղեցիին, հայթայթելու համար ծախքերը, իր Ազուղամբ որդւոյն հոգիին ի հանգիստ կատարուելիք պատարագներուն։

Միեւնոյն տեղւոյն վրայ գտնուած են արձանագրութիւնները Վահրամի մօրը, Տիկին Շուշանի, որ կարգ մը եկամուտներ կը նուիրէ նոյն այս եկեղեցիին և փոխարէն մատուցուած պատարագներուն թիւը կը նշանակէ։ Իշխան Գրիգորի կինը կը յարգարդի տիկին Շուշան. բայց բարեպաշտաբար թուական մը ձեռք կը ձգենք այս անձերուն ինքնութիւնը հաստատելու համար։ Հիւսիսային պատին վրայ տասնեւչորս տողնոց երկար արձանագրութիւն մը կ՝ըսէ թէ հայկական 489 թուին (փրկչական 1040) թուական) Ապլղարիպ, Հայաստանի իշխան, այս վայրին վրայ դամբան մը շինեց (*) իր հօրը՝ Գրիգորի համար, որուն ամենէն պզտիկ որդին ըլլալը կը յայտնէ, ինչպէս նաեւ իր Համզէ եղբօրը և Սէդա մօրեղբօրը (**) համար։ Պէտք է պատարագ մատուցուի իր մօրը՝ Շուշ-

(*) Գրօսէ կը թարգմանէ «ես շինեցի այս հանգստեան վայրը»։ Բայց անտարակոյս մատուռին ակնարկութիւն չէ ասիկա, քանի որ, ինչպէս տեսանք, ան կը կրէ Ապլղարիպի մօր արձանագրութիւնը, եւ հետեւաբար պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ 1040էն առաջ. այս պատճառաւ, Գրօսէ կը կարծէ թէ եկեղեցիին **վերանորոգման** վրայ է խնդիրը։ Աւելի հաւանական մեկնութիւն մը ստանալու համար, կարդալ **Ալիշանի Ցիրակը** էջ 53.

(**) Հռիփսէդա՞ ըստ Պալագիան Վ.ի ընդօրինակութեան։ Ծ. Թ.

չանի, հօրը՝ Գրիգորի, մօրեղբօրը՝ Սէգայի և Համզէ եղբօրը հոգւոյն ի հանգիստ։

Ստիպուած եմ խորհիլ թէ ակնարկուած դամբարանին՝ աւերակներն են այս շէնքին հիւսիսային կողմը գտնուող բեկորները։ Իսկ արեւելեան պատին մէջի կամարակապ խուցերը թերեւս գերեզմաններն են Գրիգորի և իր տիկնոջ՝ Շուշանի. այդ տեղ գտնուող խիստ գեղեցկօրէն զարդարուն պատուհանի մը վրայի արձանագրութիւնն ալ Քրիստոսի ուղղուած աղօթք մըն է՝ ի պաշտպանութիւն Գրիգորի։ Այդ արձանագրութեանց մասին Պրոսէ կը խօսի իր երկու գործերուն մէջ։ Ապշարիպ՝ Վահրամի եղբայրն էր. չկրցայ գտնել հետքը այն հետաքրքրական գէմքին, որուն կ'ակնարկէ Պրոսէ և որ գրուած է եղեր պատուհաններէն մէկուն վրայ։ Իսկ յիշատակուած վերջին երկու արձանագրութիւնները յաջողեցայ գտնել։

Այս շէնքին վերաբերմամբ մեծապէս շահեկան եղող սապէս խնդիր մը կայ թէ կրնա՞նք զայն համարել նոյն այն եկեղեցին, զոր պատմագիրները կը յիշատակեն իբր Գագիկ Ա. թագաւորի գործը։ Սամուէլ Անեցիէն կը տեղեկանանք թէ 447 թուականին (998) Ս. Գրիգոր անուն եկեղեցիի մը շինութիւնը աւարտեց այս վեհապետը՝ Ծաղկոցաձորի մէջ։ Մխիթարեան բանը կը յիշատակէ Կիրակոս տալով միւնոյն թուականը և վայրն ալ նկարագրելով կ'ըսէ թէ Ծաղկանց Հովիտին վրայ կ'իյնէ (Կիրակոս, թարգմ. Տիւլորիէի, Recherches sur la Chron. Arm. էջ 280։) Առաղիկ կը պատմէ թէ այս շէնքը կառուցուեցաւ Վաղարշապատի մէկ մեծ եկեղեցիին տիպարին վրայ, որ նոյն սուրբին ձօնուած էր, բայց աւերակ վիճակի մէջ կը գտնուէր։ Անիկա կը յարէ թէ Գագիկ թագաւորի կառուցած շէնքը կը կանգնէր բարձր դահաւանդի մը վրայ, Ծաղկոցի կողմը և հիանալի տեսարան ունէր։ Կը խօսի երեք դուռներուն ու հրաշագեղ գմբէթին մասին, որ երկինքին երեւոյթը կը պատկերացնէր (Առաղիկ, թարգմ. Պրոսէի, Ruines d'Ani, էջ 106.) Բայց ես այս շէնքին վրայ միայն մէկ դուռ տեսայ, և թերեւս, այս պատմիչներուն ակնարկած եկեղեցին աւելի մեծ շէնք մըն էր մերձակաները կառուցուած իսկ այժմ անհետացած։

Ս. Գրիգորի մատուռը բազդատութիւն մը ընել կուտայ մեզի՝ ուրիշ նոյն կարգի յիշատակարանի մը հետ, քաղաքին հանդիպակաց թաղին մէջ (*)։ Ս. Փրկիչ մատուռն է ան, զոր լուսանկարած եմ հիւսիսային կողմէն։ Գծագրութիւնը նուազ բազմաչխատ է, իսկ չափերը աւելի մեծ են, մանաւորապէս գմբէթը լայնանիստ է։ Բայց ներքնակողմին ձգած ուղղութիւնը չունի ընկերակից շէնքին մոգական զօրութիւնը, իսկ համաչափութիւնն ալ խանգարուած է արեւելեան կողմի խորանին յաս-

(*) *Ապիշ իր Reisebriefe գործին մէջ կը շփոթէ այս երկու յիշատակարանները։*

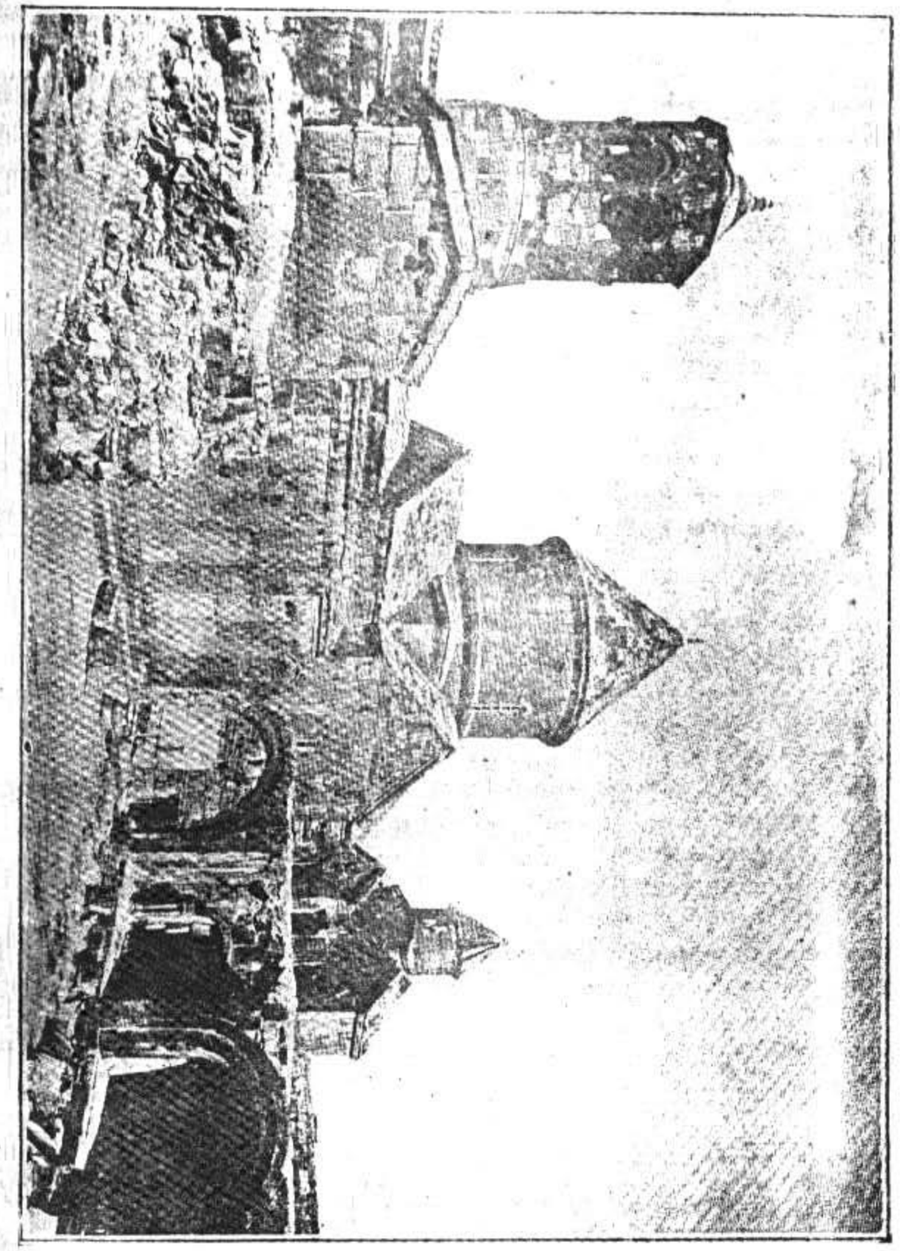

ԱՌԱՔԵԼԻՈՅ ՎԱՆԴԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՆԻ ԳԱՂԹԱՏՈՒՆ ԵՎ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ

կացուած որմախորշին պատճառով։ Այս շէնքը չպիտի կրնայ աւելի դիմանալ, եթէ միջոցներ ձեռք չառնուին փրկելու համար զայն։ Սարին մասերը բաւական փլփլկած վիճակի մէջ կը գտնուին։ Արտաքին կողմի զարդարանքը շատ կը նմանի Մայր եկեղեցիին վրայ գտնուածին։ Արձանագրութիւնները կը ցցուին կամարակապներուն սրբատաշ քարերուն վրայ. ատոնցմէ մէկուն համաձայն, 483 թուականին (1034) Ապղարիպ իշխանը (*), Սմբատ Շահանշահի հրամանով Պօղոս երիտասարդ, մեծ դժուարութեամբ և սուղ գնով մը ձեռք ձգեց Սուրբ Խաչէն կտոր մը։ Վերադարձին շինեց այս եկեղեցին և հրամայեց որ դիշերապաշտօն կատարուի հոն, մինչև Յիսուսի գալուստը։ Այս և յաջորդ արձանագրութեան մէջ մատուռը կոչուած է Ս. Փրկիչ, բայց այս անուանակոչութիւնը կրնայ պատչաճիլ թէ՛ այս և թէ յարակից ու մերձակայ եկեղեցիին։ Երկրորդ արձանագրութիւն մը կայ որ կը կրէ հայկական 490 թուականը (1041) և կը յիշատակէ Գագիկ Շահանշահի որդւոյն Սմբատի ժամանակակից թագաւորութիւնը. այսպէս կ'ըսէ թարգմանութիւնը Արիստակէս Լաստիվերտացիի հրատարակչին. Պրօսէ կը թուի շօշափելի սխալ մը գործած ըլլալ (Ruines d'Ani, էջ 21, արձանագրութիւն Բրիստոփորի։) Հետեւաբար Ս. Փրկիչ մատուռը գործն է նոյն այն Պահլաւունի Ապղարիպի, որ Ս. Գրիգորի մատուռին գամբարանները շինեց, և կը վերաբերի թագաւորներու շրջանին։

Պրօսէի հայթայթած (Անիի Աւերակներ, էջ 28) նոյն այս Ապղարիպի արձանագրութիւնն ալ հաւանականաբար կը վերաբերի այս մատուռին. կարդանք զայն.— «Յամս Աստուածապատիւ եւ հոգեւոր Տիառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, եւ ի թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Գագկայ Շահանշահի ի ՆՏԵ (1036) թուականիս, ես Ապղարիպ Մարզպան որդի Գրիգորի իշխանի եւ թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր Վանրամայ եւ Վասակայ շինեցի զմուրբ Փրկիչս ի Մայրաքաղաքիս Անւոյ շատ ջանիւ եւ մեծաձախ գանձիւ...:» (**) Այս արձանագրութիւնը ապացոյց մըն է թէ մատուռը ձօնուած էր Ս. Փրկիչին։

Մեր ճամբան չարունակելով Ալաճայի հովիտին վերեւի խարակին քովն ի վեր, կ'անցնինք բարձրաբերձ հողագունեայ մը վրայէն, ուր կը գտնուի պարիսպի մը աւերակը։ Մերուկ քահանան կարծիք յայտնեց թէ ասիկա վայրն էր սիւնոյի ժողովատեղիին, ուր նուէրներ կ'ընդունուէին և եկեղեցական ուրիշ գործեր կը յանձնուէին։ Քիչ մը աւելի անդին, այս հողագունեայն արեւմտեան կողմը կանգ կ'առնենք գտնելու փոքր մատուռ մը, որ ժայռի կարծր կոյտի մը մէջ փորուած է։ Բայց մեր ուշադրութիւնը երկար կանգ չառներ այս սարսափելի չինութեան վրայ, այլ կ'երթայ սեւեռիլ պալատին բերանաբաց յարկերուն և որմերուն վրայ։ Անիկա հաստատուած է քաղաքին ծայրագոյն հիւսիս արեւմտեան անկիւնին մէջ, հոն՝ ուր Ալաճայի հովիտը կը միանայ արդէն նկարագրուած կողմնակի ձորին։ Այս ընդարձակ շէնքը լուսանկարեցի հարաւային կողմէն, հովիտներուն իրար միացած տեղւոյն վրայ։ Մուտքը արեւելք կը գտնուի և քաղաքին կը նայի։ Հիանալի են որմերուն նրբակերտ կազմուածքը ու դրան բազմաշխատ զարդարանքը։ Այս դուռը Անիի ամենէն նշանաւոր սարկաւագներէն մէկն է. և ըստ որում շէնքը կ'ուզեն Բագրատունեաց արքունի պալատը համարել, հայրենասէր Հայերը անոր վրայի մօզայիքները կը կորզեն և իրը յիշատակ հետերնին կը տանին։ Ընթերցողս պիտի գիտէ թէ յատնական խաչի ձեւը յաճախակի կը տեսնուի դրան երեսի զարդարանքներուն մէջ։ Այս զարդարանքը կը բաղկանայ բաց կարմիր և սև քարերէ կազմուած դրուագներէ, կամ ըսենք՝ մօզայիքներէ, որոնց թողած տպաւորութիւնը խիստիպ է և ակնահաճոյ։

Շէնքին թէ՛ ներսը, թէ՛ դուրսը և թէ պատերուն մէջի կողմը ի զուր փնտռեցինք արձանագրութիւն մը. որով՝ հարկամէտ եմ եզրակացնելու որ այս պալատ համարուած շէնքը պարզապէս զօրանոց մըն էր, սերտ յարաբերութեան մէջ քաղաքին արտաքին ամրութեանց հետ, անպաշտպան, այսինքն դաշտին կողմէն։ Ներքնակողմը՝ միակ զարդարանքը որ գտանք դրան մը վրայ, կը բաղկանար չղթայանման քանդակէ և կարմիրով սև քարէ դրուագներէ։ Միւս կողմէ, այս վայրին ի՞նչ բանի գործածուած ըլլալը կը յայտնուի՝ դիտելով կամարակապ անցքերը և ատորեկրեայ ընդարձակ սենեակները, որոնցմէ երկու հատը, ամենէն փոքրերը, յայտնապէս ծառայած են իբր բանտ։

Առաքելոց եկեղեցիին դրան արեւելեան ճակատը այս դղեակին կամ պալատին վերագրուելով (տեսնել Պրօսէի Atlasին 19րդ պատկերը) մեծ չփոթութիւն յառաջ եկած է. բարեբաղդաբար ես ի վիճակի եմ սխալը ուղղելու. այդ չփոթութեան բերմամբ Պրօսէ յիշեալ եկեղեցիին մէջ գտնուած բոլոր արձանագրութիւնները կը վերագրէ այս դղեակին. բայց «Պահլաւունեաց պալատ» յորջորջումը՝ երեւակայական է բոլորովին։

Մեզի կը մնայ յիշատակել տակաւին երկու մեծապէս շահեկան շէնքեր. երկուքն ալ կը գտնուին քաղաքին այն թաղերուն մէջ որոնք շատ խճողուած պէտք է ըլլային և ներկայիս բոլորովին աւերակ վիճակ մը ունին։ Արեւմտեան կողմինը թերեւս ամենէն հետաքրքրական յիշատակարանն է Անիի բոլոր հնութեանց մէջ. յատկութիւնը չունիմ պար-

(*) Հայերէն բնագրին մէջ Մարզպան արձանագրուած է, ըստ Պալագեան Վ.ի ընդօրինակութեան։ Ծ. Թ.

(**) Հայերէն այս բնագիրը բաղդատելով Լինչի անգլիերէն թարգմանութեան հետ, հաւազաս գտայ. որով նախամեծար համարեցինք նոյնութեամբ պահել արձանագրութեան ոճը. միայն թէ Պալագեան Վ.ի գործին մէջ (էջ 39) նշանակուած 966 թուականը անձիշդ թուելով մեզի, 1036 նշանակեցինք ինչպէս ըրած է Լինչ, հայկական թուականն ալ 1-ն նշանակելով։

ԴՕՇԱ Վ.Ա.ՆՎԻ ԱԲՐՈՒՆԻ ԵՄՐՀԲԴԱԲԱՆԻՆ ՍՐԱՀԸ

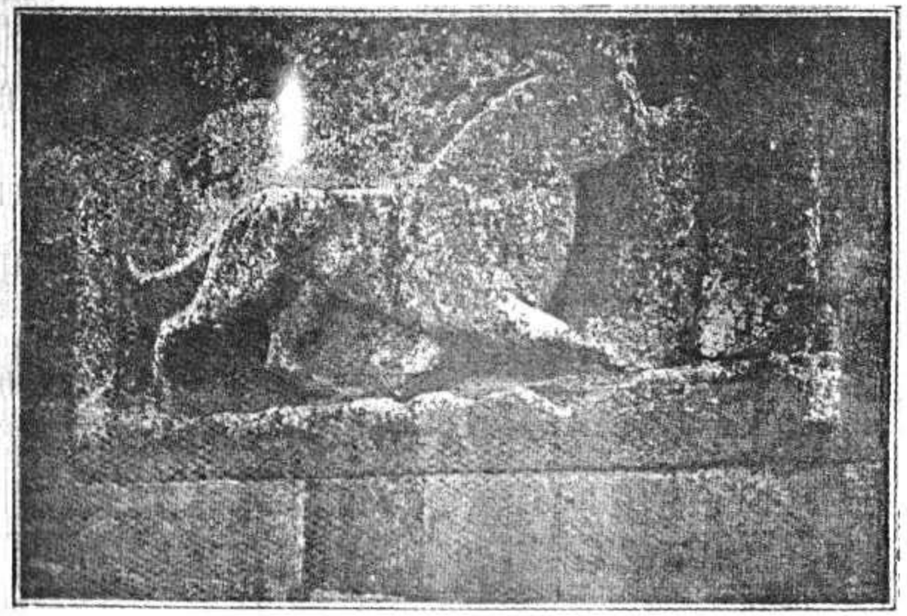

ԱՆԻԻ ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊԻՆ Վ.ԲԱ.Ց ԱՂԻԻՆԻ ՌԱՐՋԱՐԱԳԱՆԴԱԼԸ

զարմանած ըլլալու անոր բազադրեալ յատակագծին բարդութիւնները։ Մարդուն աչքը կը հրապուրուի, իտես աւերակին լայնանիստ դրան, արեւմուտքէն արեւելք երկարած։ Արեւմտեան և հարաւային պատերը փլած են. բայց ժամանակը չէ կրցած աւերել արեւելեան ճակատը և ծայրագոյն արեւելեան հատուածին կամարներուն ամբողջութիւնը։

Երբ ներս կը մտնենք այս դրան արեւմտեան կողմէն, ի վի՞ակի կ'ըլլանք մեր երեւակայութեան զօրութեամբը վերաշինելու յատակագծին յատկանիշները։ Երեք որոշ գմբէթներ կ'երեւան, որոնք յենած են սիւներու վրայ հանդչող կամարներու։ Այս կերպով, եկեղեցիին ներքնակողմը երեքի բաժնող գմբէթներէն ամենէն մեծը կեդրոնը գտնուողն է։ Ներկայիս, կանգուն կը մնայ արեւմտեան կողմինը միայն, և ամբողջութեան ծաւալը կրնանք հաշուել, երբ ի նկատի ունենանք թէ կանգուն մնացող գմբէթը՝ սիւներուն ներսէն չափերով՝ ունի 19 քառակուսի ոտք տարածութիւն։ Ճարտարապետական ոճը զուտ արաբական կամ սարակինոսեան է, և կը յիշեցնէ մզկիթը։ Անկասկած, ասիկա թագաւորներու շրջանէն եւոքի գործ է։ Ինչպէս մզկիթին մէջ, հոս ալ ապաւորութիւնը կը խորհուրդնկնայ սև քարերուն խառնուելովը կարմրորակ քարի կառոյներուն։ Խոշոր վէմ մը, որուն վրայ խաչ մը քանդակուած է, հարաւ արեւելեան պատին մէջ դնուած է, և թերեւս նոյն այն

քարն է, զոր ինձմէ առաջ ցցեղողները կը նկարագրեն, երկգլխանի առիւծի մը պատկերով (*)։ Պատերը ծածկուած են արձանագրութիւններով. այս դրան արտաքին կամ արեւելեան ճակատը շատ գեղեցիկ է։ Այդ կողմէն դուռը կը կազմէ կեդրոնը՝ սարակինոսական ճակատանկարի մը, որուն մէջ իրար կը խառնուին մեղրախորիսխի նման ծակոտկէն կամարներ, ձեւացուած որմախորշեր, և սև ու վարդագոյն քարէ գրուագներ։ Այս ճակատին վրայ կ'երեւան հայերէն լեզուով չորս արձանագրութիւններ։

Մեր նկարագրած դուռը պէտք է ծառայած ըլլայ իբր մուտք՝ երկու կամ աւելի մատուռներու, որոնցմէ միայն մէկ հատը կանգուն է. հոն կը մտնենք քանդակազարդ դուռնէ մը, ծայրագոյն արեւելեան բաժանմունքին հիւսիսային պատին մէջէն։ Ներքնակողմը թխորակ քարէ շինուած է և չորս կիսաշրջանակներէ կը բաղկանայ։ Ապիշ կը նկարագրէ այս մատուռը՝ ըսելով թէ անիկա «յունական խաչի ձեւով հիանալի եկեղեցի մըն է կեդրոնական բոլորակով մը և կողերուն վրայ չորս խոշոր կիսաշրջանակային խորշերով։» Բայց եկեղեցիին ծաւալը փոքր է, բաղդատմամբ արտաքին դրան մեծութեան, և այս վերջինը շատ աւելի երկար է քան նոյն ինքն մատուռը։ Եկեղեցիին արեւմտեան կողմի աւերակ պատերը ցոյց կուտան վայրը՝ երկրորդ և յարակից սենեակի կամ մատուռի մը։ Արեւելեան պատին վրայ ալ նմանօրինակ ապաստոյց մը՝ երրորդ մատուռի մը գոյութիւնը կը ցուցնէ։ Այս չինութիւնը կ'երկարի դրան արեւելեան ճակատէն անդին, որուն հետ ուղիղ անկիւններ կը կազմէ։ Լուսանկարիս վրայ կը տեսնուին անոր հետքերը. կը կրէ հայերէն արձանագրութիւն մը։

Դժբաղդաբար ժամանակ չունեցայ ստուգելու արձանագրութիւնները, որոնք արդէն հրատարակուած և թարգմանուած են (**)։ Առնցմէ ամենէն հինը գտնուեր է մատուռին դրան վրայ և զայն թագաւորներու ժամանակի գործ ցոյց կուտայ։ Կ'արձանագրէ թէ՝ 480 թուին (1031) Ապուղամբ, որդի Վահրամի, իշխանաց իշխան, նուէրով մը օժտեց Առաքելոց եկեղեցին, իր Գրիգոր եղբօրը առողջութեանը և երկար կեանք պարգեւելու համար։ Ընթերցողը արդէն ծանօթ է Պահլաւունեանց տոհմի այս անդամներուն անուններն։ Դրան վրայի արձանագրութիւնները շատ աւելի նոր ժամանակի գործ են, վրացական տիրապետութեան շրջանէն մնացած, որ տաճարը Անին կը կոչուեր Մղարկրծէլ գերդաստանին ձեռամբ։ Մէկ քանին ալ մոնկոլ վեհապետին անունը կը կրեն։

Այս արձանագրութեանց մեծագոյն մասը հրատարակեցին յայտարարեցին թարգմանեցին

ԱՆԻԻ ՊՇԴՈՒՄՆԵՐԷՆ ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆՈՒԱԾ ՔԱՆԴԱԿԱԶԱՐԴ ՔԱՐ ՄԸ

բարութիւնց բնոյթը ունին. վերջնագոյններէն մէկէն կը տեղեկանանք թէ 1348թուականին, այս վրացական գերդաստանի անդամները դեռ կարեւոր անձնաւորութիւններ էին Անիի մէջ և քաղաքը տակաւին լքուած չէր իր բնակիչներէն։

Յիշատակութեան արժանի երկրորդ յիշատակարանը այն է՝ որուն վրայ պէտք էր ամենէն վերջը խօսէի։ Անիկա հաստատուած է Մայր եկեղեցիին և Ս. Փրկիչ եկեղեցիին միջև։ Մատուռով փոքր, բայց սովորականին համեմատ, շատ մեծվայելուչ է. գժբաղդաբար տանիքը և վերին մասը ամբողջութեամբ փլած են. կանգուն կը մնան միայն հիւսիսային պատը, խորանը և հարաւային պատին մէկ մասը։ Շէնքին չափերը կ'երկարի կամարակապ սենեակ մը։ Երկու բարձրաքանդակներ կը տեսնուին հիւսիսի որմին վրայի կամարակապերուն երեսը։ Զախակողմը գտնուողը Աւետումը կը պատկերացնէ, իսկ աջ կողմինը հաւանականաբար երկու սուրբերու պատկերը կը ներկայացնէ։ Ո և է արձանագրութեան հետք չկրցայ գտնել. բայց ծերունազարդ քահանան, հիմնուելով այժմ անհետացած արձանագրութեան մը վրայ, հաստատեց թէ տեսիկա աւերակն է Ս. Ստեփանոսի նուիրուած եկեղեցիի մը։ Ապիշ՝ իր ծանօթ գործին Ա. հատորին 193րդ էջին վրայ Kirche der Maria Verkündigung կ'անուանէ այս եկեղեցին։

Դղեակին լուսանկարը ի յայտ կը բերէ վաղնջական քաղաքին մէկ յատկանիշը, որ պատմական շահեկանութիւն ունի։ Ագռաւի ձորը, ինչպէս կողմնակի երկու հովիտներն ալ, որոնց առաջինը կը բացուի Ագռաւի ձորին առջեւ, իսկ երկրորդը՝ Արբոյի ձորին, խուռչներու ցանցի մը նմանող ծակծակ երեւոյթ մը ունին, այնքան բազմաթիւ են անոնց պարունակած քարանձաւները։ Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ այս սարերը կրեալ քաղաքին մէջ բնակեցան հոգիները այն Անեցիներուն, որոնք հեռաւոր երկիրներ գաղթելէ աւելի նախամեծար համարեցին մնալով անոր պաշտպանութեանը համար։ Կարծես վիժվժացող և բազմաղբաղ

(*) Պրոսէ, **Անիի Աւերակներ**, էջ 51/ին պատկեր 36րդ։ Սխալ է ասիկա վերագրել դղեակին։

(**) Տեսնել Պրոսէի *Voyage Arch.* գիրք Ա. տեղեկագիր 3. էջ 86, 100, 101, 106 եւ 109 նաեւ *Ruines d'Ani*, էջ 48—52.

ժողովուրդ մը տակաւին իր եռուզեռը լսելի կը դարձնէ դիշերանց, Ախուրեանի շառաչիւններուն վրայէն (*)։ Այն փխրաքարը, որմէ կազմուած են խարակները, ամէն ժամանակ այսպիսի առասպելներու ծնունդ տուած ըլլալու է։ Գիտենք նաև որ երբ Թամարի իշխանութեան օրով Արտապելի Ամիրան՝ Անին յանկարծակի գրաւեց, բնակիչները, որոնք տակաւին ստուարաթիւ էին, ապաստանեցան այս անձաւներուն մէջ։ այս նիւթի մասին կարդալ Պլ սէի թարգմանած Վրացի պատմագիրը։

Թագաւորներու քաղաքին նկատմամբ մեր կազմած գաղափարը զուրկ պիտի ըլլար իր էական յատկանիշէն, եթէ անտեսեր ձգէինք մերձակայ մենաստանը՝ որ կը կոչուի Դօշա Վանիք։ Անկասկած, այստեղ թագաւորին խորհրդակցութիւնները տեղի կ'ունենային յաճախ. և այս պարիսպներուն շարքին տակ որ իր ոսկրները հանգչեցան, իր նախահարց գերեզմանին քովիկը։ Ան յաղթական կամարը, որուն ներքեւէն կ'անցնէր, մայրաքաղաքէն դուրս միջոցին, ցարդ կը տեսնուի Ախուրեանի ոչ ափին խարակին գագաթը։ Վանքը հաստատուած է, ինչպէս տեսանք, հանդիպակաց կամ ձախ ափին վրայ և գետին օղակը երկու կողմէն կ'եղերէ զայն։ Կամուրջը աներեւոյթ եղած է. փոքր գիւղ մը ինքնիրեն կազմուեր է վանքին և գետին անկողինին միջեւ, ուր կը հանդչին լավագոյն կազմուած բարձրարերձ անաւոր խարակներու ստորոտը՝ Աշոտ թագաւորի երկու մատուռները եւ գերեզմանը։

Վանքին շէնքերը ընդարձակ տարածութիւն մը կը գրաւեն տարուանդին վրայ, գետին կորացած մասին մէջ։ Բարձրադիր պարսպի կը շրջափակեն զանոնք։ Այս արտաքին սրահին կամ նախագաւիթին ճարտարապետութիւնը չատ նշանաւոր է։ Կարգ մը տեսակէտներով կը նմանի Անիի մզկիթին ճարտարապետութեանը։ Զեղուռը կամարակապ է, և ոչ նուազ քան չորս շարք սիւներ կան։ Անջրպետը բաժնուած է եկեղեցւոյ տաճարի մը և երկու թեւերու։ Սիւներուն շրջագիծը ինքնուրոյն է։ Եկեղեցւոյ տաճարին կեդրոնական կամարը գմբէթ մը ունի վրան, ցարդ նկարագրուածներէն տարբեր ձեւով։ Երբ դուրսէն դիտենք զայն, անիկա կը թուի մխուիլ բարձրադիր զանգակատան մէջ, որ հարաւ-արեւմուտքէն առնուած ուսանկարիս ձախ կողմը կը տեսնուի։ Իսկ ներսէն կ'երեւայ ութ երեսներով գմբէթի վերնամասի ձեւով, և միակ լոյսը որ կուտայ, գագաթէն կուգայ։ Երեսները քարաշէն և հարթաքանդակով ծածկուած են։ Զարդարանքի նիւթերը կը կազմեն, մերթ՝ գեղեցիկ որթատունկի պատկեր մը, մերթ՝ ճարտարապետական գծագրութիւն մը։ Ս. Կոյս Մարիամի պատկերը ճոխ, շրջանակով կ'երեւայ անջրպետի մը մէջ։ Շրջանակին երկու ծայրերը վեր բռնուած են կենդանիներու՝ ցուլի և առիւծի մը պատկերներով։ Առիւծին կռնակը նստած է արծիւ մը, իսկ ցուլին վրայ՝ ագոյ մը։ Երկու հրեշտակներ պահպանութիւն կ'ընեն, Յիսուսի Մօրը մէյ մէկ կողմը կեցած։ Շէնքը մոայլամած է, գմբէթին ձեւին և կլոր պատուհաններուն բերմամբ, որոնք աւելի կը նմանին նաւու մը չոգիի անցքերուն. ասոնցմէ երեք հատը կը գտնուին հիւսիսակողմը, իսկ երկուքը՝ հարաւակողմը։

Այս շէնքին ներքնամասը ծածկուած է հայերէն արձանագրութիւններով, զորս մեզմէ ոչ ոք կրցաւ կարդալ. թերեւս անոնք կը գտնուին ան՛յն խումբին մէջ, զոր Ապիշ բերաւ այս վանքէն, և զորս թարգմանած է Պրոսէ (Voyage Arch. գիրք Ա. տեղեկագիր 3, էջ 96, 107, 109—10։) Այս արձանագրութիւններէն մին կ'ըսէ թէ հայկական 650 թուին (1021) Զաքարէի կառավարութեան օրով նաւէր մը եղաւ։ Ուրիշ

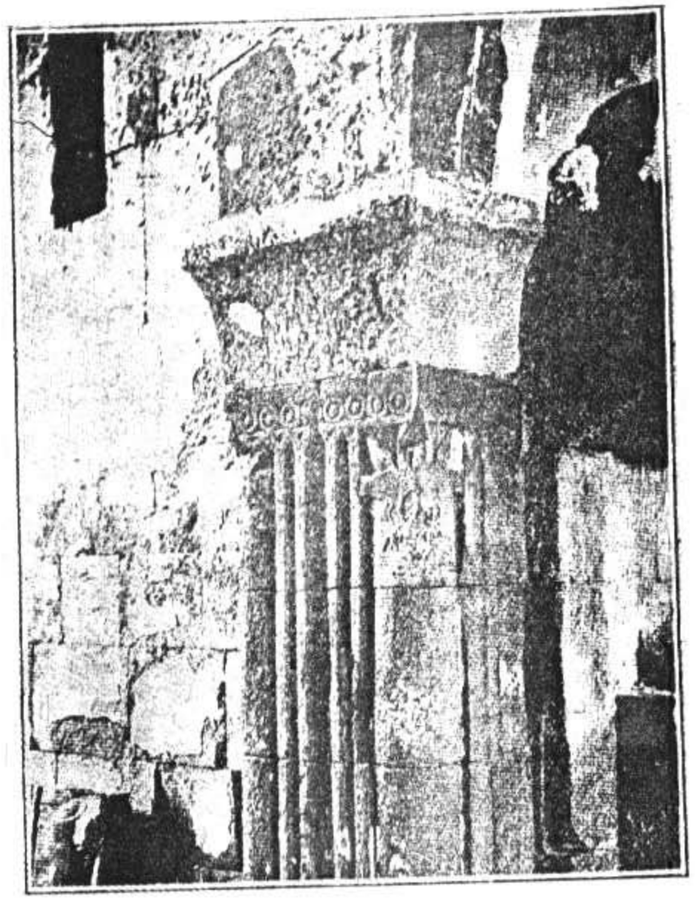

ԱՆԻՒ ՄԻՋՆԱՌՍԴԻՆ ԵՒՍԱՍԻՒՆԵՐԷՆ ՄԻՆ

(*) Ապիշ. յիշատակուած գործին Ա. հատորը, էջ 199.

ին արձանագրութիւն մը ալ կը վկայէ թէ 1102 թուին (Փրկչական 1652 թուական) վանքը նորոգուեցաւ ձեռամբ Տիգրանակերցի Դանիէլ անուն վանականի մը։ Կը պատմուի թէ այս շէնքերը նախապէս փլփլկած վիճակ ունէին, և փոշի ու աղտեղութիւն հաւաքուելով զանոնք ապականած են։ Մենաստանը կը յորջորջուի նաեւ Հոռոմոսի Վանք, և թագաւորներու ձեռամբ կառուցուած կը նկատուի։

Չեմ համարձակիր կարծիք յայտնել նախագաւիթի թուականին մասին. բայց պիտի ըսեմ որ զանգակատունը թերեւս աւելի նոր ժամանակներու գործ է։ Գմբէթին մէջի քանդակները ալեւոր հնութիւն մը ըլլալ կը թուին։ Այս շէնքը կրնայ ծառայել իբր տիպար վիմափոր սենեակի, զոր ժամանակակից ճանապարհորդ մը կը նկարագրէ, իբր Ս. Գեղարդի վանքին մաս կազմող (*)։

Եկեղեցի կը մտնենք նախագաւիթին արեւելեան պատին մէջի դուռնէն, անցնելով նշանաձեւակի մը քովէն, որուն վրայ քանդակուած է հովուական ցուպ մը, որը ցոյց կուտայ բարձրաստիճան հոգեւորականի մը գերեզմանը։ Լայնաձաւրած գմբէթ մը կը հանդչի չորս կամարակալներու վրայ, կայ միակ խորան, սովորական ամփհովանիով։ Պատերը ապիտակ ծեփուած են։ Ներքնամասը վերի վերոյ 53 ոտք երկայնութիւն և 33 ոտք լայնութիւն ունի, առաջին չափին մէջ հաշուած եմ նաեւ խորանը։ Տեղւոյն քահանան ցոյց տուաւ մեզի հին բայց անթուական ձեռագիր մը, որ պատկերազարդ Նոր Կտակարան մըն էր պարզապէս։ Արձանագրութեան մը համաձայն, եկեղեցին Ս. Գրիգորի ձօնուած էր, և թերեւս կրնանք զայն վերագրել թագաւորներու շրջանին, այս տեղեկութիւնը հայթայթող արձանագրութիւնը ջարդ ու փշուր եղած է և կը կրէ Փրկչական 1215 թուականը։

Վանապատական շէնքերը կը գտնուին եկեղեցիին և նախագաւիթին հարաւակողմը. հոն կարելի է երթալ մուտքի բակին հարաւային կողմէն։ Անոնք կը գտնուին իմ լուսանկարած հարաւի պատերուն դուրսի գետնին վրայ։ Երկու ընդարձակ շէնքեր, որոնք իրարու հետ յարաբերութիւն ունին, իբր նախասենեակ կը ծառայեն սիւնազարդ և կամարակապ ձեղունով մեծ սրահի մը, ուր կարելի է մտնել երկու սենեակներուն երկրորդէն. անիկա կը տարածուի պատերուն ծայրագոյն արեւելեան երկայնքին։ Ամբողջ շարքը տպաւորիչ նմոյշ մըն է որմնագրական և վիմաքանդակի արուեստին. տպաւորութիւնը յառաջ կուգայ քարակոյտերուն կանոնաւոր և ճիշդ ու ճիշդ ագուցուածքովը և այն հիանալի մակերեսովը զոր քարերը կը ցուցադրեն։ Շթաքարէ ծոփորներ

(*) Տեսնել Դէլֆէրի **Խրիմ եւ Ա.Գոր կոմկան** գործը, Ա. հատոր էջ 216. Գեղարդի խուցը ծանօթ է իբր Բուզուկնա արբավայր, որուն շինութիւնը աւարտեցաւ 737ին (1288։)

գործածուած են սենեակի մը մէջ իբր ձեղունի շրջազարդ։ Իսկ երկրորդ և փոքրագոյն սենեակին մէջ, տանիքին կեդրոնը քառակուսի բացուածք մը կայ շթաքարէ զարդարանքով։ Նոյն հանգամանքներովը օժտուած է արքունի խորհրդարանը և յատակօրէն կը տեսնուի պատկերխ մէջ։ Զոյգ շարքով սիւներու անդրագոյն ծայրը կը տեսնուի ամփհովանիով որմախորշ մը, որ չատ ճոխ քանդակներ ունի։ Այստեղ կը զետեղուէր գահը։ Բայց կարծեմ բոլոր այս շէնքերը թագաւորներու շրջանէն ետքի գործեր են, թէեւ կրնան գործածուած ըլլալ Անին կառավարող վրացի իշխաններու կողմէ։ Նախասենեակներէն մեծին մէջէն հաւանականապէս ընդօրինակուած արձանագրութենէ մը կը տեղեկանանք թէ, այս յարկաբաժիններէն գոնէ մէկ հատը կառուցուած էր 1229 թուականին, նուիրական մասունքներուն իբր պահարան գործածուելու համար (*)։

Եկեղեցապատկան շէնքերուն հիւսիսային կողմը կը գտնուի միմիայն նեղ և պարապ միջոց մը, որ զանոնք կը բաժնէ վանքին պատէն։ Բայց ցանկապատին այս մասին արեւելեան ծայրը, և եկեղեցիին արեւելեան ճակատին հետ մէկ գծի վրայ հաստատուած են փոքր մատուռի մը առանց տանիքի աւերակները, որոնք անոպայ խոտերով ծածկուած ստորերկրեայ փլփլկած շէնքի մը վրայ կը բարձրանան, և որուն քանդակազարդ քարերը տարածուած են գետնին վրայ։ Եկեղեցիին հարաւակողմը գտնուող այդ շէնքին կախազարդերը կը տեսնուին առած լուսանկարիս մէջ։ Անիկա շատ աւելի լաւ պահպանուած է, քան իր ընկերակից շէնքը, ու վարի յարկին սենեակը տակաւին անեղծ կը մնայ։ Այս սենեակը երկայնաձեւ ուղղանկիւն է, կամարակապ ձեղունով ու քանդակազարդ քարերէ շինուած խորանով։ Մատուռը եւսպասիկ գծագրութիւն մը ունի, երեք խորշերով՝ որոնց բոլորին վրայ կը կանգնի գմբէթը։ Կարելի է որ այս երկու շէնքերն ալ որոնք այնքան սերտիւ իրարու կը նմանին, սահմանուած էին պահպանելու նշանաւոր անձերու սճիւնները։

Բայց թագաւորներէն մէկուն խակուան դերեզմանը բարեբաղդ դիպուածով մը անվնաս մնացած է. անիկա կը գտնուի Ախուրեանի անկողինին մէջ հանդչող երկրորդ և մեծագոյն մատուռին շատ մօտերը։ Շէնքին հարաւ արեւելեան անկեան մօտն է։ Ուրախութեան բնչ մեծ սարսուռ մը ունեցանք, երբ երեւան հանեցինք այս պերճախօս հնութիւնը, բոլորաձեւ վէմ մը, որ երկու սանդղամատերու վրայ կը կենար։ Հակառակ վէմին մաշած և քարտաքոսով պատուած ըլլալուն Աբուս թագաւոր բառերը որոշ կերպով կը կարդացուէին։ Մատուռները կը

(*) Գրսէ, *Voyage Arch*, էջ 98։ Այս զանազան սենեակներուն ծաւալներն են.— Թիւ 1՝ երկայնութիւն 29 ոտք 4 ինչեզ, լայնութիւն՝ 29 ոտք։ Թիւ 2՝ երկայնութիւն 27, լայնութիւն 27 ոտք 2 ինչեզ։ Թիւ 3՝ խորհրդաժողովի սրահը՝ 18 ու կէս քայլով 18 քայլ։ Ընթերցողներս պիտի դիտեն թէ ճարտարապետները ուղիղ բնազդով մը միշտ կանոնաւոր քառակուսիներ շինած չեն։

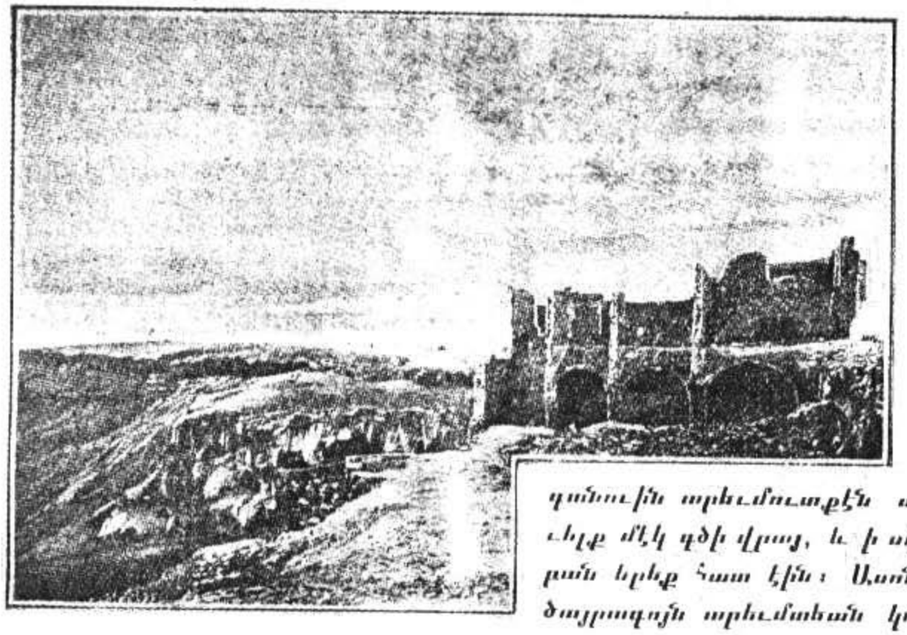

ԱՆԻԻ ՊԱՏԱՐԱԳԸ
ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԿՈՂՄԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

պատուին արեւմուտքէն արեւելք մէկ գծի վրայ, և ի սկզբան երեք հատ էին։ Առնցմէ ծայրագոյն արեւմտեան կողմը գտնուողը փլչկոս վրայ է, ինչպէս նաեւ արեւելեանը։ Խումբին կեդրոնական մասուրը մեծագոյնը և լաւագոյն պահպանուածն է։ Կը պարունակէ արձանագրութիւն մը՝ հարաւային պատին վրայ, սա իմաստով թէ 460 թուին (1011) կառուցուած է Գէորք անուն մէկու մը ձեռամբ, որդի՝ Մարտիրոս Կաթողիկոսի։ Բայց այս կաթողիկոսին ո՛վ ըլլալը չկրցայ ստուգել, թերեւս իմ թարգմանս սխալ թարգմանեց, որովհետեւ անիկա թէեւ լաւ ուսում առած էր, բայց Հին Հայերէնի մասնագէտ չէր։ Թագաւորը՝ որուն անունը արձանագրուած է գերեզմանաքարին վրայ, հաւանականապէս Աշոտ Երրորդն է։

Արձանագրութիւնները կը հաստատեն սա իրողութիւնը թէ վանքը ծանօթ էր Հոռոմոսի Վանք անուամբ, որ հաւանօրէն կը նշանակէ Յունաց (Հոռոմներու) մենաստան (*)։ Պատմութիւնը կ'ամբողջացնէ և կը մեկնէ այս տեղեկութիւնը։ Ասողիկէն կը տեղեկանանք թէ անիկա շինուեցաւ տասներորդ դարուն, Աբասի իշխանութեան օրով, ձեռամբ հայ քահանաներու, որոնք յունական երկրէ գաղթած էին։ Փրկչական 982 թուին մահմէտականները զայն կրակի տուին (Ասողիկ, թարգմ. Պրոսէի, Անիի Աւերակներ, էջ 157.) անոր պատերուն մէջ գտնուեր է Յովհան-

(*) Պրոսէ. Voyage Arch. էջ 99: Ուրիշ մեկնութեան մը համաձայն, այդ բառը ածանցուած է յունարէն ՀԷՅԷՍՀ բառէն, որ կը նշանակէ **Բահանայ** (տեսնել Բրիւսօմի ծանօթագրութիւնը՝ Աէրխատակէսի Բ. գլուխին տակ:)

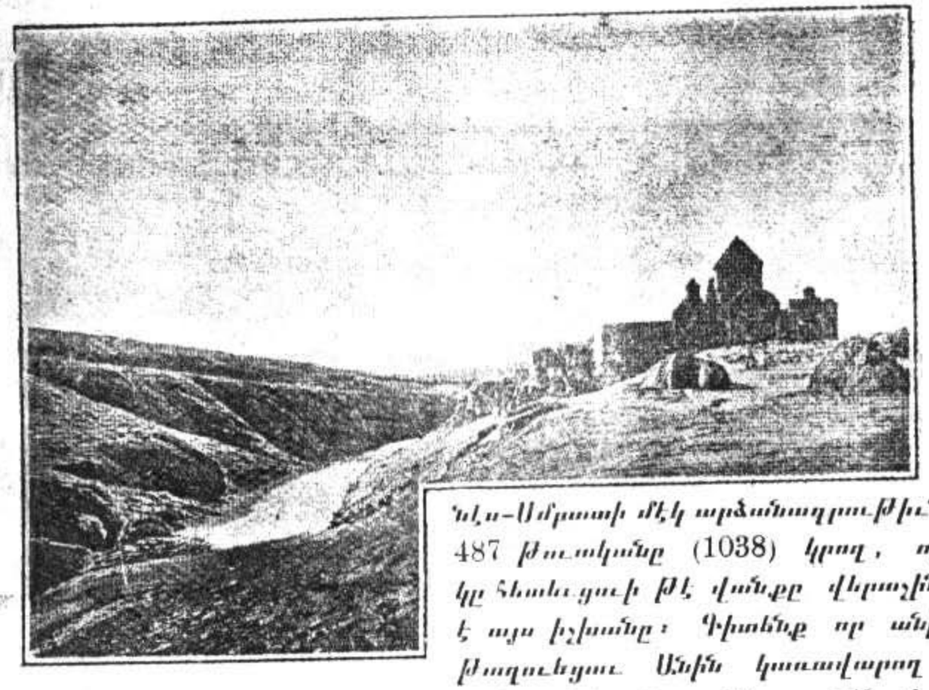

ԳՕՇԱ ՎԱՆՔԸ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

Նէս-Ամրատի մէկ արձանագրութիւնը, 487 թուականը (1038) կրող, որմէ կը հետեւցնի թէ վանքը վերաշինուած է այս իշխանը։ Գիտենք որ անիկա թագաւորեցաւ Անին կառավարող իր նախորդներուն քովիկը. ունինք նաեւ Յովհաննէս-Ամրատի մէկ արձանագրութիւնը, որով անիկա գիւղի մը հասոյթը կը նուիրէ այս Հոռոմոսի Վանքին արքայական դամբարանին պահպանութեանը համար։

Իմ ընթերցողներէս անո՛նց, որոնք այսքան երկար նկարագրական մը կարդալու ժամանակ չունին, մասնաւոր ուշադրութեանը պիտի ներկայացնեմ Մայր եկեղեցին, Ս. Գրիգոր եկեղեցին, և երկու բաղմանկիւն մատուռները (Ապուղամրենց)։ Այս յիշատակարանները նմոյշներն են հայկական լաւագոյն ոճի, երբ անիկա տակաւին ինկած չէր մահմէտական արուեստի ուղղակի ազդեցութեանը տակ, և երբ չէր որդեգրած դեռ՝ իսլամական տիպարները՝ աննշան փոփոխութիւններով։ Ի բաց առեալ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, միւսներուն համար վաւերական ապացոյց ունինք թէ թագաւորական շրջանի գործեր են։ Հայկական ոճին արժանիքը կը կազմեն՝ ազրիւրներու պէսպիսութիւն, հարթաքանդակ զարդանքներու վայելչութիւն, ամէն մէկ մանրամասնութեան վրայ թափուած խնամքը։ Հայ ճարտարապետական ոճը կը բաղադրէ Բիւզանդական արուեստի ու ոճի յատկանիշներուն մեծ մասը, զոր գոթական կ'անուանենք, և որ այդ թուականին դեռ ծագում չէր առած։ Գմբէթներու կոնաձեւ տանիքը յատկանշական պարագայ մըն է, նոյնը կրնանք ըսել

ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ ԱՆԻ ԱԻԵՐԱԿ ՔԱՂԱՔԻՆ

Hermann Abichի 1844ին առած չափերուն համաձայն,
եւ տեղւոյն վրայ վերաքննուած 1894ին,
H. F. B. Lynchի կողմէ

Աստիճան՝ 375 եարտաւն=1 ինչի կամ 1: 13500

Բացատրութիւն

1. *Մայր եկեղեցի*
2. *Առաքելոց եկեղեցի*
3. *Ս. Ստեփաննոս եկեղեցի*
4. *Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի*
5. *Ս. Գրիգորի երկոտասանանկիւն մատուռը*
6. *Ս. փրկչի մատուռը*
7. *Աւերակ մատուռ*
8. *Վիմափոր մատուռ*
9. *Որմափակ վայրը և մատուռ*
10. *Մզկիթ և մինարէ*
11. *Ութանկիւն աշտարակ, փլած*
12. *Պարսա*
13. *Բաղնիք*
14. *Կրկնակ պարիսպ աշտարակով*
15. *Միաշար պարիսպ*
16. *Գլխաւոր դուռները*
17. *Աւազ գրանց հետքեր*
18. *Միաշար պարիսպի փլատակներ*
19. *Քանդուած կամուրջի որմոյեցներ*
20. *Հին կամուրջին հետքերը*
21. *Կամարակապ ամրոց*
22. *Կիկլոպեան պարիսպներ*
23. *Սաորերկրեայ անցքեր*
24. *Հորեր*
25. *Հուն Ախուրեանի (Արքա)*
26. *Միջնաբերդ*
27. *Միջնաբերդի աւերակ մատուռ*
28. *Ուրիշ աւերակ մատուռներ*
29. *Դասական քանդակով մատուռ աւերակ վիճակի մէջ*
30. *Սիւնոգավայր համարուած չէնքին աւերակները։*

ԱՆԻՒ ՑԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

զուտ արեւելեան որմախորշերուն նկատմամբ։ Դէքսիէ կը կարծէ թէ այս յատկանիշերուն առաջինը Կեդրոնական Եւրոպա տարուեցաւ Արբա Զոյի քաղաքէն գաղթողներուն ձեռամբ։ Իր գործին 112րդ էջին վրայ սապէս կը խօսի Դէքսիէ. — «Մայր Եկեղեցիին ճակատը, կառուցուած՝ նշանաւոր պարզութեամբ մը... կրնայ համարուիլ տիպարը Միջին Դարու գերման ճարտարապետութեան։ Դիւրին է բացատրել թէ ինչպէ՛ս, ամբողջ այս երկրին մէջ, կը տեսնենք կնճռաձեւ տանիքով գմբէթներ, որոնք հայկական ճարտարապետութեան յատուկ են։ Արդարեւ, երբ մահմէտականները Անին գրաւեցին, մեծ թուով Անեցիներ քաղաքէն մեկնեցան...»

Ս. Գրիգորի և Առաքելոց Եկեղեցիին դուռները սքանչելի նմոյշներ են յետնագոյն շրջանի, երբ իսլամական արուեստի ազդեցութիւնը գերազօր էր։ Եւ Ղօշա Վանքի նոր յատակագիծը, իր հակայական սիւներով, ցցունաղարդ ձեղունով և գմբէթներով, նրբօրէն քանդակուած երեսիկներով, կը թուի իրար խառնել թագաւորներու շրջանին ճարտարապետութեան յատկանիշերէն մէկ քանին՝ մզկիթին վերաբերող աւելի պարզ ոճին հետ։

Բայց Բագրատունեանց իշխանութեան մայրաքաղաքը այցելելով և անոր պարիսպներուն մէջ գտնուող մեռած քաղաքակրթութեան մը կենդանի ապացոյցները ուսումնասիրելով, կ'տեսնենք այնպիսի կարեւոր դաս մը, որուն սահմանը կ'անցնի ճարտարապետութեան պատմութեան նիւթէն դուրս։ Անիի յիշատակարանները մեծ լոյս մը կը սփռեն հայ ժողովուրդի նկարագրին վրայ և հայկական պատմութեան կարեւոր պարագաները կը շեշտեն։ Անոնք ոչ մէկ կասկած կը թողուն թէ հայ ազգը կրնայ մանել շարքին մէջ այն փոքրաթիւ ժողովուրդներուն, որոնք ինքզինքնին կարող ցոյց կուտան բարձրագոյն մշակոյթի տիրանալու։ Անոնք կ'ապացուցանեն թէ Հայերը կարող և համակրելի միջնորդներն են հռոմէական կայսրութեան քաղաքակրթութեան ու Արեւելքի ազգերուն միջեւ։ Անոնք կը վկայեն այն ողբերգական յանկարծականութիւնը, որով կանգ առաւ ցեղին զարգացումը՝ այնպիսի ատեն մը երբ Հայերը քաղաքական աղատութիւն ձեռք ձգած էին որոշ չափով, և իրենց կարողութիւնները, այս կերպով նպաստաւորուած, սկսած էին արդիւնք տալ։ Ալ այնուհետեւ հայ ճարտարապետները կը ծառայեն իրենց իսլամ տէրերուն ճաշակին համաձայն։ Եւ այն երկար դարերու ընթացքին որոնք յաջորդեցին Սէլճուգեան արշաւանքին, Հայերու հանճարը շահագործուած է Ասիոյ կիսավայրենի ժողովուրդներէն, իսկ իրենց կարողութիւնները և նկարագիրը հետզհետէ նուազած ու ստորնացած են։

Բոլոր այս նկատումներով, ճանապարհորդին վրայ մասնաւոր պարտականութիւն մը կը ծանրանայ ստիպողական կոչ մը ուղղել թէ՛ Հայերուն և թէ ռուս կառավարութեան, Անիի յիշատակարանները լաւ պահ-

պանելու համար։ Արդէն ըսի որ երկու կարեւոր հարթաքանդակներ վերցուած են և մանր մունր գողութիւններ ալ կը պատահին յարաճուն յաճախումով մը։ Բաղդատաբար նոր ժամանակներ ինձմէ առաջ Անի այցելողներուն տեսած շէնքերէն ութանկիւն մինարէն արդէն իսկ ինկած է։ Նմանօրինակ ճակատագիր մը քիչ ատենէն պիտի ունենայ Ս. Փրկիչ մատուռը, եթէ արագ միջոցներ ձեռք չառնուին այդ շէնքը վեր բռնելու։ Հռոմէական Վանքը աւերուելու վրայ է։ Հարուստ Հայեր մեծ գումարներ կը ծախսեն էջմիածնի գեղեցկացման համար. բայց արդեօք չպիտի՞ գտնուի մէկը, որ յաջորդ սերունդներու դաստիարակմանը համար պահպանէ իր ցեղին հանճարին ամենէն չքեղ արտադրութիւնները։ Այս գովեստի արժանի ձեռնարկին մէջ ռուս կառավարութեան գործակցութիւնը պէտք է ունենայ. պէտք չկայ յատուկ բլլալու և խորհելու թէ այսպիսի պարագայի մը առկայութեան գործակցութիւնը պիտի գլացուի։ Որքան որ այս կառավարութիւնը հակամէտ է Հայոց հայրենասիրական թռիչքը կարատելու, բայց չի մերժեր կատարել քաղաքակրթութեան սիրոյն այսպիսի ծառայութիւններ, երբ փոփաքը ընդհանուր ըլլայ և հետեւանքները՝ պայծառ։

ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՐՍ

Մինչ Ասի, Ախուրեանի ափանց վրայի այդ լքուած բերդաքաղաքը և մայրաքաղաքը Հայոց ազգասիրութեան կոչում կ'ընէ, Կարսը, այս թէ՛ հին և թէ նոր ժամանակի մէջ հռչակաւոր դարձած բերդաքաղաքը ազգային հպարտութեան զգացում մը կ'արթնցնէ Անգլիացի ճանապարհորդին կուծքին տակ։ Արդարեւ, իմ հայրենակիցներէս քիչերը բաղդը ունեցած են նայելու վայրի մը և տեսարանի մը վրայ, որուն յիշատակը իրենց մտքին մէջ զուգորդուած ըլլայ անգլիացի սպաներու ամենէն նշանաւոր քաջագործութեան հետ։ Ներկայ դարու ընթացքին, Կարսի կրած պաշտպանութիւններէն միայն մէկ հատին Ֆիջոցին ճարտարութեամբ և քաջութեամբ գլխմաղրած են պաշարուածները։ Այդ այն է, երբ տասնեւհինգ հազար Թուրք զօրքեր դիմադրեցին՝ անգլիացի զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ՝ 30—40000նոց ռուսական բանակի մը, ամբողջ հինգ ամիսներ։

Ուիլեըմսի և իր 1855ի զէնքի ընկերներուն քաջագործութիւնները տակաւին կը յիշուին քաղաքացիներէն. անոնք են որ առաջին անգամ գծեցին ամրութեանց գիծը, այնպէս՝ ինչպէս զանոնք կը տեսնենք այսօր։ Ռուս սպաներու հին դպրոցը դեռ կասկածով կամ սոսկումով կը նայի այն Անգլիացիին, որ կը մօտենայ իրենց ձեռք ձգած պարգեւին։ Կարսը խստիւ մերժած է ներս ընդունիլ մեր հիւպատոսները, իսկ մեր ճանապարհորդները քիչ անգամ կրցած են անոր պարիսպէն ներս մտնել։ Ընդհակառակը՝ նոր դասակարգութիւն առած սպաները բոլորովին այլ կերպ կը խորհին, և իրենց ցեղին բնական եղող հիւրասէր ու բարեացակամ վերաբերում մը ցոյց կուտան։ Անոնք դիս ընդունեցին գրկաբաց, ամէն խնամք տարին և ինծի զգալ տուին թէեւ ռուսական դափնիներուն քով իրենց անգլիացի հակառակորդներուն պատկին ալ խամրած չէր։

Արդէն փորձած եմ նկարագրել Կարսի գիրքին յատկանշական կողմերը, որոնք ի յայտ կուգան մինչ կը մօտենանք պարիսպին, արեւելեան կողմի դաշտագետնին վրայէն անցնելով։ Այն հրաբխային զանգուածը, զոր գետը կը ծակէ այն կէտէն ուր տափարակ դաշտավայրը կ'երկարի, արդիւնք է պազատական լաւայի տեղական բորբոքման մը, որ լեռնագրական, և հաւանօրէն՝ ծնողական կապակցութեան մէջ է, Ջուրի բաժանման գծին հետ, Արաքսի և Կուրի միջեւ։ Այս դաշտագետիններուն իսկական սահմանագիծը՝ արեւմտեան և հարաւ արեւմտեան կողմէն՝ կը կազմուի Սօղանլը Տաղի սարաւանդներուն դէպի Պոնտոսեան շրջանը քաշուելովը։ Երկու մեծ գետերուն միջեւ ցած բաժանման գիծը կ'երկարի Սօղանլըի հիւսիսային ծայրէն մինչեւ Քըսըր Տաղ, որ Զալտըր Լիճը կը սահմանափակէ արեւմտեան կողմէն։ Միջանկեալ լեռներու այդ գծին վրայ, հրաբխային գլխաւոր գագաթներն են Բապաք Թէփէ կամ Քըզըլ Քայա (10010 ոտք բարձր) և դէպի հիւսիս՝ Պուղա Թէփէ (8995 ոտք։)

Հրաբխային նիւթի փոքրագոյն ժայթքումներ դուրս եկած են ճառագայթային ճեղքուածքներէ, որոնց հետքին հետեւելով կը հասնինք այս մայր ճիւղերուն։ Այս կերպով կրնանք իրարու կապել Կարսի արեւմտեան կողմը գտնուող Այնալու Տաղը՝ Բապաք Թէփէի հետ, և թերեւս, Կարսի ժայռին յատուկ բերած տեղական բորբոքումներն ալ՝ Այնալուի լեռնաշարքին հետ (*)։

Ապշութեան զգացումով մը, որ հեռագնահ կը սատականայ քանի ճանչնանք երկիրը, ճանապարհորդը կը նայի բերդաքաղաքի վայրին։ Այդ տպաւորութիւնը յատուկ կուգայ ո՛չ այնքան դեռին ընթացքէն — թէեւ պիտի ակնկալէինք որ անիկա հասէր ուելի դէպի հարաւ, ո՛չ թէ հարաւային կողմէն, Արաքսի ուղղութեամբ՝ որուն մէջ կը թափի— այլ աւելի՝ այն տեսարանէն, որ պարզուած է դաշտին հիւսիսային եզերքին վրայ, դեռին՝ ժայռերուն մօտեցած վայրը։ Անիկա կը տեսնուի բաւական հեռուէն, անցնելով պատուանդանին քովէն այն ցած լեռնաշարքին, որ դէպ արեւելք տակաւ կը բարձրանայ ու քաղաքին հետեւի բարձրաբերձ հողաթումբը կը ձեւացնէ։ Ցանկարծակիօրէն, երբ արգելքը շատ ցցուն կը դառնայ, փոխանակ դիւրին և ո՛չ այնքան երկար կլորութեան մը ենթարկուելու ու հողաթումբին կուչար քերելու, յամառ գետը իր ջուրերը կը նետէ խարսկին [illegible] ի վեր և կ'ոնտեսանայ գրեթէ անտեսանելի կիրճի մը մէջ։ Մօտաւորապէս չորս մղոն հեռաւորութեան մը վրայ, չափելով պատուանդանին խորը՝ ափանց երկայնքին, անիկա կը ճեղքէ ահաւոր ժայռի կոյտ. այնուհետեւ կ'երկայնքին, անիկա կը ճեղքէ ահաւոր ժայռի կոյտ. այնուհետեւ կ'եր-

(*) Abich, Geologische Forschungen in den kaukasischen Ländern, Վիեննա, 1882, Բ. մաս, էջ 47.

Կարի աւելի հարթ գետնին վրայ, հողաթումփին հիւսիսակողմը, զոր անջատած է արեւմտեան կողի լեռներէն։ Կղզիանման զանգուած մը լերան, որ մէկ կողմէն անառիկ դարձած է գետին վրայ կախուած գահավէժներէն, և միւս կողմերէն դիւրաւ կը պաշտպանուի, ահա՛ այսպիսի վայր մը չատ հին ժամանակներէն ի վեր պէտք է ամրացուած ըլլայ, քանի որ բարեբեր դաշտերու ընդարձակ տարածութեան մը վրայ կ'իշխէ։

Բիւզանդական թուականի սկիզբները՝ Ստրաբոն կը նկարագրէ Կարսի գաւառը, այլ ոչ՝ քաղաքը, Ղորղէն անուամբ։ Կարելի է որ Պաղոմէոսի Ղորան կամ Քորան, ներկայ Կարսի տեղը կը գրաւէր։ Առ հասարակ կ'ընդունուի այս քաղաքներէն մէկուն Կարս ըլլալը. բայց ի նկատի ունենալով Էվլիայի այն յայտարարութիւնը թէ իր ժամանակը այս անուամբ երեք քաղաք կար, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել։

Մինչեւ Դարուն միայն վերահասու կ'ըլլանք անոր յայտնի գոյութեանը, որ տակն անիկա յիշատակուած է իր ներկայ անուամբը, կայսերական պատմագիր Կոստանդինի կողմէ, իսկ հայ մատենագիրները զայն կ'անուանեն Կարուց։ Երկու հեղինակներն ալ կը վկայեն թէ անիկա մայրաքաղաքն էր Բագրատունեաց իշխանութեան, երբ տակաւին Անին չէր բարձրացած արքայական բնակավայր ըլլալու դիրքին։ Աչոտ Երրորդ, (951—977) Անիի հարստութեանց հիմնադիրը, զայն շնորհեց իր պզտիկ եղբօրը՝ Մուշեղին, տեղական ինքնավարութեան մը առանձնաշնորհումներով։ Կարսի իշխանիկները Սէլճուգեան արշաւանքէն քշուեցան. բայց օրուան իշխանը ջանաց հանդարտեցնել Անիի յաղթականին զայրոյթը, և ժամանակ շահիլ, իշխանապետութիւնը կայսրերուն ձեռքը յանձնելու, ինչպէս որ ալ եղաւ 1064 թուականին, և փոխարէն՝ Հայերը ստացան Փոքր Ասիոյ մէջ հանգստեան վայր մը. այս մասին խօսած ենք արդէն ԺԸ. դարէն մէջ. Սէն Մարդէն ալ իր Mémoires sur l'Arménie գործին Ա. հատորին 3րդ էջին վրայ կը խօսի. Հայոց իբր փոխարինութիւն ստացած վայրը կը կոչուէր Ծամնդաւ, որ հաստատուած էր Կիլիկեան Տաւրոսի մէջ։

Բիւզանդացիները երկար տարի չպահեցին իրենց ստացած պարգեւը որ շուտով մաս կազմեց սէլճուգեան կայսրութեան. որքան գիտեմ, անիկա իսլամներուն ձեռքը մնաց մինչեւ 1828 թուականը, որ տակն Ռուսերը գրաւեցին, Մարաջախտ Բասքեվիչի ձեռքով։ Հայերը, Սէլճուգները, Օսմանցիները, բոլորն ալ յաջորդաբար իրենց կնիքը դրոշմած են քաղաքին վրայ, մինչեւ մեր ժամանակները հասնիլը։ Միակ յիշատակութեան արժանի չէնքը եկեղեցի մըն է՝ հայ թագաւորներու շրջանէն մնացած. իսկ պարիսպներն ու միջնաբերդը մասամբ Հայերուն, մասամբ ալ Սէլճուգներուն և Օսմանցիներուն գործերն են։

Կարս և Կարուց անուանները կը կարծուի թէ վրացական ծագում

դում ունին. վրացերէն Կարի բառը կը նշանակէ դուռ։ Բերդաքաղաքը ծանօթ էր Կարիս-Քալաքի վրացերէն անուանակոչութեամբ, որ կը նշանակէ դուռ-քաղաք։ Կը թուի թէ անիկա ի սկզբան եղած է բերդը Իբերեացիներուն, այսինքն այսօրուան Վրացիներուն նախահայրց։ (*) Եթէ այս ածանցումը ճիշդ է, պէտք կ'ըլլայ ենթադրել թէ Մարաշի մօտ գտնուող Կարսը, զոր կը յիշատակէ տատենեւեօթերորդ դարու մատենագիր մը, հիւսիսային Հայաստանի համանուն քաղաքին հետեւողութեամբ կոչուած է։ Ֆոն Համմէրի թարգմանած Travels of Evliya գործին Բ. հատորին 181րդ էջին վրայ կը կարդանք.— «Ուրբը ժամ աւելի անդին, դէպ արեւելք, կը հասնինք Օսմանցիներու սահմանագլուխի բերդաքաղաքին, Կարսի միջնաբերդին։ Այս անուամբ երեք տասնեակ քաղաքներ կան. մէկը՝ Սիլէֆքէի մէջ, Քարաթաղլրքի Կարսը. երկրորդն է՝ Մէրաշի Կարսը, իսկ երրորդը կը գտնուի Տիւտէման, որ ներկայիս գոյութիւն ունեցողն է։» Ես անծանօթ եմ տատջինին վայրին։

Բագրատունեաց իշխանութեան օրով Կարսի գաւառը կը կոչուէր Վանանդ, իսկ գետը՝ Ախուրեան։ Մովսէս Խորենացիի (Բ. 6) համաձայն, Վանանդ բառը յառաջ եկած է այդ կողմերը բնակութիւն հաստատող պուլկար հրոսակներու պետին անունէն։ Հիմա որ ութերորդ դարու մատենագիր կը համարուի Խորենացին, այս յայտարարութիւնը պէտք չէ զարմացնէ զմեզ։ Ախուրեան բառը կը գործածուէր նաեւ արդի Արբա Զային տեղ, Կարսի գետին և Արաքսի իրար միացած վայրին համար։ Այս անուանակոչումները անհետացած են մահմէտական երկար սիրապետութեան օրով, և Ռուսերն ալ զանոնք վերազարգեցուցած չեն։

Ընթերցողիս ձանձրոյթ չեմ ուզեր պատճառել Կարսի ենթարկուած փոփոխութիւնները նկարագրելով, սկսեալ ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դար։ Բայց հետաքրքրական է գիտնալ թէ զայն նուաճողներուն մէջ կը գտնուին երկու մեծ անուններ, Թիմուր՝ տասնեւչորրորդ դարուն և Շահաբաս՝ տասնեւեօթերորդին։ Նադրշահ 1744ին ի զուր փորձեց զայն գրաւել հակառակ որ 16 խոշոր թնդանօթ բերաւ և օսմանեան պահակազօրքը անձնատուր ընելու սչ մէկ ճիգ խնայեց (**)։ Այս անյաջողութեան և 1807ին ռուս զօրավար Նէսվաթէֆի կրած ձախողանքին յիշատակը Թուրքերուն սա համոզումը գոյացնել տուած էր որ, Կարսը անառիկ է, երբ Բասքէվիչի բանակը երեւան եկաւ անոր պարիսպներուն ներքեւ (***)։

Այդ պատմական տոհմին մէջ քաղաքին պարզած երեւոյթը պէտք

(*) Koch, Reise im pontischen Gebirge, Վէյմար 1846, էջ 462.
(**) Համմէր, Geschichte des osm. Reiches, հատոր Ը. էջ 58
(***) Ուշարոֆ, Geschisete der Feldrüge, 1828, 1829, Լայբցիկ 1838, Ա. մաս, էջ 194.

է եղած ըլլայ չա՛ռ աւելի պատկառելի քան այսօրուան վիճակը։ Հարաւակողմի դաշտագեղեցիկ բլուրէն դէպի վեր բարձրանալով, սեւ քարէ պատերը և տունները այն ժամանակ ալ, ինչպէս հիմա, կը կանգնէին մինչեւ լերան կատարը։ Բայց փոխանակ աւերակ օրմերուն, որոնք տեղ տեղ կորսուած են խրամներով, կրկնակ պարիսպ մը գրեթէ 16 ոտք անջրպետով, ծուռ ծուռ կը նայէր դէպ իրեն յառաջացող հեւրին վրայ։ Ներքին մասը պաշտպանուած էր աշտարակներով, իսկ արտաքինը՝ մարտկոցներով. կղզիանման ժայռին արեւմտեան հատուածը չրջափակող մասին ամբողջ չրջագիծն էր 2555 եարտա։ Պատերուն բարձրութիւնը 14էն 27 ոտք էր, իսկ թանձրութիւնը՝ 3էն 5 ոտք։

Շրջափակին հիւսիսային արեւմտեան անկեան վրայ, և անմիջապէս վրան նայող այն գեղին որ կ'անցնի ուղղահայեաց խարակներուն ատոռոտէն, կը գտնուէր միջնաբերդը —Նարին քալէ— որ կը բաղկանար ոչ նուազ քան երեք ամրացեալ անջրպետներէ, որուն ծայրագոյն արեւմտեան կամ ներքին կողմը գտնուողը գնտանն է։ Ամբողջովին կառուցուած է կարծր քարէ։ Դաշտին կողմէն, ընդարձակ տարածութեան մը վրայ քաղաքին արտաքին պարիսպին եզերքը կ'երկարի խրամ մը, որ ճահիճի մը հետ հաղորդակցութեան մէջ է։ Նոյնինքն դաշտագեղեցիկ մէջ հարաւակողմի արուարձանը, որ հիմա Ռուսերը այլափոխած են և նոր քաղաքի վերածած, պարիսպներով չրջապատուած էր և աշտարակներով պաշտպանուած։ Ամրոց մը կը կանգնէր Գարատաղի եղջիւրին վրայ, Պայրամ Բաշայի փոքրագոյն արուարձանէն անդին։ Գեղին ձախ ափին վրայ, միակ կարեւոր ամրութիւնը քառանկիւն բերդ մըն է, անկիւնները՝ աշտարակներով, և կը կոչուի Տեմիր Բաբա. ասիկա կը պաշտպանէ գեղին եզերքի արտակոյ տունները։

Ռուսական բանակը յառաջացաւ Կիւմրիի կողմէն, որ արդի Ալէքսանդրապոլն է, և պարիսպներուն մօտէն անցաւ գեղին ափունքը, ուր բանակեցաւ Բիւչիւք Բէյ անուն գիւղին մօտ։ Գրեթէ եօթն հազար զինուորէ բաղկացած էր ռուսական այժը, մինչ պաշարուածները ունէին 11000 զինեալ մարդ։ Բայց Բասքէվիչ գրաւեց գեղին ձախ ափին սարաւանդը և իր յարձակումը ուղղեց թէ՛ հարաւ արեւմուտքէն և թէ հարաւէն։ Ամրացեալ արուարձանը՝ Օրքա Քաբու մէկ կողմէն և Գարատաղը միւս կողմէն յարձակմամբ առնուեցան։ Միջնաբերդն ալ նոյն օրը, այսինքն պատերազմական գործողութեան հինգերորդ օրը յանձնուեցաւ։

Այս պատերազմին վախճանէն յետոյ Կարսը Թուրքերուն յանձնուեցաւ և 1855ին կրկին պաշարուեցաւ Ռուսերուն կողմէ։ Մեր կառավարութեան կողմէ չորս անգլիացի սպաներ զրկուեցան պաշտպանութեան գործը ղեկավարելու համար. պահակազօրքը կը բաղկանար 14000 հետեւակ, 1500 թնդանօթաձիգ և փոքրաթիւ հեծեալ զինուորներէ։ Թըշ-

նամին, Մուրավիէֆի հրամանատարութեան տակ, այս այժին կրկնապատիկէն աւելին ունէր։ Դարձեալ Կիւմրիի կողմէն յառաջացաւ ռուս բանակը, իսկ ռուսական ապայակոյտը հատատուեցաւ գեղին ժամերը, քաղաքին հարաւ արեւելեան կողմը։ Այս անգամ տակաւին, ռուս զօրավարը տեսաւ թէ բոլոր ճամբաները պաշտպանուած են ամրութիւններով, որոնք ընդարձակ տարածութիւն մը կը գրաւէին։

Պատերազմի նորագոյն գրութեանց տակ Կարս ենթակայ է յարձակմանց, արեւմուտքի բլուրներէն, որոնք կը կանգնին ա՛չ այնքան բարձր վայրէ մը, գեղին ձախ ափին երկայնքին, մինչեւ որ կը հասնին պատկառելի համեմատութեանց, քաղաքին ճիշդ հիւսիսային կողմը, պատատուածքին դէմը։ Հոն կը կազմեն տարտնարթ մը, որ բլլալու է աւելի բարձր քան Կարսի ժայռը, և որ կը նայի այդ կղզիանման զանգուածին կատարներուն վրայ, իսկ քաղաքը զարձած է դէպի դաշտ։ Անգամ մը որ ձեռք ձգէք բարձրութեանց այս գիծը, այլեւս գրաւած կը սեպուիք հին քաղաքը։ Զորավար Ռիֆերմա, վերահասու բլլալով այս իրողութեան, ինքը և իր տարապատ գինուորականները բերդերու շարք մը կանգնած էին, այդ կողմէն ճամբան փակելու համար։ Արեւմտեան գծին վրայ գլխաւոր ամրութիւնը կը գտնուէր քաղաքէն իբր երկու մղոն հեռու, այդ կողմի բարձրագոյն կատարներուն եզրը։ Կը կոչուէր Թահմազ կամ Թահմազ Բերդ։

Այդ ամրութեան ներսի կողմը, հիւսիսի բարձրութեանց վրայ, բերդերու շարք մը կառուցուած էր, որոնց ա՛ռնէն զօրաւորը հարաւ արեւմուտք գտնուողն էր և կը կոչուէր Լիճի Բերդը, իսկ վերջինը հիւսիսային արեւմուտք, խարակին եզերքը հատատուած ըլլալով անունը Թիզատէյ էր։ Ահա ա՛յս էր ձախ ափին վրայի ամրութեանց դիրքը, իսկ աջ եզերքի ամրացեալ հողամասը չատ ընդարձակ էր։ Լայնատարած ուղղանկիւն անջրպետը չրջափակող ամրութեանց գիծը կը սկսէր Գարատաղի սարտուէն և կ'երթար գեղին եզերքը, արեւելքէն արեւմուտք։ Այս որմափակին անկիւններուն վրայ կը կանգնէին՝ հիւսիսէն՝ Գարատաղի Բերդը, իսկ հարաւէն՝ Հաֆիզ Բաչա և Գանլը կոչուած բերդերը։ Գեղին հետ միացման կէտը կը պաշտպանուէր Սուարի Բերդին չնորհիւ, իսկ կամուրջի պատկներ և բերդակներ զետեղուած էին տիրապետող դիրքերու վրայ, և այս դաշտավայրի ամրութիւնները կը միացնէին արդէն նկարագրուած բարձրագիր բերդերուն (*)։

Այս յիշատակուած անուններուն ներկայիս մասամբ փոփոխուած են։ Ռուսերը 1877ի պատերազմէն ի վեր ամրութեանց այժը աւելցուցած են անոնց միջեւ հաղորդակցութիւնները մեծապէս բարւոքած։ Բայց, որ-

(*) *Sandwith, Narrative of the Siege of Kars*, Լոնտոն, 1856. *Lake, Kars and our captivity in Russia*, Լոնտոն, 1856.

քան կարող եմ դատել, անոնք նիւթականապէս շատ բան փոխած չեն բերդերուն դիրքին մէջ։ Նորագոյն թնդանօթներու ոյժը թերեւս արդէն անհրաժեշտ դարձուցած է արտակոյ բերդերուն ընդլայնումը։ Նախկին միջնաբերդը անենչան վիճակի մը վերածուած է, այնպէս որ յառաջիկային երբ քաղաքը ինքզինք պաշտպանելու հարկ զգայ, ընդարձակ տարածութեան մը հետ գործ պիտի ունենայ, և անցեալին մէջ եղածէն շատ աւելի մեծ թուով մարդոց պէտք պիտի ըլլայ։ Թէ ինչպէ՞ս Ուիլիըմս կրցաւ այնքան փոքր բանակով դիմադրել ամբողջ հինգ ամիսներ իրմէ կրկնապատիկ աւելի զօրաւոր կազմակերպուած բանակի մը, ասիկա հարց մըն է, որուն չեմ կրնար գոհացուցիչ պատասխան մը գտնել։ Անիկա վերջ ի վերջոյ անձնատուր եղաւ սովի չմոռնուելու համար։ բայց արդէն ետ մղած էր Թահմազ Բերդին դէմ ուղղուած գլխաւոր յարձակումը, մեծ կորուստ պատճառելով թշնամիին։ Ըստ Ամնոուիթի, ոչ նուազ քան 6300 ռուս զինուորներ թաղուեցան պաշարեալներուն ձեռամբ, Թահմազի դէմ մղուած մեծ յարձակումէն ետք։ Լորիս Մէլիքոֆ, Տէյլի Նիուզի 1877ի թղթակցին յայտնած է թէ 1855ի պատերազմներուն միջոցին, որոնց ինք անձամբ ներկայ գտնուած էր, Թուսերը կորսնցուցին աւելի քան 8000 հոգի, մեռեալ կամ անդամալոյծ։

Յաղթականները երկրորդ անգամ ըլլալով հարկադրուեցան ետ դարձնել իրենց ձեռք ձգած պարգեւը, զոր իրաւամբ կը համարէին Էրզրումի և Փոքր Ասիոյ արտաքին ամրոցը։ Անոր վերջնական նուաճումը վերապահուած էր 1877ի պատերազմին, որ ատեն Թուքերը օժանդակութիւնը չվայելեցին Անգլիոյ, և գրեթէ յանձնեցին զայն Լորիս Մէլիքոֆի, Ալաճա Տաղի պարտութենէն յետոյ։ Հայաստանի զօրավարը բաւականացաւ ուժգին ցոյց մը ընելով ձախ ափին վրայի բերդերուն դէմ, իսկ իր գլխաւոր յարձակումը ուղղեց Գարսայի և դաշտագեանի ամրութեանց դէմ։ Այս ձեռնարկը որ կատարուած էր գիշերանց, կատարեալէս յաջողեցաւ։ Թուրքերը իրենց ոյժը կեդրոնացուցած էին ձախ ափին իշխող բարձրութեանց վրայ, և հաւանականաբար կրնային զանոնք իրենց ձեռքին մէջ պահել քաղաքին գրաւումէն յետոյ ալ։ Բայց հրամանատարը յուսահատեցաւ, խորամանկ Հայը որ այս յաղթանակը կազմակերպեց, բաց դուռ մը թողուց անոր առջեւ, որմէ Թուրքերը փոխան։ Այնպէս կը կարծեմ թէ այդ բարձրութիւնները անառիկ են, եթէ հրեանի, պաշար և ջուր ունեցող բանակ մը պաշտպանել գտնոնք։ 1877 թուին, պահակազօրքը կը բաղկանար 26000 հոգիէ, որոնց վրայ աւելցած էին շատ աւելի մեծ թուով քաղաքացիներ։ Յարձակող բանակին ոյժն ալ նոյնքան ըլլալ կը թուի։ Կարս ինկաւ նոյեմբեր 17ի գիշերը։ (կարդալ 1878ի Տէյլի Նիւզի թղթակցին յօդուածները, Նորմանի Հայաստանի եւ 1877ի պատերազմը անուն գործը, Լոնտոն, և Թուրք բարձրաստիճան սպայի մը հեղինակած ֆնիադատական ուսումնասիրութիւն Ասիա-

կան Թուրքիոյ զինուորական գործողութեանց, 1877—78ի պատերազմի ընթացքին, ըստ պաշտօնական վաւերաթուղթերու, տպագրութիւն Կ. Գոլիս և Լայբցիկ, 1896։)

Այս պատմական վայրը հետախուզելու համար իմ ունեցած ակնկալութիւնս հիմնուած էր բարձր հեղինակութեանը վրայ այն նամակներուն զորս միասին կը տանէի, ինչպէս նաեւ կառավարիչի անձնաւորութեան կատարելիք կասկածելի գերին վրայ։ Իմ առաջին նպատակիս եղաւ այս տարտամ ազդեցութեան արժէքը հասկնալ, և անմիջապէս գործի սկսայ, յարմար ձեւով մը զայն ի գլուխ հանելու։ Բայց լանսо մը, զոր կը վարէր մոլական ապանդէ ռուս կառապան մը, գիս տարաւ դաշտավայրի նորաշէն քաղաքէն դէպի գեղին ոչ եղերքը, և յառաջանալով նեղ անցքին մէջ։ Իրը կէս մղոն տարածութեամբ տարբերուած ճամբայ մը կը հետեւի այդ ափին, գահավէժին ստուերին տակ։ Անիկա, խարակին և ջուրին եղերքին միջեւ հարթ գետնի կտորով մը կը վերջանայ։ Հին օրերուն, այստեղ անկուած էր պուրակ մը և ծաղկաւէտ պարտէզ մը, որ ծանօթ էր Կարսի դրախտը անուամբ։ Բայց յորմէ հետէ ներկայ կառավարիչը անգիտակցաբար այդ վայրը, և անոր վրայ չմնաց իր յատուկ բնակարանը, անիկա կը կոչուի դրախտ կորուսեալ։ Զօրավար Ֆատէէֆ ժողովրդական անձնատուութիւն մը չէ ճշդիւ, եթէ արդարեւ, կրնանք տակաւին զայն համարել մանկանացու մարդոց կարգին մէջ։ Իր բնակավայրը շատ հեռու կը գտնուի ժողովուրդին տունէն, և ես ասկէ եզրակացուցի թէ խորհրդաւոր բան մը կայ այստեղ։ Ի զուր մէկ քանի անգամ քաշեցի դրան զանգը։ վերջապէս հարկադրուեցայ ձայն ընել շատ սիրուն մանկամարդ կնոջ մը, որ ասկայն խժռող դէմք ունէր։ Անիկա թէ՛ ֆրանսերէն և թէ գերմաներէն կը խօսէր, որով ջանք ըրի իմ կողմս շահելու, և անիկա ինձի խոստացաւ զօրավարին մասին տեղեկութիւն բերել։ Վերադարձաւ այնպիսի անհամբոյր արտայայտութեամբ մը զոր անկարող էի փարատել։ այստեղերդ, յաջողեցայ զայն խնդացնել, և ասիկա ինքնին հաճելի բան մըն էր։ Ն. Վսեմութիւնը բացակայ էր։ յայտնի չէր թէ ե՞րբ կամ ժամը քանիին պիտի վերադառնար։ Հարցուցի թէ աւելն դուրս պտտիլու սովորութիւն ունի՞։ Վերջ ի վերջոյ խօսակիցս թուրքաւ և բան որ կրնամ իրիկունը գալ և թէ ձեռքէն ինչ ծառայութիւն որ կուգար, պատրաստ էր մատուցանելու, միայն թէ ասոր սարբարտ մէկ անգամն ըլլալը հասկցուց։ Բայց երբ իրիկունը նորէն եկայ, մանկամարդ կնոջ մինչեւ դուռ ալ չեկաւ և ես նո՛յն անգոհացուցիչ պատասխանները ստացայ։

Դեր կառավարիչ՝ Զօրավար Բէգանաէր թուղթերս քննեց իր պաշտօնատան մէջ, բայց ներողութիւն խնդրելով յայտնեց թէ ինքը շատ սահմանափակ իրաւասութիւններ ունի։ Ան ալ չկրցաւ ըսել թէ կառավարիչը ե՞րբ տուն պիտի վերադառնայ։ Գոհ եղայ երբ անոր քովէն հե-

ռանալով գացի տունը գնդապետ Ռզէվուսքիի, որ Կուպանի խաղախներուն Ուման զօրագունդին հրամանատարն է։ Հրաւէր ստացած էի ճաշելու իրեն և տիկնոջը հետ։ Շատ սիրալիր և հաճելի մարդոցմէ բաղկացած էր խումբը։ Բոլորն ալ ճամբորդած էին և աշխարհը կը ճանչնային։ Խօսակցութիւնը ամէն տեսակ նիւթի շուրջ կը դառնար, նոյն իսկ՝ խորհրդաւոր կառավարիչին մասին խօսուեցաւ։ Անոնք շատ զուարճացան իմ գլխուս եկածները լսելով, և փոխարէն ինծի պատմեցին Ցատէէֆի կնասիրական քաջագործութիւնները։ այս զօրավարը Կարսի 1877ի գրաւման ժամանակ դեր մը ունեցած կը թուի։ Բայց կոչնականները ապրակոյս յայտնեցին անոր տակաւին ողջ ըլլալու մասին, և ես կրցայ իրենց խօսքերուն մէջէն երևան բերել առասպելական ասացուածք մը, որմէ դիւրին պիտի ըլլար հասկնալ թէ անոնք ժամանակակիցը չէին այն մարդուն, որուն մասին կը խօսէին։

Ձիս հիւրընկալող զինուորականը վճռած էր որ ես ոտէտ չմնամ քաղաքին մասին, և՝ տեսնուելիք բոլոր բաները տեսնեմ, առանց վտանգելու Կարսի ապահովութիւնը։ Անոր թիկնապահը դեռ նոր էր վերադարձած Անգլիա տրուած այցելութենէ մը, ուր նմանօրինակ դիւրութիւններ ընծայուած էին իրեն, և ուրիշ ամենէն քաղցր յիշատակները բերած էր։ Մեր կղզեցնակ մարդու թերութիւնները այս տեսակ պարագաներու տակ կը փոխարինուին կեանքի ազատ հանգամանքներովը, օտար ծրագիրներու մասին կասկածի չգոյութեամբ, և, ամէն բանէ աւելի, խաղերու աշխարհածանօթ հակումներովը։ Ուստական Ասիոյ այս հեռաւոր անկիւնին մէջ, այս սպասներուն ընկերակցութեամբը առած ճաշէս ետք, լսած եմ անոնց ոգեւորուած խօսակցութիւնը մեր դաւառներուն և բարակներուն յարաբերական արժէքին շուրջ։ Որպէս չուներէն անցանք ձիերուն և գնդապետին վերջերս ունեցած մէկ պատահարին։ Յայտնի է թէ խաղախներուն ձիերը շատ դիմացկուն են, բայց արագ չեն ընթանար և քամակնին դէջ կազմուած է։ Իմ հիւրընկալս իր զամբիկներէն մէկը անգլիական ազնիւ ձիու մը հետ զուգելով ունեցած էր շատ խոստմնալից մարուկ մը, որ դեռ նոր էր մարդուած։ Եթէ առարկութիւն չունենայի, կրնայի յաջորդ օրը հեծնել վրան, և երթալ տեսնել բարձրադիր ամրութիւնները։ Բայց հակառակ որ գնդապետը գովեստով խօսեցաւ իր մարուկին մասին, զգացի թէ լաւագոյն պիտի ըլլար անգլիական ձիավս կատարել այս գործը։

Յաջորդ առաւօտ շատ կանուխէն փութացի գնդապետին ընակարանը և զարմացայ տեսնելով ճամբուն վրայ շարուած խաղախներու ամբողջ ջոկատ մը։ Անոր թիկնապահը շողշողուն համազգեստին մէջ, աչքի կը զարնէր, ցոյց տալով իր բարձրահասակաց և չնորհալի դէմքը։ Ջոկատին նուագախումբն ալ կազմ ու պատրաստ էր, բայց այս զինուորները տակաւին մէկ մասն էին այն այժին որ 8—900 ձիաւորներէ

կը բաղկանար։ Միւսները ցրուած էին Ախալցխայի և Սարըգամըշի թերքական սահմանագլուխին միջև զանազան յայտնաստրած երկրին մէջ։ Թխորակ մարտաձի մը, 15 թիզ բարձրութեամբ, դրան առջև ետեւ առաջ կը պտտցուէր։ Անիկա իր վրայ կը հրաւիրէր հեռաքրքրութիւնը և հիացումը դիտողներուն, որովհետև լայն և առաձգական քայլեր կ՝առնէր և իր վիզը կամարանման ձեւ մը կ՝ընտանար, փոխանակ ապուշօրէն հետեւելու ձիապանին գինքը տարած տեղին։ Անիկա իսկապէս ձի մըն էր, ամէնքը այսպէս կ՝ըսէին, միւսները անոր բաղդատմամբ մատակներ էին պարզապէս, իսկ խաղախներուն հեծածները պարզապէս ոչնչութիւններ կ՝երևայն անոր բաղդատմամբ։ Իմ փոքրիկ և անզարդ պոչով կենդանին, զոր կռնակէն ճանչցայ, իր զօրաւոր կուշտը և դէպի վար հակող ուսերը ի յայտ բերաւ։ Թիկնապահին մէկ հրամանին վրայ ջոկատը պատրաստ կեցաւ նուագախումբն ունենալով իր գլուխը։ Երբ գնդապետը դրան մէջէն երևցաւ, բարև մը փոխանակուեցաւ, և երբ ձին նստաւ, քայլերգը սկսաւ։ Բառական ուշ կրցայ ապանդակիս կաշին տեղաւորել, որովհետև նուագախումբին առաջին գոռումը լսելով ձիս վեր ցատկեց։ բայց ջոկատին առջևը շատ տեղ կար, և գնդապետը նշան ըրաւ ինծի որ իր քովէն երթամ։

Այս երկրորդ անգամ էր որ խաղախներու գլուխը անցած կ՝ընթանայի։ Այս իրողութիւնը կը յիշատակեմ պարզապէս անոր համար որ կ՝ուզեմ արդարացնել այն հաւատամքը թէ ասիկա շատ խանդավառող կացութիւն մըն է։ Մարդ կը զգայ թէ իր հանէն եկած այժը մասնաւոր յատկութիւն մը ունի։ անիկա ոգին մէջն է և բաղկերակը զարնել կուտայ։ ամէնը խաժտակ կամ անհամբեր կայթումներ չկան, ոչ ալ հեծեալները բարեձեւ երևոյթ մը ունին։ Անոնք տեսակ տեսակ գիրքեր ստացած են, հոս հոն օրօրուելով իրենց մաշած գորշ համազգեստներուն մէջ և իրենց ատձերը հետուն բռնած, բայց բոլորն ալ սա ապաւորութիւնը կը թողուն թէ ի ծնէ զինուոր են, և մարդ առանց ո և է հոգի կրնայ անոնց հետ ճամբորդել Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը։ Ամենէն յարմար զինուորներն են այս ընդարձակ դաշտավայրերը կարել անցնելու համար։ Երկար քամակով ձիերը ամէն տեսակ գրկանքներու վարժուած են, և նոյն բանը կրնանք ըսել իրենց տէրերուն, այսինքն խաղախներուն համար։ Ո՞ւր կ՝ուզես երթայ՝ ըսէ, տեղին անունը և կ՝երթաս անմիջապէս։

Այս անգամ մեր անցքը շատ հանգիստաւոր երևոյթ մը ունէր։ կ՝անցնէինք նորաշէն քաղաքին գլխաւոր փողոցներէն։ Բոլոր քաղաքացիները խմբուած էին մարդ ընելու համար խանդավառող երաժշտախումբը և խորհրդածութիւններ կատարելու թխորակ ձիուն վրայ նստող օտարականին մասին։ Դեռևն եղերքին ուղղութեամբ յառաջացանք, ատորոտը՝ այն գոհավէժին զոր մինչեւ երբեք պատկած է։ այն տեղ,

բարձրագիր շէնքին պատերուն մէջ գտնուած պատուհան մը ցոյց կուտայ վայրը, ուրկէ Թուրքերը վար կը նետէին լրտեսները։ Երկու կամուրջներուն ամենէն ցածէն ձախ ափը անցանք, և խճուղիին հետեւեցանք այդ կողմէն։ Անիկա հիմա հաղորդակցութեան գլխաւոր պողոտան է Ալէքսանդրաբոյի հետ, բայց սահմանուած է տեղի տալու ուրիշ ճամբու մը, որ քաղաքին հարաւակողմէն պիտի անցնի, այս խճուղին իր գաղտնիքներուն հետ զուտ զինուորական պէտքերու յատկացուելով։ Քանի՞ յառաջացանք, այնքա՛ն բարձր կանգնեցան պատասուած քին որմերը, մասնաւորաբար մեր ձախ կողմը գտնուողները։ Անիկա գրեթէ ուղղահայեաց գծով կը բարձրանայ ճամբուն եզերքէն մինչեւ սարահարթին ծայրը, գետէն իբր հինգ հարիւր ոտք բարձր։

Ձախ ափի բարձրութիւնները այստեղ կը կոչուին Մուխլիս, և այնքան բարձրագիր են անոնց վրայի շէնքերը —ինչպէս զինուորական հիւանդանոցը և բերդակները— որ զանոնք կարելի է տեսնել Կարսի հարաւակողմեան դաշտէն։ Նախկին միջնաբերդին դէմը, անոնք առած են Վալի Բաշա անունը, իսկ ա՛լ աւելի դէպ արեւմուտք, Թանմազ կը կոչուին։ Այդ ափին վրայ, ժայռի այն զանգուածը որ դահավիժօրէն կ'իջնայ դէպի գետը, կը կոչուի Կարս և Գարատաղ։ Հասած էինք այնպիսի կէտ մը, ուրկէ կառավարիչին մենաւոր տունը կը տեսնուէր յատակօրէն, այդ կողմի ծամածուռ գետակէն անդին։ Երկու ճամբաներէն մին պէտք էր ընտրել. այն՝ որուն մենք կը հետեւէինք, բացուած քին մէջէն իր ընթացքը կը շարունակէր. միւսը՝ խարակին գիւրանցանելի գագթերներէն երթալով մեր գլխուն վերեւի սարահարթը կը բարձրանար։

Նոր Կարսի շահեկան մէկ յատկութիւնը կը կազմեն դաշտավայրի բերդերը։ Հրաման արուեցաւ վերին ճամբէն անցնելու։ Գնդապետը և ես՝ ատկաւին կեցած էինք զօրագունդին դուրսը, ու կրնայինք նայիլ դէպ ի ետ, խազախներու զեղեցիկ ջոկատի մը վրայ, որ կիսաբոլորակի ձեւով գագթերէն կը բարձրանար։ Երբ բաւական վեր եկած էինք, յանկարծ մարդկային դէմք մը մեր ճամբուն վրայ եկաւ. անիկա կարճահասակ ոստիկան-զինուոր մըն էր, կանգնած՝ անշարժ՝ ճամբուն մէջտեղը։ Զօրագունդը յանկարծ կասեցուց իր գնացքը. պահակը հարցուց թէ հետերնին օտարական կա՞յ, և հաստատական պատասխան ստացաւ։ Այն ժամանակ, անիկա մատանիշ ըրաւ ճամբու քովնտի լուժանում մը, որուն մէկ ճիւղը կ'առաջնորդէր դէպի բարձրութիւնները, իսկ միւսը՝ վերամին կը միանար խճուղիին, գետէն քիչ մը վար հեռաւորութեան մը վրայ։ Պահակը այս վերջին ճամբան առնել տուաւ մեզի։ Գնդապետը շրմունքը խածաւ, ժպտունեցաւ և հեռանդեցաւ։ Այսքան տեղ վեր բարձրացած էինք, ու հիմա ոչ պէտք էր որ իջնէինք վար։ Զօրավար Ղատէէֆի ոգին հարկաւ կը ծիծաղէր —եթէ երբէք ուրուականները կը ծիծաղին— սա պատուհաններուն եռեւէն, հանդիպակաց եզերքի սան մէջէն։

Իմ հաճոյակատար հիւրընկալս մատդրութիւնն էր կարել անցնիլ ամրութիւնները պարունակող բարձրութիւնները, և անկէ իջնել հիւսիսակողմի դաշտագետինը։ Փոքրիկ մարական գիւղ մը, որ Պրակատաբնօէ կը կոչուէր, հաստատուած է այդ կողմը շատ տափարակ գետնին վրայ։ Խազախներու խումբ մը կը բնակէր հոն, և պաշտօնաձ համարուած էր անոնց այցելութիւն մը տալ։ Վերադարձին պիտի անցնէինք խճուղիէն։ Հիմա այլեւս ուրիշ միջոց չկար, այլ յառաջ երթալ և առնել դառնալ միեւնոյն ճամբէն, քանի որ կարճահասակ ոստիկան զինուորը այսպէս հրամայած էր։

Մեր անցքը շարունակեցինք պատասուածքին մէջէն. վրաս տպաւորութիւն գործեց այն հիանալի եղանակը հաղորդակցութեան, զոր Ռուսերը հաստատած էին մեծ ծախքով, երկու եզրերու բարձրութեանց միջեւ։ Պողոտան մտնելէ քիչ յետոյ անցանք երկու հակադիր շաւիղներէ, որոնցմէ մին ձախակողմեան դաշտամայրին տեղ կողն ի վեր կը բարձրանար, իսկ միւսը՝ Կարսի կղզիանման ժայռէն։ Երկուքն ալ լայն ու լաւ պահպանուած էին։ Երկրորդը կ'առաջնորդէր գետին եզերքէն դէպի Գարատաղի բերդը, որ այժմ Ղատէէֆի Բերդը կը կոչուի։ Այս շաւիղներուն սառոտէն զինուորական ճամբայ մը խոտորնակի կ'երթայ դէպի միջնաբերդը։ Վերջին պաշտպանի միջոցին, պահակազօրքը շատ առաջեց արտակոյ գիրքերուն հետ գիրին հաղորդակցութիւն չունենալուն համար։ Այս պակասը այժմ գարմանուած է։ Զինուորները կրնան արագօրէն շարժիլ քաղաքին և այս ամրութեանց միջեւ, ինչպէս նաեւ՝ նոյն ինքն բերդերուն միջեւ։

Երկու կողմի խորակները կը պահեն իրենց բարձրութիւնը, մինչեւ որ հասնիք զինուորական չորրորդ վերսթի քարը (իբր երկուքուկէս մղոն։) Այնուհետեւ դէպի վար կ'իջնեն և նուազ ժեռուտ ու սեպ կ'ելլան։ Այդ ափին կողմը կը շարունակուի հեռաւորութեան մէջ, ցած շրջագիծով մը, իսկ ձախակողմեանը աւելի ոստիկան է վեցերորդ քարին (չորս մղոն) մերձակայները։ Հիմա այլեւս հեռացանք խճուղիէն, և կողմնակի գացինք դաշտին վրայ, որուն մէկ կողմէն միւսը հաճոյք մըն էր անցնիլ գորշ ձիով։ Անիկա թանկագին ձիու մը բոլոր գործերը ունէր։

Ճաշ պատրաստուեցաւ մարական գիւղին փոքրիկ սիրուն տունելէն մէկուն մէջ, և կերակուրէն առաջ ճերմակ բմպելիի բազմաթիւ գաւաթներ պարպուեցան։ Դէպի տուն դացած տեսնելս տեսանք խազախներու կատարած մարզանքները. շարք մը ձիաւորներ սրընթաց եկան անցան մեզ՝ մէկ գծի վրայ և ոտքերնին դրած մէկ ասպանդակի մէջ, վազքի միջոցին. և կամ ոտնք իրենց մարմինը գուգահեռական կերպով կ'եր-

կարէին ձիերուն կողքին, խուսափելով իրենց նախահայրերուն նետերէն և ժամանակակիցներու գնդակներէն։ Բիւրաներու ու Զէրքէզներու նման անոնք վայրի ազազակներ կ'արձակէին, բայց անոնցմէ կը տարբերէին սով՝ որ բնաւ չէին խուսափիր։ Ամէնէն վերջը ձիու մրցում մը տեղի ունեցաւ, շատ խիստ պայմաններով. ես որ դիւրին չոհող մըն եմ, թիսրակին վրայ դին դրի։

Այնուհետեւ խաղախներու ջոկատը վերոյին կազմուեցաւ և մենք վերադարձանք պատուուածքին մէջէն, նուագախումբին խանդավառող երաժշտութեամբը։ Քիչ յետոյ անիկա դադրեցաւ զարնելէ, և նախ՝ ցած, յետոյ աստիճանաբար բարձրանալով, ախուր և խորհրդաւոր երգ մը չարքերէն դուրս թռաւ։ Այդ ձայնը հեծկլտանքի պէս կ'երթար պատուուածքին խորութեանց մէջ, հովի մրմունջին նման բարձրանալով և իջնելով։ Ինչ կ'երգէին անոնք, այդ անյուսակ դժբաղդութեան արտայայտութեամբ։ Իրենց տուն ու տեղը աւերուած էր, հայր ու մայր չկար այլեւս, ձիերնին ալ ախուռին մէջ կամ ասնակապով կեցած չէր։

Բայց ահա յանկարծ եղանակը փոխուեցաւ և յաղթութեան երգ մը լսելի եղաւ. միայն Հունգարիոյ մէջ լսած եմ այսպիսի յուզիչ եղանակներ, որոնք արեւմտեան ներդաշնակութեան կանոններուն չնորհիւ կ'արտայայտեն արեւելեան երգերու փոթորկայոյզ խաղերը։

Կը մնայ մէկ քանի խօսք ըսել Կարս քաղաքի մասին, այնպէս՝ ինչպէս ան կը ներկայանայ այսօր։ Անիկա անցեալին մէկ ատուերն է միայն։ Կզզիանման ժայռին կողին վրայի նախկին միջնաբերդը աւերակներու կոյտ մըն է գրեթէ։ Դաշտավայրի արուարձանը —Օրթա Գաբուն՝ խալամական տիրապետութեան շրջանին— արագօրէն կը բռնէ անոր տեղը։ Այս արուարձանը կը պարունակէ ընակարանները բարձր պաշտօնատարներուն և սպաներուն, և ունի ռուսական նոր եկեղեցի մը, հարուստային ծայրին վրայ, ինչպէս նաեւ՝ բազմաթիւ միյարկանի բայց լայնատարած այլ լաւ մթերուած խանութներ։ Եկեղեցին շինուած է Կարսի թիսրակ քարով. բայց շէնքերը մեծ մասամբ սպիտակ ներկուած են, իսկ տանիքները մետաղեայ թերթերէ են կազմուած, վարդագոյն կամ բաց կանանչ գոյներով։

Այս նոր թաղին երեւոյթը որ քլուրէն դուրս կը ցցուի Գարատաղի համապատասխան եղջիւրին դէմի դաշտին մէջ միրճուելով, կը ներկայացնէ աչքառու հակապատկեր մը հին քաղաքին միօրինակ թուխ գոյնին։ Պարիսպներուն և հայկական հին եկեղեցիին քարերը գրեթէ սեւ դարձած են։ Բայց վաղեմի տուներուն մեծամասնութիւնը անհետացած է, և պարսպապատ շրջափակը մեծ մասամբ խճաքարով և աւերակով կամ քայքայուած հիւղակներով ծածկուած է։ Ռուսերը օդը հանեցին միջնաբերդը, Խրիմի պատերազմէն վերջ զայն պարպելու ատեն-

նին (*) բայց վերաշինուած է աւելի կոկուղ ու դեղին քարով։ Անիկա ներկայիս հիանալի թիրախ մըն է թնդանօթի կրակին համար, քանի որ ամենէն մութ գոյներէն բաղկացած ապրանքատեսակ մը վրայ միակ պայծառ կտորն է։

Քաղաքին և արուարձաններուն բնակչութիւնը 4000ը չանցնիր, անշուշտ չհաշուելով պահակազօրքը։ Ամենամէ Հայերը 2500 հոգի են, իսկ հաղիւ 850ը թուրք։ Ռուսերը, միասին առնելով նաեւ մոլոկանները, 250 հոգի են, իսկ Ցոյները՝ իրր 300։ Ձիշդ է որ քաղաքին բնակչութեան թիւը կրնայ կրկնապատկուիլ, եթէ միասին հաշուենք այն ընտանիքները, որոնք պահ մը հոս կը բնակին, ուրիշ տեղ վերջնականապէս հաստատուելէ առաջ։ Կարս չարունակ կ'ընդունի փոխատականներ՝ թրքական գաւառներէ. անոնք կը փախչին Բիւրաներու վայրագութիւններէն։

Եթէ ի նկատի ունենանք միայն ներկայ դարը, կը տեսնենք որ բնակչութեան թիւը հետզհետէ կը նուազի։ Բաքէվիչի արշաւանքէն առաջ, հեղինակաւոր անձ մը կը հաւատայ թէ Կարս իր արուարձաններովը միասին ունէր 10000 բնակիչ, ինչ որ 50-60000 հոգի կը նշանակէ։ (Տեսնել Քէր Բորդերի Ուղեւորութիւնները, 819։) Բայց երբ Ռուսերը պատերազմէն վերջ անկէ մեկնեցան, հայ բնակչութեան ատուար մեծամասնութիւնը թողուց տունն ու տեղը և Ռուսաց հետեւէն գնաց։ Այս մասին կը խօսին Վիկտորահամ և Բօխ։ Ատոր հետեւանքով, Ժողովուրդին թիւը իջաւ 2000 բնակիչի, այսինքն 10-12000 հոգիի, որուն ատուար մեծամասնութիւնը մահմէտական էր. կրնանք դիտել վկայութեանցը Պրէնդի, (1835) Հէմիկրընի, (1836) Էսպրդի, (1837) Հիւպատոս Դէյլրի (1868) որուն տեղեկագիրը անտիպ է. այս վերջինը կը հաշուէ 2000 ընտանիք, որուն 200ը քրիստոնեայ, իսկ մնացեալը խալամ են։ Ներկայիս, կէս առ կէս պակասած է բնակչութիւնը. թերեւս, ծրագրուած երկաթուղին պիտի աւելցնէ Կարսի բարգաւաճումը, եթէ զինուորական օրէնքները թոյլատու ըլլան։ Բայց անիկա չի կրնար չուտով գտնել իր նախկին փայլը, որ ատեն բերդաքաղաքը կը պարունակէր 3000է ոչ պակաս տուներ, 47 մզկիթ և 18 եկեղեցի (**)։

Ոսոիկան զինուորները այնքան շատ էին և ամենուրեք, որ չկրցայ գործածել լուսանկարչական գործիքս. միայն միջնաբերդին պատկերը կրցայ ձեռք ձգել, չնորհիւ Մր. Ֆ. Կոնիբէրի բարեացակամութեան։ Պիտի ուզէի լուսանկարել հայկական եկեղեցիին չահեկան յատկանիշները. անիկա հիմա վերածուած է Ռուս Օրթոտոքս պաշտամունքի վայրի մը և պա-

(*) *Ussher, Journey from London to Persepolis.* Լոնտոն, 1865, էջ 238

(**) *Travels of Evliya,* Թարգմանութիւն ֆոն Համմէրի, Լոնտոն, 1850, Բ. հատոր էջ 182

հակազօրքին դէմաւոր յաճախուն տեղն է։ Իսլամական տիրապետութեան ժամանակ անիկա իբր մզկիթ կը ծառայէր։ Կը կարծեմ թէ ասի նոյն այն շէնքն է զոր կանգնեց Բագրատունեաց հարստութենէն հայ թագաւոր մը՝ Աբաս, 930 թուին։ Սամուէլ Անեցիի լատիներէն թարգմանութեան մէջ կը կարդանք անոր մասին (*)։ Հայկական վարժարանի ուսուցիչները զոյն կը համարէին գործը՝ այս իշխանին, բայց թուականի մասին վստահ չէին։ Պատերուն նկրսի կողմին սեւութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեց։ Նկրքնակողմը ծածկուած է բաց դեղին գունաւորումով մը, և եկեղեցիին ձեւը աւրուած է խոշոր խորանի մը հաստատմամբը։ Շէնքը հանգստաւէտ և նոյն իսկ չքեղ երեւոյթ մը ունի, բոլոր զարդաքանդները անհաշտ են նախկին շէնքին խստամբեր երեւոյթին հետ։

Այս եկեղեցին ունէր այնպիսի ձեւ մը, որուն նմանը ուրիշ ո՛չ մէկ տեղ տեսած էի, պատկերացնելով չորս կիսաբոլորաձեւ բազուկներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին միջեւ ուղղանկիւն յառաջակարկառ մաս մը կայ։ Այս մասերուն վերեւի ձեղունին կամարները, միանալով խորանի խորշերուն կամարաձեւ ձեղունին, կը կազմեն ութն աղեղներ։

Նոյն շրջանի մէկ ուրիշ յիշատակարանն է, կ'ըսուի, աւերակ դղեակը, արեւելեան պատին վերին ծայրը։ Հարաւակողմի պատը գրեթէ անհետացած է, և ինչ որ կը մնայ, ան ալ գրեթէ կորսուած է տունեւրուն մէջեւ։ այս կողմի դուռը կը պարունակէ արաբերէն արձանագրութիւն մը, բազմաթիւ հայկական խաչեր դեռեղուած են յարակից պատնէշին մէջ։ Միջնաբերդէն վար պատ մը տակաւին կ'ինջնէ գահավէժին կողէն և մինչեւ գետին եզերքը կ'երթայ։ Անկասկած, տեղւոյն Կատուկողմը և էական յատկանիշները շատ փոխուած են հայ թագաւորներու շրջանէն ի վեր։ Կ'ըսուի թէ Սուլթան Մուրատ Գ. (1574—1595) բազմաթիւ շէնքեր կառոյց, բայց չենք գիտեր թէ արդեօք վերանորոգումէ առաջո՞ր բան մըն էր ըրածը։ Սուլթան Սէլիմի համար ալ կ'ըսուի թէ վերաշինեց, միայն թէ այս անունը կրող վեհապետներէն ո՞րը ըլլալուն մասին որոշ տեղեկութիւն չկայ։

Բերդաքաղաքին և անոր միջնադարեան դղեակին ու պատնէշներուն օրերը թերեւս հաշուուած են արդէն։ Ռուսերը նոր քաղաք մը պիտի շինեն, որ պիտի ունենայ իրենց նախասիրած պողոտաները, թէեւ ներկայիս ծառերը շատ հազուագիւտ են կարսի մէջ։ Ամրութիւնները տարուէ տարի պիտի տարածուին աւելի ընդարձակ մակերեսի մը վրայ, մերձականերն ալ հրաբխային բարձրութիւններ մեծ թուով կը գտնուին, որով թէ՛ յարձակողականի և թէ՛ պաշտպանողականի համար շատ յարմար են։

Հայ բնակչութիւնը ունի միակ նախակրթարան մը, կամ ասելի

(*) *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, ԺԹ. հատոր, էջ 718.

ճիշդը՝ հատ մը մանչերու և հատ մըն ալ աղջկանց վարժարան։ Ս Մարիամ փոքրիկ եկեղեցիին կից շէնքի մը մէջ հաստատուած է դպրոցը, միջնաբերդին տակը, ժայռին արեւմտեան ծայրը։ Իմ այցելած միջոցիս, դասատուները վախերնուն կը դողային պարզապէս։ Ռուսական վարժարանը աւելի բարձր ատիճանի կրթութիւն մը կուտայ և իր մրցակից՝ հայկական դպրոցին ենթարկուած դժուարութիւններէն կ'օգտուի։ Ինձի ցոյց տուին Զատկական քարտէր, զոր իւրաքանչիւր ազգայ այս տարի ընդունած էր Ֆրանսայի վարժարանները գտնուող բարեկամներէ։ Ֆրանսացի աղեկը կը գրկէ ռուսերէնի թարգմանուած բանաստեղծութիւն մը, իր ռուս ընկերոջը։ Այստեղի աղջիկներն ալ նմանօրինակ նուէրներ կ'բաշխուին Ֆրանսայէ։

ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՈՂՆԱՑԱՐԻՆ ՎՐԱՅԷՆ

Արարատի լեռնաշղթային երկար և բարձրաբերձ պատնէշը բնական ձևով մը կը բաժնէ հայկական բարձրաւանդակներու մակերեսը, և Ռուսական ու Թրքական կայսրութեանց սահմանագծին վրայ Հայաստանը երկու մասերու կը վերածէ։ Երկու մասերուն ալ ակնառոյց շրջանակները հարաւային կողմերը կը գտնուին. ու ինչ որ Արաքսի հովիտն է ռուսական նահանգներուն համար, նոյնը Վանայ երկիրն է Թրքական դաւառներուն։ Վանը իր հռչակաւոր լիճովը և անյիշատակ հնութեամբը եղաւ յաջորդ և հրապուրիչ սեւեռակէտը մեր ճամբորդութեան։ Նոր աշխարհ մը կը բացուէր անդիի կողմը այն լեռներուն, դէպի ուր չ'ուզուէինք հիմա։

Հոկտեմբեր 22. — Կարսի մէջ բնակած ատենիս, մենք զգացած էինք ցուրտի առաջին խայթը, այն տխուր օդին զոր մերձակայ ձմեռը պահեստի ունէր։ Մեր մեկնումին օրը քաղաքին շրջակայքները այցելցինք անձրեւի փոթորիկով մը որ մինչեւ իրիկուն յապաղեցուց զմեզ։ Ժամը մէկը քանի մը վայրկեան անցած, կ'անցնէինք կամուրջը որ գետին վրայ ձգուած է, և վերջին անգամ ըլլալով կը նայէինք բերդին ու կիրճին։ Բացուածքին մուտքին վերեւը գետը կը հոսի ցած զառիթափներուն միջեւ, որոնք ժեռուտ են, և այն ապարկուած ճամբան, որ մօտէն կը հետեւի արեւմտեան եզերքին, հեռանկար մը չունի ո՛չ մէկ կողմէն։ Այսպիսի տխուր շրջապատ մը մէջ մէկ քանի վերսթ ճամբայ կարեցինք։ Այնուհետեւ գետը դուրս դէպի ձեզ տափարակ արօտավայրի սիրուն ճամբու մը մէջէն որ կը բացուի աջ եզերքին վրայ։ Մարգագետինները, որոնք ամրան տաքերուն տակ թխորակ գոյն մը առած են, կը տարածուէին մինչեւ բլրաշարքի մշակուած ափերը, իբր վեց մղոն հեռաւորութեամբ. և անոնց ստորոտը մեզի ցոյց տուին Ազատ

գիւղը։ Երկրորդ գիւղ մը, Փոքր Տիֆլիս՝ նոյն ուղղութեան վրայ կը գտնուէր բայց մեզի աւելի մօտ էր։ Իսկ Ջուրին եզերքը քարաշէն ցած տուներու շարք մը կ'երկարէր ճամբուն քովն ի վար։

Զարմացանք՝ լսելով գերմաներէն լեզուն և աւստրիական մը տխուր եղանակները. զգեստաւորումները ու նուագածութիւնը մեզի յիշեցուցին թէ օրը կիրակի էր։ Պարզամիտ ժողովուրդը ուրախացաւ, խոսակցելով Բողոքական Անդլիոյ մէկ դաւակին հետ, իր մայր հայրենիքին լեզուով։ Այս գերմանացիները ըսին ինծի թէ երկու տարի առաջ թողած էին Թիֆլիզի գաղութը ու եկած՝ այս հեռաւոր ամայութեանց մէջ։ Հողը բարեբեր էր, և քիչ մը գրամ միայն պէտք էր, որպէս զի գետը իր շնորհը բաշխէր յարակից դաշտին վրայ։ Բայց այս տեսակ գործերու համար ուրիշ՝ կրնային գրամ գտնել։ Անոնք ցորենը կը հնձէին օգոստոսին, բայց հունձքը աղքատ կ'ըլլար ջրի նուազութեան պատճառով։ Թէեւ դպրոց չունէին, բայց գաստիարակութեան նախապիսակներէն զուրկ չէին. հաճոյք մըն էր տեսնելը իրենց համարձակ և մտացի դէմքերը։ Այս գիւղին անունն է Բէգլով ա. կը պարունակէ քառասուն տուն։ Քանի մը վերսթ անդին, մտան Վլատիկարս ռուսական գիւղը։ Մենք կ'անցնէինք բացատատեղ մը, որ երկու կողմէն կ'երկարէր մինչեւ սահմանագիծը ցած բլուրներուն։ Այս սաւառ գիւղերէն մէկ քանին կը տեսնուէին բնակարանին վրայ, իսկ թուխ կաւառողը արօրին հարուածը ընդունած էր։

Վլատիկարս շատ կը նմանի Կօրկլովքայի. հոս ալ կը տեսնուին կարկիկ քարաշէն տուներու փոքր պատուհանները և ապիտակ երեսները. անոնք ճամբուն երկու եզերքը իրարմէ հեռու շարուած են։ Բնակիչներն ալ ընտանեկան նմանութիւն մը ունին հիւսիսակողմի բնակիչներուն հետ, այրերը՝ վոխտ դէմքերով և ապուշային բայց պարկեշտ երեւոյթով, իսկ կիները՝ լայն ուսերով ու խոշոր գլխներով։ Գիւղին մէջ ամենէն աւելի աչքի կը զարնէին կիները, որոնք խոշոր հանրակիներու կը նմանէին, գոյնզգոյն և վառ զգեստներ հագած և ցոյց տալով այնպիսի համարձակութիւն մը որ գրեթէ վանդալական էր։

Մտայ այն ուղղանկիւն միյարկանի շէնքին մէջ ուր անոնք կրօնական պաշտամունք կը կատարեն. պատերուն երկայնքին դրուած էին փայտէ նստարաններ, որոնք մէկ քանի ախոռներու հետ կը կազմէին ամբողջ կահկարասին. ո՛չ բեմ, ո՛չ խորան և ոչ ալ կրօնական պատկեր կար հոն. Աստուած կը բնակէր Իր սիրոյն կենդանի տաճարներուն մէջ։ Այս գիւղը, ինչպէս նաեւ դրացի գիւղերը Մոլական բնակչութիւն մը ունին. այս աղանդին պատկանողները, Տուխոսպօրներուն նման, յարած են Բողոքական հաւատքին ծայրայեղ և պարզամտական մէկ ձեւին։ Ծերունի մը սրուն հետ խոսակցեցայ, հրապուրիչ ձայնով և եղանակով ինծի պատմեց շատ բաներ, իրենց կրօնական համոզումներուն մասին։

Այս մարդիկը կը յարգեն Մովսէսը, Մարգարէները և Ս. Գիրքը, բայց մանաւանդ մեր իրենց կրօնական արարողութիւնները կը կատարեն։ Կրօնական արտայայտութեան գլխաւոր մէթոտին կը թուի ըլլալ ապաշխարութիւնը։ Երախտիքը չեն մոռնար, այլ այս շէնքը կը բերուին, աղուն ներկայութիւնը կը կարդացուի Նոր Կտակարանէն հատուած մը և անունը հրապարակաւ կը յայտարարուի։ Ամուսնական կապն ալ նմանօրինակ արարողութեամբ կը կատարեն։

Այս գիւղը կը գտնուի տասնեմ կիսոր վէրստի վրայ, քիչ մը անդին ճամբան երկուքի կը բաժնուի. լաւ ապարկուած և ապէկ պահպանուած խճուղին. որուն կը հետեւէինք, իր ընթացքը կը շարունակէ մինչև Թրքական սահմանագլուխի մերձակայքները, Սարըզամըշի կայարանը։ Միւս ճիւղը, որ տեղ տեղ ճամբայ մըն է պարզապէս և շատ անգամ ալ՝ պարզ արահետ մը, դէպ հարաւ կ'երկարի։ Այս վերջին ուղղութեան հետեւելով, բաւական տեղ գացինք տափարակ հողին վրայէն, ուր հոս հոն թխորակ հողը հերկուած էր։ Մեր ձախ թեւին վրայ կանգնած էր խոտաւէտ բլուր մը, հողիւ մէկ մղոն հեռուն։ Նոյնօրինակ բլուրներ մեր շուրջը շարուած էին, և անոնց գագաթը ծածկուած էր խոժոռ ամպերով ու թարմ ձիւնով։ Այս կարգի միջավայրի մը մէջ Նօվօ Միխաէլովքայի զուարթ տուները շատ ակնառուն պատկեր մը կը ներկայացնէին։ Խնամքով բանուած արթաքանդակները փայտէ տուներուն և փեղկերուն, կարմիր և պիսակ գոյներու ճոխ ցուցադրութիւնը, այս բոլորը ուշադրութիւն մը կուտային տեղացոյն։ Ակնհայտ էր որ բնակիչները շատ բարեկեցիկ էին. այսուհանդերձ, բոլոր աղանդաւորներուն նման, անոնք ո՛չ պարոց ունէին և ոչ ալ կը փափաքէին ունենալ, իրենց աղաքը դասակարգելու համար։ Այս գիւղին մէջ, մենք կրկին մօտեցած էինք ափերու գետին, որ 20 եարտայի լայնութիւն մը ունէր։ Հիմա կ'անցնէինք աջ եզերքը։

Մեր նպատակակէտին վրայ, քիչ մը դէպի ձախ, ունէինք խիզախ և բարձրաբերձ բլուր մը, որուն շրջագիծը երկու սապաններու ձեւը կը առնայ. անիկա կը կոչուի Ամ Տէվէ, այսինքն Սպիտակ Ուղտ. թէ որքա՛ն նպատակայարմար է այս անուանակոչումը, տեսիկա կը հասկցուի ձմրան եղանակին։ Ձիւնը տակաւին նստած չէր անոր խոտալի կողերուն վրայ, որոնք դեռ կը կրէին աշնային կահաւոյքի երանգները. տեղ տեղ կարմիր հրաբխային քարի մնացորդներ կը շողշողային։ Կարսընցնելէ վերջ ամէն կարգի հեռատեսակեր իբր քսան վայրկեան տեղ, որուն միջոցին անցանք դանդաղարար գետին լերկ մէկ հովիտին կողէն, կրկին անգամ մեր առջեւ բացուեցաւ ամփիթատրոնի հեռաւոր եզերքը. Զէրմալը կայարանին և գիւղին մօտը։ Թղթատարական կայանը կը կանգնի այս հայկական գիւղէն քիչ մը հեռու. մեր յոգնած ձիերը փոխեցինք նոր անդրուազար զոյգերու հանելով. կտրած էինք իբր 23 վէրսթ կամ 15 մղոն։

Ժամը չորս ու կէսն էր։ Ճամբանիս կը շարունակէինք բարձրաբերձ սարաւանդներու վրայէն, որոնց խոնաւ կաւոտը կը բռնէր մեր կաւոքին անիւները, երբեմն ալ կը ցնցուէինք երբ ճամբուն վրայ ձգուած խոշոր ապարկներէն կառքը կ'ոստոստէր։ Մեր աջակողմը, հեռուն, կը բարձրանային Ախ Տէվէի գառիվերները։ Հրաշալի արծիւներ, իրենց քառակուսի ուսերով և երկար փետուրներով մեր շուրջը կը բոլորուէին կամ մերձակայ ժայռերէ դմեզ կը դիտէին։ Շուտով հասկցանք այս հաւաքոյթին խայծը. ձիու մը բզբտուած դիակին բեկորներն էին։ Երեք քառորդ ժամէն հասած էինք բլուրի գագաթին եզրը, ուրկէ առանց ոեւէ արգելքի կրցանք դիտել դէպ հիւսիս տարածուող տեսարանը։ Անմշակ հողի ընդարձակ կտորներ կ'երկարէին դէպ ի հորիզոնը. միայն տեղ տեղ, դեղին խոտը պիսակուած էր մշակուած հողի կապերտներ-ովը։ Հոս հոն բլրակներ տարածուած էին, անոնց գագաթը ձիւնով էր ծածկուած, անոնց շուրջը գարձեալ ամպերուն սպիտակ պատատներէն տարտամ լոյսեր կ'իջնային գաշտին վրայ։ Մենք կանգնած էինք բարձրագիր այլ աննշմարելի բաժանման կէտին վրայ, Արաքսի և Կարսի գետին միջև։ Իբր 500 ոտքի տատիճանաւոր վայրէջք մը դմեզ բերաւ Թէմուրլը մեծ գիւղը, ուր անցուցինք գիշերը. թղթատարական կայանին մէջ։ Ասիկա առաջին գիւղն էր զոր տեսած էինք 20 վէրսթի կամ 13 մղոնի տարածութեան մը վրայ։

Ախ Տէվէէն մինչև գիւղը մեր ձիագնացութեան վերջին մասը ի գլուխ հանեցինք գիշերուան մթութեան մէջ։ Միայն յաջորդ առաւօտ էր որ — շատ վճիտ և շողշողուն առաւօտ մը — կրցանք ըմբռնել մեր դիրքին մեծ նշանակութիւնը, աշխարհագրական տեսակէտով։ Այն տափարակ հողը որուն վրայէն ճամբորդած էինք Ախուրեանի եզերքէն մինչև Կարս, և Կարսէն ալ դէպ հարաւ հոսող գետակները, չիջներ Արաքսի հովիտը տատիճանաւոր զառիթափներով, ինչպէս կը յուսացուի։ Փոխանցումը կը կատարուի բոլորովին հակառակ զործողութեամբ մը. դաշտագետինը կը շարունակէ բարձրանալ մինչև որ գրեթէ հասնի գետին լայնութեան տատիճանը. այնուհետեւ յանկարծակի կերպով կը բացուի և հակայական խարակներու երկար շարքը երեւան կուգայ հովիտին վերեւ։ Այս խարակները մղոններով կ'երկարին Արաքսի ձախ ափին քովի ի վար. և տեսնուած է որ երեսուն մղոն անջրպետի մը մէջ անոնք կը պահեն գրեթէ նոյն բարձրութիւնը, այսինքն՝ հողէն 6400 ոտք բարձր և գետէն 2000էն 2500 ոտք բարձր։ Այս չափը առած է Ալպին, իր Կովկասեան երկիրներու Երկրաբանական Հետազօտութեանց (Վիեննա, 1882, Բ. հատոր էջ 145 և Քարտէս Ա.) մէջ. անիկա կը յանձնէ Արա Տագի արեւմտեան սառոտէն, Քարապաշի գիւղին սառոտը։ Այս խարակները թեւերուս կը կազմեն լայնատարած բարձրաւանդակի մը եզերքը. այդ բարձրաւանդակը կը սկսի Ախուրեանի և Արաքսի իրար միացած կէտէն և

կ'երկարի դէպ արևմուտք, ու ոչ մէկ կարևոր լեռ զայն չի կտրեր, Բակիզմանի կիրճերուն վերևը ու Բասենի լայն դաշտին երկայնքը, մինչև Էրզրումի դաշտին սեմին առջև։ Անոնց մանաւանդ խիզախութիւնը՝ Բակիզմանի մերձակաները, կարելի է մասամբ վերագրել այն լավաներուն որոնք հոսած են մեծ քանակութեամբ, հոսման կեդրոններէն բղխելով։ Այս հրաբխային վտառաները, երկար ժամանակէ ի վեր մարած, կը տեսնուին ցած կոնթարդի ձևով, և կ'երկարին դէպ ի ներս, խարակին եզերքէն։

Երկրաբանական այս կազմութեանց քիչ անգամ կը պակսի բնական անցք մը կամ բացուածք մը, որուն միջոցով կը կատարուին հաղորդակցութիւնները, ատորին դաշտագետիններուն հետ։ Մեր ճամբան կ'օգտուէր խորունկ և ծոցանման անցքէ մը, բարձրաւանդակին եզերքը։ Այս պողոտային երկայնքին վայրէջքը բաղդատաբար երկար և աստիճանաւոր էր, և կը սկսէր գիւղին վերևէն — որ ըստ իմ չափերուս՝ 6500 ոտք բարձրութիւն մը ունի — և կը վերջանար Ատորին Բէմուրլրի մերձակաները։ Բարտէսին վրայ կէս առ կէս չափելով, երկու գիւղերուն միջև հեռաւորութիւնը գրեթէ վեց ու կէս մղոն է, ճամբան կ'երկարէր զառիթափներէն վար, անառմանօրէն դարձդարձիկ արահետներէ, որոնց երկարութիւնն է 18 վէրսթ կամ 12 մղոն։

Ժամը տակաւին չէր եղած ութը, երբ մեր կառքով յառաջացանք այս վայրէջքին դիւրին աստիճաններէն։ Հակած դմբէթարդ ձեւերու շարք մը կը փակէր մեր տեսարանին առաջս մասը, իսկ անկի անդին կը կանգնէին Արարատի լեռնաշղթային խարակները և կատարները, կազմելով այն երկար լեռնաշարքը, որուն՝ հուսքական իմաստով, այս անունը կրնայ պատշաճիլ, և որ, նման Արա ատի, այս շրջանի բնակիչներուն ծանօթ է Էղրի Տաղ անուանակոչ թեամբ։ Էղրի Տա՛ղ. այս երկու բառերը, քիմքին վրայ իրենց յառաջ բերած կոչտ արդիւնքովը չատ յարմար են արտայայտելու համար խորտուբորտութիւնը այն պատնէշին որ մեր դէմը կը գտնուէր, ինչպէս անոնք անկարող են պատկերացնելու ներդաշնակութիւնը արեւելեան հակայեղ։ Աչքը, արդէն իսկ վարժուած՝ դաշտագետնի կամարաւոր բարձրութեանց, տպաւորութիւն կը կրէ այս սրածայր և դահավէժ ձեւերուն հակապատկերէն. անոնք կարծես արշաւած են մեծ դաշտագետիններու մակերեսին վրայ։ Արեւը կը դպչէր լեռնաշղթային կատարներուն, որոնց վերև թարմ ձիւն տեղացած էր։ Բայց ատորոտի ժայռը տակաւին երեւան կը բերէր իր էական յատկանիշը, ձիւնը կողապարելով անթիւ երեսակներու մէջ, որոնք լոյսին տակ կը շողշողային։ Հովիտին հիւսիսային կողը — այն բարձրութիւնները զորս մեր ետին կը ձգէինք — կազմուած է արդէն իսկ նկարագրուած բարձրաբերձ խարակներէն. անոնց հարթ շրջագիծը երկինքին վրայ գծուած տեսանք անաւանելի սահմաններու մէջ, քանի՛ յառաջացանք։

Կրահողը և խճաքարը բռնած էր հրաբխային նիւթին խաւերուն տեղը. հեռուն, լայնատարած կերպով, մեր շուրջի զառիթափները զանազան ձեւեր ստացած էին, բաց դեղին և վարդագոյն երանգներով նախշուռնցած։ Անտառի միակ հետքը այն մէկ քանի ցած ծառերն ու թուփերն էին, որոնք կը տեսնուէին արեւմտեան կողմը հանդիպակաց լեռներուն ստորին խաւերուն վրայ։ Եւ ահա անգա՛մ մըն ալ մեր առջև բացուեցաւ Արարատի հեռաւոր շրջագիծը, Թաքծալտուի մեայլ կատարէն անդին։ Արարքը երկար ժամանակ անտեսանելի կը մնայ. բայց երբ վերջապէս կը նայինք գետին նեղ անկողինին վրայ, անիկա կը նմանի երկար և բարակ սպիտակ թելի մը։ Բակիզման որոշապէս կ'երեւար մեր դէմի զառիթափներէն առաջինին վրայ, իր դալարիքի ովասիսովը և բարակ կապոյտ մուխով։ Զգացինք հարաւային արեւի մը ոյժը. ու մինչ մօտեցանք զառիթափի վերջաւորութեանը, թայլի փունջեր, իրենց հիւթալից ծաղիկներով և ատրճանի փայլով, զարդարած էին ամայութիւնն ու աւազուտ հողը։

Ժամը տասնին քսան վայրկեան մնացած մենք կը գտնուէինք Ատորին Բէմուրլը. և քիչ յետոյ մեր անիւները կը ճեղքէին Արարքսի ծանծաղուտ ջուրերը, որոնք տարածուած էին ափերի և խիճի լայնաբաց մակերեսի մը վրայ, ուրկէ կը հոսի հեղասահ ջուրը։ Հողը կը բարձրանայ հանդիպակաց եզերքէն դեպ'ն, դէպ ի Բակիզմանի գեղեցիկ կողը։ Բաղաքը հաստատուած է իբր 700 ոտք բարձրութեան մը վրայ՝ հունին վերև, որ կ'անցնի ծովէն գրեթէ 4000 ոտք բարձր խոռոչէ մը։ Ըստ իմ ծանրաչափերուս, գետին կուրը՝ հունին ասկի՝ 3900 ոտք բարձրութիւն մը ունի. իսկ Ապիհ կուտայ յետագայ չափերը. — Զանկլը գիւղին ատրոտի գետեզրը՝ Բակիզմանի վերև, 3932 ոտք. Բէրս գիւղին ատրոտը, Բակիզմանէն վար՝ 3671 ոտք. նոյն ինքն Բակիզմանի բարձրութիւնը 4621 է։ Էվլիա որ ատանեւօմերորդ գարու կիսուն ճամբորդեց այս կողմերը, տեղւոյն մասին յետագայ նկարագրութիւնը թողած է.—

«Բակիզմանի բերդը հաստատուած ըլլալով, Արարքսի գլխուն կողմը կը համարուի Ատրպատականի սահմանագլուխին վրայ, բայց կը վերաբերի Կարսի օսմանեան կառավարութեան. անիկա իր անունը առած է զինքը շինող մարդուն անունէն, որ Նուշիրվանի ազգիկներէն մէկն էր. Ուզուն Հասանի ձեռքէն առնուեցաւ Շահ Իսմայիլի կողմէ և յետոյ ենթարկուեցաւ Սուլթան Սիւլէյմանի. անիկա կեդրոնատեղին է Սանճագի Պէյին, որուն գանձը կը բարձրանայ 200000 ասպէրի, 9 զիամէթի, 178 թիմարի. ունի 900 աւատապետական պահակազօրք, 150 ասպէրով պաշտօնավարող դատաւոր մը և 300 գինուոր քաղաքապահ, որոնց վճարումը կը կատարուի աղի վրայի տուրքով. աղի հանքերը և երկաթահանքի հանք մը բերդին արեւմտեան կողմը կը գտնուին։ Պարսկաստանի և Ռումի ազօրէքարերը Բակիզմանէն կուգան։ Ոսկերիչներուն

ոսկեբոլորակը, սափրիչներուն յեսանաքարերը և հասարակ յեսանաքարերը կը հանուին Քակիզմանի հանքերէն. երկու տեղեր կը գտնուին ոսկի և արծաթ, բայց որովհետև հասոյթը չի զոցեր հանման ծախքերը, անոնք լքուեցան. ընդ ամենայն տասնեմեկ հանքեր կան։ Բերդը հաստաշէն քառակուսի չէնք մըն է, կանգնած՝ բլուրի մը վրայ. Արաքսի ափին։ Կան 700 տնակներ. անիկա առևտրական քաղաք մը (պենտիր) չէ, այլ՝ սահմանագլուխի քաղաք (ukrhus)։ Էզրի լեռը, որ կը գտնուի արևմտեան կողմը, աշխարհի ամենէն գեղեցիկ լեռներէն մէկն է, անիկա քաղաքին մօտն է և թիւրքմէններուն ամարանոցն է (եայլա)։ Օդը բարեխառն է ու յարմար՝ պարտիզամշակութեան։ Բնակիչները քաղցրաբարոյ են և ոմանք՝ սիրուն։ Լէվէնտ կոչուած զօրախումբերը (անկառնտ զինուոր) կ'երգեն պարսկական երգեր, ներդաշնակ ձայնով մը։ Անմիջապէս որ քաղաք մտայ, Տիվանը գուժարուեցաւ և հակառակ անոր անդամներուն կրկնակ երգումներուն թէ իրենք նեղած չէին պարսկական կարաւանները այլ միայն մաքսատուրք գտնձած էին, ես ետթը Ադաներ տարի հետս, որպէսզի իրենց խօսքին ճշմարտութիւնը հաստատեն Էրզրումի մէջ, ուր կը վերադառնայի։» (Ուղեւորութիւնք Էվլիայի, թրքերէնէ թարգմանուած ձեռամբ Ջոն -ամմէրի, Լոնտոն, 1850, Ա. հատոր, էջ 183։)

Տուները բոլոր գրած են բարձրուղէշ ծառերու միջև, լայն զառիթափի մը ձախ կողմ արևմտեան եզերքը, ոչ իր խորունկ և անտառուտ անկիւնին մէջ կը հիւրընկալէ Արաքսի փոքր մէկ ճիւղը։ Առատաբոյս տերեւներուն փափուկ գծագրութեան և քնքոյշ գոյներուն հետ կը կանգնին Արարատի լեռնաշղթային խորտուբորտ կողերը։ Իսկ հիւսիսային կողմը աչքը կը հետեւի սարահարթին հորիզոնական գծին, որոնց հրաբխային ցած բլուրները գուրս կը ցցուին և այս առուօտ թարմ ձիւնի պատուճանը զգեցած են։ Բնակիչները այս փոքր դրախտին՝ Հայեր և մահմէտականներ են. վերջինները կը պատկանին Սիւնիի ազգին ու ռուսական մարգահամարին մէջ նշանակուած են իբր Թուրք։ Ըստ պաշտօնական վիճակագրութեան, ժողովրդեան թիւն է 3435 հոգի, որոնցմէ 1709ը Հայ, իսկ 1578ը՝ Թուրք։ Խաղտխներու զօրաւոր ջոկատ մը բանակած էր անդրէն վրայ որ հիւսիսային կայսրութեան համար կարևոր ռազմապահ գիրք մըն է։

Ես կը ցանկայի լեռները կարել անցնիլ յաջորդ առտու. և ցաւով ստուգեցի թէ քաղաքային իշխանութեանց ձեռքը կը գտնուէինք, տեղւոյն անախորժ կերպարանքով նաչալնիքը անտարակոյս հրահանգ ստացած էր մեր մասին, բայց չէինք գիտեր թէ ինչ իմաստով։ Արդեօք Ֆատէէֆ կարծրացուցած էր իր սիրտը. թերեւս հրաման եկած էր զմեզ ձերբակալելու։ Խնդիրը ատեն մը անորոշ մնաց. այն ճամբան՝ որուն կը հետեւէինք՝ կասկած կ'արթնցնէր, ինչ նպատակով կ'երթայինք այս

անկոխ ուղիէն։ Պակաս չէին գործնական դժուարութիւններ, որոնք կրնային իշխանութիւնները արգարացնել, եթէ որոշէին զմեզ վար դնել Քակիզմանի մէջ։ Մենք պէտք ունէինք փոխադրութեան միջոցներու. յարմար կենդանիներ գտնելը անկարելիին մօտեցող բան մըն էր. գալով վարձելուն, ձիաւորները սովոր չէին անցնելու սահմանագլուխը և իրաւամբ կրնային ակնկալել որ միւս կողմը վար կը դրուին։ Զյաջողեցանք գտնոնք մղելու՝ պայմանագրութիւն մը կնքել տալու համար. և հարկադրուեցանք ընդունիլ թէ պէտք պիտի ըլլար հրաժարիլ մեր մտադրութենէն, եթէ երբէք նաչալնիքը չմիջամտէր։ Պնդումի և փաղաքշանքի զօրութեամբ կրցանք սիրտը չմնել. անիկա անշուշտ առարկեց թէ արեւելեան սովորոյթներ չեն անցնիր այստեղ. այս զգացումը գնահատեցինք և յոյս յայտնեցինք որ անոնց տեղը բռնելու համար հնար մը պիտի գտնուի անշուշտ։ Ձիաւորներուն հրաման եղաւ յաջորդ առտու լոյսը ծագելէն առաջ պատրաստ գտնուիլ։ Ես անկողնէս ելայ ժամը 4ին, վստահ ըլլալով որ անոնք ժամանակին չպիտի գան։ Բայց սակաւին յոյս կար թէ կրնայինք նաչալնիքը արթնցնելով անոր միջոցով գործը ի դլուխ հանել։ Այս ծրագիրը, որ ինչպէս ընթերցողը գիտէ, նախընթաց փորձառութեանց վրայ հիմնուած է, անմիջական յաջողութիւն պարգեւեց մեզի։

Ժամը եօթն ու կէսին մեր փոքրիկ կարաւանը կը շարժէր արդէն. ցից զառիթափէ մը վար իջանք երկար հովիտի մը մէջ որ կը հետեւի Արաքս գետին զուգահեռական կերպով, ինչպէս թուեցաւ մեզի։ Անիկա լեցուն էր կարմիր և աւազուտ նիւթով մը. երկու կողմի զառիվերները կը ծածկէին տեսարանը. ձախ կողմինները աւելի քարքարուտ էին ու տեղ տեղ կանանչ երանգ մը ստացած էին։ Ճամբայ ելլելէս գրեթէ մէկ ժամ յետոյ մեր առջև բացուեցաւ գեղը որ քիչ մը անդիէն կը հասէր մեր կեցած լեռներուն կատարէն բղխելով։ Արաքսը կը սահէր նեղ յատակէն երկժանիի մը, որուն թեւերը հազարաւոր ոտք բարձր էին իր կուրէն։ Մեր մօտիկը, ձախ թեւին վրայ, կը կանգնէին լեռնաշղթային զառիվերները, սարահարթի հանդիպակաց խարակներուն դէմ ցցուելով։ Ժամը ինը չկար դեռ, երբ կռնակիս դարձուցինք գետին և հարաւային ուղղութեամբ յառաջանալով գացինք լերան կողն ի վեր։

Հասած էինք 5500 ոտք բարձրութեան մը, երբ գիւղակ մը, մէկ քանի ուռիներով ու հին վանքի մը աւերակներովը մեր առջև պարզուեցաւ. անոր բնակչութիւնը հայ է, իսկ անուանը Փարա Վանք (Սև Վանք) էր։ Սրբատաշ քարէ հարթ պրնակագրութիւնը, որով շինուած էր փլփլկած չէնքը, կը յիշեցնէր մուսացութեան մէջ ինկած դարերու մշակոյթը. ինչ աչքառու հակապատկեր մը կը ներկայացնէր անիկա՝ գիւղական նոր եկեղեցիին կոչտ և անձև պատերուն բազդատմամբ։ Անցանք մէջէն այս փոքրիկ գիւղին որ կը պարունակէր իր 30 տուն և

միւս կողմի զառիվերներէն բարձրանալ սկսանք։ Մեր ձախակողմը, հովիտի մը մէջ նշմարեցինք տարաշնուած մացառներ. իսկ վայրի վարդի թուփեր՝ հոս հոն բուսած՝ ժայռին խստութիւնը կը մեղմացնէին։ Կը մօտենայինք սարահարթի հանդիպակաց եզրին, որուն խարակները կ'իջնէին դէպ ի նեղ դեռին հովիտը, կրահողի ճոխաբար կապազարուած կողերով։ Ժամը տասնին քառորդ կար երբ գագար մը առինք գագաթի նեղ անցքին վրայ, ուրկէ կրնայինք աւելի ընդարձակ տեսարան մը դիտել։

Հիմա կը նայէինք սարահարթին մակերեսին վրայ. դէպ արեւելք, Արագածի զանգուածը կը զանազանուէր ամպի կոյտերէն որոնք կը փաթթուէին լերան կողերուն վրայ նոր տեղացած ձիւներուն։ Բակիրմանը տակաւին անտեսանելի կը մնար դաշտագեղեցիկ անկողինին մէջ. քաղաքէն անդին խարակներուն վրայի երկու կոնաձեւները մասնաւորաբար աչքի կը զարնէին, ողորկ ձիւնի սաւանի մը մէջ փաթթուած։ Մեր մարդիկը զանոնք նոյնացուցին մեծ ու փոքր Եակլուլայի հետ, և ըսին թէ անոնք համբաւաւոր են իրենց հարուստ արօտատեղիներովը։ Արեւելքէն արեւմուտք, ընդարձակ կիսաշրջանակի մը մէջ, դեռին և ամպ՝ իրարու խառնուած էին, և հորիզոնական գիծերը միշտ կը զգացուէին ու երբեմն ալ կը տեսնուէին։ Բայց արեւմտեան կողմը այս մշուշային ձեւերը կը բաղխէին խստագէմ կատարներուն, որոնք մեր շուրջի լեռնաշարքերուն վրայ կանգնած էին գրեթէ ուղիղ անկիւններով, և կ'իջնէին դեռին նեղ անկողինին մէջ։

Այս կէտէն սկսեալ մեր ճամբան շարունակեցինք երկար ժամանակ, վերին կողերը քերելով։ Խայթիչ օդը արեւով օծուած էր. համայնապատկերը ներշնչող էր. մէկ ժամ դանդաղեցանք կէս օրուան ճաշի միջոցին։ Շուրջի հովիտները կ'երկարին մինչև լերան ողնայարը և տեղ տեղ կը թուին դայն կտրել։ Հարկադրուած էինք իջնել ձորերէն մէկուն խորը. բարակ գետակ մը կը խոխոջէր խիճերուն վրայէն այդ խոռոչին որ 5800 ոտք բարձրութիւն մը ունէր։ Հանդիպակաց սարաւանդի ժեռուտ կողերը բաղկացած էին տիաբազէ, որուն մէջ տեղ տեղ գեղեցիկ մարմարի երակներ կային։ Ծառ՝ քիչ կար, նոյն իսկ այս հեռաւոր անկիւններուն մէջ. հազիւ մէկ քանի փեկոններ, ուռիներ և եղեւիններ։ Վարդի թուփերը տակաւին մեր մօտ էին. ինչպէս նաև դեղին անթառամները, զորս տեսած չէինք Արարատի վրայ մեր բնակութենէն ի վեր։

Այս հովիտէն անդին բարձրացանք դէպ ի գագաթը լեռնաշղթային և ճամբայ կտրեցինք այս ճմրան ձիւնին մէջէն։ Ժամը 4ին կիրճին վրայ էինք։ Մեր աջակողմը գտնուող խոտալի լեռը նմանցուցինք Ախ Պուլախ Տէվէի. լեռնաշղթան մեր ձախակողմի ամենէն բարձրն էր. համեմը, որուն շնորհիւ դայն կտրեցինք անցանք, 8600 ոտք բարձրութիւն մը ունի։ Կէս ժամ յետոյ հանդիպակաց կողմը անցած էինք և մեր ոտքը դրած՝ Թրքական հողի վրայ։

Մեր ստորոտը տարածուած էին ընդարձակ դաշտագետիններ, սաֆարակ հողի մութ գոյն տարածութիւններ, որոնք տեղ տեղ կարաւուած էին։ Հորիզոնին վրայ գծուած էր հանդիպակաց լեռնաշղթայի մը շրջագիծը, շատ աւելի բարձր՝ արեւելեան կողմը, որ ձիւնով պատկուած էր, իսկ դէպ արեւմուտք կը ցածնար ու կը կորսնցնէր կապոյտ թխորակ բլուրներու շարք մը։ Ատիկա Ալա Տաղի լեռնաշղթան էր։ Այս պատուաբերէն անդին, միակ լերան մը ներդաշնակ ձեւը կը կազմէր գեղեցիկ սպիտակ ներկայութիւն մը, երկինքին դէմ. անկասկած, անիկա Սիրանն էր, մօտաւորապէս եօթանասուն մղոն հեռուն, այն կէտը, դէպ ուր ուղղուած էին մեր քայլերը։ Դաշտերուն վրայ ջուրի թել մը կը ցոլացնէր կապոյտ երկինքը. հասկցանք որ անիկա Եփրատն էր։

Մենք կտրած անցած էինք Հայաստանի ողնայարը և կ'իջնէինք Եփրատի ափունքը, դէպ ի ակը այն գետերուն, որոնք Պարսից Ծոց կը թափին։

ՔՍԱՆԵԻՄԷԿԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Ներկայ գլուխով պիտի հրաւիրեմ ընթերցողս, որ ճանապարհորդին վրայ իր ունեցած առաւելութիւններէն օգտուի, և ուղեւորութիւնը չարուն ակել առաջ ըմբռնել ճշմարիտ նշանակութիւնը և յայտագոյն կապը այն բնական յատկանիշներուն, որոնք կազմեցին մեր ամենօրեայ գաչտանկարը։ Միւնոյն ատեն պիտի ջանամ գծել սահմանները հիւսիս արեւելեան կամ Ռուսական Հայաստանի, պահ մը ընդարձակելով մեր տեսողութեան շրջանակը, պարփակելու համար Հայաստանը ամբողջութեամբ, ու յետոյ կրկին նեղցնելով զայն, սահմանափակուելու համար ռուսական գաւառներուն մէջ։

Բայց նախ և առաջ պէտք է քննել թէ ինչ է իսկապէս լեռնաշարքի ու սարաւանդի գաղափարը՝ այնքան տարտամօրէն արտայայտուած՝ այլաբանութեանց մէջ, զորս յաճախ գործածեցինք նախընթաց գլուխներում, ոմանց տարբերականութեամբ մը։ Այս վերլուծումը ընելու համար պէտք է դուրս ելլենք մեր մասնաւոր սահմանէն և հարկադրուինք նկատի առնելու Ասիոյ կերտուածքը՝ իր ամբողջութեանը մէջ։

Միջերկրական Ծովէն մինչև Խաղաղական ովկիանոս, ասիական ցամաքը կարելի է կարել անցնիլ բարձրագիր երկիրներու գօտի մը, որուն հիւսիսային և հարաւային կողերուն վրայ կը գտնուին լեռներու մեծ շղթաներ, և որ արեւմտեան կողմէն կը յանգի Եգէական Ծովուն, իսկ արեւելքէն՝ Չինաստանի տափաստաններուն։ Հողի յայնատարած կտորներ չա՛տ աւելի քիչ բարձրութեամբ սփռուած են հակայական լեռնաշարքին երկու կողմերը. հիւսիսէն՝ Ռուսիոյ և Սիպերիոյ գաչտաղեմները, հարաւէն՝ Արաբիոյ ու Հնդկաստանի թերակղզիները կան։

Այն լեռնաշղթաները որոնք կը շրջափակեն բարձրագիր հողամասի գօտին, ի յայտ եկած են երկրաբանական զանազան շրջաններու ընթացքին. այսուհանդերձ, անոնք ենթակայ են ընդհանուր օրէնքին։ Շատ

բուած են լայնատարած աղեղներու ձեւով աւելի կամ նուազ մեծ կորութիւններով, որոնք դրասանկուած են բարձրաւանդակի երկու կողմերն ալ, արեւելքէն արեւմուտք ընդհանուր ուղղութեամբ մը։ Բարձրաւանդակի շրջանակը առ հասարակ մեղմօրէն խոռոչաւոր մակերես մը ունի, ու բաղդատմամբ կուչի լեռնաշարքերուն, ասփարակ է։

Երբ երկրաբանին հարցնենք թէ ինչ է այս բնական երեւոյթներուն սկզբնապատճառը, կը սանանք պատասխան մը որ թէև չատ մը կէտեր մութ ու կասկածելի կը թողու, և սակայն դժբախտաբար զմեզ ի վիճակի կը դնէ հետեւելու՝ որոշ սկզբունքներու կիրառման թելին, այն հակայական երկունքին մէջ որ մեր առջև պարզուած է։ Մեր երկրագունդը կ'ընթանայ եթերին ոսկեղն ատրածութեան մէջէն, չորս կողմը սփռելով այն ջերմութիւնը որով լեցուած է ինքը։ Կեղեւը որ հետզհետէ կը պաղի, կը կծկուի, ու դէպ ի կեդրոնը կ'ամփոփուի, բայց այն նիւթը որմէ կը բաղկանայ, առաձգական չէ և ասոր համար հակայական կնճիռներ ու ծալքեր կը ստանայ։ Ճառագայթաձև կծկումը մակերեսին վրայ յառաջ կը բերէ շօշափագծային (tangential) ծանրութիւն մը, վիթխարի ոյժեր որոնք կը հակին խաւերուն վրայ ու գանոնք կը շրջեն, և մինչև իսկ խաւերը կը միրճեն մէկը միւսին տակ, ասոնցի մը կղմինարներուն նման շարայարելով։ Այս կողմնական ձգտումը թոյլ կ'ըլլայ հոն՝ ուր հողին կեղեւը տկար է. և ահա այսպիսի կէտերու վրայ է, կամ այսօրինակ գօտիներու երկայնքին է որ լեռնաշինութեան գործողութիւնը կը կատարուի ամենամեծ չափով։ Այս ծալքաւոր լեռներուն ձգտումն է կազմել աղեղներ՝ լայն կորութեամբ, որոնք դէպ ի ներս կ'երթան հոն ուր կողմնական ճնշումը մեծ դիմադրութեան կը բաղխի և կը ստրաւծուին դէպ ի դուրս՝ հոն ուր դիմադրութեան ատիճանը տկար է։

Ասիոյ մէջ, լեռնաշինութեան այս գործողութիւնը ծնունդ տուած է կամ միաժամանակ ընկերացած է հողին կեղեւին խոշոր կտորներուն հաւաքական բարձրացման։ Խիտ ծալքեր պարունակող երկրամասերը, կամ՝ ուրիշ խօսքով, մեծ լեռնաշղթաները կը գտնուին բարձրագիր գանգուածին ներքին և արտաքին եզրերուն վրայ։ Այս գօտիներուն մէջև, խաւանիստ ժայռերը անատարակոյս ենթարկուած են ծալման գործողութեան. այսուհանդերձ անոնք կրցած են խուսափիլ այն մեծ պրոկումներէն, որոնք տեղի ունեցեր են թէ՛ մէկ և թէ միւս կողմը։

Ամբողջ ցամաքակղզիին վրայ, այն կողմնական ոյժը որ ամենէն աւելի գործեր եղած է լեռնաշինութեան մէջ, յաւաջ խաղացած է հիւսիսէն. իրողութիւնը կրնանք թերեւս մեկնաբանել, ենթադրելով որ այս ոյժը արդիւնք է ազդու ճնշումին զոր ի գործ դրած է կարծր ու անառեղիական նիւթը, որմէ կազմուած են Սիպերիոյ ասփարակ վայրերը և Բեւեռային Ովկիանոսի աւազանը։ Լեռնաշղթաներուն գծած մեծ աղեղները առ հասարակ կորնթարդ են դէպ հարաւ։ Այսպէս, արեւմը-

տեան Ասիոյ մէջ, բարձրագիր տարածութեան ներքին ու արտաքին եզերքը ունին երկու անկանոն զուգահեռականներու ձեւը, որոնց աղեղները դէպ հարաւ կը ցցուին։ Ասոնցմէ ներքին աղեղները նուազ կորութիւն ունին քան արտաքինները, որոնց հանդէպ զուգահեռական են անկանոն կերպով մը։

Ներքին շարքին կարկի է հեռաւոր յատկանիշերու մեծ եղականութեամբ, Հինդու Քուշի արեւմտեան կողմը, Ասիոյ լեռնագօտիներուն այդ բնական կեդրոնը որ թէ՛ յարմար կէտ մըն է ցամաքակղզիին ընդհանուր կերտուածքը դիտելու համար, և թէ զետեղուած է երկու մեծ բաժանումներուն միացման կէտին վրայ, արեւմտեանը և արեւելեանը, ինչպէս բաժնած են աշխարհագիրները՝ այս ընդարձակ տարածութիւնը։ Հինդու Քուշը կը հակի դէպ ի Բարօրամիտուս և այս վերջին լեռնաշղթային հարաւային մասը կ'երկարաձգուի դէպ ի հիւսիսային Պարսկաստան, Խօրասանի լեռներով։ Կասպից Ծովու ճիշդ արեւելեան կողմը չնչուած հակում մը դէպ հարաւ երթալով կը կազմէ Էլպուրց լեռնաշղթան, այնպէս որ լեռնաշղթային գեղեցիկ կորութիւնը՝ ամբողջ ծովեզրին երկայնքին, կարելի է հիացումով դիտել ներքնաշխարհի ծովին վրայէն։ Էլպուրց լեռնաշղթային գիծը կ'երկարաձգուի Երասխի հովիտին վերև ու կ'երթայ մինչև Ղարաբաղի կատարները. իսկ Ղարաբաղի լեռնաշղթան կը միանայ այն խիստ և բարձրաբերձ լեռներուն, որոնք իրենց հակայական դրացիին՝ Կովկասեան լեռներուն դէմը կը կանգնին, կուրի ակ ափունքը ամբարտակելով։ Դարձեալ, այս լեռնաշարքերը յարաբերութիւն ունին ա՛յն շղթային հետ՝ զոր մենք կորեցինք անցանք Բութայիսի և Ախլցխայի միջև, լեռնաշղթայ մը որ լեռները կը միացնէ Սև Ծովի հարաւային ափանց վրայ։ Պոնտոսեան լեռնաշարքերը կը կազմէ ընդարձակ տարածութեամբ / մեղմ կորութեամբ աղեղ մը, որուն ծայրը կը գտնուի Անատոլուի ա՝ ատը, ուր անիկա կը միանայ Բիւթանական ծովեզրի բլուրներուն աղեղին։

Բարձրագիր տարածութեան արտաքին եզերքին զուգահեռական շարքերը կը սկսին Հինդու Քուշի լեռնաշղթային արտաքին աղեղովը, ուժգնօրէն հակած և (S)ի ձև ունեցող Աղային Լեռնաշարքով. անկէ կը յառաջանայ դէպ ի լեռները որոնք Պարսկաստանը կ'եզերեն արեւելեան կողմէն և կը վերարերին Իրանեան արտաքին աղեղին. Սիւս գերմանացի երկրաբանը իր Das Antlitz der Erde (Լայբցիկ, 1885, Բ. հատոր էջ 552) գործով արտաքին Իրանեան աղեղը սկսիլ կուտայ Թանքէն, Տէրէ Իսմայիլ Խանի մօտ, Ինդոս գետին վրայ։ Այս աղեղին խիստ առաւանումը՝ Զակրոսի լեռնաշղթային մէջ, առաջին ակնարկով իսկ նշմարելի է։ Մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ աղեղին հիւսիս արեւմտեան թեւին մեծագոյն երկարաձգումը, յատկանիշ մը որ երեւան կուգայ ասիական գլխաւոր լեռնաշղթաներու մեծ մասին կերպարանքին

վրայ։ Կը հիանանք ի տես կորութեանը միօրինակ շրջագիծին, որ կարաւտուած է միմիայն թեթև առամնաւորումով, Օրմուզի պարանոցին մէջ, որուն կը համապատասխանէ ներքին գրութեան այն կորութիւնը զոր արդէն տեսանք Կասպից Ծովու արեւելեան կողմը։ Արտաքին Իրանեան աղեղը կը միանայ Տաւրոսեան լեռնաշարքին, երկու զուգահեռական բայց բաւական որոշ լեռնագրական գիծերով։ Ասոնցմէ՝ ներքին գիծը կը կտրէ կ'անցնի Զակրոսը և կը հասնի Արարատի շղթային, և կը սառնայ լեռնագրական տիրապետող կարեւորութիւն, այդ գրութեան արեւմուտեան բազուկին մէջ, որ ծանօթ է Էղրի Տաղ անուամբ։ Այս վերջին լերան մէջ է որ դէպ արեւմտեան-հարաւային արեւմուտք հակումը կը կատարուի, և անոր կարկի է հետեւիլ չնորհիւ շարք մը հրաբուխներու՝ Անդի Տաւրոսեան և Միջերկրականային լեռնաշղթաներուն մէջ։ Արտաքին շրջագիծը կը կազմուի Քրդական լեռներու մեծ կիսաշրջանակով. Տիարպէքիրի շուրջի խանձած զանգուածներէն կը տեսնէք զանոնք, ինչպէս ամփիթատրոնի մը վտակն, ծածկուած՝ փոքրիկ ձիւնով։ Տաւրոսեան այս գլխաւոր լեռնաշղթան կը տարածուի դէպ ի Սուրիական ծովեզրը, և ծովէն դուրս կը ցցուի Կիպրոս կղզիով ու Անատոլուի ծովափին բազմաթիւ հրուանդաններովը, ինչպէս նաև կղզիներովը։

Ամենէն աւելի հարեւանցի դիտողն անգամ չի կրնար չի նշմարել թէ աղեղներու այս կրկնակ շարքը, Հինդու Քուշէն մինչև Միջերկրական, կը հպին կամ գրեթէ կը հպին երեք յատկօրէն գծերի ու յայնօրէն զատուած կէտերէ։ Այս կարգի մերձեցումներ տեղի կ'ունենան Հինդու Քուշի, Հայաստանի, ինչպէս նաև Յոնիական ծովափը եզերող լեռնոտ շրջաններուն մէջ։ Զենք կրնար կասկածիլ թէ անոնք արդիւնք են ընդդիմամարտ զօրաւոր ոյժի մը բաղխման. այդ ոյժը հարաւէն շարժելով աղեղները պրկած է, լեռնաշարքերը մէկը միւսին եռաւ է շարած աղիւսներու նման, ու լերան զարգացումը ասացած է իր ամենամեծ համեմատութիւնը։ Հաւանական է որ դիմադրող ճնշումը առաջին երկու պարագաներուն երեւան եկած է Հնդկական ու Արաբական թերակղզիներուն մէջ։ Ուրիշ յատկանիշ մը, նուազ ակներեւ բայց ոչ նուազ ուշադրաւ, ի յայտ կուգայ սա իրողութեամբ թէ Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ մէջ աղեղները բեկանուած են հակման գործողութեան միջոցին ճի՛շդ կամ մօտաւորապէս այս կէտերուն վրայ ուր տեղի ունեցած է մերձեցումը երկու շարքերուն միջև։ Որքան խիտ եղած է պրկումը, ա՛յնքան, անտարակոյս, չնչուած կ'ըլլայ կորութիւնը և ճեղքուելու ձգտումն ալ՝ այնքան մեծ։ Փոքր Ասիոյ մէջ, լեռնաշարքերուն միութեան հետեւանքը եղած է լիակատար բեկանում։ Ծոլ ի ծոլ մակերեսը կը սուզի Եգէական Ծովու ջուրերուն տակ և Արշիպեղագոսը զարդարող կղզիներով կը ներկայանայ, իսկ ա՛լ աւելի դէպ արեւմուտք Տալմացական ծովեզրի լեռներով ի յայտ կուգայ։

Հինգաւ Բուշի արեւելեան կողմը տակաւին ի ձեռին չունինք բաւականաչափ տեղեկութիւն, ընելու համար ա՛յնքան համոզիչ տարբերութիւն մը որքան երկրաբաններու խուզարկութիւնները կարելի դարձուցած են արեւմտեան կողմը։ Դիտենք թէ արեւելեան Ասիոյ մէջ, բարձրադիր հողի ընդարձակ տարածութիւն մը թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին եզրերէն կապուած է լայնատարած եւ բարձրակարկառ լեռնաշղթաներով. օրինակի համար՝ Ալթայի եւ Թիէն Շանի լեռները՝ հիւսիսային կողմը ու Հիմալայաներու վիթխարի աղեղը՝ հարաւի մէջ։ Հաւանականաբար, Բուէնոսն լեռնաշղթան, արեւմտեան Ասիոյ ներքին չարքերուն վրայ կը փոխադրուի, երկարելով դէպ արեւելք, Բամիրէն եւ իբր յենարան ծառայելով Թիբէթի անհունօրէն կարկառուն բարձրաւանդակին։ Եթէ այս տեսակէտը ճշդրիտ ըլլայ, այն ժամանակ Թիէն-Շան և Ալթայ լեռնաշղթաները թերեւս կրնանք համարել հողի փոքրագոյն կոնակաւորումներ, որոնք մօտէն կը հետեւին Բուէնոսնի և իրենց վրայ կը կրեն Թարիմի աւազանին տարաւանդները, ինչպէս նաեւ Կոպիի անապատը, Զինայիներուն Հան-հայը կամ Մեռեալ Ծովը։ Հասարակ ընթերցողը կրնայ գոհանալ դիտելով աստիճանաւորումը այն լեռնաշարքին որ կ'երկարի Հինգաւ Բուշէն դէպ ի Պէհրինկայի Ծովը։ Անիկա կը բաւականանայ նաեւ, նշանակելով աղեղներուն շարունակական կորացումը դէպ հարաւ, մինչեւ որ, Ալթայի լեռնախումբին մէջ, աղեղներուն արեւելեան բազուկները կ'երկարաձգուին միշտ դէպ հիւսիս. վերջապէս, ընթերցողը հակապատկեր մը կը կազմէ աստիճանաւոր շարքին արեւմտեան ծայրերուն տափարակ վայրերը արեւելեան կողմի Մոնկոլական բարձրակարկառ գահաւանդներուն դէմը դնելով։ Հովիտներուն պարանոցները կ'երկարին Սիպերիոյ ցած տարածութեանց վրայ և այն տափաստաններուն մէջ, ուր Ոքսոս և Եաքսարտէս գետերը կը հոսին։

Արեւմտեան Ասիոյ մէջ, բարձրադիր տարածութիւնը իր եզերուն վրայի լեռնաշարքերովը եզերուած է հիւսիսէն՝ հիւսիսային Բարօրամիսուով, իսկ արեւմուտքէն՝ Կովկասեան լեռնաշղթայով։ Ըստ Սիւսի, Թիէն Շանի լեռնաշարքերուն վերաբերող բազմաթիւ ճիւղաւորումներուն ամենէն աւելի հարաւային կողմինը կրնանք համարել Բարօրամիսուը։ Երկրաբանները զմեզ կը հրաւիրեն այս լեռները կցորդել Կովկասեան լեռներուն, և հաստատուր շղթային օղակները գտնել Բրսանսվոսպի լեռներուն մէջ՝ Կասպից Ծովուն վրայ, ուրկէ ընդծովեայ լեռնաշղթայ մը կ'երթայ մինչեւ Կովկասեան լեռներուն մէջ, երկարելու համար դէպ արեւմուտք, Խրիմէն անցնելով և Սեւ Ծովի ջուրերէն դուրս ցցուելով, Պալքաններուն, Բարբարիներուն և Ալպեաններուն մէջ։ Այս կերպով կը տեսնենք ասիական բարձրաւանդակներուն հիւսիսակողմը, իրենց ներքին աղեղներուն շարքովը, աւելի հեռաւոր աղե՛ղ մը լայն բացուածքով ու կորութեամբ, որ արեւելեան կողմէն կը ներկայանայ հիւսիսային Բարօրամիսուով իսկ արեւմուտքէն՝ Կովկասեան լեռներով։ Այս երկու լեռնաշղթաներն ալ կրնան շատ լաւ դիտուիլ անկախաբար ներքին շարքերէն։ Բայց Պարսկաստանի ներքին աղեղին շատ սեղմուած է Բարօրամիսուը, իսկ Կովկասեան լեռները միացած են մէկ կէտ մը, որ կը կոչուի Մէսչիք լեռնաշղթայ։ Կարկառուն գիծեր, նման անոր զոր արդէն գծեցինք Բարօրամիսուէն մինչեւ, կրնանք երեւան բերել, թէեւ լեռնագրական նուազ որոշողութեամբ, յատակագծելով դէպ արեւմուտք և դէպ Եւրոպա գաղարուելով Դիէն Շանի ծայրագոյն հիւսիսային ճիւղաւորումներէն։ Անոնք գրեթէ ամբողջողին կը կորսուին Դուբանեան տափաստաններու մեծ խորութեանց մէջ, բայց կը հետեւին հետզհետէ լայնցող աղեղներու։

Ասիոյ ցամաքի կերտուածքին այս չափեկան ուսումնասիրութիւնը զոր կը պարտինք վերջին տարիներու խուզարկութեանց, ոչ միայն կը ծառայէ բացատրելու ասիական դաշտավայրերու աչքառու յատկանիշները, իբր ամբողջացուցիչ մասերը յայնատարած յատակագիծի մը, այլ և զմեզ ի վիճակի կընէ ըմբռնելու մեծ մասը պատմական փոփոխութեանց և մարդկային աշխարհի երեւոյթներուն(*)։ Հնդկաստան ամէն կողմէ շրջափակուած է ծովով կամ տարտաքին լեռներով, և բնական պատճառներով կը թուի ինքզինքին վերապահուած ըլլալ։ Չինաստան իր վժվժուն միլիոնաւոր բնակչութեամբ բամբնուած է արեւմտեան Ասիոյէն, կարկառուն բարձրաւանդակներու ամենէն քիչ ասպնջականին եւ լայնագոյնին բովանդակ զանգուածովը, շրջապատային լեռնաշարքերով։ Շղթաներու աստիճանաւորումները, որոնք ցամաքը սպիներ կը ձեւացնեն հիւսիս արեւելեան ուղղութեամբ, ամենէն լիրա ցեղերու օրրաններն են։ Այս լեռնաշարքերուն մէջտեղի հովիտները մայրերակներն են մարդկութեան շարժումին, և անոնք կ'առաջնորդեն արեւմուտքէն արեւելք, ու արեւելքէն արեւմուտք։

Այսպէս՝ զինեալ գաղթականութեանց շրջանին, որ կը ներկայանայ թաթարական նուաճումներով, թաթար բանակին մէկ մասը թերեւս կը կռուէր Չինաստանի մէջ, Դեղին Գետին վրայ, մինչ միւս մասը կ'ուներ Խորասանը։ Աղեղներուն հակումը՝ դէպ հարաւ, Բնութեան յատակագիծը ներգաչնակութեան մէջ կը պահէ մարդոց գաղթականութեանց հետ։ Պարսկաստանի, Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ գաշտագետները մասերն են բարձրադիր երկիրներու շարունակական գրութեան մը, չափաւոր բարձրութեան մը վրայ. այդ յարակից մասերը ընդարձակ պա-

(*) Ի բաց առեալ Սիւսի արդէն յիշատակուած գործը, ընթերցողը կրնայ այբէ անցընել նաեւ Edmund Naumann ի հրաշալի ուսումնասիրութիւնը՝ Die Grundlinien Anatoliens und Centralasiens վերնագրով, Հէրմնէրի Աշխարհագրական պարբերաթերթին մէջ, 1896, թ. էջ 7—25։ Տեսնել նաեւ նոյն հեղինակին մէկ յօդուածը՝ Վեցերորդ Միջազգային երկրաբանական Համաժողովի Տեղեկագրին մէջ, Լոնտոն, 1895 էջ 661—670։

զոտայի նման կ'երկարձգուին Ասիոյ լայնքին, ճամբայ տալով արեւելքէն արեւմուտք և արեւմուտքէն արեւելք։ Այս անցքը կը կազմէ բնական պողոտան վաճառականութեան և նուաճումներու, որոնցմէ պատերազմի կամ առեւտրական յարաբերութեանց մակընթացութիւնը կ'երթայ կուգայ, ու կը հոսի Կեդրոնական Ասիոյ և Միջերկրականի Ցոնիական ափանց հեռաւոր անկիւններուն մէջ։ Սոսկ արեւելեան կողմը այս պողոտան բնութեան կողմէ փակուած է մարդոց առեւտուրին առջև, որովհետև հոն՝ Հնդկաստանի հիւսիսակողմի ազգերը պրկուած են և լեռներու հսկայական հանգոյցի մը մէջէն կ'առաջնորդեն Թիպէթի անանցանելի բարձրաւանդակը։ Այս պատճառով, հաղորդակցութեան ճամբան լեռնագաւառներէն կ'իջնէ դէպ ի տափարակ երկիրները. մեծ քաղաքներ կը կանգնին այս վերջիններուն վրայ, Թիէն Շանի հովիտներուն, Մէրվի, Պուխարայի և Սըմըրղանտի բերանները։ Եւ երբ կը դիտենք Ասիոյ ու Եւրոպայի կերտուածքը, անոնց ներկայացուցած հակապատկերին նայելով, անմիջապէս կրնանք հասկնալ թէ որքան այրպան եղած է այն ազդեցութիւնը զոր բնական կերտուածքի մասնայատկութիւնները ունեցած են մէկ կամ միւս ցամաքի ժողովուրդներուն վրայ. այն լայնածաւալ այժերը, որոնք ծնունդ տուած են արեւելեան Ասիոյ պատկառելի կազմուածքին, հետզհետէ կը նուազին դէպ արեւմուտք յառաջանալով ու երթալով դէպ ի Եւրոպական լեռնաշղթաներու [illegible] բայց մնծապէս ճիւղաւորուած բարձրութիւնները։ Ասիոյ մէջ, [illegible] սպիսի մասնայատկութիւններ կը ներկայացնեն առաջնակարգ կարեւ[illegible]թիւն մը, որոնք կը տարորոշեն կլիման, կը զեկավարեն գաղթական[illegible]իւնները, պատնէշներ կը դնեն հաղորդակցութեանց միջև, ու անդադ[illegible] ցոյց կուտան այն պողոտաները, որոնց պէտք է հետեւի։ Միւս կ[illegible]մէ, Եւրոպայի մէջ, անոնք տեսարանին զանազանութիւն մը տալէ [illegible]ելի բան մը ըրած են և ազգամիջեան հաշտարար կամ թշնամական [illegible]ուժումները մէկ քանի բացառութիւններէ դուրս, կրնանք նկատի խա[illegible]տնել։ Ինչ են մեր Եւրոպան լեռները, եթէ ոչ՝ քմահաճ կնճիռներ [illegible]ամաքին երեսին վրայ։ Մէկ հովիտը կ'առաջնորդէ դէպ ի միւսը որ [illegible]ին մակերեսէն յար և նման բարձրութիւն մը ունի և անցքն ալ մերձակայ լեռնագագաթներէն աւելի բարձրադիր չէ։ Մէկ դաշտին կը յաջորդէ նմանօրինակ յատկութիւն ունեցող ուրիշ դաշտ մը, և միայն եկեղեցիներուն սրածայր զանգակատանց ձեւերուն փոքրիկ այլազանութիւնն է որ ազգային տարբերութիւնները ի յայտ կը բերէ։ Եւրոպայի ժողովուրդներուն յատկանիշն է, աւելի՝ զանազանութիւն քան թէ ներկայութիւն աչքառու ցեղագրական տիպարներու։ Բայց անդամ մը որ նեղ կիրճէն անցած ենք, այլ ևս չենք կրնար ժամանակ վատնել մեր աշխարհագրութիւնը որոճալով, և քանի՛ յառաջանանք դէպ արեւելք և դէպ ի ներքին սրբավայրերը Բնութեան, ա՛նքան աւելի կը մեծնայ անհրաժեշտութիւնը՝

վերահասու ըլլալու այն բնական երեւոյթներուն, որոնք ամէն ժամանակ տիրապետող ազդեցութիւն մը ունին մարդկային գործերուն վրայ։

Ասիոյ մէջ բաւական չէ միայն նկատի առնել լայնատարած դաշտավայրի մը լայնութեան աստիճանը, նախապէս գիտնալու համար ջերմութեան աստիճանը՝ ամրան մէջ և կլիմային խստութիւնը կամ մեղմութիւնը՝ ձմրան ընթացքին։ Էրզրումի մէջ կը սառի՝ այն պահուն ուր Երեւան արեւին տակ մեղկացած է. և սակայն այս երկու քաղաքներն ալ գետեղուած են տափարակ տարածութեանց եզրը, և լայնութեան աստիճանին առաւելութիւնը յաւէտ նպաստաւոր պէտք էր ըլլար Էրզրումի բարեխառնութեան։ Մինչև իսկ լեռնադաւառներու և տափարակ վայրերու զանազանումն ալ մեծ արդիւնք [illegible] չի տար, այլ պէտք է քննել թէ լեռնային շրջանները ի՞նչ բնոյթ ունին, թէ արդեօք լեռները անոնց տիրապետող յատկանիշը կը կազմեն, [illegible]է չէ՝ անոնք, ինչպէս կը տեսնենք տափարակ վայրերու մակերեսէն, [illegible] արդապէս յենարաններն են բարձրադիր դաշտերուն։ Թափանցեցէ՛ք լեռ[illegible]աշղթային մէջ ու անոնց յաջորդական քայլերով կը բարձրանանք հով[illegible]ի հովիտ, և իւրաքանչիւր լեռնագագաթ նախորդինէն աւելի բ[illegible]ձր է։ Աշխարհագրական քարտէսի մը վրայ հետեւեցէք անոր տարած[illegible]ան դծին և անոնց պիտի տեսնէք որ անիկա Միջերկրականէն կը բարձ[illegible]նայ ու կը յանդի Հնդկաստանի հիւսիսակողմի լեռներուն հանգոյցին։ Ի նկատի առէք յատկանիշները հոն բնակող ժողովուրդներուն, ըլլան [illegible]անոնք Փիւրա, Լիւր թէ Լաղ, անոնք իրարմէ մեծ զանազանութիւն [illegible]մը չունին։ Եւ սակայն, մարդկային բնաւորութեան որքա՞ն լայն անջ[illegible]վտ մը կայ այս և տափարակ վայրերու բնակիչներուն միջև, վիհ[illegible] որ չի փակուիր յոսի կառավարութեան մը երկարատև լուծին հաւ[illegible]տարեցնող ձգտումներէն։ Երբ վերջապէս այս լեռնային շրջանները կ[illegible] վերջանան ու կը նայիք աւելի տափակ երկրի մը վրայ, այն ժամանակ [illegible]ամէն ինչ, կլիմայ, երկինքին ու գետնին երեւոյթը, ժողովուրդ, լեզ[illegible], քաղաքներ, գիւղեր, բոլոր ասոնք կը փոփոխուին։ Այդ սակայն, [illegible]տափարի ափերուն վրայ նստող մեր դիւանագէտները որոնք կ'որոճան [illegible]ասիական խնդիրներու վրայ, օգնութեամբը անկողմնակալ քարտէսներ[illegible], զորս չեն յաւակնիր հասկնալ, տակաւին կը յամառին համեմատել լ[illegible]նագաւառները և դաշտավայրերը, լեռներու հովիտները ու դաշտի հարթաւայրերը, բոլորը միասին — տարօրինակ հաւաքոյթ մը թաչուններու, անասուններու և ձուկերու — վարչական բարենորոգումներու միակ ծրագրի մը մէջ։ Թուրքերը աւելի իմաստուն չեն, բայց թերեւս կրնանք մեծ անտարբերութեամբ մը նայիլ անոնց ցոյց տուած կրաւորական դիմադրութեան վրայ, բոլոր այս կարգի բարենորոգմանց ծրագիրներուն դէմ։

Բայց վերադառնանք մեր դաշտերուն և լեռներուն. այն երկիրը զոր կրնանք տակաւին Հայաստան կոչել, իր տեղը կը գրաւէ իրր տա-

բողջական մասը գահուանդներու դրութեան, որուն յենարաններն են լեռնաշղթաները, ասոնք Հինաւ Քուշէն մինչեւ Միջերկրական Ծով կ'երկարին։ Հայաստան բաժնուած չէ բնական կարեւոր պատուարով մը՝ արեւելքի կողմէն Պարսկաստանէն, իսկ արեւմուտքէն՝ Փոքր Ասիայէն։ Բայց ասոնք, մեծ մասն այն յատկանիշներուն որոնք այս երկու դրացի երկիրներուն մէջ կը գտնուին, ուելի կամ նուազ չափով կը տիրապետէ Հայաստանի վրայ։ Աւելացէ՛ ալ ժայռերը կը պարունակեն վերջնագոյն Palaeozoic, կաւճային (Cretaceous), նորաշարշային (Eocene) և միջանակ (Miocene) երկրաբանական խաւերը։ Միջանակ դարու աղի հանքերը, որոնք այնքան տարածուած են ամբողջ Պարսկաստանի վրայ, Հայաստանի մակերեսի յատկանիշներուն մէջ աչքառու տեղ մը կը գրաւեն, թէեւ անոնք յառաջ բերած չեն այն լայնատարած աւերումը, զոր կը տեսնենք Պարսկական բարձրաւանդակի աղի մեծ անապատներուն մէջ(*)։ Հայաստանի աղի հանքերը օգտակար են և կեանքի անհրաժեշտ պէսքերէն մին կը հայթայթեն. Թուրքիոյ մէջ Թուզլա անուամբ ծանօթ աղաբանները անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր չահագործուած են։

Երեք երկիրներն ալ սա ընդհանուր երեւոյթը ունին, որ լեռնագաւառներու մակերեսը չատցած է, ու միւսնոյն բանը կրնանք ըսել այն հրաբխներուն նկատմամբ, որոնք տիրապետող կը հանդիսանան հայկական բնագաւառին վրայ, բայց երկու կողմերն ալ ունին յարակից հողամասեր։ Բոլորն ալ հարաւային կլիմայի բարիքները կը վայելեն և ծովին մակերեսէն իրենց ունեցած բարձրութեամբը գերծ են կիզիչ ապդեցութենէն հարաւի արեւին։ Հեղասահ գետեր կ'անցնին ընդարձակ դաշտավայրերէ և լեռներէ որոնք ուելի գաւառներու քան թէ պետութեանց սահմանագիծը կը ձեւացնեն։ Բուսականութեան բնական ազբաւութիւն մը կայ, որուն վրայ եկած ուելցած են անհամար այծերու յառաջ բերած քանդումները, բայց ասոնց փոխարէն ուղեւորին աչքն կը պարզուին բնական գեղեցիկ տեսարաններ։ Ահա մէկ քանին այն բազմաթիւ տպաւորութիւններէն զոր զանազան ասպիճանով կ'ունենայ այցելուն՝ որ տեսած է խումբին ան մէկ անդամը։

Բայց, եթէ Հայաստան սերտիւ կը կապուի արեւմուտքէն և արեւելքէն իր դրացիներուն հետ, հիւսիսակողմը ու հարաւակողմը գտնուող երկիրներէն զատուած է բնական պատուարներու և այլազանութեան մէկ քանի իրական արգելքներով։ Լեռներու այն գօտիները որոնք դայն կը բաժնեն մէկ կողմէն Սև Ծովու ափունքէն և վրացական ասպարակ վայրերէն, և միւս կողմէ՝ Միջագետաց հարթութիւններէն, հաւասար ասպիճանով մը ունին այն սեպ յատկանիշը, որ վերագրելի է խիտ ծալ-

(*) Լիակատար գաղափար մը կազմելու համար Պարսկաստանի աղի անապատներուն մասին, որոնք 500 մղոն տարածութիւն մը կը զբաւեն, ընթերցողներուս կը յանձնարարեմ Լորդ Քըրզընի Persia գործը. Լոնտոն, 1892. Բ. հատոր, էջ 246, եւն:

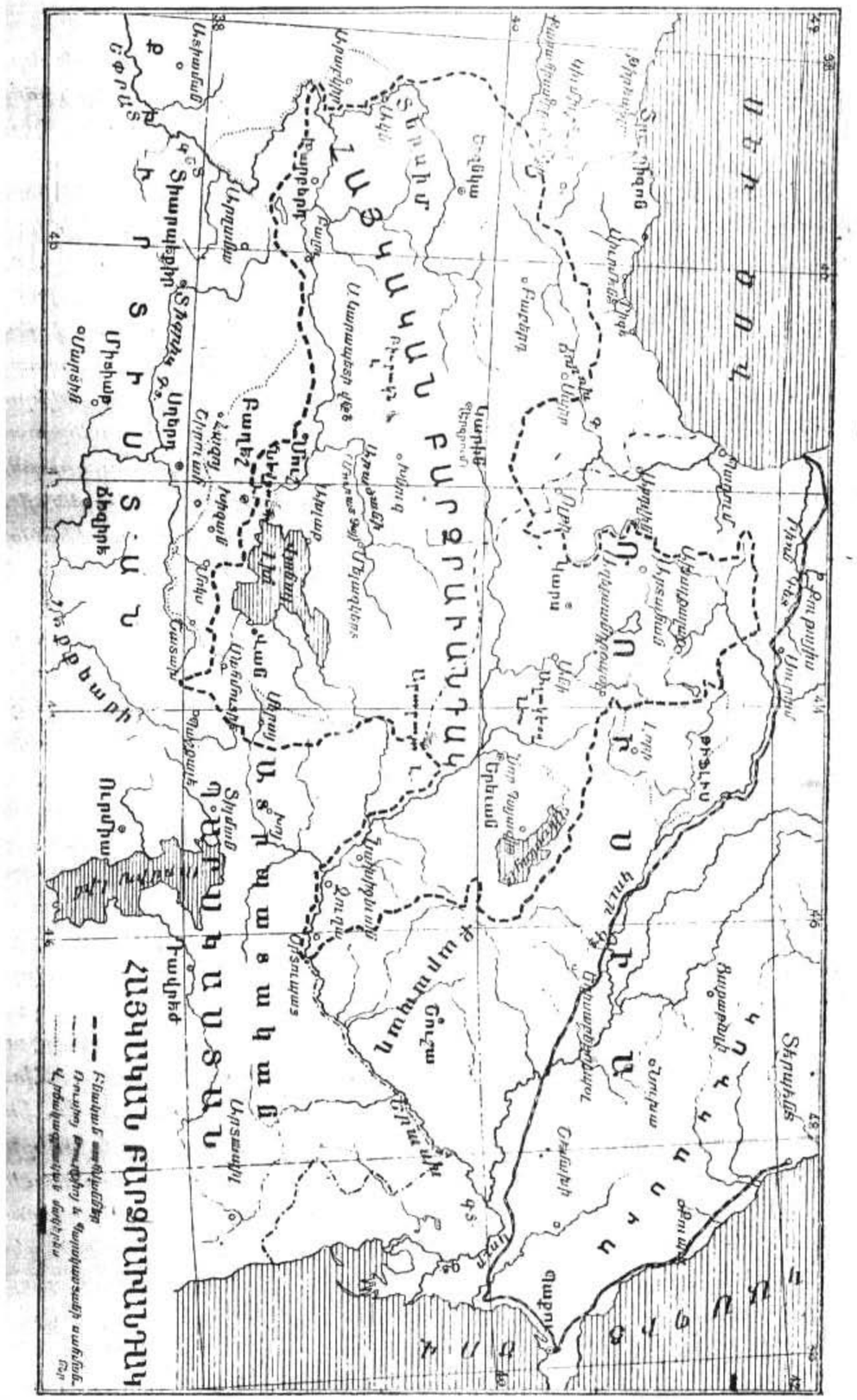

քերու և երկուքն ալ մեծ լայնութիւն ունին։ Սրածայր գագաթներ, սղոցանման շրջագիծերով կը բարձրանան իրարու ետեւ, նեղ ձորեր որոնց մէջ ստուերները կը տիրապետեն, շառաչող գետեր և մացառուտ ժայռեր, խոտաւէտ գահաւանդներ կամ անտառուտ երկրամասեր կը ընորոշեն թէ՛ հիւսիսի և թէ հարաւի գօտիներուն բնական տեսարանները։ Լեռնոտ շրջանակը ունի յիսուն մղոնի լայնութիւն մը, աւելի կամ նուազ Սեւ Ծովի ուղղութեամբ, իսկ համապատասխան շրջանակը, որ Տիարպէքիրի մօտերը տափարակ վայրերու դէմը կը գտնուի, կը տարածուի փոքրագոյն անջրպետի մը վրայ։ Երկու շրջանակներն ալ իրենց երկարութեամբը գրեթէ անտարման են։ Անոնք ժողովուրդներու պատմութեան մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են, ոչ միայն ծածկելով իրենց շրջափակած երկիրները՝ դուրսը մնացածներէն, այլ և անոնց տալով կլիմայական առանձնայատուկ պայմաններ։ Որովհետեւ այս զուգահեռական գօտիները կամ շրջանակային լեռները իրօք կը կատարեն յենարաններու դերը, կարգ մը բարձրակարկառ դաշտավայրերու։ Լեռնային շրջանին հովիտները ուրիշ բան չեն այլ՝ յաջորդականութիւն մը սարահարթերու, որոնք կը կանգնին բարձրադիր գահաւանդի մը եզերքը։ Մակերեսի բարձրութեան մէջ մէկ քանի հազար ոտքի տարբերութիւնը ծնունդ կուտայ ոչքառու տարբերութեանց, բնակիչներու սովորոյթներուն և նկարագրին միջեւ։ Իսկ լեռնային շրջանները անհրաժեշտաբար իրենք կը գծեն իրենց մէջ բնակողներուն կեանքի պայմանները, ու զանոնք կը մղեն որ հետեւին աւելի հովուական ասպարէզին քան թէ երկրագործական։

Այսպէս՝ Տիարպէքիրի և հայկական լեռնագաւառներու բաժանումին երկայնքին մենք կը հանդիպինք երեք ժողովուրդներու, որոնք ուժգին հակապատկեր մը կը ներկայացնեն։ Տափարակ վայրերու Արաբներուն կամ արաբախօս մշակները, կան նախ, որոնց կը յաջորդեն խաշնարած Քիւրտերը, իրենց ցեղային կազմակերպութեամբ և ասոնց ալ կը յաջորդեն հայ երկրագործները։

Արդէն ցոյց տուած եմ այն կապը որ գոյութիւն ունի այս շրջապատային լեռներուն և Ասիական ցամաքին կազմութեան միջեւ։ Հիւսիսակողմեան գօտին կը պատկանի աղեղներու ներքին շարքին, իսկ հարաւակողմեանը՝ արտաքին շարքին։ Այս աղեղներուն ճնշումը —երեւոյթ մը որ մեր ուշադրութիւնը գրաւած է— կատարուած է առաւելագոյն աստիճանով, Տիարպէքիրէն Տրապիզոն տարածուող երկրամասին վրայ։ Կը տեսնէք երկու հակադիր աղեղները, մին հակած դէպ հարաւ, իսկ միւսը՝ դէպ հիւսիս, որոնք կը ճգնին իրարու հանդիպիլ ընդդիմադարձ ճնշումներու ազդեցութեան տակ։ Երկրամասի երկու կողմերն ալ կորութիւնները կը նուազին իրենց թանձրութեամբը, իսկ լեռնաշարքերուն ողնայարները թոյլատրուած են տարածուելու անիւի

մը մասներուն նման։ Հայաստանի հիւսիսային սահմանագիծը կազմուած է հիւսիսային շրջապատային գօտիին լեռներէն, որոնք երկրին մէջ կը մտնեն արեւմտեան կողմէն, Կիւմպէթ Տաղով։ Քարտէսին վրայ հետեւեցէք այդ գծին, Շապին Գարահիսարի հիւսիսակողմը, անցնելով Կեաւուր Տաղէն և Քէօսէ Տաղէն ու կարելով Վաւուք Տաղը, որ կը գբաղնուի Բաբերդ քաղաքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը։ Վաւուքի կիրճէն լեռնաշղթային ողնայարը կը սեղմէ Ճորոխի հովիտը լաւ գծուած ու կանոնաւոր հողաթումբով մը. մինչեւ Սպեր քաղաքին ճիշդ արեւելակողմը անիկա կը սկսի կորսնցնել իր եզական ձեւը և ճամբան երկուքի բաժնելու ձգտում մը կ'առնէ։ Լեռնաշարքերը կ'երկարին հովիտին վրայէն արեւելեան —հիւսիս— արեւելք ուղղութեամբ, այսինքն ա՛յն ուղղութիւնը որուն հետեւած է ողնայարը՝ այնքան երկար ժամանակ։ Անոնց գնացքին կարելի է հետեւիլ Օլթիի հիւսիսակողմը լեռնոտ երկրին մէջէն, մինչեւ որ անոնք թաղուին բարձրաւանդակի հրաբխային կուտակումներուն տակ, Կէօլէի և Արտահանի շրջաններուն մէջ։

Խիստ շահեկան է հետեւիլ անոնց հաւանական վերածագումին, սաբրաւանդին անդիի կողմը, և զանոնք գտնել Շիւթէփէի (Ալէքսանդրաբոլի հիւսիսակողմը) ու Մատաթէփէի լեռներուն մէջ, որոնք վերապրած են Պոնտոսեան լեռնաշղթային բնականումէն և ճեղքումէն յետոյ։ Բայց ասիկա շատ աւելի հետաքրքրական յատկանիշ մըն է երկրաբանին համար, քան թէ աշխարհագիրին։ Այս վերջինը պիտի հետեւի Սեւ Ծովու լեռնաշարքին, անցնելով Խաչքար և Պարխալ լեռներուն մէջէն ու երթալով Քիւքիւրա Տաղ, Արգուինի արեւմտեան կողմը։ Իսկ այն շարքը որ անկէ անդին կ'երկարի հիւսիսային —հիւսիս— արեւելք ուղղութեամբ դէպ ի ծովեզերը, ճամբայ տալով Ճորոխի և ռուսական սահմանագլուխը գծելով, խոտորած է Կարչխալ լեռներու զանգուածէն, որ Արգուինի հիւսիս —արեւելեան կողմը ճառագայթային դրութիւնն է։ Անիկա կը կարէ կ'անցնի գետը՝ ծովեզրին մօտիկը, Պաթումի ետին, և անոր կրնանք հետեւիլ Թակինսրա, Կոթիմէրիա և Նէբիցքարօ կոչուած կատարներուն վրայէն, Իմէրիթիայի դաշտավայրերուն երկայնքին, մինչեւ Կուրի անցքը, Պօրժոմի կիրճէն։ Ցիշուած երեք լեռնակատարները կը պատկանին Ախալցխա— Իմէրէթեան եղերապահ շղթային, որուն վրայէն անցանք Զիքարի կիրճէն, և որուն ուղղութիւնը դէպ արեւելք և արեւմուտք կ'երկարի։

Անկարելի է գծել Հայաստանի հիւսիսային սահմանագիծը, Սեւ Ծովու լեռնաշարքին սարուկ հետեւողութեամբ մը։ Այդ շարքը բնական սահմանն է բազմաթիւ մղոններ ունեցող հեռաւորութեան մը վրայ, և կը տարածուի նախ Քէլքիա Սուի (նախնեաց Lycus-ը) ու յետոյ Ճորոխի ափանց երկայնքին։ Բայց աղեղին բնկանումը, որ տեղի ունեցած է Կուրի և Ախուրեանի վերնագոյն ճիւղերէն առգուած երկրամասին մէջ,

ինչպէս նաեւ Ճորոխի ծայրագոյն արեւելեան վտակներէն մէկուն ցամքումը, Օլթիի մերձակայները, յառաջ բերած են բնական շարունակութեան մէջ ընդհատում մը, մինչեւ որ անիկա կրկին երեւան կուգայ Ախլցխա —Իմէրէթեան լեռնաշարքին վրայ։ Համաձայն է բնական պայմաններուն հետ, սահմանագլուխը սկսիլ Ճորոխի հովիտին վրայէն, Սպերի մօտերը, և զայն տանիլ այն բարձրութեանց վրայ, որոնք կը պարունակեն Սէրչմէ Զայ ու Ճորոխ, և անկէ ալ անդին՝ Տիւմլիւ Տաղ, որ Արեւմտեան Եփրատի ընկերակից լեռն է։ Այնուհետեւ ճամբան կ'ընթանայ նախ՝ արեւելեան ու յետոյ հիւսիս արեւելեան ուղղութեամբ, Արաքսի և Սեւ Ծովի աւազաններուն միջեւ բարձրադիր կէտին։ Անկէ անդին, Զամար Տաղի միջոցով Սօղանլը Տաղի հրաբուխներուն հետ միանալով կ'երկարաձգուի այն հարաւային ու հրաբխային բարձրութեան երկայնքին, որ կը շրջափակէ Կէօյլի լեռնագաւառները և Արտահանը՝ արեւմտեան կողմէն։ Այս գոգաւոր բարձրութեանց միացումը Ախլցխա Իմէրէթեան լեռնաշարքին հետ, կրնանք երեւան բերել Սաքուլաբէրտի Տաղէն Կօթիմէրիայի կատարը բարձրանալով։ Հայկական սահմանագլուխի այս բաժանմունքին հիւսիսային զառիթափերուն բոլոր գետերը կը թափին Սեւ Ծով։

Այս գոտիին վրայի կիրճերը խիստ բարձրադիր են, թէեւ մեծ մասամբ անոնք անցանելի կը մնան ամբողջ տարին։ Զկրցայ ճշդել բարձրութիւնը այն կիրճին որ կը գտնուի Կիւմպէթ Տաղի (Դմբէթ) վրայ, Գարահիսարի և Կիրասոնի միջեւ։ Բայց Վերին Քէլքիտի ու Վերին Ճորոխի հովիտները կարելի է բարձրանալ Տրապիզոնի կողմէն, առանց 7000 ոտքէն աւելի վեր ելլելու։ Այս թիւին վրայ պէտք է բարդել 600էն 1000 ոտքի ուրիշ բարձրութիւն մը զոր ճանապարհորդը պէտք է մագլցի, այդ հովիտներուն և հայկական մեծ քաղաքներուն, Երզնկայի ու Էրզրումի միջեւ գտնուող բարձրակարկառ սարաւանդը կտրելու համար։ Բաբերդի արեւելեան կողմը, Պոնտոսեան լեռնաշարքին ողնայարը շատ աւելի բարձր կը կանգնի. և այն սրահեղը որ Բիղէէն Սպեր կ'տաղնորդէ, Ճորոխի հովիտին մէջ անկէ ալ աւելի կը բարձրանայ, մինչեւ 9000 ոտք ծովին մակերեսէն վեր։ Հոն՝ ուր սահմանագլուխը Էրզրումի և Բասէնի հիւսիսային եզերապահ լեռներուն հետ վերջաւորութեան մը կը յանգի, ճամբան կ'անցնի կիրճերէ, որոնք 7000 ոտքի բարձրութիւն մը ունին (Էրզրում-Պար-Օլթի) և երբեմն ալ՝ 8500, (Հասան Գալէ-Օլթի) ու կ'երթայ Սեւ Ծովի աւազանին մէջ։ Իսկ դէպ հիւսիս երկարաձգման ընթացքին, անցնելով Սօղանլու Տաղէն մինչեւ Սաքուլաբէրտի Տաղ, անիկա ունի յաճախուած ուղիներ կամ հանդուրժելի ճամբաներ, 6085 ոտքէն (Էշէք Մէյսան կիրճ) մինչեւ 7000 ոտք բարձր։ Լեռնային շրջանին հաղորդակցութեան գլխաւոր պողոտաներն են Երզնկա-Կիւմիւշխանէ, Բաբերդ-Կիւմիւշխանէ, Էրզրում-Օլթի, Կարս-Օլթի, Արտահան-Օլթի

և Արտահան-Արտանուշ։ Ճամբայ մը չմնաց է Բութայիսէն Ատաթուման և տարուէ տարի կը չմնայ։

Տեղատարափ անձրեւներ ու առատ բուսականութիւն կը յատկանշեն հիւսիսային շրջափակային լեռները։ Կարգ մը հովիտներու մէջ ամպերը տարուան բազմաթիւ ամիսներուն չեն փարատեր և քիչ անգամ արեւին երեսը ցոյց կուտան։ Ցաւախ կը պատահի որ բազմաթիւ ամիսներու ու նոյն իսկ շաբաթներու ընթացքին գաղաթները և ցած վայրերը հաւասարապէս կը թաղուին մառախուղին տակ։ Ամառը, բոլոր զառիթափները և խոռոչները կը ծածկուին ծառերու և բաղեղներու շլմորեցնող խառնակութեամբ մը։ Ձիւղերէն վար կը կախուին քարաքոսը և գորշ սպիտակ թելեր՝ մարդկային մազի նման. սունկի մը բոսորագոյն ուռեցքը կը փայլի անազդեցիկ ծարիտներուն մէջէն, իսկ Կողքիսեան քարքումի վարդագոյն և սրածայր ծայրի թերթերը բացատաններու հանդրուանները կը զարդարեն։ Այս կարգի տեսարաններ կը տիրապետեն Պոնտոսեան ծովեզրի մերձակայները՝ նեղ հովիտներուն մէջ, իսկ Ռիոնի դէմը կանգնող զառիթափները և Կովկասեան հանդիպակաց շղթան նշանաւոր են իրենց հրաշագեղ անտառներովը։ Բազմաթիւ ազգեր, տարբեր գոտիներու վրայ ցրուած, կը բնակին այս ամրացեալ վայրերուն մէջ։ Արեւմտեան կողմը ունինք Ցոյները, վաճառականութեան հակամէտ և ծովեզրին մօտիկը. Ցոյներ կը գտնենք նաեւ լեռնաշարքին ողնայարէն դէպ ի վեր, ցանցառ կերպով մը, լերան հարաւային դարվերներուն վրայ։ Դէպ արեւելք՝ կը բնակին Լազերը, որոնք կիսավայրենի ժողովուրդ մըն են. կան նաեւ անոնց դրացի՝ Աճառները, Պաթումի եաեւի լեռներուն մէջ։ Առանց կը յաջորդեն Վրացի խաշնարածները և մանր հողագործները, որոնց նկարագրի հիւզակները եգիպտացորենով շրջապատուած են։

Մեզի կը մնայ հետեւիլ հիւսիսային եզերքի լեռներուն տարածութեան, մինչ անոնք կը յառաջանան դէպ արեւելք, անցնելով Պօրժոմի կիրճէն։ Այս մեծ պատառուածքին մերձակայները գոտիին ունեցած համեմատական նեղութիւնը կը բացատրուի աղեղին բնականումովը՝ հարաւային ուղղութեամբ, և հրաբխային նիւթերու ժայթքումէն ծածկուած ըլլալովը։ Բայց լայնութեան այս նուազումը ոստիճան մը կը հաւասարակշռուի Կովկասեան լեռներու մերձաւորութեամբը։ Այս շրջակայքին մէջ է որ գոտին Կովկասեան լեռներուն միացնող միակ կապը կ'երկարի վրացական սափաստաններուն վրայէն, Ռիոնը գտնելով Կուրէն. անիկա ծանօթ է Մէսչիք միացնող լեռնաշղթայ անուամբ։ Այս պատուարին արեւելեան կողմը բուսականութիւնը իր ճոխութիւնը կը կորսնցնէ։ Ախլցխա-Իմէրէթեան լեռնաշարքը կիրճէն անդին ալ կը շարունակուի Թրիալէթեան շղթայով, որուն ողնայարը կազմուած է Արճէվան կոչուած գագաթէն, և որ երեք կողմէն սահմանագծուած է Կուրի ընթացքով։

Այս լեռնաշարքին մէկ ճիւղը կը շարունակուի Պոնտոսեան շղթային ուղղութեամբ, ուղիղ անկիւնով մը ծռելով գլխաւոր բարձրութենէն, կազմելու համար կուճարէթի հովիտը։ Անիկա կը յանդի Սանիսլօ կոչուած խումբին գագաթներուն, 9350 ոտքի ծայրագոյն բարձրութեամբ, ու յետոյ բարձրաւանդակի լավաներուն տակ կը սուզի։ Թրիալէթեան լեռները յանկարծակիօրէն ինկած են դէպ հիւսիս և կազմած են սարաւանդներ՝ որոնք հարաւակողմի բարձրաւանդակին յատկանիշը ունին։

Ճի՛շդ արեւելեան կողմը եղածին նման, մենք հարկադրուած էինք բնական սահմանագլուխը քաշել դէպ ի ներս Պոնտոսեան լեռնաշարքին ողնայարէն, այնպէս որ Թրիալէթեան գագաթներու յաջորդները դուրս կը մնան հայկական դաշտագետիններու իսկական սահմանագիծէն։ Քարտէսին վրայ նետուած ակնարկ մը ցոյց պիտի տայ թէ այս շրջանակին մէջ բնական յատկանիշերու խախտում մը տեղի ունեցած է։ Ներքին աղեղը, որ այնքան յստակօրէն սահմանագծուած է մէկ կողմէ Պոնտոսեան լեռնաշղթայով և միւս կողմէ Շահ Տաղով (որը Կէօքչէ Լիճին վրայ կ'իյնէ) խորտակուած է հակման գործողութեան միջոցին. իսկ աղէտէն վերապրողները, այսինքն այն կատարները որոնք Խրամ և Սօմկէթեան Լեռներուն դէմ արգելք կը հանդիսանան, բնաղատուեր են ստորադաս դեր մը խաղալ։ Գլխաւոր գագաթը կազմուած է հրաբուխներէ, որոնք կը կանգնին հարաւային ուղղութեամբ։ Որքա՜ն տպաւորիչ նմանութիւն՝ Սեւ Ծովու կողմի երեւոյթներուն հետ։ Այս հրաբուխները կը հետեւին երկու ուղղութեան, մէկը միւսին մօտիկը ու եռին, և արտաքինը կամ արեւելեան կողմը գտնուողը երկարագոյնն է։ Արտաքին շարքը՝ Ծանօթ՝ Կօրի Մօքրի, այսինքն Խոնաւ Լեռներ անուամբ, կը կազմեն այս կողմէն Հայկական լեռնագաւառներու սահմանագիծը։ Ճանապարհորդը որ դէպ արեւմուտք կ'երթայ Զալքայի բարձրաւանդակէն (5000 ոտք) Քղիա գետին բարձրագիր հովիտն ի վեր, մինչեւ նոյն անունը կրող դաշտավայրը որ 7000 ոտք բարձրութիւն ունի(*) պիտի անցնի բաժանման գիծէն, Թրիալէթեան ծալի ծալ լեռներուն և հարաւի հրաբխային լեռնաշարքին միջեւ։ Իր ձախ կողմին վրայ ուղեւորը հիացումով պիտի դիտէ Թավքօթէլիի վայելուչ կոնը (9211 ոտք) որ կը կազմէ այս հրաբխային հաստամեսաներու ծայրագոյն հիւսիսայինը։ Ամբարտակը կը շարունակուի դէպ հարաւ՝ Սամսար Տաղի միջոցով (10770 ոտք) մինչեւ Տէլի Տաղ. անկէ կ'երթայ Թօքօրօվանի մենակեաց լճին (6875 ոտք) արեւելեան ափունքն ի վար՝ մինչեւ Ակրիքարի կրկնակ գագաթը (9765 ոտք) ու Էմէլքլի Տաղի (10016 ոտք) կոնաձեւ գագաթը։ Շարունակութիւնը կը յանգի Քարաքաշի բարձունքը (իբր 10000 ոտք) որուն հարաւային

(*) Այս ճամբան շատ շահեկան պէտք է ըլլայ Հայաստան մտնելու համար՝ Թիֆլիզի կողմէն. անկոխ ճամբաներէ անցնիլ ուզողներուն կը յանձնարարեմ զայն։

երկարաձգումը կընդհատի Աղլաղանի և Շիշթափայի ընդարձակ լեռնաշարքերէն։ Բայց սահմանագիծը կ'երկարաձգուի ջուրերն ի վար, դէպ ի արեւմտեան ծայրերը Բամպակ լեռնաշղթային։

Թերեւս, այս լեռնաշղթան կրնանք համարել ամենէն հարաւայինը լայնատարած գագաթներուն, որոնք կըսկսին հիւսիսէն, Ախլցխա-Իմէրէթեան և Թրիալէթեան դրութեանց վրայ։ Անիկա լեռնագաւառներու մակերեսը կը տարածէ դէպ արեւելք, ուր, արեւելեան-հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ հակելու սկսելէն վերջ կը միանայ Շահ Տաղի հետ։ Այս վերջին հաստամեսաը սահմանագլուխէն կ'անցնի Կէօքչէի լիճին արեւելեան ափունքին երկայնքին, և կ'երթայ մինչեւ Ղարաբաղի սահմանները։ Այս բարձրութեան կարելի է հետեւիլ հիւսիսային Ղարաբաղեան լեռներու ողնայարին վրայէն՝ անցնելով Կուրէն, մինչեւ Կասպից Ծովու հանդիպակաց լեռնաշարքը։ Բայց Ղարաբաղը կրնանք նկատել իբր աշխարհագրական անջատ միութիւն մը, որ կը բաղադրէ մանրանկարչօրէն՝ հայկական լեռնագաւառներու յատկանիշերէն մեծ մասը։ Հայազգի բնակիչներու անյիշատակ ժամանակներէ մնացած բոյնը, թաթար գաղթականներու հանգստեան վայրը ու թափառական Քիւրտերու երջանիկ արօտաւեղին է անիկա, և կը ներկայացնէ արտաքին զօրաւոր բերդ մը որ Հայաստանը կը պաշտպանէ Կասպից Ծովու կողմէն (*)։ Իսկական սահմանագիծը պէտք է առնել աւելի դէպ հարաւ՝ Ճինալ Տաղէն (11000 ոտք) մինչեւ Քէտի տաղ, ուր օղակ մը կը կազմուի դէպ արեւմուտք. անկէ անդին, գրեթէ շրջափակելէ վերջ ջուրի բարձրագիր ծածկոյթ մը որ Էլա Կէօլ կը կոչուի, անիկա կ'երկարաձգուի Սիրէբսիրքալիի բարձրութեանց (11298 ոտք) և Սալոսարդիի (10442 ոտք) մէջէն, մինչեւ Երասխի հովիտը՝ Միկրիի մէջ, Օրտուպատի ճի՛շդ արեւելեան կողմը։

Գարատաղեան լեռները՝ դեռեւ հարաւային ափին վրայ կը շարունակեն Ղարաբաղի լեռնագագաթները, և բնական սահմանագիծը դէպ արեւմուտք մղուած է, Երասխի ընթացքն ի վեր, մինչեւ Ջուղա գիւղը։ Այս կէտէն անդին սահմանագծման երկու մէթոտ կայ, որոնց երկուքն ալ աշխարհագրական իրողութեանց վրայ հիմնուած են. կարելի է հարաւ արեւելեան ուղղութեամբ յատաջանալ Գարատաղեան լեռներու եզերքներու երկայնքին, մէկ կողմէն Երասխի աւազանին միջեւ ու միւս կողմէն՝ Ուրմիոյ Լճին։ Այս ճամբան լեռնաբանական ցցուն մասեր չատ չունի, բայց սահմանագլուխ կ'առաջնորդէ գրեթէ ուղիղ գծով մը, դէպի սեղմ լեռնագագաթները հարաւային շրջանակային գօտիին, Վանայ Լճին հարաւակողմը։ Այս սահմանագիծը ընդունուած է Ապիհէն, որ սակայն

(*) Ղարաքաղը նկարագրած են Սմիթ եւ Տուայթ, զանազան տեսակէտներէ դիտելով, իրենց Missionary Researches in Armenia գործին մէջ. նաեւ՝ Ռաս, Ապիհ, Տիկին Գ. Շանթր, այս վերջինը՝ Atravers l'Arménie Russe գործով, Բարիզ, 893, գլուխ Դ—Ը.

Պարսատանն ալ կ'ուզէ ներփակել. անիկա կը խօսի այն լերան մասին, որուն կարելի է հետեւիլ Արտապիլի մերձականերէն, ի Պարսկաստան, Սավալանի հրաբուխին մէջէն, ամբողջ ճանբան անցնելով Վանայ Լճին հարաւակողմի լեռներէն, ու կը համարէ զայն իբր «բնական և աշխարհագրական սահմանագիծը ընդմէջ Հայաստանի ու Ատրպատականի» և «Մեծ Հայաստանի հարաւային եզերքի լեռնաշղթայ։» Բայց անիկա «լեռնաշղթայ» բառը յանիրաւի կ'արտասանէ։ Տեսնել իր գործը՝ Geologische Forschungen in den kauk. Ländern, Վիեննա, 1882, Բ. մաս, Ներածութիւն, էջ 10 և 11։

Երկրորդ սահմանագիծը հայկական բնագաւառին՝ այն կարկառուն հատամասան է որ Վանայ Լճին ու Ատորին Արաքսի աւազաններուն միջև կը գտնուի, ասիկա աւելի իրական սահմանագլուխ մըն է։ Այս պարագային, ըստ կամս գիծ մը քաշելու է Պայազիտի կռնակէն, ներկայիս Թուրք եւ պարսիկ սահմանագլուխը կազմող լերանց վրայէն ու պէտք է երթալ մինչեւ մեր սկզբնական մեկնակէտը՝ Զուղա։ Ընթերցողս պիտի դիտէ թէ հիւսիսային շրջագծային լեռներու պատուարը մեր ետին թողուցինք, հետախուզելու համար նուազ որոշ սահմանները՝ Պարսկաստանի կողմէն։

Հիմա հետեւած ենք հայկական բարձրաւանդակներու հիւսիսային եզերքին, Սեւ Ծովու ափունքէն մինչեւ Կասպից Ծով, ուր գոտին կ'անցնի ա՛յն լեռանց վրայէն, որոնք Պարսկաստանը հիւսիսէն կը շրջանակեն ու այնուհետեւ կ'երկարաձգուին մինչեւ Հինտու Քուշ լեռները։ Համապատասխան հարաւային գոտին շատ աւելի պարզ երեւոյթ ունի, բայց ներկայ գլուխին սահմանէն դուրս է անոր վրայ խօսիլը, քանի որ անիկա իր ամբողջ երկայնութեամբը Թրքական հողի մէջ սահմանափակուած է։ Շրջապատային լեռներու հիւսիսային ու հարաւային գոտիներուն միջեւ, մեր քննած լեռնաբանական դրութեան բազմաթիւ որոշ այլ փոքրագոյն մասերը ակօսներ կը բանան. սարահարթի մակերեսին վրայ։ Ասոնց վրայ յատկապէս պիտի ուշադրութիւն դարձնենք մեր գործին երկրորդ հատորին համանուն գլուխին մէջ, ըստ որում անոնք ամենամեծ մասամբ կը գտնուին մեր ներկայ խուզարկութեան սահմաններէն դուրս։ Բայց անոնցմէ միայն կրնանք հետեւիլ այն տիրապետող բարձրութեան վրայ որ կը սահմանագծէ Երասխի հովիտը, այն պահուն ուր անիկա կ'անցնի Զալտրանի մէջէն, մինչեւ Ախուրեանի գետախառնումը, և ահա ա՛յս լեռնաշարքն է —որովհետեւ արժանի է լեռնաշարք անուան— որ ո՛չ միայն կը կազմէ արդի սահմանագիծը ռուսական ու Թրքական կայսրութեանց միջեւ, այլ իրականապէս Հայաստանի մակերեսը երկու մասերու կը բաժնէ։ Կա՛մ պէտք է կարել անցնիլ ողնայարը այս լեռնաշղթային, որ համեստ կորութիւն մը կը ներկայացնէ, և կամ պէտք է հետեւիլ դաշտագետիններու երկայնքին, հիւսիսային ու հարաւային կողերուն վրայ, եթէ երբէք ուզենք փափաքի անցնիլ բարձրաւանդակի շրջանին հիւսիսի և արեւելքի կողմերէն դէպ ի հարաւային և արեւմտեան համապատասխան կէտերը։ Նախորդ գլուխին մէջ մենք ընտանեցանք անոր չահեկան յատկանիշերէն մէկ քանիին հետ, և զայն ճանչցանք Արարատի լեռնաշարքը կամ Աղրի Տաղ ընդհանուր անուանակոչութեամբ։ Ոմանք Զէյթին Տաղ ալ կ'անուանեն անոր արեւմտեան մասը, և ասիկա շատ յարմար անուանակոչութիւն մըն է անոր սեպ հանգամանքը ի յայտ բերելու համար։ Այս լեռնաշարքը կը տանի բնական սահմանագիծը երկու բաժանումներուն մէջէն, արեւմտեան կողմը Քէօսէ Տաղէն (11262 ոտք) մինչեւ Փոքր Արարատ (12840) արեւելեան կողմը։

Այս կերպով պիտի տեսնուի թէ Ռուսական Հայաստանի ներկայ տարածութիւնը կը համապատասխանէ՝ հրաշալի կերպով մը՝ այն սահմաններուն գրս բնութիւնը յատկացուցած է աւելի հիւսիսային արեւելեան կողմինին այն երկու լայնատարած շրջաններուն, որոնց մէջ բաժնուած է հայկական աշխարհը։ Ռուսական սահմանագիծը Սեւ Ծովու եզերքէն կ'անցնի դէպի Սատրին Ծորսի արեւմտեան ափը և Օլթի քաղաքին արեւմտեան կողմէն՝ դէպ ի հայկական եզերքը Զախար Տաղի։ Անկէ յետոյ կը կտրէ Արաքսը, անցնելով Աղրի կամ Զէյթին տաղի ողնայարին վրայէն, Քէօսէ տաղի դմբէթին ճի՛շդ հիւսիսային արեւմտեան կողմը։ Անիկա կը հետեւի լեռնաշարքի ողնայարին, Մեծն Արարատի մերձակաները, որուն նուիրական գագաթը կընդգրկէ Զարին կայսրութեան մէջ։ Փոքր Արարատի կեզեւէն, որուն հարաւ արեւմտեան զառիթափները Պարսկաստանին թողուած են, անիկա դաշտագետնին վրայէն կը հասնի Երասխի աջ ափունքը, նոր Վիրապի հռչակաւոր վանքէն քիչ մը վարօք կէտի մը։ Արաքսը կը ձեւացնէ սահմանագիծը ընդմէջ ռուսական և պարսկական կայսրութեանց, այս կէտէն սկսեալ մինչեւ Կուր գետը թափած կէտին մօտերը։

Մոլորեցուցիչ և սխալ գաղափար ունենալ կը նշանակէ՝ բնական յատկանիշերու մասին, բարձրաւանդակի շրջանը բաժնել աշխարհագրական որոշ միութեանց. այդ դրութեան սիրահար են ա՛յն իմաստակ Ռուսերը որոնք քաղաքական յեսին միտքեր ունին և կը ճգնին իրար խառնելէական միութիւնը երկրի մը, զոր Ռուսիա տակաւին իւրացուցած չէ բոլորովին։ Մտէ՛ք այս շրջանին մէջ ուր որ կ'ուզէք և դիտեցէք փորձառու ճանապարհորդի մը աչքերովը, և ահա նոյն կամ նմանօրինակ տպաւորիչ յատկանիշեր անմիջապէս տպաւորութիւն պիտի ընեն ձեր մտքին վրայ։ Գերման գիտնականը՝ Բօխ լաւ նկարագրած է այն ընդարձակ ոյժը, որ ի յայտ կուգայ արեւմտեան կողմի եզերապատ շրջանակներէն։ Երկար ու տաժանելի մայլցում մը կատարելէ վերջ Արտանուշի հովիտէն (1800 ոտք) մինչեւ գագաթը այն կիրճին, որ դէպ ի Արտանան

կ'առաջնորդէ (առնուազն 7000 ոտք) անիկա ապշեր է դիտելով որ փոխանակ բոլորաձեւ լեռնագագաթի՛ մը, որ քիչ շատ սեպ գծով մը պիտի իջնէր հանդիպակաց կողմի աւելի տափարակ վայրերը, լեռը՝ որուն վրայ կանգնած էր, դէպ արեւելք կը շարունակէր իր ճամբան կարկառուն բարձրաւանդակի մը ատիճանաւոր զառիթափովը։ Անիկա կըսէ. «Հոս կըսկսէր այն բարձրաւանդակը որ կիրճէն անդին կ'երկարի եւ որ առ հասարակ հայկական բարձրաւանդակ կը կոչուի։» Նոյն ճանապարհորդը ետ դարձած է Ճորոխի շրջանին մէջ Կէօլէի լեռնագաւառներէն, Արտահանի հարաւակողմը։ Այս առթիւ անիկա կտրած է Քանլը Տաղը, Արտահանի և Օլթիի միջեւ։ Կը պատմէ մեզի թէ ան կը բաղկանայ նեղ շղթայէ մը, կարմիր ու պորփիւրային ժայռերով։ Անիկա կը նկարագրէ զագաթին կրկնակ երեւոյթը, ձեւերու և տպաւորութեանց յառաջ բերած հակապատկերովը։ Մէկ կողմէն, դէպ ի Կուրը, հազիւ նշմարելի զառիթափ մը կայ, որ կը կազմէ բարձրադիր հովիտներ, միայն 1500 ոտք վայրէջքէ մը յետոյ, և կառաջնորդէ դէպ ի տարտամ և կամարանման բարձրութիւնները։ Միւս կողմը, Օլթիի ուղղութեամբ կը գտնուին պատառատուն լեռներ, բերանաբաց վիհեր և ո՛չ մէկ տեղ կը տեսնուի նուրբ ու գմբեթարդ ձեւ մը։ Հոն՝ ուր ինքը հաստատուեր էր, կլիման ցրտաշունչ էր, նոյն իսկ Սեպտեմբերի սկիզբը, և հարաւային արեւը հազիւ թէ կրնար զայն գաղջ դարձնել։ Հեռուն ու խորունկը անոնք կրնային տեսնել Օլթիի գետը, որ օձի մը պէս կը սողոսկի պատապարուած հովիտներու լաբիւրինթոսին մէջէն։ (Տեսնել Քարլ Քոխի Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien գործը, Վէյմար, 1846, էջ 203—4։) Հէրման Ապիհ եկած է Վրաստանի կողմէն, Ազատֆայի հովիտն ի վեր ու հասնելով կիրճին վրայ (7355 ոտք) Բէկանդ գիւղին և Ալէքսանդրաբօլ քաղաքին միջեւ. ու այն լեզուն որով կը նկարագրէ իր ապաւորութիւնները, կը նմանի Քոխի գործածած լեզուին։ Անիկա կը խօսի այն աչքառու հակապատկերին մասին զոր իր առջեւ կը պարզեն բարձրաւանդակի շրջանի ֆիզիքական զօրաւոր յատկանիշերը, բաղդատմամբ իր ետեւը ձգած շրջապատային լեռներուն։ Ան կը նկարագրէ հողի ձեւերուն մէջ տիրապետող հորիզոնականութիւնը, անհուն տարածութեան մը վրայ։ Ուրիշ տեղ մը կ'ակնարկէ շրջանակաձեւ այն բարձրութեան որուն հետ «հայկական բարձրաւանդակը կը բացուի դէպի Աճարայի հովիտները։» (Տեսնել Հէրման Ապիհի յիշատակուած գործը, Վիեննա, 1882 և 1887, Բ. մաս էջ 20—21 և Գ. մաս, էջ 81։) Կրնայի դեռ շարունակել այս օրինակները, որոնցմով ամենէն ձեռնհաս դիտողներն անդամ միեւնոյն ատեն տեսած են բարձրաւանդակի զօտիին միութիւնը և անոր ունեցած աչքառու տարբերութիւնը՝ շրջանակային լեռներէն։

Ընթերցողս ինձի հետ ճամբորդած է Զիքարի Կիրճէն մինչեւ Ախալցխա

և Ախալքալաք, ինչպէս նաեւ Տօպօրովան գետի պարտպ խողովակէն ու Կուրի աւազանէն մինչեւ այն գետերը՝ որոնք կը կազմեն Երասխի ծայրագոյն հիւսիսային ակերը։ Ալէքսանդրաբօլէն Երեւան, անկից ալ Կարս, և Կարսէն մինչեւ Քակեզման տարածուող երկիրները կարեցինք անցանք։ Որքա՜ն տպաւորիչ միութիւն մը սքօղուած է հաճելի զանազանութեանը տակ այն բնանկարներուն, որոնք իրար կը խառնուին, մինչ կ'անցնիք անոնց քովէն։ Գետերու բաժանման գիծերը կազմուած են այն զառիթափներէն, զորս դժուարաւ կը նշմարէք, այնքա՛ն ատիճանաւոր եղած է վերելքը և վայրէջքը։ Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ալէքսանդրաբօլի, Կարսի և Արտահանի հողամասերը բոլորն ալ իրարու կապակից են և ունին հասարակաց եղող յատկանիշեր, շատ աւելի մեծ տարածութեամբ քան ընդարձակ զօրութեան ատիճանը։ Լեռները, որոնց շրջագիծերը մի՛շտ կ'երեւան բնանկարներուն վրայ իրենց մեղմ, երկարաձիգ և գմբեթարդ ձեւերովը, կը կանգնին երկրին մակերեսին վրայ, նման ճատրակարանի վրայի կտորներուն, զորս կրնանք քառակուսիէ քառակուսի տեղափոխել։ Այսպէս են ճառագայթաձեւ զանգուածը Տօքուզ Բուլաղի, Ախալցխայի մօտ (9500 ոտք և այն երկու հակայական բարձրութիւնները որոնք կը շրջափակեն Զալտրը Լիճը (Աքպապա Տաղ՝ 9973 ոտք, Քըսըր Տաղ՝ 10472 ոտք) և մինչեւ իսկ Վիթիարի Ալակէօզը (Արագած՝ 13436 ոտք բարձր։) Բոլոր այս լեռները հրաբխային գործունէութեան արդիւնք են և երկրաբանական շրջանի մէջ՝ շատ նոր։ Նմանօրինակ ծագում ունին այն փոքրագոյն լեռները որոնք հոս հոն ցրուած են երկրին վրայ, պըղպջակներու նման։ Այս յատկանիշը ունեցող լեռները կը կատարեն սահմանագծի սիւներու դերը՝ զանազան շրջաններու միջեւ, մեծ ու փոքր։ Անոնք կը սահմանագծին բայց չեն բաժներ։ Որքա՜ն տարբեր են ձեւով ու պաշտօնով՝ շրջապատային այն զարմանալի լեռնագագաթներէն, որոնց մէջ այսպիսի հրաբխային բորբոքումներու մէկ հատիկ նմոյշ մը անդամ չի տեսնուիր։

Եթէ յարմարութեան համար ուզենք բաժնել բարձրաւանդակի այն շրջանակը որ Ռուսական Հայաստան կը կոչուի, անիկա շատ բնականօրէն կ'ինայ երկու գօտիներու մէջ։ Առաջինը կը պարունակէ ուղղանկիւն տարածութիւն մը, որուն արեւմտեան և արեւելեան սահմանները մէկ կողմէն Սօղանլը Տաղի ու Սաքուլարիի միջեւ կ'երկարին և միւս կողմէ՝ Քարաքաշ Տաղի ու Թավքօթէլիի միջեւ։ Այս տարածութեան հարաւային սահմանագիծը պիտի ըլլայ Երասխի կուրը, սկսելով ռուսական հող մտնելու կէտէն մինչեւ Աբրա Զայի գետախառնումի ստորոտը։ Դէպ հիւսիս, անիկա կը ներփակէ բոլոր այն շրջանները որոնք կ'երկարին մինչեւ Թրիալէթեան լեռներու Սանիպա կոչուած ճիւղը, ինչպէս նաեւ Ախալցխա Իմէրէթեան եղերապատ լեռնաշղթան։ Արագածի ընդարձակ շրջանակը կը գտնուի անոր հարաւային արեւելեան սահմաններուն վրայ

և իր երկար չոչափուկները կը տարածէ դէպի ձախ ափունքը Արբա Զայի, եւ մղելով արեւելեան եզրի լեռները և նեցուկ կանգնելով հիւսիսային արեւմտեան լեռնագաւառներուն։ Կրնանք ըսել թէ այս հրաբուխը կ'առաջնորդէ երկրորդ գոտին որ մեծ մասամբ զառիթափներէ կը բաղկանայ և բաղդատմամբ իր ընկերակցին երկայնաձիգ ուռնցքին ու համաչափ ձեւին, անկանոն գծագրութիւն մը ունի հիւսիսային արեւմուտքէն մինչեւ հարաւային արեւելք։ Այս երկու գոտիները իրարմէ կը զատագանուին այնպիսի յատկանիշներով, որոնք ըստ բուսականի հակադրութիւն ունին և մաքին կը թելադրեն երկեակ պատկեր մը։

Ա.— Ուշադրութիւն հրաւիրեցի այն յատկանիշներուն վրայ, զորս Հայաստան ունի իր դրացիներուն նման, Ասիական երկիրներու շարքին մէջ, արեւելեան կողմը՝ Պարսկաստանի և արեւմտեան կողմը՝ Փոքր Ասիոյ հետ։ Հիմա կը սկսիմ համառօտ կերպով քննել ռուսական սահմանի մէջ գտնուող բարձրաւանդակի շրջանակը. բայց նախ՝ անհրաժեշտ է կանգ առնել այն մէկ քանի ընդարձակ զօրութեանց վրայ, որոնք կը տարբերեցնեն Հայաստանը իրր ամբողջութիւն մը, շարքին միւս մասերէն։ Ամենէն առաջ ուշքի կը դարնէ բարձրակարկառ լեռը, որ յարակից երկիրներուն վրայ տանիքի մը նման կանգնած է. անոր վրայ է որ ջուրերը հաւաքուելով կը գահավիժին զանազան ուղղութիւններով և իրենց ճամբայ կը բանան ո՛չ միայն դէպի Սեւ Ծով ու Կասպից Ծով, այլ մինչեւ Պարսից Ծոց, անվերջանալի հանդրուաններով։ Ուրիշ ո՛չ նուազ աչքառու երեւոյթ մըն է այն հրաբխային նորագոյն գործունէութիւնը որ տիրապետող դեր մը խաղացած է։ Հայաստանի դրացի Կերկիրներէն ո՞րը կրնայ մրցիլ այս տեսակէտով։ Ո՞ւր կրնանք տեսնել Արարատ մը, Սիփան մը, Նեբրոդ մը, առանց խօսքն ընելու Արագածի ու Պինկէօլի (Բիւրակն։) Այս երկու արտայայտութիւններն ալ բացայայտ և աչքառու կերպով երեւան կուգան այն մակերեսի յատկանիշներով որոնք կը գտնուին ծայրագոյն հիւսիսային գոտիի ուղղանկիւն տարածութեան վրայ։

Այս գոտիին բարձրագոյն կէտերը կը գտնուին ծովէն 7000 ոտք վեր. խօսքս լեռներուն համար չէ, այլ՝ դաշտավայրերուն։ Այն լեռնավայրը որ ծագում կուտայ Կուրի, Կէօյէի շրջանին մէջ, այս կէտին շատ մօտենալու է։ Երասխի ու Կուրի ջուրերուն բաժանման կէտը, Շիշթաբա գիւղին մօտ, բացատան մըն է ծովէն 7000 ոտք բարձր։ Զալարը Լիճը 6522 ոտք և Արբա Կէօլ՝ 706 ոտք ըլլալով մասամբ կը պակսեցնեն այս մեծ բարձրութիւնը։ Հոն՝ ուր բաձրաւանդակը կ'իջնայ Երասխի անդնդախոր կուրին մէջ, իր դագաթը մօտաւորապէս 6500 ոտք է. Արտահան քաղաքը 5840 ոտք բարձրութիւն ունի, իսկ Կարս՝ 5700 ոտք։ Ալէքսանդրոպոլ, գլխաւոր քաղաքը՝ կը գրաւէ ընդարձակ աւազանանման դաշտավայրի մը խառնը, և սակայն ծովէն 5000 ոտք բարձր է դարձեալ։ Բոլոր սոնք շատ աւելի մեծ բարձրութիւններ են քան Պարսկաստանի մէջ գտնուողները, թէեւ անոնք որոշ չափով մը կը գտնուին Ատրպատականի սահմանագլուխի նահանգին մէջ և հարաւային շրջապատային լեռներու երկայնքին (Դաւրէժ՝ 4650 ոտք, իսկ Թէհրան՝ 3800 ոտք, Սպահան՝ 5070։)

Այս շրջանին սաստիճանաւոր բարձրացման գործողութիւնը՝ երկրաշարժներու միջոցով տեղի ունեցած է, բայց միեւնոյն ժամանակ բորբոքումներ պակաս չեն եղած, երկիրը ոգեղելով հրաբխային նիւթով, հողի անհաւասարութիւնները հարթելով և լեռները ա՛լ աւելի բարձրացնելով։ Հաշուուած է որ՝ Տօքուզ Բունարէն վար իջնող գետերուն խորխորատին մէջ տեսնուող հրաբխային մնացորդները հարիւրաւոր եարտա խորութիւն ունին (*)։ Նմանօրինակ երեւոյթ մը ի յայտ կուգայ Երասխի խաղովակին մէջ, պատառուածք մը, որ Թակիլմանի արեւմտեան կողմը Արմուլը գիւղին մերձակայները, մօտաւորապէս 2000 ոտք խորութիւն ունի, իսկ գագաթի բացուածքին լայնութիւնը սա նուազն մէկ մղոն է՝ (գա՛ծեալ ըստ Ասլէհի։) Այնտեղ երկրաբանական մրուրանման մնացորդները ծածկուած են փխրաքարով և լաւայով, 300 եարտա խորութիւն ունեցող գոտիի մը մէջ։ Հրաբխային նիւթի ցայտման կէտերը երբեմն իրական հրաբուխներ են, իսկ մերթ ալ՝ պարզ խառաւարաններ կամ ճեղքեր՝ զանազան տարածութեամբ։ Այս յատկանիշներէն մին կամ միւսը անպայման կը տեսնուի դաշտագետնին վրայ։ Բայց հուրը մարած է. կպչուն ծովերը շատո՛նց հաստատուն դարձեր են. մուխի ո՛չ մէկ ամպ կը բարձրանայ լերկ գագաթներէն, որոնք առաջ ծածկուած էին ատորոսի բոցերուն վայրը ցոլացնող մշուշով։

Անփորձ ճանապարհորդի մը համար հրաբխային գործունէութեան արդիւնք եղող այս ձեւերուն բաժանումը կրնայ կռմայական թուիլ. սակայն կը տեսնուի պատկառազդու լեռներու խումբ մը որ կը նմանի անտառի մը հսկաներուն, անդին՝ անենչան բարձրութիւններ կը ներկայացնեն մանր առարկաներու հաւաքոյթ մը։ Բայց բոլորն ալ ենթակայ են որոշ և յատակ սկզբունքներու, որոնց հանգամանքը հետզհետէ հասկնալի կը դառնայ քանի յառաջանանք դէպի գիտական խուզարկութիւնները։ Այս շրջանակին մէջ մեր տեսած ամենէն աւելի չահեկան և գործօն սկզբունքը թերեւս հրաբուխներու աճեցումն է միջօրէական գիծերու երկայնքին։ Այս կարգի խմբաւորումները կընթանան այնպիսի ուղղութեամբ մը որ շրջապատային լեռներու ժայռերուն հետ ուղիղ անկիւն մը կը ձեւացնէ։ Այս առթիւ կրնանք յիշել սա իրողութիւնը թէ այն բարձրաւանդակի շրջանակը, որով կը զբաղինք, կը գրաւէ ներքին աղեղին վրայի կորու-

(*) Ըստ Abichի, որ այս մասին կը խօսի իր յիշատակուած գործին Գ. մասին, 18rդ էջին վրայ վրայ։

թեան գագաթը։ Բեկման գիծեր դէպ ի դուրս կ'երկարին խաւերուն հետ ուղիղ անկիւնով, և հրաբխային գործունէութիւնը ամրացուցած է երկրիս կեղեւին այս տկարացած գօտիները։ Այս գիծերը կրնան քաշուիլ ո՛չ միայն արեւմտեան ու արեւելեան կողմերը բարձրաւանդակին, որուն ձեւը իրօք մեծապէս սահմանաւորած են, այլ նաեւ՝ եղերային շրջաններէն դէպ ի ներս։ Արեւմտեան կողմը ունինք Սօղանլըի խումբը որ կ'երկարի Ալլահ Էքպէրի (10218 ոտք) հիւսիսակողմը, ուրկէ ուղղութիւնը կը շարունակուի Էօյէրլի Տաղի մէջէն (9055 ոտք) և Արզիեան Տաղէն մինչեւ Զպուք-Նարին Պաչը Տաղ։ Այնտեղ հրաբխային բաժանման կէտը կը միանայ Ախլցխա-Իմէրէթեան լեռնաշղթային, Սաքուլաբէրտի Տաղի կոնակը։ Արեւելեան կողմը արդէն հետեւեցանք եղերապահ հրաբուխներու շարքին, Թավքօթէլիէն մինչեւ Գարապաշ։ Այս շարքին մէջ մենք կը անենք Ապուլ Սամսար դրութեան նոյն այն հիւսիս-հարաւ ուղղութիւնը, Զալտըր Լիճի երկու կողմերու լեռներուն մէջ, և, ի վերջոյ, երթալով դէպ ի Քըսբր Տաղ, որ կը նայի Զալտըրի արեւմտեան ափանց վրայ։

Համեմատաբար Արագածի ու Արարատի, նոյն իսկ մեծագոյն բարձրութիւնը այս լեռներուն՝ կրնանք աննշան համարել։ Այն բարձրակարկառ գաշտավայրերը, որոնցմէ վեր կը կանգնին լերանց կողերը, քանի մը հազար ոտք պակսեցնելու պատճառ կըլլան իրենց բարձրութենէն։ Սօղանլը Տաղի գմբէթանման կամարները՝ Կարսի գետին տակերէն ոմանց մօտ, գրեթէ ամբողջովին կորսնցուցած են իրենց պատկառելի մեծութիւնը, յարակից բարձրութեանց բերմամբը։ Այս կարգի միջավայրերու մէջ լեռները բլուրի պէս բաներ կ'երեւան։

Գետերը առ հասարակ կը հոսին խորունկ անկողիններու մէջ, զորս իրենք մաշեցուցած են հրաբխային հողը ուտելով։ Անոնք ակերէն բղխած ժամանակ ողորապտոյտ կը դառնան խոտաւէտ մարմանդներու վրայ։ Մեղմօրէն կ'անցնին սարաւանդներու կամ կուրերուն մէջէն, ի բաց առեալ այն պարագային երբ լաւայի կոյտեր լեցուցած են կուրը, որով գետը յորձանապտոյտ կը դառնայ ու կը մռնչէ։ Գաւառէ դաւառ կ'անցնիք այսպիսի բնական պողոտաներու քովէն որոնք բարձրաբերձ խարակներ ունին, մեծ մասամբ լերկ, իրենց երկու կողմերն ալ, և կամ կ'անցնիք մոգական տեսարաններու առջեւէն, գթեթէ անսահման դաշտագեղեցիներու մակերեսին վրայ։ Տեսարանին վրայ ո՛չ մէկ ծառ կ'երեւի, այլ միայն՝ անմշակ հողի և խոզանալից արտի պիսակներ, որոնք առանց ո եւ է սահմանագծի կ'երկարին, և հեռուէն ո՛չ մէկ գիւղ կը զանազանուի։

Առանձին առանձին կրնանք տեսնել շրջապատային լեռները իրենց սղոցանման սարերով և մացառուտ զառիթափներով։ Առանձնակ հակապատկեր մը կը կազմեն ձեր շուրջի մեղմօրէն կորնթարդ ձեւերուն և հրաբխային

լեռներու կամարներուն։ Փխրուն հողին մակերեսը անառաւ եւ ո եւ է բուսականութիւն չունի. ու այն հրաբխային նիւթը որմէ կազմուած է կ'արտադրէ կաւահողի ու վարդագոյնի երանգներ, որոնց վրայ ստուերները կ'երկարին նրբօրէն և թափանցկօրէն։ Անօսրացած մթնոլորտը այս բարձրադիր շրջանակներուն վրայ, մարդկային կարողութիւնները կը զօրացնէ և զգայարանքները կը սրէ. և որքան ալ ամպեր մագլցին շրջապատային լեռնաշարքերու պատուարին վրայ, անոնք երկինքին վրայ բարձրէն կախուած ըլլալով քիչ անգամ կը մթագնեն պայծառ արեւը։ Զմրան եղանակին գետինը ձիւնով ծածկուած կըլլայ։

Հիանալիօրէն յարմար երկիր մըն է արմտիք հասցնելու համար։ Պատմական շրջաններուն, այն դաշտագետինները որոնց մէջէն Արբա Զայ (ցորենահատիկի գետ) կը բանայ իր ճամբան դէպ ի Արաքս յառաջանալով, անիկա Հայաստանի շտեմարաններէն մէկն էր. հա՛ս կը գըտնուէր Շիրակի գաւառը։ Ներկայիս, անոնք դեռ ինքզինքնին գտած չեն իսկամ ժողովուրդներու կատարած աւերումէն, իսկ Ռուսերը այնքան նախանձոտ են որ Հայերուն թոյլ չեն տար աղատօրէն աշխատելու։ Արտասովոր բեղմնաւորութիւն մը ձեռք կը ձգուի իրար խառնելով լաւան՝ սիկային կամ լճային դիրտին հետ։ Ախալքալաքի շրջակայ դաշտերուն հողը, զոր տարրալուծած է Ալլահ, հռչակաւոր է։ Իսկ Ալէքսանդրաբոլի մերձակայ հողը իր արգաւանդութեան յատկութիւնը կը ստանայ լաւայի այն մանաւոր տեսակէն որ կը գտնուի նախկին լիճի մը թողած հողին քովը։ Այս երբեմնի ջրարբի վայրերուն հարաւային յառաջակարկառ մասը երեւան կուգայ բարձրադիր հողի այն գօտիով որ կը տարածուի Արագածէն՝ դաշտագետինները կարելով ու հասնելով մինչեւ Արբա Զայ։ Գետը այս բարձրութեան վրայէն իր ճամբան բռնի բացած է, Անիի և Մակասբերդի մէջտեղը։

Բուռն յեղաշրջումներ որոնց ենթարկուած է այս շրջանակը, յառաջ բերած են ուրիշ արդիւնքներ որոնք մեծ մասամբ ակներեւ են։ Այսպէս՝ հարաւակողմի Սօղանլը Տաղէն մինչեւ հիւսիսի Աճառական լեռներու մերձականները, հողը լքուած է հովիտներու լաբիւրինթոսին մէջ, որոնք Ճորոխը կը մտուցանեն. երկրաբանները լայնատարած սխալում մը կ'անուանեն այս երեւոյթը։ Բարձրաւանդակի շրջանակին գագաթը խիզախօրէն վեր կը կանգնի այդ կողմէն, արեւմտեան յարակից տափարակ երկիրներուն վրայ։ Շատ աւելի նորագոյն ժամանակներու երկրաշարժ մը յառաջ բերած է դէպ հիւսիս-արեւելք հոկում մը հողի շատ մեծ զանգուածի մը՝ որ կ'երկարի Կարսի ու Ախուրեան և Երասխ գետերու իրար խառնուած կէտին միջեւ։ Այս բնական երեւոյթը որ կը յիշեցնէ նմանօրինակ պատահար մը Թրիպոլիթեան շրջանին մէջ, ծնունդ տուած է Կարսի գետին զարմանալի ընթացքին. գիտենք որ այս գետը նախ շատ կը մօտենայ իր դրացի այն միւս գետին որուն ի վերջոյ պիտի

խառնուի, բայց խառնուելէն առաջ դրեթէ ուղիղ անկիւնով կընթանայ Արաքսի մօտէն, իբր երեսուն մղոն տեղ։ Մասամբ նոյն պատճառին պէտք է վերագրել արտասովոր բարձրացումը այն բացատաններուն, որոնք կը գտնուին Երասխի ձախ ափի երկայնքին, Արմաւիրի և Արբա Զալի գետախառնուածքին միջև։

Ի բաց առեալ այս վերջին գետը, հայկական հողամասի այս կողմառուն սարաւանդը ծնունդ կուտայ արեւմտեան Ասիոյ մեծագոյն գետերէն մէկուն։ Կուր գետը կը բարձրանայ լեռնագաւառներէն՝ Արտահանի հարաւակողմը, այն լեռնային պատնէշին միջև որ կը տիրէ Զալդիր Լիճին արեւմտեան կողմը և բարձրաւանդակի շրջանին եզերքին։ Թրքական տիրապետութեան ժամանակ, այս գօտին կը կազմէր առանձին աւատապետական կառավարութիւն մը, որուն վրայ կ'իշխէր Եուրուտ բնակող վրացական ծագումով իշխան մը։ Շրջանակին անունը՝ Կէօլէ, տակաւին կ'երեւայ ռուսական քարտէսներուն վրայ. անիկա ունի խիստ կլիմայ և երբեմն տարին ութը ամիս ձիւնը գետնէն չի վերնար։ Միայն ամենէն տոկուն ընդեղէնները կը հասնին. և տակաւին ձիթենին և հանենին կը ծաղկին Արդուինի հովիտին մէջ, հազիւ երեսուն մղոն անդին, և մինչեւ իսկ այս բարձրութեան վրայ ու ձմրան եղանակին հարաւային արեւի ճառագայթները ցուրտը կը մեղմացնեն։ Գետին գլխաւոր բազուկներէն մին կուգայ հարաւ արեւմտեան կողմէն ու կը կոչուի Արտահանի գետը. անոր կը միանան չորս մեծ գետակներ, որոնց ծայրագոյն արեւելեանը Կիւլ անուամբ ծանօթ է բնակիչներուն, կ'ըսէ Բօխ, իր յիշատակուած երկին 223րդ էջին վրայ. ըստ Բօխի, ամենէն մեծ ճիւղն է հարաւ արեւմտեան կողմը գտնուողը։

Այսօր իսկ, Կուրը կը կոչուի Արտահանի գետը, մինչեւ որ մտնէ Պօրժոմի կիրճին մէջ։ Այն աւազանը որուն մէջ կը հաւաքուին այս զանազան ճիւղերը, ունի երկարութիւն մը զոր կարելի է կարել անցնիլ ութը ժամէն՝ ձիով. իսկ լայնութիւնը վեց ժամուան ճամբայ է։ Առուները չատ սառա են, ու երեսը ծածկուած է ճախիններով։ Սարոսը՝ Արտահանի, ուր կ'եղերէ Տօքուզ Բուլաղի հոստամեսը, Կուր կ'անցնի նեղ հովիտէ մը, խորապէս թաղուած հրաբխային հողի մէջ։ Այսպէս՝ անիկա կը սահի կ'անցնի Վարթիայի քարանձաւները և Սատանայի Քաղաքը՝ Զէտա Թըմոկվիի մէջ, և իր ջուրը կ'առատացնեն այն վտակները, որոնց ամենամեծը կը կոչուի Կաւի Զայ։ Խէրթվիսի առջև անոր կը միանայ Տոպորավանի գետը, այդ կողմերուն ջուրերը բերելով և յորձանապատոյտ մանելով նեղուցին մէջ փրփրելով կոհակներով։ Այս միացեալ ջուրի զանգուածը պահ մը լայնագոյն տարածութեանց մէջ կանգ կ'առնէ, ու ապա կը ծակէ Թրիալէթեան լեռներու Սանիսլօ ճիւղին ծայրագոյն խարիսխը, ու կրկին կը մտնէ նեղ ձորի մը մէջ։ Հոնկէ կը յառաջանայ Ախլցխայի շրջակայ դաշտաւայրերու վրայ, հիւսիսային լեռներէն հաւաքուած ջուրերը կ'ընդունի ու կ'անցնի Պօրժոմի կիրճին մէջ։

Բ.— Ալէքսանդրապօլէն եկող և Արրայի ափունքէն վար իջող կամ դէպ արեւելք՝ Ապարանի հովիտը բերող ճանապարհորդ մը չի կրնար չը նշմարել այն զգալի փոփոխութիւնը որ ի յայտ կուգայ կլիմայի և տեսարաններուն մէջ, քանի՛ դա՛տնայ Ալագեազի հարաւակողմն զանգուածին շուրջբոլորը։ Արդարեւ, ասիկա նոր երկիր մը կամ նոր կլիմա մը չէ։ Երկինքին դէմը կանգնող լեռները պէտք է վերագրել նոյն այն հրաբխային ազդեցութեան, որ իր դրոշմը դրած է հիւսիսային բնակարաններուն վրայ։ Հողին հակումը դէպ Երասխի աւազանումն խորութիւնը կը յիշեցնէ նմանօրինակ մակերեսային յատկանիշները հիւսիսային գաւառներու։ Արեւին ճառագայթները կ'իյնան երկինքէ մը որ միշտ կապոյտ կը մնայ։ Ամպերը կը ծածանին լուրթ երկնակամարին վրայ, և կամ առկախեալ կը մնան բարձրագոյն կէտերէ։ Եթէ փոխուած բան մը կայ, բնական տեսարանի չափը և ուժգնութիւնն է։ Բլուրները տեղի տուած են մեծ լեռներու, իսկ դաշտաւայրերուն փոխարէն կը տեսնենք դարվար գացող հողի ընդարձակ տարածութիւն մը։ Այս երազային վայրերուն մէջ կը տատանին բնանկարի ձեւերը, որոնք վոխուն մղոնի տեսանելի հեռաւորութենէ մը զանոնք կը չուրջբոլորեն։

Երասխի հովիտը՝ Սարտարապատի մերձակայներէն մինչեւ Զուղայի մօտերը — աւելի քան հարիւր մղոն տեղ — կը կազմէ մօտաւորապէս կէսը՝ հիւսիսային արեւելեան Հայաստանի ծայրագոյն հարաւային շրջանակին։ Մենք արդէն այնքա՛ն բնաստի ենք անոր տիրապետող անհատականութեանը, որ աւելորդ է կրկին նկարագրել զայն։ Բազմաթիւ մղոններով տարածութեան մը վրայ անիկա սահմանափակուած է Արարատի հոստամեստով և Արագածի գագաթներով։ Բայց մինչեւ իսկ այն ժամանակ երբ գետը —ժապաւէն մը՝ մակերեսին վրայ փռուած— արդէն հեռացուցած է Փոքր Արարատը, երկրին ծայրերը լայնօրէն կը բացուին։ Այս երկու հայկական հսկաներուն նման վիթխարի հոստամեսներու վրայ հրաբուխները չակնկալուիր որ բարձրանան, ի բաց առեալ մեծ գաւթափի մը եզերքը, ուր հողի նստումի գործողութիւնը կրնայ եղած ըլլալ արդիւնք կամ պատճառ։ Բարձրաւանդակի հիւսիսակողմի 7000 ոտք բարձրութեան՝ այս աւազանումն դաշտագետինը կը հակադրէ 3000 ոտքի տաւելագոյն բարձրութիւն մը, իսկ նուազագոյնն է 2000ի պէս բան մը։

Որթատունկը կը ծաղկի և կը մշակուի Երասխի այս դաշտաւայրերուն մէջ, իսկ հնդիկ իւղի տունկին դաշտերը չնորհալի կը դարձնեն երկիրը։ Շէն գիւղերով լեցուն ովասիսներ քաղցր երեւոյթ մը կուտան բնանկարին և պէսպիսուն կ'ընծայեն արդաւանդ այլ անմշակ մնացած հողի երկար տարածութիւնները, ուր տակաւին հասած չեն խրամները

իրենց բնակիչներով։ Այստեղ բերքը ձեռք ձգելու համար ոռոգումէ աւելի անձրեւ պէտք է. արդարեւ, այս հովիտը, որ տարին մէկ անգամ վեց ինչէզի բարձրութեամբ անձրեւ կը տեսնէ, հաւանակա-նաբար ամենէն անջրդին է բովանդակ առատկան Անդրկովկասի մէջ։ Պոնտոսեան շրջանակի տեղատարափները այս կողմերը հասնելէ առաջ կը սպառին. բայց անոնք կը ծեծեն հարաւային հրաբուխները ծայրագոյն հիւսիսային գօտիի արեւելեան եզերքին։ Մինչեւ իսկ Ալէքսանդրոպոլի մէջ, տարեկան անձրեւը գրեթէ երեք անգամ աւելի զօրաւոր է քան Արարատի մերձակայքերը տեղացած անձրեւը։ Եւ մինչ Ախուրեանի վրայի քաղաքին կլիման կրնանք բաղդատել իւսիսային Ամերիկայի Ս. Լօրէնսին հետ, Երեւանի կլիման կը նմանի Բալէրմոյի կամ Պարչէլոնայի. (Ապիհ, յիշատակուած գործին Բ. մասը, էջ 23։)

Հայաստանի մակերեսին այս մեծագոյն զառիթափին հիւսիսային կողմը կը գտնուի բարձրաւանդակի շրջանակը որ կէօքչէ Լիճը կ'ընդգրկէ։ Այս անուշ ջուրի տարածութեան տանգքը կամ մեծագոյն երկայնութիւնը Երասխի ընթացքին հետ գրեթէ զուգահեռական է և անոր կը զրկէ գետակ մը որ տարւոյն եղանակին համեմատ կը փոքրնայ կամ կը մեծնայ։ Հիւսիսակողմը, լիճը շրջափակուած է երկար շարքով մը շրջապատային լեռներու և իր բարձրակարկառ մակերեսը (6340 ոտք) վեր կը բռնէ Ախմանճանի հրաբխային բարձրաւանդակը, որ թումբի մը դերը կը կատարէ տափարակ դաշտագետիններուն կողմը։

Ախմանճանի շրջանակը կը բաղկանայ մեղմօրէն կամարաւոր տարաւանդէ մը, զոր կ'ընդհատեն շարք մը հրաբխային բարձրութիւններ, որոնք կը տարածուին գրեթէ երեսուն մղոն մակերեսի վրայ։ Անոնց կոնաձեւ կատարներէն մէկ քանին կը հասնին մօտաւորապէս 11000 ոտք բարձրութեան մը, իսկ մէկը՝ Ամ Տէվէ կոչուածը, ծովին մակերեսէն 12000 ոտք բարձր է։ Ակերու չգոյութիւնը, զոր պէտք է վերագրել հրաբխային ժայռի բնոյթին, յատկանշական երեւոյթ մըն է ո՛չ միայն այս շրջանակին համար, բայց նաեւ գրացի Ղարաբաղի երկրին այն մասին համար, որ կը գտնուի երկու լեռնային գօտիներու շրջափակին մէջ։ Այս տեսակէտով անիկա հակապատկեր մը կը ձեւացնէ Ջրարքի և անտառուտ ապառաժոտաններուն՝ Տէրէջիջէքի շրջանին մէջ, լճին արեւմտեան կողմը։ Երեւանի հարուստ դաստակարգը կ'ապաւինի այս լեռնային հաճելի հովիտներուն մէջ, երբ Երասխի դաշտավայրը միջնամառնային արեւին ճառագայթներուն տակ հնոցի -ը կը վերածուի։

Մակերեսը այն երկրին որով զբաղեցնէք, իր երկու շրջանակներովը, մօտաւորապէս 20587 քառակուսի մղոն է։ Մէկ կողմ ձգելով Երասխի ալ ափին վրայի նեղ մէկ շերտը որ 1518 քառ. մղոն կը չափուի, բովանդակ երկրամասը, Սերպիայէն շատ աւելի մեծ, կը գտնուի Զարին կայսրութեան մէջ։

ՔՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՏԱՂԱՊԱԿԱՆ

Հողի այն հատատուն զանգուածը, ուր կ'իյնայ այսօր Ռուսաստան՝ հայկական սարահարթին վրայ, ո՛չ նոր ստացուած է և ոչ ալ միակ յաղթութեան մը պտուղն է։ Անցեալ դարու սկիզբը, Ռուսաստան հոս ոտք դրաւ, երբ վրացական թագաւորութիւնը կամաւորաբար իրեն յանձնուեցաւ և 1802ին վերածուեցաւ առատկան գաւառի մը։ Այս եղելութիւնը, որ իրաւամբ իշխանութեանց յիմարութեան արդիւնքն էր, քանի որ այդ իշխանութիւնները յաստատութեան մղած էին քրիստոնեաները, շուտով յաջորդ բերաւ Ռուսաստանի արագ ընդլայնումը Կովկասեան երկիրներուն մէջ, յաջող պատերազմի մը շնորհիւ։ 1813ին Ղարաբաղը առնուեցաւ Պարսիկներէն, իսկ Երեւանի կարեւոր խանութիւնը՝ 1828ին. Թուրքիայէն առնուեցաւ՝ 1829ին՝ Ախալցխայի գաւառը, իսկ 1878ին՝ Կարսի գաւառը և բ. բդը։ Ռուսիա՝ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն իբր ազատարար երեւան գալով և անոնց օժանդակութենէն օգտուելով, յաջողեցաւ Արարատէն անդին անցնիլ և երթալ մինչեւ Էրզրումի սեմին վրայ, և հաստատուիլ այնպիսի կատարեալ սահմանագծի մը մէջ, որ կը պարունակէ Հայաստանի նուիրական լեռը, ինչպէս նաեւ Աթոռը այն հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան, որուն առջեւ կը խոնարհին բոլոր Հայերը։

Հայկական գաւառները միայն մէկ մասը կը կազմեն Կովկասի վարչական մեծ դրութեան որուն կառավարութիւնը յանձնուած է ընդհանուր կառավարիչի մը։ Ի սկզբան սովորութիւն էր Մեծ Դուքս մը կոչել այս կարեւոր պաշտօնին, որ ի շահ երկրին ի գործ կը դնէր իր անհատական նախաձեռնութիւնը։ Ներկայիս այդ պաշտօնը յանձնուած է բարձրաստիճան ազնուականի մը, բայց իր վարչութիւնը շատ աւելի սերտիւ կապուած է Բեղերապուրգի պետական մինիստրային հետ։ Այսուհանդերձ, ան կը մնայ Կովկասի քաղաքային և զինուորական բարձրագոյն հեղինակութիւնը։ Կովկասի կը բաղկանայ իրր 12 կառավարչական շրջաններէ, և բաժնուած է Հիւսիսային Կովկասի ու Անդրկովկասի։

Հիւսիսային Կովկասը կազմուած է Կուպանի, Թէրէքի և Ստաւրոպոլի կառավարչութիւններէն, իսկ Անդրկովկասը կը բաղկանայ հետեւեալ շրջաններէն. կառավարչութիւն Զէրնոմօրսքի (Սեւ ծովի եզերքը նեղ

չերա մը՝ Կովկասեան լեռնաշղթային սառոյցը Նովոռոսիսքի և Բիցունտայի հիւսիսակողմը գտնուող կէտի մը միջեւ) Բաւթայիսի, Թիֆլիզի, Զաքաթալիի, Տաղստանի, Պաքուի, Էլիզապէթուպոլի (Գանձակ) Երեւանի և Կարսի։ Այս կառավարչական շրջաններէն հինգ հատը, այսինքն Կուպան, Թէրէք, Տաղստան, Զաքաթալի և Կարս տակաւին կը գտնուին զինուորական իշխանութեան տակ։

Հիւսիսային Կովկասի հողամասերը մեր ներկայ ուսումնասիրութեան սահմանէն դուրս կ'իյնան բոլորովին, և Տաղստանի կառավարչական շրջանը չատ աւելի յարմար պիտի ըլլար դասել հիւսիսային կառավարչութեանց հետ, քանի որ անիկա կ'երկարի Կովկասեան լեռնաշղթայի գլխաւոր կատարին հիւսիսակողմը։ Միւնոյն դասին կը պատկանին Պաքուի կառավարչութեան մէկ քանի մասերը. բայց վիճակագրական նպատակներով աւելի լաւ է գտնանք հաշուել Անդրկովկասի մէջ, որպէսզի կարենանք պահպանել կառավարչութեան միութիւնը։ Միւս կողմէ, Զէրնոմորսքի փոքր շրջանը կրնանք կա՛մ բոլորովին հաշուէ դուրս ձգել և կամ՝ Հիւսիսային Կովկասի հաշուին մէջ առնել։ Այս կերպով Անդրկովկաս բաղկացած կըլլայ եօթը կառավարչական շրջաններէ որոնց անուններն և բնակչութեան թիւը, ըստ 1886ի և 1897ի վերջին երկու մարդահամարներուն, կը տեսնուի յետագայ ցուցակին մէջ։ Պէտք է դիտել սակայն թէ 1897ի թիւերը տակաւին բաժնուած չեն այն գաւառներուն, որոնցմէ կազմուած է ազգաբնակչութիւնը։

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ

(Ռուսական Հայաստանն ալ ճաշուելով)

Կառավարչութիւն	Բնակիչ 1886 բուականին	Հայկական բնակչութիւն 1886ին	Բնակիչ 1897 բուականին	Գառակուսի մղոն	Բնակիչ իւրաքանչիւր քառ. մղոնի 1886	Բնակիչ իւրաքանչիւր քառ. մղոնի 1897
Թիֆլիզ (*)	875,429	211,743	958,775	15,305.4	57.2	62.643
Երեւան	670,405	375,700	804,757	10,074.75	66.54	79.878
Կարս (**)	200,868	44,280	292,498	7,307.29	27.489	40.028
Բուքայիս	923,306	16,399	1,075,861	13,967.5	66.1	77.026
Էլիզապէթուպոլ	728,943	25,324	871,557	16,720.5	43.6	52.125
Պաքու	712,703	[illegible],459	789,659	15,094.59	47.216	52.314
Զաքաթալի	74,449	[illegible]521	82,168	1,542.04	48.28	53.285
Գումար	4,186,103	9[illegible]126	4,475,275	80,012.07	52.318	60.931

(*) 1886ի մարդահամարը բիչ ցոյց կուտայ Թիֆլիզ քաղաքի բնակչութիւնը։ Այն ուղղած եմ այն հակացողութեամբ թէ 1886ին քաղաքը 145,731 բնակիչ ունէր։ Տեսնել 1893ի Կովկասեան Տարեցոյցը, էջ 20.

(**) 1891ի թիւերը դրի 1886ի թիւերուն տեղը, քանի որ զանոնք Կովկասեան Տարեցոյցէն։

Անդրկովկասի վիճակագրական տեղեկութիւնները պարունակող այն հիանալի հատորը, զոր կը պարտինք Մ. որ Սէմլիցի աշխատութեանց, և որ 1893ին Թիֆլիզի մէջ հրատարակուեցաւ քաղաքային իշխանութեանց հրամանով, մեզի կը հայթայթէ չատ մանրամասն տեղեկութիւններ այս ռուսական գաւառներուն վերաբերմամբ. այսպէս՝ կը յայտնէ զանազան ցեղերուն թիւը, կրօնական տարբեր յարանուանութեանց հետեւողներու քանակը, թէ ինչպէս կրնանք դասաւորել բնակիչները, ու անուանել զանոնք՝ ազնուական, կղերական, վաճառական ու երկրագործ։ Թուականները առնուած են 1886ի մարդահամարէն, այնպէս որ Սէմլիցի երկին մէջ կը տեսնենք վիճակագրական հրաշալի պատկեր մը, մինչ. գաւառ վերջին. շրջանը ներկայացնող։ Մինչ չունիմ իր հնարագիւտ զուգադրութեանց արժէքը պակսեցնել, գտանք կտոր կտոր փոխադրելով իմ գրքիս մէջ. ոչ ալ կ'ուզեմ տարիները զրկել այն հաճոյքէն զոր տեղ մտացի մարդ կըզգայ՝ կարդալով անոր տեղմ տիւնակները։ Բայց անոնց օժանդակութիւնը օգտակար է, նոյն իսկ անհրաժեշտ է, աւելի ապահով հիմերու վրայ դնելու համար այն ընդհանուր գաղափարները և եզրակացութիւնները, զորս մարդ կը ստանայ ճամբորդած միջոցին։

Հայկական սարահարթին անմիջական հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը —հիւսիս արեւմտեան կողմէն՝ Ռիոնի հովիտը և հիւսիսէն՝ Կուր գետի լայնատարած դաշտը— կը բնակին վրացական ընտանիքէն զանազան ճիւղեր, ինչպէս նաև թաթարական ցեղէն զաղթականներ։ Իսկ նոյն ինքն Կովկասը, իր անհամար թաքստոցներուն մէջ կը պարփակէ ազգերու հոմերական բազմազանութիւն մը, որոնց անունները դժուար է սորտանել, և որոնց լեզուները այնքան խառնարնդուրդ են՝ որքան իրենց անունները։ Անդրկովկասի 4186000 հոգի հաշուող բնակչութեան մէջէն Հայերը 962000 էին 1886ին, ինչ որ գրէթէ մէկ չորրորդի համեմատութիւն մը կը նշանակէ. բայց հոյ տարրին կարեւորութիւնը պէտք չէ չափուի այնքան իր թուական ստուերութենէն, որքան այն համերաշխութենէն, զոր անիկա ցոյց կուտայ, երբ զինքը բաղդատենք բնակիչ ժողովուրդներուն հետ։ Հայերը չատ պառակտուած չեն կրօնական տեսակէտով. Հայ Կաթողիկները անեղան թիւ մը կը կազմեն Լուսաւորչականներու ամբոխ շարքերուն մէջ, և Լուսաւորչական Եկեղեցին ա՛չ միայն խորհրդանշանն է ազգային գոյութեան, այլ և՝ ազգային յոյսերու ամրոցը։

Անդրկովկասի մէջ երկու ուրիշ ցեղեր կան, որոնք թուով քիչ մը աւելի են քան Հայերը, նախ՝ Թաթարները որոնք 1139000 հոգի են, մէջն հաշուելով Տաղստանը, երկրորդ՝ վրացական ընտանիքին զանազան ճիւղերը, որոնք մէկ միլիոնի բարձրացող ժողովուրդ մը ունին։ Բայց Սիւնիներու և Շիաներու կրօնական բաւական հակամարտութիւնները պառակտած են Թաթարները, իսկ Վրացիները՝ նախկին աւատական դրութենէն դէպի նոր և աւելի հաստատուն ընկերային կարգ ու տարբի մը

փողանցման շրջանին մէջն են. միւս կողմէ Վրացական Եկեղեցին միացած ըլլալով Ռուս Օրթոտոքս Եկեղեցիին հետ, Վրացիները զուրկ կը մնան զգացումներու այն համանմանութենէն, որ ցեղային հպարտութեան գիտակցութեան վրայ հիմնուած է։ Եթէ օր մը Ռուսերը տէր դառնան Թրքական կայսրութեան հայ նահանգներուն, հայ ցեղն է որ պիտի հայթայթէ ամենէն ատուարտիւ ինչպէս նաև ամենէն տոկուն տարրերը Անդրկովկասի բնակչութեան։

Ռուսական Անդրկովկասի ներկայ սահմաններուն մէջ, այլ հայկական սարահարթի սարածութենէն դուրս, Հայերը հեռեւեալ կերպով կրնանք ներկայացնել համառօտակի.— Էլիզապէթուպոլ կառավարչութեան մէջ, որ կը պարունակ նաև Ղարապաղը, Հայերը կը հաշուուին 258000 հոգի. բայց միայն Շուշի և Զանգեզուրի կառավարչական շրջանակներուն մէջ է որ անոնք թուական առաւելութիւն կը ներկայացնեն, մինչդեռ ուրիշ կողմեր և ամբողջ կառավարչութեան մէջ Թաթարները Հայոցմէ շա՛տ աւելի են։ Թիֆլիզի կառավարչական շրջանը կը պարունակէ մօտաւորապէս 212000 Հայեր, որոնցմէ՝ իմ հաշուովս՝ 99000 հոգին կը բնակի սարահարթին վրայ, իսկ մնացեալները տարտղնուած են նահանգին միւս բաժանումներուն մէջ, ինչպէս նաև Թիֆլիզ քաղաքին մէջ, ուր անոնք կը հասնին 55000ի պատկառելի թիւին, մինչ ամբողջ Թիֆլիզ ունի 145,000ի բնակչութիւն մը միայն։ Պաքուի կառավարչական շրջանին մէջ համագումար 55000 հոգիի հայկական բնակչութենէն աւելի քան 24000ը կը գտնուին Պաքու քաղաքին մէջ, ուր կը զբաղին վաճառականութեամբ և քարիւղի գործերով։ Հայերը բազմաթիւ են նաև Շամախիի շրջանին և քաղաքին մէջ, որ Պաքուի արեւմտեան կողմը կ'իյնայ։ Բուխարայիի կառավարչութեան մէջ անոնք 16000 են միայն, և մեծ մասամբ կը բնակին քաղաքներուն մէջ։

Հայերը, առեւտրական և ճարտարագործ, ինչպէս նաեւ երկրագործ ժողովուրդ մը ըլլալով, իրենց երկրին բնական սահմաններէն դուրս ինկած ու գացած են ճարտարագործական յարաճուն կեդրոնները։ Անոնք թանկարժէք և զարգանալու հակամէտ տարր մը կ'աւելցնեն մշակուած ու քաղաքակիրթ բնակչութեանց վրայ։ Բայց հայկական հողի վրայ ոսոք կոխած ըլլալնուս գիտակցութիւնը միայն ա՛յն ժամանակ կ'ունենանք, երբ կ'անցնինք այն լեռները, որոնք կը բաժնեն իրենց բարձրաւանդակները՝ Անդրկովկասի մնացեալ մասերէն։ Ախալքալաքէն և Ալէքսանտրապոլէն անցնելով դէպ հիւսիս արեւելք՝ Ակն, և դէպ հարաւ արեւմուտք՝ Խարբերդ, ասիական բարձրաւանդակներու այն ամփիթատրը, զոր կըրնանք միշտ Հայաստան անուանել, իր վրայ կը կրէ հայ ժողովուրդին անհատականութեան դրոշմը շա՛տ աւելի մեծ չափով մը քան ուրիշ ոևէ ցեղի։ Այս հայկական դաշտանկարներու անասման սարածութեան մէջ —ուր լաղուարթ լիճեր կը մրափեն անծառ դաշտերու մէջ, ուր կա-

ւահողային մակերեսը կը բարձրանայ բլուրի վերածուելով ու բլուրը կը վերածուի լեռան մը՝ որուն վրայ կը կանգնի ձիւնափառ կոնը— մարդէակին արձակած ճիչը կը կորսուի։ Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, գրէթէ չկայ հեռաւոր ձորակ մը կամ մենաւոր կղզեակ մը որ դէպ իրեն չքաշէ ուխտաւորներու կարաւան մը՝ պաշտամունք մատուցանելու համար այն գեղեցիկ վանքերուն մէջ, որոնք մնացած են Հայաստանի թագաւորներու օրէն, և կենդանի կը պահեն անցեալի պատմութիւնը։ Բարեբեր հողը մեծ մասամբ հայ գիւղացիներու ձեռքով է որ կը հերկուի, մինչ գեղացիներուն սարերկրեայ բնակարանները, նման՝ ընդարձակ մրջնանոցներու, չեն երեւար սեսարանին վրայ։ Հայերն են որ կը հայթայթեն քաղաքակրթութեան պատկանող մեքենաներ, լսուած լեզուն յաճախ հայերէն լեզուն է՝ քիչ մը րիրա կերպով սարասանուած. այն սառապետները և պատմական յիշատակարանները, որոնք կապ ունին բնութեան մեծագործ սարքերուն հետ, մեծ մասամբ հայկական ծագում ունին։ Հայկական սարահարթի բովանդակ տարածութեանը վրայ Հայերը գրէթէ կրկին անգամն են քան ուրիշ ոևէ ցեղի բնակչութիւնը։

Նախընթաց գլուխին մէջ արդէն գծեցի ռուսական կայսրութեան մէջ ինկող հողամասին բնական սահմանները. գործիս Բ. հատորին համառնուն գլուխին մէջ կը յուսամ նոյն բանը ընել Թրքական Հայաստանի վերաբերմամբ։ Այժմ, մեր նիւթը լոկ ռուսական գաւառներու բնակչութիւնը կը կազմէ և ահա ա՛յդ է որ ջանացած եմ երեւան բերել իր զանազան ցեղային տարրերովը, յետագայ ցուցակին մէջ.—

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ԲՆԱԿՁՈՒԹԻՒՆԸ

(Ըստ 1886ի մարդահամարին եւ Կարսի մասին ըստ 1891ի վիճակագրութեան)

Ազգութիւն	Թիֆլիզի կառավարչական շրջանակ	Քառակուսի մղոն	Երեւանի կառավարչական շրջանակ	Քառակուսի մղոն	Կարսի կառավարչական շրջանակ	Քառակուսի մղոն	Բնակչութեան համագումար	Քառմղոն համագումար	Բնակիչ իւրաքանչիւր քառմղոնի
Հայ	99,258		375,700		44,280		519,238		
Թաթար . . .	55,253		251,057		———		306,310		
Քիւրտ	2,127		36,478		30,259		68,864		
Յոյն	19,170		1,026		27,567		47,763		
Թուրք . . .	31		———		46,954		46,985		
Վրացի . . .	31,069		33		———		31,102		
Ռուս	12,879		4,152		11,813		28,844		
Պարսպարախ	———		———		27,247		27,247		
Թիւրմէն . .	———		———		10,174		10,174		
Ուրիշ ազգեր	4,650		1,959		2,574		[illegible] (*)		
Համագումար	224,437	4,585.85	670,405	10,074.75	200,868	7,307.29	1,095,710 (**)	21,967.89 (***)	49,877

(*) *Մէջն հաշուելով 2743 Հրէայ, 2150 Ասորի եւ 1665 Գերմանացի ու Շուէյցացի:*

(**) *Այս Թիւին վրայ 8 առ հարիւր պէտք է աւելցնել, եթէ ընդունինք որ կանանց Թիւը արանց գոնէ հաւասար է:*

(***) *Ասիկա պաշտօնական Թիւն է. ըստ իմ չափերուս, նոյն երկիրը ունի 23000 քառակուսի մղոն տարածութիւն:*

Հայկական Բարձրաւանդակի բնակչութիւնը դարձեալ մեծ ապացոյց մը կ՚ընծայէ, թէ ինչպէս ամենէն դժուարին պայմանները կրնան դիմանալ ազգերու ամրութեան եւ զանոնք ոչնչանալէ ազատել։ Ինչպէս Հայաստանի մասին, նոյնպէս Բարձրաւանդակի մասին, ինչպէս մի ազգաբնակութիւն, մանաւանդ Հայաբնակ գաւառներու մասին, ինչպէս մի ազգաբնակութիւն, որ ամենայն դարերու ընթացքին ենթարկուած է ամենայն տեսակի հալածանքներու

գրեթէ ամբողջութեամբ հայ են։ Քիչ մը դէպ հարաւ, հոն է որ կը գտնուին Անի հնամենի քաղաքին աւերակները. ամբացեալ քաղաքին վայրը տակաւին կը վկայէ թէ ի՛նչ վիճակ և ի՛նչ պերճանք ունէին հայ թագաւորները։ Ախալքալաքի շրջակայ բարձրադիր դաշտավայրերը՝ հիւսիսի կողմէն կէտկիտուած են հայկական գիւղերով. իսկ հարաւէն՝ Երասխի հովիտը, Քաղիզմանէն Երևան և մասնաւորաբար Էջմիածնի շրջանին մէջ կը պարունակէ ստուար թուով հայ բնակչութիւն մը։ Նոր Պայազիտի քաղաքը և շրջանը Սեւանայ Լճին արեւմտեան ափանց վրայ, ամենամեծ մասամբ հայկական է։ Միւս կողմէ, Արաքսի հովիտին արեւելեան մասը, որ կը սկսի Օրտուպատ քաղաքէն, գրաւուած է ստուարաթիւ Թաթարներէ, սկսելով նոյն ինքն քաղաքէն։ Այս Թաթարները քով քովի կ՚ապրին այն լայնատարած և կարեւոր մակերեսին վրայ, որ Երևանի կառավարչական շրջանը կը կազմէ։

Պէտք չէ մոռնալ որ ռուսական գաւառներու հայ բնակչութիւնը մեծապէս բազմապատկուած է Թուրքիայէն և Պարսկաստանէն գաղթած Հայերով։ Հաշուուած է որ ոչ նուազ քան 10000 ընտանիքներ՝ Էրզրումի գաւառէն եկան գացին ռուսական բանակին հետ՝ 1829ին։ Եւ կ՚ըսուի թէ իբր 40000 հոգիներ Պարսկաստանի սահմանագծային շրջաններէն անցած էին Ռուսաստան, երբ ռուսական բանակը Դաւրէժէն ետ քաշուեցաւ Թիւրքմէնչայի հաշտութեան դաշինքէն յետոյ։

Հայերէն վերջ, ամենէն ստուարաթիւ տարրը կը կազմեն Թաթարները, որոնք կը տարածուին Պարսկական սահմանագլուխէն դէպ ի վեր՝ Արաքսի հովիտը, և իրենց բնակավայրերովը կը ծածկեն բարձրաւանդակի արեւելեան շրջանները, ինչպէս նաեւ բովանդակ Դարապաղը։ Անդրկովկասի Թաթարները կը ներկայացնեն մէկ ճիւղն այն պատերազմիներուն որոնք Թրքական ցեղէ սերած են, և Սէլճուքներէն սկսեալ մինչեւ ԺԸ. դարու վերջը այս երկիրը մղուեցան, Պարսկաստանի հիւսիսային գաւառներուն մէջ տիրող քաղաքական կացութեան բերմամբ, այսինքն Ատրպատականէն և Կասպից Ծովու արեւելեան եզերքներէն գաղթեցին։ Անոնց լեզուն տակաւին lingua franca է Կովկասի և հայկական բարձրաւանդակի միջեւ գտնուող շրջաններուն։ Այն տարածութեան մէջ որով հիմա մենք կը զբաղինք, Թաթարները կը պատկանին ամբողջովին Շիա աղանդին, և պարսկական կրօնքը դաւանելնէն զատ, պարսկական պրիւն ալ խառնուած է իրենց երակներուն մէջ։ Դեռ շատ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ Հայաստանի վրայ անոնք խանութիւններ ունէին ու կը կառավարուէին պարսիկ սէրտարներով, և այս հարուստ ընտանիքները, որոնք ծաղկեցան այդ շրջանին, տակաւին այսօր տէրը կը մնան լայնատարած պարտէզներու և կ՚ապրին իրենց հողերուն բերքովը։ Թաթարներու աղքատ դասակարգի պատկանող մարդիկը նշանաւոր են այն ճարտարութեամբ զոր ցոյց կուտան Արեւելքի մէջ ի գործ

դրուած արհեստի մը մէջ, այն է՝ կաւագործութիւն։ Անոնք ծեփարարներ, որմնադիրներ և ռոզման յատուկ չինութեանց ճարտար կերտողներ են. մանր առեւտրականները, փերեզակները և պղտավաճառները ալ Թաթարներ են, ինչպէս նաեւ պարտիզպաններուն և կառապաններուն մեծ մասը։ Անոնք անցած են թափառաշրջիկ կեանքէն դէպի հաստատուն և բարգաւաճ կենցաղը։ Երեւան քաղաքին մէջ, ուր Թաթարներուն թիւը կը հաւասարի Հայերուն թիւին, մեծագոյն պարտէզներուն տէրերը գլխաւորաբար Թաթար բնտանիքներն են, և առեւտրական բարգաւաճ տուներէն շատերն ալ Թաթարներուն ձեռքը կը գտնուին։ Երեւանի մէջ անոնք ցոյց կուտան կրօնական այնպիսի լայնախոհութիւն մը, որ շատ զարմանք պատճառեց ինձ, երբ վերյիշեցի թէ որքան ցաւագացած էի Շիաներու մոլեռանդութեան վրայ, Պարսկաստանի մէջ ճամբորդած ժամանակս։ Պարսիկները անկարող են փոխադարձ զիջողութիւն ցոյց տալ իրենց երկրին մէջ, որովհետեւ թէեւ իրենք կուգան հանոյք զգալու և օգտուելու Եւրոպայի եկեղեցական հաստատութիւնները այցելելով, բայց իրենց անշնորհք մոլեռանդները զմեզ՝ Եւրոպացիներս՝ դուրս կը վանեն մզկիթներուն դուռնէն։

Հանոյքով կ՚ընծայենք արժանաւոր պատիւ մը Երեւանի Շիաներուն, որոնք այնքան աչքառու ապացոյց մը կուտան՝ թէ կը յարգեն ինքզինքին և իրենց կրօնքը, օտարականներուն թոյլատրելով որ մտնեն մզկիթէն ներս, ինչ որ ալ ըլլայ այցելուին դաւանանքը, և երթան իրենց գեղեցիկ և լայնատարած մզկիթներուն ներքնագոյն մասերը այցելելու։ Կրնանք յուսալ որ այս ուղղութեամբ անոնք հետզհետէ աւելի պիտի զարգանան։ Միւս կողմէ, յուսախար եղանք տեսնելով որ Շիաները շատ քիչ օգտուած են ցարդ՝ այն պատեհութիւններէն, զորս ռուսական կառավարութիւնը ընծայած է իրենց, կրթական գործին մէջ. կրնամ վստահօրէն գուշակել որ եթէ շուտով արմատական փոփոխութիւն մը չկատարուի, Թաթարները իրենց տեղը պիտի տան Հայերուն և տարուէ տարի պիտի նուազի իրենց բնակչութեան թիւը։

Բնիկ տեղացի միւս ժողովուրդները, որոնց վրայ անհրաժեշտ է առանձին ակնարկ մը նետել, հետեւեալներն են. —Քիւրտեր, Յոյներ, Թուրքեր, Վրացիներ և Քարափափախներ։ Ռուսական հողի վրայ գտնուող Քիւրտերը տակաւին լքած չեն իրենց թափառաշրջիկ բարքերը. անոնք կը գտնուին Պաթումի շրջակաները՝ դէպի հիւսիս, բայց իրենց գլխաւոր արօտատեղիները կը գտնուին Թրքական սահմանագլուխին վրայ և Դարապաղի մէջ։ Արարատի շրջականներու Քիւրտերը կը հետապնդեն երկու գլխաւոր ուղղութիւն իրենց ամառնային թափառումներուն մէջոցին. մէկ մասը կը յառաջանայ դէպ հիւսիս, Էջմիածնի և Ալէքսանդրապոլի շրջաններուն մէջէն, և կը տեղաւորուի Աիլցխայի և Ախալքալաքի շուրջը գտնուող լեռնադաշտերուն վրայ. միւս մասը կ՚երթայ դէպ

արեւելք և կը մտնէ Էլիզապէթուպոլի կառավարչական շրջանին մէջ։ Անդրկովկասի Բիւրեղերուն ամբողջ թիւը կը կարծուի 100,000, որուն մեծագոյն մասը կը բնակի այն տարածութեան մէջ, որով կը զբաղինք։ Մեացեալը գլխաւորաբար Ղարապաղ կը գտնուի։

Յոյները ունին բազմաթիւ գիւղեր, գլխաւորաբար Կարսի կառավարչական շրջանին մէջ։ Իմ տեսածներս, շատ բարգաւաճ էին, և կիներու ճոխ զգեստներն ու արդուզարդը ցոյց կուտար թէ բարօրութեան աւելի բարձր աստիճան մը կը տիրէ հոս, քան առհասարակ ընդհանուր ժողովուրդին մէջ։ Այս Յոյները կը խօսին Թուրքերէն, բայց ռուսերէն տրվելու վրայ են. իրենց բազմակողմանի կարողութիւնները զիրենք ի վիճակի կը դնեն աղգութիւն փոխելու այնպէս՝ ինչպէս մենք օդ կը փոխենք։ Անոնք հիանալի հանքագործներ և ճանապարհաշինութեան համար ճարտարագործներ են. այն գեղեցիկ խճուղին որ վերջերս աւարտեցաւ Տօպրօվան գեղի հովիտէն վեր, մինչեւ Ախալքալաք, շինուած է յոյն գործաւորներու ճարտարագործ աշխատութեան շնորհիւ։

Վրացիներու փոքրամանութիւնը՝ մեր ուսումնասիրած շրջանակին մէջ, ինչպէս արդէն կը յուսացուի, կը բնակի Կուր գետի հովիտին մէջ. շատ տեղեր, վրացական ցեղը այնքան մեծ չափով խառնուած է Թրքական արիւնին, որ բնակիչները, թէև վրացիներու կարգը դասուած են, բայց ինքզինքնին Թուրք կը կոչեն և կրօնքով ալ իսլամ են։ Այս գիւղերուն մէջ տեսայ որ իրաց վիճակին դէմ մեծ դժգոհութիւն կայ, և անկումի նշանները ակներև են։ Թուրքերը կը գտնուին գրեթէ միմիայն Կարսի կառավարչական շրջանին մէջ, որ օրրանն է նաեւ Բարափաքախ կոչուած խառնածին ցեղի մը, այսպէս կը կոչուին, որովհետեւ գառնուկի մորթէ շինուած սեւ գլխանոցներ կը գնեն։ Այս կողմերու գերման և ռուս գաղութները քննելով կը տեսնենք որ ռուսականը կը բաղկանայ գրեթէ այլամերժօրէն Տուխոպոր և մարական աղանդաւորներէն, որոնք վտարուած են Ռուս Պետական Եկեղեցիին ձեռամբ՝ ռուսական կայսրութեան հայրենի գաւառներէն։ Տուխոպորները հետզհետէ կը նուազին, որովհետեւ վերջերս անոնք ստուար բազմութեամբ կը դաղթեն դէպ անգլիական կայսրութեան գիրկը։ Այս գաղութներուն ծագման մասին արդէն խօսած ենք մեր ներկայ գործին եօթներորդ գլուխին տակ։

Երբ կը խորհրդածենք այս երկրին ընկերային վիճակին վրայ, կը տեսնենք որ ոչ մէկ պետրագայ թերեւս այնքան ուշադրաւ է, որքան՝ կատարեալ անջատումը զանազան ցեղերուն։ Թէև իրարու քով կը բնակին, բայց տարբերու բնական ձուլում մը գոյութիւն չունի։ Պատահած է որ թէ՛ ռուսական և թէ թրքական Հայաստանի մէջ զանազան ակնկալութիւններով կամ բռնութեան տակ՝ որոշ շրջանի մը ժողովուրդը իսլամութիւնն ընդունի մահմէտական հաղածանքներու պատուն, և ամուսնութեան կամ սերտ յարաբերութեանց բերմամբ կլանուի տիրող ցեղէն։ Ռուսական Հայաստանի մէջ կրնամ յիշատակել վերին Կուրի

հովտին վրայի բնակիչները, և թրքական տիրապետութեան վրայ՝ Թորթումի շրջանին Հայերը, նաեւ շուրջ բոլորի հովիտներուն մէջ բնակող Յոյները։ Բայց այս կարգի ձուլման օրինակները շատ աւելի չեշտած են ցեղային տարբերութիւնները, գոյութիւն ունեցող նախապաշարումները վերածած են թշնամութեանց, և աւելի յապաղեցուցած քան թէ արագացուցած են ձուլման ուէ հակում։ Երբ Ռուսական կայսրութիւնը այս կողմերը երեւան եկաւ, կարելի էր ակնկալել որ, գոնէ զանազան աղգութեանց և դաւանանքի պատկանող քրիստոնեաներուն համար միջոց մը կը խորհուի, զանոնք քով քովի բերելու համար. բայց իրականութեան մէջ հակառակին ականատես եղանք։ Կրօնական հին պատերազմներուն վրայ աւելցուեցաւ նոր խրամատ մը, այն է՝ Ռուս Օրթոտոքս անկուշտ Եկեղեցին։ Անտարակոյս, ռուս ազանդաւորի և Հայու մը միջեւ կնքուած ամուսնութենէն ծնած զաւակները ռուսական օրէնքով պէտք է համարուին Օրթոտոքս Եկեղեցիի զաւակ, ինչպէս որ, կարծեմ, նոյն բանը կ'ըլլայ երբ Լուսաւորչական հայ մը ամուսնանայ Բողոքականի մը հետ, հակառակ որ ո՛չ այրը եւ ոչ ալ կիներ չի պատկանիր ռուս Եկեղեցիին։ Այսպէսով, արդիւնքն այն եղած է որ նոր նմոյշներովը քրիստոնեայ երիտասարդութիւնը շատ աւելի ճոխացած է։ Երկու

ռուս գիւղացիները եկան գիւղերը, կիներով, զաւակներով և ընտանեկան գոյքերով։ Նոր գաղթականները քով քովի խմբուեցան և իրենց պէտքերը հոգացին. ընկերական կեանքի ո՛չ դրդապատճառները և ոչ ալ անհրաժեշտութիւնները կրցան զիրենք դուրս հանել իրենց շրջանակներէն։ Ուզեւորին և բնիկ տեղացիին համար անոնք Ռուսաստանի մէկ խլեակը կը ներկայացնեն՝ զետեղուած՝ Հայաստանի մէջ. հետաքրքիրները անոր վրայ կը յառեն աչքերնին և կ'անցնին կ'երթան։ Իբր յառաջապահները հիւսիսային կայսրութեան, անոնք մեծ արժէք մը չեն ներկայացներ, իրենց դաւանած կրօնական համոզումներուն բերմամբը։ Տեղացիները լաւ գիտեն թէ կառավարութիւնը հողի ընդարձակ տարածութիւններ կը վերապահէ իրեն յաւասլով որ օր մը ռուս գաղթականներ, այս անգամ՝ Օրթոտոքս Եկեղեցիի զաւակ՝ պիտի հրապուրուին այս առողջաւէտ լեռնագաւառներէն։ Կրնան շատ յարմար պիտի գայ իրենց։ Եթէ Գերմանացիները իրականացնեն Փոքր Ասիան գերման գաղթականներով լեցնելու իրենց ծրագիրը, ցեղագրական վերաբաշխում մը պիտի կատարուի լայն հիման վրայ, բայց ներկայիս՝ տեղւոյն բնակչութիւնը այնքան սակաւաթիւ է և երկրին հարստութեան աղբիւրներն ալ այնքան ճոխ են, որ Հայերը վախնալու պատճառ մը չունին այս կարգի ընդարձակումէ մը։

Հիմա անցնինք մեր նիւթին քաղաքական կողմին և ջանանք դասել այն կառավարական սիսթէմը, որուն տակ կ'ապրին այս այլազան ժողովուրդները։ Շահեկան է աչքի առջեւ ունենալ մէկ կողմէ այդ ազգերուն տրամադրութիւնը՝ հանդէպ կառավարութեան, և միւս կողմէ այն նիւթական և բարոյական արդիւնքները զորս բառաջ բերած է կառավարական սիսթէմը։

Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կէսին մէջ ռուս կառավարութիւնը գործ ունեցած է այնպիսի ցեղերու հետ, որոնց նորագոյն շրջանի քաղաքական պատմութիւնը կը բաղկանայ մէկ տիրապետութենէ եկեալով ուրիշ տիրապետութեան մը տակ մտնելէն։ Կարգ մը շրջանակներու մէջ տիրող դժգոհութիւնը կրնայ հրամարուիլ իբր անխուսափելի արդիւնքն այս փոփոխութեան։ Թրքական նախկին տիրապետութեան իսլամ կուսակիցները իրենց թրքական ծագում ունեցող դրացիներուն հետ մասնակից են անկեալ պետութեան մը ամօթին։ Այնպէս որ որ իրենց թրքասիրական ձգտումները և յարաբերութիւնները երբ մէկ կողմէ կը դրդեն ռուս կառավարութեան կասկածները, միւս կողմէ զանոնք տրամադիր կը դարձնեն ամենաթեթեւ ճնշման տակ տեղի տալով անցնելու թրքական հողի վրայ (*)։ Հայերը, որոնք գլխաւոր նեցուկը եղան Ռուսիոյ, թէ՛ Պարսկաստանի և թէ՛ Թուրքիոյ դէմ մղուած կռիւներուն մի-

(*) Այս մասին խօսած ենք մեր գործին Դ. եւ Դ. գլուխներուն մէջ։

ջոցին, որոնց երկիրը աւերուեցաւ պատերազմին արհաւիրքներէն, և որոնք մոռցած չեն մինչեւ Էջմիածնի Վանքին նուիրական պատերուն տակ տարածուող պատերազմներուն յիշատակը, հակամէտ են իրենց երախտագիտական զգացումները բարեխառնել գիտակցութեամբը այն ծառայութիւններուն զորս մատուցին — ծառայութիւններ, որոնք, իրենցմէ շատերուն կարծիքովը, ուրիշ արդիւնք չտուին այլ միայն ուելի նոր և ծանրաբեռն լուծի մը հաստատում։ Վրացական ցեղերու բնակավայրը եղող սարահարթին հիւսիսակողմը, որ երկար ժամանակ հարատահարուեցաւ իսլամ ժողովուրդներէն, և վրացական թագաւորութիւնը հարկադրուեցաւ դարձեալ օժանդակութիւն խնդրել, տակաւին մոռցուած չէ այն յուսախաբութիւնը զոր շատերը կրեցին, տեսնելով որ ռուսական միջամտութիւնը փոխանակ հովանաւորութեան մը ձեւն առնելու, վրացական տարրին՝ ռուս պետութեան մէջ ձուլուելուն պատճառ եղաւ։ Բայց այս կարգի ցաւեր և պատրանքներ շատ բնական հետեւանքներն են նոր հողի վրայ կազմուած կայսրութեան մը, և մարդկային բնութիւնը այս պարագաներուն տակ ուելի հակամէտ է հաշուելու կորուստը, քան թէ՝ գնահատելու շահը։ Ուելի քան քան տարիներ անցած են յոլմէհետէ Ռուսիա ի գլուխ հանեց Կովկասի նուաճումը, ա՛յն Կովկասին՝ որուն ժողովուրդները երկար տարիներ ընթացքին մոռցած չեն սպառնալիքները իր յառաջխաղացման խարիսխին։ Երկիրը ստացաւ խաղաղութիւն և կարգ կանոն, ու կեանք և ինչքերը ապահովութեան մէջ են. վրացի տղաքը այլեւս իբր գերի չեն ծախուիր, և սկսած է կազմուիլ միջակորեակ դասակարգ մը այն ժողովուրդին մէջ, որ իր ազգային աւանդութեամբը բամնուած էր ազնուական և ստրուկ դասակարգերու։ Լաւատեղեակ ճանապարհորդ մը, որ 1868ին հայկական գաւառները այցելեց, և անցաւ ամենէն բարեբեր շրջաններէն՝ Կարսի և Քարկիզմանի միջեւ, արձանագրած է թշուառութեան շատ աչքառու պատկեր մը՝ իսլամական տիրապետութեան ժամակի վիճակը պարզող։ Այդ ճանապարհորդը անցած է Շուրակէլի գաւառէն, որ Հայոց նախկին Շիրակն է, և կը խօսի սմայի քաղաքներուն և գիւղերուն մասին, կը նկարագրէ թէ ինչպէս հայ գիւղացիները փարած կը մնան իրենց աւերուած օճախներուն, սիրոյ այնպիսի յամառութեամբ մը զոր ո՛չ ազգատութիւնը և ո՛չ ալ հարատահարութիւնը կրնար սակարացնել. ճանապարհորդը կը վկայէ նաեւ թէ Թուրք Պէյերը չարաւնակ հայոց ձեռքէն կը խլէին Հայոց ստացուածքը, իսկ բանի տուրքեր և արշաւանքներ անպակաս էին Քիւրտերու կողմէ, որոնք երկրագործութիւնն ու ճարտարարուեստը մեռցուցած էին, ու թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը հասցուցած էին այնպիսի ծայրայեղ վիճակի մը, որուն մէջ մարդկային էակը հազիւ թէ կրնայ ապրիլ. (այս վկայութիւնները քաղուած են անգլիական հիւպատոս Թէյլորի մէկ անտիպ տեղեկագրէն)։ Եթէ, ներկայիս, հայ գիւղա-

ցին իր ցանած սերմին արդիւնքը ինքը կը քաղէ, և անհանդուրժ քիւրտը օրէնքի հպատակութեան մէջ կը տեսնէ իր ապահովութիւնը, ժողովուրդը միայն Ռուսիոյ կը պարտի իր ազատագրումը հին չրջաններու անիշխանական և ամօթալի կացութենէն։

Եթէ ռուս կառավարութիւնը իր ամբողջ կորովը վերապահած ըլլար՝ կարգ կանոնը հաստատելու և զայն պահպանելու բարերար և անշահախնդիր գործին, իրր պահակը հեռակայ երկրի մը և իրր թափառական ապետ մը որ երկիրը կը մաքրէ աւազակներէն, անիկա շահած պիտի ըլլար Հայերու անվերապահ երախտագիտութիւնը, մինչեւ որ, Հայերը՝ ժամանակի ընթացքին հասունցնալով սորվէին առանձին ընթանալ և առանձին դիմագրաւել այն ապերասան տարրերուն, որոնք գուցէ դեռ չարունակէին ընդդիմանալ օրէնքի իշխանութեան։ Երբ այդ երջանիկ կացութիւնը ստեղծուէր, շատ բնական է ենթադրել թէ Հայուն յառաջդիմական ձգտումները պիտի մղէին զինքը իր դրացիներուն և բարեկամներուն հետ խորհրդակցիլ, շնորհակալ ըլլալ իր պաշտպաններուն՝ իր վայելած անցեալի շնորհներուն համար, և յանձնել թէ օտար խնամակալութեան մը չարունակումը այլեւս փափաքելի կամ անհրաժեշտ բան մը չէ՝ ի շահ նոյն ինքն այն երկրին, որուն բարեյաջողութեան ամենքն աշխատուած էր։ Ռուսերուն աչքին, այսպիսի կարելի, բայց կարծեմ անհաւանական վախճան մը՝ իրենց թափած բոլոր ջանքերուն, անշուշտ շատ հաճոյ չերեւիր, և անտարակոյս՝ իրենց հնարագէտ խնամակալները աւելի վարդագոյն ելք մը կ'ակնկալեն և եթէ ռուս կայսրութեան ընծայած առաւելութիւնները ինքն ըստ ինքեան բաւականաչափ ակներև չըլլային, անհրաժեշտ պիտի դառնար բարեփոխել և սրբագրել մոլորութիւն մը որ ուշ թէ կանուխ տեղի պիտի տայ։ Ռուսերը առեւտրական ժողովուրդ մը չեն, և դոհ պիտի ըլլային տեսնելով որ Հայերը կը զեկավարեն իրենց բնիկ երկրին վաճառականութիւնը և կը բարգաւաճեցնեն անոր հասոյթի լայն աղբիւրները, եթէ միայն կարենան քաղել արդիւնքը։ Բայց Ռուսերը սոսկ մէկ պայմանաւ յօժար էին քաջալերել այս տեսակ գործունէութիւն մը. այդ պայմանը սա է թէ՝ իրենց հպատակները պէտք է ռուս դառնան և կովկասեան նահանգները կցուին ռուս կայսրութեան՝ ո՛չ միայն կցումի բարակ թելով, այլ մշտնջենական կապովը հասարակաց հայրենասիրութեան մը որ հիմնուած ըլլայ Ռուսերու հետ զգացումներու համանմանութեան մը վրայ։ Բայց ահա՛ ճիշդ այս խնդրէն է որ կը ծագին կայսրութեան իսկական դժուարութիւնները։ Այնպիսի ցեղեր, որոնք բնութեան մէջ ստորին աստիճաններու վրայ կը գտնուին, իւրացուած են ռուսական սիսթէմին՝ շատ աւելի քիչ ջանքով քան ինչ որ պէտք եղած էր ի սկզբան, այդ ցեղերը ստոգուելու համար լիակատար յարգանքով մը՝ հանդէպ իրենց հիւսիսաբնակ յաղթականին, որուն հետ իրենց ունեցած առաջին սուր բաղխու-

մին՝ արդէն զլուխ ծռած էին. և ռուսական լայն ու համայնապարփակ նկարագիրը կրցած է զանոնք իր մէջ ձուլել։ Բայց միևնոյն դիւրութիւնը չկայ, երբ խնդիրը այնպիսի ժողովուրդի մը վրայ է, զոր իսպառ մական հարատահարութիւնը որքան ալ նուազացուցած ըլլայ, այնուամենայնիւ անիկա գիտակից է կենսունակութեան այն տարրերուն, որոնք զինքը կը մղեն բարձրագոյն իտէալներու և աստիճաններու, աւելի բարձր՝ քան մտաստիպարները իր գոյաւոր պաշտպաններուն, որոնց հովանաւորութեան տակ սկսած էր ապառ չունչ քաշել ինքը։ Կայսրութիւն մը որ այսպիսի կացութեան մը հանդէպ կը գտնուի, երկընտրանքի բազմաթիւ եզրեր չունի։ Եթէ չի կրնար հպատակ ժողովուրդները դէպ իրեն քաշել,— եթէ չի կրնար ի զլուխ հանել ինքնաբարեկամման այն գործը որ ամենէն դժուարին է կայսրութեան մը զեկավարման յարուցած խնդիրներուն մէջ—ուշ թէ կանուխ պիտի մղուի որդեգրելու զսպողական և բռնութեան միջոցները, և իր մակարդակէն վար իջնելու քաղաքակիրթ կեանքի աստիճանը, կասեցնելով ցեղի մը այն յառաջդիմութիւնը զոր ինքը անկարող էր ի զլուխ հանելու։

Քաղաքական այսպիսի կացութիւն մը կարելի է չափել և գնահատել ա՛յն ժամանակ, երբ մօտենանք անոր՝ զանազան տեսակէտներէ— ռուսական սիսթէմին բնոյթը, մասնաւորապէս Հայոց վերաբերմունքը՝ անոր հանդէպ, պայքարներուն տրուած իսկական նշանակութիւնը արտաքին աշխարհին մէջ . . . Ռուս ժողովուրդին բարութիւնն ու հիւրասիրութիւնը, այն բարեացակամ տրամադրութիւնը որ, հակառակ պաշտօնական խստութեանց, ճանապարհորդը կը մղէ անոր լաւութեանը ցանկալու, ժողովուրդի մեծ և յարաճուն մէկ մասին իրական ցանկութիւնը՝ երկրին մէջ ընկերային յառաջդիմութիւն ի զլուխ հանելու համար, բոլոր սոնք յատկանիշերն են ռուսական նկարագրին, որուն յարգանքով պիտի վերաբերուի կարճ ժամանակուան մէջ ծանօթութիւն հաստատող մէկը. այս յատկանիշերը Ռուսիան սոսկ կը դարձնեն իր դրացիներուն մէջ իսկական յառաջդիմութիւն ձեռք ձգելու իրր քաղաքակիրթ ազգ։ Բայց այն պահուն, ուր Ռուսիոյ մէջ յառաջդիմութեան տարրերը հաստատեն իրենց իրաւունքը՝ տիրապետելու հարցին մէջ, ռուսական սիսթէմը, այնպէս՝ ինչպէս կը ճանչնանք զայն, պիտի անհետանայ և ոչնչանայ, և այն օրէնքները, որոնք կը զեկավարեն անոր գոյութիւնը, պիտի ենթարկուին նոր պայմաններու, որոնք կրնան աւելի խստացնել ազգային կեդրոնացումը քան թէ՝ արտաքին ընդլայնումը։ Այս կարգի խորհրդածութիւնները թէպէտ նոր չեն, բայց պատչաճ են այստեղ։ Վախճանականութեան գաղափարը, որ միշտ յարաբերական է, իրաւամբ կրնայ բազմաթիւ Հայերու աչքին չդոյ թուիլ այն քաղաքական սիսթէմին և կառավարութեան մէջ՝ որուն տակ կ'ապրին. և այն զգուանքը որ կը պատճառէ այդ զրութիւնը, կը դրդէ Հայերը՝ իրենց մտածումը վերածելու

ըլձանքի մը։ Ռուսական գործերուն մէջ յեղափոխութեան մը վերջնական արդիւնքը շատ անորոշ է, իսկ ռուս կառավարութեան ներկայիս գործած չարիքները այնքան չօշափելի և ակներև են որ, Հայերը չեն կրնար կամովին բաղդակցիլ ռուս ժողովուրդին, և անկարող են լքելու իրենց յոյսը՝ իրենց ապագան կերտելու համար իրենց հասկցած կերպով, և եթէ կարելի է, իրե՛նց իսկ ձեռքով։

Ժողովուրդ մը, որուն ռեւարական գործունէութիւնը զինքը չրփման մէջ դրած է Եւրոպայի մենէն յառաջդիմասէր ցեղերուն հետ, և որուն ինքնածին բնազդը զինքը անձկութեամբ կը մղէ իւրացնելու Արեւմտեան Միտքը, կարելի չէ պարսաւել, երբ անիկա կը զրդռուի՝ ենթարկուելով սեսթէմի մը, որուն տակ իրեն կը հրամայուի թէ այսինչ գաղափարները միայն պէտք է սնուցանել, թէ այնինչ գիրքերը միայն պէտք է կարդայ։ Իսկ իր ամենօրեայ կեանքին բոլո՛ր գործերն ալ կ'ենթարկուին հաւատաքննական հսկողութեան մը։ Այս մէթոտները պարզապէս արտայայտութիւններն են կազմակերպուած և միօրինակ յատակագծի մը. Հայը պէտք է սպասնել իր անհատականութիւնը և իր նախաձեռնութիւնը պէտք է յանձնել Ռուսերուն ձեռքը. անիկա պէտք է տոգորուի ա՛յն գաղափարներով միայն զորս իր վրայ իշխողները պատրաստած են իրեն համար, և որոնք կրնան համաձայն չըլլալ այն ձգտումներուն և կարողութեանց, որոնցմով օժտուած է ինքը։ Այսպիսի հեռապատկերի մը մէջ անիկա ոչինչ կը տեսնէ հիացման արժանի, և շատ բան՝ վախնալիք։ Հայը կը տեսնէ որ կարողագոյն ցեղերը կա՛մ դուրս կը հանուին ռուսական կայսրութենէն, և կամ կ'ենթարկուին մշանջենական նախանձի ու հակակրանքի, փոխանակ յարգանքի վայելելու։ Հայը կը զգայ մոգիլը կազմակերպութեան մը որ հիմնուած է եւրոպական մէթոտներու վրայ, և ի ձեռին ունի բոլոր այն միջոցները զորս կ'ընծայեն այդ մէթոտները. բայց անիկա անվստահութեամբ կը նայի այն ձեռքերուն, որոնք այդ զէնքերը բռնած են, և անտարբեր է այն նպատակներուն մասին, որոնց դէմ ուղղուած են այդ զէնքերը։ Մինչեւ իսկ այսպիսի դրութեան մը նիւթական հետեւանքները իրեն յուսալ չեն տար թէ իր ունեցածէն աւելին պիտի կարենայ օր մը ստանալ. երկրին հարստութեան աղբիւրները տակաւին կը մնան անմշակ, և կառավարութիւնը կը թուի զլանալ միջոցները կամ թէ կամքը՝ զանոնք շահագործելու։ Անիկա կը տեսնէ շուրջբոլորի հարուստ անտառները, որոնք կրնային հասոյթի մեծ աղբիւր մը ըլլալ բաղդատաբար շատ ոչնչան ծախքի մը փոխարէն, և որոնք ասկայն կը մնան երեսի վրայ և առանց շահագործելու, մինչ փայտ բերացած նաւեր կը մտնեն Կովկասի նաւահանգիստները, քարիւղի ճարտարարուեստին պէտքերը հայթայթելու համար։ Հայերը կը տեսնեն որ նոյն ինքն այդ քարիւղի ճարտարարուեստը կը յառաջդիմէ ռուսական ծպտումի տակ օտար դրամագլուխով,

մինչ օտար ամէն դրամագլուխի դէմ գոյութիւն ունեցող նախանձոտութեան քերմամբ, գոցուած են դուռները դրամին բարերար ազդեցութեանը առջեւ՝ իր հայրենի գաւառներուն մէջ։ Միայն մէ՛կ գինուորական երկաթուղիի գիծ կ'անցնի բարձրաւանդակէն և տակ բանտակի պէս քերու պահանջքին համար շինուած է ճամբայ մը։ Այս գաւառներու տնտեսական կացութեան նկատմամբ մէկ քանի օրինակներ կրնան չեշտել և բացատրել այս ընդհանուր հանգամանք ունեցող յայտարարութիւնները։ Երկու գլխաւոր քաղաքներն են Ալէքսանդրոպոլ ու Երեւան. այսուհանդերձ, ճամբան՝ որ զանոնք կը միացնէ, վիթխարի չրջան մը կընէ Սեւանայ Լճին հիւսիսային ափունքէն, ուր կը միանայ Թիֆլիզի ու Երեւանի միջեւ գտնուող ռեւարական գլխաւոր պողոտային։ Այս ոլորապտոյտ հաղորդակցութեան ճան պարտին դէպ արեւմուտք մէկ կէտին վրայ ճամբայ մը բացուած է, հեռաւորութիւնը կարճեցնելու գովելի նպատակով, բայց նոյն այն ուղղամարտանքը կեանքի փոքրագոյն և տաղտկալի պարտականութեանց հանդէպ, որուն սովորաբար կը հանդիպինք զուտ արեւելեան երկիրներու մէջ, պատճառ դարձած է որ այդ ճամբան ալ ուերակ դառնայ երեսէ ձգուելով, այնպէս որ արեւելքի մէջ այնքան սովորական եղող բերանաբաց ատորերկրեայ ջրուղիներ, կտրած կամուրջներ և զուգահեռական նրբուղիներ հոս ալ կատր կատր ըրած են ապարկուած ճամբան։ Նոյն ինքն Երեւանի մէջ, որ գաւառագլուխ քաղաք մըն է և ուր դրամագլուխը կրնար մեծամեծ արդիւնքներ տալ, անկարելի կամ դժուար է ձեռք ձգել օտար լեզուով օրաթերթ մը. միւս կողմէ՝ Եւրոպայի յառաջադէմ ցեղերու ճարտարագործական հանճարը ա՛յ մէկ ներկայացուցիչ ունի հոս մէկ հատիկ օտար ձեռնարկով մը, և կամ որքան որ ես գիտեմ, միակ օտարազգի առեւտրական ու ճարտարագործական պաշտօնեայով։ Այնպիսի մարդիկ, որոնք երկիրը լաւ կը ճանչնան, ըսին ինծի թէ ատոր պատճառը, որ այնքա՛ն կարեւոր պէտք մըն է երկրի մը մէջ որ երաշխաւորեն կը նեղուի, պարսկական տիրապետութեան ժամանակէն մնացած դրութեամբ կը կատարուի։ Ցայսմիկ է թէ Պարսիկները մասնագէտ են այս կարգի արուեստներու մէջ։

Այս անտեսական մեռելութեան իրր հետեւանք, այս կողմերը յաճախ կը տեսնուին խաղաղ այլ թշուառ գիւղեր, որոնք կը տառապին հասոյթի ամենէն պզտիկ աղբիւրներու չգոյութենէն իսկ, և բան երեւոյթին՝ աւելի բարգաւաճ չեն քան թրքական հողի վրայ գտնուող գիւղերը։ Չեմ կրնար չի խորհիլ թէ այս չարիքներուն մեծ մասին աղբիւրը վերագրելի է ռուսական մայրաքաղաքին ծայրայեղ կեդրոնացման։ Երբ Անդրկովկասեան գաւառներու կառավարիչը Մեծ Դուքս մըն էր, որ կը բնակէր Թիֆլիզ, իր անձնական ազդեցութիւնը ի գործ կը դնէր ժողովուրդի բարօրութեան համար և մեծ չափով ձեռնարկեցութիւն ցոյց

կուսար։ բայց այսօր (*) ամենազգոյշ ծրագիրներն անգամ կը ներկայացուին Բեգերսբուրգ, և նշանակ կ'ըլլան այն ընդհանուր անտեսական քաղաքականութեան, որ կը կառավարէ կայսրութիւնը՝ իր ամբողջութեանը մէջ։ Բայց այս խօսքերը կը ծառայեն սոսկ՝ ցոյց տալու և չեշտելու նոյն ինքն ռուսական սիսթէմին ընոյթը. այս ծանր լուծին փոխարէն որքա՜ն քիչ մխիթարական հեռապատկերներ կը ներկայացնէ այդ սիսթէմը։

Աստիճանաբար, քանի անհետացած է վտանգը մահմեդական պետութեանց կողմէ, ռուս կառավարութիւնը պատեհ առիթ համարած է խստագոյն մէթոտներ ի գործ դնել և իր որդեգիր զաւակներուն նորագոյնին վրայ պարտադրել կատարելագործեալ զսպողական ռէժիմ մը։ Երևանի և Էջմիածնի նուիրուած գլուխներուն մէջ պատմած եմ թէ ռուս կառավարութիւնը ի՞նչ գործիքներով և ի՞նչպէս նախ Եկեղեցին, յետոյ գպրոցները առարկայ ըրաւ իր անողորմ սեղմումներուն։ Հայերն ալ իրենց կողմէ ո՛չ մէկ արամադրութիւն ցոյց տուին ռուսական մտածելակերպը որդեգրելու։ Քանի՛ խստացաւ սեղմումը, Հայերն ալ այնքան դայրացուեցան և տանջուեցան. ներկայիս անոնք կը մնան տակաւին կոտրած թեւերով, կացութիւնը յետին աստիճան դժնդակ է. Թրքական գաւառներէն անոնք կը քշուին դէպ ի ռուսական սահմանագլուխը, ձեռամբ երկարակուց և գիշխանած քիւրտերու վոհմակներուն։ Եթէ երբէք իրենց ապաստանարանը հասնին, Հայերը կը բռնուին բոլորովին անանցանելի ուղկանի մը օղակներուն մէջ, անոնք կը զատուին և մոռէ կ'անցուին ճարպիկ մանր պաշտօնատարներու ձեռամբ—շրջանային ոստիկաններ, քաղաքներու ոստիկանութիւն, քաղաքական գործերու ոստիկանութիւն։ Վրաններ կը հաստատուին, ուր գաղթականներու մեծամասնութիւնը պիտի վար դրուի քմահաճօրէն, առաջին պատեհութեամբ վերադարձուելու համար դէպ իրենց աւարի տրուած տունները։ Այս արտաքսութեան կրկնումը յառաջ կը բերէ հայ ժողովուրդին անճիտումը չո՛ւտ ուելի ապահով և արդիւնաւոր կերպով մը՝ քան նոյն ինքն կոտրածը։ Ճիշդ է որ այս պայմաններուն բարելաւումը, եթէ ո՛չ բարձումը, չափով մը Հայերուն ձեռքն է։ «Որդեգրեցէ՛ք մեր սիսթէմը, հետեւեցէ՛ք Վրացիներուն և մնացեցէք ձեր հոգեկան և քաղաքական փրկութիւնը Ռուս Պետական Եկեղեցիին գրկին մէջ» կ'ըսուի իրենց։ Անկասկած՝ այս բանը եթէ պատահի, ռուսական մեծ կայսրութեան պաշտպանութիւնը Հայոց ի նպաստ պիտի ի գործ դրուի. կա՞յ տակէ ուելի փորձիչ հեռանկար մը այնքան անզիջօրէն չարչարուած ժողովուրդի մը համար։ Արդեօք շատ չանցած անոնք չպիտի՞ ընդունին այս [illegible]ներև լուծումը, որուն մասին այնքա՞ն լսելիք բան կայ. այս հարցու[illegible] ուղղեցի բոլոր այն Հայերուն

(*) 1901 Թուին. Ե. Թ.

որոնց հետ պատեհութիւն ունեցայ տեսակցելու. նոյն հարցումը ուղղեցի նաև մէկ երկու եւրոպացի հիւպատոսներու, որոնք Հայաստան դրկուած են և լաւ կը ճանչնան Հայերը։ Պատասխանը միշտ միևնոյն եղած է. շատ Հայեր այնքան յուսաջ կ'երթան որ բացէ ի բաց կ'ըսեն թէ թուրք կառավարութիւնը նախամեծար կը համարեն. անոնք այս մասին կը խօսին յստակ կերպով և հակագրութեան ձեւով. երկու բռնութեանց միջև ընտրութիւն մը պէտք է ընել, մին՝ ֆիզիքական և ջղաձգական, միւսը՝ բարոյական և սիսթէմաթիք։ Պատմութեան մէջ առաջին անգամը չէ որ Հայերը դատուած են այս երկընտրանքին առջև. մարմնոյն գերութիւնը, թէ՝ մտքի գերութիւնը։ Թերեւս հայութեան մէկ մասը ծուղակը իյնայ. բայց ամբողջութիւնը պիտի հետեւի իր ճակատագրին, պիտի թափառի հոս հոն, և թերեւս պիտի անհետանայ։

Ահա՛ այս է վիճակը, այնպան յուսալիցից, և անգիտակից հեգնանքի երանգով մը, որը հեռաւորքարաշարժ լոյս մը կը սփռէ բեան և կայսրութեան այն ոսկեղօծ դէմքերուն վրայ, որոնք կ'ընթանան ծիրանեզարդ ճամբաներէ, գիրար գրկած... Իմ ընթերցողներս անոնք՝ որ Հայերը ճանչցած են, գուցէ հանդիպած ըլլալով միայն Արևելքի մէջ հայ թարգմանի մը, թերեւս այնքան խորունկ ցաւ մը չպիտի զգան այս ժողովուրդին փճացման ի տես։ Դալով ինծի, ոեւէ կանխակալ կարծիքով պաշարուած չէ միտքս, այլ ունիմ միայն լոյն խորձառութիւնը Հնդկաստանի արեւմտեան կողմի երկիրներուն մէջ ապրողութեանց, որոնց յիշատակը դեռ թարմ է մտքիս մէջ և անկեղծօրէն կը խոստովանիմ թէ խորունկ ցաւ մը պիտի զգամ, եթէ պատահի այս պիտի դժբաղդութիւն մը։ Կ'ապրինք անոնկ ատեններ, երբ սահմանակցուցիչ փոփոխութիւններ կ'ըլլան Ասիոյ մէջ. մենք ականատեսներն ենք այն մեծ ալիքներէն մէկուն, որ Եւրոպայէն Ասիա կ'անցնի, և որուն ծովախաղացքի նշանները արբուած են Ներկայի աւազներուն վրայէն, բազմաթիւ դարերու հանդիպակ և լճացումէ վերջ։ Արդարև, հոսանքը քիչ մը շեղած է դէպ ի Ափրիկէ. բայց Եւրոպայի շահմարանները շատ ուելի մեծ չափով կը լեցուին, քան թէ՝ կը պարպուին այդ կողմի ճանապարհներէն։ Երեւան եկած է նոր, և ըստ երեւոյթին մնայուն ազդակ մը անհուն զօրութենականութեան՝ իր ոնդրոպարձական ազդեցութեամբը Եւրոպայի տնտեսական և գիտնականական կեանքին վրայ. այդ ազդակը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգն է։ Ամերիկեան մրցումը արդէն իսկ հարկադրելու վրայ է Եւրոպայի ճարտարագործ պետութիւնները՝ վերջ տալու այն հին կռիւներուն որոնք այնքան յաճախ ապառած են իրենց ճոխ աղբիւրները, և երկար ատեն յաջողութեամբ շահագործուած են Արևելքի վեհապանծներուն կողմէ։ Օր բան օրէ նոր ատեներ՝ ջնջելու վրայ են հեռաւորութեան և ժամանակի հնամենի արգելքները. Ասիան մեզի մօտ կը բերուի, և երբ վար ասենք քաղբ՝ որուն տակ անիկա

քնացաւ այնքան երկար ատեն, ներքևը ուրիշ բան չենք տեսներ, այլ իր սիրուն կազմուածքը և անպօր գիծերը մարդկային պզտիկութեան, որ տեղի պիտի տայ աւելին առաջին և բիրտ հարուածին տակ։

Նեբիոյ! Ապահովաբար միամիտներ ենք, եթէ շահագիտական կամ ընչաքաղցական շարժառիթներով, ջերմապէս կը մեռցանենք այն պատրանքը թէ այս աւերակ երկիրը կոյս հողի մը նման կրնայ մեր ձեռքին մէջ կտոր կտոր ըլլալ։ Ասիոյին իր անպօրութեամբը չի նմանիր Աֆրիկէցիին. անիկա մեր հայրն է սրուն շրթունքներէն մենք առինք մեր առաջին դասերը. և իր ծերութիւնը, որ գրեթէ մանկուտակ եղած է, կը պարտնակէ իր մէջ վերստին երիտասարդանալու սերմերը, հին Յունաստանի աստուածներուն նման։ Փնքուշութեամբ և սիրով պէտք է մերձենանք այս վաղնջական հերոսին, զորս Նախախնամութիւնը ընտրած դրած է մեր սեմին վրայ. անոնք պիտի փոխարինեն մեր ներազամութիւնը և հոգածութիւնը։ Անոնք կը պաշտեն ոյժը. բայց բիրտ և անտարոյն կերպով մը ոյժի ցուցադրումը՝ անոնց աչքին առջև, որ տեսած են այնքան բազմաթիւ բռնապետութեանց անցնիլը, պիտի նշանակէր ակարութիւն և ապիկարութիւն։ Մարդ չի կրնար չի խորհիլ թէ անոնք հաւանօրէն պիտի ապրին մեզմէ վերջն ալ, մեր ցոյց տուած վարմունքը և դրոշմը ինչ որ ալ ըլլայ։

Յանձին Հայերուն՝ ժողովուրդ մը ունինք, որ մասնաւորապէս ձեռնտաս է նոր անտեսութեան միջնորդ ըլլալու։ Անոնք կը գտնուին մեր կրոնքը, մեր բաւագոյն իսէպներէն մէկ քանիին ընտանի են, ու եւրոպական մշակոյթի իւրաքանչիւր նոր արտադրութիւնը կ'իւրացնեն այնպիսի կատարելութեամբ մը և անյագութեամբ, որուն չէ կրցած հաւասարել Հնդկաստանի ու Միջերկրականի միջև գտնուող ոեւէ ցեղ։ Այս կարողութիւնները անոնք ի յայտ բերած են մեծամեծ դժուարութեանց տակ, երբ հպատակ ցեղ մը որ իսլամ տէրերու պէտքերը կը հոգայ։ Անոնք լաւ գիտեն թէ իրական քաղաքակրթութեան ամէն մէկ քայլին հետ իրենք ապահովաբար ասրի պիտի կանգնին, ինչպէս որ անկասկած պիտի իյնան, ամէն անգամ որ քաղաքակրթութիւնը ցնցումներ ունենայ։

Ահա մօտաւորապէս հազար տարիներէ ի վեր Հայերը գերութեան մէջ պահուած են. և յիմարու՛թիւն պիտի ըլլար ակնկալել որ անոնց նկարագիրը եղծանուած չըլլա՝ այն անսարդ հետապնդումներէն որոնց ենթարկուած են՝ ի հարկէ առանց պակաս։ Անոնք բաեաններ եղած են, շահագործուած՝ այնպիսի ցեղերէ՝ անոնք շատ յաճախ իրենցմէ ստորադաս են մասնաւորապէս կարողութեամբ և պէտք չկայ ծանրանալու այն արդիւնքներուն վրայ որոնք յառաջ եկած են այսպիսի պայմաններէ։ Մարդ մինչև անգամ պէտք է զարմանայ որ Հայերուն պակասութիւնները ինչո՞ւ շատ աւելի աչքառու չեն։

Միւս կողմէ՝ Հայերը ունին առաքինութիւններ, որոնց մասին քիչ

անգամ խօսուած է. այն պարագան՝ թէ Թուրքիոյ մէջ անոնց խստօրէն արգիլուած է զէնք կրել, հարեւանցի դիտողներուն անտակ կարծեցնել տուած է թէ Հայերը վախկոտներ են. բայց տարբեր եզրակացութեան մը պիտի յանգէինք, եթէ երբէք Հայերը զէնք կրելու հաւասար իրաւունքներ վայելէին իրենց բիւրտ թշնամիներուն նման։ Ամէն պարագայի տակ, երբ ատիթը ներկայացած է, Հայերը չեն վարանած պատերազմիկի յատկութիւններ ցոյց տալու թէ՛ բարձրօրէն ռազմագիտական ձեռնարկներու մէջ և թէ՛ անձնական քաջագործութիւններով։ Ռուսիոյ մղած 1877ի ասիական պատերազմին մէջ, իր յաղթական հրամանատարը Հայ մըն էր Լօսիի գաւառէն-Լօրիս Մէլիքօֆը։ Միւնոյն պատերազմին մէջ ռուսական բանակի ամենէն փայլուն զօրաբաժնի հրամանատարը Հայ մըն էր— Տէր Ղուկասօֆը (*)։ Սարգսակոյտի քաջարի և երիտասարդ սպայ՝ Թարնայէֆ, որ ծրագրեց և առաջնորդեց իմաստուն յարձակումը Ազիզիի ամրոցին դէմ, Էրզրումի գիմացը, նոյնպէս Հայ մըն էր, որ կեանքը վրայ տուաւ քաջութեամբ։ Ներկայիս, ասմանոգլուխի ասիական գունդերուն մասնաբաժինը, որ պաշտօն ունի անգլոյն Փիւրտերը հակոդութեան տակ պահելու, Հայոցմէ կազմուած է։ Այս օրինակները բաւական են հերքելու համար չարամիտ սուտ մը, որմէ Հայերը տուժած են, զոնէ անգլիական հանրային կարծիքին առջև, չա՛ս աւելի քան կարծեցեալ ուրիշ ոեւէ թերութեան հետեւանքով։

Եթէ ինծի հարցուէր թէ ինչ յատկանիշներ Հայերը կը զանազանեն միւս Արեւելքցիներէն, պիտի պնդէի թէ անոնք ունին յատկութիւն մը որ ժողովրդական բարբառով՝ անվախութիւն կը կոչուի։ Անա՛ այս յատկութեան շնորհիւ է որ Հայերը կրցած են ինքզինքնին պահել իբր ազգ, և այս տեսակէտով՝ եւրոպական ուրիշ ազգ զիրենք չի գերազանցեր։ Հայերու մասնաւորական կարողութիւնները կը մեռցուին ուժեղ նկարագրէ մը, և, ոչ-նման Յոյներուն, այլ նման՝ Գերմանացիներուն, իրենք ի բնէ հակառակ են վարկպարապի գրութեանց. իրենց գործերուն մէջ կը մխրճուին և զանոնք խորապէս կը գնեն։ Մասնաւոր Արեւելքի մէջ

(*) C. B. Norman, որ 1877ի ռուս-օսմանեան պատերազմի միջոցին Թայմզ թերթի պատերազմական թղթակիցն էր, հետեւեալը գրած է Լոնտոն հրատարակուած «Armenia and the Campaign of 1877» անուն գրքին մէջ.— «Այն եղանակը որով անիկա (Տէր Ղուկասօֆ) գեկավարեց իր զինուորները Թապիրի մէջ, յունիս 16ին, որ ատեն ունի վաշտով կատարելապէս յաղթեց Մոհամմէդ Բաշային իր դէմ ճակատեցուցած տասներկու վաշտերուն. այն անյողդողդ դիմադրութիւնը որով կասեցուց Մուխթար Բաշայի արշաւանքը՝ էշէք Խալիսի մէջ յունիս 21ին. այն բաջարի նահանջը զոր իր կէս զօրաբաժինը կատարեց Ահմէտ Բաշայի բանակներէ վաշտերուն դէմ. եւ վերջապէս, իր յանդուգն կողմնապահ գնացքը՝ Իկտիրէն Պայազիտ, եւ այդ բաղաքին ազատումը Թրքական երկու զօրաբանակներուն աչքին առջև, որոնք Թուական առաւելութիւն ունէին իր զինուորներուն վրայ, բոլոր տասնք զօրաբաժնի առաջնակարգ հրամանատար մը կը կացուցանեն Տէր Ղուկասօֆը։»

չկայ ցեղ մը որ աւելի արագ ըմբռնում ունենայ քան Պարսիկները։ Այսուհանդերձ, եթէ ձեզի այցելէ Պարսիկ մը, իր հայազգի ընկերոջը հետ, գիրք մը առէք ձեր գրադարանէն, լաւագոյն է՝ պատկերազարդ գիրք մը, և անոր հեղինակին վրայ քիչ մը խօսելէ յետոյ գիրքը տուէք անոնց. Պարսիկը պատկերներուն պիտի նայի, զորս թերեւս պիտի գովէ. իսկ Հայը պիտի լափէ գիրքը, և խօսակցութիւնը ամէն անգամ որ կանգ առնէ, պիտի տեսնէք որ անիկա գիրքին վրայ կը յառէ աչքերը, յօնքերը պռսած։ Այս ձգտումներուն հետ բնականաբար կ'ընկերանայ կանխատեսութիւն և զուգակշռում. տե՛ս այս յատկութեանց շնորհիւ է որ Հայերը առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւեն առեւտրական գործերու մէջ։ Հայը ոչ նուազ մտացի է քան Յոյնը, բայց աւելի հեռատես է, և թէև շաղախուած է բոլոր արեւելքի առեւտրականներու մանր մունր մոլութիւններով, բայց հայ վաճառականը արագօրէն կը գնահատէ գործին առաւելութիւնները, երբ անոնք կը ներկայանան այն պայմաններուն տակ, որոնց կը ձգտի իր կոչումը։ Բարեկամ մը որ խորունկ ծանօթութիւն ունի Պալքաններու այլասեռ քաղաքակիրթ բնակչութեանց վրայ, իբր շահեկան իրողութիւն մը ըսած է ինծի թէ մանկութեանց վիճակագրութեանց մէջ մանկացող Հայերուն թիւը բաղդատաբար շատ քիչ է։ Ըստ որում այդ մանկութիւնները սովորաբար կ'ըլլան աւելի կամ նուազ խորդախուած, վերոյիշեալ իրողութիւնը ցոյց կուտայ թերեւս ո՛չ այնքան Հայոց ուղղամտութիւնը, այլ աւելի իրենց ոյժը՝ դիմադրելու անմիջական փորձութեան մը, և իրենց սրամտութիւնը՝ ըմբռնելու համար առեւտրական հաստատամտութեան նիւթական առաւելութիւնը։

Բայց որպէսզի կարելի ըլլայ գնահատել այս ժողովուրդը իր իսկական արժանիքին մէջ, պէտք է Հայերը ուսումնասիրել ո՛չ թէ Արեւելքի մէջ իր յայնատարած ապականութեամբը, այլ՝ Հայաստանի ռուսական նահանգներուն մէջ։ Այստեղ՝ անոնք շատ յաջողութեամբ օգտագործած են ժամանակամիջոցը ընդմէջ այն շրջանին երբ Ռուսիոյ սուլթանատրոյի սուրն էր և ներկայ շրջանին, երբ Ռուս պետական մարդիկը ներշնչող սկզբունքները համօրէնութիւնն ու համասլաւականութիւնն են։ Այնքան ապշութիւն պատճառեցին ինձ՝ ձեռք ձգուած արդիւնքները, և այնքան աչքիս զարկաւ այն հակապատկերը որ կար այս նոր ազատագրուած ժողովուրդին կատարած իսկական յառաջդիմութեան ու իր այլազգի դրացիներուն ճանճացումին և աստիճանական յետադիմութեան միջև, որ առանց կանխաւ մտադրած ըլլալու՝ որոշեցի յառաջ տանիլ ուսումնասիրութիւնս և աւելի երկար ատեն ճամբորդել Թրքական հողի վրայ։ Որովհետև՝ ի՞նչ էր տեսածս։ Վաճառականութեան և արհեստներու բոլո՛ր ճիւղերուն մէջ, թէ՛ գործի և թէ կառավարական պաշտօններու մէջ Հայը մրցակից չունէր և հրապարակին բացարձակ տէրն էր։

Ան է որ կը կազմակերպէ ուրբանդակով ճամբորդութեան միջոցները, և եթէ պանդոկ մը գտնելու չափ բարեբաղդ ըլլաք, պանդոկապետը Հայ մըն է անպատճառ։ Մեծ մասն այն գիւղերուն ուր մարդ կ'իջեւանի, բնակուած են թխորակ գեղացիներով։ Քաղաքներուն մէջ եթէ կառավարիչը ձեզի ընկեր տայ տեղական ոստիկանութեան պետը, անիկա հաւանօրէն Հայ մըն է անկասկած, ուստարան համազգեստով, որ ձեզի կը ճարէ կա՛մ բնակարան մը և սաղարթախիտ պարտէզ մը ուր կարենաք կանգնել ձեր վրանը։ Եթէ ճամբուն վրայ նշմարէք գեղեցկակերտ շէնք մը որ ճարտարապետական արժանիք մը ունի, անիկա անպատճառ Ալէքսանդրօրօլցի հայ ճարտարապետի մը գործն է։ Ալէքսանդրօրօլ քաղաքին մէջն իսկ, ուր Հայերը չատ բազմաթիւ են, տուն չինելու սէրը՝ որը իրենց նախահայրերուն մէկ աչքառու յատկանիշն էր, շատ աւելի ծաղկած է լաւագոյն պայմաններու տակ. ընդարձակ մայր եկեղեցի մը և բազմաթիւ մեծ եկեղեցիներ կանգնած են նոր քարաշէն տուներու միջև և ունին փառասիրական ճակատանկարներ։ Երեւանի մէջ ամէն մէկ հարուստ վաճառական տեղաւորուած է հաճելի վիլլայի մը մէջ, որուն իտալեան ճարտարապետական ձեւերը կը բարձրանան կաղամախիներու և ուռիներու ստուերին և պատշգամներով բեռնաւորուած ծառերուն մէջէն։ Երեւանի մէջ գտնուած պատուական գինին կը պատրաստուի նորագոյն մէթոտներու համաձայն, ձեռամբ Հայու մը՝ որ եղբարտարի Գերմանիոյ մէջ ուսումնասիրած է եւրոպական ճարտարարուեստի նորագոյն կիրառումները։ Երկրին գրական գործառնութիւնները հայ գրամատէրներու ձեռքը կը գտնուին։ Ճարտարամիտ արհեստաւորները, ոսկերիչ, ժամագործ, ատաղձագործ բոլորն ալ հայ են։ Մինչև իսկ, սահմանագլուխի հեծեալ ոստիկաններու ժանտատեսիլ սպան, որուն երկարատեւ ընկերակցութիւնը վայրենի տարրերու հետ— մեծ ու փոքր ատրճանի քիւրտեր և աւազակներ— իրեն տուած է աւազակապետի մը երեւոյթը, կը կրէ հայկական անուն մը, թէև ասիկա չատ պատիւ չի բերեր իրեն։ Ժողովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը ռուսերէն չի խօսիր, կամ շատ թերի կերպով մը կը խօսի։ Արդարեւ, եթէ կառավարիչները և ոստիկանական գլխաւոր պաշտօնատարները ռուս չըլլային, և ռուս ու խազախ կանոնաւոր զինուորներ հոս հոն չերեւային, ճանապարհորդը մտքէն չպիտի անցնէր թէ ռուսական նահանգի մը մէջ կը գտնուի և իր ճամբան պիտի չարաւնակէր ամենայն հանգստութեամբ, մինչև որ յանկարծ ինքզինքին գար ռուսական գրութեան մը նոյն կերպով մը բաղխելով։ Ինչպէս եղեր է, Հայերը տիրած են Ռուսերուն, և եթէ խաղաղութիւնը թոյլ տայ որ իրենց նուաճումները անարգել յառաջ տարուին, անոնք վերջ ի վերջոյ պիտի տիրապետեն երկրին։

Այս կացութիւնը թեւաղրական է. պէտք չէ զարմանանք, եթէ Հայերը իրենց Արեւելքցիի երեւակայութիւնն ի գործ դրած են նուազ անխոհեմ կերպով մը քան արեւմտեան խոհեմ ցեղերը. հայկական նոր

ԳԿՅՍՏՈՂ ԳԿՃՈՒՍՈ ՃՅԳԻ

Ամբոխի վառվեցավ ի ոգիս ճնարա կնոջաղջատոյ դղցնամբ մի մը դաղթ։ Ամբոխ վառվեցավ ի ոգիս ճնարա կնոջաղջատոյ դղցնամբ մի մը դաղթ։ Ամբոխ դարամիրեանած գնեանվյան Ժղանս։ Ամբոխ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Լինչի Armeniaի թարգմանութեան Ա. հատորը վերջացնելու առթիւ, չեմ կրնար չյայտնել իմ շնորհակալութիւններս բոլոր անոնց՝ որոնց մեծ ամենի բաժանորդագրութեամբ եւ ուրիշներ գրախօսականներով աջակցեցան ինծի, յաջողութեամբ ի գլուխ հանելու համար այս բազմապահանջ գործին հրատարակումը: Կը յուսամ որ նոյն բարեացակամ վերաբերմունքը ցոյց պիտի տրուի երկրորդ հատորին հրատարակման առթիւ, որ ասոնց չուտանար:

Պարտաւոր եմ խոստովանիլ թէ. բնագրին պարունակած կարգ մը երկրորդական պատկերները եւ երկրաբանական ու լեռնագրական քարտէսները հարկադրուեցայ չդնել թարգմանութեանս մէջ, technique դժուարութենց բերմամբ: Ասոր փոխարէն, ապագայն, ամէն ինչ որ կը վերաբերէր հայ կեանքին, հայ պատմութեան կամ առուեստին, զանց չէ առնուած: Տրապիզոն քարտէսի քարտէսը եւ նոյնութենց մանրամասն նկարագրականը, որ բնագրին Ա. հատորին Ա. գլուխին մէջ կը գտնուի, պիտի երեւայ թարգմանութեանս երկրորդ հատորով, մաս կազմելով «Թրքական Հայաստան»ի: Իսկ «Հայաստան եւ յարակից երկիրները» տիտղոսը կրող այն քարտէսը զոր Լինչ եւ իր ընկերակից Օսվոլդ պատրաստած են, եւ որ նարագոյն ժամանակներու ամենէն նշգրիտ ու մանրամասնուած քարտէսն է, հայերէնի վերածելով հրատարակելու միջոցները ձեռք առնուած են:

Կը մնայ ինծի՝ ընթերցողներուս ներողամտութենէն ապաւինիլ այն վրիպակներուն համար, որոնք Պոլսոյ թղթակցութեանս առթիւ ապրած են այս հատորին մէջ, եւ որոնց մէկ ցուցակը կուտամ յաջորդ պրակով:

Կ. Պոլիս 1 մարտ 914 Լ. Լ.

ՀԷՆՐԻ ՖԻՆՆԻՍ ՊԼՕՍ ԼԻՆՉ

Ծնած՝ 1862 ապրիլ 18թն. մեռած՝ 1913 նոյեմբեր 24թն.

ԼԻՆՉԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Armeniaի Ա. հատորին հայերէն թարգմանութեան հրատարակութեան ընթացքին, Մանչի ափունքէն հասած գուժկան հեռագիր մը չանթահարեց զմեզ ազգովին։ Մեռած էր Լինչ, մեռած էր պատանէյին վրայ, իր թանկագին գլուխը գարձուցած մայր երկրին, ու նաև, անտարակոյս, այն միւս երկրին, Հայաստանին, որ իր երկրորդ հայրենիքը եղած էր։ Ուրախ էինք երբ մտանք այս հատորէն ներս, բայց սուգը սիրտերնիս կը փակէնք զոյն, որովհետև առ յաւէտ լռած է Լինչի քաղցրահնչեղ ձայնը։

* * *

Henry Finnis Blosse Lynch, F. R. G. S., *Անդամ Արքայական*

Աշխարհագրական Ընկերութեան և նախկին երեսփոխան Եօրքշայրի ընտրական շրջանակին, ծնած է 1862 ապրիլ 18ին, այնպէս որ այն պահուն ուր մահը չանթահար ըրաւ զինքը, հազիւ 52 տարիներ բոլորած էր տակաւին, ու կատարելապէս տէր՝ իր ոյժերուն։ Իր հայրը՝ Մր. Թոմաս Բէր Լինչ, Մայօի Դիքսութեան մէջ վաղնջական հողատէր գերդաստանի մը պետն էր, իսկ մեծ հայրը՝ հազարապետ Հ. Պ. Լինչ, մեծ համբաւ շահած է իրր ռազմիկ։

Հէնրի Ցիմիս Պլօս Լինչ ծնաւ Լոնտոն և իր նախնական կրթութիւնը առաւ Իդընի մէջ, անկէ անցաւ Բէյտլրիճի Թրինիթի Գոլէճը ուր առաջին հանդիսացաւ դասական նիւթերու քննութեանց մէջ. աւելի ուշ իր ուսումը կատարելագործեց ի Հայտէլպէրկ. 1887ին փաստաբան ընդունուեցաւ պաշտօնապէս։

Որքան մասնաւորական, այնքան ալ գործնական ասպարէզի մէջ Լինչ կարեւոր դեր մը խաղացած է. ինքը գլխաւոր բաժնեկիցն էր այն շոգենաւային մեծ ընկերութեան որ ծանօթ է Լինչ Եղբարք անուամբ։ Թերեւս այս հանգամանքին կը պարտինք իր յաճախակի պտոյտները և ուսումնասիրութիւնները՝ Միջագետքի և Պարսկաստանի մէջ, որոնց մասին գոյութիւն ունեցող աշխարհագրական տեղեկութիւնները մեծապէս ճոխացան շնորհիւ Լինչի։

Լինչ գերազանցապէս տէրն էր իր նիւթին և իր բոլոր ոյժն ու միջոցները ի սպաս դրաւ իրագործելու համար իր սեւեռամտածումը։ Տակաւին հազիւ քսանեվեց տարեկան էր, երբ Իսքէնտէրունէն՝ ճամբայ ելաւ, ձիով անցաւ Հալէպէն ու Տիարպէքիրէն, ու անկէ գետանաւով մը նաւարկեց Տիգրիսի վրայ, մինչեւ Պաղտատ։ Անկէ ետքն է որ անիկա հաստատեց Պարսկաստանի Բարուն գետին վրայ շոգենաւային նոր ընկերութիւն մը՝ անգլիական դրօշով. իր մեծ ծրագիրն էր, Լինչ անուն նաւեր բանեցնել բոլոր այն կարեւոր գետերուն վրայ, որոնք Պարսից Ծոց կը թափին։

Այնուհետեւ Բարուն գետէն յառաջանալով Լինչ անցաւ Պախթիարի լեռներուն վրայէն և գնաց Սպահան, դէպ ի Պարսկաստան առաջնորդող առեւտրական նոր ճամբայ մը բանալով 1900ին. այս ճամբան երկար տարի ծանօթ էր Լինչի պոդոտայ անուամբ. ունի 270 մղոն երկայնութիւն և պղպատէ առկախեալ կամուրջներով օժտուած է. Պախթիարի ցեղապետներու հետ կնքուած մասնաւոր դաշինքով մը կարելի եղած է վաճառականութեան առջեւ բանալ այս ճամբան, որ նախապէս աւազակներու որջ մըն էր։

Լինչ բնականէն օժտուած տաղանդ մըն էր, և իր աչքառու կարողութիւնները ա՛լ աւելի զարգանալով ճամբորդութեանց ու երկար ուսումնասիրութեանց շնորհիւ, իրեն տուին եղական և անմրցելի դիրք մը՝ Միջին Ասիոյ գործերը դատելու խնդրին մէջ։ Իր յաջողութիւնները

մեծ մասամբ կը պարտի այն քաղցրաբարոյ բնաւորութեան և վարուելակերպին, որով կարողացաւ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել կիսավայրենի ու մոլեռանդ ժողովուրդներու հետ։ Շնորհիւ իր թափանցող և բազմակողմանի տաղանդին, անիկա չուտով համոզուեցաւ թէ Անգլիոյ արտաքին գործոց Նախարարութեան վարանոտ ու կամազուրկ քաղաքականութիւնը անյարմար էր Արեւելքցիներու մտայնութեան. ա՛յս է պատճառը որ Լինչ կատաղի քննադատ մը և հակառակորդ մը եղաւ Սըր Էտուըրտ Կրէյի հետեւած քաղաքականութեան Պարսկական և Հայկական գործերուն մէջ, մանաւանդ 1906էն ետք, որ ատեն Լինչ երեսփոխան եղաւ։ Իսկ Պարսկաստան իրեն կը պարտի անկախութեան այն բեկորը զոր ունի դեռ։ Լինչ Անգլիոյ երեսփ. ժողովին Պարսկական Քոմիթէին նախագահն էր։

Հակառակ որ իր առեւտրական յարաբերութեանց բերմամբը Պարսկաստան և Միջագետք ամենէն աւելի իր գործունէութեան դաշտերը եղած էին, այսուհանդերձ Լինչի անունը սա յաւէտ կապուած պիտի մնայ Հայաստանի հետ, շնորհիւ այն մեծ կոթողին զոր ինքը կանգնեց Armenia անուն երկհատոր երկասիրութեամբը, և որ թարգմանուած է Եւրոպական բոլոր գլխաւոր լեզուներուն. Armeniaի հրատարակութեան առթիւ ակնառուոր քննադատ մը գրած է. «Երկար տարիներ, այս գիրքը պիտի մնայ միակ հեղինակաւոր գործը Հայաստանի վրայ... անկարելի բան է առ այժմ անոր համահաւասար գործ մը երեւան բերել, և ապագային ալ շատ դժուար պիտի ըլլայ... հեղինակը թէ՛ գրիչով և վրձինով և թէ՛ լուսանկարչական գործիքով շատ ճարտարօրէն կը պատկերացնէ կենդանի ու ակնապարար տեսարաններ...։ Ընթերցողը գիրքին իւրաքանչիւր էջին վրայ կը գրաւուի սրտաց և կրթովի դիտողութիւններէն, յայտնութիւնէն, պատկերներու թարմութենէն և պատմելու ուղղամիտ եղանակէն որուն կը խառնուին հեղնանքի յաճախակի պոռթկներ։»

Կարելի չէ ասկէ աւելի արդար գովեստը հիւսել Լինչի և իր Armenia ին։

Լինչի վերջին խօսքը՝ Հայոց մասին, այն Բաց Նամակն է զոր հրատարակեց Հայկական Բարենորոգումներու վերաբերմամբ, The Nation թերթի 1913 Նոյեմբեր 8ի թիւին մէջ, այսինքն իր մահէն 16 օր առաջ։ Այս գրութիւնը վերջին անգամ մըն ալ ցոյց կուտայ իր խորունկ հաւատացողութիւնը՝ Հայկական բաղմաչարչար հարցի մասին։

Ամենայն Հայոց Հայրապետին յաւակցական հեռագիրը՝ հանդուցեալին դագաղին վրայ՝ երանի թէ համարուէր արտայայտութիւնը այն ազգային սուգին, որուն ենթարկուեցանք։ Ու օրհնա՛ծ ըլլայ յիշատակը այն հայազգի հանիին, որուն անգլիացի թոռը՝ Լինչ, չխոստովանուաւ այլ ամենէն աւելի սատակօրէն կրուած հայասիրական գաղափարներուն ստրատաց։

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Մեր բարգմանութեան հրատարակութեան թնդացքին Հայ Մամուլին մէջ երեւցան բազմաթիւ գնահատականներ եւ գրախօսականներ, որոնցմէ մեզի ծանօթներէն հետեւեալներուն տեղ կուտանք ստորեւ. —

... Երկու խօսք ալ Պր. Լ. ին Լաբենցի մէկ թարգմանութեան մասին, որ պրակ առ պրակ լոյս սեւեռայ սկսած է։ Պր. Լաբենց շնորհաւորելի գաղափարը ունեցած է Պր. Հ. Ֆ. Պ. Լինչի Armeniaն Հայերէնի թարգմանելու։ Այս հոյակապ գործը գաղտնի ուսումնասիրութիւնն է Հայաստանի աշխարհագրութեան, պատմութեան եւ քաղաքական և ընկերային վիճակին։ Այս նիւթին վրայ գրուած ոչ մէկ գործ կրնայ բաղդատուիլ Լինչի Հայաստանի հետ։ Պր. Լաբենց ընտիր Հայերէնով կը կատարէ թարգմանութիւնը և փոյթ բրած է մաքուր թուղթի վրայ տպագրել գայն և դանց չառնել նաև բազմաթիւ պատկերները որոնք մանաւոր հրապոյրը կը կազմեն Լինչի գործին։

Կարդանք Լինչի Հայաստանը, ուսումնասիրենք զայն, ճանչնանք մեր երկրին լեռներն ու դաշտերը, ձորերն ու ծործորները, աւերակները, վանքերը, վիշտերը և յոյսերը, անցեալ վիճակը, ներկայ կացութիւնը և ապագայ հնարաւորութիւնները, և այնուհետեւ փորձենք կոչել ինքզինքնիս հայրենասէր Հայեր։

«Աւետարեր» 25 հոկտ. 913 — Վեր. Ա. Պ. Շմաւոնեան

Ամենամեծ գոհունակութեամբ պէտք է ողջունել այն հոյակապ երկասիրութեան թարգմանութիւնը Պ. Լ. Լաբենցի կողմէն։ Կարելի չէ այն հակայ գրքին վրայ գաղափար մը ունենալ՝ առանց սեւեռելու ընտիրը, որ մատրաղնին հետազօտութեանց ու ամենամեծ աշխատութեան արդիւնք է և զոր այսօր մեզի վայելել կուտայ անխոնջ թարգմանիչը։

Երեւակայեցէք անհատ մը որ երկու գիտական ուղեւորութեան կը ձեռնարկէ կէս անծանօթ մնացած երկրի մը մէջ, ընկերակցութեամբ քաջահմուտ խմբակի մը, որուն հաւատարմագէս մաս կը կազմեն արեւելագէտը, երկրաբանը, բնագէտը, ազգագրագէտը և վերջապէս լուսանկարիչը, իւրաքանչիւրը իր դերը կատարելու համար։ Այսպիսի գիտուն տարրերէ կազմուած արշաւախումբ մը ընդ երկար կը թափառի Հայաստանի երկրագլխաւոր բաժանումները՝ ռուսական ու թրքական Հայաստանները, մանրամասնաբար քննելու համար երկրին ամէն հանգամանքը ի սէր գիտութեան, և յետոյ ամփոփելով երկու տարբեր հատորներու մէջ, այս նկարագրական ուղեւորութեան չահեկան պատմութիւնը, կուգայ ընծայել զայն գիտական աշխարհի ուշադրութեան։ Պարզ ակնարկ մը բաւական է ի վեր հանելու Լինչի և ընկերներուն այն անզուգական երկին ամենամեծ կարեւորութիւնը՝ մանաւորապէս Հայոց համար. ան կը ճանչցնէ մեզի մինչեւ ցարդ անծանօթ մնացած մեր հայրենի բնագաւառը։

Մեզմէ ամէն մէկը պրսի անառնման արբանութեամբ պիտի հրճուի, իսկ սոյն մեծ յիշատակարանին՝ կանգնուած ի պատիւ իր Հայրենի Տան, որ անծանօթ մնացած է ցարդ իր ցիրուցան զաւակներուն, անմատչելի՝ ամէնէն լուրջ խուզարկութեանց, անմատչելի՝ իր գաղտ լեռներով, իր մարդերով, իր հարաւ լեռնաշղթաներով, անզնդաբար հովիտներով, ձիւնազարդ լերանցամէջերով, ինչպէս կը պատկերացնէ բանաստեղծը՝ ուր ո՛չ բազկ եւ ո՛չ թեւ արձագի խոյանայ, անհաւատ ծմակներով ու ամեհի գետերով ...։

Կը շնորհաւորենք Պ. Լ. Լաբենցը այսպիսի անզուգական գիրքի մը թարգմանութեան ու մատուցման հրատարակութեան ձեռնարկած ըլլալուն համար, և կը մաղթենք որ քաջալերութիւն գտնէ։

«Ազատամարտ» 6 նոյեմբ. 913 — Ա. Պիսլեանեան

... Նոյն առեն կը փափաքիմ հրապարակաւ իմ սրտագին շնորհաւորութիւններս յայտնելու պրն. Լաբենցին, իր վերջնագոյն ձեռնարկին համար, այսինքն Լինչի «Հայաստան» անուն հոյակապ գրքին թարգմանութիւնը։ Այդ գիրքը պէտք է դարդարէ այն բոլոր Հայերուն գրադարանները, որոնք Հայուն անցեալի փառքովը կը հպարտանան և որոնք իրենց երկիրը սրտանց կը սիրեն։ Լինչի «Հայաստան»ը տեսակ մը «Ցուցիչ Հայրենեաց» է։ Քննադատի մը խօսքով, անիկա ամբար մ'է որէ կարելի է այնքան պաշար քաղել որ հագուստը ընթերցողը կարող ըլլայ ի ու լի տիրանալ նիւթին։ Անիկա կրնայ սովրիլ Հայոց պատմութիւնը և ծանօթանալ Հայուն ներքագրին որուն ո՛չ առաւերութիւնները և ոչ ալ պակասութիւնները չափազանցուած են հոն։ Անիկա կրնայ ճանչնալ Հայ Եկեղեցին իր ազատական ակդրանքներով և անցեալի դիմադրութեամբ։ Անիկա կրնայ չափել անհաղնութիւնը այն արիւնոտ դէպքերուն որոնք դժուարացուցած են Հայուն ճակատագիրը։ Եւ վերջապէս անիկա պիտի կարենայ հասկնալ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և Հայ ժողովուրդին դերը իբր միջնորդ և քաղաքակրթութեան տարածիչ Եւրոպայի և Ասիայի միջեւ։ Այս հմտութեամբ սուսերնորդուած, ամէն Հայ աւելի պայծառ պիտի տեսնէ իր ճամբան և ազատօրէն ըլլայ ազգին, եթէ իր ծառայութիւնները պահանջուին օր մը ի նպաստ Հայկական գաղափարի և անոր վերջնական յաղթանակին։

«Պոհակ» 18 դեկտ. 913 — Մինասեան Ավագեան

Տարբոյն գրական արտադրութեանց վրայ խոսուած առեն կ'արժէ յիշատակել նաեւ Լինչի Հայաստանին թարգմանութիւնը զոր կատարու-

է Պ. Լեւոն Լարենց և որ կը հրատարակուի պրակ առ պրակ։ Ահա հայակապ գործ մը, որով պէտք է հետաքրքրուի ամէն Հայ։ Հայասէր Անգլիացիէ մը, որուն մահը վերջերս ծանուցին Թերթերը, լիակատար ուսումնասիրութիւնն է այն՝ Հայաստանի վրայ։ Այդքան մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը այդքան յանկուցիչ ոճով մը՝ յաճախ չէ որ երեւան կուգայ, և այն ալ մեր բնատոհմիկ գաւառներուն, սովորութեանց և պատմութեան վրայ։ Եթէ Լինչի՞նման օտարական մը, հոգ չէ թէ նոյն իսկ Հայ մայր մը ունեցած ըլլայ, ինչպէս կ'ըսուի, այնքան կը հետաքրքրուի Հայաստանով որ զայն ուսումնասիրելու համար տարիներով իր հայրենիքը կը ձգէ, Հայաստան կ'երթայ և զայն կ'ուսումնասիրէ և ապա կը հրատարակէ, ի՞նչ սեւակ գոգափար առած կ'ըլլանք մեր վրայ, եթէ այդ գիրքին Հայերէն թարգմանութիւնը գտնելու և կարդալու չափ հետաքրքիր բաւական թիւով Հայեր չգտնուին։

Դեմ

«Աւետարեր» 3 յունվ. 914

Ոչիչ այն պահուն ուր Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրը եղբի մը մօտնալ կը թուի, անակնկալ որքան անդարմանելի կորուստներու չարք մը կուգայ վարագուրել չնչին ուրախութիւնը որ մեզի խոստացուած է, իբրեւ թէ ճակատագիրը ուզած ըլլար նորանոր կսկիծներով վերջին ժամուն մէջ խոցոտել երեսուն տարուան տառապանքներու և ցաւերու յիշատակը։

Մեր դուրսի բարեկամ Լերէն երկուքը, ամենէն ակնառուները, գացին մէկզմէկու ետեւէ. Երէկ Լինչ, այսօր Բրէստեդ. ինկան առանց իրենց ապերախտ ջանքերուն պտուղը տեսնելու։ Անդին երկար չըզբաղին ծայրը որ Աֆրիկէն մինչեւ Սիպիր կը տարածուի, մեր կարիճներէն մին՝ Կուկունեան, իր աչքերը կը փակէ հայկական արշալոյսը չողջունած։

Լինչը քիչեր կը ճանչնան մեր մէջ։

Armenia. Travels and Studies՝ չատերը պիտի անգիտանային մինչեւ այսօր, եթէ Պ. Լարենց զայն հայերէնի թարգմանելու ձեռնարկած չըլլար անցեալ տարի։

Գրասեղանիս վրայ են երկու առատ հատորները, հայակապ աշխատութիւն՝ ուր մեր հայրենիքին գանձերը, ճոխութիւնները հաւաքուած են. յաւերժական վաւերագիր անոր անջնջելի փառքին։ Առաջին էջին մէջ, պատկեր մը. Արարատի ձիւնապատ սարը անպարագրելի և կարծես երազներով լեցուն տարածութեան մը վրայ կ'իշխէ. անսահման դաշտը մանիշակագեղ լոյսերու մէջ թաթխուած կ'երեւայ և տրամութիւն կը բուրէ. Հայաստանն է ան։ Ոչ մէկ Հայ այնքան երկիւղածութեամբ և խանդաղատանքով մօտեցած է իր հողին որքան այս օտարականը։ ... Այս Անգլիացին հայկական դասը պաշտպանեց ամենէն գործնական և ամենէն արդիւնաւոր եղանակով. Armenian, մեր քաղաքակրթութեան ապացոյցներուն աշխարհի ներկայացուց։ Անիկա մշանջենական կոթողը պիտի մնայ մեր հայրենիքի փառքին նուիրուած և գրեր անցնելէ վերջն ալ արարատ աշխարհ պիտի խնդարէի անոր առջեւ։ Իմ կարծիքովս, Լինչ, միս մենակը, աւելի մեծ ծառայութիւն ըրաւ մեր ազգին և Անգլիան աւելի սիրցուց մեզի՝ քան թէ բոլոր բրիտանական կառավարութեան կատարած ջանքերը յօդուտ Հայերուն։

Գ. Զօհրապ

«Ազատամարտ» 12 յունվ. 1914

Armenia է անունը այն հոյակապ գործին, որ իբր ուղղակիօրեն ուսումնասիրութիւն մեզի ժառանգութիւն թողած է ողբացեալ Լինչը։ Արմենիան արեւմտեան Ասիոյ այն երկրամասերէն է, որուն անունը հնագոյն ժամանակներէ ի վեր յաճախ լսուած է, բայց քիչ ուսումնասիրուած ու ճանչցուած բազմակողմանի կերպով։ Հայաստանի պատմութիւնը իր նախնագոյն՝ հնութեան քօղով ծածկուած ժամանակին մէջ՝ թէ՛ պատմական չրջանին և թէ ներկայիս, դեռ ճշդուած ու պարզուած չէ, դեռ շատ աշխատանքի պէտք կայ այս երկրին անցեալն ու ներկան ա՛յնպէս պարզելու և ճանչնալու ինչպէս ծանօթ է, օրինակ, Զուիցերիայինը և Հոլանտայինը։

Արմենիայի պատմական գժբախտ ճակատագիրը մինչեւ այսօր հնարաւորութիւն չի տար Հայուն՝ շատ մօտէն ու գիտական եղանակով ուսումնասիրելու իր հայրենիքը։ Ուստի, մինչեւ այժմ Հայը կը ճանչնայ իր հայրենիքն ու իր պատմութիւնը աւելի օտար գիտուններու ուսումնասիրութիւններէ քան հայ գրողներէ։

Հանգուցեալ Լինչի Հայաստանը հայ երկրի օտար ուսումնասիրութիւններուն մէջ առաջին ընդարձակ և լիակատար գործն է։ Երկու հատոր կազմելով Հայաստանը, հիւսիսէն հարաւ և արեւելքէն արեւմուտք, ճշգրիտ կերպով գիտեր է զայն և կենդանի ու վառվռուն լեզուով նարդրեր հոն բնակող ժողովուրդները։ Յատիշատակուած ոգեւորութեամբ պատկերացուցեր է անոր բնական տեսարանները և գիտունի խոցմտութեամբ քններ Հայոց Պատմութիւնը։

Լինչի Արմենիան եղական չտեսնուած մէն է Հայուն համար, իբր հայագիտութեան մասեան։ Հոն Հայաստանի աշխարհագրութեամբ սահման

պրոպայանութիւնը մէկ հայեացքով կը բնորոշէ Հայաստանի լեռնակղզի մը ըլլալը։ Մասնաւոր գլուխ մը՝ նուիրուած լեռնագրութեան՝ կուգայ վերջին կատարելութիւնը տալու այս մասին վերաբերեալ տեղեկութիւններուն։ Հայ պատմութեամբ հետաքրքրուողը հոն կը տեսնէ իր բազմադարեան պատմութիւնը՝ իր յեղյեղուկ բախտովն ու կարեւոր երեւոյթներովը։ Իսկ այս բոլորը՝ պատկազարդուած հոյ առասպելներով, աւանդութիւններով և հրաշապատումներով, որոնց այնքան սիրահար կը թուի հեղինակը։ Հայ եկեղեցական պատմութիւնը հոն կը ներկայանայ իր գլխաւոր դէպքերովը, դաւանաբանական վիճելի նիւթերովը և անոնց չուրջ մղուած պայքարներու մանրամասնութեամբ։ Հնագոյն շրջանի պատմութեան սիրահարը առաջին անգամ ըլլալով կը գտնէ հոն «Վանայ Թագաւորութեան» պատմութիւնը՝ իր Ասարտներով և Ռուսաներով։

Հապա ներկայ Հայաստանը, իր ազգագրական, վիճակագրական, տնտեսական ու քաղաքական երեւոյթներովն ու պատահարներովը, այնքան մանրամասն ու գեղեցիկ կերպով պատկերացուած են, որմէ աւելին ապասել անկարելի է։

Այս երկհատոր ստուար գործը կը պարունակէ նաեւ Տաճկահայոց Առնմանագրութեան ամբողջական թարգմանութիւնը, ընդարձակ մատենագիտական (Bibliographie) գրանկ մը Հայաստանի վերաբերեալ գրքերուն և իր պարունակած նիւթերու մանրամասն մէկ ցուցակը։

Հանգուցեալը լոկ չէզոք դիտող ուղեւոր մը չէ իր այս գործին մէջ, այլ երկիրն ու Հայը սիրող և անով հիացող մը։ Ո՞ր Հայը աւելի կենդանի ու ոգեւորուած պիտի ներարգրէր Արարատը քան Լինչ, երբ տասնեակ մը անգամ Արագածի բարձունքէն կը տեսնէ զոյգ Մասիսները։ Կամ երբ կը պատկերացնէ Խրիմեան Հայրիկը, որ հոյ տիպի մարմնացումը կ'ընդունի։ Սէրը դէպի Արմէնիան և բուռն փափաքը ճանչնալու հոն բնակող հայ ժողովուրդը՝ իր իսկութեան մէջ, կը վառէ իր եռանդը՝ մագլցելու ապառ Մասիսի բարձունքը և սէգ Սիփանի կողերը, իր վրանը զարնելու մերթ Նեմրութի հսկայական խառնարանին և մերթ Երասխի ակնոցի ափին՝ Բիւրակնի բարձրութեան վրայ։

Մարդ սրբան աւելի մօտէն ծանօթանայ այս հոյակապ գործին բազմակողմանի բովանդակութեան, այնքան աւելի խոր կը զգայ այս կրուսանին մեծութիւնը և այնքան աւելի զօրաւոր անոր տոթած կսկիծը։ Այս սրտով, այս պատրաստակամութեամբ և գ/ ատկան պատրաստութեամբ օժտուած հեղինակէն դեռ. ո՛րքան բան կը այնինք ապասել ժողովուրդի մը համար, որ այնքան քիչ անկեղծ բարեկամներ ունի։

Միակ ափսոսանքը, եթէ ներելի է ըսել, մեզի համար՝ այս անսխալելի կորուսանն առջեւ, իր երկուորեակ հոգեւոր չքնաղ դաւակներուն ներկայութիւնն է, որոնցմէ մէկը աւագ Մասի կատարէն կը պատմէ մեզի իր հիացումը Արարատեան Աշխարհի բնական գեղեցկութիւններուն մասին, իսկ միւսը Նեմրութի վրայ նստած կը դիտէ ու կ'ողբայ, հոն, վա՛ր բը կատարուած մարդկային անարդարութիւնն և անիրաւութիւնը...

Հայագիտութեան մէջ յաւիտեան պիտի ապրի Լինչի «Armenia»ն։

«Ազատամարտ» 12 յունիս, 914 Ա. Խաչատուրեան

...Համիտեան սեւ օրերու միջոցին էր որ առաջին անգամ առիթն ունեցայ անձնական յարաբերութիւն մը ունենալու Մր. Լինչի հետ, որուն հայասիրական զգացումներն անծանօթ չէին մեզի արդէն։ Պոլիս եկած էր և Բերայի պանդոկներէն միոյն մէջ իջեւանած։ Կը փափաքէր տեսակցութիւններ ունենալ կարգ մը Հայոց հետ, բայց դիտնալով որ շրջապատուած էր երբեքէ արբանեակ աշտարէքէ լրտեսներէ, խղճմտօրէն կը զգուշանար իր պատճառով վտանգի ենթարկել ո՛եւէ մէկը, ինչպէս տարուած էին զգուշանալ այն բոլոր Հայերը, որոնք կը փափաքէին այցելել իրեն։ Ո՛չ միայն Լինչի նման մէկու մը այցելելը, այլ անոր անունն իսկ յիշելը անեղերի սիր մրն էր այն տարին։

Տոքթ. Ուօշպրրնի յանձնարարուած էր Մր. Լինչ՝ որուն հետ կարծեաց փոխանակութիւններ ունենալու և որուն բոլոր կարելի դիւրութիւններն ընծայեց։ Իր միջոցին էր որ ես ալ յարաբերութեան սկսայ Մր. Լինչի հետ։ Զբաղած էր այն տարն հաւաքելու տասնեակ մը անհամեմատելի երկասիրութիւնները՝ Արմենիայի, որ իր յաւերժական չքեղագոյն յիշատակարանը պիտի ըլլայ անտարակոյս։ Իր նպատակն էր այս գործին մէջ զետեղել նաեւ մեր Ազգային Առնմանագրութեան անպլիերէն թարգմանութիւնը, և ինձի վիճակեցաւ իրեն այդ փոքրիկ ծառայութիւնը մատուցանելու բարեբաղդութիւնը։

Առաջնակարգ դասախօսակութեան մը տիրացած, անզուգական բարեմասնութիւններով օժտուած, ազնիւ ու հուժկու նկարագրով մը ուժեղացած, յուսալից, խոստմնալից, յանկուցիչ երիտասարդ մը, Հայ ազգին ու Հայ երկրին նուիրուած էր ինքզինքը ամբողջովին։ Զինքը հետաքրքրող, իր սեւեռեալ գաղափարական էր իր սրտին բովանդակ կրքովը, իր անձնական մանրակրկիտ հետազօտութիւններով Հայաստանը ուսումնասիրել իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ և զայն ծանօթացնել, յարգելի ու սիրելի ընծայել իր ազգակիցներուն...։

Յարգանք Մր. Լինչի յիշատակին, ինչպէս յարգանք նաեւ մեր այն բոլոր ճշմարիտ թէեւ մեզ չտեսնուած անծանօթ բարեկամներուն, որոնք այնքան ազնուօրէն մեր ցաւն ու արցունքը բաժնեցին մեզ հետ։

«Ազատամարտ» 12 յունիս, 914 Աբր. Տեր Յակոբեան

ԳԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԳԻՐՔԵՐՈՒ

Koch.— Reise im Pontischen Gebirge
Քօխ.— Ճամբորդութիւն Պոնտոսեան լեռներուն մէջ.
Ritter.— Erdkunde
Ռիթթէր.— Աշխարհագրութիւն.
Abich.— Besteigung des Ararat
Ապիհ.— Վերելք յԱրարատ.
Verhandlungen der Berliner Geselschaft für Anthropologie
Պերլինի Մարդաբանական Ընկերութեան Տեղեկագիր.
Wagner.— Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien
Վակներ.— Ճամբորդութիւն դէպ Արարատ և Հայկական Բարձրաւանդակ
Abich.— Geolog. Forsch.
Ապիհ.— Երկրաբանական Հետազօտութիւնք.
Suess.— Das Antlitz der Erde. Die Sintfluth
Սիւս.— Երկրի կերպարանքը. Ջրհեղեղը.
Zeitschrift für Ethnologie
Ցեղագրական Պարբերութիւն.
Sijalski.— Aufenhalt in Erivan. Das Ausland
Սիճալսքի.— Բանի մը օր Երևանի մէջ. Արտասահման.
Von Hammer.— Geschiste des Osm. Reiches
Ֆոն Համմէր.— Պատմութիւն Օսմ. կայսրութեան.
Schillinger.— Persianische und Ost-Indianische Reise vom Iahr 1699 bis 1702
Շիլինկէր.— Պարսկաստանի և Արևելեան Հնդկաստանի մէջ ճամբորդութիւն 1699—1702.
Strgygowski.— Das Etschmiadzin Evangeliar
Շթրկիկովսքի.— Էջմիածնի Աւետարանները.
Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen
Հայկական Եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները Բիւզանդականին հետ.
Die Anfange der armenischen Kirche
Հայկական Եկեղեցւոյ սկիզբի օրերը.
Gutschmid.— Kleine Schriften
Գուտշմիտ.— Փոքր Գրութիւններ.
Abich.— Aus Kaukasischen Ländern
Ապիհ.— Կովկաս.
Sitzungsberichte der phil.— hist. Klasse der K. Akad der Wissenschaften
Արքայական Գիտական Ակադեմիայի Փիլիսոփայական և Պատմական ճիւղի Տեղեկագիրներ.

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿԸ

Թիւ		Էջ
1.	*Մեծն Արարատ՝ Սարատար Պուլխէն դիտուած*	9
2.	*Ս. Սապա եկեղեցին՝ արեւմտեան կողմէն*	27
3.	*Ս. Սապա եկեղեցիին արտաքին դուռը*	27
4.	*Ս. Էջմիածին. Մայր եկեղեցին և շրջապատը*	41
5.	*Ալագեազ լեռը և Ալէքսանդրօրոյի դաշտավայրը*	57
6.	*Հայկական հարսնիք մը Ալէքսանդրօրոյի մէջ*	65
7.	*Մարմաշէնի եկեղեցին՝ հարաւ արեւմտեան կողմէն*	67
8.	*Մեծ և Փոքր Արարատ՝ Արամդարուի մօտէն դիտուած*	88
9.	*Լինչի Արշաւախումբը՝ Արարատի կողին վրայ*	105
10.	*Սարատար Պուլխի կայանը*	110
11.	*Արարատի ծայրագոյն գագաթը*	121
12.	*Ակռոիի մեծ պատուանդանը*	124
13.	*Երեւան. Սէրասարի պարտէզին ներքնակողմը*	45
14.	*Էջմիածնի հիւրատուներ*	59
15.	*Էջմիածնի վանքին յատակագիծը*	68
16.	*Էջմիածնի Մայր եկեղեցիին յատակագիծը*	69
17.	*Շողակաթի յատակագիծը*	69
18.	*Ս. Գայիանէի յատակագիծը*	69
19.	*Ս. Հռիփսիմէի յատակագիծը*	69
20.	*Էջմիածին. Կաթողիկոսի օծման արարողութիւնը*	85
21.	*Էջմիածին. Մայր եկեղեցիին ներքին մասը*	103
22.	*Էջմիածին. Ս. Հռիփսիմէի արտաքին կողմը*	101
23.	*Էջմիածին. Ս. Գայիանէի արտաքին կողմը*	103
24.	*Էջմիածին. Շողակաթի արտաքին կողմը*	108
25.	*Խրիմեան Հայրիկ*	117
26.	*Արարատ. Էջմիածնի լիճէն դիտուած*	124
27.	*Հայ մարտիկ մը*	225
28.	*Էջմիածնի Մայր եկեղեցիին մայր դրան ներքնակողմը*	233
29.	*Ս. Գայիանէի կիս դանուող խաչքարը*	241
30.	*Թալին. աւերակ եկեղեցիին ցցաղարդերը*	252
31.	*Անիի Պարիսպները և կամարակապ անցքը*	281
32.	*Անիի Մայր եկեղեցին հարաւ արեւելքէն դիտուած*	289
33.	*Անիի Մայր եկեղեցիին արեւելեան պատին զարմանարուեստը*	297
34.	*Անիի Մայր եկեղեցիին խորանը*	304
35.	*Անիի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին (արեւմուտքէն)*	305
36.	*Անիի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի հիւսիսային պատը*	308
37.	*Անիի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի [illegible] պատը*	310

38. Անիի Մզկիթը և Մինարէն 321
39. Անիի Միջնաբերդին մերձակայ մատուռին դուռը 325
40. Ս. Գրիգորի (Ապուղամրենց) եկեղեցին 327
41. Ս. Գրիգորի մատուռին մուտքը 329
42. Ս. Գրիգորի մատուռին ներքնակողմը 336
43. Ս. Փրկիչ մատուռը 337
44. Բագրատունեաց Պալատի մուտքը 339
45. Ս. Առաքելոց եկեղեցիին աւագ դուռը 341
46. Ս. Առաքելոց եկեղեցիին արեւելեան ճակատը 343
47. Անիի մերձակայ Ղօչա Վանքի ասոյամատը 345
48. Ղօչա Վանքի ասոյամատին ստորին կողմը և եկեղեցին 349
49. Ղօչա Վանքի տրքուենի խորհրդարանին սրահը 352
50. Անիի ներքին պարիսպին տաւիղի բարձրաքանդակը 353
51. Անիի պեղումներէն երեւան հանուած քանդակազարդ քար 355
52. Անիի Միջնաբերդին կիսասիւներէն մին 357
53. Անիի պարսպը հարաւակողմէն դիտուած 360
54. Ղօչա Վանքը արեւելքէն դիտուած 361
55. Անի քաղաքին յատակագիծը 363
56. Բարեէս Հայկական Բարձրաւանդակի 401
57. Հէնրի Ֆիննիս Պլոս Լինչ 446
58. Լինչի երիտասարդութիւնը 447

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

ԳԼՈՒԽ		էջ
	Յառաջաբան Թարգմանիչէն	3
Ա.	Մոմիտիք և Դաւանանգիտաբ	5
Բ.	Վերելք Հայաստան	21
Գ.	Դէպ ի Ախլցխա	25
Դ.	Դէպ ի Ախալքալաք	36
Ե.	Ախալքալաքի մէջ	39
Զ.	Ապալ լեռան վրայ	44
Է.	Կորելովքա և Թագաւէի Լաքէրիա	47
Ը.	Դէպ ի Ալէքսանդրոպոլ	56
Թ.	Ալէքսանդրոպոլի մէջ	61
Ժ.	Դէպ ի Երեւան	69
ԺԱ.	Դէպ ի Արտաշատ	79
ԺԲ.	Վերելք յԱրարատ	89
ԺԳ.	Արարատի Սիրտը	108
ԺԴ.	Վերադարձ դէպ ի Երեւան	129
ԺԵ.	Երեւանի մէջ	135
ԺԶ.	Էջմիածին և Հայաստանեայց Եկեղեցին	155
ԺԷ.	Դէպ ի Անի և դէպ ի Կարս	263
ԺԸ.	Անի, և Միջին Դարու Հայկ. Թագաւորութիւնը	278
ԺԹ.	Կարս	366
Ի.	Հայաստանի Ոգեղարին վրայ	382
ԻԱ.	Աշխարհագրական	392
ԻԲ.	Վիճակագրական և Տարագրական	419
	ՅԱՒԵԼՈՒԱՆ.— Բացատրութիւն մը	445
	Լինչի մահը և կենսագրական նոթեր	447
	Գրախօսական և Գեղհատական	450
	Ցուցակ գերմաներէն գիրքերու հայ թարգմանութեան	456
	Ցուցակ պատկերներու	457
	Ցանկ նիւթերու	459
	Վրիպակ	460

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող		Սխալ	Ուղիղ
3	5	վարէն	բամդաչխաա	բազմաչխաա
10	2	»	ծոցէն	անցքէն
18	16	վերէն	գՏրկէ	գԸրկէ
22	8	»	եալ	զեալ
23	6	վարէն	Ֆուքթայիսի	Ֆուքթայիս
40	8	վերէն	մեսաղեայ	քարայասակ
40	10	վարէն	կօրի	Գորի
45	18	վերէն	լայնաբարած	լայնատարած
55	12	»	անոր Լուքէրիայի	անոր
64	15	»	անի	հնամենի
85	2-3	»	մրցակայ	մրցակից
94	9	»	ճիշդ	ճիշդ
105	3	վարէն	անչուշ	անշուշտ
111	4	»	Ապիշ	Ապիհ
112	29	վերէն	արմուրի	արկ ուրի
113	5	»	Պիանա	Բիանա
122	10	»	հեաքրքրութիւնը	հեռաքրքրութիւնը
126	18	»	Սիւէս	Սիւս
128	2	վարէն	յանոխ	յաչոդ
129	14	»	Թաքճալրու	Թաքճալդու
137	3	»	Aufenhalt	Aufenthalt
141	18	»	չրջապատուծա	չրջապատուած
152	13	»	մամ	կամ
160	15	վերէն	բարձրացնելու	բարձրանալու
163	24	»	կարեւոր	կարեւոր պաշտօնը
165	8	»	պապա	բօք
165	19	»	որ	ուր
170	11	վարէն	Ուրծիւ Վ.ասպուրական	Ուրծիւ Վ.ասպուրականի
170	10	»	ուրկէ	ուրկէ Խրիմեան
183	15	վերէն	եպիս	Եպիսկոպոս
187	17	»	Վաղարշապատ	Վաղարշապատի
188	5	»	ապակեայ առարկայ	յուրանք
191	22	»	պատուանդան	պատուանդան
194	10	»	այն	այս
197	1	»	կամ չրջանի	կամ նոյն չրջանի
197	23	»	վերջինն ալ	հետինն ալ

Էջ	Տող		Սխալ	Ուղիղ
198	13	վերէն	Aménie	Arménie
200	15	վարէն	այլ	այն
204	12	վերէն	միայն	միոյն
204	13	»	անցնել	անցնիլ
207	12	»	Եգրա	Եգրայի
209	21	»	կապուած	կպած
210	19	»	կը նուազի	կը նուազի
210	21	»	թելագրուած	թոյլատրուած
213	7	վարէն	կաթողիկոսին	կաթողիկոսին և Սին դին
214	17	վերէն	կրնայ	կրնանք
219	23	»	քահանայանման	կղերական
221	2	»	մարդոց	մարդոյ
221	11	»	մարդոց	մարդոյ
222	13	»	որ	մինչեւ որ
223	24	»	մարդոց	մարդոյ
232	3	»	հրամատարակով	հրամատարակով
232	24	»	Ներկայացուէր	Ներկայացնէր
232	27	»	ա գրեց	ուզիզ
234	11	»	446	416
236	8	»	կրակապաչա	կրատապաչա
236	15	»	կրենքին գէմ	կրենքին
236	7	վարէն	Ապամէն	Ապամէն
239	22	վերէն	մեհեանեբուն	մեհեանեբուն
240	7	»	Բակարան	Բագարան
240	13	»	Ադամանդեղոսի	Ադամանդեղոսի և Խուսուսի հատուածներ։ Երկրորդ անգամ է պրպտել վերջ չեմ բսեր թէ Աչափչատի
240	14	»	կարքի	Բարիկ
244	11	»	Աարաբան	Սարաբան
247	8	»	չէին	էին
247	31	»	ծանրագոյն	ծայրագոյն
248	7	վարէն	Խոսրովի	Խոսրովի
250	2	»	ընդգէմ	ընդդէմ այն
251	22	վերէն	փչեց	փչեց
251	34	»	առաջ և 379էն հաք	հաք և 379էն առաջ
253	6	վարէն	եկած է	եկած են
255	13	վերէն	կը յայտնեն	յայտնեն

Էջ	Տող		Սխալ	Ուղիղ
256	20	վերէն	Բոր կաթոդիկա	բորկաթոդիկա
257	9	»	Հայաստանեաց	Հայաստանեայց
258	16	վարէն	Ճերակացիին Լ.	Ճիրակացիին Լ.
258	10	»	Հայիկ	Հայեկ
260	7	վերէն	հեա	հին
260	12	վարէն	յաջոզութիւնը	յաջոզութիւն
261	11	վերէն	Orazine	Orazione
261	1	վարէն	չնգունիր	չընդունիր
263	17	»	կազամբի	կազամբոի
263	10	»	Նուազուն	Նուազուն
266	14	վերէն	Սարոյի	սոսիի
266	34	»	Երուանդակերա	Երուանդակերա
269	6	վարէն	պատրաստելու	պատրաստուելու
270	2	վերէն	կարելի	կարելի Լ.
271	4	»	ԺԳ. դարու	ԺԳ. դարու
273	1	»	Մեծ	Մին
274	2	վարէն	Նուազած	Նուազած
275	15	»	Հիւիսային	Հիւսիսային
276	1	վերէն	քոզարկուած	քոզարկուած էին
277	6–7	վարէն	ուազանման	ուազանեանման
280	2	վերէն	Մի Հատաի	Մի Հզտաի
280	8	»	վաւերացուցացաւ	վաւերացուեցաւ
284	5	»	թուականին.	թուականին,
284	17	»	երկնարանքի	երկրնարանքի
286	8	»	875	872
286	25	»	Ճիրակուանի	Ճիրակաւանի
287	15	»	հակաճառիկ	հակաճառեկ
287	28	»	երկարաաեւ	երկարաաեւ եղած
288	2	»	Նշանակուած	յիշատակուած
288	14	վարէն	ազջիկը	ազջիկ
288	5	»	Ատենեսեհի	Ատենեբսեհի
289	1	»	եկեղեցիին	եկեղեցին
294	4–5	վերէն	Յովհաննէս	Ինքը Յովհաննէս
294	16	»	իր հօրը	իր հօրը և
295	12–13	վարէն	կը նշմարուէին	կը նշմարուին
296	20	վերէն	բնավայր	բնակավայր
298	17	»	տիազոսովս	տոզերովս
299	3	»	ուրիշ	ուրիշ
301	12	»	տասերեքերրորդ	տասներեքերորդ

Էջ	Տող		Սխալ	Ուղիղ
301	3	վարէն	եկեղով	Եղեղով
302	21	վերէն	մայրաբաղաքը	մայր եկեղեցին
302	30	»	988	989
302	2	վարէն	3	38
303	13	վերէն	միւոր	միւս
306	5	վարէն	մէկ	հազար
309	17	վերէն	1022 թն	Նոյն թակ 1022 թն
309	25	»	Recheaches	Recherches
309	37	»	յատկարէն	յատակարէն
310	1	վարէն	Զարդիր	Զարարր
315	8	»	որով ԺԳ. դարու	որով ԺԲ. դարու ընթացքին և ԺԳ. դարու
316	1	վերէն	Կաբի հովիտին մէջ	Կաբի հովիտին մէջ ինչպէս նաեւ Դաւիթի, հայկական եպիսկոպոսանիստ քաղաքի՝ Արտքի հովիտին մէջ
316	27	»	ուսուցեցաւ	ծնուեցաւ
316	28	»	Դաւիթ Դ	Դաւիթ Բ.
316	36	»	Դեպիոն	Դիպիոն
317	18	»	կոթուեցան	կոտրուեցան
319	10	»	Մատենախուսակներին	Մատենախուսակներին մէջ
319	11	»	1521	1621
326	15	»	կ՚անցնենք	կ՚անցնինք
326	32	»	կ՚ենթադրէ	կ՚ենթադրէ
330	21	»	Եւրոպայի մէջ.	Եւրոպայի մէջ.
332	23	»	Ասպեկ	Ասպիկ
333	10	»	ուչքին	ուչքի
354	20	»	ազազայց	ազազայց
354	31	»	Պանրաուենանց	Պանրաուենաց
355	31	»	Kirche der Maria Verkündigung	Աւետաւոր Մարիամ Աստուածածնայ եկեղեցի
356	5	»	Արասպիկ	Արասպիկ
364	1	»	Դէլբոիկ	Դէլբոիկ
364	18	»	Բազրատաւենանց	Բագրատաւենաց
366	3	վարէն	թէեւ ուսական	թէ, ռուսական
367	7	»	Հազաթուսմի	Հազաթուսմբ
368	2	վերէն	կողի	կողմի
369	23	»	վերազարդեցուցած	վերազարթեցուցած
369	27	»	տաճեւ չարարդ	տաճեւ չարարդ

Էջ	Տող		Սխալ	Ուղիղ
369	2	վարէն	geschisete der Feldrüge	geschichte der Feldzüge
371	23	վերէն	Լիֆի Բերդ	Լէյք Բերդ
372	22	»	թուրքերը	թուրքերը
380	2	վարէն	ասելի	աւելի
381	8	վերէն	ընդունած	ընդունած
383	20	»	բնակարանին	բնանկարին
384	10	»	խճուղին	խճուղին,
384	33	»	երդանները	երանդները
386	22	»	անկի	անկէ
387	7	»	Թարձարաս	Թարձարդաս
396	1	»	բաւակուաչափ	բաւականաչափ
396	4	»	Դիանէք թէ	Դիանէք թէ
397	7	»	ամրոցջոցին	ամրոցջոյին
397	23	»	ցամաքը	ցամաքին վրայ
400	3	»	բնակարան	բնական
404	27	»	միչեւ	միջեւ
405	5	»	փարաաներ	փարաաիր
407	24	»	Սարասրդիի	Սարմարդիի
409	10	վարէն	խնասպակ	խնասասակ
411	16	»	կը առնմանապծին	կը առնմանապծեն
412	6	»	6522 տարի	6522 տարի, իսկ Տարարանն միջը՝ 6876 տարի.
414	8	»	գիեթէ	գրեթէ
416	16	վերէն	ընդեղէնները	ընդեղէնները
417	7	»	կլիմա	կլիմայ
419	5	»	առասկան	ռուսական
419	27	»	կոմկոսի	կոմկոս
419	29	»	Նասու բարդի	Սասուբարդի
422	1	»	փոպանցման	փոխանցման
427	22	»	ժողովուրդները։	ժողովուրդները,
431	28	»	ժամակի	ժամանակի
432	16	»	յուանկ	յոյանկ
432	32	»	կոյրութեան	կոյրութեան

ՎԵՐՋ